

वेदान्तकल्पतरुः ।

निखिलदर्शनपारदृशववाचस्पतिमिश्रकृतभामतीव्याख्यारूपः
परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमदमलानन्दभगवदुपनिबद्धः ।

तच्च प्रथमो भागः प्रथमाध्यायान्तः ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन
मानवल्लभ्याहृतैलङ्कारामशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधितः ।

काश्याम् ।

मेडिकल हाल नाम्नि यन्त्रालये

ई. जे. ताजर्स् कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

वैक्रमसंवत् १९५२ ।

श्रीः । वेदान्तकल्पतरुभूमिका ।

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु चरम एव मौलि-
भूतः परीक्षकैः साधनीयश्चेति न परोक्षं परीक्षकवराणाम् । स चोपनिषद्विनि-
रूपितो ऽपि केषां चिदेव महर्षीणां महर्षिकल्पानामेव वा तदर्थयायार्थ्याव-
गमाद्गम्यो न पुनर्मानुषबुद्धीनामिति परमकारुणिकेन भगवता बादरायणे-
नोपनिषदुक्त एवार्थस्तात्कालिकानां कुशायधिष्ठानां बोधाय चतुष्के*वेदा-
न्तसूत्रैर्बीजरूपेण वेदान्तोपघने विप्रकीर्णः । अनन्तरं च विपरीतार्थग्राहिभि-
र्बहुविधैर्वादमाधुरन्धरैर्मत्सरिभिर्भृज्यमानानीव तानि सूत्रबीजानि परि-
गृह्य प्रसन्नेन भाष्यश्ररिणा समासिच्याऽद्वैतवेदान्तशास्त्रमङ्कुरतामापा-
दयामासुरलौकिकधिष्ठाना आचार्यवर्यशङ्करभगवत्पादाः । समनन्तरं च
निखिलतन्त्रस्वतन्त्रो वाचस्पतिमिश्रो भाष्यकारतात्पर्यनिर्णयाय विरचय्य
भामतीनामकं निबन्धरत्नं वर्द्धयामास किल महता श्रमेणामुं वेदान्ताङ्कुरम् ।

अस्य च भामतीग्रन्थस्यातिप्रौढतया मीमांसाबहुलतया च व्याख्यान-
सापेक्षतां पर्यालोच्य विप्रश्चिदपाश्चान्याः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्या
अमलानन्दभगवन्तः प्रणीय कल्पतरुनामानं भामतीव्याख्यानरूपं
प्रबन्धं मण्डयामासुर्वेदान्तोपघनम् । भाष्यभामत्योर्मुद्रणेन जाते जगति भूय-
स्यद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रचारे न तावत् परमोपकारकस्यास्य ग्रन्थस्याऽप्रकाश-
तया स्थितिरुचितेति विचार्य प्रस्तूयते किलास्य मुद्रणेन प्रकाशनम् ।

यतश्चन्द्रकृदमलानन्दयतिवर्यः कस्मिन्काले कल्पं देशमलं चकारे-
त्यादि किं चित्तावद्विचार्यते इतिहासरसिकानां प्रमोदाय ।

* चत्वारो ऽध्यायाः परिव्राजकेषामिति संख्यायाः संख्यावन्तुषाश्चक्रमेविति कम् ।

† भास्करप्रभृतिभिः । इष्यते आद्यकृदंशु भास्कर इत्यादिना कल्पतरौ, यत्तु भास्करः
अललापेत्यादिना विवरणप्रसङ्गपदे च तत्रात्रोत्प्रेक्ष्यते तन्मन्त्रवदशम् ।

अर्थश्रेणीसुरविटपिनो यस्य विद्वेषिभूषा (पाः)

शोणश्रीकं पदकिसलयं नित्यमुत्तंसयन्ति ॥ ४ ॥

दिवं गते तत्र चरिषधाम्नि महीमहेन्द्रे गुणरत्नसिन्धौ ।

अनन्तरं भूषञ्ज (ल)यैकजैः श्रीजैत्रपालो नृपतिर्बभूव ॥ ५ ॥

नमस्त्मापालचूडाऽनणुमणिकिरणोदारकासारशीची-

क्रोडक्रीडत्यदाङ्गः प्रथितयदुकुलाम्मोधिनीहारभानुः ।

तत्पुत्रो ऽथ प्रतापद्युमणिरुविचयाचान्तविद्वेषियोषि-

सुसुश्चञ्चद्विनासाञ्जनतिमिरभरः सिङ्घणो ऽभूवरेन्द्रः ॥ ६ ॥

गते चिदशसुन्दरीपरिचलत्कटाक्षच्छ (च्छ) टा-

विलासरसपात्रतां महति तत्र पृथ्वीपते ।

अनङ्गरिपुशेखरम्फुरदमन्दमन्दाकिनी-

पविचचरितः क्षितेरजनि जैत्रपालः पतिः ॥ ६ ॥

अञ्जनि विजयलक्ष्मीविद्युदुल्लासलीला-

विलसदसिपयोदः क्षोणिपालो ऽथ कृष्णः ।

मुकुलयति विचित्रं यस्य द्रुप्यत्प्रताप

द्युमणिरिनृपाणां पाणिपङ्केरुहाणि ॥ १० ॥

शरदमलमरीचिश्रीमपत्रैर्घशोभि-

धंवलितनिखिलाशाचक्रवालो नृपालः ।

नृपकुलकमलौघध्वंसनीहारपात-

स्तदनु तदनुजन्मा श्रीमहादेव आसीत्* ॥ १२ ॥ इति ।

गते गव श्लोकाः एकस्मिन् ११६४ शालिवाहनशकलिखिते शाम-
नश्च। ऽप्युपलभ्यन्ते इति तदप्युपोद्बलकमच । अस्य च कृष्णदेवस्य राम-
चन्द्रदेव(रामदेव)नामा पुत्रः प्रतापशाली बभूवेत्यपि पूर्वनिर्दिष्टाभ्यां
शासनपत्राभ्यामवगम्यते । तथा हि तत्र श्लोकः—

उन्मीलद्यदुवंशमौक्तिकमणिः क्षोणीन्दनारायणः

पृथ्वीपालपितामहो निजभुजप्राकारधीमोदयः† ।

* See Jour. R. A. S. Vol. V.

† चत्वारिण्यो नामनामा पुत्र आसीदित्यप्येव स्फुटीभवति ।

‡ शतैर्विषयेषु राज्ञो वचनकर्म विष्णुब्रह्मविष्णुवचनवचनेन प्रतापतिशयशालित्वं सूच्यते ।

खेलन्मालवमेदिनीपरिवृष्टप्रौढभयञ्जाननः

सूनुः कृष्णमहीपतेर्विजयते श्रीरामचन्द्रो नृपः ॥ १३ ॥

अस्य च शङ्करदेव*भीमदेवनामानो द्वौ पुणौ पुत्री चेका
 ५५सीदिति स्फुटीभविष्यति । एवमयमर्वाचीनोयादवधंशकृतः ।

अथेऽप्यन्वेषणे क्रियमाणे पूर्वलिखितमहादेवनृपतिमन्त्रिणा
हेमाद्रिणा यथितस्य चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकस्य ग्रन्थस्य द्वे पुस्तके
लिखिते प्राचीने अशुद्धतरे समुपलब्धे, तत्र प्रथमे पुस्तके। व्रतखण्डारम्भे
(ग्रन्थारम्भे) मङ्गलाचरणश्लोकास्तयोऽप्येव भिल्लमनृपप्रभृतिमहादेव-
नृपतिपर्यन्तानां राज्ञां यथाक्रमं नामनिर्देशपुरस्सरं वर्णनमस्ति । द्वितीये
तु चन्द्रप्रभृति महादेवनृपपर्यन्तानां विस्तरेण वर्णनं दृश्यते॥ तदनुसारे
णायं यादववंशमन्त्रिविधः सिद्ध्यति अर्वाचीना, मध्यमः, प्राचीनश्चेति ।
तत्रार्वाचीनस्तु उक्तप्रकार एव ।

तथैतेषां राज्यकालाद्विचारे क्रियमाणे मुम्बापुरीप्रकाशितप्राचीनवृ-
त्तान्तविचारपुस्तके, (Indian Antiquary) लन्दननगरमुद्रितप्राचीनवृत्त-
ान्तपुस्तके च (Journ Royal Asiatic Society, Old Series, Vol IV
and V) अपेक्षितं वृत्तान्तमपलभ्य यावत्प्रकाशनाय सज्जीभूतो ऽस्मि

* शङ्खनद्वय इत्यप्यस्य नाम दृश्यते See Journ. R. A. S. Vol. V

इदं पुस्तकं काशीस्थयजुर्वेदियाशिमकरोपाध्यायमुकुन्दजीशर्मणः ।

: इदं च पुस्तकं काशीस्थसप्तशतसुध्यापुद्गलमोदराशक्तिणा ज्ञेययोगसूत्रम् । अतः सप्त
अस्मादज्ञानानि निवृत्तिं यिच्छते । पि तत्रत्यान् ज्ञेयान् साधयेत् । पदार्थयुते पुस्तकान्तरावेता
ज्ञेयानि परं हा । भाषाकारकैरिहामपुस्तकं ज्ञानं पाठभेदेः संशयं मुद्रितानां तथा शुद्धानां
मध्यमभातः तत्र तत्रापि तदनुसारेणैव पाठाः ज्ञेयाकाङ्क्षाश्च पदार्थिताः ।

१ डा. भागडारकरमहाशयनेनापश्य मेघ पुस्तकेषु द्वित्र्यधुसुपनश्रमम् । तत्र के चन श्लोकाः परस्परं मिश्रिताः समानानुपूर्विका दृश्यन्ते । अत्र एकस्यैव ग्रन्थकारस्य तस्मिन्नेव ग्रन्थे कथं द्वित्र्यधुमिति शङ्का तु समुदेति परं हेमाद्रिः प्रथमे संलेखने राजवंशखण्डेन कृत्या चान्दमनश्च तथा निर्दण्डं ग्रन्थारम्भश्चकार, समाप्ते च ग्रन्थे पुनरानुबन्धनादसरे राजवंशखण्डेनमादिष्टं न्यूनमा कल्पय तत्पूरयितुं विस्मरेणा तदुक्तं कृत्या तं ग्रन्थं तत्र समपूरयत् । यस्माद्यत्पूर्वनिर्वाचितसंग्रह पुस्तक प्राप्य पुस्तकान्तरं लिखितं तत्कमे अवयमधिका यच्छे नास्ति यस्तु तत्पूर्वग्रन्थं निर्वाच्य तत्कमे स ग्रन्थ उपनभ्यते इति कल्पने न किंचिदुपाधकं प्रतिभाति किं बहुना केषु विन पुस्तकेषु कवित्राजखण्डेनप्रभृत्येव ग्रन्थ उपनभ्यते यथा पुस्तकक्षतुष्टयाधारेण कालिकातानगरे गणितशास्त्रिक सोमाशटी द्वारा मुद्रिते (Bibliotheca Indica) पुस्तके, यत्र मङ्गलाचरणश्लोका अपि नाप्य भवन्ते । कर्णसिद्धे सम्भवद् यद् ग्रन्थकारः दानखण्डपरिग्रहपरिग्रहादिषु ग्रन्थावान्तराखण्डेषु मङ्गला चरणो राजवंशग्रन्थं च आनुयन्त कतश्चात्र सकलग्रन्थारम्भश्च न किंचिदुपाधकं । तस्मादुपरिक्त- कल्पनेव ज्ञापयसी प्रतिभाति ।

तावच्छ्रीमता डाक्टर भाण्डारकरमहाशयेन लिखितमर्वाचीनदक्षिणेतिहास-
पुस्तकं ग्रन्थकर्त्रा काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्थ-
वेनिससाहिबमहाशयेभ्य उपहाररूपेण प्रेषितं तैश्च प्रकृतोपकारकं तन्मत्वा
मन्निकटे अनुग्रहात् प्रेषितम् । तच्च चेपलभ्य प्रकृतं विषयं विशदीकृतं
निर्मितपूर्वे स्वलेखे क्वचित्तद्योजने भवेदयं विषयो विशदतर इति विचार्य
ग्रन्थकृते साधुवादान् दददत्ताज्ञानभूषणां संस्कृतज्ञानां रसिकवराणां
प्रमोदाय पूर्वोक्तसकलपुस्तकेभ्यः सारमाहृत्य प्रयते तदारम्भाय ।

तत्राऽर्वाचीनेषु सकलेषु शासनपञ्चादिषु भिल्लमनृपप्रभृत्येव वंशादिव-
र्यनात् तावद्वृत्तान्तज्ञानेन प्रकृतसिद्धेस्तत एवारभ्य यादववंश्यानां राज्ञां
वृत्तान्तोऽनुक्रम्यते । तच्च—

भिल्लमः ।

पुरा किल यादववंशे होयसल*नाम्ना प्रसिद्धोऽतीव पबलतर
आसीद्विजयदेशे । तदा च राज्यसिंहासनाद्गुटे विष्णुवर्धननामा नृपो
चालुक्यराजदेशमाक्रम्य कृष्णातीरे स्वशिविरं निवेशयामास । परं स
कालस्तस्य स्वमनोरथपूरणायानुकूलो नासीत् । योग्यतमोऽयं चालु-
क्यनृपतिः स्वप्रभावं स्थिरीचकार सकले देशे । अग्रे च वस्तुवृत्तं
संवृत्तं विपरीतम् । चालुक्यानां सामन्तैः कलचुरिवंश्यैः तद्वलं हासितं,
बभूव चास्मिन् समये लिङ्गाधारि (लिङ्गायित)मन्तं प्रबलीभूतम् । अस्मिंश्च
काले होयसलराज्ये वीरबल्लालमहीपतिः पूर्वलिखितविष्णुवर्धनपौत्र
आसीत् । स च चालुक्यवंश्यान्तिमभूपतेः सोमेश्वरस्य† सेनानायकेन
ब्राह्म (बोम्म)नाम्ना सहाभ्यमिषीणो भूत्वा स्वसादिसैन्येन तं विजित्य
विज्जणाद् विजित्योपार्जितान् देशान् स्ववशे चकार ।

उदीच्याश्च यादवाः (प्रकृताः) स्वबलवृद्धये अभ्युत्थानाय न
शेष्टित्यं चक्रुः । मल्लगिर्नाम राजा (भिल्लमपिता) विज्जणेन सह युद्व्यापृतो
ऽभूत् । दादानामाऽस्य गजसेनानायको निजप्रतापं निवेशयामास कल-
चुरिनृपाणामुपरि । तस्य चत्वारः पुत्रा महीधर, जन्ने, साम्ब, गङ्गाधरनामान

* होसल-होयसल-हत्थलि नामोपलभ्यते ।

† Ind. Ant. Vol. II. p 300.

आसन् । येषु प्रथमो यादवानां सेनापत्ये स्वपितृक्रमप्राप्ते नियोजितः परा-
जिग्ये जिल्हणसेन्यम्* । चालुक्यराज्यं च समूलमुदमूलयदयं भिल्लम
यव । यस्यावदानमेवं समुपलभ्यते—

यः श्रीवर्धनमाससाद नगरं दोगीपतेरन्तलात्
यः प्रत्यण्डकभृत् च समरे दुष्टं व्यजेष्ट क्षणात् ।
यो वा मङ्गलवेष्टकक्षितिपतिं श्रीविष्णुं जघ्रिषान्
कल्याणश्रियमप्यथाप्य विदधे यो होसलेशं व्यसुम् ॥ ३८ ॥

अस्य जह्णो नाम महीधरानुजः सेनापतिरासीद्यत्सहायादस्य प्रभावे
वर्णनीयः समपद्यत । यथा—

विजित्य विज्जणं याते सुरलोकं महीधरे ।
निनाय भिल्लमं जह्णो राजतां क्षयवर्जिताम् ॥ ११ ॥
गूर्जरभूभृत्कटके कण्टकविषमे ऽतिदुर्गमे येन ।
भगदत्तकीर्तिभाजा दुष्टगजः स्वेच्छया नीतः ॥ १२ ॥
मल्लः पल्लवितारुभीतिरभितस्त्रम्यद्वलो मैलुगि-
मुञ्जः पिण्डितविक्रमस्त्रिभुवनब्रह्मा किल ब्राह्मणः ।
अन्नां नृपराक्रमो विधुतभूर्भभू रणप्राङ्गणे
येनाकारि मुगारिविक्रमभृता किं किं न तस्योर्जितम् ॥ १३ ॥

यकम्मिन् शिलालेखे॥ चाप्य प्रताप एवं वर्णितः—

‘गर्जद्गर्जरकुञ्जरोत्कटघटासंघट्टकण्ठीरवा
लाटोरस्ककपाटपाटनपटुः कण्ठाटहृत्कण्टकः ।
श्रीमान् भिल्लमभूपतिः समभवदुपालूषडामणिः’ इति ।

* जङ्गलमृत्किमुक्तावनिभूमिका दृष्टव्या । (Dr. Bhandarkar's Early History of the Deccan, p. 195). एतद्वचस्य द्वे पुस्तके तद्व्याख्यायाश्चक्रे पुस्तकं मद्रास नगरे राजकीय पुस्तकालये वर्तन्ते see Madras Govt. Mus. List under मृत्किमुक्तावनी p. 195.

† मङ्गलवेष्टम्-इति प्रसिद्धं नगरं पण्डुरपुरनिकटे वर्तते ।

‡ यना- हेमाद्रिप्रतपणहराजप्रहसनी ।

§ एते श्लोकाः जङ्गलमृ-मु-भू-दृष्टव्याः । (See Dr. Bhand. Ear. Hist., Dec., p. 195)

॥ Epigraphia Indica, June, 1891, p. 340.

यत्नं स्वप्रभावं कृष्णाया उत्तरकूले समवस्थाप्य देवगिरिनगरीं (दौलताबाद) स्वराजधानीं चकार, यतः प्रभृत्येते राजानो देवगिरीययाद-
वा उच्यन्ते । यथा श्लो*.

स दण्डिकामण्डलमण्डयिषीमकम्पसम्पत्प्रभवेर्विलासैः ।

चक्रे पुरं देवगिरिं गिरीशप्रसादसंसादितदिव्यशक्तिः ॥ ३६ ॥

अयं च वृत्तान्तः ११०६ शकासन्नकाले संवृतः । अनन्तमतेऽप्य-
धिकविजिगीषया पुरोदक्षिणं प्रचलितो निवारितश्च वीरबल्लालेन युयुधे
धार्वाडप्रान्तगत लोक्किण्डस्थाने, यत्र युद्धे जैत्रसिंहनामा (जैतुगि) ऽस्य
प्रायशो द्वितीयः पुत्रो दक्षिणबाहुत्वनोपमितः (सेनापतिर्वा) वीरबल्लालेन
हृतो, ऽभूच्च वीरबल्लालः कुन्तलदेशाधिपतिः । एतद्वृत्तान्तज्ञापके लेखे
१११४ शके (1192 A. D.) लिखितो ऽस्ति ।

१११२ शके अयं कर्णाटकदेशमुपार्जितवान् चकार चेकं दानपचम् ।

यत्नं च ११०६ शकात् (1187 A. D.) १११३ शक(1191 A. D.)
पर्यन्तमस्य राज्यसमयः सिध्यति† ।

जैत्रपालः ? ।

अयं तावद् भिन्नमपुत्रो महाप्रतापः १११३ शके राज्यासनमाहूय
पित्रा ऽऽरब्धेषु युद्धेषु व्यापृतस्तैलङ्गदेशनृपतिमतिप्रचण्डं निहत्य विजयी
तट्टेशराज्यमवाप । श्लो.

दीक्षित्वा रणरङ्गदेवयजने प्रादस्तशस्तसुख

श्रेणीभिर्जगतीपतीन् हुतवता येन प्रतापानले ।

तिष्ठन्नाधिपतेः पशोर्विशसनं रौद्रस्य रुद्राकृतेः

कृत्वा पूरुषमेधयज्ञविधिना लब्धस्त्रिलोकीजयः ॥ ४१ ॥ इति ।

* श्लो. च राजवृत्तं ।

† Ins at Maltugi No. I of I, p. 156. Jour. R. A. S. Vol. IV

‡ केचित् ११११ शकात् १११५ पर्यन्तमेतद्राज्यं व्यवस्थापयन्ति (Jour. R. A. S. p. 5) मतद्वये ऽपि पञ्चवर्षमित्वासात् राज्यसमयः सिध्यति । एतावति स्वन्दीयसि काले पूर्वं लिखितसकलदेशविजयो यदीमराजधानीव्यवस्थावर्जितत्वादिदिग्भरकालबहुबोद्धोगसाध्या वृत्तान्तः कथंकार संवत् इत्यत्र तु संशयो भवति । यदीमन्नाद् डा भावहारकरमन्नादपिचकारममुमुत्यापरि-
निर्दिष्टः कालो व्यवस्थापितः । अथे ऽप्यपरि तदनुसारमेव व्यवस्थापयिष्यते ।

अयं भास्कराचार्यस्य ज्योतिषाचार्यस्य पुत्रं लक्ष्मीधरं स्वसभास्ता-
रप्रधानपण्डितं चकारेति शिलालेखादवगम्यते* ।

लक्ष्मीधराख्यो ऽखिलसूरिमुख्यो वेदार्थवितार्किकचक्रवर्ती ।

क्रतुक्रियाकाण्डविचारसारो विशारदो भास्करनन्दनो ऽभूत् ॥ २० ॥

सर्वशास्त्रार्थद्वेष्टोयमिति मत्वा पुरादत् ।

जैत्रपालेन यो नीतः कृतश्च विबुधाग्रणीः ॥ २१ ॥

यतस्य च राज्यसमयं १११३ शकात् ११३२ शकपर्यन्तं वदन्ति ।

सिङ्घणः ।

११३२ शके जैचपाल १ पुत्रो ऽयं राज्यासनमध्यरुहत्, यस्य राज्ये
यादववंशस्य महती समुन्नतिरासीत् । यथा श्लो ‡

प्रत्यर्थिपार्थिववधूनयनाम्बुपूरेः संसिध्यमान इव यादवराजवंशः ।

अत्युन्नतिं कलयति स्म जगत्प्रधारे यस्मिन् भुजोष्मभरशालिनि शासति
त्नमा ॥

सिंह इत्यप्यस्य नामेति “सिंह इत्युदितविक्रम” इति पूर्वश्लोका-
नन्तरश्लोकाद् ज्ञायते ।

अस्य चेतस्कर्मा वृत्तम् । यथा श्लो-

येनानीयत मतवारणघटा जङ्गलभूमिभृतः

ककुलादवनीपतेरपहृता येनाधिराज्यश्रियः ।

येन क्षोणिभृदर्जुनो ऽपि अलिना नीतः कथाशेषतां

येनोद्गमभुजेन भोजनृपतिः काराकुटुम्भीकृतः ॥ ४३ ॥

यद्गम्भागिरिकेसरी विनिहतो लक्ष्मीधरत्नपति-

यद्वाहावलिभिः प्रसह्य हरुधे धाराधराधीश्वरः ।

* अयं शिलालेखः यतस्य जैचपालस्य पुत्रे सिंहणं राज्यं कुर्वति निर्मितः । See Epigra-
phia Indica, 1891, June, p. 310.

† उपरान्विष्टो हि लेखः यतपुत्रराज्यकालिकः तत्र ११२८ शके विद्यते, अयं च
११२८ शके सिङ्घणराज्ये सति तत्पुत्रस्य जैचपालस्य ११३२ शकपर्यन्तं कथंकारं राज्यं स्थितिः
स्थिरीभवदतीत्यस्य राज्यसमयः १११३ शकात् ११२० शकपर्यन्तमन्ततः स्थिरीकर्तव्य इति भाति ।

‡ रामचन्द्रकृतशासनपत्रे । Jour. R. A. S. Vol. IV.

§ अयं मालवदेशराज इति संभावयन्ति Dr. Bhand. Hist. p. 106.

बह्माल इतिपालपालितभुवां सर्वोपहारश्च यः

श्रीसिंहस्य महीपतेर्विजयते तद्भाललीलायितम् ॥ ४४ ॥

भास्कराचार्यपुत्रो लक्ष्मीधरः सिद्धपितुर्जैत्रपालस्य सभास्तरौ ऽभूदित्युक्तम् । तस्य पुत्रश्चङ्गदेव इत्यस्य राज्ञ आस्थानदैवज्ञो ऽभूदिति तस्मादेव लेखादवगम्यते । ११६६ शके अनेन कारित एकः शिलालेखो लभ्यते । तदस्य राज्यं ११३२ शकात् ११७० पर्यन्तमिति सिध्यति । अतद्विषये ऽन्योपि बहुलो घृतान्त उपलभ्यते परं घृशविस्तरौ नोपयुज्यते इति न लिखितः ।

जैत्रपालः २ ।

अयं राज्यं कृतघातं वेत्यत्र न को ऽपि प्रस्तरलेखः समुपलभ्यते परं स्वल्पकालं राज्यमकरोदिति तु अनुमीयते । यथा १११२ शकशासन-
पत्रे श्लो.

गते चिदगसुन्दरीपरिचलत्कटाक्षच्छटा-

विलासरसपात्रतां महति तत्र पृथ्वीपते ।

अनङ्गरिपुशेखरस्फुरदमन्दमन्दाकिनी-

पवित्रवरितः क्षिनेरजनि जैत्रपालः पतिः ॥

इति, चतुर्वर्गचिन्तामणौ (हेमाद्रौ) परिशेषखाडारम्भे ऽपि “तत्पुत्रो जैत्रपालः समभषट्त्रिंशती मण्डलाखण्डलश्रीः” इति लेख उपलभ्यते ।

अतिस्वल्पकालं राज्यमनेन कृतमिति न तस्य कुत्राप्युल्लेखो दृश्यते ।
चतुर्वर्गचिन्तामणिस्रगखण्डराजप्रशस्तावपि सिंहशराज्यानन्तरं—

कृष्णो महादेव इति प्रतीतो जाते ततः सिंहनृपस्य पौत्रो ।

तयोस्तु पूर्वप्रभवः पुरस्तात्कृष्णो ऽतिविख्यातमतिनृपौ ऽभूत् ॥ ४५ ॥

इति श्लोके पौत्रावेव निर्दिष्टौ न पुत्र इति तद्राज्यकालस्यातिस्व-
ल्पत्वाज्जैत्रपालनाम नोल्लिखितमिति भाति ।

लिखितहेमाद्रिपुस्तके ऽपि सिद्धशदेवराजानन्तरं—

अथ सकलकलानामालयः पालनाय क्षितितलमवतीर्थः पौर्षमासीशशीव ।

अभषट्त्रिंशतिलो जैतुगिरीम तस्मादसमसमरधाद्विभूपाकालः ॥ ७ ॥

इति लेखदर्शनान्महावीरो ऽयं राज्यञ्चकारेत्यनुमीयते । तथा चास्य-
राज्यसमयः ११६६ शकसमाप्तिप्रसमयात् पूर्वमेष अनवर्षमत्र व्यव-

स्थापनीयः, सर्वथा विश्वासस्तु न भवति । ११६४ शकशासनपत्रे च राजावली-
निरूपणे नेट्टुङ्कितमस्य नाम, सिङ्गुण्णदेवस्येव वर्णनं लभ्यते,
पूर्वप्रदर्शित १११२ शकशासनपत्रे च पूर्वनिर्दिष्टः श्लोक उपलभ्यते, नेपल-
भ्यते च बलघनतरं तद्राज्याऽलाभसाधकमप्राप्यं यावतावत् सन्तुह एवात्र
श्रेयान् स्वल्पराज्यसमयकल्पनेन निश्चये वा वरमेतिहासिकानाम्* ।

कृष्णदेवः ।

जेषपालपुत्रः सिङ्गुण्णदेवपुत्रः कृष्णदेवः ११६६ शके राज्यसिंहासन-
मारोहः । अनेन वीसलमूलराजा दीनाञ्जयः कृतः अभूच्चायं धर्मसंस्था-
पको ऽनेकक्रतुकारक इति १ हेमाद्रिः ब्र. पुस्तकाल्लभ्यते । यथा
ऽस्य वर्णने श्लो.

येनाकारि विगान् वीसल वमृसंहारकालानले
हेलेन्मूनितमूलराज वमरे निशोरमुधीतलम् ।
येनानेकमहाफलक्रतु कृता संयध्यमानो ऽनिश

वीणः कालवशात्पुनस्तारुगतां धर्मो ऽपि सम्पापितः ॥ ११४८ ॥

११६४ शकशासनपत्रे ऽप्ययं बहुक्रतुकारीति दृश्यते । श्लो.

मग्वरम्योऽणितेरिन्दुपटाय मरुताङ्गणेः ।

समाहूत इव द्वापः स प्राप सुरमन्दिरम् ॥ १० ॥

अस्य च लक्ष्मणदेवनामा जनार्दनसूनुः सहायको मन्त्री आसीदिति
ज्ञायते । श्लो.†

विश्वबाणपरायणः स्फुरदुरुष्यर्णोर्चिर्ताथिब्रज-

स्तम्पादद्भुतविक्रमः समभवच्छ्रीलक्ष्मिदेवः सुधीः ।

मन्त्रेर्नर्जितदेवमन्त्रिधिपणैर्जाग्रज्यक्रमे

राज्यं कृष्णमहीपतेरविकलं दत्त्वा स्थिरं यो व्यधात् ॥ २१ ॥

* इतदुत्तराधिकारिकृष्णदेवकारिते ताम्रपत्रे ११७५ शकः प्रमार्चिसंघत्सरश्च लिखितः ।
मज्जिमा जयमज्जस्तद्राज्यस्येति तत्र लिखितमस्ति - See Bhand. Hist p. 112 एवं च ११६६
शके कृष्णदेवस्य राज्यावधौ यत्कथ्यः, सिङ्गुण्णस्यापि राज्यसमाप्तिकालः स एवेति मध्ये इतदुत्तर-
राज्यान् सिध्यन्तु चेत् स मासगणित इव कल्पनीयः ।

† इन्द्रवज्रमुक्तावली । Dr Bhand. Hist. p. 113.

अगस्त्य इव यस्यासिन्यञ्जितचितिभृद्भूमे ।

चिचं सो ऽप्यकरोन्नृत्यत्कबन्धं समरार्णवम् ॥ २० ॥

अस्येव राज्ये वेदान्तकल्पद्रुमनामकोयं निबन्ध उपनिबद्ध इति प्राक् प्रतिपादितम् ।

यवं च ११६६ शके राज्यमासाद्य ११८१ शकपर्यन्तमयं भूमण्डलमनुशशासेति सिद्धम् ।

महादेवदेवः ।

अयं कृष्णराजःनुजो जैत्रपालपुत्रः कृष्णदेवे मृते तत्पुत्रस्य रामचन्द्रदेवस्याऽप्राप्ताधिकारस्य बालस्य राज्यसंरक्षणाय* स्वयं ११८२ शके राज्यासनमाकूटवान्, कुर्वेश्व देवगिरेः राज्यं समुपार्जयदृक्षिणदेशसाम्राज्यपदम् । अस्येव राज्ये सर्वश्रीकरणधिपत्यपदे नियुक्तः प्रसिद्धतमो हेमाद्रिमूर्तिश्चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकं ग्रन्थरत्नं निर्मितवान् इति तस्मादेव ग्रन्थाद्वस्यते । यथा—

अस्ति शस्तगुणस्तेमः सोमवंशविभूषणम् ।

महादेव इति ख्यातो राजराजैव भूतले ॥ ६ ॥

तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।

निजोदारतया यश्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥ १३ ॥

अनेन च तेलङ्गगुर्जरकोङ्कणकर्णाटलाटदेशेषु तत्तद्रूपसीन् प्रसभं विजित्य राज्यमक्रियतेत्यपि हे. व. राजप्रशस्तौ स्फुटम् । श्लो.—

* युक्तं चेत् कल्पनम्, अन्यथा पितृक्रमप्राप्तं राज्यं तत्पुत्रं विहाय कनिष्ठभ्रातृ कथमिवाशयेत् । युक्तं चास्य कृष्णराजमरणकाले बाल्यकल्पनम् । यतो ह्यस्य १२३१ शके (1309 A D) परलोकगतिर्निरूपयिष्यते । कृष्णदेवमरणसमयश्च ११८० शके निरूपितः (1260 A D) तत्समये अस्य ययः ७ वर्षमितं चेत्कल्प्यते तथाप्यस्य ५० वर्षमितमायुः सिध्यति । तद्युज्यते अस्य पितृमरणकाले बाल्यं मतं एव चेत्तत्पुत्रस्य महादेवदेवस्य राज्यपदोद्धारणम् ।

+ हेमाद्रिरयं वत्सगोत्रः कामदेवपुत्रो यासुदेवपुत्रो महामान्यो श्यामो नानां मर्षणामेव धर्मशास्त्रनिबन्धकाराणाम् । ततः किं विदेवाद्यादीनां माधवाचार्यं (विद्यारण्यं) प्रमुखा विपश्चिन्मार्गनिर्णययोऽपि सबहुमानं वृत्तान्तिं किलास्य नाम । कालमाधवे कालनिर्णयप्रकरणे “यद्यप्यसां हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णयस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णं त्येकत्र सङ्ग्रहाय ययः कियते” इति लेखा दृश्यते, अतो माधवाचार्यो (विद्यारण्यः) स्मादद्यादीनां माधवाचार्यसमयश्च १३१३ शके (1392 A D) निर्णयितो ऽस्माभिः । विजयनगरसंस्कृतपुस्तकाग्र्यां (Vijayanagara Sanskrit Series) सुप्रतिविद्यमानप्रमेयसंग्रहभूमिका द्रष्टव्या ।

तैलङ्ग स्वतिपालतूलनिचयप्रोत्सेपचण्डानलो

गर्जद्गूर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलिदोर्विक्रमः ।

हेलोन्मूलितकोङ्कणवितिपतिः कर्णाटलाटोद्व-
 चोष्णीपालविडम्बनः स हि महादेवः कथं वर्ण्यते ॥४८॥

११६४ शकशासनपत्रे ऽपि दिग्भ्यजयो ऽनेन कृत इति वर्णितम् ।

श्लो. —

विजित्य पाथोनिधिमेखलायास्तनं धरिञ्चा निखिलं सभृषः ।

क्रमेण मुचामजिगीषयेष स्वर्गप्रयाणाभिमुखो बभूव ॥

अनेन १६ क्रतवः कृता इति हे दा. ख. ज्ञायते । यथा

षोडश क्रतवो येन चक्रिरे चक्रवर्तिना ।

अपूर्णपञ्चयज्ञानां नृपाणां तेन का तुला ॥ ११ ॥

हे दा. श्लो. —

यो भोजदेवावृणतेः प्रतापी जगह बहं मदमन्दसन्धः ।

मार्धं जनन्या सह जीवितेन मोमेश्वरस्यपि जहार राज्यम् ॥ ४६ ॥

यद्योगम्-द्विपगण्डपालीनिष्ठमदानाम्बुतर्ङ्गिणीषु ।

सामः समुद्रप्रवणशो ऽपि समज्ज मेत्येः सह कोङ्कणेशः ॥ ५० ॥

वाहानामपि यस्य वेगिबिषयेष्यातन्वतां धन्विना-

मा तिस्रिङ्गनृपाङ्गणाटनुदिनं वाह्यादिलीला ऽभवत् ।

हेमार्द्रिणा कृता (अन्येः पण्डितैरेतन्नामा कृता या) पन्था. अनुदितेतिनामविधेयंशास्त्रं, वायव्यकृत्यकटीका आपुयंरमापननाम्नी, येश्यासिद्धान्तकाशस्य व्यापदेशकस्य व्याख्या चेति । व्यापदेशोऽस्य सभाषणित आसीत् । अनेनैव व्यापदेशेन हरिलोमानामका भगवतः १६ पितायानां सत्पथे वाधका अन्यः कृतः । तथा हि श्लो. —

त्रिदुष्टनेत्राशिष्येण भिषक्केशवमुत्तमा ।

हेमार्द्रियोपदेशेन मुक्ताफलमयीकृतम् ॥

श्रीमद्भागवतसम्बन्धाध्यायार्पादि निरूप्यते ।

त्रिदुष्टा व्यापदेशेन सन्निहेमार्द्रितुष्टये ॥

(Dr. Bhandarkar's notions of Sansk. Mus., Vol. II, pp. 45 and 20.)

अथ हेमार्द्रिर्मन्त्रिपदमवापेन्मन्त्रान्तेवात् पृत्रोक्तमित्या ख मितम् । अथ सशराजस्य सन्ध्याध्वनादपि मन्त्रिना आसीदित्येतिहार्सिकाः कल्पयन्ति । अत एव एतदुक्तं (अन्येःसीधन्ता-मतां व. ख.) राजप्रशस्तिषां निखिलपुस्तके दृश्यते सा सर्वथा प्रामाण्यं विद्यते न तत्राऽपि मायकलङ्कशक्याकाशः ।

यस्तस्यैव रणे अहार करिणस्तत्पञ्चगव्यादिकान्

यस्तत्याज वधूवधादुपरतस्तदुभुजं रुद्रमाम्* ॥ ५१ ॥

पण्डरपुरनगरे एकः शिलालेखः ११६२ शके प्रमोदसंवत्सरे लिखित उपलभ्यते, यत्र एतद्राज्ये काश्यपगोत्रोद्भवेन केशवशर्मणा ब्राह्मणेन अक्षोर्या-
मयागः कृत इति वर्णितमस्ति† ।

अस्य च आमननामकः पुत्र आसीद् य एतदुत्तरं राज्यासनमा-
चक्राम, परं कृष्णदेवसुतेन रामदेवेन तत्स्ववशे ऽचिरादेव कृतम् ‡ । तत्र
तस्य राज्यकालो नाम कश्चित् सिध्यतीति तदुल्लेखादुपरतम् । एवं च अस्य
महादेवनृपते, ११६३ शकात् ११६० शकपर्यन्तं राज्यकालः स्फुटः ।

रामचन्द्रदेवः ।

पूर्वोक्तरीत्या कृष्णदेवपुत्रे ऽयं महादेवदेवराज्यानन्तरं ११६३ शके
राज्यासने समुपाविद्यत् । समाप्रिशिचैव दक्षिणदेशीयस्वाधीनराज्यम् ।
१२१६ शके प्रथमतो यवना दक्षिणदेशजये मतिमकुर्वन् । यथा तावदेत-
त्फलं समजनि तथा निरूपित फेरिशना नामकेतिहासपुस्तके ।

६६३ यवनशके १२१६ शालिवाहनशके अल्लाऊद्दीनः
जलालुद्दीनस्य दिल्लीपतेः आज्ञा गृहीत्वा कर्नादेशम्पति प्रचलितस्तत्र च
बलवन्वश्यानां प्रधानपुरुषाणां नामवल्लिमूर्चीं निर्मितवान् । अनन्तरं च
८००० सादिवरैः सह समीपतरेण पथा दक्षिणदेशराजस्य रामदेवस्य
वंशपरम्परागतविभवसमृद्धस्याभ्यभिचीणत्वे कृतमतिः दक्षिणसीमानम्प्राप्य
राजधान्यभिमुखम्पतस्थे । इलीचपुरं प्राप्य तत्र किं चिद्विजम्प्य देवगिरि-
म्पतिं प्रचबाल । अस्मिंश्च काले रामदेवः अल्लाऊद्दीनवृद्धिक्रमेण युत्वा
स्वपुत्रेण सह राजधानींतो दूरङ्गतो ऽपि शंघमागत्य राजधानीद्वारे अल्लाऊ-

* घञ्जनायकते प्रतापरुद्रादि काकतीयवंशोत्पत्तेः गणपतिमहाराजः स्वसुतायै रुद्रमाये
स्वराज्यमर्पितवान् या स रुद्र इति पुत्रत्वेन व्ययदुतवानिति " एवमेतत् अन्यथा कथमोषवरप्रमा
टादृते निरङ्कुशं स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य लोकाधिपत्यम् । एवं स नुवश्यम्भुना गणपतिमहाराजना-
भ्यन्तरस्यानुमोदस्य सदृशमत्र पुत्र इति व्ययहारः कृतस्तदनुगुणं च पुत्र इत्याख्या" इति वन्याट
शायते । एष प्रतापरुद्र एवत्वेनाददे । एवं च प्रतापरुद्रस्य तत्राभ्यन्तरेणैवैवञ्जनायकस्यापि एतदुत्तर
रामचन्द्रराज्यसमकालित्वस्य निर्दिष्टम । Dr Bhand. Early Hist., p 114.

† See Pathan Grant, Ind. Ant. Vol. XIV, p 317.

‡ See Dr Bhand. Early Hist. p 115

द्वीनेन सह बहुना सैन्येन युयुधे परं महतीं हानिं प्राप्य पराजितो भूत् ।
ततश्च पराजितो रामदेवः ६०० मणपरिमितं मौक्तिकराशिं २ मणमित्त
मणिनिचय १०००० म० राजतं वार्षिकं करं च दातुं प्रतिश्रुत्य सन्धिं दत्तः ।
अथ च करदाने किं चिच्छेद्यं चकारेति सम्भाव्यते, यतो हि ८०६
यवनशके १००० शानि- शके ३०,००० साद्रिमैत्र्येन सह मल्लिकार्जुन-
हमरदिनारीनामा वर्षव्याप्तचितं करभारं सवेतुं प्रहितो बहुशो दक्षिणदि-
ग्भिभागं यशीकृत्य देवगिरिमुपसरोध, रामदेवश्च तद्गृहगतमनमनुजगाम
आदिद्वीनगरं, यत्र स प्राप बहुमानं पुनर्स्थापितः प्यराजामने, राजरायन्प-
दव्या च भषिता लेभे १०००००० म्यगृहप्रत्यागमनव्यायकृते ।

ततः परं रामदेवः दिल्लीनगरे वाणिज्यकरप्रेषणे कदापि श्रेष्ठिन्य
नाकरोदाघञ्जीवम् । ८०६ ययनशके १८३१ शालि शके धार्मिक-
लोचनीकरणप्रसङ्गेन देवगिराषागतं मल्लिककर्पूर लोचनहाजीनामानं च
ययनसेनापति रामदेवः स्वातिथ्यन समुपवनार, आभ्यन्तरं च यन्मरे
परन्तक समुपजगामेत्यप रामदेववृत्तान्तः । तद्वय ११८३ शकात् (१७७१
अ. श.) १८२१ शक (१८०७ अ. श.) पर्यन्तं रामदेवराज्यं पर्यवस्यति ।

शङ्करदेवः ।

राधचन्द्रदेवस्य (रामदेव) पुत्राः १२३१ शके (१३०९ A. D.) राज्याधिकारमामसात् । अथर्थाहितानरे च सयत्नमे (१३१० A. D.) ये सेनापती रामदेवेन समुपचरितावभूता तावेव पुष्टं राममुद्रविजयप्रमद्गाढ-
यगिरि मार्गेण सम्प्राप्ति । तदा ऽमु शङ्करदेव पित्रुत्वा मेवां शिथिलयन्ताम-
न्वभूताम् । अयेऽपि शङ्करदेवः प्रातिकृत्य स्पष्ट समदर्शयत्, स्थायिजयिभ्यः
नियमितं वार्षिक करं च नादात्, यतः प्राप्ते अन्य आक्रमणप्रमद्गः मल्लिक-
कफूरनामा सेनापतिः चतुर्थपर्याये पुनर्दक्षिणदिगं प्रति प्रतस्थ ७१० यवन.
शके १२३४ शलि. शके (१३१२ A. D.) बलादाक्रम्य चामुं प्राणैरियोजयमास,
प्रसारयामास च यवनराज्यं दाबुलनगराद् राडचुरमुडकल्पयन्तं, देवगिरिं
च निजायासस्थानमकरोत् । यवम् १२३९ शकात् (१३०९ A. D.) १२३४
शक (१३१२ A. D.) पर्यन्तं शङ्करदेवराज्यं सिद्धम् ।

अस्य च कनीयान् भ्राता भीमदेवनामको भगिनी चेका हरपाल-
देवपत्नी आसीत् । तच्च भीमदेवस्याग्रे किं वृत्तं तन्न विदुः, परमस्य भगिनीपति-
हरपालदेवः शङ्करदेवमरणोत्तरं पुनर्दक्षिणदेशे ऽभ्युत्थानमकरोत्, अत्रान्तरे
च अल्लाऊद्दीनः ७१६ यवनशके १२३८ शालि. शके (1316 A. D.) मृतः ।
अस्मिन्नेव रन्ध्रे हरपालदेवः पुनर्देवगिरिराज्यं प्राप ।

परमचिरादेव मुबारकफिलजीनामा यवनमहीपतिः स्वयमेव
दक्षिणदेशं प्रति गतो मार्गे देवगिरिं प्राप्य युद्धोद्युक्तं हरपालमाचक्राम,
कान्तिशीकं च तमनुद्रुत्य जीषयाहं गृहीत्वा राजधान्या बहिर्द्वारे ऽस्य
शिरो लम्बयामास ।

अयमेव च देवगिरियादवराजराज्यान्तिमकालः । अग्रे च महम्मद-
नोगलूक् राजा यन्नं देवगिरिं स्वराजधानीमकरोद्, निवेशयामास च
तच्च दिल्लीवाम्त्वयं प्रजावर्गै, विदधे चास्य नाम दौलताबाद् इति यदय
यावत्प्रसिध्यति ।

यतावता प्रबन्धेन अर्वाचीनो यादववंशवृक्ष गणं सिध्यति ।

१ भिल्लमः

२ जेचपालः १ (जेतुगिः)

३ सिङ्गदेवः (सिंहदेवः)

४ जेचपालः २ (जेतुगिः)

५ कृष्णदेवः (कनरदेवः)

महादेवः ६

७ रामचन्द्रदेवः (रामदेवः)

आनमः

८ शङ्करदेवः

भीमदेवः

सुता (हरपालभार्या)

(शङ्कलदेव)

इति ।

अथैषां राज्यसमयसुखावबोधाय प्रस्तारः प्रदर्श्यते ।

राजानः	शकात् (A D)	शकः (A D)	राज्यवर्षाणि ।
१. भिल्लमः	११०६ (1187)	१११३ (1191)	७
२. जेचपालः	१११३ (1191)	११३२ (1210)	२०
३. सिद्धणः	११३२ (1210)	११६६ (1247)	३८
४. जेचपालः	०	"	०
५. कृष्णदेवः	११६६ (1247)	११८२ (1260)	१४
६. महादेवः	११८२ (1260)	११९३ (1271)	१२
७. रामचन्द्रदेवः	११९३ (1271)	१२३१ (1309)	३६
८. शङ्करदेवः	१२३१ (1309)	१२३४ (1312)	४

समाप्ते ऽर्वाचीनो यादववंशः ।

पूर्वलिखितहेमा व पुस्तकराजप्रशम्यनुरोधाद् मध्यमे ऽपि क्रममात्रेण प्रदर्श्यते, येन इतो ऽपि प्राचीनवृत्तान्तविचाररमिकानां विनादसमाख्यते ।

१. दृढप्रहारी	६. घाटुगिः १	११. भिल्लमः ३ (६४८ ग)
२. मेडणचन्द्रः १	७. धाडियमः २	१२. घाटुगिः २
३. धाडियमः १	८. भिल्लमः २ (६८२ शके)	१३. खेसुगिः २
४. भिल्लमः १	९. खेसुगिः १	१४. भिल्लमः ४
५. राजगिः १	१०. अर्जुनः	१५. मेडणः २

१६. परम्मदेवः १७. सिंहराजः

१८. मल्लगिः

१९. अमरगाङ्गेयः २१. अमरमल्लगिः २३. भिल्लमः ५ (१११३ शके) मृत.

1191 A. D.

२०. गोविन्दराजः २२. कालीयबल्लानः

हेमाद्रिव्रतखण्डराजप्रशस्ते। यथोपलब्धश्चन्द्रप्रभृतिप्राचीन-

यादववंश्यनृपक्रम इत्थम्—

१ इन्द्रः	१६ सुयज्ञः	३१ जीमूतः	४६ भजमानः
२ बुधः	१७ उशनाः	३२ विकृतिः	४७ विदूरथः
३ पुरुषावाः	१८ सितेयुः	३३ भीमरथः	४८ शूरराशिः
४ आयुः	१९ मरुतः	३४ नवरथः	(प्रतिक्षवः)
५ नहुषः	२० कम्यलवर्हिः	३५ दशरथः	४९ भोषः
६ ययातिः	२१ रुक्मकवचः	३६ शकुनिः	५० हृदिकः
७ यदुः	२२ पराजित्	३७ करम्भिः	५१ देवर्मादुषः
८ क्रोष्टा	२३ ज्यामयः	३८ देवराजः	५२ शूरः
९ वृजिनीषान्	२४ विदर्भः	३९ देवक्षवः	५३ वसुदेवः
१० स्याहितः	२५ क्रथः	४० मधुः	५४ कृष्णः
११ नृशङ्कुः	२६ कुन्तिः	४१ कुरुचलः	५५ प्रद्युम्नः
१२ चित्ररथः	२७ वृष्णिः	४२ पुरुहोषः	५६ अनिरुद्रः
१३ गणविन्दुः	२८ निवृत्तिः	४३ आयुः	५७ वज्रः
१४ पृथुश्रवाः	२९ दशार्हः	४४ सान्वतः	५८ प्रतिबाहुः
१५ अन्तरः	३० त्र्योमा	४५ अन्यकः	

५९ सुबाहुः

पुषः ? ६० दृढप्रहारी पुषः ? पुषः ?
(पृथ्वीदिक्पतिः) (दक्षिणदिक्प्रभुः) (पश्चिमदिक्प्रभुः) (उत्तरदिक्पतिः)

अत्रान्तिमाद् भिन्नमादवाचीने यादववंशः प्रवृत्तः । उपरिर्निर्दिष्टसु मध्यमे वंशः ।
यत्र वंशावः पाण्डेय शकाङ्गा दत्तास्तद्वृत्तान्तज्ञानाय डा. भाषाङ्काररचितद्विवर्णितहास-
पुस्तके (Dr. Bhandl. Early Hist.) द्रष्टव्यम् ।

अत्र च डा. भाषाङ्कारमहाशयेन धाडियस्य ७ भातृत्वेन भिन्नमे निर्दिष्टः । १३
वंशानुपातान्तरमेतत्पुस्तकानुरोधादुपलभ्यमाने ऽर्जुने न प्रदर्शितः, केषां चिन्तामान्तराण्यपि
प्रदर्शितानि तन्मूलं तस्य दयावगन्तव्यम् । See Dr. Bhandl's History, p 104 आत्माभिस्तु
डेमः अनुरोधाद्यथात्ममेवोपलभ्यस्तम् । अथ मूल्याङ्गरमुद्रितो ग्रन्थ १३ पृ. अधो लेखः ।

यथायथा च प्रबन्धेनार्वाचीनकृष्णदेववृषसमये ११६६ शकात् (1247 A. D.) ११८२ शका (1260) भ्यन्तरे कल्पतरुचरणाकाल इति ग्रन्थकृतेऽप्ययमेव समयः पर्यवसितः ।

यतदुन्यकारस्य अमलानन्द इति व्यासाश्रम इति च नामद्वय तल्लेखादेव स्फुटीभवति । तथा हि अ ३ पा. १ आरम्भे ।

कल्पादौ नूनमाणा हरिमृजदमः कीर्तवित्तारविश्वः
श्रीमद्व्यासाश्रमस्य प्रतिवदनमधात् कर्णगुम्भं विरञ्चिः ।
श्रोतुं वाचस्पतेर्वाक्सरणिषु विततं कल्पवृक्ष निबन्धं
मेजे वज्री सहस्र चरितमभिनवं द्रष्टुमत्र्यम्बुजानाम् ॥ १ ॥

इदम् अमलात्मनः -

मन्सरपितनिटानं विदुषामरुचिं चिकित्सति प्रबलाम् ।

स्वगुणगणामृतवर्षैः कृतिरेषा कर्णगन्धगता ॥ २ ॥

अस्य च गुरुः अनुभवानन्द इत्यपि ग्रन्थे स्फुटम् । यथा श्लो.

स्वयंप्रभमुखत्रयदयार्चितविग्रहम् ।

यथार्थं अनुभवानन्दं ददतां गुरुं नुम ॥ ८ ॥ आरम्भे ।

अन्ते च ।

अमृतममृतेरप्याशामीदतीव सुदुर्लभ

प्रवरगुणवञ्चिष्यैर्येव स्थितं मुखमाप्यते ।

अर्जुन कमला यस्माद्विद्याधर्पानिग्नितार्तिहा

गुरुमनुभवानन्दं तं नोम्यपारकृषानिधिम् ॥ ८ ॥

आनन्दात्म्यतां श्वरप्राणियोऽयमित्यपि तत्रैवारम्भे ।

विद्याप्रश्रयसंयमाः शुभफला यत्सन्निधिस्थानतः

पुसां हस्तगता भवन्ति महसा कारुण्यबोलावशात् ।

आनन्दात्मयतीश्वरं तमनिश घन्ते गुरुणां गुरुं

लब्धं यत्पदपद्मगुम्भमनघं पुण्यैरनन्तेमया ॥ ६ ॥

मुखप्रकाशादर्थोत्पत्तिदोऽयमित्यपि तत्रैव ।

* विष्णुसुक्तमुनिशिष्यस्तत्पदीपिकाटीकाकारः मुखप्रकाशः । एतत्कृतसम्बद्धोपिकाटीका-
पुस्तक ११८२ एकमवर्षेनिमित्तं काशीस्थराजगीपसंस्कृतविद्यालयीयमुष्मकादये यत्नतः ।

यन्थयन्थ्यभिधाः स्फुटन्ति मुकुला यस्योदये कौमुदा

व्याकुर्वन्त्यपि यच्च मोहतिमिरं लोकस्य संशाम्यति ।

प्रोद्यन्तारकदिव्यदीप्तिं परमं व्योमापि नीराज्यते

गेभिर्यस्य सुखप्रकाशशशिनं तं नेमि विद्यागुरुम् ॥ १० ॥

नासिकाग्र्यम्बकक्षेत्रे निवसता ऽमलानन्दभगवता ऽयं यन्थः

कृत इति

“अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा गिरिधरः

त्रेयम्बकजटाजूटकलनाय विनिर्मिता ।

पाण्डुरेव पटी भाति यच्च गोदावरी नदी ॥

सकुमुमफलचूतारुद्रधर्मद्युतिकरपातवनालिषूपजाते ।

तमसि हरकिरीटचन्द्रनुज्ञे धवलनिशा इव भान्ति वासराणि ॥”

एतद्*ह्याख्यानावसरे परिमले अप्यदीक्षितानां “नासिका-
ग्र्यम्बकस्थाने निवसद्गिरिधरं यन्थः कृत इति प्रसिद्धिः” इति लेखा-
दवगम्यते । (परि. पृ. १४० पं. ११-१२)

आस्तां तावत् प्रस्तुतोपयोगिन्यप्यप्रस्तुता चिन्ता, प्रस्तुतं तावदनु-
सरामः ।

तदमलानन्दसंययितममुं कल्पतरुपन्थं काशिकराजकीयसंस्कृतपा-
ठालयस्थे द्वे पुस्तके, एकं च सहस्रबुद्धुपाहूदामोदरशाम्भिराभासं
सहितम्, अन्यच्च काशीस्थपण्डितवरशिषकुमारमिथुपुस्तकं संपूर्णम्, इतरे द्वे
एकं काशीस्थतारकाश्रममठस्थं चतुस्सूच्यन्तमितरत्नेदानं देशं गतस्य प
राममूर्तिशस्त्रिषस्तेनद्गाढरलिखितं, मित्येवं षट् पुस्तकानि गृहीत्वा मुद्रयि-
तुमुपक्रान्तो ऽस्मि । प्रदर्शितवांश्चास्मि तच्च तच्चापलब्धान् पाठभेदानधः,
अन्तरान्तरागतेषु पूर्वमीमांसातरमीमांसाधिकरणेषु प्रदर्शितवानस्मि तन्मूल-
स्थानानि, प्रतिपृष्ठं च तद्गतविषयं निर्दिष्टवानस्मि, प्रत्यधिकरणं चाधिकर-

* कल्पतरुः । पृ. ८६ ।

+ यद्यपि परिमलपन्थः सकलज्ञास्त्रवरद्वयभिरण्यदीक्षितैर्विरचितः कल्पतरुस्याद्यारुपो
असौ च संशोध्य सपरिष्कारं विजयनगरसंस्कृतपुस्तकावस्थां (Vijayanagara Sanskrit School
मुद्रणालये) ज्ञेयं ससौ च द्विदुर्गां नयनपथं यास्यतीत्याज्ञासे ।

; अप्यदीक्षितः परिमले कल्पतरुकारमेकाधार्यपदेन वारं वारं व्यपदिशति ।

ज्ञान्तगतानि सूत्राण्यधः प्रदर्श्य तन्नामानि सङ्ख्या च लिखितवानस्मि,
प्रतिपृष्ठं प्रान्तभागे भामत्यां तदुन्यलाभसौकर्याय भामतीपृष्ठाङ्काश्चान्तरा-
न्तरा निवेशितवानस्मि, प्रतीकानां प्रत्यभिज्ञासौकर्याय स्थूलाक्षरेस्तान् विंश-
टीकृतवानस्मि, सङ्कुलिततत्संख्यामपि च स्फुटीकृतवानस्मि । एष सप-
रिष्कारं साधधानं च संशोध्य मुद्रणोत्तरं पुनरप्येकवारं निर्ध्याय मट्टप्रिमति-
दोषेण मुद्रकजनदोषेण वा ऽवशिष्टा अशुद्धीः पृथक् शुद्धिपत्रं निर्माय निःसारि-
तवानस्मि, मद्भातृचरणेश्व महामहोपाध्यायश्रीद्वगङ्गाधरशास्त्रिभिः क्वचिदु-
पलब्ध्याऽशुद्धिप्रबोधनेन च सुतरामनुगृहीतोस्मि । एवमपि यत्र क्वचिन्मा-
दृशान्यज्ञजनदृष्टिमतिदोषसुलभमभवा मुद्रकदोषसुलभा वा ऽशुद्धयो दृग्गच-
राश्चेद्विपश्चिता तर्हि गुणगृह्येस्तेः प्राथमिके ऽत्र मुद्रणे भवयुरेव ताः सान्ता-
इति वार्तं विश्वसन्नस्मि ।

पुनः पुनः कालातिपाताऽसहिष्णुमिविपश्चिद्विस्तद्विद्वत्सुभिः परि-
चादितो विचार्य मुद्रितस्य भागस्य प्रथमाध्यायसमाप्यन्त सम्पूर्णग्रन्थाध-
यावत्पर्यन्तमेवैक खण्डं साम्प्रतं विद्वद्राणां पुरत उपहारीकरोमि । याव-
च्छ्रम्यमवशिष्टखण्डमपि तथा करणे मन्त्रं प्रयत्न्य अर्थं च जगदी-
श्वरान्निखिलान्तरायपरिहारम् । आस्ते तावदिदानींमदमेव विज्ञाप्य
यदेवं महता प्रयत्नेन सुपरिष्कृत्य मुद्रितो ऽयं ग्रन्थनामा वेदान्तकल्पतरु-
त्रिलसु मुहृदयहृदयालबाले, ददातु नैःश्रेयसं फलं तदभिनायकाणां, भवेत्तु
यन्यकारस्य मीमंकीनस्यापि परिश्रमस्य साफल्यमिति विज्ञाप्य सकलवडा-
न्तप्रतिपाद्य सर्वव्यापकं तदेवान्तरं ज्योतिः प्रमादयामासि । शुभम् ।

वाराणस्याम्
वैक्रमसंवत् १९७०

मानयन्त्युपाध्वस्तोलेह-
रामशास्त्री ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायान्तर्गताऽधिकरणसूची ।

तत्र प्रथमे पादे

— --

सं.	अधिकरणनाम.	तदन्तर्गतसू संख्या	पृ	पं. —	पृ	पं.
१	जिज्ञासाधिकरणम्	१ (१)	२५।	८ —	४८।	१
२	सन्माद्यधिकरणम्	२ (१)	४८।	१०	५६।	१४
३	शास्त्रयोनिस्वार्थधिकरणम्	३ (१)	५६।	१५ —	५६।	२४
४	समन्वयधिकरणम्	४ (१)	५६।	२५	१०१।	२
५	इत्तत्त्वधिकरणम्	५ -- ११ (७)	१०१।	३ --	११०।	३
६	आनन्दमयाधिकरणम्	१२ -- १६ (५)	११०।	४	११४।	१
७	अनन्तरधिकरणम्	२० -- २१ (२)	११४।	१०	११६।	१२
८	आकाशाधिकरणम्	२२ (१)	११६।	१३	११६।	२१
९	वागाधिकरणम्	२३ (१)	११६।	२२	१२१।	२६
१०	ज्योतिर्व्यवहाराधिकरणम्	२४ -- २७ (४)	१२२।	१ --	१२७।	२
११	इन्द्रवागाधिकरणम्	२८ -- ३१ (४)	१२७।	३	१३१।	१

(प्रासटनाधिकरणम् वा)

द्वितीयपादे

१	मध्यमप्रसिद्धाधिकरणम्	१ ८ (८)	१३२।	१	१३५।	२३
२	अक्षधिकरणम्	१ -- १० (२)	१३६।	१	१३७।	१२
३	गुहाप्रसिद्धाधिकरणम्	११ -- १२ (२)	१३७।	१३	१३९।	६
४	अन्तराधिकरणम्	१३ १७ (४)	१३९।	७	१४०।	२३
५	अन्तर्गम्यधिकरणम्	१८ २० (३)	१४१।	१	१४२।	७
६	अदृश्यत्वाद्याधिकरणम्	२१ २३ (३)	१४२।	८	१४५।	६
७	वैश्वानराधिकरणम्	२४ -- ३१ (८)	१४५।	७	१४८।	७

तृतीयपादे

१	सुध्याद्याधिकरणम्	१ -- ७ (७)	१४९।	१ --	१५१।	८
२	भूमाधिकरणम्	८ -- ११ (४)	१५१।	१	१५३।	२१
३	अक्षराधिकरणम्	१० -- १२ (३)	१५३।	२२	१५५।	१०
४	इत्तिसिक्कमाधिकरणम्	१३ (१)	१५५।	११	१५६।	११
५	दृष्टराधिकरणम्	१४ -- १८ (५)	१५६।	१६	१६०।	११
६	उन्तराधिकरणम्*	१९ -- २१ (३)	१६०।	२०	१६३।	१
७	अनुकल्पधिकरणम्	२२ ३३ (१२)	१६३।	१०	१६५।	१३
८	प्रसिद्धाधिकरणम्	२४ -- २५ (२)	१६५।	१४	१६७।	२
९	देशनाधिकरणम्	२६ -- ३३ (८)	१६७।	३ --	१८१।	१३

* इदं व्यासाधिकरणमात्रानुसारेणाधिकरणान्तरम् । अन्यकारणं प्रत्यधिकरणमित्यत्र शब्दधिकरणादिमन्त्रं न प्रतीकृतं निर्दिष्टमतेऽनुमोदयते दृष्टराधिकरणं यस्य स अनटन्तभाय मन्यते इति । तदनुराधदेयं पुनरुक्तं तस्य अधिकरणान्तरस्यैव प्रदर्शनं न कृतम् ।

श्रु.	अधिकरणनाम.	तदन्तर्गतसंख्या	पृ.	पं.	—	पृ.—पं.
१०	अपगृह्याधिकरणम्	३४—३८ (५)	१८३।	१४	—	१८७। १३
११	कर्मनाधिकरणम्	३९ (१)	१८७।	१४	—	१८८। २२
१२	व्याप्तिरधिकरणम्	४० (१)	१८८।	२३	—	१९३। २
१३	अर्थान्तरत्वादित्यपदेशाधि.	४१ (१)	१९३।	३	—	१९३। २१
१४	मुष्ट्युत्क्रान्त्याधिकरणम्	४२—४३ (२)	१९३।	२२	—	१९५। ५

चतुर्थपादे

१	आनुमानिकाधिकरणम्	}	१—७ (७)	१९६।	१	—	२०२। ३
	सांख्य्याधिकरणं १ या						
२	समसाधिकरणम्	}	८—१० (३)	२०२।	४	—	२०३। ११
	सांख्य्याधिकरणं २ या						
३	संख्यापसंख्याधिकरणम्	}	११—१३ (३)	२०३।	१२	—	२०६। ३
	सांख्य्याधिकरणं ३ या						
४	कारणात्वाधिकरणम्	}	१४—१५ (२)	२०६।	४	—	२१२। १२
	सांख्य्याधिकरणं ४ या						
५	लगावित्याधिकरणम्	}	१६—१८ (३)	२१२।	१३	—	२१७। २
	बानाकाधिकरणं या						
६	वाक्यान्वयाधिकरणम्	}	१९—२२ (४)	२१७।	३	—	२२४। २५
	सांख्य्याधिकरणं ५ या						
७	प्रकृत्याधिकरणम्	}	२३—२७ (५)	२२५।	१	—	२२७। २५
	सांख्य्याधिकरणं ६ या						
८	सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	}	२८ (१)	२२७।	२५	—	२२८। १८
	सांख्य्याधिकरणं ७ या						

प्रथमाध्यायगताधिकरणमूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	मूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः मूत्राणि
१	११	३१	११	३१
२	७	३२	१८	६३
३	१४	४३	३८	१०६
४	८	२८	४०	१३४

कल्पतरुपुस्तके सांकेतिकचिन्हविवरणम् ।

— — —

अ	..	..	..	अध्यायः
पा.	..	..	..	पाठः
सू.	..	.	..	सूत्रम्
अधि.	..	..	..	अधिकरणम्
आ.	..	..	.	आहिकम्
जै. सू.)	..	..	.	जैमिनिमूत्रपाठः
जैमिनिमू.)	..	..		
व्या. सू.)	..	..	..	व्यासमूत्रपाठः
व्यासमू.)	..	..		
पु. पा.	..	..	..	पुस्तकपाठः
सू. पु. पा.	..	..	..	सुद्रुतपुस्तकपाठः
ते. पु. पा.	..	..	..	तेनह्यतरपुस्तकपाठः
आ. सु. जै. व्या. मा. पु.	..	..	..	आनन्दाश्रमसुद्रुतजैमिनीव्यायमानाविवर पुस्तके
सु. भा. पु.	..	..	..	सुद्रुतभामतीपुस्तके
परि. पु.	..	..	..	परिमलपुस्तके
१ पु.	..	..	..	महद्यत्युपास्यतामोदशास्त्रिपुस्तकं भामती महिम्नं प्राचीनं शुद्धं च
२ पु.	..	..	..	काशीस्थराजकीयपाठान्तर्गत्य प्राचीनम् पुस्तकम्
३ पु.	..	..	..	काशीस्थराजकीयपाठान्तर्गत्यपुस्तकं समूलं नानि प्राचीनम्
४ पु.	..	..	..	काशीस्थराजकायममटस्य चतु मूल्यान्तं सपरि मलम्
५ पु.	..	..	..	काशीस्थरार्णहतदरार्णवकुमारस्यपुस्तकं शुद्धम् प्राचीनं च
कल्प.	..	..	..	कल्पतरुः
उलो.	..	..	..	उलोकः
टि०	..	..	..	टिप्पणी
पृ.	..	..	..	पृष्ठम्
पं.	..	..	..	पङ्क्तिः

टि० प्रान्त (Marginal) गता अद्वा पयिषाटिक् सोमाइटी (Bharthava Index) सुद्रुत
भामतीपुस्तकानुसारात् स्यापिताः ते च स्यूनाः पृष्ठाद्वा सूत्राग्रं पठन्त्या पठितव्याः ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ० प० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ० प० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६। २५ व प्रत्यय	प्राप्तल्येन	नेतरो० १५	मान्त्र० १५
१५। १ प्रपञ्चा	प्रपञ्चे	११४। १६ टि०	मान्त्र० १६
१६। १ सामानाधिकरण्ये	समानाधिकरणे		तस्मिन्मय
१७। १३ नियुत्यर्थ-	नियुत्यर्थ	११६। २१ चतुराय-	चतुरय-
१८। २७ लपकतया	लेपकतया		उभयस्मि-
२०। ७ लप्याप्रत्यय	लप्याप्रत्यय	१२७। १६ टि०	चित्र-
३०। २३ उपकारकत्वात्	उपकारकत्वात्		चित्र वि-
३४। २३ उत्तर	उत्तर		
३५। शिरसि । काम्यटीना	काम्यटीनां	१३१। १६ टि०	उपासना-
Headmg)		१३४। २४ इत्यादि भाष्ये	इत्यादिभाष्ये
४५। ६ यत्ताम	यत्ताम	१३५। ८ ज्ञाया-	ज्ञाया-
४८। १७ अनेत	अनेत	१३५। १६ टि०	कर्तृव्यर-
५३। ७ सम्भ्रमः	संभ्रमः	१४६। १ पित्रा	पित्रा
५५। १६ नानात्वस्येष्टत्वात्	नानात्वस्येष्टत्वात्	१५८। ७ मताश्च	मताश्च
५७। ३ विभक्त्य	विभक्त्य	१६०। १४ प्रतीति	प्रतीति
६१। ५ अन्वेषार्थाया	अन्वेषार्थायाः	१६४। १७ वस्त्रणः	वस्त्रणः
८४। १५ उत्तम	उत्तम	१६५। १८ सा च क्ये	सा च क्ये
६३। १८ मिट्ट	मिट्टे	१७०। २२ सुख्यपपादने	सुख्यपपादने
६६। १ भवतीति	भवतीति	१७३। २२ साध्यव्याप्तेः	साध्यव्याप्तेः
६८। १० प्रकरण	प्रकरण	१७४। ८ निजन्तवे	निजन्तवे
७१। २१ कुमाटेय	कुम्भाटेय	१७६। १५ जगम्	जगम्
७३। १३ उपलक्षणत्वात्	उपलक्षणत्वात्	१७८। शिरसि । वाक्यभ्यां	वाक्यभ्यां
८०। १३ द्वाये	द्वाये	Headmg)	
८१। शिरसि । यदान्ते क	यदान्ते क	१८३। १२ प्रतिनीत्या	प्रतिनीत्या
Headmg)		१८०। १८ वाक्येन	वाक्येन
८८। ८ सत्यम्	सत्यम्	१९१। शिरसि । तिथीता-	तिथीता-
८४। १३ शङ्कायांती	शङ्कायांती	Headmg)	
८५। १६ शब्दा	शब्दा	१९५। १ उत्तर्जद	उत्तर्जद
८८। १ शब्दाणकमात्	शब्दाणकमात्	१९८। ४ मभावा-	मभावा-
९०। १५ प्रतीतिपि	प्रतीतिपि	२००। २ तिचयमः	तिचयमः
९२। ५ साधनस्य	साधनस्य		सामामार्थ-
९८। १ नयन	नयन	२०४। १७	संख्या० इति ।
१०३। १२ ज्ञात	ज्ञान		स्यु० इति
१०८। १८ समुदायकत्वात्	समुदायकत्वात्	२०८। २५ सुष्टा	सुष्टाः
११२। २३ प्रधानप्रत्ययार्थ	प्रधान प्रत्ययार्थ	२१०। १६ टि०	समकर्षात्
११३। १ मौलप्रत्ययार्थ	मौलप्रत्ययार्थः	२१५। २५ कर्तति शब्द	कर्तति शब्द

प्रान्ताङ्कशुद्धिपत्रम् ।

पञ्चाङ्गः		शुद्धः		पञ्चाङ्गः		शुद्धः	
पक्षः	तृतीया	चतुर्थी	पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी	अष्टमी	नवमी
४	३ ०२	३ ०२	३	५	५९	५९० १ ०	५९० १ ०
५१	४ १९९	४ १ ९	५७	५	६९	५९३ १ १	५९३ १ १
	६ १ ०	६ १ ३	७	७	७६० १ १९	७६० १ १	७६ ७३
	१ ९०	५३ १ ९०	१	४९	७३ १ ९३	७३ १ ९३	७४ ७१
	५७ १ ५	५७ १ ५	७४	४०	७४० १ ०	७४० १ ९	७५ ५ १
	६० १ ९०	६० १ ९०	६	४५	७५० १ ९९	७५० १ ९९	७५ ७१
	१ ९०	१ १ ७४	७४	६४	१ ९०	१ ७९	७० ७०४
	७३ १ ७३	७३ १ ४	९	६५	७६० १ ९०	७६० १ ९१	७५ ७०४
	१ ६	७७३ १ ६	७९	७०	७६६ १ ०	७६६ १ ९०	७५ ७०४
७९० १ १	५९० १ ६	७९	७०	७७६ १ ९	७७६ १ ९	७७ ७०	७९
७९७ १ ९१	७९७ १ ९१	७८०	७८	७८० १ ९१	७८० १ ९१	७८ ७८	७८
७९९ १ ७९	७९९ ७९	८	६०				

वेदान्तकल्पतरुः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

यदज्ञातं जीवैर्बहुविधजगद्विभ्रमधरं
वियद्यद्वद्वान्नेस्तलमलिनतायोगि कलितम् ।
तदुन्मुद्रज्ञानप्रतप्तसुखसद्ब्रह्म परमं
नमस्यामः प्रत्यक् श्रुतिशतशिरोभिः प्रकटितम् ॥ १ ॥
बोधाभीषुशतैरबोधतिमिरं हृद्भ्योमग दारयन्
प्रज्ञावारिधिमुन्नतिं च गमयन्मोमः सदोदेति यः ।
तं संसारसहस्ररश्मिजनितक्रेगापहं दक्षिणा-
मूर्तिं निर्मलयोगिचिन्त्यचरणाम्भोजं भजे शङ्करम् ॥ २ ॥
माद्यन्मोहमहेभकुम्भटलनप्रोद्भूतसन्मौक्तिक-
द्योतालंकृतसत्सुखाद्रयवपुः श्रीमातृकगटीरवः ।
प्रह्लादोक्तगिरः प्रमाणनविधौ दिव्याकृतिः स्तम्भतो
निर्यातः प्रकटीभवेत्स हृदयाम्भोजे ममाख्यागतम् ॥ ३ ॥
ललितैः पटविन्यासैर्या नृत्यन्ति विबुधवदनरङ्गेषु ।
सच्छास्त्रवेदवाद्यैः सरस्यतीं तां नमस्यामः ॥ ४ ॥
भजमानविघ्नभिनिप्रभितिकुट्टालमिध करेण रटम् ।
दधत् महागणेशं प्रणोमि सकलेष्टमपदं ददतम् ॥ ५ ॥
यज्यायसृचययितात्मबोधमौग्ध्यगर्भश्रुतिपद्माला ।
प्रसाधयत्यद्वयमात्मतत्त्वं तं व्यासमाद्यं गुरुमानतोमि ॥ ६ ॥
वेदान्ताश्रयतटाभासक्षीरनीरविवेकिनम् ।
नमामि भगवत्पादं परहंसधुरन्धरम् ॥ ७ ॥
स्वयम्भसुखब्रह्म*दयारचितविग्रहम् ।
यथार्थानुभवानन्दपदगीतं गुरुं नमः ॥ ८ ॥

विद्याप्रश्रयसंयमाः शुभफला यत्संनिधिस्थानतः
 पुंसां हस्तगता भवन्ति सहसा कारुण्यवीक्षावशात् ।
 आनन्दात्मयतीश्वरं तमनिशं वन्दे गुरुणां गुरुं
 लब्धं यत्पदपट्टयुग्ममनघं पुण्यैरनन्तैर्मया ॥ ६ ॥
 यन्त्ययन्त्यभिधाः स्फुटन्ति मुकुला यस्योदये कौमुदा
 व्याकुर्वन्त्यपि यच्च मोहतिमिरं लोकस्य संशाम्यति ।
 प्रोद्यतारकदिव्यदीप्तिं परमं व्योमापि नीराज्यते^{*}
 गोभिर्धम्य सुखप्रकाशशशिनं तं नौमि विद्यागुरुम् ॥ १० ॥
 वैदिकमार्गं वाचस्पतिरपि सम्यक् सुगन्धितं चक्रे ।
 नयविजितघाटिदैत्यः ऽ जयति विबुधेश्वराचार्यः ॥ ११ ॥
 रूढेयं वेदकाण्डान्नयमयविटपो भूरिशाखाविचारः
 सद्गुणानन्तर्णः । समुदितपरमब्रह्मबोधप्रसूनः ।
 साक्षाद्भुक्तावचेयं दददमृतफलं जीवविश्वेश्वरीन्द्रः
 संसारार्कान्त्यतापप्रमथननिपुणस्तन्यते कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥
 कीर्त्या यादधवंशमुत्तमयति श्रीजैवदेवात्मजे
 कृष्णे क्षमाभृति भूतलं सह महादेवेन संविभ्रति ।
 भोगीन्द्रे परिमुञ्चति क्षितिभरप्रोद्भूतदीर्घश्रमं
 वेदान्तोपवनस्य मण्डनकरं प्रस्तौमि कल्पद्रुमम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छारीरकव्याख्यायाः प्रारम्भिताया अविघ्नममाख्यादिसिद्धये शास्त्र-
 प्रतिपादायां परां देवता प्रणमन् शास्त्रीयविषयादिः दर्शयति अनिर्वार्येति ।
 एका ह्यविद्या अनादिर्भावरूपा देवताधिकरणेऽ वक्ष्यते अन्या पूर्वपूर्वविभ्र-
 मसंस्कारस्तदविद्याद्वितयं सत्वासत्वाभ्याम् अनिर्वार्यं सचिवं सहकारि
 यस्य ततथा । तत्सचिवता ब्रह्मणस्तद्विषयता तदाश्रयास्तु जीवा एवेति
 वक्ष्यते । न चाविद्यासचिव्ये ब्रह्मणे ऽनीश्वरत्वमुपकरणस्य स्वातन्त्र्यावि-
 घातकत्वादित्याह प्रभवत इति । अतत्त्वतो ऽन्यथाभावे विवर्तनः । न

* नीराजते इत्यसगतः पाठः २ पु. ।

† सद्गुणोद्गोर्णं इति ३-५ पु. । १ पु. पाठान्तरस्येति च प्रदर्शितम् ।

‡ शास्त्रार्थमित्यसमस्तः पाठः २ पु. ।

§ व्याससूत्र-अ. १ पा. ३ सू. ३६-३३ ।

केवलं भूतानां ब्रह्मविघर्तस्त्वमपि तु जीवानामपि चराचरशरीरोपाधिकानां तत्प्र-
तिबिम्बत्वेन* तद्विघर्ततेत्याह यतश्चेति । अथ वा भूतसृष्टिद्वैतिकसृ-
ष्टेरपि हिरण्यगर्भद्वारा ब्रह्मैव कर्तुं इत्यनेनोक्तम् । गद्यमञ्जानां विषयस्त-
त्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाह अपरिमितेति ॥ १ ॥

जगद्विघर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं ज्ञानपद-
सूचितं वेदकर्तृत्वादिना साधयति निःश्वसितमिति । वीक्षणमात्रेण
सृष्टत्वादुक्तानि वीक्षितम् । हिरण्यगर्भद्वारा साध्य चराचर वीक्षणार्थकप्रय-
वसाध्यस्मितसाम्यात्स्मितम् । सर्वज्ञत्वमिदं चेतनधर्मसुप्रिमत्वेन चेतनतां
सम्भावयति अस्य चेति । यद्वा विना ऽऽयासेन नामरूपसृष्टिप्रलयकर्तृत्वाद्
ब्रह्मानेन स्युतम् ॥ २ ॥

पट्टभिरिति । ईश्वरस्य पट्टानि पुराणोक्तानि ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमनुप्राणितः ।

अविन्यक्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ इति ।

अव्ययानि वायुपुराणे पठ्यन्ते ।

ज्ञान विरागतेष्वयं तप मत्य क्षमा धृतिः ।

समृत्त्यमात्मसंबोधा ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ।

अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति जङ्गरे ॥ इति ।

वेदस्य पट्टानि निरुक्तार्थानि । अव्ययानि च चाटयः ॥ ३ ॥

तिलकप्रिय स्यामां तिलकस्यामी । सर्वमिदं विधाप्यत्व म्यात-
मिदम् ।

आदित्यस्य सटा पृजां तिलकं स्यामिन्मया ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन् मिदमवाप्रयात् ॥ इति ॥ ४ ॥

वेधसे विधापे ईश्वराय हरेः ज्ञानशक्तेरघनारः प्राप्तिर्यस्मिन् स
तथा । तथा चाह श्रीपराशरः ।

* प्रतिबिम्बत्वेनेति तच्छब्दाविकल. पाठः २ पु । । अविज्ञातो २ पु पा ।

; व्याकरणादानीति ५ पु पा ।

१ यान्यव्ययम् । अ ५ पत्रा २१४ । यद्यपि सर्वेषु पदकेषु तिलकस्यामिन् इति
पाठा दृश्यन्ते तथापि स्मृतिपाठानुरोधान्मितातुराध्याख्यापितान् तथ पाठा युक्त इति स एव
निर्वाह्यतः ।

द्रापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ।

वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥ इति ॥ ५ ॥

- इह भगवता सूत्रकारेण स्रधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासामु-
पदिशता जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वे समसूचिषातां *
तदाक्षेपसमाधानपरताम् आह कोयमित्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्य दर्शयति
४ अथेत्यादिपरिहरतीत्यन्तेन । अथशब्दः प्रतियन्थं व्याख्यानप्रार-
म्भार्थः । इहाहमत्ययगम्यमात्मानमुपनिषत्प्रतिपादयामाणाय जिज्ञास्यत्वा-
क्षेपस्तत्पुनर्ब्रह्मेत्यादौ तु तदतिरिक्तं ब्रह्मोत्पत्तिकृत्य तस्य वेदान्तेभ्य एव
सिद्धेर्विचारविषयत्वाक्षेप इति भेदः । जिज्ञास्यत्वव्यापके सन्दिग्धत्वसंप्रयोज-
नत्वे तद्विरुद्धे चासन्दिग्धत्वनिष्प्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिस्ततश्च व्यापका-
भाव व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव इत्यर्थः । अथ प्रयोगो । मुमुक्षुणा ब्रह्म न वि-
चार्यं । तं प्रत्यसन्दिग्धत्वात् तथाविधकुम्भवत् । तथा प्रयोजनत्वात् काक-
दन्तर्पादिति । आद्यं हेतुं विवृणोति तथाहि इत्यादिना । वृंहणत्वात्
देहादीनां परिणमयितृत्वात् । नन्वहंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात् कथं
विविक्तविषयत्वमत आह न चाहमिति । देहालम्बन इति । आत्मेक्या-
ध्यस्तदेहालम्बन इत्यर्थः । देहादात्मनो ऽहंप्रत्ययगम्यस्य भेदयहान्नाध्यास
इत्याह तदालम्बनत्वे हीति । बालस्यविरदेहयोः परिमाणभेदान्न प्रत्य-
भिज्ञेत्युक्तम् । परिमाणभेदापि देहेक्यं मन्वानं प्रत्याह स्वप्नान्तइति ।
जायत्यप्याह योगेति । मनुष्यः सन् कृष्मिं व्याघ्रशरीरमभिमन्यमानो यो-
गव्याघ्रः । नाहङ्कारालम्बनं देह इति । अथापि देहशब्द आत्मेक्या-
ध्यस्तदेहपरः । अन्यथा हि जिज्ञास्यत्ववादिनापि तन्मात्रालम्बनत्वाङ्गीका-
रादनुक्तोपालम्भः स्यादिति । अथ वा लोकायतमतं प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्यते ।
१२ प्रख्यानं शब्दः । असत्यप्यारोपिते अभेदे इत्यर्थः । वास्तवभेदस्याध्या-
सवादिनो ऽप्यनिष्ठः । लोकायतनिरासे तु यथाश्रुतो ऽर्थः । द्वितीयं हेतुं
विभज्यते अप्रयोजनत्वाच्च इत्यादिना । ननु किमिति नास्त्यन्यदात्मया-
थात्म्यज्ञान ब्रह्मात्मभावस्योपनिषद्भिरवबोधनादत आह न चाहमि-

* एतदप्य-ते चाध्यामसिद्धधानमिष्टिनी अत इत्याधिकं ३ पु ।

† न जिज्ञास्यामीत ५ पु पा ।

‡ काकदन्तपराताप्यदिति ५ पु ।

तीति । युक्तमिति निर्देशात् पूर्वम्येष सिद्धान्तत्वं व्याघतं गतं अत्र संति ।
ननु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तो ऽत आह
इदमस्मदिति । नन्विदङ्कारप्रयोगोपि प्रत्यक्षपरागभावेन भवति भेदप्रतीतिः
गते वयमिति तु सामानाधिकरण्य गौणं तथा त्वङ्कारप्रयोगे ऽपीति न वि- ३
शेषः कश्चिदत आह इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । यद्यप्ययञ्च
गौणत्वमविशिष्टं तथापि विरलप्रयोगत्वात् स्फुटं त्वमहमिति सामानाधिक-
रण्ये गौणत्वं तत्तन्मन्त्र भेदं तिरोदधीतस्यत्यन्तभेदासिद्धिः । इमे वयमिति
तु बहुलप्रयोगत्वेन निरुद्धमिति तिरोदधीत भेदमतेना नात्यन्तभेद-
सिद्धिः । दृश्यते च लाक्षाणिकत्वाविशेषे ऽपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्याभ्यां निरु-
द्धमाप्रतिकृते यथा पटः शुक्लो रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । प्रयुज्यते बहुल
वैदाश्च कथयश्च अयमहमस्मीति गते वयमिमं दाराः कन्यय कुलजीवित
मित्यादि । न सहानवधम्यान दृष्टान्ते विवक्षितं दार्ष्टान्तिके तदभावात् कि
त्वन्योन्यात्मना ऽस्फुरणमित्याभिप्रेत्याह परस्परंति । ननृत्कादेः प्रकाशे
ऽप्यास्ति तमस्वाराणः तथाह न हीति । समुदाचरन्त्ये भेदेन भाममान
वृत्ती वर्तने ययोस्ते तथा । उल्लादेरविवेकादाराण इत्यर्थः । इतरतर-
भायानुपपत्तिर्नामेतरतरभायप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षिता । तन्मात्रानुपपत्तिमाधने
ऽध्यामवादिनं प्रति सिद्धमाधनत्वादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्ते स्मिन्त्वा वक्ति परस्पर-
रात्मनया प्रतिपत्तुमिति । इतरम्येतरञ्च भाव इति याजने धर्मिणोरापि
संसर्गाध्यामनिषेधः स्यातथा च सिद्धमाधन तादात्म्याध्यामाभ्युपगमात् तन्नि- ४
वृत्त्यर्थमाह इतरंरत्नत्वमिति । विनिमये व्यत्यासः । रूपवत इति ।
गगनस्य सुखगतसधितृकरादिप्रतिबिम्बनद्वारा मलिनं प्रतिबिम्बितत्वविभ्रमः ।
तत्तच्च रूपवत गद्य प्रतिबिम्बभावे इति व्याघ्रने व्याभिचारः । आत्मनस्तु
नास्ति प्रतिबिम्बितत्वभ्रमकरं किं चिदित्यर्थः । धर्माध्यासे हि धर्मिणोरा-
कारोपेण प्रतिबिम्बभावेन वा दृष्ट इह प्रतिबिम्बभावे निरस्ते आरोपः
शिष्यतइत्याह पारिशेप्यादिति । अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वा तदभावाप-
संहारार्थमतोऽस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यम् । अथ वा ऽहं मनुष्य इत्यादिप्रतीति-
वत्समिस्तत्प्रतीतित्वम्याध्यासनक्षणम्याभावे उक्ते लक्ष्याध्यामरूपस्यम्याभा-
वप्रदर्शनाय विषयविपर्ययेणेति । विषयो ऽचेतनः तस्य विषयश्चेत-
न्यम् । इत्यम्यावे तृतीया । चिदात्मन ऐक्यारोपे हि विषयस्य चेतनस्य-

मिव भवतीति । तथापीति भाष्यसूत्रितामध्यासाभावहेतोर्विवेकग्रहस्यासि-
 ४ । २२ द्विमाह इदमत्राकृत*मित्यादिना । यथा श्रुत्यादिष्वात्मतत्त्वं गीयते
 तथा ऽहमित्यनुभवे यदि प्रकाशेन न त्वेतदस्तीति योजना । परामर्शो
 मध्ये निर्देशः । क्रियासमभित्तिरः पौनःपुन्यम् । दर्शनीया सुन्दरी ।
 न त्वेतदस्तीति यदुक्तं तत्प्रवृत्त्यति अहमनुभवस्त्विति । उपप्लवो विप-
 र्यासो ऽस्य नास्तीत्यनुपप्लवो ऽहमनुभवः कथं विपर्ययसंगूय इत्यर्थः । कथ-
 मात्मतत्त्वगोचर इत्यज्ञानं सूचितम् । प्रक्रमादिना तात्पर्यसिद्धावप्युपजीव्य-
 ५ । ३ विरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्याह न चेत्यादिना । ज्येष्ठस्यापि पौर्वापर्यन्यायेन
 बाधमाशङ्क्याह तदपेक्षस्येति । आगमस्य किं स्वजन्यज्ञानगतप्रमितित्वे
 प्रत्यक्षपेक्षा उत तदुत्पत्तौ । आद्ये किं विपर्ययसङ्गानिरामाय संवादाय वा ।
 यतद् द्वयं निरस्य द्वितीयं शङ्कते प्रमिताविति । आगमस्य किं प्रत्यक्ष-
 गतव्यावहारिकप्रामाण्येन विरोध उत तत्त्वावेदकत्वेन । नाद्य इत्याह न
 हीति । द्वितीयं प्रत्याह न अ तदिति । एवमप्रामाण्यं निराकृत्यापचरि-
 तार्थत्वं निरस्यति न चानन्यपरमिति । पूर्वं भेदाग्रहसिद्धयर्थमिदमुक्तम् ।
 इदानीमुपजीव्यविरोधाभावाय विधायकं शब्दे परो लक्ष्यः शब्दार्थो न भव-
 तीति शबरस्वामिनोक्तं तत्तुल्यं वेदान्तेष्वपि । अनधिगतार्थबाधित्वेन तत्प-
 रत्वसाम्यादिति § । एवं तावदुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमा-
 नस्य प्राबल्यहेतुतां निराकरोति ज्येष्ठत्वं चेति ।

११ । २४

पौर्वापर्यमिति । षष्ठे स्थितम् ॥ । ज्योतिष्टोमे ऽन्योन्यं संबध्य यज्ञशा-
 लातो निर्गच्छतामृत्यजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चिनं श्रूयते यदुद्गाता विच्छि-
 न्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति । तत्रोद्गातृप्रतिहर्ताः
 क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चिनयोः समुच्चयासम्भवात् किं पूर्वं कार्यमुत परम्
 इति विषये ऽनुपजातविरोधित्वात्पूर्वमिति पूर्वपक्षे राट्टान्तः । पौर्वापर्ये सति
 निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यमुत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकतयो-
 दितत्वात्पूर्वादयकाले उत्तरस्याप्राप्त्यन पूर्वण बाध्यत्वायोगात् । उक्तं हि ।

* इदमाकृतमिति २ पु. वज्रं सयं पु. पाठः । मूलं त्वत्रशब्दोऽस्तीति स एव पाठ उपरि न्यस्तः ।

† जैमिनिः अ. ६ पा. ५ सू. ५४ ।

‡ आद्य ऽपीति २-३ पु. पा. ।

§ सामान्यादिति २ पु. पा. ।

जैमिनिः अ. ६ पा. ५ सू. ५४ ।

अपच्छेदन्यायः । तत्प्रत्ययन्यायः । अग्निहोत्रशब्दस्य नामधेयत्वम् । ७

पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वेव जायते ।

परस्यानन्यथात्पादाद् न त्वबाधेन संभवः ॥ इति ।

प्रकृतिवत् । यथा हि प्रकृतौ कृत्रोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन
विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्प्योपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपे-
क्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिदमिति । एवं तावच्छ्रुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहंप्रत्यये ऽन-
वभासादविशक्तविषयत्वमुक्तं संप्रति वादिनिरूपितस्यात्मनो ऽनवभासादपि
तदाह अपि चेति । सर्वगतात्मशादिनं प्रत्याह अहमिहेति । न हि ६ । २
तदैवमिति । तत्र मते ऽहंप्रत्ययस्य विविक्तात्माविषयत्वादित्यर्थः । ननु
तत्रात्मवचने ऽहंगच्छो देहे उपचर्यते अत आह गौणत्वे वेति । भव-
तीत्यनुपहङ्गः । उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातृत्वानुपपत्तः जानान इति
प्रतीतिर्न हि भवतीत्यर्थः । न च ज्ञातृत्वमपि देहे उपचर्यते इति वाच्यम् ।
यत्तुः स्वज्ञानप्रकाशनपरे वाक्ये तद्विरोधात् । अथाहमानस्यने आत्मनि
देहगतप्रादेशिकत्वमेवोपचर्यते तर्हि देहात्मनेभेदो ग्रहीतव्यो न च गृह्य-
तइत्याह अपि च इत्यादिना । अत्र गौणवादी प्रष्टव्यः । किं सिद्ध्यन्त्यस्यैव
माणवके साप्रतिकं देहादावहंगन्त्यस्य गौणत्वम् उत सापेपरसादौ । तेनशब्द-
स्यैव निरूढम् । नाद्य इत्याह परेति । ११ । ८

प्रमाणनक्षणे स्थितम्-तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम् * । अग्निहोत्रं जुहो-
तीति श्रूयते । तत्र संग्रहः । किम् अग्निहोत्रशब्दो ऽग्निदेवतागुणविधिरुत
कर्मनामिति । तत्राग्नये होत्र हविरर्म्मिन्निति समासान्तर्वर्तिन्या चतुर्थ्या
ऽग्नेर्होमदेवतात्वप्रतीतिगुणविधिरिति प्राप्ते राट्टान्तः । यदग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोतीत्यनेर्होमे देवतात्वप्रस्थापनात् प्राप्ते च विधिवंध्यान्नाम-
धेयम् । न चात्र चतुर्थीसमाससम्भवस्तादर्थ्यप्रकृतिविकारयोगभावादिति ।
एवं नित्याग्निहोत्रशब्देनो ऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणादन्यत्र वृत्तिं वक्तुं सुख्या-
र्यादुद्गीतभेदं क्रमादाहगतिं प्रकरणान्तरेति । ११ । ११

भेदलक्षणे स्थितम्-प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्त्वम् † । कुण्डपायिना-
मयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते । अत्र किं नित्याग्निहोत्रे मासगुणो

* जैमिनिम् अ. १ पा. ४ सू. ४ । श्रूयते इति २ पु. नास्ति ।

† जैमिनिम् अ. ३ पा. ३ सू. २४ ।

विधीयते उत कर्मान्तरमिति । तत्र सत्यपि प्रदेशभेदे नाम्ना नित्याग्निहो-
त्रस्य वृद्धेः संनिधापनात्तस्मिन्निध्याहृतस्य जुहोतीत्याख्यातस्य तत्संनिधा-
पितार्थपरत्वान्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासो विधीयते इति प्राप्ते राद्धान्तः ।
न तावदवाख्यातेन होमानुवादेन मासः शक्यो विधातुं कालस्य पुरुषानिष्ठा-
दात्वेनानुपादेयत्वात् । नापि मासोद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधिः । तस्यासं-
निधेः । न च नाम तत्संनिधापयत्यन्यत्र जुहोतीत्याख्यातेन पूर्वापरीभूतत-
योक्तस्य सिद्ध्यर्थबोधना नाम्नाऽनुपस्थापनात् । तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेय-
भावनान्यत्वमिति । नन्वग्निहोत्रशब्दस्य कौण्डिण्याने कर्मणि प्रयोगे किं
प्रयोजनम् । न तावन्नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियात्वादिसादृश्यबोधस्तस्य वैय-
६ । १२ र्थादत आह साध्येति ।

सप्रमे स्थितम्—उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्* ।
मासमग्निहोत्रमित्यत्रान्या चिन्ता किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानि-
हातिदिशेद् न वेति । तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदा ऽग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यनि-
दिशेत्तदुर्मात्रं त्वयं गौणः जुहोतिसामानाधिकरण्यस्यापि तुल्यत्वेन नाम-
धेयत्वादग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा ऽतो नातिदिशेदिति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
न तावदवाग्निदेवता विधातुं शक्यो चतुर्थीसमासाऽसम्भवम्योक्तत्वात् । तत्र
सिद्धे कर्मभेदे ऽनेकार्थस्यान्याय्यत्वादेकवाग्निहोत्रशब्दो मुख्यो ऽपरत्र गौणः ।
नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तमग्निदेवतासम्बन्धस्य भावान्तरेव मु-
ख्यता । अतः परशब्दः परत्र सादृश्यमुपादाय प्रवर्तते तच्च सादृश्यं कर्त-
व्यार्थबोधकाख्यातसमभिध्याहृतनाम्ना ऽग्निहोत्रवज्जुहोतीति साध्यत्वेन वि-
धेयमिति तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मानितिदिशेदिति । अतश्च नित्याग्निहोत्रधर्मा-
णां दृश्यदेवतादीनामतिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः । क्रियाया नित्याग्निहो-
त्रस्याभिधानं नामधेयमग्निहोत्रपदमुक्तं तत्प्रख्याधिकरणे † । तस्यान्यत्र
श्रवणे विधिप्रदेशः विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूचार्थः ।

११ । १३

लोकसिद्धसादृश्यां गौणीं वृत्तिमाह माणवके इति । प्रकृते भेद-
ग्रहाभावमाह न त्विति । निष्कृष्य लुटितः प्रतिभासितो गर्भो ऽमा-

* जर्मनिम् अ. १ पा. ३ सू. १ ।

† अत्रवेति २ पु. पा. ।

‡ अनेकार्थत्वस्यति २ पु. पा. ।

§ जर्मनिम् अ. १ पा. ४ सू. ४ ।

देहादावहंशब्दस्य गौणत्वाभावः । अध्यासावतरणग्रन्थः । ६

धारणाकारो यस्य स तथा ततया नानुभूयते । अनुभवे वा वादिविषादो न
स्यादित्यर्थः । एवं सांप्रतिकौ गौणतां निरस्य निरुक्तां निराचष्टे न चात्य- ६ । १५
न्नेति । निरुक्तत्वं नाम प्रयोगप्राचुर्यान्मुख्यवद्भानम् । निरुक्ते ऽपि गौणप्रयोगे
नार्थयोस्तादात्म्यं प्रतीयते प्रतीयते तु प्रकृते इति वैषम्यमित्यर्थः । तत्
तस्माद्गौणत्वव्यापकं विवेकज्ञानमिह व्यावर्तमानं गौणतामपि व्यावर्तयती-
त्येतत्सिद्धमित्यन्वयः । अभिज्ञाकृपाहंप्रत्ययाद्विवेकासिद्धावपि प्रत्यभिज्ञाकृ-
पानत्सिद्धिमाशङ्क्याह न च बालस्थविरिति । आत्मैक्यं प्रत्यभिज्ञार्थः ।
भिन्नाभ्यामेकस्य भेदस्त्वनुमानाननु शास्त्रादृते न ज्ञेयमित्यर्थः । तर्हि परी-
क्षणां देहादावहंशब्दो गौणः नेत्याह परीक्षका अपीति । अपरोक्ष-
भ्रमो न यौक्तिकबाधादुच्छिद्यतइत्यर्थः । देहपरिमाणात्मपक्षे किमारब्धः
आत्मा उतावयवममुदायः । नाद्य इत्याह अनित्यत्वेति । द्वितीयं आ-
त्मावयवानां चेतन्यं समुदायस्य वा । नाद्य इत्याह प्रत्येकमिति । द्वितीयं
ऽपि समुदायापत्तिः शरीरोपाधिकी वा स्वत एव वा काकतानीया वा ।
आद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति न च बह्वनामिति । न तृतीयं इत्याह ७ । १५
य एवेति । यादृच्छिकसंश्लेष इव यादृच्छिकविश्लेषो ऽपि स्यादिति स्वस्थाना-
मेवाकस्मादचेतन्यापत्तिरित्यर्थः । यद्गौणशदिना विवेकग्रहमुपपाद्य कृणा
ऽहमित्यादिप्रत्ययानां गौणत्वमुक्तं तदविवेकसिद्धौ निरम्भमित्याह एते-
नेति । अहंप्रत्ययस्याऽविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिमभिधाय प्रयोजन-
सिद्धिमप्याह तदेवमुक्तेनेति । एतत् दुर्गन्धि कृष्णाण्डफलमिव कृतमन्त्रो-
क्तः । तात्पर्यमुपवर्ण्य भाष्यं योजयति तदेवं सर्वप्रवादीत्यादिना ।
स्वरूपमन्योन्यात्मकताऽन्योन्यधर्माध्यासौ । निमित्तमितरेतराऽविवेकः । फलं
व्यवहारः । अहमिदं शरीरमिति प्रतीयभावाद्वाप्यायागः । माशङ्क्याह वस्तुत
इति । अहमिति प्रतीते ऽपि धाम्न्यमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग
इत्यर्थः । धर्म्यध्यासाभावादुक्तं धर्माध्यासाभावं परिहरति अध्यस्तदेहा- ८ । ०
दिभावे इति । धर्माणोस्तादात्म्याध्यासकार्यमहमिदमिति व्यवहारं प्रद-
र्शय धर्माध्यासकार्यं प्रदर्शयति ममेदमिति । नन्वध्यस्य व्यवहार इत्यनु-

* किमवयवैरारब्ध इति बहिः शोधित ५ पुः ।

† अयोग्यमिति न समञ्जसः पाठः १ पुः । भाष्यायोग्यत्वमिति ५ पुः पा ।

पपन्नं भुक्त्वा व्रजतीतिवदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वाऽनभिधानादत आह अत्र चेति । व्यवहारक्रियाच्चिप्रस्य कर्तुरध्यासे ऽपि कर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

ननूपसंहारभाष्ये नैसर्गिको ऽध्यास इत्यभिधानाद्ब्रह्महारो ऽपि नैसर्गिकत्वविशिष्टो ऽध्यास एव तत्कथं क्रियाभेदः । उच्यते । इह कार्यभूतव्यवहारनैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यमिदं ऽध्यासनैसर्गिकत्वोपसंहारादविरोधः । अध्यासाभिधानक्रिययोः पूर्वापरीभावे* न युक्तः । चितो बुद्ध्यादितादात्म्यं विना क्रियान्वयाऽयोगादध्यस्य व्यवहार इत्यनेनाध्यासस्य व्यवहारहेतुतात्तै मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन पौनरुक्त्यं चेति केचित् । तन्न । पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृताऽविद्याया चितः सप्रतिपत्ताध्यासक्रियाश्रयत्वात् । पुनरुक्तिं परिहरति ८ । ११ पूर्वकालत्वेति । मुखोत्पिप्रतीतिवदहेतुत्वभ्रमं व्यावर्त्य स्फुटयतीत्यर्थः । जातिव्यक्त्योरिवार्थगतं तादात्म्यमविवेक इति भ्रमं व्यावर्तयति विवेकाग्रहेणेति । भाष्ये मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्वमानन्तर्याद् भाति न तु मिथ्याभूतप्रतियोगिसम्पादनेन विवेकाग्रहेहेतुतेति शङ्कां व्युदम्यन् योजयति सत्यानृते इति । मिथुनीकरणाद्विवेकाग्रहेस्ततो ऽध्यास इत्यर्थः । युगलीकरणं नामाधिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भातम् । ननु मिथुनं कृत्वेति किमिति नात्मत आह न च संवृतीति । अभूततद्भावे कृष्वस्तियोगे सम्पादमानकर्तारि त्रिः । । यस्य यो भावो न भूतः स तद्भावं चेत्सम्पादते तस्मिन्नभूततद्भावे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कृष्वस्तीनां । योगे त्रिप्रत्ययो भवति । अस्य त्रिवितीकारः । ततश्च मिथुनभावो ऽप्यवास्तव इत्यर्थः । समारोपप्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वे शङ्किते व्यवहारानादित्वमसांप्रतमित्याशङ्क्याह ८ । ५ व्यवहारानाऽदितयेति ।

अनादितयेत्येवैके पर्यनुयुञ्जते । न मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यक्त्योरनादित्वम् । तज्जात्योस्तु न निमित्तनैमित्तिकभावः । न च प्रवाहो वस्त्वस्तीति ।

* क्रिययोः समानकर्तृकत्वनिर्देशः पूर्वापरीभाष्यश्रवणेति ५ पु. पा. ।

४ यद्यपि सपञ्चकर्तारि चित्तरत्येव सारः षाठस्तथापि सर्वपुस्तकानुरोधादर्थ भेदाभावाच्चापरितन एव षाठ आदृतः । अभूततद्भावे इत्यपि वार्तिकप्रतिपाद्यः ।

१ धाननामर्थाधिकम् ५ पु ।

२ अनादित्यादिर्नाति ५ पु. पा. ।

तच्च ब्रूमः

तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकया विना ।

अनादिकाला वृत्तिर्या सा कार्याऽनादिता मता ॥

मिथ्याज्ञानत्वतत्संस्कारत्व* जात्यालिङ्गितव्यक्तीनां मध्ये ऽन्यतम-
व्यक्त्या विना यदनादिकालस्याऽवर्तनमन्यतमयोगनियमः । इति यावत् ।
तासामनादित्वमत्र च निमित्तनैमित्तकयोरनादित्वमुक्तम् । भ्रमोपादानं तु
वर्त्यति देवताधिकरणे† ।

सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यत्र वस्तुमतावर्जमारोप्यस्य प्रतीतिमात्र-
मुपयोगीत्युक्तमिदानीं प्रतीतिरेवानृतम्यायुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायमुत्तरभाष्यस्याह
स्यादेतदित्यादिना । युष्मदस्मादित्यादिस्तु विवेकग्रहादाक्षेप इति ६ । ६
भेदः । प्रतीतिरेव त्विति । अपरोक्षेत्यर्थः । प्रतीतिमात्रनिषेधे त्वम-
त्पदम्यावोधकत्वापत्तेरनुवादायोगः स्यादिति । ननु नात्यन्ताऽस्मन् देहादिः
किं त्वनिर्वाच्यस्ततः प्रतीतिः किं न स्यादत आह प्रकाशमानत्वमिति ।
अतिरिक्तमनामभ्यागच्छन्तं प्रत्याह ह्येतेति । द्वंताभ्युपगमे ऽप्याह
सत्तायाश्चेति । आत्मन्यध्यामे आक्षिप्य ऽध्यामसामान्यलक्षणकथा वृथे-
त्यागङ्गाह लोकमिहमिति । पूर्वदृष्टग्रहणेनाक्षेपप्रतिक्षेपा भविष्य-
तीति भावः । १० अवभासपदम्यावयवार्थमादाय सत्तिप्रमथ्यामलक्षणमाह
अवसन्न इति । अवभाद उच्छेदः । अवमानो यात्तिकतिरस्कारः॥ । अव-
भासपदस्य कूटमर्थमादाय विस्तृतं लक्षणं भाष्यवाक्यार्थत्वेनाह तस्येति ।
परचेत्यादिपदैरसत्त्व्यातिनिर्गमेन प्रपञ्चनमित्यर्थः । स्वरूपेण सदर्पयति ।
अपिशब्देन स्वरूपेणामन्त्वमपि मरु मरीचिकोटक्यन्ते वक्ष्याम इति सूचि-
तम् । स्मृतिरूपविशेषणव्यावर्त्यमाह स्यादेतदित्यादिना । पूर्वदृष्टस्य
परच तादात्म्यावभास इति धर्म्यध्यासमभिप्रेत्य लक्षणवाक्यार्थं ऽतिव्याप्तिमाह
स्वस्तिमन्यामिति । परच आशये परधर्मावभास इति धर्माध्यासं विव-

१० । ६

* मिथ्याज्ञानतत्संस्कारत्वमेति ५ पु० पा० ।

† अन्यतमयोग इति नियमशब्दरहितः पाठः ८ पु० ।

‡ व्याससू० अ १ पा ३ सू २४-३३ । प्रत्यगक्षयिकेना दृष्टग्रहणेनेति १ ५ पु० पाठः ।

॥ तिरस्कार इति त्रिष्वङ् इति शब्दः १-५ पु० । १ मरुशब्दो नास्ति २-३ पु० ।

क्षित्वा ऽऽह पाटलिपुत्रे इति । अवभासपदस्य कूटार्थग्रहणादतिव्याप्तिरु-

१० । ८ उपनेत्याह अवभासपदं चेति ।

सकृच्छ्रुतपदस्यार्थद्वयकृद्भिर्न दुष्यति ।

संक्षिप्रविस्तृताऽध्यासलक्षणद्वयलाभतः ॥

यवं च मिथ्याज्ञानमध्यास इत्यवभासपदेन व्युत्पाद्य प्रत्यभिज्ञाया-
मतिव्याप्यभिधानं शोभतेतरामित्युपहासाऽनवसरः* । ननु पूर्वदृष्टमारोपणीय-
मनृतमित्युक्तं कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । उच्यते ।
स्मृतिरूपपदाभिधायमानाऽसंनिधानसिद्धवत्कारेण तदभिधानं न तु पूर्वदृष्ट-
पदसामर्थ्येनेत्यदोषः । प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजत्वेनाऽव्यावृत्तिमाशङ्क्याह
असंनिहितेति । स्मृतिरूपपदेन चासंनिहितविषयत्वे विवक्षिते तावति
चोक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तन्निवृत्तये परचेत्युक्तमित्यपि दृष्टव्यम् । अनेनाऽसंनि-
हितस्य परच प्रतीतिरध्यास इति लक्षणमुक्तम् । असंनिधानं चारोप्यम्या-
धिष्ठाने परमार्थतो ऽसत्त्वं न देशान्तरसत्त्वमिति नापरादान्तः ।

अथ वा ऽसंनिधानेन सत्त्व्यातिरिह वारिता ।

अवभासादसत्त्व्यातिर्नृशङ्गे तददर्शनात् ॥

असंनिहितस्य परच प्रतीयमानस्य पूर्वदृष्टत्वे ऽर्थसिद्धे ऽपि पुन-
र्यहणं पूर्वप्रमितत्वव्यावर्तनफलमित्युक्तमेव । स्वप्नज्ञाने प्रमाणयोग्यशक्त्याद्य-
धिष्ठानाभावात्परचेति विशेषणाऽव्याप्तिमाशङ्क्याह नार्पति । स्मृते विभ्रमः
स्मृतिविभ्रमः । स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत् । अनुभूयमाने
पिच्छादेः यत्संनिहितत्वं पूर्वदृष्टं तदिहारोप्यम् । अन्यार्थं लक्षणं विशेषणत-
योक्तृपूर्वदृष्टत्वस्य गृह्यमाणविषयत्वेन प्रसिद्धभ्रमेष्वव्याप्तिमाशङ्क्याह एव-
मिति । अत्र पीतिमशङ्क्योरैकेशो ऽनुभवकाले दृष्टपीतिस्त्रः पश्चाच्छङ्के
समारोप इति वक्तव्ये न रूपमारोप्यं किं तु सामानाधिकरण्यामित्याशङ्क्य
तस्यापि पूर्वदृष्टत्वमाह तथा हीति । पीतिमतपनीययोः संसर्गग्रहेणाऽसंसर्गा
न गृह्यते तथा पीतत्वशङ्क्योरपीति साहचर्यम् । आदर्शादिस्वारोप्यमुखस्य
स्वचक्षुषा पूर्वदृष्टत्वाभावादव्याप्तिमाशङ्क्याह एवमिति । पूर्वदृष्ट्योरभिमुख-

१० । १०

* उपहासाऽनवसर इति ५ पु. पा. ।

† विषये इति १ पु. पा. । ५ उपरितमः पाठो बर्हिः शोधितः ।

‡ अध्यासलक्षणं न्यायं लक्षणाति ३ पु. पा. । अध्यासलक्षणं इति ३ पु. पा. ।

योरादशैदकयोर्देशेण यच्च देशो यस्य तस्य भावः तता । तयोरेषाभिमुख्यं
चेत्यर्थः । शीघ्रं भूमिताऽलासज्वालासु पूर्वदृष्टकृत्कारताया आरोपः । अभेषु
यहादेः । मण्डूकवसाक्ताद्याह्यवशेषु वसावर्णेषु च पूर्वदृष्टारगतद्वर्णसामाना-
धिकरण्यारोप इत्यर्थः । तथा सतीति । रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे ११ । ८
सतीत्यर्थः । उच्चलन्ती तुङ्गतरङ्गभङ्गानां तरङ्गावच्छेदानां* माला यस्याः सा
मन्दाकिनी तथा । अभ्यर्णं निकटम् । मरीचीनां तोयात्मत्वं न सदित्युक्ते
यन्मरीचीनां तोयकूपेणाऽसत्त्वं तन्मरीचय गवातो नाऽसत्त्व्यातिरिति शङ्कते
यशुच्येतेति । निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थः क्रियाकारित्वसत्त्वाऽयोग उक्तः ।
निस्तत्वस्येति स्वरूपसत्ताभावः । तद् द्वयमत्यन्ताऽसत्त्वं हेतुः । अनिर्वचनीय-
मतं निरम्य शून्यमतं निरम्यति सद्वादी न च विषयस्येति । स्वप्र-
त्ययः स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययः । अदृष्टान्तसिद्धो ऽसाधारणः । ज्ञान-
म्यापि पूर्वज्ञानार्थीनं सत्त्वमतो न क्वापि स्वरूपसत्त्वमित्यर्थः ।

नन्वविद्याया असत्प्रकाशनमिति बोद्धाः । तत्कथं विज्ञानमसत्प्रकाश-
नमत आह तस्मादिति । ज्ञानान्तराऽनुपलब्धेरिति । शक्त्याश्रयत्वेना- १२ । २
भिमतान् ज्ञानान् ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । उपलब्धो वा तस्यापि ज्ञापक-
त्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताच्चेत्यर्थः । सति हि कस्मिंश्चित्कस्य चिदु-
पकारो भवति प्रत्ययस्य निरूपणं त्वसत्प्रत्ययायसते । न च स्वोपकारिण्यसति
प्रत्युपकारं कं चित्करोति इत्यतो ऽतिसुखी प्रत्यय इत्युपहासः । अनाधाने हेतु-
माह असत इति । असतः प्रत्ययप्रयनस्य चाविनाभावं संबन्धमाशङ्क्य निरावृष्टे
असदन्तरेणेति । अहो यतेति । कार्यकारणभावः स्वभावश्च बोद्धाभि-
मतमविनाभावमूलमिह नास्तीत्यर्थः । यं सदेव भातीति पूर्ववादिनोक्ते सिद्धा-
न्त्याह अत्र ब्रूम इति । पूर्वपत्त्याह न मतत्त्वा इति । तोयात्मनेत्यनुशङ्कः ।
अत्र हेतुमाह तदात्मनेति । तदात्मना ऽसत्त्वस्य मया ऽपीष्टत्वादित्यर्थः ।
तर्हि असत्त्व्यातिः स्वीकृता । नेत्याह द्विविधं चेति । तोयमपेक्ष्य ज्ञातं ११ । १४
मरीचिरूपमेव तोयकूपेणाऽसत् तत्र भावकूपमिति नासत्त्व्यातिरित्यर्थः । तो-
यकूपेणाऽसत्त्व मरीचिरूपमेव तच्चाबाध्यं तच्चेद् भ्रमगोचरमर्हं न भ्रमबाध-

* तरङ्गभङ्गावच्छेदानां मति ५ पु. पा. ।

† यतदप्ये अहो वनेतीत्यधिकं यद्विभिन्नं ५ पु. ।

‡ तदात्मनामिति भावतोऽसत्त्वं प्रमादाद् मुद्रितम् ।

प्रसिद्धिः स्यादित्युक्ते पूर्ववाद्याह अहेति । बाढम् । मरीचीनामतोयात्म-
 त्वं स्वरूपं ततथा भ्रमे न गृह्णाति किं तु भावान्तरतोयात्मना मरीचींस्तो-
 याभावरूपान् गृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः । तोयाभावात्मकमरीचिरूपे यदा-
 १२ । २० रोपित तोयत्वं ततश्च सदसद्वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति हन्तेति । द्वितीये
 तु किं तुच्छमसत्सदन्तरं वा । नादो ऽपरादुन्तात् । न द्वितीय इत्याह वस्त्व-
 न्तरमेव हीति । अस्मिन् हि भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति द्वे वस्तुनी भासेते ।
 तत्र मरीचितोयतादात्म्यं यदि वस्तु तर्हि तोयाद्वस्तुनो वस्त्वन्तरभूता
 मरीचयो वा म्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत् । अन्यस्यास्मिन्
 भ्रमे ऽनवभासनादुभयत्र दूषणमाह पूर्वस्मिन्नित्यादिना । एवं सत्ख्यातिं
 निरम्यासत्ख्यातिनिरासमप्युक्तं स्मारयति न चेदमिति । फलितमाह
 तस्मादिति । एवं मरीचितोयतादात्म्यमनिर्वाच्यं प्रसाध्य सदेव भार्ताति
 नियममभाङ्गीत् । तथा च स्वरूपेणाऽनिर्वाच्यमपि तोयं भ्रमे ऽवभासितमर्हतीति
 मुधा ऽमुष्य देशान्तरादौ सत्त्वकल्पनेत्याह तदनेनेति । नन्वभिनवतो-
 यावभासाभ्युपगमे पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं विरुध्येत तत्राह अत एवेति ।
 अभिनवत्वे ऽप्यारोप्यस्य पूर्वदृष्टहणमुपयुज्यते आरोपणीयसमानमिथ्या-
 वस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कारद्वारेणापयोगादिति ।

म्यरूपेण मरीच्यम्भो मृषा वाचस्पतेर्मतम् ।

अन्यथाख्यातिरिष्टा ऽस्येत्यन्यथा जगृह्जेनाः ॥

एवं तावदेहादिः सन् भ.समानत्वादात्मवदित्यनुमानस्य मरीचिको-
 दकादावनेकान्ततोपपादनेन देहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं संप्रत्यबाधितत्वेन सो-
 पाधिकतामाह देहेन्द्रियादीति । अबाध्यत्वमात्मनः सत्त्वे उपाधिर्न
 प्रतिभासमानत्वम् । न च साधनव्याप्तिर्देहादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाण-
 त्वादित्यर्थः । विषयस्य मरीचितोयादेः सत्त्वान्न पक्षेतरता ।

ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणार्पितदेहादिः यदि मिथ्या तर्हि आत्मनि को
 विषयमस्तत्राह चिदात्मा त्विति । तत्त्वावेदकप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः
 सत्त्वं न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरिति वक्ष्याम इति भावः ।

यदुक्तमाक्षेपवादिना प्रकाशमानत्वमेव विदात्मनो ऽपि सत्त्वमिति
 १३ । १३ तदपि विशेषाभ्युपगमेन परिहरति अबाधितेति । स्वयंप्रकाशत्वादबाधित-

मात्मनः सत्यं न दृश्यम्य देहादेः । दृग्दृश्यसंबन्धाऽनिरूपणादित्यर्थः ।
न च सनातद्रूपेदाददेतद्देहानिरित्याह मा चेति । यत् सनासमवायादेः
सनालक्षणत्वमर्थाण्ड तदनुमोदते न त्विति ।

१३ । १४

यत्तु कश्चित्प्रलम्भाय ससारम्याऽनृतत्ववचनं न तावद् ब्रह्मज्ञाननिबर्ह
क्षीयत्वाय शास्त्रप्रामाण्यात् सत्यम्यापि ज्ञानाच्चवृत्तेः । न च संसारिणो ऽस-
सारिब्रह्मेकत्वार्थम् । औपाधिकस्य संसारस्य सत्यम्याप्युपाधिनिवृत्त्या निवृत्तो
जीवस्य ब्रह्मैक्यसम्भवादिति । तत्र । सत्यम्यात्मवर्दानवृत्तेः । यत्तु सामा-
न्यतो दृष्टमनुमानं ज्योतिष्टोमो न स्वर्गफलः क्रियात्वान्मर्द्वनवद्विष । तत्र ।
तत्र स्वर्गाद्विज्ञेन यागविधिना विरोधेन कालात्ययात् । अथ तु सत्यः प्रपञ्चा
ज्ञाननिवर्त्य इत्यागमाभावेन तदभावात् । प्रत्युत मिथ्यात्वस्य बन्धस्य ज्ञान-
निवर्त्यत्वयुक्त्यर्थोपनिमित्तद्वेः । यद्यपि तार्क्यव्यानादिना सत्यं विषादि नश्य-
तीति । तदपि न । विषादेः सत्यत्वाऽसिद्धेः । ध्यानस्य चाऽप्रमात्वेनादृष्टान्त-
त्वात् । सेतुदर्शनं च चोदितक्रियात्मनैवेनोन्नवर्हकं न प्रमित्यात्मना । पश्य-
तामपि सेतुं स्नेच्छानां श्रद्धाविरहिणा वा अघाऽनुपघातात् । आत्मप्रमा तु दृष्टद्वार-
ेण बन्धनिवर्तनां न विधिद्वारा । तद्विधेः समन्वयमूत्रे । पराकर्षण्यमाणत्वात् ।

यत्तुपाधिध्वमात्मसंसारध्वंस इति । तत्र । सत्योपाधिरागम्भणादधिक-
रहेः । न्ययमाणनयेनाऽसम्भवात् । मिथ्योपाधिर्याकारे चाविघादादिति ।

नन्वध्यासलक्षणे मतान्तरेपत्यासो मतिमंघादाय दृष्टणाय वा । नाद्यो
विप्रतिपत्तेर्न द्वितीया दृष्टणाऽनभिधानादस आह स चायमिति । परच
परावभास इत्युक्तलक्षणे सति सवाद गव क्रियते । गवलक्षणकृत्व चाध्या-
सम्यानिवाच्यतयैवेति मरुमर्गचिकोदकनिरूपणे दर्शितम् । विप्रतिपत्तिस्त्व-
धिष्ठानागोप्यविशेषदिष्येत्यर्थः । अन्यत्रान्यधर्माध्यास इति भाष्य धर्मग्रह-
णेन बुद्ध्याकारत्वसूचनादात्मगत्यात्यनुवादार्थम् । तत्र बोद्धानां मतभेदेन
भ्रमाधिष्ठानविशेषमाह मौत्थान्तिकनये इति । यद्यपि मौत्थान्तिकस्य वैभा-
षिकवदर्थो न प्रत्यक्षस्तथापि ज्ञानगतार्थमाकृष्येणानुमीयमानत्वादस्ति ताव-
दधिष्ठानम् । अगोप्यं तु ज्ञानाकारं गव भ्रान्तिज्ञानाकारसदृशस्य बाह्यार्थस्या-
भावादित्यर्थः । सहोपलम्भनियमादित्याद्यनुमानमुपरिशृद्धादुपधिकरणे । निरा-

११ । १८

* वर्णनमिति ५ पृ पा । † व्याससूत्र आ १ पा १ सू ४ । ‡ व्याससूत्र अ २ पा १ सू १४ ।

§ मरुशब्दो नास्ति २-५ पृ ।

॥ व्याससूत्र अ २ पा २ सू २८ ।

१४ । १० करिष्यतइत्यर्थः । प्रतिपत्तुः प्रत्ययादिति । सामानाधिकरण्ये पञ्चम्यौ
ज्ञानात्मकाप्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

वस्तुतत्त्वहमुल्लेखयोग्यरजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरिति शङ्कते
भ्रान्तमिति । भ्रान्तिरूपविकल्पस्य हि स्वरूपमविकल्पकं ग्राह्यं तदेव बा-
ह्यत्वेन सविकल्पकत्वेनाध्यवसेयमित्यर्थः । सिद्धे ज्ञानाकारत्वे एवं कल्पेत
तदेव कुतस्तत्राह ज्ञानाकारनेति । प्रागुक्तन्यायात् प्रवेदनीयेत्यर्थः ।
बाधकप्रत्ययः किं साक्षाज् ज्ञानाकारतां दर्शयत्यर्थेति विकल्प्याद्यमनु-
भवविरोधेन निरम्य द्वितीयं शङ्कते पुरोवर्त्तिन्वेति । इदन्ताप्रतिषेधो
ऽनिदन्तां गमयेत्स च देशान्तरादिसत्त्वे ऽपि स्यादित्यन्यथोपपत्तिमाह
असंनिधानेति । अख्यातिमते हि रजतस्यासंनिधानाऽग्रहः संनिहितत्वेन
व्यवहारहेतुत्वाद् भ्रमः । तन्निषेधो ऽसंनिधानग्रहरूपो बाधः प्रागभावनिवृत्ति-
रूपत्वाद्भावस्य । तस्मादारोप्यर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहिता भवतीत्यर्थः । यदुक्तं

११ । १० कल्पनागौरवमिति तत्राह न चैष इति । सर्वसंमतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य
स्वीकारात्कस्य चिदप्यर्थस्याऽबाधादतिलाघवमित्यर्थः । ननु न व्यवहार एव
निषेध्यः किं तु शुक्तौ प्रतीतं रजतमित्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याह न च रजत-
मेवेत्यादिना । ननु मा भ्रातु रजतज्ञाने शुक्तिः पुरोदेशसत्तामात्रेण त्वाल-
म्बनं किं न स्यादत आह न खल्विति । सर्वेषां पुरोवर्त्तिना लोपादीना-
मित्यर्थः । अथ रजतसदृशशुक्ते रजतज्ञानहेतुसंस्कारोद्बोधकत्वेनालम्बनत्वं
तत्राह नापीति । एवमर्थमारोपितं प्रतिषिध्य मिथ्याज्ञानमपि निहते अपि
चेति । ननु मिथ्याव्यवहारसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्यस्तत्राह तथा चेत्या-
दिना । शुक्तिस्वरूपस्य इदमात्मकसामान्यं प्रति विशेषस्याऽग्रहादिदमिति
द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः । गृहीतग्रहणस्वभावेति । गृहीतमिदमिति
प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः । संनिहितरजतेति । संनिहितरजतगोचरं हि ज्ञान-
मिदमिति रजतमित्याकारयोरसंसर्गं न गृह्णाति तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गाभा-
वात् । न च स्वगतं विवेकमेकज्ञानत्वादेवमेते अपि ग्रहणम्भरणे परम्परं भिन्ने
अपि स्वगतभेदं न गृह्णीतः । नाप्यसंसृष्टौ स्वगोचरौ तथैव निवेदयत इति
साहचर्यम् । काचो हरितद्रव्यविशेषः । निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह
१५ । १२ भेदाऽग्रहेति । इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाऽग्रहनिवृत्तौ तद्वस्तुकव्यव-

हारनिवृत्तिर्बाधफलमित्यर्थः । तस्माद्यथार्था इति । सर्वे विप्रतिपक्षा इत्येको धर्मनिर्देशः । संदेहविभ्रमा इत्यपरः । अयथार्थव्यवहारहेतुत्वेन मतद्वयसंभवाः प्रत्यया धर्मिण इति नाश्यासिद्धिः । अन्ये त्विति* । पुरोवा-
र्तिनि रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तथाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति ता-
वत् सर्वजनीनम् । तत् सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्वजतमिदमित्येवंरूपाद्वर्षाति
नान्यथेत्यर्थः । अन्यथासिद्धिमाशङ्काह तदेतदिति । अगृहीतविधेकं स्मरण-
ग्रहणद्वयमयथाव्यवहारहेतुरेकैकं वा । नाद्यः । ज्ञानयोरर्थोपपत्त्यात् । न द्वितीय
इत्याह न हि रजतप्रतिपदिकार्थेति । ग्रहणेऽपि तुल्यमिदं यदि तदिच्छे- ११ । ५
नस्यैव प्रवर्ततेत्यर्थः । ज्ञानसम्बन्धस्य पुंसां लिङ्गविशिष्टधर्म्यैकदेशदर्शनाद् लिङ्गे
विशिष्टधर्म्यैकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शबरस्यामिन आहुः । समारोपे तु प्रामा-
भावेऽप्येकदेशदर्शनमस्तीत्यर्थः । पुरोवर्तिनि साधने प्रवर्तके फलज्ञाने ज्ञे-
कान्तिकतानिवृत्त्यर्थमाह नियमेनेति । फलस्य हि नानोपायसाध्यत्वाच्च
तज्ज्ञानमुपाये नियमेन प्रवर्तकम् । स्मरणे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह तथेति ।
वाग्व्यादौ व्यभिचारमाशङ्काह अर्थिन इति । वाग्व्यादिर्हि प्रसह्य प्रवर्तयति
न त्वर्थितामनुसन्धे । यद्येकं समीचीनज्ञानहेतुभ्यां न मिथ्याज्ञानजन्यमिति
तच्चाह दृष्टं चेति ।

परिहृतं न्यायकणिकायामिति । एवं हि तत्र व्युत्पादितम् । १८ । ५२
किमव्यभिचारित्वेव प्रामाण्यमुत तद्वैतुष्यं तद्व्यापका येन क्व चिद्व्यभिचारद-
र्शनाद् ज्ञानानामप्रामाण्यमापत्तेत् । सर्वथाऽप्यसम्भवः । व्यभिचारिणामपि
सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्यभिचारिणामपि दहनादौ
धूमादीनां कुतश्चिन्निमित्तादनुपजनितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यात् । भवतु
ज्ञानकारणं व्यभिचारेऽपि बोधकं ज्ञानेन त्वव्यभिचारेऽपेक्ष्यः स्वकाये
इति चेत् । किं ज्ञेयवभासेऽपेक्ष्यः उत प्रवृत्त्यादिकार्यं । न प्रथमः । जन्म-
नेव ज्ञानस्य ज्ञेयवभासात्मकत्वात् । न चरमः । अव्यभिचारयाहिणोऽर्थक्रि-
यासंघाटादिज्ञानस्य ज्ञानान्तरादव्यभिचारनिश्चयेऽनवस्थापातादनिश्चये वा
ऽनवधृतप्रामाण्यादस्मात्प्रथमज्ञानप्रामाण्याऽसिद्धेः । स्यतः प्रामाण्ये च प्रथमे
ऽपि तथाव्यापातादिति । ननु किं प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रम् । ज्ञानसामर्थ्याभाव-

जत्वं चेद् न । प्रामाण्यस्य जातित्वे स्मृतित्वाऽनधिकरणज्ञानगतबाधात्यन्ता-
भावरूपोपाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन जन्माभावादिति । तदुच्यते । इयं
रूपप्रमा अर्थसम्प्रयोगत्वाऽनधिकरणैतच्चुगंतगुणजन्या न भवति प्रमात्वात्
श्रावजप्रमावत् । तथा ग्या प्रमा उक्तविधगुणज्ञानाऽधीनज्ञाना न भवति
तथाविधगुणज्ञानाधीनप्रवृत्तिकरी च न भवति । तत एव तद्वदेवेति क्षमि-
व्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति ।

१८ । २०

भाष्ये ऽन्यथाग्यातिः स्वीकृतेति भ्रमं व्यावर्तयन् व्याचष्टे अन्य-
स्यान्यधर्मकल्पनेति । अवभासपदव्याख्यानं कल्पनेति । सर्वतन्त्राऽवि-
रुद्धोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धार्थः । (सर्वतन्त्रसिद्धान्तः*) यथा प्रमाणं प्रमेयमि-
ति । रजतवदिति न सादृश्यविषया ऽपि तु भासते परं रजतवत् । न हि वस्तुतो
रजतमिति मिथ्यात्वं विवक्षितमित्याह न पुनरिति । ण्वमारोप्यमित्युप-
सम्प्रत्यये अक्षेपे परिहृते पुनरात्मनो ऽधिष्ठानत्वानुपपत्त्या ऽध्यास आक्षि-
प्यतइत्याह पुनरर्पीति । आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं परग्राह्यत्वं वा ।
नादा इत्याह न स्वत्विति । न द्वितीय इत्याह आत्मानन्तरेति ।
संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशङ्कते स्यादेतदिति । स्वप्रकाशफलस्य जन्मादि-

१९ । २२ निषेधेनात्मत्वमुपपादयति तथा हीत्यादिना ।

नन्वभ्युपेयते संविदपरार्थीनप्रकाशेति आत्मा तु जडः किं न
स्यादिति मन्वानं संविदाश्रयत्वयादिनं प्रत्यात्मस्वप्रकाशत्ववादाह तथा-
पीति । अर्थात्मसंबन्धिन्यां संविदाजडायामपि नार्थात्मनोः प्रकाशमानता-
मिति ननुः पण्डितेपि पुराणितरुण्डित्यवदित्युक्ते वैषम्यं शङ्कते स्वभा-
वेति । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यमन्वयमात्मभावसंबन्धा सविन्न एवः
पिषभावे ऽपि भावादित्यर्थः । पुत्रगतजन्यत्वेपि नित्यं पितृगतजनकत्व-
सापेक्षमिति साम्यमाह हन्नेति । अर्थात्मने प्रकाशेन सह संवित्प्रकाश
इत्युक्ते यः संविदः प्रकाशो यश्चार्थात्मनोऽस्तेऽविदः सत्काशाद्विज्ञावभिज्ञो
२० । २ वा । नादा इत्याह तत्किमिति । सविदः प्रकाशव्यतिरेके संविदप्रकाशरूप

* सर्वतन्त्राविरुद्धार्थः सर्वतन्त्रासिद्धार्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति १ पा. । सर्वतन्त्रावि-
रुद्धार्थः सर्वतन्त्रासिद्धान्त इति २ पा. । भासते एव सर्वतन्त्रासिद्धान्त इति यतस्तं निश्चित
पुनरुक्तं कृतं चित्तं सर्वतन्त्रासिद्धार्थ इति यतस्तं अतोऽपि पाठमेव इति भाति ।

सती घटवदस्वप्रकाशा स्यात् । आत्मार्थप्रकाशयोः संविद्भूतिरेके संविदर्थोऽत्म-
प्रकाशरूपो न भवेत् किंतु ज्ञापिका स्यात् तथा चानन्त्येत्याशयः । अभे-
दमाशङ्कते अथेति । संविदश्चार्थात्मनोऽपि प्रकाशावित्यर्थः । कथंभूतो
तावित्यपेक्षायां स गवाह संविदेवेति । दूषयति एवमिति । संविदति-
रिक्तप्रकाशाऽनुङ्गीकारे संविदर्थोऽत्मनां साहित्यमुक्तं स्यात् तथा च पुष्पागिड-
त्यनुल्यतेत्यर्थः । अर्थसंविदोः सहभावमङ्गीकृत्याऽनुपयोग उक्तः । स गव क
षिदसिद्ध इत्याह न चेति । अतांतादिबुद्धिस्तत्माहता तद्विषयहानादिबु- २० ।
द्धिजनकत्वाद्वर्तमानबुद्धिर्वाति शङ्कते तद्विषयेति । तद्विषयाश्च ताः हा-
नादिबुद्धयश्च इति विग्रहः । तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वादिति हेतोः ताद्वि-
षयत्वविशेषणस्याऽसिद्धिमाह नेति । तां परिहरति हानादिजननादि-
ति । सिद्धे च हेतावतीतादिर्मन्विदामर्थसहभावमिदं तद्विषयत्वमिदं विदित्याह
अर्थविषयेति । अर्थविषयहानादिप्रवृत्तिजननाद्विदुर्देयविषयप्रका-
शत्वे ऽतिप्रसङ्गं दर्शयन्विशेषणाऽसिद्धिं द्रष्टव्यं तत्किमिति । अर्थहानि
सप्रमी । प्रयत्नवदात्मदेहसंयोगार्थविषयप्रवृत्तिहेतुर्गपि जडत्वाच्चार्थविषयप्रका-
शश्च त्वमिति प्रकाशो ऽपि स्वप्रकाशत्वात् स्वभावे सात्वी अर्थे स्वप्रकाशनाद्
जड गव । अर्थस्यापि स्वप्रकाशरूपान्तर्भावेन सिद्धिश्चेदर्थसंविद्वेदो न स्याद-
त्यभिप्रेत्याह नन्वयमिति ।

मा भूद्वद इति वदन्तं बौद्धगन्धिनमरुदेति निराकरोत्याक्षेपः
न च प्रकाशस्येति । सिद्धान्त्यभिमतं संविद्विषयतया तदभेदेनार्थसि-
द्धिमध्यासाऽसम्भव इत्यामोति मन्वानो ऽनुवदति तस्मादिति । गव २१ ।
संविदः स्वप्रकाशता विषयस्य च तदध्यस्ततामुक्त्वा तस्या आत्मत्वमिदं दूष्य-
मद्वितीयतामाह न चास्येति । आजाननः स्वभावनः । इत्ये तर्कि-
ते * आत्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुज्यते । देवदत्तमुपि कानो । देवदत्तात्मा ऽस्तीति
व्यवहारहेतुमात्रात्कारवान् कालत्वादितरकालवदिति । न च सुप्तावहवृत्ति-
रस्ति न च पुरुषान्तरं मात्मान्कनुमर्हति । ईश्वरगते योगिमते वा ऽनेश्वरे-
त्ययोगजेति च विशेषणीयमिति स्वप्रकाशत्वमिदं गिति । तदेव पक्षान्तर्ग-
रासेन स्वप्रकाश आत्मेति स्थापितम् । अस्मिन् पक्षे ऽध्यामानपकृतया भाष्यं

योजयति तदयमिति । प्रत्यक्कृच्छार्थमाह अशक्येति । प्रतीपं प्राति-
 २१ । ८ लोम्येन । तदेव दर्शयति निर्वचनीयमिति । कथमिति यमुप्रत्यया-
 न्तस्य किंशब्दस्य रूपम् । तत्र किंशब्द आक्षेपार्थ इत्यर्थः । अप्रथमान-
 त्वपक्षे दृष्टं सर्वं हीति । भाष्योक्तमाह सदातने ऽपीति ।

भाष्यकारेणात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वापवर्णनेनाऽविषयत्वस्यासिद्धि-
 कृता सा न युक्ता म्प्रकाशस्य विषयत्वायोगादित्याशङ्क्यापाधिकरूपेण
 विषयतामाह सत्यमित्यादिना । बुद्धिमनःप्राणोन्द्रियाणां परलोकागतौ
 आश्रयभूतानि भूतमृत्माणि^१ मृत्तमं शरीरम् इन्द्रियाणि बाह्यानि ।
 ननु स्वतोऽविषयत्वमैवाधिकरूपेण विषयत्वमिति किमिति व्यवस्था-
 प्यते स्वतः गवः शुक्तवद् ग्रहणाऽग्रहणे किं न स्यातामित्याशङ्क्य निरं-
 शत्वात्तेत्याह न हि चिदेकरमस्येति । ननु चिद्रूपे भाव्यप्यानन्दादि
 न भातीति दृष्टम् । नेत्याह न खल्विति । तर्हि साक्षिप्रतिभासे आन-
 २२ । १३ न्दाद्युल्लेखेऽपि स्यादित्याशङ्क्याह गृहीता एवेति । यथा खन्वभिज्ञायां
 भासमानमपि दृष्टतत्त्वं ततदन्तापाधिद्वारकामानाधिकरण्यापराभेदाद्वि-
 विक्तं नोल्लिख्यते एवं चिद्रूपभासे ऽपि दुःखप्रत्ययीकत्वादिरूपेणापरामृष्टा
 आनन्दादयोऽप्यगृहीता इव भातीत्यर्थः । ननु चित्रप्रतिभासे तदात्मत्वादा-
 नन्दादयो भान्ति चेत्तर्हि बुद्ध्याऽभ्यश्चेतन्यस्य भेदो ऽपि प्रतीयेत । तत्र वि-
 द्यमानत्वात् तथा च बुद्ध्याद्यध्यासाऽयोग इत्याशङ्क्याह न चात्मन इति ।
 आनन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यंरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः ।
 यदुक्तं विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिः^२ ततश्चानात्मत्वमिति तत्राह
 तस्य चेति । इदमात्मकत्वेन विषयत्वमनिदमात्मकत्वेनास्मदुल्लेखश्चे-
 पपद्यते इत्यर्थः । इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्य तदुमान्वयप्रदर्शनेनोपपाद-
 यति तथा हीति । विच्छुरणात् मिश्रणात् । ननूपाधिपरिच्छेदमन्त-
 २३ । २ रणान्य एवं परमात्मनो जीवाऽहप्रत्ययविषयोस्तु तत्राह न खल्विति ।
 अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि जीवस्याहमप्रत्ययविशिष्टेऽन्तःकरणे व्यवहारयो-

^१ सत्त्वमाणि येति याशब्दाः अधिक ३ पु. । ^२ सत्यमित्यादिर्निति प्रतीकापे-बुद्धिमनसो
 मय मृत्तमं शरीरमिन्द्रियाणि आह नि । बुद्धिमनःप्राणोन्द्रियाणां परलोकागताश्चभूतानि भूत
 मृत्माणि वा मृत्तमं शरीरम् इति पाठः ३ पु. । पृथानरशास्त्रोच्छ्रयस्तः पाठः ४ पु. ।

^३ प्रकाशेति २ पु. पा. ।

^४ विषयवापत्तिरिति ४ पु. पा. ।

आत्मनो विषयत्वम् । तत्त्वज्ञानम्याऽविद्यानिवर्तकत्वम् । २१

यत्त्वापत्तिर्न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविरोध इत्युपसंहारव्याजेनाह तस्मा-
दिति । स्वप्रकाशे यावत्स्मत्त्वं प्रकाशनाज्ञारोप इति पक्षः पूर्वपूर्वाध्यासव-
शादप्रकाशसमर्थनेन निरस्तः । इदानीमप्रथमाने नास्त्यारोप इति पक्षमुपन्य-
स्यति* स्यादेतदित्यादिना । अपरोक्षत्वाऽभावश्चाप्रथमानता । अपरो- २३ ।
क्षभ्रमाधिष्ठानत्वे ह्यपरोक्षेणात्मना भक्षितव्यम् । स चेन्नापरोक्षस्तास्मिन्नध्या-
सोपयोगिप्रथमाभावाद्वाध्यास इत्यर्थः । रूपरहितद्रव्यत्वात् स्पर्शरहितद्रव्य-
त्वादिति द्वौ हेतुः वक्ति नभो हीति । वायुः स्पर्शनप्रत्यक्ष इति पक्षे
द्वितीय गव हेतुः । दुःस्वाकरोति वस्तुवृत्तेनादुःखिन दुःखिन करोती-
त्यर्थः । वस्तुस्वरूप च । तदवधारण चेति कमधारयमभिप्रेत्याभिव्यक्त
स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

निरुपद्रवभूतार्थेति । भावनाप्रकर्षाद्विगदाभं सर्वविषयं ज्ञान २५ ।
मुत्पद्यते तेन विषयीकृतम्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य सम्कारबलाद-
नुवर्तमानविपर्ययर्न बाधः । कुतः । बुद्धेः परमार्थभावनाजन्याया
वस्तुपक्षपातित्वेन प्राचल्यात् । ननु लङ्घनाध्यासवन्नगम्यादिभावनार्थ-
मातिशयमेव कार्य जनयति कथं सर्वविषयज्ञानलाभ इति गङ्गामपारुत-
मयन्नवन्त्वेऽपीत्युक्तम् । नङ्गनाभ्यासे हि या गुणमात्रगलङ्घने प्रयत्नस्ततो
ऽधिको द्विगुणगलङ्घनेऽपन्नते । नैरात्म्यादितन्त्रविषयप्रत्ययाभ्यासं तु
यादृशः प्रथमप्रत्ययोत्पादे प्रयत्नः तादृश गव द्वितीयादार्थापेक्षेगदाधिक्य
च दृश्यते । तन्न निरतिशय भवितुमर्हति । यत्र हि योऽभ्यासः कार्यात्क-
र्षकरः प्राचः प्रयत्नादधिकप्रयत्नानपेक्षश्च स तत्र निरतिशयकार्यात्कर्ष करोति
पुटपाकाभ्यास इव सुवर्गस्य रक्तमारतामिति । अगन्नवन्त्वेऽप्यधिकप्रयत्ना-
ऽनपत्तत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनादयान्निरतिशयोत्कर्षमिद्विश्वेत्यर्थः ।

तमेतमित्यादिभाष्यस्याध्यस्य लोकव्यवहार इति भाष्येण पौनरुक्त्य-
मागङ्गाह यदुक्तमिति । प्रमाकरणानि प्रमाणानि नाऽविद्यावन्तं प्रेरकत्वे- ११ । १
नाश्रयन्त्यनुपयोगादित्याक्षेपमिप्रायमाह तत्त्वपरिच्छेदो हीति । विरो-
धाभिप्रायमाह नाऽविद्यावन्तमिति । अहमभिमानहानम्येति भाष्यपदं

- २६ । ६ व्याचष्टे नादात्म्येति । । तादात्म्याध्यासो देहादिधर्मैक्याध्यासः । ममाभि-
मानहीनस्येत्येतद्वाकरोति* तद्धर्मेति । अध्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्ति-
मुपपादयति प्रमातृत्वं हीति । निर्व्यापारे चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणं व्यापारः
परोपाधिगध्यस्तः इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेरणत्वमित्यर्थः । दण्डिन
इति । यथा दण्डदण्डिदण्डसमुदायलक्षणद्वारेण समूहिपरो दण्डिदण्डः स्वमि-
न्द्रियगच्छोपि इन्द्रियाऽनिन्द्रियप्रमाणपर इति व्यवहार इति । क्रियामाचो-
पादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षत्वाप्रत्ययायोगमाशङ्क्याऽर्थान्तिप्रकर्तुरुपादानेन
परिहरति व्यवहारक्रिययेति । व्यवहार्याक्षेपादिति । व्यवहारिण
आक्षेपादित्यर्थः । अनुपादाय व्यवहारो न सम्भवतीत्यनुपपन्नम् । अनुपादानस्य
प्रमातृकर्तृकत्वेनासम्भवनस्य व्यवहारकर्तृकत्वेन कर्तृभेदादित्याशङ्क्याह अनु-
पादायेति । नैवमिह संवन्धोऽनुपादाय न सम्भवतीति किं तद्यनुपादाय
११ । २० यो व्यवहारः स न सम्भवतीति । किमिति पुनरिति साङ्ख्यस्य शङ्का ।
अथ स्वयमेवेति स्वभाववादिनः । अथ देह एवेति लौकायतिकस्य । एवं
प्रमाणैकत्वेनाध्यासं समर्थं प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयेति आतश्चेति । ।
अवश्यं चेत्यर्थः । मा भूत्प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरेतावता कथं प्रमाणा-
नामध्यामाश्रितत्वमित्याशङ्क्य चिदचिद्रूपसंवलितप्रमाया आश्रयः प्रमाता ऽपि
तत्स्वभावा भवितुमर्हति । न च चिदचित्संवननमध्यासमन्तरेणेति सम्भ-
वन्ति प्रमाणान्यध्यासाश्रयणीत्याह प्रमायां खल्विति । परिणामविशेष
उद्भूतसत्त्वः प्रमेयप्रवण इति सुखादेर्व्यवच्छिनति । परिणामतया च
जाड्यमुक्तम् । यदि चिदात्मा तच्चान्तःकरणे ऽध्यस्येत तर्ह्येव तत्परिणामश्चि-
द्रूपो भवेदित्यर्थः । तत्सिद्धौ चेति । प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वमित्यर्थः ।
अनेन नाऽविद्यावन्तमिति गन्धम्याक्षेपः परिहृतः । तत्त्वपरिच्छेदो
२१ । १० हीति गन्धस्य परिहरति तामेव चेति । प्रमातृत्वेन चेति । अनुप-
लक्षणे हि प्रमातृत्वशक्तिः स्वयमेव कल्प्या नाध्यासोपपादिका प्रमा तु
चिदचिद्रूपगर्भिणी कल्पयत्यध्यासमिति ।

* एतत्पदे व्याकरोतीति = पु. पा. ।

+ परोपाधिना ऽध्यस्त इति = पु. पा. ।

; सुदृढतमामर्तोपुस्तकं जतश्चेति स्थाने आतश्चेति शोध्यम् ।

१ चिद्रूपत्वेन = पु. पाठः ।

तथा च पारमर्शमिति । शेषलक्षणे ऽभिहितम्-शास्त्रफलं प्रयो- २८ ।

क्तारि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात्* । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र संग्रहः । किं साङ्गे प्रधाने यजमान गव कर्त्ता उतोद्वेगत्यागात्मक- प्रधाने गव यजमानस्य कर्त्तृत्वमङ्गेषु यथायथमृत्विजामिति । तत्रेदं पूर्वप- क्षमूषम् । साङ्गप्रधानस्य प्रयोगे ऽनुष्ठाने स्वयं यजमानः कर्त्ता स्यात् । यतः शास्त्रगम्य फलं प्रयोक्तारि प्रतीयते कुतस्तल्लक्षणत्वाच्छब्दप्रमाणकत्वादर्थस्य । स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गाद्वेगेन भावनां विदधदाख्यातं भावनान्तिप्रकर्तृसंबन्धं फलमवगमयति । आत्मनेपदेन च फलस्य कर्त्तृगामिता गीयते । साङ्ग प्रधानं फलसाधनमिति सर्वत्र याजमानत्वे प्राप्ते सिद्धान्तः । अन्यो वा स्यात्परि- क्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि । यदि यजमान गव सर्वत्र कर्त्ता स्यात् तर्हि दक्षिणाभिः परिक्रमणमृत्विजामनर्थकं स्यात् । स्वस्मिंश्च परिक्रमो वि- प्रतिषिद्धस्तत्र आध्वर्यवादिक्रममृत्विग्भिरेव कार्यं तस्मिंश्च परिक्रमद्वारा प्रयो- जककर्त्तृत्वाद्यजमान गव साङ्गफलभागिति । अत्र च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः कर्त्तृ- गामिनि फले न विगानमिति पूर्वपक्षमूषमपि तावत्यशे प्रमाणाभित्युदाहृतम् ।

अगनायाद्यतीतपदमविताऽकर्त्तृत्ववैपरीत्यमाह प्रयोक्ता हीति । असंसार्यात्मपदमवितामेतत्त्ववैपरीत्यमाह कर्मजनिनेति । अपेतब्रह्मेत्या- द्युक्तानधिकारकृपवैपरीत्यमाह अधिकारीति । अधिकारित्वस्य व्या- ख्यानं स्वामीति । अकर्त्ता कर्त्तृत्वशक्तिरहितः । ननु ब्रह्मज्ञानेन कर्म- विधये यदि यदा कदापि बाधियन्ते तद्यप्रमाणं म्युस्तबाह न च परस्पर- रेति । महापातकेति । महापातकं ब्रह्मवधादि । उपपातकं गोवधादि । २९ । संकरीकरणादीनि च मनुनेक्तानि ।

खराश्वेष्ट्वराहाणामजाविक्रवधस्तथा ।

संकरीकरणं क्षेपं मौनाऽहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनाऽऽदानं प्राणिज्यं गृहमेधनम् ।

अपार्चिकरणं क्षेपममत्यस्याभिभाषणम्† ॥

* जैमिनि सू. अ. ३ पा. ७ मृ. १८ ।

† जैमिनि सू. अ. ३ पा. ७ मृ. २० । ऽ मनुस्मृतिः । अ. ११ श्रौत. ६८ । ६१ ।

कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्* ॥ इति ।

आदिशब्दानुक्तं जातिभ्रंशकरादि गृह्यते ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरघ्रेयमदायोः ।

जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं हि तत् ॥ इति ।

३० । ३

अभ्याहृतत्वादुभयमध्यासः प्रथमं वक्तव्य इत्याशङ्क्याह तत्राह-
मिति । गृहीतविवेकत्वात्पुत्रादीनामात्मनि तदुभयमध्याससम्भवमाशङ्क्याह
देहनादात्म्यमिति । देहगतस्वामित्वम्यारोपे कथं साकल्यवैकल्यारोप-
मिद्विस्तृप्ताह स्वस्य खल्विति । देहगतस्वामित्वस्य ये सकलत्वविक-
लत्वे ते चेदात्मन्यध्यस्ते कथं बाह्यग्रहणं भाष्ये तत्राह बाह्येति । साक्षि-
शब्दार्थमाह चैतन्यादासीनताभ्यामिति । सक्क्रियोपाधेरात्मन्यारोपा-
दात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः । चैतन्यमिति । अन्तःकर-
णादिगतमित्यर्थः । साक्षिणि इति निर्देशात् शुद्धे ऽध्यास इति भ्रमोपपन्न-
यति तदनेनेति । प्रकृतमिति । उपोद्घातरूपेणाध्यासं वर्णयतो भाष्य-
कारस्य प्रथमं बुद्धिमत्त्वेन प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः । गवमध्यासे सम-
र्थिते मतिः॥ प्रसिद्धत्वादजिज्ञास्यत्वमाक्षेपावसरोक्तं निरस्तमित्याह एतदुक्त-
मिति । पठ्येरन्निति भाष्यगतारभ्यन्तइतिपदस्य व्याख्या । अतत्परवे-
दान्तप्रत्ययो यदाप्यप्रमा तथाप्यभ्यस्तो वास्तवकर्तृत्वादिनिवर्तक इत्याश-
ङ्क्याह न चासाविति ।

३१ । १४

अधिकरणमारचयति एतावानिति । वेदान्तशास्त्रमनारभ्यमा-
रभ्यं वेति विषयप्रयोजनाऽसम्भवसम्भवाभ्यां संशयः । वेदान्तैरध्ययनवि-
धिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थवबोधपरतां नीतैर्विशेषतश्च संदिह्यमा-
नार्थतया विचाराकाङ्क्षैराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । समन्वयादशे-
षविचारहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसङ्गतयः ।

३२ । ६

आशङ्कापनयनपूर्वकं पूर्वपक्षमाह यद्यपीत्यादिना । अविशक्षिता-
र्थत्वं वेदान्तानां शङ्कितुमशक्यम् । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्य-

* मनुस्मृतिः । अ. ११ श्रुतिः ७० ।

† मनुस्मृतिः । अ. ११ श्रुतिः ६७ ।

‡ वैकल्यारोपाक्षरिति १ पु. पा. ।

§ अध्यासभ्रममिति इतिशब्दविकलः पाठः १ पु. ।

सतीति नास्ति ३ पु. ।

त्वात् । न च कार्यपरत्वात्सर्ववेदस्य सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रा-
माग्यशङ्का लोकावेदयोर्वाक्यार्थस्याऽविशेषेण सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां
मन्त्राणामिव देवतादौ प्रामाग्यसम्भवात् । नाप्यनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाग्यं श-
ङ्कम् । ब्रह्मात्मैक्यबोधित्वाद्देवान्तानाम् । अतो नाऽनारम्भ्यं शास्त्रमित्य-
र्थः । परिहरति तथापीति । प्रमाणस्वरूपणालोचनेन मामामाऽनारम्भ-
मुक्ता प्रमेयस्वरूपालोचनयापि तमाह न चेति । वक्ष्यमाणेनेति । तत्पु- ३२ । २
नब्रह्मेत्यादावित्यर्थः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

वृत्तिव्यक्तस्वरूपज्ञानमभिप्रेत्याह तत्र साक्षादिति । इष्यमाण-
त्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनमृचनमुपपाद्य संगमृचनमुपपादयति जिज्ञासा
त्विति । सा हीति । सा न्यायात्मिका मामामा अनेन* यन्नेन
शिष्यतइत्यर्थः । विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिमाधनफलविचाराणां च
प्रतिज्ञानाद्बुद्ध्यमृचनता । लघ्वनि अमद्विध्यानि । माशयिक । हि नाना-
र्थम्फारकत्वेन गुरु । सूचितार्थत्वं हि मुख्यार्थस्याप्यवश्यम्भायित्वाद्बुद्ध्यर्थत्य-
मिद्धिः । बहूनामप्रकृतत्वात् तत्रातिनिर्द्धारणाऽप्यागमाशङ्काह तेष्विति । ३४ । ४
अथ ज्योतिरित्यत्रापूर्वसंज्ञायोगविधायमानकर्मप्रारम्भायां इत्यशब्दः ।
अधिकरणं तु गुणोपसंहारे† नुक्रमिष्यते । प्रधानस्य जिज्ञासायाः शास्त्रेणा-
प्रतिपाद्यमानत्वान्नप्रतिपादनप्रारम्भायां सा भूद् ब्रह्मतज्ज्ञानप्रारम्भायां भव-
त्वित्याशङ्काह न चेति । टगडौ प्रेषानित्यत्र हि मैत्रावरुणः प्रेषति चा-
न्वाहेति मैत्रावरुणस्य प्रेषानुवचने प्राप्त्वाद्यविवक्षा इह तु जिज्ञासाया ना-
विवक्षा कारणम् । प्रत्युत तदविवक्षायां विषयप्रयोजनमृचन न स्यादित्यर्थः ।
ननु किं संगममृचनेन निद्रिष्टे ब्रह्मतज्ज्ञाने गद्य विषयप्रयोजने मिथ्यस-
त्त्वाह न हीति । अप्रस्तूयमानत्वात् प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यमान- ३५ । २
त्वात् । मान्वधदान्गान्ध्या दीर्घश्चाभ्यासस्येति सूत्रे माह् माने इत्यस्य
ज्ञानबन्धस्य धातोर्नान्तत्वं निपातितम् । अस्य च पृजितविचारार्थत्वं प्रसि-

* अनेनेति नास्ति ३ पु. ।

† यवननेति पाठः २-३-५ पु. ।

‡ संगममृचमिति ३ पु. पाठः ।

• सूचितार्थत्वेनेति ३ पु. पाठः ।

जैमिनिम् अ. २ पा. २ म. २० ।

द्विब्रह्मात्म्यतो नान्तम्य तदर्थत्वं स्मृतिसिद्धमिति मानित्यादिधातुभ्यः सन्
भवत्यभ्यासस्य च दीर्घ इत्यर्थः । धातोः कर्मण इत्युत्तरसूत्रे इच्छार्थे सन्वि-
धानादयमनिच्छार्थ इति गम्यते । लक्षितविचारप्रारम्भार्थेऽथशब्देऽस्तु

३५ । ११ नेत्याह न च स्वार्थपरम्येति । वाच्या जिज्ञासायाः संशयसूचनेन वा-
क्यार्थान्वयोपपन्नो न लक्षणा । अधिगतविषयप्रयोजनस्तु स्वतः यत्र विचारे
प्रवर्त्म्यतीत्यर्थः । अथाधिकारार्थ इत्यत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वं वदन् प्रष्टव्यः
किं पूर्वप्रकृतादथशब्दादानन्तर्यमुत निरन्तरादानन्तर्यपक्षात् । नाद्य इत्याह
पूर्वप्रकृतम्येति । द्वितीये पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य किं निरन्तरानन्तर्यार्थ-
त्वपक्षादानन्तर्यं ब्रूयाद् द्वितीयेऽथशब्देऽधिकारार्थत्वपक्षस्य उतानपेक्ष्यैव ।
नाद्यः । अवश्यापेक्षणीयत्वात्पूर्वप्रकृतापेक्षाया अथशब्दस्य तादर्थ्यं सत्यर्थान्तर-
कल्पनानवकाशात् । न द्वितीय इत्याह न च प्रकृतानपेक्षेति* । एकध-
र्म्यपेक्षणे हि तद्विरूपकयोः पक्षयोस्तुल्यार्थत्वेन विकल्पः कल्प्यतइत्यर्थः ।
नानेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यरूपत्वमुच्यते । आनन्तर्यरूपत्वपक्षे
विकल्पाप्रतिभानात् किं तूभयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतसिद्धिरस्ति प्रयो-

३६ । १२ जनमतः फलद्वारेणाव्यतिरेक इत्युच्यतइत्याह अस्यार्थ इति । ननु उभ-
यथा फलाभेदे किमित्यानन्तर्यायहस्तचाह परमार्थतस्त्विति† । अन्यद-
प्यदृष्टादिकमपेक्ष्य भवन्ती जिज्ञासा यस्मिन् सति भवत्येवेत्यर्थः । ब्रह्मेति§ ।
स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाया भवितुं योग्यत्वानदानन्तर्यमथश-
ब्देन वक्तुं युक्तमित्यर्थः । योग्यत्वे कारणमाह ब्रह्मणेऽपीति । अत्र
चेति । स्वाध्यायस्य नित्यत्वानदानन्तर्यमयुक्तमिति तद्विषयमध्ययनं लक्ष-
यतीत्यर्थः । ननु धर्मजिज्ञासामृषे ब्रह्मानुपादानात् कथं तेन गतार्थता
तत्राह धर्मशब्दस्येति । नन्विच्छायां विनियोगो न ज्ञाने इति तत्राह
ज्ञानस्यैवेति । अर्थतः प्राधान्याद् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः ।
साक्षात्कारोपयोगं यच्चादीनामाह तत्रापीत्यादिना । विशेषहेत्वभावा

३८ । १० ऽसिद्ध इत्याह तत्त्वमसीति । योग्यतावधारणे कर्म किमप्रमाणतयोप-

* पूर्वप्रकृतानपेक्षेति मुनाऽपरिगृहीतः पाठः ५ पु । + रूपत्वेति नास्ति ३ पु ।

† मतदपे यस्मिन्निति इति अधिकं दृश्यते ३ पु । अर्थसंगतिरपि यत्र साध्या भवति ।

§ ब्रह्मेतीति न दृश्यते १-२-५ पु । न दृश्यते १-२-५ पु ।

युज्यते उत प्रमाणतया । नाद्यः । अप्रमाणात्प्रमाणकार्योत्पादव्याघातादित्याह
तत्किमिति । प्रमाणं कारणं यस्य ततथा । न द्वितीयः । कर्मणः* प्रमा-
णात्वप्रसिद्धभावादित्याह प्रत्यक्षादीनि । पातञ्जलमूले स इति चित्तश-
न्तिनिरोध उक्तः । दृढभूमिः । तत्त्वप्रतिपत्तौ दृढ उपाय इत्यर्थः । नित्या-
नामेव संस्कारद्वारा भावनाङ्गत्वमुक्त्वा सर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिर्विहितरूपमुपा-
दाय भावनाङ्गतां विनियोगवचनवशेनाह अन्ये त्विति । संयोगः ३६ । ८
शेषत्वबोधनं चतुर्थे चिन्तितम् ।

एकस्य त्विति । खादिरे पशुं बध्नाति खादिरे वीर्यकामस्य गृध्रं कुर्वी-
तेति च श्रूयते । तत्र संशयः किं काम्ये इव खादिरता नित्ये ऽपि स्यादुत नेति ।
तत्र फलार्थत्वेनानित्याया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत् नित्येऽपि खादिरत्व-
श्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुबन्धनयुक्तगृध्रपाशप्रदानार्थं ततो न नित्ये खादिर-
तेति प्राप्ते राट्ठान्तः । एकस्य खादिरत्वस्य उभयत्ये क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभया-
त्मकत्वे वचनद्वयेन क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात् नित्याऽनि-
त्यसंयोगविधिविरोधः । न चाश्रयदानाय नित्यवाक्यम् । सनिधानादेवाश्रयला-
भात् । तत उभयार्था खादिरतेति ।

विशेषणत्रयवर्तीति । आदरनेरन्तर्यदीर्घकालत्ववर्तीत्यर्थः । ३६ । १
कर्मोपेतत्वेन ब्रह्मभावनायास्तद्वबोधोपापेक्षामुपपादयन् कर्मोपेतत्वानन्ता-
र्यमिति भाष्यं घटयति न चेति । दृष्ट उपकारस्तुपविमोकादिरदृष्टः
प्राक्षणादिजः प्रयोज्यजिजश्च । स चासौ यथायोगं सामवायिकः क्रतु-
स्वरूपसमवायी । आराद् दूरे फलापूर्वसिद्धावुपकारश्च तस्य हेतुभूतानि आप-
देशिकानि प्रत्यक्षविहितानि आतिदेशिकानि प्रकृतेर्विकृतार्थतद्देशप्राप्तानि
क्रमपर्यन्तानि क्रमेणाप्यवच्छिन्नान्यङ्गानि तेषां ग्रामः समूहस्तत्सहितं परम्प-
रविभिन्नं कर्मस्वरूपं तदपेक्षिताधिकारिविशेषश्च तयोः परिज्ञानं विना कर्माणि
न शक्यान्यनुष्ठातुमित्यन्वयः । आपदेशिकातिदेशिकेति शेषलक्षणाटारभ्या-
परितनन्तस्यापेक्षोक्ता । क्रमपर्यन्तेति पञ्चमनयस्य । अङ्गयामेति तानीयस्य ।
सहितेति चातुर्थिकस्य प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य । परम्परविभिन्नमेति द्वितीय-

* कर्मण इति नाम्नि = पु० ।

† इदं संयोगव्यक्त्याधिकरणं दृष्टव्यम् । जैमिनिम् ४ ४ पा ३ सू ५ ।

लक्षणार्थस्य । तदधिकारीति षष्ठाध्यायार्थस्य । दृष्टादृष्टेति संस्कारकमेत्वगुण-
कर्मत्व*प्रधानकर्मत्वादिति चिन्तायाश्च द्वितीयाध्यायगताया अपेक्षेत्युक्तम् ।

४० । ५

छिरवत्तेति । आग्नेययागः स्वोत्पत्तये ह्युपदानं जुहोतीतिवचनाद् द्विह-
विषो ऽवद्यतीति विहितं द्विरवनपुरोडाशमपेक्षतइति । भावनासाध्ये साक्षा-
त्कारे यदि कर्मापेक्षा तर्हि स ब्रह्मस्वरूपमन्यो वा । स्वरूपत्वे न कर्मापेक्षेत्याह
स चेत्यादिना । पिष्टं संयौतीति विहितमिश्रणस्य पिण्ड उत्पादः ।
गां दोग्धाति विहितदोहनेन प्राप्यं पयः । साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्वेदे
ब्रह्म जडं स्यात्तन्वेन्द्रियाद्यगोचरः शब्दश्च परोक्षप्रमाहेतुरिति केशलभाव-
नाभूः साक्षात्कारो ऽप्रमा स्यादित्याह ततो भिन्नस्य चेति । मन्थरः
स्तिमितः । स्फुरन्त्या ज्वाला जटाकारा अस्य सन्तीति जटिलः । न च कूट-
स्थेति । कूटम्यनित्यतया पूर्वरूपापायनक्षणे विकारो ऽभिनवगुणोदयरूपसं-
स्कारश्च न स्तः । सर्वव्यापितया न प्राप्तिः । कूटम्यनित्यत्वायिरुद्धं दोषविधा-

५१ । २४

तत्संस्कारमाह अनिर्वचनीयेति । प्रतिमोरा तिरस्करिणी । रङ्ग-
व्यापृते नटः । आरोह उच्छ्रयः । विस्तारपरिमाणं परिणाहः । उपासना
किमापातज्ञानाभ्यासो निश्चयाभ्यासो वा । आद्यं भङ्क्ता द्वितीयं शङ्कते
नन्विति । ननृषामनेवाविद्यां निवर्तयतु किं साक्षात्कारेण यत्र कर्मापेया-
गस्तत्राह न चेति । ननु रज्जुसर्पादिभ्रमा अपरोक्षे अप्याप्रवचनादिजनित-
परोक्षज्ञानैर्निवर्तन्ते । सत्यं ते निरुपाधिकाः कर्तृत्वादिन्तु मोषाधिक इत्य-
भिप्रेत्य तथाविधमुदाहरति दिङ्मोहेति । नैम्यस्य तदगततरुषु चलद्वृक्ष-
भ्रमः अपरोक्षे ब्रह्मणि शब्द गवापरोक्षज्ञानहेतुरन्यथा तु तत्र परोक्षज्ञानस्य

४१ । २३

भ्रमत्वापातादिति तत्राह न चैष इति ।

अयमभिसन्धिः । स्वतो ऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रमगृही-
तम् । तत्रापरोक्षप्रमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः । अन्तःकरणं च सोपाधिके
आत्मनि जनयत्यहंश्रुतिमिति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षार्थहेतुत्वम् । तनु शब्द-
जनितब्रह्मात्मैक्यधीसन्ततिवासितं तत्पदलत्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्का-
रयति अक्षमिव पूर्वानुभवसंस्कारवासितं तत्तेदन्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभि-

ज्ञाहेतुः शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाहेतुः क्लृप्तः । प्रमेयापरोक्षयोग्यत्वेन प्रमायाः साक्षात्कारत्वे देहात्मभेदविषयानुमितेरपि तदापत्तिः । दशमस्कन्धमर्मात्यर्थापि तत्सचिवादवादेव साक्षात्कारः । अन्यथादेस्तु परोक्षधारेव । अपि च ।

वेदान्तवाक्यजज्ञानभावनाज्ञा उपरोक्षधीः ।

मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥

न च प्रामाण्यपरतस्त्वापातः । अपवादनिर्गमस्य मूलशुद्धिर्नुरोधात् । दृश्यते त्वग्यया बुद्धेत्यादेर्नैयवृंहितवचनादित्यमुरीकारः । साक्षादपरोक्षोदित्येवमाकारैव धीः शब्दादुदेति न तु परोक्ष ब्रह्मेति । सा तु करण-स्वभावात्परोक्षा एवेति श्रुते न भ्रम इति सर्वमवदातम् ।

स्वरूपप्रकाशस्याभिव्यक्तिमस्कारमुपपाद्य व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तसत्त्वा-
दातामाह न चेति । वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽस्वप्रकाशत्वमाशङ्काममुन्नु- ४० । ४
यमेतेन कर्मोपयोगाय साम्यमाह न चेतावेति । स्वप्रकाशस्यैव शाब्द-
ज्ञानविषयत्वं त्वया ऽपीष्टमित्यर्थः । परिहारसाम्यमाह सर्वेति । ननु निरु-
पाधिब्रह्मसाक्षात्कारगोचरः कथमुपहिततेति तत्राह न चान्तःकरणेति ।
निरुपाधि ब्रह्मेति विषयीकुत्राणां वृत्तिः स्वस्वतरोपाधिनिवृत्तिहेतुमुदयते ।
स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात् । ततः स्वमतायां विनाशहेतुर्मानाध्या-
द्विनश्यदवस्थित्यम् । एवं च नानुपहितस्य विषयता न चोपाधिनिवर्तकान्त-
रापेक्षेति भावः । ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया न तत्त्वसाक्षात्कारगो-
चरता । वृत्त्यवच्छिन्नत्वात्तन्विषयत्वे च वृत्तेः स्वविषयत्वाभावात् विविधणाग्रह-
विशिष्टाग्रहादुपलक्षितस्य तु न वृत्त्युपाधिकतेति । उच्यते । वृत्त्युपगोचर-
सन्धोपयुज्यते न प्रतिभास्यतया ऽतो वृत्तिममगं सत्यात्मा विषयो भवति
न तु स्वत इति न दोषः ।

नृपाधिमन्त्रन्धाद्विषयत्वं विषयत्वे चोपाधिमन्त्रन्धो विषयविषयित्व-
ज्ञान इतीतरेतराश्रयमत आह अन्यथेति । न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मवि- ५१ । ५०
षयत्वप्रयुक्तं चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वं किं तु स्वतः । यदादिवृत्तिर्वापि साम्यात् ।

१ मूलशुद्धीति २-४ पृ. पा. ।

२ अपरोक्षमित्यर्थेति ३ पृ. पा. ।

३ मिथ्यान्तिमतेनेति ४ पु. ।

४ मतेऽपि परिहारसाम्यामिति ३ पु. पा. ।

कथं तस्यापहिततरेति ३ पु. ।

५ तस्या इति ४ पु. पा. ।

६ विषयत्वापनेति ३ पृ. पा. ।

- चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्संबन्ध इत्यर्थः । यच्च स्वरूपव्य-
 ४२ । १३ तिरिक्तसाक्षात्कारस्य भ्रमत्वमिति तत्राह न चेति । विषयविसंवादाभावात्
 प्रमात्वमित्यर्थः । जीवचैतन्यमात्रपरोक्षेऽपि शुद्धानन्दात्मत्वादेः परोक्षान्न
 तदाकारसाक्षात्कारो यथार्थ इत्याशङ्क्याह न हीति । शुद्धादीनां स्वभावत्वे
 ऽप्युपाधितिरोधानादविभावनम् । वेदान्तज्ञानेन * तत्तदुपाध्यपगमे यथा-
 वदभिव्यक्तो जीवो ब्रह्मेति गीयते स चेदुपाध्यभावस्तर्हि तदतिरिक्तः परोक्षः
 कथं साक्षात्कारे भाषादत आह न चेति । यथा परैरन्योन्याभावा न भव-
 ति घट इति व्यपदिश्यमानो ऽपि घटतदन्योन्याभावव्यतिरिक्तो नाभाव
 उपेयते । न च घटतदन्योन्याभावयोरैकता । गवमस्माकं निरुपाधिकं ब्रह्म ।
 न चोपाध्यभादस्ततो ऽन्य इत्यर्थः । ननु चैतन्याभिन्नाश्चेदानन्दादयस्त-
 द्वदविद्यादशायां विभाव्येरन् उपाधिरुद्धाश्चेन्नैतन्येऽपि निरोधस्तुन्यस्तदभे-
 ४२ । १४ दादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति । यथा षड्जादयो
 गान्धर्वशास्त्राभ्यासात् प्रागपि स्फुरन्तस्तद्रूपेणानुल्लिखिता न श्रोत्रेण व्यज्यन्ते
 व्यज्यन्ते तु शास्त्रवासितेन तेन गवं वेदान्तयाग्यजन्यब्रह्मात्मैकताका-
 रज्ञानवासितान्तःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागिति । निषादभगान्धारप-
 ङ्गमध्यमधैवतपञ्चमा. स्वराः । गणं समुदायो यामः । मृच्छंता तु तेषामा-
 रोहाऽवरोहौ । समुच्चयपक्षमिदानीं निराकरोति नेति । तत्र किमिह वा
 जन्मान्तरे वा ऽनुष्ठितं कर्म संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तावुपयुज्यते उतैहैवावगते
 ब्रह्मणि कृतकर्मणां भावनया समुच्चय इति । द्वितीये किं भावनाफलसाक्षा-
 त्कारे श्रमापयोग उत भावनास्वरूपे इति । न तावत्कार्य इत्याह तस्या
 इत्यादिना । तदुच्छेदकस्य कर्मण इति समानाधिकरणे षष्ठौ । सजाती-
 यंति । सजातीयाश्च ते स्वयं च परे च तेषां विरोधिनस्तथोक्ताः । अवगते
 तत्त्वे विपर्ययसदृशेन कर्मानुष्ठानसम्भवात् समुच्चय इति प्रत्यक्षस्यानं दूष-
 यति अत्रोच्यतइति । विदुष इति । क्रियाकर्त्रादेर्वास्तव इति निश्च-
 यवद् इत्यर्थः । ननु विदुषश्चेदधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादेर्वास्तवत्वमित्या-
 ४४ । २ शङ्क्याह क्रियाकर्त्रादीनि । विद्वस्यमानः अविद्वानेव विद्वान् भवन्विद्व-
 दाभास इत्यर्थः । लोहितादिडाब्ज्यः क्यपिति क्यपन्तस्य रूपम् । अत

गवाविद्वान्कर्मकाण्डे ऽधिकार्यभिमत इति । अविद्वद्विषयत्वं वर्णगां
 बभूवेति । प्राक् चेत्यादिभाष्येत्यर्थः । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य
 ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तमिध्यात्वप्रत्ययादश्रद्धधानो विध्यनाधिकारी तर्ह्य-
 तिप्रसङ्ग इति शङ्कते स्यादेतदिति । भिन्नमुल्लङ्घितं शास्त्रनिषिद्ध कर्म ४४ । १२
 येन स तथा तस्य भावस्तथा अतिक्रान्तनिषेधतेत्यर्थः । अवगतमिध्याभाव-
 स्याप्यधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेधाधिकारहेतुता । न च श्रद्धा-
 नता इहाधिकारहेतुरतत्त्वविदो ऽपि नास्तिकत्वेनाश्रद्धधतो निषेधाधिका-
 रात् । इतरथा निषेधलङ्घिस्तस्य प्रत्यवायाभावापाताद्विधिषु तु श्रद्धा ऽप्याधि-
 कारहेतुरिति । ब्रह्मविदो नाधिकार इत्याह मैवमित्यादिना । यदापि
 यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवतरं भवतीति श्रद्धा-र-
 हितमपि कर्म वीर्यवतीति स्थास्यति । तथापि सा श्रद्धा भानिरूपा । इयं तु
 प्रमाणद्वारा विश्वासात्मिकैव तदभावे ऽनधिकार गच्छति । न श्रद्धधान
 इति । नकारोऽयं प्रतिषेधवाची । यत गवावगतब्रह्मभावा विधिषु नाधिका-
 र्यत गव ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानासम्भवाद्गोपासनेत्यनौ कर्मापेक्षेति द्वितीयक-
 ल्पात्तत्त्वकाण इत्याह अत एवेति । गतद्विभजते निर्विचिकित्समेति । ४५ । १
 पितृमनुष्यदेवलोकाप्रिहेतुभिः कर्मप्रजाधनशब्दवाच्यापरविद्याभिर्नामृतत्वमा-
 प्रवन्तः किं तु त्यागसाध्यज्ञानेनेत्यर्थः । तथा हि श्रुत्यन्तरम् । पुत्रैर्गैवायं लोकौ
 जय्यो विद्याया देवलोकः कर्मणा पितृलोक इति । इह भवान्तरं या ऽनुष्ठितं
 कर्म सत्त्वगुणद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति पक्षमङ्गीकर्तुं शङ्कते तत्किमिति ।
 आरात् दूरे । इमं पक्षमुपपादयति तथा हीति । प्रधानेन प्रत्यया-
 र्थेनेच्छया ऽऽख्यातोपातभावनायाः कार्यस्य सप्रत्ययात्ममन्त्रयादिति । अनेन
 कर्मणा इदं ममाङ्गमन्तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चापभ्योयतउपचोयतइति
 यो विदित्वा चरति कर्म स आत्मगुण्यर्थं यजन्नात्मयाजो स च देवया-
 जिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शान्तपथश्रुत्यर्थः । स यदेव यजेतेत्यत्र प्रकृत
 यज्ञादि । श्रुत्यन्तरमाह नित्येति । ४६ । ४

नित्यानां स्मृकारद्वारा ज्ञानोत्पादकताक्ता इदीनां श्रुतं समुच्चय-

अविद्वद्विषयत्व शास्त्रस्य वर्णवाम्यभूयेति मूले पाठः ।

† विद्वयेति श्रुति ३ पु पा ।

; व्यवस्थाप्यते इति ३ पु पा ।

॥ द्वितीयपक्षेति ३ पु पा ।

४६ । ८ वादिना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्ये मोक्षे समुच्चय इति तत्राह कल्मसेनैवेति ।
 नित्यानां फले पापक्षयं ज्ञानमाकाङ्क्षते न स्वर्गादि तत्र यथा प्रकृतौ कृपोपका-
 राणाम् अङ्गानामतिदेशे न प्रकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनि-
 युक्तयक्षादीनां कृपृनित्यफलपापक्षयतिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमो-
 क्षोपयोग्योपकारः कल्प्यः । पापक्षयस्य च ज्ञानोत्पत्तिद्वारत्वं ततस्तु तन्मित्या-
 दिगाम्नासिद्धम् । न च वाच्यं नित्येभ्यः पापक्षयस्य*तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेर-
 न्यतः सिद्धौ किं यत्क्षेनेत्यादिनेति । नित्यानां ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनि-
 बहं कत्वस्य विशेषतः शाम्बान्तराटसिद्धेः । अस्मिंश्च विनियोगे सति ज्ञानो-
 द्देशेन नित्यान्यनुतिष्ठतो ऽवश्यं ज्ञानं भवति इतरथा शुद्धिमात्रमनियता च
 ज्ञानोत्पत्तिरिति विनियोगोपयोगः । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण
 इत्यादिस्मृतेरियं श्रुतिर्मूलम् । श्रुतिमत्त्वेतादृशी तुल्यत्वे नैतामनुवादयति ।
 न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभाव इत्यनेन साक्षादङ्गभावे निषिध्यते
 न संयोगपृथक्त्वम् । सर्वापेक्षाधिकरणे । संयोगभेदस्याश्रयिष्यमाणत्वात् । तस्मा-
 दयमर्थः । संयोगपृथक्त्वमस्तीत्येतावता न साक्षादङ्गभावसिद्धिरागदङ्गभावे
 ऽपि तदुपपत्तेरिति नित्यानां दुरितक्षयफलत्वे नित्यकाम्यवैषम्यायोगमाशङ्क्य
 नित्येहितेनेत्युक्तम् । चित्तमत्त्वं चित्तगतः सत्त्वगुणः । प्रत्यक्षोपपत्तीति ।
 संसारस्यासारत्वं दृष्टविषये प्रत्यक्षग्राह्यमदृष्टे तृपपत्त्या । प्रत्यक्षोपपत्त्येश्च प्रवृत्ति-
 द्वारं चित्तगतमत्त्वं तस्य पापकपाटनिवृत्त्युपाकरणे उद्घाटने मनीत्यर्थः । धर्मत्र-
 स्याद्येवोपयोग्यहेतुहेतुमद्भावाभावे ऽपि क्लृप्त्या पौर्वापर्यमाशङ्कते स्यादेतदिति ।

४७ । १६

अग्निहोत्रयवागपाकवदिति । पञ्चमे स्थितम्-अथाहुः ।

अग्निहोत्रं जुहोति यवागृ पचतीत्यत्र किं होमपाककार्यथापाठं क्रम उत पाक
 गव प्रथम इति संगये नियामकश्रुत्यभावाद्गोमनिर्वृतेश्च द्रव्यान्तरेण सम्भवा-
 दवागृपाकस्य चारादुपकरकत्वाद्गोमप्राथम्ये प्राप्ते राट्त्वान्तः । पदार्थः प्रयोजना-
 पेक्षो ऽनुष्ठानविधिरेव प्रयोजनोपयोगिनं क्रमविशेषं नियच्छतीति*पक्षैव होत-
 व्यम् । न च द्रव्यान्तरानयनं श्रुतद्रव्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च दृष्टार्थत्वे स-

त्यारादुपकारकत्वं पाकस्येति ।

पाठस्थानेति । क्रमेण वा नियम्येत कृत्वैकत्वे तद्गुणत्वात् । ४८ । १३

समिधो यजतोत्यादिषु क्रमपठितप्रयाजेषु चिन्ता किं यथापाठमनुष्ठानक्रम
उत न । तत्र वाक्यानां स्वार्थमाचार्यसितव्यान्न क्रमपरित्यक्तनियमप्राप्तौ
सिद्धान्तः । यथेतानि वाक्यानि स्वार्थविधायीनि तथा ऽनुष्ठानपरित्यक्तस्मृत्यु-
पयोगीन्यपि तानि च क्रमवन्ति स्वाध्यायविध्यध्यापितानि क्रमवन्त्यत्र स्मर-
णानि जनयन्ति स्मृतस्य चानुष्ठानमिति स्मरणक्रमेणानुष्ठान नियम्येत ।
अत्र क्रमपाठो ऽपि दृष्टार्थो भविष्यति । तस्मात् पाठक्रमेण नियम इति ।
सूचार्थं स्तु गच्छामिन् क्रतौ श्रूयमाणानां प्रयाजानां पाठक्रमेण प्रयोगक्रमो
नियम्येत । तस्य पाठक्रमस्यानुष्ठाने लोके गुणत्वावगमात् तदथा स्वाध्याद-
नुनियम्येत भुञ्जतेति । स्थानाच्चेत्यनिसंयोगात् ॥ १॥ ज्ञेयिष्टार्थमधिकारे साद्य-
क्रमस्येति ऽतिदेशप्राप्तेष्वनर्पोषमीयादिपशुषु सहवचगुणाविधानार्थं वचनं प्रथमे
मह पशुनालभतइति तद्विधानाच्च प्राकृतं प्रथममर्नोषोमायस्येत सवर्नोष
ततो ऽनुबन्ध्य इत्येवरूपः क्रमो निरर्तते । महत्य चेद सवर्नोषस्यान ।
तथा सति हीनग्यास्तुल्यवत् स्थानचलनं भवति । सवर्नोषश्चाप्यनयस्य
हणानन्तरकालः प्रकृतावाप्तायते । आश्विन ग्रह गृहीत्या चित्रता येष पारि-
वीर्यानेष सवर्नोष पशुमुपाकरोतीति । तत्रकालान्वयनक्षणमहत्यासम्भवा-
दवश्यंभाविनि क्रमः कः प्रथमं प्रयुज्यतामित्यपत्ताया किमनियमनया प्राय
स्यमुत सवर्नोषस्येति सगय* । तत्र नियामकयत्याद्यमाचार्यनियमं प्राप
राद्धान्तः । स्थानात्मसवर्नोषप्राथम्यं नियम्येत कुत उत्पन्नसंयोगात् । प्रकृतौ
सवर्नोषस्याश्विनग्रहणानन्तरमुत्पन्नावयगतं विकृतौ च तेनैव क्रमेण स
उपस्थापितः अर्नोषोमीयस्तु महत्यवचनेन स्थानाच्चेत्यनित्यत्वात् प्रथमं
सवर्नोषावपाकरणदिप्रयोगः । इतरेषाम्नु तस्मादित्यवचनात् तद्वानन्तर्यं
मिथस्त्वनियमः । अथ वा प्रकृतिदृष्टोपावर्ण्यस्याऽसति बाधके त्यागायागात्
प्रथममर्नोषोमीयमुपाकृत्यानुबन्ध्य उपाकर्तव्य इति । मुख्यक्रमेण चाद्धानो
तदर्थत्वात्* । सारस्येतो भवत गतद्वे द्वये मिथुन यन्मरम्यतो मरम्या-

जैमिनिम् अ ५ पा १ म ४ ।

प्रयाजादानमिति २ प पा ।

प्रथममिति नास्ति ३ पु ।

* नियम्येत इति २ प पा ।

जैमिनिम् अ ५ पा १ म १३ ।

* जैमिनिम् अ ५ पा १ म १२ ।

श्चेति सरस्वतीदेवतं सरस्वदेवतं च युगपत्कर्मद्वयं श्रूयते । तत्र च सरस्व-
तीदेवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं प्रथममाम्नायते तदनन्तरं पुंदेवतस्य । तत्र
मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वाद्याज्याऽनुवाक्यापाठक्रमेण प्रधानक्रमो ऽवगतः ।
अङ्गविशेषे निर्वापादौ संग्रहः किमनियतो ऽस्य क्रम उत प्रधानक्रमेण नियत
इति । तत्र याज्याऽनुवाक्यापाठक्रमस्य प्रधानमाचगोचरत्वादङ्गानामनुष्ठानक्रमे
श्रुत्याद्यभावान्मुख्यक्रमस्य च प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वानुपपत्तेरनियमे प्राप्ते
सिद्धान्तः । मुख्यक्रमेणाङ्गानां क्रमो नियम्येत तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वादङ्गा-
नाम् । यद्यपि मुख्यक्रमस्य याज्याऽनुवाक्यापाठक्रमापेक्षया प्रमेयत्व तथापि
प्रमितम्यास्य धृमादेरिवान्यत्र प्रमाणत्वमविरुद्धम् । प्रधानस्य हि प्रयोगवि-
धिना साङ्गम्येय प्रयोगश्चेदितः स चावर्जनीयाद्ध्यवधानादधिकव्यवधिम-
ङ्गानां न सहते । यद्वि तु प्रधानान्तरसंनिधावन्याङ्गानुष्ठानं तदा तेनैव स्वप्र-
धानादङ्गानि विप्रकृष्येन् । अतो मुख्यक्रमादङ्गक्रमनिग्रम इति ।

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्* । वाजपेये सप्रदश प्रा-
जापत्यान् पशुनालभतइति सप्रदश यागा अङ्गत्वेन श्रूयन्ते तेषां च वैश्वदेवीं
कृत्वा सह प्रचरन्तीति प्रयोगमाहित्यश्रवणादेकोपक्रमोपसंहार एक गवाया-
न्तरप्रयोगः । तेनैवामतिदेशप्राप्ताः प्राज्ञादिधर्मा न गकैकत्र समापनीयाः कि
तर्हि सर्वेषु पशुष्वेक गव पदार्थः परिसमापनीयस्ततो ऽन्यस्ततो ऽन्यः ।
इतरथा ह्येकस्मिन्पशौ सर्वाङ्गानुष्ठाने प्रधानम्याङ्गविप्रकर्षः स्यात् । तत्र प्रथ-
ममेकपदार्थानुष्ठाने विशेषतो वेदाभ्यनुज्ञाभावाद्विच्छेद नियामिका ।

तदेवं स्थिते द्वितीयादिपदार्थप्रयोगे संग्रहः किं प्रथमइव द्वितीया-
दावपीच्छेत् कारणमुत प्रथमप्रवृत्त्यैव नियम इति । तत्र पूर्वपक्षः । न
तावत् श्रुत्यादास्त नियामकम् । प्रथमाङ्गप्रवृत्तिश्च पौरुषेयी वेदेन नाभ्यनु-
ज्ञायतइति न तद्वगादुत्तरनिग्रमः । तेन प्रथमतराश्रितपुरुषेच्छेव चरम-
तराङ्गनियामिका । प्रथागमौ कार्यं चैवं लभ्यते । इतरथा हि प्रथमं प्रयोगानु-
सन्धानव्ययमनस उपरितनं च प्रयोग तद्वशेन तन्वानस्य मतिक्रेशः स्यात् ।
तस्मादनियम इति प्राप्ते राट्टान्तः । एकप्रयोगतया तुल्यकालानां प्राज्ञा-

* किमनियम् अ. ५ पा. १ सू. ८ । । ततो ऽन्य इति सकृदेव दृश्यते ३-१ पु. ।
; तराङ्गाश्रितेति १ पु. पा. ।

द्यद्गानां प्रवृत्त्या क्रमनियमः । कुतस्तदुपक्रमात् तेन प्रधानेनाङ्गानामुपक्रमात् तदेकप्रयोगत्वादित्यर्थः । सप्रदश यागाङ्गानि सह प्रयोज्यानि प्रथमाङ्गानुष्ठाने सति द्वितीयादेः षोडशभिर्व्यवधानमभ्यनुजानन्ति न ततोऽधिकम् । प्रावृत्तिक्रमाश्रयणे च सप्रदशसु प्रथमाङ्गानुष्ठाने द्वितीये धर्मः प्रथमादपशुषु क्रियमाणः षोडशमिरेव व्यवधायते । क्रमान्तराश्रयणेऽधिकैरेपि व्यवधानं स्यात् । अतः प्रयोगवचनकोपपरिहाराय प्रवृत्त्या नियम इति ।

शेषाणां शेषिणां च क्रमापेक्षाया हेतुमाह युगपदिति । युगपदः ४८ । १८ नुष्ठानप्राप्ते क्रमः स्यात्तदव कुतस्तत्राह एकपौर्णमासीति । पण्णा मध्ये चयः पूर्णमास्या सवदुप्त्येऽमात्रास्यया । कालैक्येऽपि यदि कर्तृभेदः स्यात् तदा न क्रमोऽपेक्षेत तस्मा भूतव्याह एकाधिकारीति । स्वामित्वेनाधिकारित्वं तस्यैवानुष्ठातृत्वन कर्तृत्वम् । एकाधिकारिकर्तृकत्व हेतुमाह एकप्रयोगवचनेति । यजेतेत्याग्याते कर्तृकस्य विवक्षितत्वात्प्रयोगवचने कर्तृक्यं सिद्धम् । एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह एकफलवदिति । एकाश्चामौ फलवतः प्रधानस्य उपकारश्च तस्मिन् समुच्चित्य साधनत्वेन उपनिबद्धाः शेषाः एकेन फलेनार्वाच्छ्रद्धाः शेषिणा ऽत एकप्रयोगवचनोपगृहीता इति ।

सौम्यैर्यमणेति । एकादशे* स्थितम्-अङ्गवत् कृतनामानुषङ्गम् । ११ । २१ सौम्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चमकामः आर्यमणं चरम् । निर्वपेत्स्वर्गकामः प्राजापत्यं चरं निर्वपेच्छतकृष्णालमायुष्कामः इत्यादिषु क्रमपाठितक्रतुषु चिन्ता किं पाठक्रमेण प्रयोज्या उताऽनियमेनेति । तत्र यथा ऽङ्गानां सामंतादीनामेकेन युगपत्करणागतेः क्रमाकाङ्क्षायां पाठात् क्रमनियमः यथं कृतनामर्पति प्राप्ते राट्टान्तः । न वा संवन्ध्यात् । अङ्गेष्वेकप्रयोगवचनपरिग्रहादस्ति क्रमाकाङ्क्षा क्रतुषु नानाफलेषु नैकः प्रयोगवचनोऽस्ति न च सर्वं मिलित्वा प्रयोजयन्ति तेनैषामेकप्रयोगवचनसंबन्धाभावाच्चास्ति क्रमाकाङ्क्षा किं तु पुरुषस्य । न च तदाकाङ्क्षितं विधिप्रतिपाद्यमिति तदिच्छयैव क्रमः पाठक्रम-

* पञ्चमे इति यत्कथं एवमेवैः पारम्परिकनेत्यक्रममूलक इति प्रतिभाति । मध्येषु पुस्तकेषु पाठ एवमेवापनभ्यते ।

१ जैमिनिम् अ० ५ पा० ३ मृ० ३३ । २ अर्यमणं चरमिति ८-४ पु० पा० ।

३ पाठितेषु चिन्तेति ३ पु० पा० । जै० मृ० अ० ५ पा० ३ मृ० ३३ ।

स्वध्ययनार्थ इति । युगपत्पाठामम्भेनावर्जनीयतया पाठक्रमस्यागतत्वा-
नर्त्तयमस्य चाध्ययनार्थत्वादित्यर्थः ।

गोटाहनस्य पुरुषार्थत्वं चतुर्थे चिन्तितम्-यस्मिन्भीतिः पुरुषस्य
तस्य लिप्सा ऽर्थनक्षणा ऽविभक्तत्वात्* । दर्शपूर्णमासयोगोटाहनेन पशुका-
मस्य प्रणयंति श्रूयते । तत्र गोटाहने कृत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वसंदेहे पशु-
कामस्येति समभिव्याहारद्वाराक्येन कृतृपकारकत्वेन चोभयार्थमिति प्राप्ते
सिद्धान्तः । नोपकारकत्वं गेयत्वं किं तु तादर्थ्यम् । तथा च गोटाहनस्य
पशुगेपत्वाच्च कृत्वङ्गत्वम् । अङ्गापेक्षा च क्रतोःपकारायान्यार्थस्यापि कृतृप-
कारकत्वमविरुद्धम् । तेन वाक्यात्पुरुषार्थमेवेति । यस्मिन्निवृत्ते पुंसः प्रीतिः
फलं भवति तस्य लिप्सा फलप्रयुक्ता न विधितः । कुतस्तस्य फल-
साधनस्य प्रान्या विभागाभावादिति सूचार्थः ।

अस्य चापप्रणयनाश्रितत्वात्क्रमस्य ग. क्रम इति गोटाहनस्य प्रण-
४६ । ५ यनाश्रितत्वमुपपादयति नो मयि त्विति । कल्प्यता तर्हि व्यापारावेगस्तत्राह
प्रणयनाश्रितमिति । प्रणयनाश्रितमिति प्रविधिप्रविधिमात्रेण प्रतीयतइत्युक्तम् ।
सोमोत्तमत्वेन शिशिपुर्विधित्यर्थः । सामर्थ्यरूपाद् लिङ्गाच्च प्रणयनाश्रि-
तत्वमाह योग्यत्वाच्चेति ।

११ । ३ यथा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति* । चतुर्थे चिन्तितम्-
उत्पत्तिकालाद्दिगमे कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्* । दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टा सोमो यजेतेति श्रूयते । तत्र संदेहः क्रिमिदमङ्गस्य विधायकमुत
कालमयति । तत्र ह्यायुतेरङ्गस्य तच्चाङ्गत्व यजेतेति विधिप्रत्यासत्तेः सोम-
स्यच । ननु दृष्टद्वारेणान्यत्र विहितसोमयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्कथं तद्विधिः ।
उच्यते । तत्कार्यस्येहाप्रत्यभिज्ञानाद्वाजपेयेनेष्टा वृहस्पतिसवेन यजेतेतिवत् ।
न हात्र प्रत्ययस्य वृहस्पतिसवकार्यं प्रतीतम् अतो ऽङ्गं वृहस्पतिसवो वाज-
पेयस्य । अथ च सोमयागो ऽपि दर्शपूर्णमासेषु प्रत्यङ्गत्वेन विधीयतइति

अ. म. अ. ४ पा. १ म. २ । य. केन पुरुषार्थत्वेन कृतृपकारकत्वेनेति ३ पा. ।

* दर्शपूर्णमासेन भामिना* म. प. पाठः । गतत्वात् न दर्शस्तद्व्याख्यायन्त्यत्र नो म-
न्विदमिति गतप्रतीतिरिति भामिनाभ्यान्मारात् स्यादिति मन्विदः ।

२. अ. म. अ. ४ पा. ३ म. ३७ ।

यथा दर्शत्वादिति १ पु. ।

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् । ३७

प्राप्ते उच्यते । अस्मिन्कालेऽविधिसंग्रहे कालो विधेयः स्यात् । कुतः ।
अस्य वाक्यस्य कालप्रधानत्वात् । यदि कर्मविधिरेव स्यात् तर्हि हृषेण
दृश्यदेवतेन भाव्यम् । न चेह देवत्वरूपमस्ति । अथाशक्तत्वेनोद्भूतादिधियः
सौमिकी देवता ऽतिदेगेन प्राप्यत तर्हि सोमोऽपि प्राप्यतेति सोमेनेत्य व्यर्थं
स्यादतः सोमयागप्रत्यभिज्ञार्थमेव तत् । प्रत्यभिज्ञाने च न विधिसम्भवः ।
बृहस्पतिसयन्तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतमन्त्रप्रकरणान्तरन्यायात् कर्मान्तरमव
धिधीयते । नामधेयमपि यजिषतन्त्रन्यतया न प्रत्यभिज्ञापकं किं तु तत्रैव
धर्मलक्षणया वर्तते । अतो नाम्नेव प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्माणां प्रापितत्वा
द्युक्तं कर्मविधानमिति ।

यथा अग्नेयादीनामिति । गणादये विधानात् प्रोक्तः ३७
नाभिसवन्यात् प्रत्यक्षं ततः स्यादेककर्म्यमेकगण्डाभिमयाणात् । आगनेया
दिषु सगणः किं तन्त्रमेषां फलमुत भेदनां । तत्र परम्परानुसृष्टाकर्मानां
विधिभिर्विहितानां प्रधानानां पृथक्फलाकाङ्क्षायां नान्यथा श्रयमाणा फल
भेदेनाभिसव्यते । ततः प्रतिप्रधान फलभेद इति प्राप्ते गद्वान् । यद्य
प्येषां पृथक् पृथगुत्पत्तिर्वास्तवता तथाप्येककर्म्यम् । क्रियतश्चैव व्युत्पत्त्या फल
कर्म । एककर्म्यमेकफलव्यभिचर्यम् । कुतः । प्रयोजनेन समुत्पत्तिना नान्य
न्याहेतोः । स गद्य कुतः । गणगण्डाभिमयाणात् । दर्शपूर्णमासगण्डेन ।
समुदायवाचना निद्विष्ट्य एते विधीयन्ते आगनेयादयः । यथा ग्रामे गण्डपाना
खेय इति समुदायगण्डनिद्विष्टात् समुदितं । पुंभिरुपपन्नः खन्यत न प्रतिष्
रूप कृपभेदः परमिहापि । ननु गणागण्डनिद्विष्टा समुदायगण्डनिद्विष्ट
मध्यनुत्पत्तिनाटि प्रतिपुरुषमावर्तते तद्वत् किं न स्यात् । निति वदामः ।
युक्तमनुत्पत्तिनाटिः सत्कारव्याद् दृष्टार्थत्वाच्च प्रतिमप्यकार्यमाश्रितरहित फलम-
द्विष्ट्य विधीयमानानामुपादायमानानामेवाग्नेयादीनां विप्रक्षेप माहित्यमिति
फलतन्त्रेति ।

संग्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेद निद्विष्ट्य विमज्जने ज्ञानयोस्त-
त्कथनमयुक्तमन्यागद्व्याह जिज्ञासाया इति । दृष्ट्या ज्ञानपरार्थान- ३७

गण्डान्त इति ३ प पा ।

न्यादिति नस्ति ५ प ।

जिं सु अ ५ प पा ५ सु १ ।

नच्छब्दा नास्ति ३ प ।

तत इति ३ प पा ।

तथा ज्ञानफलमेव तत्फलमित्यर्थः । फलभेदे वक्तव्ये कारणभेदकथनं भाष्ये
 ४६ । २४ अनुपयोगीत्यागङ्गाह न केवलमिति । विधेयाऽविधेयक्रियाज्ञानफलयो-
 रन्यादाता व्यङ्गता च भेद इत्यर्थः । अनुग्रानान्तरेत्यवान्तरशब्दार्थमाह
 शब्दज्ञानेति* । क्व चिद् ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ ज्ञानफलं साध्यत्वेन
 प्रतीतमपि न्यायबलाद्वचनान्तरवशाच्च अभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्याय फलभेद
 उक्तो जिज्ञास्यभेदः । मनु प्रतीतिसमयगव स्फुट इत्याह जिज्ञास्यभेद-
 मिति । ननु भवतेरकर्मकत्वाद्वावार्थत्वे च नपुंसकत्वप्रसङ्गाद्व्यशब्देन
 कथं जिज्ञास्यविषयभेदसिद्धिरत आह भवितेति ।

ननु तयोरेव कृत्यत्वत्वलर्था इति कृत्यानां भाषकर्मणोः स्मरणादचो
 यदिति सूत्रविहितयत्प्रयान्तस्य भव्यशब्दस्य कर्तृवाचित्वमयुक्तमित्याश-
 ५० । ४ ड्ग्राह कर्तरि कृत्य इति । भव्यगोपेत्यादिना हि सूत्रेण भावकर्मवाचिता-
 नियममपोद्य कृत्यप्रत्ययान्ता गव भव्यादिशब्दा विकल्पेन कर्तरि निपा-
 त्यन्ते । अतो भवतीति व्युत्पत्त्या भव्यशब्दः कर्तृवाची । एते च भा-
 वकर्मणोः । अस्य च भवतेरनुपसर्गत्वात्प्राप्तिवाचित्वाभावाच्च कर्माप्राप्तिः ।
 भावे तु भव्यमनेनेति म्याद् नेह सः । ऐल्लिङ्गनिर्देगात् उत्पादधर्मा-
 पेक्षणाच्च । अतः कर्तरि कृत्य इति । ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव
 इत्यागङ्गा ज्ञानान्तरभाविप्रयोजकव्यापारापेक्षणादित्याह भविना चेति ।
 भवतिर्ह्यसिद्धकर्तृकक्रियावाची न पद्यादिवत् सिद्धकर्तृकक्रियस्ततो भविता
 स्यतो ऽसिद्धः सन् भावकव्यापारापेक्षनिष्पत्तिरर्थात् साध्यो भातीति । अत
 गवाहुः ।

करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः ।

भविता तमपेत्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥ इति ।

भाष्ये भूतशब्दस्यातीतवाचित्वभ्रमं निरस्यति भूनामिति । नन्वा-
 ११ । १० ज्ञाभ्यर्थनानुज्ञानां लोके चोदनात्वात् कथं वेदे चोदना ऽत आह आज्ञा-
 दीनामिति । उत्कृष्टपुंसः स्वाभिनिषतोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा । यथा

* शब्दज्ञानेतीति १ पु. पा. । मने ऽपि पाठद्विष्य दृश्यते ।

† जिज्ञास्यविषयभेद इति ३ पु. पा. । ; विषयशब्दा नास्ति २-३ पु. ।

गामानयेति । गतदेव हीनस्याभ्यर्थना यथा माणवकमध्यापयेति । प्रवृत्तस्य
 प्रयोज्यस्य तद्वितोषयोक्तिरनुज्ञा । तथा कुरु यथा हितमिति । नैतासां
 सम्भवो वेदे इत्युपदेशश्चोदना । उपदेशो ह्यप्रवृत्तनियोज्यस्य प्रयोजने-
 पायबोधको लोके ऽयगते । यथा गोपानवचमि सुपथकथनपरे ऽनेन पथा
 याहीति । न हीहाज्ञा प्रयोक्तुर्निकषात् । नाप्यर्थना स्वप्रयोजनाभावात् । नाप्य-
 नुज्ञा प्रयोज्यस्याप्रवृत्तत्वात्तद्विह नियोज्यस्याप्रवृत्तस्य हितोपायकर्तव्यतेः कति-
 पोरुपेये ऽपि वेदे भवत्येवेति । तस्य धर्मस्य ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणमुप-
 देशो विधिरिति जैमिनीयसूत्रावयवार्थः । स्वविषयइति भाष्ये स्वगच्छेन चोद-
 ना ऽभिधीयतइति मत्वा ऽऽह । स्वसाध्ये इति । स्वस्याः प्रतिपादो विषये ५० । १३
 भावनायामित्यर्थः । धर्मस्येत्युक्त्या भावनेनापमर्जनभूता ऽपि गच्छते ऽर्थतः
 प्राधान्यात् स्वगच्छार्थ इति गृहीत्वा ऽऽह तद्विषये इति । ननु भावनाधात्व-
 र्थयोर्विधिगच्छेन पुरुषप्रवर्तनमगम्यं प्रमाणस्य बाध्यादिविधेरकत्वायोगा-
 दित्यागङ्गाह भावनाया इति । साक्षाद्भावनायास्तादवच्छेदकत्वद्वारेण
 चार्थादात्वर्थस्येष्टोपायता बोधयति विधिबोधायित्वा च तच्चक्षामुपाहरति
 इच्छंश्च पुरुषः प्रवर्तते । तदनेन क्रमेण नियुज्जाना चोदना धर्ममवबोधयती-
 त्यर्थः । ब्रह्मचोदना ब्रह्मवाक्यम् । यथा धर्मचोदना प्रवृत्तिहेतु बोध
 जनयति नैवं ब्रह्मचोदनेत्याह । अथबोधम्येति । ब्रह्मचोदनया सिद्ध-
 वस्तुविषयस्य प्रवृत्त्यहेत्यर्थमावायबोधस्य जन्यत्वादिति भाव्यार्थः । ननु मा
 नाम जनि धर्मबोधयद् ब्रह्मबोधाद्विषये प्रवृत्तिः स गत्र तु विधितः किं न
 स्यादिति शङ्कते नन्विनि । विध्यकवाक्यत्वेन वस्तुबोधनाद्वेदान्तानां न
 सिद्धबोधमात्रपर्ययमानमित्यर्थः ।

भाष्ये ऽवबोधनिर्देशे गत्र विध्यविषयत्वे हेतुगर्भ इति व्याचष्टे अग-
 मभिसंधिरिति । यथा विगिष्टविधौ विगेषणविधिरन्यत्र विगेषणे तात्पर्यं ५१ । २
 वाक्यभेदादेवं विषयविगिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्याद् ब्रह्मनिश्चय इत्यागङ्गाह
 न च बोधम्येति । विगिष्टक्रियाविधानादुक्ता विगेषणस्य प्रमा विगिष्टस्य
 वास्तवत्वात् । प्रतिपत्तिविधिस्य न विगेषणमतामातिपत्ति । वाचं धेनु-

१. स्वगच्छो नास्ति सु भा ५० । परं तत्र १ पाठान्तरं दृष्टव्यम् । गतद्व्याख्यानमाराध्य
 महितश्च तत्र स्वगच्छ । २. नेदनेति १ प पा । विधेर्येकेति ३ प पा

मुषार्मानेत्यादावारोप्यस्यापि विधेयधीविषयत्वादित्यर्थः । एवं क्रमप्र-
माणाभावादिद्वौ

ब्रह्मधीर्न नियोगेन धर्मबुद्धेरनन्तरा ।

तत्क्रमे मानहीनत्वात् स्नानभुज्यादिधीरिव ॥

५१ । १६

नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति तद्विषयश्चेदिति ।
अनित्याद् ब्रह्मणो विवेकः किं निश्चय उत ज्ञानमात्रम् । आद्यं दृषयति
कृतमिति । द्वितीये विषयेयः संशयो वा । नाद्यः । ततः शास्त्रश्रवणे प्रवृ-
त्त्ययोगात् । न द्वितीयः । प्रपञ्चाऽनित्यत्वानिश्चये तद्वैराग्याऽयोगादित्याह
तथा चेति । समाश्रिते तस्मादिति । निश्चय एव विवेकः । न च
शास्त्राऽनात्मः । इदं नित्यमित्यनित्यमित्यनिश्चयात् । आत्माऽनात्म-
ममुदाये नित्यत्वमनित्यत्वं च स्तो धर्मो तयोश्च धर्मिभ्यां भवितव्य-
मित्येतावन्मात्रं निश्चितम् । यद्यपि घटादेरनित्यता व्यवधारिता तथापि
सकलानात्मसु नावधारितेति । नित्यत्वस्य व्याख्या कृतमिति । उक्त-
विवेकस्य प्रयोजनमाह तथा चेति ।

सत्याऽसत्ययोः संपादेयाऽनुपादेयत्वं हेतुमाह तदेतद्विवेति । सुखत्या-
न्नित्यमुपादेयं दुःखत्यादनित्यं त्याज्यमित्यर्थः । दृष्टेऽनुभव उपपत्तिस्त्वदृष्टे ।
स्मिन्ति सद्रधिष्ठानममत्यन्ताद्बन्धवर्षपुंगवद् इत्यादिश्लाघ्यमित्तुमाशङ्क्याह न
यल्लिवेति । न ज्ञेयतो विवेकस्य स्वयमत उदये शास्त्रविफलता सगुणनिर्गुण-
विवेकाखण्डममन्यथादेरिति । न नित्यादिविवेकमात्रं वैराग्यहेतुः किं तु
तदभ्यास इत्याह अध्यास्येति । अस्य पुरुषश्रेष्ठस्य समाससमूहेऽनित्यत्वाद्वि-
विषयं प्रसङ्गान्न धीमन्ततिरुपावर्तते इत्यन्वयः । अर्चाच्चिः नरकविशेषः ।

५२ । १७

जायस्व म्रियस्वेति । पुनः पुनर्जायते म्रियते चेत्यर्थः । क्रियासमभिहारे
लोडिति पौनःपुन्यं सर्वलकापवादेन लोटः स्यादेशस्य च विधानात् । आरभ्य
ब्रह्मणोरुपसर्गपर्यन्तं जननमरणाभ्यामावर्तमानं क्षणाद्यन्तरसर्गपर्यन्तैः
कालैः समासगारम्योऽर्चमभूतैरनिगम्यमानमितस्ततो नीयमानमात्मान-
मन्यं च जीवसमूहमवलोकोति योजना ।

आर्गपितस्यापत्तिरिति २७ पा ।

इदं नित्यमित्यनिश्चयादिति २७ पा ।

अहोरात्राद्यन्तरसर्गपर्यन्तेति ३७ पा । १७ मरणादिति २-३७ नास्ति । १७ तत्र
पाठस्य दृष्टत्वादर्थसामञ्जस्योपापरि तथैव निवर्तितम् । मुनेऽपि श्रवमेव पाठ प्राय उपन्यस्यते ।

उक्तपरिभाषनाया इहामुच्चार्यभोगविरागहेतुतामाह ततो ऽस्येति । ५२ । १६

अनित्यसंसारस्य किं चिदधिष्ठानमस्तीति इयान् विवेको न तु ब्रह्मेति ।
तदुक्तम् ईदृशादिनि । आभोगो मनस्कारः । आदर इति यावत् । अतदा-
त्मिका वैराग्यस्य समादिहेतुतामाह तत इति । ज्ञानाजटा अम्यमन्तीति
तथोक्तः । अद्वैत तत्त्वविषया विनमस्य न गवादीति तथा ऽभिहितः ।
मोक्षेच्छा भवतु कुतस्तावता ब्रह्मजिज्ञासा अत आह तस्य चेति ।

नित्याऽनित्याविवेकादिहेतुत्वस्याथशब्दादवगतैः किमत शब्देनेत्या-
शङ्क नानेन जिज्ञासां प्राप्य साधनकलापस्य हेतुतोच्यते किं तु तत्पर्यवृत्त्या-
ऽमिद्विपरिहारहेतुर्भिधीयते इत्याह अत्रैवमित्यादिना । शङ्क शकलम् । ११ । १८
शुचि नरागरः कृपान प्राण्यङ्गत्वाच्छुद्धिर्वादित्यस्य नाग मृग्या ऽस्य मखह मवामा
जनमाविशेदित्यागमविरोधः । कृतकत्वानुमानानुगृहीतान्तर्गतेति वाक्याद्
न्यायहीनम् अपामित्यादिवाक्यमापेक्षितमृतत्वादिपर्यायार्थमित्याह क्षयि-
तेति । यत्त्वभिहित भाष्करेण नित्यानित्याविवेकादेरप्रकृतत्वात् तदान-
न्त्यमथशब्दायां ऽत गव कर्मणा क्षयिष्णुफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च मोक्ष-
तुल्यमनःशब्देन न परामृष्टं युक्तमिति त भाष्यभाष्यव्याख्यया ऽनुकम्प्यते
अत्र चेति । तर्हि मकला वेदान्ता परामृश्यन् नेत्याह योग्यत्वादिति ।
अथशब्दे । कहेतुत्वममर्थन्याय्यत्वादित्यर्थः । हेतुमद्ब्रह्मजिज्ञासाया
हेतृनां नित्यानित्याविवेकादीनां सूचकारस्य बुद्धिम्यत्वात्तदानन्त्यायत्नत्वमथ-
शब्दस्य युक्तमेव ।

चतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह तादर्थ्येति । पाणिनिः किल चतुर्थी ५५ । १३
तदर्थ्याश्रयनिहितमुखरक्षितैरिति तादर्थ्यसमाम सम्मार । चतुर्थ्यन्तः
शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समस्यते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छब्देन
परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । यथा कुण्डनाथ हिरण्यमित्यत्र कुण्डने
चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छेषो हिरण्यं तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डल-

१ इयान् इति ३ प नास्ति ।

१ गतादृशार्थानि म भा प पाठः ।

२ जटाशरा इति ३-२ प पा ।

तथोक्त इति ३ प पा ।

यत्न भाष्करेणेति ३ प पा ।

१ अत शब्देति ३ प पा ।

मकमेवति २ प पा ।

शेषयाचिना हिगग्यगब्देन समस्यते कुण्डनहिरण्यमिति । तथा ऽथेशब्दा-
दिनापि ब्रह्मणार्थं पयः इत्यादि दृष्टव्यम् । कात्यायनेन त्वयं समासः
प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि* सर्वत्र प्रसङ्गे ऽवि-
शेषात् प्रकृतिविकृत्योरिति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् इति । एवं
५५ । १४ चार्थात्प्रसृते तन्निषेधमिदिरित्याह प्रकृतीति । इत्येवमादौ ब्रह्मजि-
ज्ञासेत्येवमादावित्यर्थः । नन्यश्वार्था घासो ऽश्वघास इत्यादावप्रकृतिवि-
कारे ऽपि तादर्थ्यसमामो दृष्ट इत्याशङ्क्य कात्यायनेनैव समासान्तरमुपसंख्या-
तमित्याह अश्वघासमादय इति ।

ननु पृष्ठीममामाभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाव्यावर्तकत्वेन गुणत्वात्प्रधा-
नपरिग्रह इति भाष्यस्य प्राधान्यभङ्गस्तत्राह पृष्ठीममासे ऽपीति ।
ब्रह्मेज्जं वेदत्यागः । प्रतिपत्तौ विशेषणत्वेनानुबध्यतइत्यनुबन्धः । स्वहृ-
षेण निरूपितायां जिज्ञासायां पश्चात्संबन्धिन्यपेक्षा ब्रह्म च ज्ञानद्वारा जिज्ञा-
साहृषनिरूपकमिति प्रथमादिताकाङ्क्षावशेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्मत्वेन संब-
ध्यते न तु संबन्धिमात्रतयेत्यर्थः । जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं
५६ । १६ वेधस्यदृष्टान्तेन प्रपञ्चयति न हीति ।

ननु प्रमाणयुक्त्यादि जिज्ञासायाः कर्म भविष्यति । ब्रह्म तु
संबन्धित्वेन निर्दिश्यताम् । न । निर्दिष्टकर्मलाभे कल्पनाः नुपपत्तेरित्याह
नन्वित्यादिना । संबन्धस्यते संबद्धं भविष्यति । ननु श्रुतकर्मत्यागा-
ऽयोगे स्थिते कथं शेषपृष्ठी शङ्क्यतइत्यत आह निगूढाभिप्राय इति ।
प्रमाणादिबहुश्रौतत्वेऽसिद्धिरित्यभिप्रायस्य निगूढता । ननु ब्रह्मसंबन्धिनी
जिज्ञासेत्युक्ते कर्माऽनिर्दिष्टादनिरूपितरूपा जिज्ञासा स्याद् नेत्याह सामा-
न्येति । बहुप्रतिज्ञानां श्रौतत्वलाभात्कथं प्रयासवैयर्थ्येन परिहारस्तत्राह
निगूढेति । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं धरं न तु गुणानां बहूनामपीति ।
५७ । ५ वाच्यस्येति । शब्दापातत्वेन साक्षात्संनिधिः । प्रथमापेक्षितस्येत्याकाङ्क्षा ।
प्रथमसंबन्धाहं स्येति योग्यता । गतेर्युक्तस्य कर्मत्वस्य संबन्धः प्रथमः सन्नपि

* तर्हिति नास्ति ३ पु. ।

। भवतिष्यति पाठः ३ पु. ।

; कर्मकल्पयति ३ पु. पा. ।

१ बहुप्रतिज्ञानां श्रौतत्वादिति ३ पु. पा. ।

श्रौतत्वादिति २ पु. पा. ।

जघन्यः । गतेः रहितस्य संबन्धिमात्रस्य संबन्धो जघन्यः सन् प्रथम इति कल्पनं व्याहृतमित्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कृत्योऽग्रे कर्मणि षष्ठीस्मरणाद्वाच्यं कर्मत्वं जिज्ञासापदस्य चाकारप्रत्ययान्तत्वात् कृत्योऽग्रे । यस्तु कर्मणि चेति कर्मणि षष्ठा समासप्रतिषेधः स च उभयप्राप्नो कर्मणोति या कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यादुपादानप्राप्नो कर्मण्येवेति नियमिता षष्ठी तद्विषयः । यथा ऽऽश्चर्यो गवां दोहो ऽगोपालकेनेति । यत्र ह्यश्चर्यं व्यज्येत यदि दुर्दोहानां गवां दोहे कर्मत्वमकुशलस्य चाऽगोपालस्य कर्तृत्वम् । प्रभृते तु ब्रह्मकर्मत्वमेवोपादीयते न कर्तृगतो ऽतिशय इत्युभयप्राप्त्यभावात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येव षष्ठी । तेन ब्रह्मजिज्ञासेत्युपपन्नः समास इति ।

भाष्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः* शाब्दव्यात्मकमन्त्रस्य तत्राह प्रत्यक्षेति । ५१ । ६
अधिरुद्रमपि परोक्षत्वं व्याख्येयप्रत्यक्षत्वस्य प्रतियोगित्वाद्वाग्यातम् । परमते कर्मत्वस्य लाक्षणिकत्वं चरमान्वयप्रसज्जनार्थम् । नन्वयुक्तमपि ज्ञानस्येच्छा विषयत्वं सौत्रजिज्ञासापदात्प्रमोयताम् । न । न्यायसूत्रे उपदेशमात्रेणाऽवि-
श्वासादित्याह नेति । साक्षात्कारमाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतियोग्य फलविषयत्वादित्याह इति हेतुयुक्तो व्यधिकरणत्वात्तत्राह तदुपायमिति । फलेच्छाया गवोपायपर्यन्त प्रसगादविरोध इत्यर्थः । भवतु ब्रह्मविषया-
ऽवगतिरिति । स्वरूपावगतिः स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन तद्विषयोक्ता । ब्रह्मणोपि धर्मवदसुखत्वात् तदवगतिः पुमर्थ इत्याह एवमपीति । श्रुतिस्वानुभववगतनिर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारे ब्रह्मावगतिर्हीति । प्रतिभान् प्रतिभासमानः । अर्थ्यमानत्वात् प्रार्थ्यमानत्वात् । अविद्या-
निवृत्तिर्न स्वरूपाऽवगत्या नित्यनिवृत्त्यापातादपि तु वृत्तित इत्याह अवि-
द्यादीमिति ।

पदाशान्ध्याख्याय मृचतात्पर्यमाह तस्मादित्यादिना । विग- ५८ २२
लितदुःखेति वृत्तिव्यक्तस्वरूपाभिप्रायम् । मृचम्यानुवादव्यावृत्तये तत्र-
प्रत्ययमध्याहरति एषितव्यमिति । किमिति ज्ञानमेषितव्यं वेदान्तेभ्य
यत्र तत्सिद्धेरिति न । सन्देहादिना प्रतिषेधन्यादित्याह तच्चेति । नन्वि-

* निर्देशो ऽनुपपन्न इति २ प. पा. ।

। ब्रह्मस्वरूपेति २ पु. पा. ।

ः मृचशब्दार्थमिति ३ प. पा. ।

। सन्देहादिप्रतीति ३ प. पा. ।

५६ । ३ छाया विषयमौन्द्येनभ्यत्वात्किं तत्कर्तव्यतोपदेशेन तत्राह इच्छानिर्भे-
नेति । ज्ञातुमिच्छा हि सन्दिग्धे विषये निर्णयाय भवति निर्णयश्च विचा-
रमाध्य इति तत्कर्तव्यता ऽथाद्रूप्यतदित्यर्थः । आर्थिके चास्मिन्नर्थे कर्तव्यप-
दाध्याहारः । श्रौतस्तु मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्ता इत्येव गव ।
तथा चाधिकारार्थत्वमश्वशब्दस्य निषेद्धं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युप-
पादनेन न विरोध इति । ननु धर्मग्रहणाद्विधीनामर्थविवक्षा तत्र कृता न
वेदान्तानाम् । नेत्याह धर्मग्रहणस्येति ।

उपलक्षणतया वेदान्तानामर्थविवक्षाप्रतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञा ऽपि तत्रै-
वास्त्वित्याशङ्कोपरि प्रतिपादनाऽदर्शनात्नेत्याहं यद्वर्षीति । ब्रह्मविचारप्रति-
ज्ञायास्तत्र सम्भवमङ्गीकृत्य परिहार उक्तः । इदानीं सम्भव गव नास्तीत्याह
नार्पीति । अविरक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । ब्रह्ममीमांसार-
म्भायेति प्राचा तन्नेपागतताक्ता । नित्यादिविवेकानन्तर्यायेति ।
तत्रत्यप्रथममृचेगेहत्यप्रथममृचभ्यः । गुप्पटम्मटित्यादिना ह्यहंप्रत्यये जीवस्य
प्रसिद्धेरमसारिब्रह्मात्मत्वस्य चाभावाद् विषयमार्चक्षिणे । अत्र तृपेत्य ब्रह्मा-
त्मभावं । वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्धमितिद्विभ्यामाक्षेप इति विभागमाह वेदान्तेभ्य
इति । समुद्यप्रसिद्धस्य जिज्ञास्यत्वसम्भवादाक्षेपयोगमाशङ्काह निश्चय-
ज्ञानेनेति । अनिश्चायकत्वं तु वेदान्तानां प्रामुक्तं निरुपपत्त्यादित्याह

५७ । ११ अपौरुषेयतेति । निष्पादिता प्रामितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणा विष-
यस्य स इह तथोक्तः । यद्यपि निरुपेया वेदस्तथापि सामान्यतो
दृष्टानिबन्धनवचनव्यक्त्याभासप्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्यादतो विचारात्
प्रागापानप्रसिद्धं दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषमुद्वृति प्रागपि ब्रह्ममी-
मांसाया इति । भाष्ये ब्रह्मास्त्वित्वप्रतिज्ञा भाति कथं प्रतीतिपरत्वव्या-
ख्येत्याशङ्क्य प्रत्याख्येन प्रत्ययलक्षणामाह अत्र चेति । मुख्यार्थपरिग्रहे
बाधमाह तदस्त्वित्वस्येति । विमर्शं संशये । देहाद्यभेदेनेति भेदाऽभे-
दमतेन शङ्का । तत्त्वमसिवाक्यनिर्विष्टं तत्पदलक्ष्यप्रसिद्धिमुक्त्वा वाच्यप्रसिद्धि-

सूत्रस्य गततांति ३ पृ. पा ।

वेदान्तमिति ३ पृ. पा ।

ब्रह्मास्त्वित्व प्रतिभाति २ पृ. पा ।

निर्विष्टति २ पृ. । निर्विष्टति ३ पृ. पा ।

१ ब्रह्मात्मतामिति ३ पृ. पा

२ प्रागपिति २-३ पृ. नास्ति ।

३ प्रत्ययिनेति ३ पृ. पा ।

माह अविद्यापाधिकमिति । अविद्याविषयीकृतमित्यर्थः । शक्ती-
नि । शक्तिज्ञानाभ्यां कारण लक्ष्यते । यो हि जानाति शक्नोति च स करोति
नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः ।

सदेवेत्यादिवाक्यात्प्रसिद्धिमुक्त्वा पदादपि साक्षात्तवति वक्तुं प्रच्छति
कुतः पुनरिति । वाक्यात्प्रसिद्धस्यैव पुनरपि कुतो हेत्वन्तगात्प्रसिद्धि- ६० । २२
त्यर्थः । ननु बृहत्तित्वात्तुरतिगायने च तामापेक्षितु तद् बृहत् कुम्भ इति च ।
नेत्याह अनवच्छिन्नमिति । प्रकरणादिमङ्गोचकाभावादित्यर्थः । पदान्तर
मात्रान्नित्यत्वादिवोधक । नित्यादिष्वेदम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेनापि
रहितस्य न महत्त्वमिद्विगतौ ब्रह्मपटादुक्तवस्तुमिद्विगतम् । तत्पदार्थस्य
शुद्धत्वादेरिति समानाधिकरणे पृथ्वा । जायमानस्य हि विगुह्यत्वादेव
तत्पदेन समर्थते न पदार्थान्तरमिति । प्रसिद्धिर्हेतुः ज्ञानं ज्ञातारमाप्नुति
तेन अवहितमपि सर्वस्येत्येतदस्मित्वप्रसिद्धिरित्यनेन संबन्धनायम् । तथा
मिति प्रतिज्ञाविशेषणं सत्कर्मवृत्तयाम् देवार्तावप्यति न तु सर्वस्यात्मन्या
दिति हेतुविशेषणं वैषम्यादित्यभिप्रेत्याह सर्वस्येति । सामान्ता पादा
यस्य स तथा । हने वदतीति हानिक । सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः ।
सर्वो हि तत्प्रत्येतीति साध्यहेतोर्योगविशेषमागच्छात् प्रतीतिमेवेति । अह
न नाम्मिति प्रत्येतीति योजनायाम् आस्तित्वं न मिथ्यम् । असन्त्यनपद्य
ऽप्यनिर्वाच्यत्वस्यानिवारणात् । अतो ऽहमस्मीति न प्रत्येतीति योजनाय
माध्याति ।

अहमिति प्रतीतिरहङ्कारमात्रविषयव्याप्तात्मप्रसिद्धिः सिध्दातीति शङ्कते
नन्वहमिति । सृजुयोजनाया ह्यव्याप्यादव्यापकप्रमज्जनं स्यात्तु हि प्रसि- ६१ । ११
द्धभावे नास्तित्वप्रतीत्या व्याधः । सुषुप्तां विद्याभावप्रतीतिप्रमद्वान् । तन्मा
भूदिति अवहितेन संबन्धयति अहमस्मीति न प्रतीत्यादिति ।
शङ्कितुगणयमपाकरोति अहङ्कारागम्पदमिति । अहमिति प्रतिभामस्य
चिदचित्संबलितविषयत्वमध्यामभाष्ये समर्थितम् । तथा चाहमिति प्रतीति-
रात्मविषया ऽपि । अत आत्मप्रसिद्धिभावे ऽहमिति प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः ।

तदस्त्वमेति । तत्त्वमसिवाक्ये तत्पदस्य प्रकृत*सच्छब्दवाच्यब्रह्मपराम-
र्शिनस्त्वन्शब्देन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वस्य वाक्या-
र्थस्याऽप्रसिद्धत्वेनाप्रतिपाद्यत्वाच्चेपे पदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशङ्क्याह
तस्मादिति । पदार्थयोरवधृतयोस्ताभ्यां गृहीतसंबन्धपदद्वयसमभिव्याहा-
रादपूर्वां वाक्यार्थः सुज्ञान इत्यर्थः ।

यत् तावदापातते वाक्यात्पदतश्च प्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शास्त्रेण शक्य-
प्रतिपादनत्वसम्बन्ध सामर्थ्याऽसाधारणरूपविषयत्वं समाधातुमाक्षिपतीत्याह
६१ । २० आक्षेपेति । ब्रह्मण आत्मत्वेन लोकप्रसिद्धभावाद्वाक्योऽयमप्रसिद्धिरनूदा-
तइत्याह तत्त्वमस्मीति । ननु तृतीयाया इत्यंभावार्थत्वं विहायात्मत्वेन
हेतुना ब्रह्म यदि लोके प्रसिद्धमात्मा च ब्रह्मेति त्वयैवोक्तत्वादिति व्याख्या-
यतां तदा हि लोकशब्देऽऽकूढार्थः स्यात् । उच्यते । तत्पदार्थमात्रस्य
प्रसिद्धिस्तदा ऽनूदिता स्यात् । तस्याश्चाजिज्ञास्यत्वं प्रति न हेतुत्वम् ।
ज्ञाते ऽपि पदार्थे वाक्यार्थस्य जिज्ञासापत्तेरिति । स्यादेतद्यदि ब्रह्मात्म-
त्वेन प्रसिद्धमिति भाष्यमनुपपन्नम् । न हि महावाक्ये ब्रह्मानुवादेनात्मत्वं
विधीयते किं तु लोकप्रसिद्धजीवानुवादेनागममात्रप्रसिद्धब्रह्मत्वम् अत आह
अभेदविवक्ष्येति । अन्यत्र हि वाक्यार्थबोधोत्तरकालं पदार्थानामुद्देश्या-
पादेयभावे न व्यावर्तते अत्र त्वत्त्वगडवाक्यार्थसाक्षात्कारे स बाध्यतइति
द्योतयितुमात्मपदे प्रयोज्य ब्रह्मपद ब्रह्मपदे चात्मपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ।

ननु विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः सा च वस्त्वभावमाधिकेति कथं
॥ २४ विषयलामस्तत्राह तदनेनेति । न विरुद्धप्रतीतिरुमाचेणाभावावगमः किं
तु प्रमाणमूलतया ऽतः साधकबाधकप्रमाणभावे विप्रतिपत्तिः संगयर्वाजमि-
त्यर्थः । ननु साधारणाकारदृष्टौ संगयो न त्विह क्षणिकविज्ञानस्थिरभोक्ता-
दावस्ति साधारणो धर्म इत्याशङ्क्य विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तं साधयति
विवादाधिकरणमिति । देह आत्मा इत्यादिविवादाश्रयो धर्मो परा-
भ्याश्रुतो ऽहमाम्यदं सर्वतन्त्रेष्वभ्युपगत इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाह
अन्यथेति । आश्रयशब्देऽ विषयवाची । भिन्नविषया विप्रतिपत्तयो न म्युरतो

* प्रकृतेति नास्ति २ पु. ।

† वाक्यप्रसिद्धिरिति ३ पु. पा. ।

; विरुद्धप्रतिपत्तिरिति ४ पु. पाठान्तरम् ।

विषयमानानामप्येकमालम्बनमविगीतम् । अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धा हीति ।
विप्रतिपत्तिशब्दावयवप्रतिपत्तिशब्दार्थस्य ज्ञानस्य सालम्बनत्वात् यत्किञ्चि-
दालम्बनं सिद्धम् । वीत्युपसर्गप्रतीतिविरोधवशात् तदेकमिति सिध्यति ।
यकारोपनिषाते हि धिया विरोधः । अत्र वैधर्म्यादाहरणमाह न हीति ।

साधारणधर्मस्फुरणे ऽपि न शास्त्रार्थस्य बुद्धिममारोहो न हि ईदृ । १०

साधारणः शास्त्रार्थस्तत्राह नस्मादिति । यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकालम्बना
यतश्चैकस्मिन्नालम्बने पूर्वधीविषय*निषेधेन विरुद्धधीरुदेति तस्मात्प्रतियो-
गितया विप्रतिपत्त्येकस्मकन्धत्वेन तत्त्वपदार्थतदेकत्वप्रतीतिर्लोकशास्त्राभ्या
सर्वेरेष्वप्येति । तर्हि क्व विगानमत आह तदाभासत्वेति । लोका-
यनिकादीनां सा प्रतीतिराभासः । आस्तिकानां तत्त्वपदार्थप्रतीतिस्तत्त्वमर्थै-
कत्वप्रतीतिश्च गौणतया तथा त्वपदार्थार्थयो ऽसङ्गमात्त्रालम्बनत्वे च
विगानमिति । त्वपदार्थविप्रतिपत्तिप्रदशनस्य वाक्यार्थविप्रतिपत्तेरप्यवमान-
माह अत्रेति । देहादित्तणिकविज्ञानपर्यन्तानां चैतन्यं चेतनत्वमात्म-
त्वमित्यर्थः । भोक्तेवात्मेति-पक्षे भोक्तृत्वं किं विक्रिया उत चिदा-
त्मत्वम् । नादाः । कर्तृत्वपत्तादविशेषादित्याह कर्तृत्वं ऽपीति । ११ । १२
द्वितीयं प्रत्याह अभोवतृत्वं ऽपीति । मर्कियत्वकृपभोक्तृत्वाभावे ऽपी-
त्यर्थः । माय्या हि जननमरणादिनियमाद् निर्विशेषा अपि चेतना प्रतिदेह
भिन्ना इति मेनिरे । भिन्नानां च कुम्भवद्भिन्नगजाद्यापत्तिरतो न नित्य-
तत्त्वपदार्थैकतेति । अथ वा मैवानुमायि भेदादनित्यतात्मभेदाभ्युपगम एव
ब्रह्मात्मैकत्वविरोधान्याह अद्वैतेति । लोकायनिकादिनिराश्वर्यमतानुभाषणे-
नेव तत्त्वपदार्थद्वैतरे ऽपि विप्रतिपत्तिः सूचिता इतस्तादृशब्रह्मात्मैकवाक्या-
र्थेपि विप्रतिपत्तिरथाद्युक्तेत्याह त्वपदार्थेति । वेदप्रामाण्यवादिनां
मीमांसकादयः । शरीरादिभ्य इत शरीरादिगृह्यपर्यन्तेभ्य इति
जीवात्मभ्य इति कर्तृभोक्तृभ्यः केवलभोक्तृभ्य इति स्वाभाविक-
कमस्येति नैयायिकादिमतेनेत्यर्थः । युक्तिवाक्येति भाष्यस्यत-
च्छब्दस्य प्रत्येक युक्तिवाक्याभ्यां संबन्धीकरोति युक्तीति । आत्मा स

भोक्तृमिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्ये अन्यत्र तदाभासाविति । अनर्थं चेया-
 ६३ । १६ इति भाष्यार्थमाह अपि चेति । भाष्ये तर्कस्य पृथगुक्तवेदान्तमी-
 मांसा किं न तर्कः । नेत्याह वेदान्तमीमांसेति । अर्थापत्तिरनुमानं
 चात्र तर्कोऽभिमतः तदुपा वेदान्तमीमांसा तस्या अविरोधिनः श्रुतिलि-
 ङ्गादग्रस्तानीयाः पाञ्चमिकाश्च श्रुत्यर्थादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः कर्ममी-
 मांसायां विचारिताः । वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदर्थार्थानां* च लक्षणादीनि न्या-
 यशाम्बोर्विचारितानि । स्मृत्यादिभिश्च वेदानुमानेऽनुमानचिन्तोपयोगः । तेन
 विहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेके वेदस्वरूपग्रहणे च न्यायशास्त्रस्योपयोगः । सर्वं
 चैते प्रमाणानुयाहकत्वेन तर्का उच्यन्तइति । ॥

६४ । १

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अनन्तराधिकरणेन प्रारम्भितममस्तविचारस्य सम्यन्धमाह तदे-
 वमिति । सकलशाम्बं प्रतीकेन संगृहीतम् । विषयादिमुद्रावात् समर्थते
 विनाराम्भे तमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमल्लक्षणः संवन्ध इत्यर्थः ।
 प्रथममृचेण द्वितीयमृचम्याज्ञेपलक्षणं सङ्गतिमाह एतस्येति । मुमुक्षुणा
 ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां ब्रह्मस्वरूपविचार-
 दत्तप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारणामर्थात् प्रतिभाते कथं प्रथमं ब्रह्मेव विचा-
 र्यते इत आह अत्रान्त । अत्र यतो वेत्यादिवाक्यं ब्रह्म लक्षणमिति उत
 नेति लक्षणस्य लोकप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विषयेऽ पूर्वपक्षमाह तत्र यद्याव-
 दिति । पूर्वाधिकरणान्तेपरिहारत्वाद्दस्य तत्रत्यब्रह्मलक्षणनिरूपकत्वाच्च
 तदीयमेव मुमुक्षुभिर्निरूपितमाज्ञानात्मः प्रयोजनमिति न पृथग्वक्तव्यम् । यदा
 हाचार्यः शबरस्वामी ।

आक्षेपे चापवादे च प्राप्यां लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यत्र कृत्वा प्रवर्तते ॥ इति ।

यत्र पूर्वाधिकरणमिदुन्तान्तेपेण पृथः पक्षः तत्रान्तेपिकी । यत्र तु
 पूर्वाधिकरणमिदुन्तान्तेन पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिः । प्राप्तिस्तदर्थचिन्ता

तदर्थानामिति ३-२ पृ. पा ।

। अत्र प्रथमं जिज्ञासाधिकरणे १ सूत्रम-अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १ इति ।

। गृहीतमिति ३ पृ. पा ।

१ विषये इत्यसमञ्जसः पाठ १ पृ. ।

परिहारादिति ३ पृ. पा ।

। मिदुन्तान्तेत्यारभ्येनाद्यदन्ते इत्यादि नास्ति १ पृ. ।

कृत्वा प्रवर्तनं कृत्वा चिन्ता सा चाभ्युपगमवाद इति । सजातीयविजातीय-
द्वयाद्*व्यावृत्तिप्रयोजनो धर्मो लक्षणं नाम । तदिह परिदृश्यमानं जगदेव
लक्षणं ब्रह्मण उत नित्यशुद्धत्वादिवस्वरूपमिति विकल्प्य नाद्य इत्युक्ते द्विती-
यमाशङ्क्याह न चेति । ननु लोकाऽऽसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामन आह
एवं चेति । न जगद् ब्रह्मलक्षणं किं तु तत्प्रति कारणत्व तन्न जीवाविद्या- ६४ । १
विषयीकृतस्य धर्म इत्युपलक्षणमुपपादयति मा भूदिति । तादात्म्ये-
नेति ऐक्येन । ततो भेदेन तद्धर्मतयेति । तदुत्पत्त्या त्विति ।
तदुत्पन्नत्वेन जगत्स्वकारणं लक्षयति ज्ञापयति कारणत्व तु लक्षणमि-
त्यर्थः । ब्रज्याया गतेः । जन्म आदिद्वयोः स्मृतिभङ्गयोस्तौ जन्मादौ
इत्यन्यपदार्थो यदि विशेषरूपेण विवक्ष्यते तर्हि जन्मादौ अस्म्येति निर्द्वैत-
गौरवं स्यात्तन्मा भूदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र
नपुंसकैकवचनप्रयोगाहं समाहारमाहेत्याह लाघवायेति ।

श्रुतीरविगदाः काश्चिद्वाप्याणि विपर्याणि च ।

वाचस्पत्युक्तभाषानि पटणो विभजानहे ॥

तद्गुणमविज्ञान इति । तच्छब्देन बहुव्रीह्यंशोऽन्यपदार्थ उच्यते । तस्य
गुणत्वेन सविज्ञान यस्मिन्समामे स तथोक्तः । सर्वस्य विशेषणत्वं समा-
ऽसम्भवात् समामात्रकृतेण विशेषणमिति लभ्यते । अनटो संसारो कथं जन्मा-
दिभवाह जन्मन इति । श्रुत्या वा कथमयुक्तं निर्द्वैतमत आह ॥ २०
वस्त्विति । नानादोः संसारस्यादि जन्माद्यने किं तर्हि प्रतिवस्तु । घटस्य
हि जन्मसादिरिति । इदमः सनिहितवचनत्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य
प्रतीतिमात्रं सनिधिरित्याह अस्म्येति । सर्वस्य जगतो न जन्माका-
शादेरनादित्वतवाह पटुति । विषयधिकरणं न्यायान्म्याध्य' मिति जन्मा-
दिमस्यस्य इत्यर्थः । जगतो जन्मादयो ब्रह्मासम्यक्त्या न लक्षणव्यमित्या-
शङ्क्याह यत इति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । गवः सूत्रपदानि व्याख्याय प्रय-
मसूवाद् ब्रह्मपदानुपदेहेन तच्छब्दाव्याहारेण च वाक्यायंमाह अस्य जगतो

* द्वयादिति तस्मिन् ५ पु । । ब्रह्मलक्षणमिति ३-५ प पा ।

तर्हेति २ पु तस्मिन् । भाष्यप्रतीतिरहम । गवःस्य पितृ तत्र शेषम ।

परामर्शित्वमयुक्तमित्याशङ्क्येति ३ पु पा । ' व्या मृ अ २ पा ३ मृ १ ।

तत्रापीति ५ पु पा ।

इत्यादिना भाष्येण । तद्वैविध्यशेषेणैव शेषे ऽतिव्याप्तिः परिहृत्यत इत्याह
स्यादेतदित्यादिना । स्वभाव एव नियन्तेति स्वभावपक्षो यदृच्छापक्षस्तु
न किं चिन्नियामक्रमस्तांति । व्याप्तेरिति प्रतिषेधति । उत्पत्तेः प्रागसतः
कथं बुद्ध्यानेखनमत आह अत एवेति । यदसदिति प्रसिद्धं तद् बुद्ध्या-
रूढरूपेण सदेव अन्यथा तुरङ्गशब्दवत् कर्मत्वनिर्द्वेयायोगादिति सत्कार्यवा-
दिनश्चाहुः ।

६५ । १३

वैश्वानरीयेष्ट्यादिष्विति । चतुर्थे स्थितम्* फलसंयोगस्त्व-
चादितेन स्यादशेषभूतत्वात् । वैश्वानरं द्वादशरूपानं निर्वपेत्युक्ते जाते इत्यु-
पक्रम्य यस्मिन् जातगतामिष्टं निर्वपति पूत एव स तेजस्यज्ञाद् इन्द्रियावी
पशुमान् भवतांति श्रूयते । तत्र किं पूतत्वादि पितुः फलमुत पुत्रस्येति संदेहे
फलस्य कर्तृगामित्वनिर्णयमादितरथा प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति प्राप्ते राट्टान्तः ।
यस्मिन् जाते निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलाम्भानात् फलभा-
क्तत्वेनाऽऽदिष्टे पितरि फलसंयोगो न स्यादुच्यते तं प्रत्यशेषभूतत्वात् ।
यत्फलभागिने न प्रेरणेति । तन्न । पूतत्वादिगुणवत्पुत्रवचनैव पितुः
प्रीत्युत्पत्तेः प्रेरणावकल्पनात् । अतः पुत्रगामि फलमिति । अचानेककर्तृभा-
क्तजीवानां सृज्यत्वेन निर्द्वेशात् जगत्कर्तृत्वायोगप्रतोक्ता ।

६६ । ६

मनसापीति । जगतस्तान् प्रति कार्यत्वायोग्यतेति विशेषणद्वयेन
जीवकर्तृकत्वनिषेधः । व्याकृतस्य इत्यनेनानभिध्यक्तधीजावस्यजगता ऽभिध्य-
क्त्यभिधानादणवः प्रागसद् द्युणुकादारभन्तइति मतव्युदासः । शेषं विशदं
टीकायाम् । तदेव लिनक्षयिषितजगदोनिब्रह्मसज्जातीयतया परब्रह्मपरि-
कल्पितप्रधानादेरुक्तविधजगत्प्रकृतित्वं ब्रह्म व्यवच्छिनति । विजातीयतात्पुनः
कार्यात्कारणत्वादेव । तथा च सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वेन* जगत्प्र-
कृतित्वस्य सिद्धं लक्षणत्वम् । धर्मलक्षणेति । धर्म इति लक्षणमिति
अवस्थितिं चोक्तं लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथोक्तः । स चेत्पुनरावन्त-
र्भवतांति । धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिणो हीति । कनकादेर्धर्मिणो

* विनिर्गतमिति ३ पु. पा. ।

† जे. सू. अ. ४ । पा. ३ । सू. ३८ ।

‡ जाते पतार्तामिष्टं निर्वपतांति ३ पु. पा. ।

§ फलभागित्वेनेति ३ पु. पा. ।

॥ सुगममिति ३ पु. पा. ।

¶ व्यवच्छेदकनित्येति ३ पु. पा. ।

धर्मरूपपरिणामो नाम मुकुट*कटकादिरिति साध्यप्रकरणम् । तत्र निरूप्यमाणे
परिणामशृङ्खलाम्यने तस्य कटकादेर्हेमादित उत्पत्तिरित्यर्थः । लक्षणपरि-
णाममुदाहरति एवमिति । प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं कटकादिकार्यस्य ईदृ । १०
वर्तमानत्वातीतत्वभविष्यत्वरूपे लक्षणपरिणामः सोऽप्युत्पत्तिरित्यर्थः ।
अवस्थापरिणाममुदाहरति एवमवस्थेति । अतीतादेरेवातीतत्वातीतत-
त्वातीततमत्वादिरूपे नवपुराणत्याग्यापनिरवस्थापरिणामो नाम स चोत्प-
त्तिरेवेत्यर्थः । अपक्षग्रस्य विनाशान्तर्भावमाह अपक्षग्रस्त्विति । तच्च
न मूलकारणेति । पुरुषाणां श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियाद्यं दर्शनमामर्थाभा-
वादित्यर्थः । न च वृष्ट्यादिविकारकथनादेव मूलकारणे दृष्ट्यामनुमयम-
न्यथाऽप्युपपत्तेरित्याह महामर्गादिति । परमकारणादुत्पत्त्यादये न
गृहीता इति शङ्कापनुनये योत्पत्तिर्ब्रह्मणा यतो वात वाक्च जायन्तइत्युत्प-
त्तिर्भिहता या च तच्च स्मृतियोज्यन्तीत्युक्ता यश्च तच्च प्रलयाऽस्मिन्-
विगन्तीत्युक्तस्तत्पत्त्यादयः सूत्रे गृह्यन्तइति भाष्यार्थः । तत्रोत्पत्तिमात्रा-
देव लक्षणम्यालक्ष्यादिति सिद्धौ स्थितिलयापादानमाशङ्कानवृत्त्यर्थमित्याह
उत्पत्तिमात्रमिति । उत्पादकत्वं निर्मितेऽपि दृष्टमन्त्यापादानव्यभि- ६७ ।
क्ष्ये लयाश्रयत्वंसुर्कामत्यर्थः । नन्ववर्मापि लयाधारत्वाद्वापादानव्य-
भिभ्यते न हि दण्डादिषु कुम्भादयो लोपन्त इत इतरेष्वर्थम् । मेवम् । उपा-
दानव्यमेव न कुलधर्मनयोक्तं किं तु प्रकृत्यविकारभेदव्यापेनाद्वैतमित्युच्यते ।
यत्र च भवतु ब्रह्म जगत् उपादानमाधिगता तु उत्पत्तिरित्येतोरन्यः स्यात्
कुम्भकार इव कुम्भस्योत्पत्तौ राज्ञे च राज्यस्योत्पत्तौ । मा गङ्गीत्युत्पत्तिरित्यति-
यहणमिति । लक्षणात्थकेवलव्यतिरेकानुमानादेव प्रतिज्ञातव्यप्रमतेः शास्त्र-
योऽन्तर्व्यसमन्वयाधिकरण*†योर्वैषय्यमित्याशङ्काह तदनेनेति । ब्रह्मज्ञा- ॥ १ ॥
नाय वेदान्तविचार आरभ्यतइति प्रतिज्ञायां विशेषणत्वेन ब्रह्म विषय इति
प्रतिज्ञाविषयम्युक्तम् । लक्षणं हि सिद्धम्य यन्तुनो भेदमवगमयति ईदृशे

* मुकुट इति २-३ प. न. मिति ।

† कारणदृष्ट्यामिति १-२ पु. पा ।

‡ लक्षणात्थकेवलव्यतिरेकानुमानादेव प्रतिज्ञातव्यमित्युच्यते ३ पु. पा ।

५ लयाश्रितव्यमिति १ पु. पा । स्थितिलयाश्रयव्यमिति ३ पु. पा ।

राज्यमित्युच्यते ३ पु. पा ।

१ आ. म. अ. १ पा. १ म. ३ ।

२ आ. म. अ. १ पा. १ म. ४ ।

तदिति तत्स्वरूपं वा न सनाम् । कार्येण च कारणं किं चिदस्तीति मितम् ।
तत्त्वरूपमेकं वेति संदिग्धं तस्य यदैकत्वं सेत्स्यति तदा भवति तत्सर्वज्ञं
सर्वशक्तिं च नेतरथा । अयमेव संग्रहः कल्पनालाघवसंज्ञकतर्कशोक्तकटिकोटि-
कतां नीतः सम्भावना समभवन्न निर्णयः । विचित्रप्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य

६७ । १४ प्रायेण दृष्टव्यान्तद्विदमुक्तं सम्भावनोक्तेति । एवं च वक्ष्यमाणाधिकरण-
द्वयेन प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः । गतदेवेति भाष्येण युक्तीनामासां सम्भावना-
हेतुत्वं दृढीक्रियतइत्याह इत्थं नामेति । नैयायिकैरपि प्रमाणादमूषां भेदो
नाज्ञायि युक्तीनाम् । ततः स्तोकेवासां प्रमाणादूनैवं च सम्भावयन्तितरा-
मित्यर्थः । मुहुरावेनेति । उतराधिकरणारम्भात् प्राक् क्षणमपि शिष्याणाम-
नुपपत्तिगद्गा मा भूदिति कृपयेत्यर्थः । अत्र नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं नैया-
तर्केण मतिगपनेषेत्यादिगान्वात्प्रागुक्त्युक्त्या च वेदैकगम्यं ब्रह्मेति समाधत्त-

११ । २३ इत्याह परिहरतीति । वाक्यार्थविचाराणाशब्देन शब्दबोध उपसनास-
हित उक्तं परस्तादवगतिरेवेति मध्ये ऽध्यवसानशब्दो न युक्त इत्याशङ्क्य
नायं ज्ञानवचनः किं तु संस्कारसहितलयविज्ञेयविद्यासमाधिबोधन इत्याह
सवामनेति । वृत्तिरूपसाक्षात्कारम्याविद्याध्वंसितो मध्ये विशमानत्व
ऽपि न सो ऽध्यवसानशब्देन गृहीतः । अविद्यानिवृत्त्या स्वरूपाभिव्यक्तिं प्रति
व्यवधानादिति । विमतं चेतनपूर्वकं कार्यत्वादित्यादियुक्तिः शब्दाविरोधिनी
वस्तुवशेषनिर्द्वारणे तदुपजीविर्नाति वक्तव्यम् । ब्रह्मात्मत्वस्य* केवलस्य-
गाचरत्वस्याभावात् । इत्याह तदुपजीवि चेत्यपीति । यथा हि किञ्चि
गन्धारादेशेभ्य आनय चारैरगण्यं कश्चिद्बुद्बुच्चक्षुः निहित आशेषदेशतस्त-
दुपदिष्टस्य साकल्येन न गृहीतत्वात्प्राणहतः स्वयमूहापोहक्षमतया च मेधाग्री
गन्धारान् प्राप्नोत्येवं परब्रह्मण आच्छिद्य विवेकदृष्टिं निरुध्याऽविद्यादिभिः
संसारारण्ये निहितो जन्तुः परमकारणिकगुरुपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत-
इति भाष्यस्युत्तरार्थः । यदुक्तं ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वे कुतो मननमिति

६८ । ७ तत्राह शब्दाविरोधिन्येति । कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्द-
मुपजीवति न स्वतन्त्रा । कारणस्य तत्त्वं सम्भावयन्तीति कर्तव्यता न

* ब्रह्मात्मत्वमर्थेति ३ पृ. पा. ।

+ युक्त्यगोचरस्याभावादिनि १ पृ. पा. । युक्त्यगोचरत्वादिति ३ पृ. पा. ।

‡ कारणमात्रं तु सम्भावयन्तीति २ पृ. । एवं शोधितं ३ पृ. । कारणमात्रस्य तत्त्वं सम्भा-
वयन्तीति तं पु. ।

मानान्तरमित्यर्थः । भाष्यम्यानुभवशब्दार्थमाह अन्तः करणेति । ननु
 कथं वृत्तिः प्रमाणमिति भाष्ये उक्तं निष्फलत्वादित्याशङ्क्य तत्कृताविद्यानिवृ-
 त्तिद्वारा स्वरूपाभिव्यक्तिरूपचारात्फलमस्तीत्याह तस्येति । धर्मजिज्ञासायां
 श्रुत्यादय गव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषयश्रोत्रप्रत्यक्षादपेक्षणादित्याशङ्क्य ज्ञात-
 व्ये धर्मं न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीना सम्भवे ब्रह्मजिज्ञासा तु साक्षा-
 त्कारपर्यन्तेत्याह यद्यपीत्यादिना । न केचन ब्रह्मजिज्ञासायामनुभ-
 वादीना सम्भ्रमः किं तु तत्त्वसाक्षात्कारमन्तरंगापरगतसमाश्रममनित्ययोगा-
 तेन विना न पर्यवसानं चेत्याह अनुभवार्थेति । ब्रह्मजिज्ञासायामिति ६८ । १६
 सम्प्रत्यन्तं पदं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामय्यानुभवावसानत्वाद् ब्रह्मजिज्ञासा-
 या इति भाष्यं योज्यम् । अनुभवा ऽवसाने समाप्तौ फलत्वेन यस्याः सा
 तथोक्ता धर्मजिज्ञासायां त्वनुभवः कारणत्वेनोपक्रमे उपयुक्त इत्यर्थः । इहा-
 नुभवः स्वरूपाभिव्यक्तिर्न वृत्तिः । तत्र हेतुमात्रं परेति । न वृत्तिर-
 नित्यत्वाद्विचारस्य पुष्कलं फलमित्यर्थः । तदनुभव गव नित्यत्वेन वृत्तिरुक्ता
 गवकारेण तु तत्कृताविद्यानिवृत्तिद्वारेण स्वरूपाभिव्यक्तिरगम्यतेति मूर्तिवत् ।
 भाष्ये भूतशब्दः परमार्थवचनः । चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । व्यतिरेकः प्रपञ्चाभा-
 वोपलक्षितस्वरूपं तद्विषयमात्रात्कारस्य विकल्परूपे ब्रह्मणा सह विषयवि-
 षयिभावरूपः सम्बन्धो ऽस्ति न तु तत्त्वतः । उक्तं हीदं प्रथममृचे वृत्तिवि-
 षयत्वमपि तथैवोपहितस्य न निरुपाधेरेति तत्र प्रसक्तव्यमित्यर्थः ।
 अन्यथाकर्तुं, मन्यन् कर्तुमिन्त्यम्यानुषङ्गे भाष्ये कार्यः । क्रमणापेक्षत्यादन्यथाकर-
 णस्य उदितहोमः कर्तुं शक्यो ऽनुदिते त्वन्यथेति तदाह कर्तुमिति ।
 भाष्यम्यविद्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति गृह्णतीत्यादिना । ६९ । १
 नारं स्पृष्ट्वा ऽस्यि सन्तुष्टं सयामा जलमाविशेदिति नाराः स्यस्यशनिपेधः ।

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षागो कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाष्टानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति ब्रह्मघ्नः शर्वाशिरसो नाराय्यो ध्वजत्वेन धारणाविधिः । भाष्ये
 प्रतिज्ञैव भाति न हेतुरत आह एतदुक्तमिति । म्यातन्त्येण कर्तुं
 समर्थो ऽपि हिताहितोपायत्वमजानन् तद्विधकथिधिनपेधापेक्ष इत्यर्थः ।

१० । ४

अन्तःकरणजकल्पनाद्वैविध्यमाह सवासनेति । जाग्रद्व्यासनावसितं मन एव
स्वप्रकारणं जाग्रत्संगयविपर्ययाः* संस्कारसहितान्तर्बहिःकरणजा इत्यर्थः ।
यथावस्तु च यस्त्वनुसारित्वं यामां नास्ति तास्तथोक्ताः । न वस्त्विति ।
संगया न विकल्पयन्ति विपर्यया नान्यययन्तीत्यर्थः । खानि इन्द्रियाणि
व्यवृणुर्दुर्मितथान् पराङ् पश्यति लोकः । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमिति अप-
रोक्षत्वात् प्रत्यगात्मप्रसिद्धिरित्येति । उपरिष्ठात् तर्कपादे । उपपादितं
चेति । विमतं धीमत्कृतं कार्यत्वादित्यनुमानाद्देश्वरसिद्धिः । जीवजत्वेन
सिद्धसाधनत्वादुपकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिज्ञतायां सर्व-
ज्ञासिद्धेः । सर्वतदभिज्ञकर्तृकत्वे सपक्षस्य साध्यहीनत्वात् । कुम्भं निर्मि-
तवतः कुम्भकारस्य चैक्ययोऽप्रमित्यनवबोधात्साधारणे ऽपि सिद्धसाधन-
त्वात्मनःसंयोगहीनस्य चापल्येऽप्येव वादमनस्कन्याय्यैश्वर्यादुपलब्धिसम्भवे
तत एव विनोत्रापलब्ध्या जगन्निर्माणसम्भवेनोपलब्धप्रवक्तृकत्वस्यैव विनो-
पेन वृद्धिं गृह्णते । मूलच्छेदादित्यादि न्यायकणिक्कायां व्युदपादीति । उप-
रिष्ठात् समन्वयमूचे । जन्मादिवृत्तेन यतो वेत्यादिशक्यं लक्ष्यमिति भाव्ये
उक्तं तदर्थं श्रुतिमूत्रयोरर्थप्रत्यभिज्ञा दर्शयति श्रुतिरिति ।

११ । १२

अत्र चैति । जगद्विशेषणैः पूर्वनिर्णये ऽपि श्रुतित इह निर्णीयते । कारणं
ब्रह्मानुद्य वाक्येनानन्दत्वविद्यातात्स्वरूपनक्षत्रसिद्धिरानन्दः सत्यादेरुपन-
क्षत्रम् । नन्वानन्दादेर्भेदे न ब्रह्मनक्षत्रं यम् । अभेदे वाक्यार्थासिद्धिः ।
गुणभूतपदार्थविशिष्टः प्रधानपदार्थो हि वाक्यार्थः । अत्रोच्यते । यत्र पदार्थः
प्रमितः तत्र स गवेत्तरपदार्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः । यस्त्वज्ञातः स नान्यैः
शक्यो विशेषणमिति स एव वाक्येन प्रमेयः । प्रमिते चैतस्मिन् वाक्यस्य
समाप्तेर्न विशिष्टपरत्वम् । यथा प्रकृष्टप्रकाशचन्द्र इति प्रकृष्टप्रकाशद्वारा
चन्द्रलक्षणान्न तद्वैशिष्ट्यं मानान्तरादेव तस्मिन्ने । उपायस्तु वैशिष्ट्यम्
अखण्डचन्द्रसिद्धौ । तच्चविरोधान्नन्दे ऽनुज्ञायते । सत्यादिवाक्ये त्वनन्ता-
त्पदैर्बाध्यते वैशिष्ट्यम् । एवं च

* जाग्रद्व्यासविपर्ययासा इति १ पुः जाग्रद्व्यासविपर्यया इति ते पुः ।

† द्वितीयव्यासविपर्ययादेः । यद्वत इति २ पुः पा. । ‡ एवमशब्दो नास्ति २ पुः ।

अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् ।

यत्किं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥

ननु चन्द्रलक्षणमिदं तत्तत्तच्चन्द्र इतरस्माद्विद्यते चन्द्रश्चेत आब-
हर्तव्यो वा प्रकृष्टप्रकाशत्वाद्भुतिरेकेण तमेवदिति आवृत्तिविशिष्टस्य वाच्य-
त्वविशिष्टस्य च वाक्येन प्रतिपाद्यत्वमिति । तन्न । अप्रमिते चन्द्रे आवृत्ते-
रनवबोधात् प्रमिते ऽपि प्रमाणान्तरात् प्रमितिलक्षणवाक्यात् । प्रथमे सामा-
न्यतः प्रमितिर्विशेषतो वा । नायमः । सामान्यस्य च आवृत्तिसिद्धौ
चन्द्रस्य तदसिद्धिप्रसङ्गात् । न चरमः । विशेषाद्यप्रमाणदेव आवृत्ति-
सिद्धौ लक्षणवैफल्यत् । न द्वितीयः । लक्षणवाक्याच्चन्द्रप्रमितो तस्य तत्रैव
पर्यवसाने आवृत्तिपरत्वात्तुल्यतः । न च चन्द्रशब्दवाच्यत्व साध्यते अच-
न्द्रे चन्द्रशब्दवाच्यत्वसाधने व्याघातात् । अथ चन्द्रत्वमप्यभिप्रेत्य चन्द्र-
शब्दवाच्यत्व साध्यते तर्हि चन्द्रत्वमेव साध्यतामवश्यापि ज्ञतव्यात्कृतम-
श्रुतवाच्यत्वकल्पनया । तस्मात्प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वमज्ञातचन्द्रज्ञापकम् ।
अथाद्यावृत्त्यादिमिदं । यद्य चेत्तदप्यस्मात् यत्केन पदेन यावदुक्त तावता
ऽपरेणाभिधाने पर्यायत्वमधिक्याभिधाने विशिष्टवाक्यान्त्यवर्तनं गतं । वाक्या-
र्थनानात्वस्य प्रत्यक्षानुगत्यमेकत्वात् । न हि चन्द्रद्रव्यमस्ति न च लक्षणस्य
विशिष्टत्वाल्लक्षणं विशिष्टं स्यात् । न हि भवति सामान्यस्य सत्यस्मद्वाच्योद्दि-
यसाह्यत्वं विशिष्टमित्यनित्यत्वमपि विशिष्टं तर्हि अनित्यत्वस्यैव लक्षणानात्म-
कत्वाल्लक्षणस्य ब्रह्मणः सत्यादा मकृत्व न स्यादिति चेन्न तदस्ति । यतः

सत्तादांना हि ज्ञाताना व्य क्तता शस्यदर्शनात् ।

लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्यादि न जहाति नः ॥

इह हि कल्पितभेदव्यक्त्याश्रितैः सामान्येण व्यक्तयो लक्ष्यन्ते ता-
स्तदृषत्वं न जहति तरङ्गचन्द्रानुगतचन्द्रत्वेन लक्ष्यचन्द्रव्यक्तिरपि चन्द्रा-
त्मत्वमेवं ब्रह्मापि मायाकार्यकुम्भादिकल्पितव्यक्त्यनुगत सत्यया लक्ष्यमाण
सत्त्वं न हाम्यति । तथा ज्ञानत्वानन्दत्वाभ्यामप्यन्तःकरणवृत्त्युपधानलक्ष्य-
भेदचिदानन्दविशेषानुगताभ्यां लक्ष्यमाणचिदानन्दव्यक्त्योरपि यावदस्य ।
यथा च सद्देह आशयिक यद्य सज्ज्ञानानन्दभेदो ऽपि सत्यरहितज्ञाना-

नन्दयोः शून्यत्वप्रसङ्गाद्बोधात्मत्वरहितसतश्च भानाभावप्रसङ्गाद् दृश्यत्वे कल्पितत्वेन सत्त्वायोगात्सद्बोधात्मकसाक्षिणश्च परप्रेमास्पदत्वेनानन्दस्वाभाव्यावगमादिति । तथा च कल्पितभेदसामान्यतदपेक्ष्यत्याकारबाधेन सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्म निश्चीयते । प्रयोगो ऽपि सत्यादिवाक्यं विशिष्टार्थपरत्वरहितं लक्षणावाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवदिति । तथा ।

उपाधिभेदभिन्नो ऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।

तदापि स्यादखण्डार्थं महत्त्वं कुम्भखं यथा ॥

निर्गम्य हि जीवम्याणुत्वमनन्तत्वं वा स्यात् तत्र नाणुत्वं सकलदेहव्यापिहृदानुपलम्भप्रसङ्गाद् विभोश्च न नभोवद् दृश्यत्वावान्तरजात्यनाधारम्येश्वराद्वेदायोगात् । तस्मादनन्तब्रह्मात्मनो ऽस्य परिच्छेद आपाधिकः । श्रूयते च जीवस्य परम्मादौपाधिको भेदः

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैको ऽनुगच्छत् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमात्मा ॥ इति ।

नन्वेवंभूतब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आह एतदिति ।

५२ । १

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

अत्र हेतुमात्रं प्रतिभाति नैतज्जगद्योनित्वे साध्याविशेषादित्यसङ्गनिमाशङ्कार्थकप्रतिज्ञया सङ्गतिमाहेत्याह सूत्रान्तरमिति ।

अथ वा वेदनित्यत्वाद् ब्रह्मणो विश्वयोनिता ।

नेति शङ्कामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते ॥

अस्मिन्क्षेत्रे श्रौतप्रतिज्ञयैव सङ्गतिः । अभ्युद्ययार्थत्वेन हेतुपौनरुक्त्यं परिहरति न केवलमिति । हेत्वन्तरसमर्थनाच्चाधिकरणान्तरत्वम् । अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात्प्रसङ्गाभ्यां संगये पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरिष्यते । सिद्धान्तोपक्रमभाष्यं व्याचष्टे चातुर्वर्ण्येत्यादिना । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रं षडङ्गानि दश विद्यास्थानानि । तथा तथा द्वारेति । सृष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं जातिव्यक्तिनक्षत्रनिरूप-

१ अत्र द्वितीय जन्मादाधिकरण समाप्तम् । तत्र जन्माद्यस्य यतः २ इत्येकं सूत्रम् ।

२ प्रतिशब्दो नास्ति २ पु ।

येन न्यायो वैदिकपदार्थशुद्ध्यर्थः शेषोपयोगस्तु व्यक्तः । उक्तमर्थं प्रमाण-
यतीति । अत्रायं* भाष्यविभागः । महत् इत्याख्य ब्रह्मेत्यन्तेन निःश्व-
सितयुत्या विभुत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यं वेद इत्युक्तम् । न हीदृशस्येत्या-
ख्यास्तीत्यन्तेन व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिष्ठा । यदित्यादिना त्रैके
इत्यन्तेन व्याप्तिरुक्तेति । विस्तरत्वं शास्त्रविशेषणं व्याप्यनुपयोगाद् व्यर्थ-
मित्याशङ्क्य महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यविषयत्वभ्रमनिवृत्तिः प्रयो-
जनमित्याह विस्तरार्थमिति । यस्मादित्यस्य तस्येत्यनेन व्यावहितेन
संबन्धमाह वेदस्येति । इदमिहानुमानम् १ ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञ ७३ । १
तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तद्विषयादधिकविषयज्ञो यथा पाणि-
निरिति । सर्वायभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात्सर्वज्ञत्वमिदं प्रतिरिति ।
यद्वा । यं घट गतदन्त्यासर्ववत्कर्तृकत्वानधिकरणैतदन्त्यावेदत्वानधिकर-
णमकर्तृकान्यः घटत्वाद् घटान्तर्वादिति । ईदृशादिप्रपञ्चापेक्षणादप्रपञ्चगच्छः
सौकर्यपेक्ष इत्याह ईपदिति । अधुना पृथपक्षम् आशङ्क्य निराकरणेति ।
कर्तृमत्त्वेन वेदस्य सापेक्षत्व घटन् प्रष्टव्यः । सापक्षता किं पुरुषनिर्बन्धित्य-
मावादाभिनवानुपूर्वाविरचनाद्वा मानान्तरेण नव्यार्थविषयवचनरचनाद्वा कति-
पयकालविरचित । सर्वमप्रदायस्य वेदस्यैकपुरुषाभिः सगणाद्वा । नादस्यवापि
संमतत्वादित्याह ये ऽपि तावदिति । व्यक्तिरभिधक्तिः । द्वितीय
क्रमान्यत्वमात्रमभिनयत्वं विषयदृशक्रमत्व वा । आद्यो भवद्विपर्ययः ।
चरमस्तु नाम्नाभिरपि स्वीकृत इत्याह तस्मान्नृतेति । तृतीयस्त्वनभ्यु-
पगमनिरस्त इत्याह वैशामिकं त्विति । अनुवर्तमाना आचक्षत इत्यनु-
पह्नः । ननु विधत्तत्वे वेदान्तानां यादृच्छिकत्वात् । तत्र क्रमनिर्णयः स्यात्-
चाह यथा हीति । सर्वज्ञस्य सर्वगत्वे ब्रह्मणो नोपाध्यायवत् क्रमानुगन्धा
युक्त इति । तत्राह यथात्रेति ।

१४ । २०

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रगवुः स्वरतो ऽपराधात् ॥

इति श्रूयते ।

* अत्रति नास्ति २ पु ।

१ कानरचिते इति २ पु ।

२ पाणिनीयश्रुतायाम् ।

चतुर्थे निराकरोति न चैकस्येति । सर्वदा संप्रदाया*विच्छेदमिच्छद्विपि संप्रदायप्रवर्तकेष्वश्वस आस्थेयः स वरमेकस्मिन्नेव ब्रह्मण्यवगतमार्धस्ये कृत इति भावः । ननु न वयमीश्वरं पश्यामः कथं तत्कर्तृके

७५ । ५ वेदे विश्वासस्तवाह सर्गादिभुवामिति ।

वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धुवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धं रूपादिहीनं यस्तु बोधयतो वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां वा संगेये पूर्वोक्तिरुक्तद्वितीयावर्णकेनाक्षेपिकां सङ्गतिम् उक्त्वा पूर्वपक्षत्रायं व्याचष्टे किमाक्षेपइत्यादिना । कथमिति यमुप्रत्ययान्तः किंशब्द आक्षेपे । जे मनिसृष्टोपन्यासो न व्युत्थितसिद्धान्तिविश्रम्भायापि तु दृढपूर्वपक्षनिरासार्थं सिद्धान्तावश्याम्भायेत्याह पारमर्षेति । अभिधेयाभावो ऽनुभवविरोधान्न युक्तो वक्तुमित्याह आनर्थक्यं चेति । भाष्ये पौनस्त्यमाशङ्क्य संग्रहविवरणत्वमाह अत इत्यादीति । वान्तमिति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तमित्यर्थः । ननु किमिति वेदान्तानामर्थवादवद्विधिपदैकवाक्यता मन्त्रवचार्थगर्थमस्त्वित्याशङ्क्य तर्हि तद्विधिभिर्वाक्यं कवाक्यता म्यादित्याह भाष्यकारो मन्त्राणां चेति ।

इषेत्येव च छिनत्नीं । त्यध्याहरान्धात्वाच्छेदः । क्रिया भाति क्व चिन्नाऽग्निमूर्द्धेत्यादौ तत्माधनं देवतादीति । मन्त्राश्च श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः । ते किमुच्चारणमात्रेण दृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्त्युत दृष्टनैवार्थप्रकाशनेनेति संशयः । तच्च न तावद् दृष्टार्थत्वमेव मन्त्राणां शक्यं वक्तुमुपायान्तरेणापि मन्त्रार्थस्य स्वाध्यायकानावगतस्य चिन्तादिना प्रयोगसमये स्मृतिसम्भवात्तावन्मात्रार्थत्वे मन्त्राणां नित्यवदाम्मानवैधर्मात् । अयं तु मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमाददृष्टं कल्प्यत तदुच्चारणादेव कल्प्यतां तस्य पुंश्यापारगोचरत्वात्स्वव्यापारे च पुरुषस्य नियोगात्तच्च च फलाकाङ्क्षादिति प्राप्य प्रमाणलक्षणे राट्टान्तितम् ।

* संप्रदायेति १ पु. । सर्वयामप्रदायेति २ पु. पाठः ।

† शाखां छिनत्तीति १ पु. पाठः । ३ पु. ते पु. च एवमेवासेत्युपरितनः पाठस्तत्र शोधितः ।

‡ शाखाभेद इति १ पु. पा ।

§ क्व चित् क्व चिच्छेति २ पु. पा. । अयमुपमन्त्रैरेवेति पाठः २ पु.

यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पना ।
लभ्यते ऽर्थम्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोद्धारणतस्त्विह ॥
अर्थम्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगान्न फलोदयः ।
इति दृष्टार्थसपत्नौ नादृष्टमिह कल्प्यते ॥

यस्तु मन्त्रेव स्मर्तव्यमिति निगमस्तस्य न किं चिदृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते । तस्मादृष्टादृष्टार्था मन्त्रा* इति । उत्पत्तिविधेरिति । अधिका १६ । ११ रविधित प्रवृत्तिनाभादुत्पत्तिविधिपरत्वात्कर्मस्वरूपबोधपर इत्यर्थः । अनागतेति । भावो भावना तद्विषयः सर्वो विधिः । यतः स उत्पाद्य उत्पाद्यत्वे हेतुरनागतत्वम् । अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम् । विनियोगो ऽव क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम् । प्रयोगो ऽनुष्ठानम् । कर्मस्वरूपज्ञानमुत्पत्तिः । फलसम्बन्धः क्रियाया न शेषत्वमन्तरेण तन्न नानुष्ठानं विना अनुष्ठानं च नाज्ञाते इत्यर्थः । भावः । सिद्धं चेत्यव्यापारानपेक्ष फलमात्रमेत मदा ऽऽभेतेति नाधिकारादिसमर्थ इत्यर्थः । सर्वेषामधिनाभावं सर्वेषां चातृकूप्यमस्तीति कथमवान्तरभेदस्तत्राह तद्वाक्यानां त्विति । उपसंहरति । यथेति । सर्वविधिपृथक्त्यादयः प्रतीयन्ते अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राग्निहोत्रेणैव भावयोदित्यर्थः । न त्वग्निहोत्रस्य भाव्यत्वमफलत्वात् । न चाग्निहोत्रस्वरूपमना बोध्या अभूदुवाच भाविष्यतीत्यापत्तौ विध्युत्पत्तापातात् । तस्मादधिकारविधितः प्राग्विनियोगादनुवादेनात्यन्तविधिः स्वरूपपरो भवति । ब्रह्मणि तु भावनाभावादनुवादस्यापि विनियोगादेरभावात्तोत्पत्तिविधिगिन्याह तस्मादिति । विधिपरत्वे वेदान्तानां न केशलमनुवादत्वाभावा ऽपि तु विपर्ययाद्यर्थं च न स्यात् पक्षान्तरे तु स्यादित्याह एवं चेति । यादृशमिति । जावद्विज्ञमन्यर्थः । जावे ब्रह्मदृष्ट्यारेषान्न भेदग्राहिप्रमाणविरोध इत्यर्थः । तदिति । सूत्रपदाक्तां सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञाम् इत्यर्थः ‡ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

११ । ४

सम्यगन्वय इति । तात्पर्यं सम्यक्त्वम् । ननु शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपमिदमधिकरणं तत्र च यतो वेति वाक्यमुदाह-

* दृष्टार्था मन्त्रा इति २-३ प- पा ।

+ उदाहरतीति ५ प- पा ।

‡ अत्र तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं समाप्तम् । तत्र शास्त्रयोनित्वात् ३ इत्येकं सूत्रम् ।

तमिह किमिति तदुपेक्षितमत आह यतो वेति । तद् ब्रह्म सर्वज्ञमि-
त्यादिभाष्ये यत् इत्यादिवाक्यप्रमेयकीर्तनानत् प्रमाणं बुद्धिस्थं भवतीति
नेदादृतमित्यर्थः । वेदान्तानां ब्रह्मात्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्य-

११ । १३ लिङ्गं सदृशान्तमाह येनेति ।

भेदलक्षणे चिन्तितम्*—पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्† । जामि
वा गतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्यञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति
विष्णुरुपांशु यष्ट्यो ऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्ट्यो ऽजामि-
त्वायग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वायेति श्रूयते । तत्रोपांशुयाजम-
न्तरा यजतीति किं समुदायानुवाद उतापूर्वयागविधिरिति विगये यथा
ऽऽग्नेयादियागानां य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते य एवं विद्वानमा-
वास्यां यजतइति समुदायानुवादौ । गवमिदमपि विष्णवादिवाक्यविहित-
यागानां समुदायानुवादः । तत्र हि विष्णवाद्या देवताः श्रूयन्ते । सर्वस्मे
वा गतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवाज्यद्रव्यसिद्धिः । तव्यप्र-
त्ययाश्च विधायकाः श्रूयन्ते । न त्वन्तरावाक्ये ऽस्ति द्रव्यदैवतं रूपम्
यजतीति च वर्तमानापदेशः । तदुक्तम् ।

यागान् विष्णवादिमंयुक्तान् विहितान् रूपवतया ।

अरूपमन्तरावाक्यमगत्यैवावलम्ब्यते ॥

११ । १५ इति पूर्वपक्षः । गतदधिकरणमिद्वान्तमाह अनृचोरिति । निरन्त-
रयोरग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोः करणे आलस्यं स्यादिति दोषं सङ्कीर्त्य
तदपनयनार्थमुपांशुयाजमाज्यद्रव्यकं विधायानन्तरमजामित्वायेति तद्वि-
धानलब्धं जामितादोषसमाधानमुपसंहरति । अतः सार्थशदोपक्रमोपसंहा-
रैकरूपाद् एकमिदं वाक्यम् एकवाक्यता चोपांशुयाजविधौ लभ्यते नेतर-
वानेकयागविधाविति । ननु तव्यविहितयागानां समुदायानुवादो ऽयमिति
तत्राह अपूर्वेति । तथाहि । यष्ट्य इति कर्मप्राधान्यं विष्णवादिवाक्ये

* स्थितमिति २ पु. पा ।

† जं सू अ २ पा. २ सू. ६ ।

‡ तदपनयनार्थमिति २ पु. पा ।

§ तव्यप्रत्ययेति २ पु. पा. ।

उपांशुयाजोपर्वताधिकरणम् । वेदान्तानां न कार्यपरत्वम् । ६९

प्रतीयते यागस्तूपसर्जनम् । तत्र कर्मत्वमप्रधानीकृत्य यागप्राधान्यं लक्ष-
णाय कर्मतया च देवतात्वं ततो गुरुतरा कल्पना । अन्तरावाक्ये तु
सुत्रं यागप्राधान्यं विधिश्च एवमलंकाररूपः । यत्तु रूपाभाव इति तन्न ।
ध्याज्याज्याभात् । आग्नेयादीन्यागान् क्रमेणाम्नाय मन्त्रकाण्डे तत्क्रमेणैव
याज्यानुवाक्या आम्नातास्तत्रोपांशुयाजस्याने वैशाखप्राजापत्याम्नाषोमीया-
मिन्द्रः ऋचः* पठन्ते । ताभिस्तु न्यार्थत्वेन विकल्पमानाभिर्धिष्ण्यादिदेव-
तानां समर्पितत्वात् । तस्मादुपर्व उपांशुयाजो विधेयः । धिष्ण्यादिवाक्यानि
त्यर्थवादाः । इत्य महीयानुपांशुयाजो यदस्मिन्धिष्ण्यादयो यष्ट्या इति ।

एवं वाक्यान्तराणामिति । गेत्तरेयके आत्मा वा इदमेक गवेत्युपक्रम्य ७७ । १९

स गतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिति तमेव ब्रह्मात्मानमभिधाय समाप्रो-
वृत्तानं ब्रह्मेत्युपमहृतम् । वाजमनेयके ५७५ह ब्रह्मास्मीत्युपक्रम्यायमात्मा
ब्रह्मेत्युपमहृतम् । आश्वमेधे कस्मिन् भगवे विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीति सर्वोत्तमं ब्रह्मोपक्रम्य ब्रह्मेवदममृतं पुरस्तादिति तदेव निर्गमितम् ।
वेदान्ता यदि मिदुवस्तुपरास्ताहि मानान्तरमापेक्षाः स्युः पुराक्यवदिति
पूर्ववादाभिमतस्य प्रमङ्ग हतोः पौरुषेयत्वेन मापेक्षकत्वं भाष्यगतापशब्देन
दोष्यतइत्याह अयमभिमन्धिरिति । तस्यैवानेकान्तिकत्वमाह प्रत्य-
क्षादीनामपीति । वाक्यस्य मतः मिदुवस्तुपरात्वं पौरुषेयत्वापेक्षावर्तिगति
माधनव्याप्तिमुपाधः शङ्कते यद्युच्येतेति । वाक्यत्वादिति लिङ्गं यस्य स
तथा । कार्यपरताया हि वेदान्तानां न वाक्यत्वादिना मापेक्षत्वमनुमेयं
पौरुषेयत्वम्योपाधित्वाच्च न च माधनव्याप्तिरित्याह कार्यार्थत्वं इति ।
तत्त्वेन याथावत्त्वेनाकार्यं मानान्तरायावत्त्वम्यामिदुवस्तुपरात्वं अपि वेदा-
न्तानां पौरुषेयत्वं सम्भवतीति समा माधनव्याप्तिः तत्रच दुरपवाटं वाक्य-
त्वादिलिङ्गकं पौरुषेयत्वमित्याशयेनाह अत्र ब्रह्म इत्यादिना । किं पुन-
रिति । कृतियोग्यस्य कार्यत्वे भावार्थम्यापि तत्त्वेन मानान्तरयोग्यत्वमि-
त्यर्थः । तद्वैलौकिकं कार्यमिति शङ्कते अपूर्वमिति । तर्हि मानान्तरा ७८ । २१
ऽनवगते सङ्गतिग्रहाऽध्यागाल्लिङ्गादीनामवोधकत्वापात इत्याह हन्तेति ।

७६ । १

ननु यजेतेति श्रुतेः कार्यता भाव्यता ऽपूर्वसिद्धिरिति तत्राह लोकानु-
सारत इति । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसञ्ज्ञकतर्कानुगृहीतवेदादेव क्रि-
याविलक्षणात्पूर्वे लिङ्गादीनां संबन्धग्रह इति शङ्कते स्वर्गकाम इति । अयं
तर्को ऽतिप्रसङ्गात्त्याह चैत्येति* । कर्तृस्मरणात् स्पष्टदृष्टपौरुषेयत्वेन बुद्धा-
देव च सामकार्यार्थत्वे वेदानामपि पौरुषेयत्वस्य वाक्यत्वादिना ऽनुमित-
त्वदन्तर्गार्थत्वं समानमित्यर्थः । स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वादि सोपा-
धिक्रमित्याशङ्क्य सिद्ध्यर्थवेदान्तेष्वपि तत्सममत† कार्यार्थत्वमनपेक्षता-
यामप्रयोजकमित्याह अन्यतस्त्विति । वर्तमानसंप्रयोगजप्रत्यक्षस्य कार्य-
रूपधर्मगोचरत्वानुपपत्तेर्योगसामर्थ्यस्यापीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयकारित्वान्न
धर्मस्य प्रत्यक्षता लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमेयत्वादि । न चाज्ञाते पुंसां वचन-
रचना सम्भविर्नाति वेदिकी रचना न पौरुषेयीति न्यायकणिकायां व्युत्पा-
दितम् । नन्यपौरुषेयतया ऽनपेक्षत्वे ऽप्यग्निर्हिमस्य भेषजमितिवन्माना-
न्तरगृहीतग्राहित्वमित्याशङ्क्य तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति भाष्यशेषेण

७७ । १३

परिहृतमित्याह न चानभिगतेति । सर्वस्मिन्नपवादितेऽर्थे भाष्यं संवाद-
यति नदिदमिति । सिद्ध्यर्थत्वे सत्यऽसुरार्थनिष्ठत्वं स्यादिति द्वितीयः
पूर्वपक्षबीजम् । सर्वक्षेत्रप्रहारादिति भाष्यस्य ऽशब्दार्थमाह सोऽयम-
स्येति । बाह्यानुष्ठानाऽनपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दावर्भावफलमन्यव्यतिरेकिनि-
दर्शनयुगलद्वयप्रदर्शनपुरःसरं ब्रह्मज्ञानस्य दर्शयति एतदुक्तमित्यादिना ।
अत्रेयकं यात्रालङ्कारः । समूलघातमिति । कषादित्वादनुप्रयोगः§ ।
सह मूलेनोपहन्तीत्यर्थः । समारोपितनिबन्धन इति । समारोपिता-
ऽविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः । आत्मानमेव लोकं चैत-
न्यम् । देवता सगुणं ब्रह्म । आदिशब्दान् प्राणविशुद्ध्यादि गृह्यते । उपा-

८० । २१

सनावाक्यैकदेशमुपाम्यसमर्थकं विविनक्ति आत्मेतीति । यदवादि पूर्व-
पक्षिणा न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिमन्तरेणार्थवनेति तत्र किं यदि
वेदान्ताविधिमन्तरेण प्रमाणं तर्ह्यर्थवादाः किं न स्युरिति प्रतिबन्दी मता ऽथ
वा वेदवाक्यस्य सिद्धपरस्यान्यथादर्शनाद्वाप्यभावेन न वेदान्तानां सिद्धवस्तु-

* हन्त चैत्येति २ पु. ।

† समानमत इति २ पु. पा. ।

‡ द्वितुल्यमिति नास्ति १ पु. ।

§ कषादित्वाणमुन्प्रयोग इति २ पु. पा. ।

परत्वमिति । आद्यमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षं संग्रह्यज्ञादुक्ते स्यादेतदि- ८१ । ४
 त्यादिना । रुदतो यदसु अर्गायत तद्वज्रमभवत्तस्माद्वज्रमदर्शय-
 मिति निन्दा । बर्हिषि बर्हि माध्ये यागे रजतं न देयमिति निषेधशेष
 इति सिद्धान्त दर्शयन्नर्थवादानां नापेक्षाफलत्वमिति तावदाह स्वाध्या-
 येति । प्रयोजनपर्ययमायिबोधजनकत्वतदभावाभावां विशेष दर्शयन् प्रति-
 बन्दीं परिहरति न च वेदान्तेभ्य इति । ननु निषेध गव स्यनिषेध
 स्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निन्दां कल्पयिष्यति नेत्याह तद्यदीति ।
 अर्थवादादेष निन्दालाभे निषेधकस्य निषेधे निन्दाया च तात्पर्यं न कल्प्य
 मित्यर्थः ननु सो ऽगोदीदिति वाक्ये निन्दा न भाति किं तु भूतानुवाद
 इत्यागद्व्युत्पत्त्यर्थं प्रयोजनाभावाच्च निन्दा लक्ष्यमाह लक्ष्यमाणेति ।
 द्वितीयमुद्राच्च निषेधति ननु विध्यमस्पर्शिन इत्यादिना । तच्च स्वतः ॥ ८३
 इत्युपपादित न्यायकर्तृकार्यामित्यर्थः । ननु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां
 तज्जनकत्वमनुमेयं कथं नानुमानगम्यमिति भाव्यमित्यागद्व्युत्पत्त्याह गव-
 र्पाति । कार्यार्थापत्त्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पद्यत
 किं तृतीयायां तस्यामनुमानं प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रमाणान्तर तावदपत्यमाण
 न दृश्यते यतदर्थार्थापत्त्यपेक्षणे दृष्टमाह नार्पाति । अपेक्षितइत्यनुपपत्तिः ।
 उत्पन्नायां प्रमाया प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं ततश्च प्रमात्वनिर्गत
 परस्परश्रयप्रमङ्गः । शास्त्रप्रामाण्यमनुमानगम्यत्वेन न भवतीति च भाष्यार्था
 न पुनरनुमानेन क्षेपमिति । कार्यविरहिष्वेदान्तेभ्यः प्रमा यदाप्यद्यते तदा
 स्वतः परतो वेति चिन्ता न तृत्पद्यतइत्यत आह ईदृगिति । सिद्धे
 ब्रह्मणि वेदान्तेभ्यः प्रमात्वान्ननुभयमिद्वेत्यर्थः । यदानुभवमिदं ऽप्यन्यत्र
 सिद्धार्थार्थवादादावदर्शनादपहृयेत तदा ऽतिप्रमङ्ग इत्याह अन्यथेति । ८२ । ७
 एवं तावत्सिद्धेऽपि प्रमाणान्तरपरतन्त्राणां पौरुषेयवाक्यानामङ्गीकृत्य
 प्रामाण्यं वेदान्तेषु क्रियाविषयतामन्तरेण नेरेत्यपुनरुपायपर्ययमाने न लभ्यते
 इति मतं ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वेन तद्वयगममावायनप्रयोजन-
 लाभेन च पराणुदत्* । इदानीं कार्यान्वितगवार्थं पदमङ्गीतियहेण सिद्धं

वस्तु न शब्दप्रमेय*मिति वेदान्तानुपासननियोगपरान् ये मन्यते तन्मतेन
८२ । ११ पृथंपक्षमाह अज्ञानेति । अथ वा ऽऽरोपितब्रह्मभावस्य जीवस्थोपास्तिपरा
वेदान्ता न ब्रह्मात्मत्वे प्रमाणमिति पूर्वः पक्षः† ।

अयं तु सन्तु वेदान्ता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि ।

किं तु ज्ञानविधिद्वारेत्येष भेदः प्रतीयताम् ॥

अत एव भाष्यं यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति । अतः कार्यविषया-
द्वाक्याद् ब्रह्मनिश्चय इति प्रतिज्ञासामर्थ्यादेव न सिद्धार्थादिति लभ्यते ।
तत्र हेतुः सिद्धे वस्तुन्यज्ञातसङ्गतिर्वेति । यत्र वृद्धप्रयुक्तशब्दविषयत्वं तत्र
सङ्गतिः शब्दस्य गृह्यते सिद्धे तु तद्भावावर्तमानं स्वव्याप्यं सङ्गतिग्रहं व्यावर्त-
११ । १४ यतीत्यभिप्रेत्याह यत्र हीति । लोकेनेति । वृद्धैः प्रयोगव्यापकवक्तृवि-
वक्षाद्योतृप्रतिपत्तीच्छेयारभावात्सिद्धे प्रयोगाभावमाह न चेति । रूपमात्रं
वस्तुमात्रम् । सर्वपदानां कार्यार्थत्वे सति पर्यायत्वमाशङ्क्याह तत्र किं चि-
दिति । कार्यार्थः कार्यशेषः । अत्र प्रयोगः । गोपदं न कार्यानन्विते गोत्वे
गृहीतमम्वन्धं तत्र वृद्धैरप्रयुक्तत्वात् तुरगपदवत् । एवं सर्वत्र सिद्धे वस्तु-
न्युत्तमवृद्धस्य शब्दप्रयोगाभावरुक्ता मध्यमवृद्धप्रवृत्तेर्युत्पत्तिनिर्गुभतायास्त-
वाभावाच्च तत्र न व्युत्पत्तिरित्याह अपि चेति । शास्त्रत्वेनेत्यादिहेतून्
व्याचष्टे अपि चेत्यादिना । न च रज्जुरिति । नकारो ऽयं सांसारिक-
धर्माणां न च निवृत्तिरिति उपरि सम्बन्धनीयः । यथाकथं चिदिति ।
सिद्धपदार्थसमर्गस्य नियोगाविनाभावादिहापि मा भैषीरिति नियोगं कल्प-
यित्वा ऽन्यपरादेव वाक्यात्सिद्धरूपार्थनिश्चय इत्यर्थः । किं त्विति ।
आत्मप्रतिपत्तिर्विषयो ऽवच्छेदको यस्य ततथा । ननु नियोगो ऽपूर्वमिति
प्राभाकरैर्वाक्यार्थो वर्णयते स किमन्य एव कार्यो नेत्याह न चेति । कार्यप-
रेभ्यो वेदान्तेभ्यः कथं वस्तुसिद्धिरित्याशङ्क्य विध्याक्षेपलक्षणेपादानप्रमाणा-
११ । १८ दित्याह न चेति । स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयस्य स्वनिर्वर्तकत्वेन कर-
णस्य । कार्यं स्वावच्छेदकज्ञाननिरूपणाय ज्ञायमानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि

* शब्दप्रमेयमिति २-३ पु. पा. ।

† पृथं पृथः पक्ष इति १ पु. । पृथंपक्ष इत्यत्र ३ पु. ।

; इदं १-३-४-पुस्तकेषु न दृश्यते ।

न श्रौतत्वमात्मन इत्याशङ्क्य विध्याक्षिप्तस्य श्रौतत्वे गुह्यसमतिमाह यथा ८३ । २३
 ऽऽहुरिति । तत्सिद्धार्थं विधेयसिद्ध्यर्थम्* । उपादीयते इत्यस्य व्या-
 ख्यानम् आक्षिप्यते इति । ज्ञानस्य प्रमात्वात्प्रत्यक्षघ्न विधेयता आत्म-
 नश्च निव्यत्वानदयोग इत्याशङ्काह विधेयता चेति । ज्ञानमितोषामनं
 तच्च क्रियेत्यनुष्ठेयम् । आत्मनस्तु स्वरूपमताविर्भावविरक्षात्तत्त्वाविधेयतेति
 न विरोध इत्यर्थः । ननु बाधेनृषामन्यादाविचारोपपत्त्यस्य विधेयधीविषयत्वं
 किं न म्यादत आह आरोपितेति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादृशं
 भाति तद्वाच्यं आरोपितो यस्य स तथा । तस्यान्यस्य ज्ञाननिरूपकत्वे तेन
 प्रतिभाममानार्थेन तज् ज्ञान निरूपितं न म्यात् । न च सत्या गतेो युक्त
 आरोप इति । इयं च प्रतिर्पानविधि विषयतयेति भाष्यस्य व्याख्या । प्रति-
 पानविधेर्नियोगस्य विषयभूतप्रतिपानं प्रत्ययच्छेदकत्वेन विषयतयेति भा-
 ष्यार्थः ।

एवमाहवनीयादयो ऽपीति । यदाहवनीये जुहुतीति विहिते ८४ । १०

क आहवनीये इति वीक्षाया वमन्ते ब्राह्मणा ऽग्नीनादधीतेत्यादिविधिभिः
 स-कारविशिष्टो ऽग्निराहवनीये गम्यते तथा ऽपुर्वदधत्वाभ्यर्गाः क्रं विधिपरि-
 णैश्च शास्त्रेण समर्थ्यते । श्लाकैकहेतुद्वय भाष्येण मह्यमयति प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिपरम्येति । तद्वतानामिति सूत्रादाहणेन कार्यन्विते ऽर्थे गच्छमह्य-
 तिनं सिद्ध इत्युक्तम् । आम्नायस्य न्येतद्विद्यतेत्यत्रावयवः प्रवृत्त्यादिपरम्य
 शास्त्रव्यमुक्तम् । तेन तु सिद्धरूपपरम्यं न शास्त्रव्यमुक्तम् । तस्य वेदस्य
 कर्मावबोधो नियोगज्ञानेन दृष्ट प्रयोजनं चेदनामृचे* चादनेति गच्छेन क्रियाया
 नियोगस्यानुष्ठापकं वचनमाहुरिति । तनेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां**
 क्रिया कार्यं तदर्थत्वेन समाम्नायः समुद्धारणमित्यर्थः । न चेति । । नियोगस्य
 स्वकीयत्वेन चाद्वारं नियोज्यम् अधिकारिणं कर्मणि स्यामिने तत्रैव
 कर्तारम् अनुष्ठातारम् इति । नियोज्यमेव नियोज्यविशेषः । अमृत-

११ । ११

* विधिप्रसिद्धार्थमिति ८ पृ ।

† जे. स. अ. १ पा. १ सू. २५ ।

‡ जे. स. अ. १ पा. २ सू. १ ।

शास्त्रव्यमित्युक्तिमिति ८-३ पु. पा. ।

§ शास्त्रव्यमित्युक्तिमित्यत्रापि पृथगेन पाठ ८-३ पृ ।

|| जे. स. अ. १ पा. १ सू. २ ।

|| वर्तमानार्थानामिति ८ पु. पा. ।

†† न चेति १-३ पुस्तकानेन दृश्यते ।

त्वकाम इति अश्रवणान्नियोज्यासिद्धिमाशङ्क्याह ब्रह्म वेदेति । भवताति
सिद्धिरूपेणागतस्य फलस्य साध्यत्वाभिप्रेत्यर्थमेवंकामशब्दवाच्यनियोज्यवि-
शेषाकाङ्क्षायां विपरिणामेन ब्रह्म बुभूषुर्विद्यादिति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः ।

८४ । १८

रात्रिश्चेति । चतुर्थे चिन्तितम्-कृतौ फलार्थवादमङ्गवत्कारणा-
जिनिः । प्रतिप्रतिष्ठेति ह वा यमतारावीरूपयन्तीति श्रूयते । तत्र रात्रिशब्देना-
ऽयुज्योतिर्विद्यादवाक्यविहिताः सोमयागविशेषा उच्यन्ते । किमत्र स्वर्ग
पराधिकारिविशेषणमुन प्रतिष्ठेति संशयः । तत्रैवंकाम इत्यश्रवणाद्विधिशक्तिल-
याः स्वर्ग एव विशेषण मदेहे हि वाक्यशेषस्वीकारो न निश्चये । निश्चितश्चेह
सर्वाभिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणम् । या तु प्रतिष्ठाविषया
श्रुतिः सा ऽपि लक्षणाया स्वर्गपरैव कल्प्यतइति प्राप्तिं कृतौ रात्रिसत्त्वाद्वा न
प्रतिष्ठादि विवक्षितमित्येतावन्मन्त्रेणाङ्गवदिति सूत्रे प्रयाजादङ्गफलार्थवादोदा-
हृत्य न तु तद्वत् पदार्थत्वमस्ति रात्रिसत्त्वाणाम् । एवं प्राप्ते उच्यते । फल-
मात्रेण निन्दशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् । प्रतिष्ठाफलस्य निर्वृणान्तदेवाधि-
कारिविशेषणम् । यत्तु विधिगत्या स्वर्ग इति । तन्न । मुख्यार्थश्रुतिपदानुग-
त्येन विधिगतौ पर्यवसितायामानुमानिकस्वर्गकल्पनानवकाशात् । तस्मा-
द्वाक्यशेषस्यमेव फलमिति ।

९१ । २०

असमवेतार्थतयेति । अश्रयमाणत्वेन ब्रह्मभवनशब्देनासमवेतः
स्वर्गो ऽर्थस्तत्परतयेत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मभवनस्य फलत्वे ऽप्येवङ्काम इति
लक्षणा ऽऽसीति परेन्नवृत्तिता तुन्या तथापि श्रुतं ब्रह्मभवनं न हीयते
हीयते तु पूर्वपक्षे । तद्विदमुक्तम् अत्यन्तेति ।

पिण्डपितृयज्ञन्यायो ऽनुक्रम्यते । चतुर्थे एव निरणायि-पितृयज्ञः
स्वकालत्वादनङ्ग स्यात् । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्य-
चानारभ्यार्थातवाक्ये श्रुतः पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वर्थः पुरुषार्थो वेति संशये
कर्मवाच्यमावास्याशब्दसमभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि कालस्यापि साधा-

१ जं सू अ- ४ पा- ३ म १७ ।

१ जं सू अ- ४ पा- ३ म १८ ।

२ यिप्रयाजज्यायेनेति यत्तस्य यिप्रयजिति नैमित्तिकाधिकारं फलकल्पनां कृत्वा चिन्तयेति
पिण्डपितृयज्ञः स्थिरादाहरणत्वेनोदाहृतः-इति २-तं पुस्तकपराधिकां ग्रन्थः पिण्डपितृय-
ज्ञन्यायेनेत्यादि भासतीत्यन्याख्याऋषः । भा- पू- ८४ प- १८ ।

३ जं सू अ- ४ पा- ४ सू १८ ।

रणो ऽयं शब्दस्तथापि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाच्येव । अतः कृत्यर्थे इति प्राप्ते सिद्धान्तः । कालकर्मसाधारणो ऽप्यमावास्याशब्देऽपराह्णशब्दसमानाधिकृत इह कालपर गम्य । न च साधारण्यम् । काले सुष्ठुत्वात्कर्मणि च तत्सम्यन्धेन लाक्षणिकत्वात् । तस्मात्कर्ममभिप्रायहाराभावाद्विशिष्टजिन्यायेन* स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलं पिण्डपितृयज्ञ इति ।

ननु ज्ञानविधिर्यष्टि ब्रह्मभावफलः । कथं तर्हि भाष्ये ऽमृतत्वकाम-
स्येत्युक्तं तत्राह ब्रह्मभावश्चेति । अमृतत्वगन्धेन । ब्रह्मभावनिर्दृग्गम्य ८४ । २१
प्रयोजनमाह अमृतत्वं चेति । अत्र भाष्यकारेण ब्रह्मज्ञानं विधेयमिति निर्देशाद् दृष्टव्य इति विद्युदाहृतेश्च प्रमाणज्ञानविशङ्कीकारेण पूर्वपक्ष इति भ्रमः स्यात् तद्विपर्यय इति चेत्यादिना । दृशेरिति । दृष्टव्य इति वाक्योपात्तदृग्गिधातोरुपनिश्चयचनत्वनोपासनाऽनभिधायकत्वादित्यर्थः । स्वाध्यायविधेरर्थवबोधपर्यन्तत्वानेनेय श्रवणजन्यज्ञानस्य प्रापितत्वादित्यर्थः । भावनया ऽऽधेयं जन्य वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा ।

वाजिनवादिनि । यथा ऽऽमिताभ्यां विहितदृष्ट्यानयनाद्वाजिनमप्रयोजक ८५ । ६
क्रमानुसङ्गिकतया जायते यममद्रूपममृतत्वात् विहितादुपासनात्साक्षात्कारो नान्तर्गीयकतया जायत इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः ।

चतुर्थे स्मितम् गकर्निष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ० । तत्रे एयमिदं दृष्ट्या-
नयति सा वैश्वदेव्यामिता वाजिभ्यो वाजिनामिति श्रूयते । तत्र सगमः ॥ ।
किमामित्तैव दृष्ट्यानयनं प्रयुज्जन्तो वाजिनमर्गाति । तत्रैकस्माद्दृष्ट्यानयना-
त्ययसः सकाशाद्वामित्तावाजिनयोर्निष्पत्तेः सममामितादि प्रयोजक स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । समगममर्गानिष्पत्तेर्गामिता या प्रधानं स्यात् १ । अत्र हि दधिसेमृष्ट एव गवः प्रकृतं देवतासंबन्धे निर्दिश्यते सा वैश्वदेव्याति । न पुनस्ततो निष्पन्नं किं चित्तत्र नयतेद्विकर्मकत्वादित्यति दृष्ट्यानायते तत्प्रय-
आनयनस्य संस्कार्यम्** । संस्कार्यमेव प्रयोजकम् । संस्कृतस्य च एयम

* जं मृ अ० ४ पा ३ मृ १५ ।

+ ज्ञानविधिर्यष्टि ब्रह्मभावः फलमिति ३ पु० पा० । ; अमृतगन्धेनेति ३ पु० पा० ।

१ जं मृ अ० ४ पा १ मृ २२ ।

मदेत इति २-ते० पु० पा० ।

२ जं मृ अ० ४ पा १ मृ २३ ।

** संस्कार्यमिति ३ पु० नास्ति ।

आमिक्षात्वात् तस्याश्च स्वीत्वात्स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् । ननु यदि दधिसं-
स्कृतं पय गव रूपाभेदे ऽप्यामिक्षा भूत्वा दध्यानयनं प्रयुज्जीत तर्हि वाजिन-
मपि दधिसंयुक्तं पय गवेति किं न प्रयुज्जीत । नेत्युच्यते । संसर्गरसनिष्यते ।
दधिसंस्कृतस्य पयसो यो रसः तस्यामिक्षायामुपलम्भाद्रूपभेदे ऽपि तस्यामस्ति
संस्कृतं पय इति अनुमीयते । रूपाभेदे ऽपि तत्प्रपयसोरिव रसभेदोपलम्भाद्
न वाजिने तस्य कटुतिक्तरसत्वादिति हेतुद्वयविवरणेन पूर्वकृतेनोत्तर-
८५ । १० गन्धस्य व्याख्यातव्यमाह अर्थवत्तयेति ।

वेदान्ता यद्युपासां विदधति विधिसंशोधिमौमांसयैव
प्राच्या तर्हीरितार्था इति विफलमिदं ब्रह्मजिज्ञासनं स्यात् ।
अप्यत्युच्चातिनीचो जनिमृतिभयभाग् वैधर्मीसाध्यमोक्षः
कामात्येः स्वर्गपश्वाद्यतिमधुरफलैः को ऽपराधः कृते नः ॥

वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरामर्शं विहितोपासनायाः पक्षमासादि-
कालमित्यत्र तत्साध्यफलमपि सातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिप-
रत्वं वेदान्ताणामिति तात्पर्यम् अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो
११ । १४ युक्त इत्यन्तास्य भाष्यस्य दर्शयति पुण्यापुण्येत्यादिना । भाष्ये यद्वि-
षया जिज्ञासेति धर्मस्य प्राचि तन्त्रे विचारितत्वोक्तिरुपास्तेऽपि विहिताया
धर्मत्वेन पुनर्विचार्यत्वात् । अधर्मोपीत्यधर्मोक्तिः पुण्यफलभोगावमानहवो-
पास्तिफलभोगसमाप्ता'वधर्मफलं भोक्तव्यमिति दर्शनाय । चादनालक्षणत्वो-
क्तिर्यागवद्विहितोपास्तेर्धर्मत्वार्थम् । एवं शरीरवागित्यादिविशेषणानि कर्म-
फलवदुपास्तिफलस्य शरीरोपभोग्यत्वादि प्रसज्जयितुम् । सम्यक्तत्वेनात्मा-
ल्लोकादमुं लोकमिति सम्पातः । कर्म दृष्टं श्रौतम् । पूर्णं स्मार्तं वाप्यादि ।
दत्तं दानमिति । आत्यन्तिकमिति । देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं देव-
दत्तशरीरप्रागभावासमानकालीना देवदत्तशरीरध्वंसः सर्वोपाधिप्रत्यस्तमयो-
पलक्षितं स्वरूपमिति यावत् । विधेयोपास्तित्रादिनं प्रति तत्फलस्य मोक्षस्य
११ । १६ नित्यत्वादिप्रसज्जनमिष्टप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह एतदुक्तमिति । उपास्तिविधेः
फलं ब्रह्मात्मत्वमुताविद्यानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विरुच्य क्रमेण निराकरोति

त्वया ऽपीत्यादिना । उपासनाऽपूर्वमपि चेत्सहकार्यतश्च विध्ययकाश्च २५ । २०
इत्यर्थः । गेहकस्य मर्देनमुखवन्न विधिफलत्वमित्यागङ्गाह दृष्टं चेति ।
कारीयादिनियोगा इह जन्मनि नियतमस्यदुष्टादिफला विचादि नियोगफलं
पश्चादि भुवि भोग्यमपीह वा जन्मान्तरे वा भवति । तत्कार्यमिति ।
तदपूर्वकर्तव्यत्वेनावबोद्धुं नार्हतीत्यर्थः । ऋषे च न साक्षात्कारोपयोगि
तद्व्युपासनक्रियैव तदर्थं विधीयता नेत्याह न च तत्काम इति ।
नन्ववधातवदुपास्तावप्यस्तु नियमापूर्वं नेत्याह न च ब्रह्मभूयादिति ।
नेह परमाऽपूर्ववन्नियमाऽपूर्वमाध्यमस्ति ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः ।

विश्वजिज्ञ्यायेनेति । विश्वजिज्ञा यजेतेत्याद्युक्ताधिकारं नि २६ । १६

द्वप्रकरणान्व्याधिकारं चोदाहरणम् । निषेधे हि सामर्थ्यात्प्रवृत्तक्रिया ऽधि-
कारी लभ्यते अर्हद्विधिषु तु प्रकरणाद् इति न विन्योः । ऽधिकारः । गद्य
सतीह मदेहः किं नियोज्यो ऽध्याहृत्यता न वेति । तत्र त्रिके द्वार द्वार-
मित्यादि क्रियया विना कारकाभिधानाऽपर्यवमानाद्युक्ता ऽध्याहारः । इह तु
विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवमानादनव्याहारे प्राप्ते उच्यते । अत्राप्य
भिधेयापर्यवमानद्वारा ऽभिधानापर्यवमानमेव । कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनि-
रूप्यम् । नरव्यापाररूपा च कृतिः सा च यथा स्वसाध्यत्वात्पर्यवमानरूप्यत्वे स्या-
श्रयनरूपिण्युक्ता । तदेवं कृतेः कर्तापि कार्यं कृतिद्वारा मवस्थित्यनिरूपक
इति तमन्तर्भावेनैव नियोगार्थी । न चासावदुष्टाऽऽ मनः कार्येण मवस्थं स्व-
तस्तेन संवध्यते स्वमवस्थिकार्येणादु च नियोज्य इति सो ऽध्याहार्य इति
स्थिते चिन्ता किं सर्वेषामध्याहार उत गकर्म्येति । तत्राविशेषात्मवेधा-
मिति प्राप्ते उच्यते । गकेनाकाङ्क्षागान्तेकर्म्येति । गद्य स्थिते विचारः किं
यस्य कस्य चिन्निधोज्ञम्याध्याहार उत स्वर्गकामर्म्येति । तत्राविशेषादनियम
इति प्राप्ते उच्यते । स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । स्वर्गकाम
गवाध्याहार्यः । विगेषो हि गम्यते । पुरुषाणां सुखाभिनिपित्वात् । दुःख-
निवृत्तेरपि तत्रैवान्तर्भावात् । दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखाविनाभूता । सुप्रे म-
त्यामपि तस्यां सुवजन्माऽदृशनात् अनवच्छिन्नस्य सुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य

* मस्यादिकला इति ३ पु पा ।

ः एक द्वारमिति नास्ति २ पु ।

। न तत्र चिन्त्य इति २ पु पा ।

। जे मृ अ ४ पा ३ मृ १५ ।

च सर्वसुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वाद्विशेषे च मानाभावात्स्वर्ग एव निर्योज्य-
विशेषणं स्यादिति । कृत्वा चिन्तेषम् । यः सचायावगुरेत्स विश्वजिता यजे-
तेति सच्चप्रवृत्तस्यावगुरणोपरमे निमित्ते प्रायश्चित्ततया विहितत्वेन साधिका-
रत्वादिति ।

८९ । ३ यत्किलेति । स्याभाधिकनित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य सा-
ध्यत्वं व्याहतमित्यर्थः । भाष्ये कूटस्थनित्यमिति विशेषणं न परिणामिव्यव-
च्छेदाय सिद्धान्ते तन्नित्यत्वाममतेः । अतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह परे हीति ।
परभ्रान्तिर्व्यवच्छेद्यमित्यर्थः । इदं तु पारमार्थिकमिति भाष्ये कूटस्थनि-
त्यत्वे पारमार्थिकत्वं हेतुकृतं ततदा घटेत यदि यत् पारमार्थिकं तदवि-
कृतमिति व्याप्तिः स्यात् तदर्थं परिणामिनित्यस्य भ्रमसिद्धत्वमाह परिणा-
मीति । परिणामो हि पूर्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिः । तत्र पूर्वरूपस्य
सर्वात्मना त्यागेन रूपान्तरोत्पत्तेः जातस्य प्रकृतरूपत्वं व्याहतमतो ऽनि-
त्यत्वमित्युक्ते शङ्कते एकदेशेति । य एकदेशो नश्यति स धर्मिणः सका-
शाद्विन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः किं त्वेकदेशस्य स चानित्य इति

११ । ११ न परिणामिनित्यत्वमिदिरित्याह भिन्नश्चेदिति । नश्यतश्चैकदेशस्य ध-
र्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमान्न नित्यत्वमित्याह अभेदे इति । पक्षद्वयो-
क्तदोषपरिहारार्थकमेव कार्यकारणात्मकं वस्तु तस्य कार्याकारेण परिणामित्वं
तानि च कार्याणि भिन्नानि कारणाकारेण च नित्यत्वं तन्नाभिन्नमिति शङ्कते
भिन्नाऽभिन्नमिति । यत्प्रमाणविपर्ययेण विरोधेन वर्तते तत्र विरुद्ध-
मिति संप्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एकस्य कार्यकारणरूपेण ह्यात्मकत्वे प्रमाण-
माह कुण्डलमिति । विरवभासेति । हेम हेमेति वा कुण्डलं कुण्ड-
लमिति धेत्यर्थः । अपर्याधानेकशब्दवाच्यत्वेन हेमकुण्डलनयोर्भेदः सामाना-
धिकरण्यान्नाभेद इत्युक्ते हेमत्वस्य कुण्डलव्यक्त्याश्रितत्वाद्वा कुण्डलाकारसं-
स्थानस्य कनकत्वस्य चैकद्वयाश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादि-
त्याशङ्क्य व्यभिचार्यति आधारेति । आधारेति दृष्टान्ते सिद्धौ भेदाभेदो

८८ । १ दार्ष्टान्तिके योजयति तथा चेति । लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्म-
कत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमवदनुगमात् सन् घट इत्यादिसामा-
नाधिकरण्यवशेन जगतः कार्यस्य सत्ता कारणरूपेणाभेदो व्यावृत्तकार्यरूपेण

आत्मनः परिणामिनित्यत्वनिरासपूर्वकं कूटस्थनित्यत्वसाधनम् । ७१

च भेद इत्यर्थः । भेद इति । किं रूपदिवद्भावरूपो धर्म उतैक्याभावः । ना- ८८ । ६
 यः । एकान्तिकाभेदानिषेधात् । द्वितीयमाशङ्क्याह किमयं कार्येति । तत्त्वे-
 नेति । कटकत्ववर्तमानकत्वरूपेण तयोर्गतिरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । का-
 र्यस्य कारणाभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः एककार्यस्य सर्वका-
 र्याभिन्नेन कारणेनाभेदादित्याह अपि चेति । गवमेककार्यात्मकत्वादितर-
 कार्याणां तस्य च कारणादभेदाद्देहादिद्वैकान्तिकाद्वैतापात इत्याह तथा
 च हाटकत्वमेवेति । कटकस्य हि द्वे रूपे स्तो हाटकत्व कटकत्वं च । तच्च
 हाटकत्वरूपेणाम्य कुण्डलादिभिर्भेद इष्टं गव न कटकत्वरूपेण व्यावृत्तत्वान-
 स्येति प्रसृतपराभिर्माधः स्वप्रक्रियया गृह्यते अथेति । मिदुलानी तु कट-
 कहाटकयोरभेदाद्हाटकस्य कुण्डलादिष्वनुवृत्तेर्भेदे कटकस्यापि तैर्भेदः
 स्यादिति पूर्वोक्तमेव परिहारं स्मारयति यदि हाटकार्हादिति । कटकाय
 कुण्डलादिष्वनुवृत्त्यनभ्युपगमे तेष्वनुवृत्तहाटकादभेदाभावः स्यादिति प्रा-
 जानाति नानुवर्त्तते चेदिति । अनुवृत्ताद्यावृत्तस्य भेदं व्याप्ति-
 र्हाति । उपनयमाह नानुवर्त्तते इति । अर्थोदुत्तुमिदं दृष्टव्यम् । निगम-
 यति तस्मादिति । कुण्डलादिषु । हेमानुवृत्त्या यदि तदभेदात्कटकादी- ८९ । १
 नात्मनः । तदा मत्तानुवृत्त्या तदभिन्नवस्तुनापि मत्तरेतराभेदापत्तेर्व्यवहारप-
 रिग्रह इत्याह सचेति । इति विभागा न स्याद् इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः ।
 इह चारे इदं दधि नेद तैर्नामिति संसर्गतदभावव्यवस्था न स्यात् । इदं
 पटादिकमस्मात् कुड्यादिदृश्यते इदं कुड्यमस्मात्कुड्यान् भिद्यते इत्यमङ्गरे
 न स्यात् । इदानीं यमन्ते काले इदं कौक्लिन्नतमाम्ना ९० । १ ।
 नेवमिति प्रकाशमङ्गरे न स्यादित्यर्थः । उक्तम्यवस्थाभु- ९१ । १ ।
 चिदिति । कुतश्चिदित्यापि दृष्टव्यम् । इतश्च कार्यस्य कारणेन न
 वास्तवमेकमित्याह अपि चेति । निश्चितकनकादभेदान्न कुण्डलादिषु ९२ । ४
 संगश्य इत्युक्ते संगयसम्भवे भेदप्रयुक्त्या गृह्यते अथेति । मिदुलान्येति-

१ हाटकत्वमेवेति प्रायः पुस्तकेष्वनभ्यते परं मने हाटकमेव इति दृश्यते ।

२ कटकार्हादिति २ पु पा । ३ कुण्डलादीनामिति २-३ पु पा ।

४ सर्ववस्तुनामिति ३-४ पु । ५ इतीति नाम्नि ३ पु ।

८६ । ६ गममाह नन्विनि । हेमनिर्णयेन कटकादीनां निर्णये तदभेदः कारणं तद-
भावाद्वेदरूपान्निर्णयकार्याभाव आत्सर्गिक प्राप्तिः स कारणस्याभेदस्य* भाग-
दोषादते घटसामर्थ्यात् इव तत्प्रागभादस्ततः कनकनिश्चये कटकादि-
निश्चयादविनिगम एव न किं तु वैपरीत्यनिश्चय इत्याह प्रत्युतेति ।
तेषां कुण्डलादीनां जिज्ञासा तद्विषयज्ञानानि चेत्यर्थः । वस्तुतः कार्यकार-
णयोरभेदाभावं सप्रमाणकमुपसंहरति तेनेति । यदि हेमकुण्डलयोर्न भे-
दाभेदो तर्हि सामानाधिकरण्यात् न स्यान्न ह्यत्यन्ताभेदे तद्वति कुण्डलक-
टकयोरदर्शनात् । नाप्यत्यन्ताभेदे । हेम हेमेत्यनुपलम्भादिति पूर्ववाद्युक्त-
मनुवदति कथं तर्हीति । यदि हेमः सकाशात् कुण्डलादीनां भेदा-
भेदो तर्हि तेषामनुवृत्तहेमः सकाशाद् अभेदादितरेतरव्यावृत्तिर्न स्यान्न
स्यान्न हेमि निर्णयति संशय इति प्रतिकेण मिथो विरोधाख्येन सामाना-

११ । १८ धिकरणयानुपपत्तिकं दृष्यति अथेति । अत्यन्ताभेदे मा नामोपपादित
हेमादेरनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था मा च घटिष्ट हेमि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा भे-
दाभेदमते ते किं न स्याताम् इत्यागङ्क्य पूर्वोक्तमविनिगममुन्मर्गापवादं
च स्मारयति अनैकान्तिके चेति । एवं निरुद्धे ऽनेकान्तवादिनि
स्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति । विरोधादन्यतरबाधे
ऽप्यभेदो बाध्य इति मागतमतमागङ्काह अभेदोपादानेति । भेदः
किं धर्मप्रतियोगिनाव्यासज्य वर्तते उत प्रतियोगिनमपेक्ष्य धर्मिण्येव ।
आद्ये धर्मप्रतियोगिनाः प्रत्येकवत्यं कृत्वापेक्षेत्युक्ता द्वितीये धर्म्यस्यापेक्षे
त्याह एकाभावे चेति । ततः स्वसत्तायामभेदापेक्षत्वाद्भेदस्य स गथाभेदे

११ । २४ ऽध्यस्त इत्यर्थः । प्रतीतावपि भेदस्यैवाभेदापेक्षेत्याह नायमिति । मृति-
केति श्रुतिः ॥ कारणमेव सत्यमन्याह अतो ऽत्यन्ताभेदपरेति । अनंश-
त्वमाकारभेदराहित्य नित्यतृप्त्वादीनि श्रुत्युक्तान्येव भाष्ये ऽनूदितानीति
नासिद्धानि कार्यविलक्षणाऽनधिगतविषयलाभात् स्वमते शास्त्रपृथक्त्वमिद्वि-
रतस्तद्ब्रह्मेति भाष्ये उक्ता । प्राग्भिमाननित्यत्वान्नियोगायोग उक्तः । इदानीं

* सद्भाषादिति ५ पु. पा ।

† अत्यन्ताभेदेनेति २ पु. पा. ।

‡ नामेति नास्ति २ पु. ।

§ धर्ममिति नास्ति २ पु. ।

॥ पुनरिति १-५ पु. पुतिशब्दो नास्ति २ पु. ।

तन्माधनज्ञानस्य केवलदृष्टार्थत्वाच्च स उच्यतइत्याह तदेवमित्या- ६० । १३
दिना । उपपाद्य इत्यस्य निवारिका इत्याह इत्यनेन सबन्धः ।
गवं फलस्वभावेन नियोगाभावमुक्त्वा फलित्तानस्वभावेनाप्युच्यतइत्याह
अविद्यादयेति । स्वत इति । विहितक्रियारूपेणेत्यर्थः । न्यायमृषे
टोषो रागादिः प्रवृत्तिः कर्म । आरोप्यत्वसाम्यं ऽप्यप्यासा सम्पदो भेदमाह
मन इति । आरोप्यप्रथ ना सम्पदधिष्ठानप्रधानो ऽध्यासः । आरोपितस्त-
द्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मन आदि तथा । वन्द्यादीनि इत्यादिगन्धात्म-
यचन्द्रादयो गृह्यन्ते (वागादीनिनि ।) चतुश्चात्रम ामि मृज्य उद्यम्य
लयं गमयितुं चालयित्वेत्यर्थः । संवरणादिति । उद्यमनादित्यर्थः । यो
हि यदुद्यच्छति तत्स्वयगतया संश्लेषाति ।) सान्न्मीभावादिति । ६२ । १०
साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतेः स्वाप प्राणः संयं
उक्तः तथापि न्यायमाग्याज्ञप्रम्य चात्र प्रकटवात्प्रा णानुदाहृतम् । अग्या-
रूपलक्षणत्वसंवाययत्व वायुप्राणयारुणायमित्याह संयमिति । दशा-
शागतं दशदिगगतम् । सर्वगुणान्तं निगमयति ( ) गयेति । दार्ष्टान्तक-
माह एवमिति । वृंहणक्रियया देहादिपरिणमनाक्रमया । आत्मदर्श-
नोपासनादय इति । दर्शने प्रमिति । गतञ्च प्रमाणज्ञानं विधेयमिति
मतमवलम्ब्योक्तम् । आदिगन्धो दृष्टान्तभूतमनआद्युपास्यर्थः ।

स्तुतशस्त्रवर्दिति । भेटलक्षणे ऽभिदध स्तुतगम्ययेस्तु संस्कारो ११ । १६
याज्यावेदेवताभिधानत्वात् । आज्यः स्तुयते प्रउग गमतीति स्तुत
गम्ये समाम्नाते । आज्यप्रउगगन्धे स्नाचगम्यविशेषनामनी । प्रगो-
तमन्यमाध्य देवतादिगुणसंबन्धाभिधानं स्तोत्रम् । गम्यमप्रगीतमन्य-
माध्यम् । ते किं देवताप्रकाशनाय्यमस्कारार्थत्वेन गुणकर्मणो उपा-
पूर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणो इति संदेहे गुणसंबन्धाभिधानः दृष्टान्त्या देव-

* न स्वत इति इति प्रतीकाकारः २ पु । ! इतिगन्धो नास्ति ५ पु ।

† ( ) मनस्मध्यगम्यस्यानेन मृज्य उद्यम्य लयं गमयितुं चालयित्वेत्यर्थः । संवरणादिति ।

उद्यमनादित्यर्थः । यो हि यदुद्यच्छति स मयगतया तन्मयुगातीति । वागादीनिनि ।

चतुश्चात्रमनामि इति श्रुत्युक्तमेष पाठः २ पु । नियमयतीति १ पु पा ।

‡ सं म अ २ पा १ मृ १३ । देवताभिधानादिति २ पु पा ।

१ अग्रगीतसाध्यमिति १-३ प पा ।

ताया अभिधानेन याज्यावत्कृतूपयोगिदेवतास्मरणस्य दृष्टत्वाद्गुणकर्मत्वे
 प्रोप्ते सिद्धान्तः । अपि वा स्तुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियो-
 त्पत्तिं विदध्याताम्* । स्तुतिरिह विहिता श्रूयते स्तौति शंसतीति ।
 स्तुतिश्च गुणाभिधानेन स्वरूपप्रकाशनम् । यथा विशालवद्वाः क्षत्रिययु-
 वेति† । यथाभिधानविवक्षा न तत्र स्तुतिं प्रतीमो यथा यो विशालव-
 द्वास्तमानयेति । तस्मात् स्तौतिशंसती श्रौतार्थलाभाय प्रकरणे अपूर्वात्पत्तिं
 प्रति स्तोत्रशस्त्रे विदध्यातामिति । श्वमिहात्मेपासनं प्रधानकर्म आत्मा
 भूतो भव्यशेष इति । अवेक्षितमिति निष्ठया आज्ञे कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृ-
 ६२ । १८ तम् । भाव्युपयोगमाज्यम्याह दर्शपूर्णमासेति । पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षं
 वारयति प्रकरणिना चेति । ग्रहणे हेतुमाह उपांशिविति । सर्वस्मै वेति
 वाक्यात्मवार्थमप्याज्यमुत्पन्नावविहितद्रव्यकोपांशुयागाद्गम् । आग्नेयादीनामु-
 त्पत्तिशिष्टपुरोडाशादावरोधात्मत्यप्यज्यभागाद्यङ्गेष्वज्यनिवेशेन प्रधानहवि-
 ष्विति । द्रव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जेमिनीयसूत्रमुदाहरति यैस्त्विति‡ ।
 यैरवघातादिभिर्द्रव्यं चिकीर्ष्यते संस्कर्तुं मप्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत द्रव्ये गुण-
 भूतं कर्म प्रतीयेतेत्यर्थः । आत्मेपास्त्यादेः संस्कारकर्मत्वं प्रकरणाद्व्याख्या-
 भवद्ववेत्ताद्य इत्याह दृष्टान्तवैषम्यपूर्वकं दर्शपूर्णमासेति । न द्वितीय
 इत्याह न चानारभ्येति । यद्ययमिति । विधित्वाभावो हि पूर्वपक्षोप-
 न्यासे वर्णित इति ।

६३ । १२

सुवर्णं भार्यमिति वदिति॥ । शेषलक्षणे ऽभिहितम्—अद्रव्य-
 त्वान्तु शेषः स्यात्॥ । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णं ऽस्य भानृच्यो
 भवतीत्यनारभ्यार्थांते संशयः । किं शोभनवर्णहिरण्यधारणं क्रत्वद्गुणमुत
 पुरुषधर्म इति । तत्र फलकल्पनाभयात् क्रतुनिवेशः । दुर्वर्ण इत्यादि
 त्वेवंकामशब्दविरहान्न फलपरम् । न च सचवद्विपरिणामः॥ ।

* जै. सू. अ. २ पा. १ सू. २४ ।

† क्षत्रियो युवेति २ पु. पा. ।

‡ जै. सू. अ. २ पा. १ सू. ८ ।

॥ सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति वदितंति २ पु. । मूलेष्वर्थं पाठस्तस्मिन् पस्तके ।

। जै. सू. अ. ३ पा. ४ सू. २७ । अद्रव्यदेयतात्वात् शेषः स्यादिति शब्दस्वार्थमि-
 खितः पाठः । उपरितनस्तु पाठो वार्तिकोक्तः साधुतर इति परिमलन्यादयसोयते ।

॥ संस्तुवद्विपरिणाम इत्यपि क्व चित्पाठ परिमलदर्शनादयसोयते ।

क्रत्वङ्गत्वन गतिसम्भवात् । तथा च वैदिककर्मत्वमप्यादग्निहोत्रादि-
प्रकरणनिवेश इति प्रापे अद्वयत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धराहित्यात् स्वतन्त्रं
कर्म किं तु क्रतुशेष इति सूचार्थः । सिद्धान्तस्तु । अप्रकरणे तु तदुर्म-
स्ततो विशेषात्* । तदुर्मः पुरुषधर्मं सर्वजातीयकः । यतोऽप्रकरणे
ऽयमास्त्रातः प्रकरणाधीनादुर्माद्विगण्यते । न चाहवर्नाये जुहुतीति होमा-
नुवादेनाहवनीयविधानवत्क्रत्वनुवादेन धारणं विहितं येन साक्षाद्वाक्येन
क्रतुसंबन्धि भवेद् नाप्यव्यभिचारिक्रतुमन्त्रन्याय्यद्वारा वाक्यात्परोपयोगीताव-
त्क्रतुमुपनिषतेत् । सुवर्णधारणस्य लोकेऽपि विद्यमानत्वेन क्रत्वव्यभिचारा-
भावात् । तस्माद्विनियोगभङ्गेन हिरण्यमाधनक धारणं वाक्यशेषगतफलाय
विधीयते इति पुरुषधर्म इति । सर्वमहात्मात्ममाधनकदर्शनेनामृतत्वं
भावयेदिति विधानात् प्रधानकर्मत्वैवेति ।

अपृथ विषयो जन्यमप्येत्यपृथविषयम् । न केवलम् इक्षती-
रादिरमविशेषं गवानभिधेयः प्रतीयते अपि तु सर्ववाक्याणांपि ।
तथा सति ब्रह्माप्यनभिधेयमेव वेदान्तात्परोपयोग्यामित्याह एवमन्य- ६३ । २५
आर्पति । गामानयेति हि वाक्ये गवानयनक्रतंयता ऽर्थः सोऽपि
साधारण इति न विवक्षितगवानयनं वाक्ति वाक्यं प्रकरणादिव-
शेन त्वयानन्मिद्विगति । अदृग्विप्रकर्षणेति । साक्षादनाभिधानादस्ति
विप्रकर्षः । स चादृगे वस्तुगतधर्मपरागमद्वारा वस्तुविशेषस्य लक्षणया
प्रतिपादनादिति प्रत्यगात्मन्येनाविषयतया प्रतिपादयति । भाष्य व्याच-
क्षाणे वेदान्तानामदृग्विप्रकर्षणं वस्तुबाधकत्वमुपपादयति त्वंपदार्थो
हीति । व्याप्नोतीति । यतदविद्याविनमितमिन्त्यर्थः । तत् तत्र सती-
त्यर्थः । अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्च तत्त्वमसीति
सामानाधिकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावात्तद्विशृता प्रमित्या प्रमेयं व्या-
प्नोतीत्येवमावस्य निवृत्ता वयः प्रकारा निवर्तन्तइत्यर्थः । विगलितेति । ६४ । ६
विगलिता पराक्लेतं वृत्तिवर्तनं यस्य स विगलितपराग्वृत्तिमत्तादृशः प्रत्य-
क्षमापन्नो ऽर्थो यस्य तद्विगलितपराग्वृत्त्यर्थं तस्य भावस्तत्त्वमेतत्तदस्त-
त्यदस्य तदा काले भवति । कदेत्यत आह त्वमिति हीति । तदा

तत्पदेन । गकार्यस्यैव व्याख्या विशुद्धेति । आन्तररलोको * मध्य-
 ६४ । १२ श्लोकः । परपक्षे इति । साध्यश्चेन्मोक्षो ऽभ्युपगम्येतानित्यं गव स्यादिति
 भाष्येणापादितैवानित्यता ऽनूद्यते नित्ये ऽपि मोक्षे ऽविद्यानिवृत्तिसंस्कारः
 कर्मसाध्य इति पक्षप्रतिषेधेणानित्यत्वं स्थापयितुमित्यर्थः । उपवेले
 वेलायाः समीपे विवृतः । तत्र हेतुः अतिबहुलेति । समुल्लसन्तः फेन-
 पुञ्जस्तबक्राः यस्य तस्य भावस्तता । पोतेन दीव्यति व्यवहरतीति
 पौनिकः । अशुद्धिर्ब्रह्मणि सत्युताऽसती प्रथमस्तु भिन्नाभिन्नविकल्प-
 नाभ्यां॥ निरसनीयः । चरमं निरस्यति न त्विति । अनाद्यविश्राम-
 लेति । शङ्कितुर्वास्तव्यविद्या ऽभिमतेति । ननु नित्यशुद्धत्वादात्मनि न
 हेयत्वसम्भव इत्युक्ते कथं शङ्का ऽत आह एतदुक्तमिति । ब्रह्मणि
 नाविद्या किं तु जीवे सा चानिर्वाच्येत्युक्तमध्यासभाष्ये । तथाविधा च
 ज्ञाननिरम्येत्युपास्तिर्विफलैत्यर्थः । निघर्षणव्याख्यानम् इष्टुकेति । गतञ्च
 ६६ । ६ धात्वर्थः संयोगविभागावेवेति मतमाश्रित्य । अन्याश्रया त्विति ।
 यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैवाश्रिता दर्पणम्योपकरोति तथापि संयोग-
 विभागाख्यधात्वर्थद्वारा तौ च नात्मनीत्यर्थः । संयोगविभागानिरिक्तधात्व-
 र्थपक्षे ऽपि समानं धात्वर्थेन्य संयोगविभागद्वारा ऽतिगयजनकत्वात् । न
 चात्मनि क्रियाजन्यतिशयसम्भव इति । तदा तच्छब्देन बाध्योन्नित्युक्तं
 बाधनं परामृशति तद् अव्यवहितम् । अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येतेत्युक्तं
 त्वनित्यत्वं व्यवहितमिति । ननु देहादावहंविभ्रमवत्र इव संस्कार्यत्वमिति
 कथम् । स्वतः गव किं न स्यादत आह अनाद्यनिर्वाच्येति । ननु ना-
 विद्यामात्रापरिहृते सुषुप्रवज्ज्वहारसिद्धिरत आह स्थूलेति । स्थूलसूक्ष्माणि
 च तानि यथाक्रमं शरीरेन्द्रियाणि । आदिशब्दात्प्राणादयः । संहतत्वमपि न
 ६६ । १२ तटस्थत्वेन तत्संयोगित्वं, किं तु तत्र प्रविष्टत्वमित्याह तत्संघानेति ।
 प्रवेशो ऽपि न भेदेन प्रतिभासमानत्वेन किं तु गेह्याध्यासेनेत्याह तदभे-
 देनेति । अङ्गारागश्चन्दनादिः । फलितमाह तेनेति । देहादावैक्येना-

* अन्तराश्लोक इति १ पु. पा. । अतिबहुलेति सु भा. पु. पाठः ।

॥ समुल्लसिता. स्तबका यस्येति २ पु. पा. ।

समुल्लसन्तः स्तबका इति ३-४ पु. पा. । अविशुद्धिरिति १ पु. पा. ।

॥ विकल्पाभ्यामिति २-ते पु. पाठः । तत्सङ्घित्यमिति ३ पु. पा. ।

ध्यस्ते आत्मनि क्रिया ऽऽरोप्यते तज्जन्यसंस्कारश्च अतो नान्याश्रितक्रियाफलभाक्कमन्यस्येति न अभिचार इत्यर्थः । आरोपितसंस्कारात् फलभाक्कमिति शङ्कामहस्यत्ययस्य रूपाद्यध्यामवैलक्षण्येन परिहरति सांध्यवहा- ६६ । १६
रिक्तेति । नु प्रसवणे इति धातुमभिप्रेत्याह अविगलितमिति । क्रियानुश्लेषेणान्तर मोक्षे भवत्विति शङ्कायां भाष्ये तदभावात्तत्त्वैव भाति न हेतुरित्याशङ्क्याह एतदुक्तमिति । न च विटिक्रियाविषयत्वेनेति भाष्ये ज्ञानाविषयत्वस्योक्तत्वात्पुनः शङ्कान्तरे व्यर्थे इत्याशङ्क्य परिहारान्तराभिप्रायतामाह अयमर्थ इत्यादिना । यदवादि पूर्वोक्ते ज्ञानस्य भावार्थत्वाद् विधेयत्वमिति तत्र क्रिया वमभ्युपेत्य विधेयत्व निर्वाहयतइत्याह सत्यमिति । वस्तुतो विटिक्रियायाः कर्मभावानुपपत्तिरित्यर्थः । आपाश्रितं तु कर्मत्वमनष्टं नियोगव्यादिनाम् । यदा तु ज्ञानं क्रियैव न भवतीत्येवमतया भाष्यं व्याख्यायते तदा पक्षतोतिवज्ज्ञानातीति पूर्वोपरीभाष्यप्रामादुं श्चाकृत्मा म्यादिति । वैलक्षण्यान्तरमिति । तत्रैवैलक्षण्य प्रागुक्तमदानां ज्ञानस्याविधेयत्व वैलक्षण्यमुच्यतेइति । यत्र विषये या वस्तुवत्पक्षा चोदयते तत्र सा क्रियेति तच्छब्दाध्याहारेण योजयितुं यवशब्दार्थमाह यत्र विषये इति । ध्यानस्य वस्तुवत्पक्षामुक्ते पुनपेक्षाध्यानत्वमुपपादयति न हि यम्ये इति । ६७ । २०
वषट्कारिष्यन् होता विध्यर्थानुष्ठानात्प्राक् प्रमाणवशाद्धाने न मित्याति । ततः पुनपेक्षावशवतीति शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता वा पुनपेक्षाध्यानेत्याशङ्क्याह न चेति । उपमनाया साक्षात्कारे अनुभवपर्यन्तताशब्द समासात्कारस्याविद्यापनये प्राप्त्व्यादित्यर्थः । क्रियायाः कृ विद्वन्मुखरूपविशेषाध्व प्रमाणज्ञानाद्वैलक्षण्यमाह क चिद्वस्तुस्वरूपविशेषाधिर्नाति । वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोतीति । अनेन ज्ञानमव तत्र क्रियेति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियान्तमस्तुतन्त्रत्व लक्षयित्वा प्रतिषिध्यतइति व्याख्यातम् । अतएव हि भाष्यकारे ब्रह्मज्ञानं न चोदनातन्त्रमिति दार्ष्टान्तिके चोदनातन्त्रत्वं प्रतिषेधति न व्रथेति न क्रियेति । अतः क्रियात्वमभ्युपेत्य ज्ञाने विधेयत्वं न मृश्यतइति गम्यते । सांप्रदायिकं गुरुमुखा ६८ । १८
ध्ययनादि । विधिः कार्य विषयो येषां ते विधिविषयाः । यः समर्थः शक्तः स

कर्त्ता यः कर्त्ता स कर्मण्यधिकृतः स्वामी यो ऽधिकृतः स नियोगं स्वकी-
यतया बुध्यमानो नियोज्यः स च तत्रैव वर्णितरूपे विषये भवति तस्मि-
न्नमति न भवतीत्यर्थः ।

६६ । ३ उक्तविषयत्वस्य श्रवणादावभावमाह न चैवमिति । श्रवणं हि
ब्रह्मात्मनि तत्त्वमसिवाक्यस्य तच्छब्दश्रुत्यादिपर्यालोचनया तात्पर्यावगमः ।
अस्य च विषयविशेषावच्छिन्नप्रत्ययस्याऽनवगमे तत्कर्तव्यत्वबोधायोगात् ।
अवगमे च श्रवणमैव जातव्यात्पुनः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्य-
त्वात् । एवं मननस्यापि विषयविशेषनिश्चितश्रुत्यालोचनभ्यावगतस्य कर्तु-
मशक्यत्वादिति । उपासनस्यापि यथाश्रवणमननं प्रत्ययावृत्तेरवगमे द्वि-
विध्यावृत्तेरवश्यम्भावाद्विधिस्मिताथस्य ज्ञातस्य न पुनः कर्तव्यत्वं दर्श-
नस्य त्यगक्यत्वं स्फुटमिति । अन्यतः प्राप्ता इति । दर्शनार्थं कर्तव्यत्वे-
नान्यव्यतिरेकावगतान् श्रवणादीननुवदन्ति वचांसि तद्गतप्रागन्यलक्षणया
तेषु सूचिमुत्पादानात्मचित्ताग्रामरूचि कुर्वन्ति प्रवृत्त्यतिशयं जनयन्तीत्यर्थः ।
प्रकृतमिदमर्थं सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यमिदमर्थं सिद्धे वस्तुनि मङ्ग-
लियहविहरहाट्टं दृष्टव्यमित्यर्थः । उपनिषदां सिद्धबोधकत्वे अत्रिप्रे पुष्प-
स्योपनिषद्गम्यत्वमिदमुक्तं रो भाष्ये ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य तदुपशेगिन्यायः

१०० । ३ सामर्थ्याद् द्योतित इत्याह इदमत्रेति । परमरवर्तिशब्दादर्थबोधलिङ्गस्य
प्रवृत्तः सिद्धयन्तुन्यसमवायान्न व्युत्पत्तिरित्युक्तम् अज्ञातसङ्गतित्वेनेति । तत्राह
कार्यबोधे इति । यदुक्तमवतयेति तस्मिद्वेषुवजन्मादिबोधे ऽपि हर्षा-
दिप्रयोजनलाभात् शब्दानां कार्यपरत्वं नियच्छतीत्याह अर्थवत्तैवमिति ।
आत्मगुणानां इन्द्रादीनां चक्रगालं समूहः । धैतानि शोधितानि
कलधौतमयानि सौवर्णानि शिलातलानि यस्य स तथा । प्रमद्वनानि प्रम-
दाभिः सह नृपाणां क्रीडावनानि तेषु विहारिणां संचरणशीलानां मणिम-
यशकुन्तानां रत्नमण्यपत्तिगां निनदः शब्दः । अभ्यर्णं निकटम् । प्रतिपन्नं
जनकस्य पितुरानन्दनिबन्धनं पुत्रजन्म येन स तथोक्तः । सिन्दूररञ्जितपु-
ष्पदाङ्कितः पटः पटवासः स गवेषायनमुपहारो लाटानां प्रसिद्धः । महो-
त्पलं पट्टम् । अर्थवत्तैवमिति श्लोकभागं व्याचष्टे तथा चेति । अनेन

सिद्धस्याप्यप्रतिपत्तिस्तत्त्वाप्रतिपिपादयिषितत्वे प्रत्युक्ते । शास्त्रत्वं हि-
शासनाद् इत्येतद्वाच्ये एवं चेति । प्रवृत्तिनिवृत्त्याश्रयणं हि शास्त्रे १०१ । १५
पुरुषार्थाय तं तु वेदान्ता अन्तरेणाप्यायासं ज्ञानादेशानयन्तीति भवन्ति तस्य
शास्त्राणीत्यर्थः । तत्सिद्धमिति । तच्छब्देन तस्मादर्थेन सिद्धशब्दव्युत्प-
त्त्यादि परामृशता वक्ष्यमाणहेतोरभिहितरुद्धता । ज्योतिष्टोमादिवाक्ये बाधं
परिहरति विवादंति । भूतार्थविषयाणीति । न कार्यविषयाणीत्यर्थः ।
इतरथा भूतार्थप्रतीतिमात्रं जनकत्वसाधने सिद्धसाधनात् प्रमितजनकत्व-
स्य साधने हेतोः साध्यममतापातात् । यत्तच्छब्दादिषु प्रस्तुतभूतार्थे परामृ-
शतः । उपोपसर्गः सामीप्यार्थमाह । नीत्ययं निश्चयार्थः । सदेरर्थमाह
सवासनामिति । वस्त्वक्रियाशेषं वेदान्तविषयं दर्शयितुं भाष्यं विशेष-
णानि प्रयुक्तानि व्याचष्टे अहंप्रत्ययेत्यादिना । भाष्ये समारिर्हति त्वेष-
दलक्ष्यनिर्देशः ब्रह्मेति तस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् क्रियार्हादलक्ष्यसमारिर्हत्वं व्यर्थाह-
तमप्यनन्यशेषत्वमुत्पाद्याद्यभावाद् हेतुत्वे न सवन्धयति अतश्चेति । उत्प- १०२ । ५
त्त्यादिभिर्भाष्ये साध्यम् । सक्तत्वा हि प्राङ् न विनियुक्ता । न च होमेन रक्षा
शेषा उपयोक्तव्ये इति न संस्कारा इति विनियोगमङ्गु । तामसाधन्यामिति ।
अनन्यशेषत्वे स्वप्रकारस्यत्वं हेतुत्वेन योजयति कस्मादिति । यत्र सि-
द्धार्थव्युत्पत्तिसमर्थनेनोपनिषदा ब्रह्मात्मैक्यं प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं भवत्य-
न्यत्र सिद्धे पुत्रजन्मादि मङ्गलियहो न ब्रह्मण्यवपयत्वादितो न तत्रोपनिष-
त्प्रामाण्यमित्याशङ्क्य तत्परिहारपरत्वेन भाष्यमस्तारयति स्यादेतदित्या-
दिना । स्वयम्प्रकाशत्वेन स्फुरत्यात्मानं समर्पितदृग्निषेधेन लक्षणया
शक्यं शास्त्राणि निरूपणमिति भाष्याभिप्रायमाह यथर्पित्यादिना ।

ननु प्रमाणान्तरमिति तथाविधस्य निषेधात्कथमात्रं न्युपाधिनियेध-
द्वारा लक्षणा इति आह न हि प्रकाश इति । भासमाने भासमानं निषेध्यमि- ११ । २५
त्येतावन्न तु मानेन भासमानं इति वेद्यस्यानतिहं स्यतो भात्यात्मनि तत्मा-
द्विक उपधिः शक्यनिषेध इति तदवच्छेदको ऽपि न न भासत इत्यन्वयः । न
केवलं निषेधमुखेनैवाविषयनिरूपणमपि त्वात्मादिपदैर्गपि व्याख्यायभिधान-

* मात्रति नानि २ पु ।

‡ तत्र आहति १ पु ।

† तथा विधिनियेधस्य निषेधादिति २ पु ।

‡ निषेध्य न तु इति ३ पु. पा. ।

मुखेन परिच्छेदाभावोपलक्षितम्वग्रभ आत्मा लक्षणीयः स चात्मपदयुक्ताच्चेति वाक्यादात्मेति निरूप्यते ब्रह्मपदयुक्ताच्चायमात्मा ब्रह्मेत्यादेर्ब्रह्मेति निरूप्यतइत्याह तेनेति । इतिरिदमर्थः । य आत्मा इदं न इदं नेति चतुर्थे व्याख्यातः स षष्ठे पञ्चमाध्याये निरूप्यतइत्यर्थः । न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्ताप्रदत्त्वादात्मसत्यता ऽपि तु तत्स्फुरणप्रदत्त्वाच्चेत्याह अपि चेति । सम्कार्यत्वनिगमप्रस्तावे साक्षी चेतेति मन्त्रोदाहरणेन प्रत्युक्तत्वादिति भाष्यार्थः । न ह्यहंप्रत्ययविषयेत्यादिभाष्यमात्मनो ऽनधिगतत्वैवोपनिषद्व्योपपादनार्थं तदवतारयति एतदेवेति । भाष्ये तत्साक्षीति विधिकाण्डानधिगतत्वमुक्तम् । सर्वभूतस्थत्वेन बौद्धममयानधिगतिः । विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु स्थितो न विनश्यतीत्यर्थः । सावयव आत्मेति विवसनममयानधिगतिः । समत्वेन जीवात्यतिवादिपञ्चगवतन्वानधिगतिः । कूटस्थानित्यत्वेन काणादादितर्कानधिगतिरेकः सर्वस्यात्मेति वर्णितम्* । अन्यतो ऽनधिगतिमुक्त्वा बाधाभाव उक्तः अत इति । अधिगते हि बाधेनानधिगतइत्यर्थः । अथ वा सर्वस्यात्मत्वेन प्रत्याख्यातुं न शक्य औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति भाष्यं तद्योमावुपनिषत्स्वित्यादिना विवृतं पुनर्गमहितविशेषणस्यात्मनो ऽहंप्रत्ययविशेषमाशङ्क्य तन्मिथ्यात्वेनोपनिषदत्वं विवृतम् । अनन्यशेषत्वविवरणाय विधिशेषत्वं वेति भाष्यं तदनुपप्लेण व्याचष्टे न शक्य इति । विध्यशेषत्वे आत्मत्वादिति हेतुं व्याचष्टे कुत इत्यादिना । मा भूद्विधेयकर्मशेषत्वेन विधिविषयत्वमात्मनः स्वतः षष्ठे विधीयतां निषिध्यतां चेत्याशङ्कामपनेतुं न हेय इति

११ । ६ भाष्यम् । तर्वापि हेतुत्वेनात्मत्वादित्येतदोजयति अपि चेति । अनन्यशेषत्वे स्वतो विधेयत्वाभावे चात्मत्वं हेतुरित्यपि वगञ्जार्थः । अत इति । भाष्योक्तादेव हेतोरित्यर्थः । तमेवाह सर्वेषामिति । ननु घटादिविनाशस्य मृदादौ दर्शनात्कथं पुरुषवधिः सर्वस्य लयो ऽत आह पुरुषो हीति । कल्पितस्याधिष्ठानत्वाऽयोगादात्मतत्त्वमेव ततदवच्छिन्नमनिर्वाच्यविश्वोदयव्ययहेतुः इत्यर्थः । ननु पुरुषो ऽप्यनिर्वाच्य इति नेत्याह पुरुषस्त्विति ।

* वर्णित इति २ पु. पा. ।

* हेतुरप्यिति ३ पु. पा. ।

; विश्वोदयाऽप्ययहेतुरिति ३ पु. पा. ।

अनन्तोऽनवधिः । विकारो नाम्नीत्युक्तं भेदाऽभेदविचारे । धर्मान्यथा-
 त्वविक्रियाया अभवमुक्त्वा तदेतत्त्वभावमप्याह अपि चेति । भाष्ये यत् १०५ । ४
 एष धर्मान्यथात्वाभावो ऽत एव नित्यगुणादित्यभावः । पुरुषावधिः सर्वस्य
 लय इत्यत्र श्रुतिमाह तस्मात्पुरुषादिति । कल्पितस्याकल्पितसमधिष्ठान-
 मित्युक्तयुक्तिपरामर्शो तस्माच्छब्दः । निरतिशयस्वतन्त्रतया विधिगेष्वत्वा-
 भावे श्रुतिमुदाहृत्य मानान्तर्गम्यतया वेदान्तकवेदात्वे श्रुतिमुदाहरति
 तं त्वेति । तस्य वेदस्येत्यर्थः । ननु तर्हि धर्मावबोधनमिति वक्तव्यं तत्राह
 धर्मस्य चेति । ननु प्रतिपन्धानामनुष्ठेयावबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधप्रयो-
 जनता ऽत आह * प्रतिपिध्यमानेति । गात्रवचनपदाम्नायम्येति । मूत्र
 आम्नायगच्छे । विधिनिषेधपर इति सिध्यति । विकल्पमुखेन परिहारान्तर
 चाह अपि चेति । द्रव्यगुणकर्मणां तच्छब्दानामित्यर्थः । क्रियाश-
 त्वदित्यवधानार्थमित्यत्र चायंगच्छे । अभिधेयपरः प्रयोजनपरो वाति विक-
 ल्यादां निरस्य द्वितीय निरस्यति यद्युच्येतेत्यादिना । ननु वेदाना १०५ । २०
 हि भूत भवन्त भविष्यन्तामित्येवंजातीयकं शक्योत्पन्नमपि निति गात्र-
 वचमि विधियाक्यस्य भूतादिबोधिता भाति न द्रव्यादिगच्छानां क्रिया-
 प्रयोजनता ऽत आह कार्यमर्थमिति । कार्यान्वितभूतबोधित्वं विधिया-
 क्यस्य कथं तत्रायेन ब्रह्मशक्त्येवक्रियाशेषभूतवन्तबोधित्वमिदं तत्र आह
 अयमभिमतं भिरिति । कार्यान्वितबोधित्वनियमं गच्छानां किं व्युत्प-
 न्निबन्नादुत प्रयोजनार्थम् । तत्र केवलभूतवन्त्यवगमादपि प्रयोजनमिदं मुत्त-
 रत्र वदति । न तावद्भुत्वन्निबन्नादित्याह न तावदिति । कार्यार्थं
 कार्यशेषे । ननु कार्यान्वितपरत्वनियमाभावे पदानामतिनाशयायाऽन्वितपर-
 त्वमपि त्यज्यतामेव आह नार्पति । तत्किमदानां विगिष्टे पदगत्त-
 नेत्याह स्वार्थमिति ।

१०६ । १०

अयमभिमतः । पटेः पटाद्यो गद्याभिधीयन्ते अथान्तरान्विततया
 उपलक्ष्यन्ते । अन्यथा स्वहृषमात्रातिरेकिविगिष्टाभिधाने गौरवं स्यात् । नन्व-
 भिहितार्थस्वरूपाणां विगिष्टेरनयिनाभावात्कथं लक्षणा । न हि गद्यार्थस्यान-
 यत्यन्वयाविनाभावः चारयतिनाप्यन्वयात् । न चार्थान्तरमात्रान्वयो लक्ष्यः ।

तस्य व्यवहारानुपयोगात् । तन्न । अनविनाभाविभिरपि मञ्जेः पुरुषलक्षणात् । ननु मा भूदनविनाभावनियमस्तथापि वाच्यस्य लक्षणे संबन्धो वाक्यार्थे चानन्वयो वाच्यः । मञ्जा हि संबद्धाः पुंभिर्न च वाक्यार्थे ऽन्वीयन्ते । यथाह शालिकनाथः ।

वाच्यार्थस्य च वाक्यार्थे संसर्गानुपपत्तिः ।

तत्संबन्धवशात्प्रामाण्यव्याल्लक्षणाद्यते ॥ इति ।

तदिह गामानयेत्यादौ न श्रौतार्थस्य वाक्यार्थेनानन्वयः । नाप्यन्वितस्य लक्षणास्त्यभिधेयेन संबन्धो ऽन्वितस्यान्वयान्तराभावात्त इह न लक्षणेति ।

अबोच्यते । मुख्यार्थपरिग्रहे ऽनुपपत्तिस्तावल्लक्षणाया निदानं तत्र यथा पदेन पदार्थलक्षणायां वाच्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तिः एवं वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशेन प्रयुक्तस्य पदवृन्दस्य ये ऽभिधेया अनन्वितपदार्थास्तथा वाक्यार्थाभावानुपपत्तिरेवान्वितलक्षणाया निदानम् । न चान्वितरूपस्याभिधेयस्वरूपेण संबन्धानुपपत्तिः । विशिष्टस्वरूपयोक्तादात्म्यस्य कस्यापि स्वीकारात् । नन्वेवमप्यभिहितार्थैरर्थान्तरान्वितलक्षणायां कथं नियमः । अर्थान्तराणामानन्त्यात् । तदुच्यते* ।

आकाङ्क्षाऽऽसत्तियोग्यत्वसहितार्थान्तरान्वितान् ।

पदानि लक्षयन्त्यर्थानिति नातिप्रसङ्गिता ॥

प्रयोगस्तु गोपदं गामानयेति वाक्येनानयत्यन्वितगोत्ववाचकम् पदत्वानुगपदवर्दाति ।

१०६ । ११

गतत्सर्वमाह एकेति । एकप्रयोजनमिद्व्युपयोगित्वं हि पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यमन्तरेण न घटते ऽतः प्रयोजनवत्त्वायैकवाक्यत्वाय च लक्षणाया ऽन्वितपरत्वं पदानां वाच्यमित्यर्थः । ननु विशिष्टानामप्यर्थानां भेदात्कथमेकवाक्यता ऽत आह तथा चेति । गुणभूतनानापदार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैक्यादेकवाक्यत्वमित्यर्थः । पदानामनन्विता-

* उच्यते परिहार इति १ पु. पा ।

चानप्यनन्वितगोत्वमिति २ पु. पा ।

; प्रयोजनत्वापेति २ पु. पा ।

वैषम्यवसाने ऽन्वितव्यवसाने च भट्टसंमतिमाह यथाहुरिति । यदा १०६ । १२
लक्षणा योष्येतरान्वितपरत्वं पदानां पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन
तत्परत्वं तदा वेदान्तानां कार्याऽनन्वितब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याह एवं च
सतीति । भव्यार्थत्वेनेति भाष्ये भव्यशब्दो भवनकर्तृवचनत्वादुत्पाद्यमा-
चरो भा भूदित्याह भव्यमिति । भाष्ये भूतस्य क्रियात्वप्रतिषेधस्य
प्रसक्तिमाह नन्विति । भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं
कार्यं भव्यमुत क्रिया । उभयभ्यामपि भूतार्थस्य नैक्यमित्याह न तादा-
त्म्येति । कार्यं हि साध्यतया प्रयोजनं भूतं साधकतया प्रयोजयतीति प्रवृ-
त्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणेत्यादिभाष्येण कार्यान्वयनियमभङ्गेन कृतम्यनित्यवस्तुप-
देशस्य समर्थितत्वे ऽपि कार्यान्विते व्युत्पत्तिनियममभ्युपेत्यापि परिहा-
न्तर वक्तुमुक्तशङ्कामनुवदतीत्याह शङ्कतइति । अङ्गाकृते कार्यान्वयव्यु-
त्पत्तिनियमे कृतम्यनित्योपदेशानुपपत्तिरित्याह एवं चेति । भवतु कार्या-
न्विते भूते सङ्गतियहस्तथापि स्वरूपं तत्र प्रतीयमाणं विशिष्टे ऽपि स्वरूप-
सद्भावात् । ततः किमत आह तथा चेति । स्वनिष्ठभूतविषया इति ।
कार्यानन्वितभूतविषया इत्यर्थः । न त्वनन्वितविषयत्वमेव । अन्वितं पद-
सात्पर्यस्य समर्थितत्वात् । ते च वक्ष्यमाणोदाहरणेषु दृश्यमाना नाध्या-
हारादिभिः क्लेशेनान्यययितव्या इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । कार्यान्विते गृहीतमङ्गलेः पदस्य कथं शुद्धिमङ्गलमिधायिसा
न हि गोत्वे गृहीतशक्ति गोपदमभिदधाति तु गत्वमस आह न हीति । १०७ । १
एवं मन्यते कार्यान्वयो न शब्दार्थः किं तृणाधिः । तथा हि । कर्तव्य-
सातदभावावगमाधीनत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्तिमाध्यव्याप्योप-
नस्य तदधीनत्वाच्च विवक्षाप्रयोगयोः प्रयोगाधीनत्वाच्च वाक्यार्थप्रतिप-
त्तिव्युत्पत्त्योर्विवक्षादिवत्कार्यान्वयस्यापि शब्दार्थावगत्युपायता ऽग्रगम्यते
ऽतो विरह्य्यापि कार्यान्वयं प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम् । कथ-
मपरया भवतां प्रमाणान्तरगृहीतकार्यान्वितगृहीतमङ्गलिकपदवृन्दस्य वेदे
ऽपृथोन्विताभिधायिता । तद्विदमुक्तमुपहितं शतशो दृष्टमपि तदेव क्व चिद-
नुपहितं यदि दृष्टं भवति तदा तददृष्टं न हि भवति किं तु दृष्टमेव
भवतीति ।

१०९ । ११

अटवीवर्णकादय इति । तदयथा अस्ति किल ब्रह्मगिरिनामा
गिरिषरः ।

त्रैयम्बकजटाजूटकलनाय विनिर्मिता ।

पाण्डुरेव पटी भाति यत्र गोदावरी नदी ॥

यस्य च

सकुसुमफलचूतसुदुधम्-

द्युतिकरपातयनालिषूषजाते ।

तमसि हरकिरीटचन्द्रनुब्रे

धवलनिशा इव भान्ति वासराणि ॥ इत्यादय इति ।

क्रियाऽनिष्ठा इति अकारप्रश्लेषः । अभ्युपेत्य कार्यान्वयनियमं
पर्यहार्षादिदानोद्भूतपुण्यं त्यजति उपपादिता चेति । एवं तावद्भुत्पानि-
शिरोधं परिहृत्य निषेधोजनत्वचोद्यमुद्भाव्य परिहरति यदि नामेत्या-
१०८ । ३ दिना । समुच्चयामम्भवादप्यर्थश्चक्रारः शङ्कयोती तामेवाह ययपीति ।
एवं तावद् द्रव्यगुणादिशब्दानां विधिवःकथगतानां केवलभूतार्थतामापाद्य
तद्वद् ब्रह्मापि शब्दगोचर इत्युक्तमिदानीं तु निषेधवाक्यवद्वेदान्ताः सिद्ध-
परा इत्याह अपि चेत्यादिना । यत्र कृतिस्तत्रैव कार्यम् । निषेधेषु
कृतिनिवृत्तौ तद्वापि कार्यं निवर्ततइत्युक्त्वा कृतेरपि तद्वाप्यकथात्वर्थनिवृत्त्या
निवृत्तिमाह कृतिर्हीत्यादिना । न घटवत्प्रतिक्षणं समाप्रः किं तु पच-
त्तातिवत् पूर्वापरीभूतः । सच भवत्यादाविव नात्मलाभः किं तु कर्तुर-
न्यम्योत्पादयाम्यदनादेरुत्पादनायमनुकूलः प्रयत्नविषयः । तत्र हेतुमाह
साध्येति । न द्रव्यगुणौ कृतिविषयावित्यत्र हेतुः साक्षादिनि ।
तत्रापि तदुत्पादनानुकूले व्यापारः कृतिविषय इत्यर्थः । भावार्थाः कर्म-
शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेष ह्यर्थे विधीयते । इति द्वितीयगतमधिकर-
११ । १४ णम् । अत्र गुरुमतेनार्थं सङ्कलयति द्रव्येति । अत्रावमर्शणीत्यन्तः पूर्वः
पक्षः । अयमर्थः । पदम्मारितानन्वितार्थेषु निमित्तेषु भावान्वितावस्था
नेमित्तिकी तस्यामस्ति सिद्धयोरपि द्रव्यगुणयोः क्रियान्वयेन साध्यता

उतो द्रव्यगुणभाषार्थवाचकशब्दानामविशेषेण साध्यार्थवाचकत्वात्साध्यार्थ-
विषयत्वाच्च नियोगस्याविशेषेण नियोगविषयसमर्पकत्वमिति राट्टान्तमाह
भावस्येति । भावशब्दस्येत्यर्थः । कार्यवमर्श इत्यनुषङ्गः । भावशब्दा हि
स्वत एव साध्यरूपां क्रियामवमृशति । द्रव्यादिशब्दानु क्रियायोगद्वारा
द्रव्यादीन्साध्यतया अवमृशति । किमित्यत आह भावार्थेभ्य इति । १०८ । १६
नियोगो हि साक्षात्कृतेरविषयः संस्तद्विषयत्वाय स्वावच्छेदकत्वेन साक्षा-
त्साध्यस्वभावं भावार्थमाकाङ्क्षति । तल्लभे च न क्रियायोगद्वारा साध्यस्य
द्रव्यादेस्तद्विषयता युक्ता* । अतो भावार्थशब्देभ्य एव यजेतीत्यादिभ्यो
विषयविशिष्टाऽपृष्वधिगतिरिति भावनायाचिभ्यो ऽपि भाषा भावनेत्यादिभ्यो
नापृष्वधिगतिरिति कर्मशब्दा इत्युक्तम् । क्रत्वर्थवाचिभ्यः कर्मशब्देभ्यो ऽपि
याग इत्यादिभ्यो नैषापृष्वधिगतिरिति भाषार्थ इत्युक्तम् । अतो धात्वर्थो-
परक्तभावना येषु भाति यजेतत्यादिषु तेषु ऽपृष्व प्रतीयेतेषु हि भाषना
साध्यो ऽपृष्वलक्षणे ऽथा विधीयत इति सूचार्थः । ननु द्रव्यगुणो विधीयते
तद्विधान्त्ये† । तत्र तयोरेव कार्यावच्छेदकता ऽत आह न च दर्शयति ।
आधारः स्मरणम् । मान्त्यमवच्छिन्नत्वम् । यदि द्रव्यादावपि भाषार्थो
विधेयः तर्हि न्यायविरोध इत्यागद्व्याह न चैतावन्तेति । १०८ । २०

ज्यातिशोभे श्रूयते सोमेन यजेतेति । तथा ऐन्द्रयायव गृह्णाति मेवा-
वमृश गृह्णाति आश्रितं गृह्णातीति । तत्र संग्रहः किमेन्द्रयायवादिषाक्य
विहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमेन यजेतेति सोमयागश-
ब्दावनुश्रुतिनारावतु द्रव्ययुक्तस्य कर्मणो विधातारविधि । तत्रेन्द्रयायवादि-
षाक्येषु द्रव्यदेवनाम्यरूपप्रतीतिर्यागानुमानादितरत्र रूपप्रतीतेः समुदायानु-
षाद इति प्राप्ते द्वितीये राट्टान्तितम् । नानुवादव्यमप्रत्यभिज्ञानात् । लता-
वचनो हि सोमशब्दो न रमवचनः । ऐन्द्रयायवादिशब्दानु रसानभिदध-
तीति न तदनुवादो सोमशब्दः । न च यजेतेति प्रत्यक्षे यागे तदनुमा अतः
प्राग्यभाषाच्च यजिरप्यनुवादी†† । तस्मात्सोमषाक्ये यागविधिरितरत्र रसानां

* तन्नामे च तत्क्रियायोगद्वारा साध्यस्य द्रव्यादेस्तद्विषयता युक्तेति १ पु. पा ।

† इति शब्दो नास्ति १ पु. । ; तद्विधान्त्ये इति १ पु. पा ।

‡ एककार्षेति १ पु. पा । जे मू. अ. ८ पा. २ मू. १३-२० ।

§ अनुवाद इति २-३ पु. पा ।

मिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्युपकल्पनानि विधीयन्तइति । एवं यथा सेमे-
नेति वाक्ये विशिष्टविधिः एवं दधिसान्तत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणवि-
शिष्टहोमाधारविधायीनि तर्हि अग्निहोत्राधारवाक्ये तद्विहितहोमानामाधा-
राणां च समुदायावनुवदेतां तथा चाधिकरणान्तरविरोध इति शङ्का ।

तथा हि द्वितीये स्थितम्—आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात्* । आधारमाधा-
रयत्यूर्ध्वमाधारयति† संततमाधारयति तथा अग्निहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोति
पयसा जुहोतीति‡ श्रूयते । तत्र संग्रहः । किं संततद्रव्यादिवाक्यविहितानामा-
धारहोमानामाधाराग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादिनी उतापूर्वयोराधारहोमयो-
र्विधातृणी इति तत्रानुवादिनी अरूपत्वात् ह्यत्र दधिसान्तत्यादिवाक्यविहि-
तहोमाधारेभ्यो विशिष्टं रूपमस्ति । होमाधारमात्रं तु प्रकृतमुपलभ्यते । अतो
ऽनुवादत्वे प्राप्ते राट्टान्तः । विधी इमौ स्यातामधारयतिजुहोतिशब्दा-
भ्यामनुष्ठेयार्थप्रतीतेः । तत्संनिधौ श्रुतस्य सांतत्यस्य द्रव्यादिवाक्यस्य वि-
शिष्टविधित्वे गौरवप्रसङ्गेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वादिति ।

इत्त ॥ नैतेन विरुध्येत सांतत्यद्रव्यादिवाक्ये भावार्थविषयं कार्यमि-
१०८ । २२ त्यभ्युपगमः । तत्र हेतुमाह ययपीति । यद्यपि सन्ततादिवाक्ये साक्षात्कृ-
तिविषयत्वाद्भावार्थस्य तदवच्छिन्नमेव कार्यं यद्यपि च कार्यं प्रति साक्षादवि-
षयावनवच्छेदको द्रव्यगुणौ तथापि भावार्थे प्रत्यनुबन्धतया ऽवच्छेदकतया
विधीयेते । तत्र हेतुमाह भावार्थो हीति । तत्किं भावार्थो द्रव्यादिश्च
विधेयः तर्हि वाक्यभेदः । नेत्याह तथा चेति । तर्हि सन्ततादिवाक्यानि
विशिष्टविधयः स्युः स्यान्नाग्निहोत्रादिवाक्यमनुवादः । तत्राह एवं चेति ।
यद्यप्यत्र विशिष्टविषयो विधिः प्रतीयते तथापि भावार्थद्वारा द्रव्यादिकमपि
विषयीकरोति तत्र सक्रान्तो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि
गौरवमप्युररीकृत्य च विशिष्टं विदधीताथ लभेत तत उपपदाकृष्टशक्तिर्द्रव्या-
दिपरो भवत्यनुवदति तु भावार्थम् । तदाहुः ।

* सं. सू. अ. २ पा. २ सू. १३ । आधाराग्निहोत्रे अरूपत्वादिति ३ पु. ।

† यतदर्थं जुहुमाधारयतीति पाठो ऽधिकः ३ पु. ।

‡ पयसा जुहोतीति नास्ति तै. पु. । § अङ्गीकरोति ३ पु. पा. ।

॥ इत्तेति नास्ति २-३ पु. ।

सर्ववाक्यातसंबन्धे* श्रूयमाणे पदान्तरे ।

विधिगत्युपसक्रान्तेः स्यादुत्तरानुवादात् ॥ इति ।

तदिहाम्निहोत्रादिवाक्यत एव भाषार्थलाभाद् द्रव्यादिपरता मीमांस-
कैकदेशिनः । आग्नेय इत्यादौ द्रव्यदेशतासंबन्धो विधेय इत्याहुः । तत्रापि
सिद्धस्य न विधेयत्वमित्युक्तमतिदिशति एतेनेति । एकदेशी संबन्धस्य १८६ । ८
भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं गृह्यते नन्विन्यादिना । ननु यथाश्रुतभ-
वत्यर्थ एव विधीयतां किं संबन्धविधिनेत्यागङ्ग भवत्यर्थस्य कर्ता सिद्धो
ऽसिद्धो वा । प्रथमे विधिवैयर्थ्यं चरमे नियोज्याभावाद्विध्यभाव इत्युक्ता किं
तर्हि विधेयमिति वीक्ष्यामामह तस्मादिति । प्रयोज्य उत्पादाः । तद्व्या-
पारे हि भवनम् । तस्य हि व्यापारं भवतिधातुविधिर्नाष्ट भवतीति ।
भवनं च नोत्पादकव्यापारमन्तरेणेति भवनाविनाभूते भावकव्यापारे विधेय
इत्यर्थः । नन्विन्यादिना चोदात्तत्वेन सिद्धान्ती मीमांसकैकदेशिनं दृष-
यति । भवतु लक्षितभावनाया विधानं तस्यास्तु न संबन्धो विषयस्य
दध्यादिवत् साक्षात्कृतिविषयत्वायोगादित्यर्थः । नन्वव्यापारे ऽपि घटादि
करोत्यर्थं रूपभावनाविषयो दृश्यते ऽत आह न हीति । यदि दण्डादि- ११ । १८
विषयो हस्तादिव्यापारः कृतिविषयस्तर्हि कथं घटं कुर्वीत घटस्य कृतिरु-
पता भाव्यत आह घटार्थमिति । घटविषयव्यापार एव कृतिमाध्यो
घटस्तृट्टेयतया प्रयोजनमिति कर्मत्वनिर्द्देश इत्यर्थः । यदि संबन्धो न वि-
धेयस्तर्ह्याग्नेयवाक्ये किं विधेयमत आह सिद्धान्त्येव अत एवेति । अन्य-
क्तस्य हविषो देवतासंबन्धासम्भवाद् यागः सधन्वातिप्र । ननु यजेरप्यपुम-
र्थत्वत्कथं विधेयता ऽत आह आग्नेयेनेति । यागेनेत्याग्नेयपदस्य लक्ष्य- ११० । ८
निर्देशो भाषयेदिति भवतिपदस्य । यत गवाग्नेयवाक्ये यागविधिरत गवानु-
वादे यजेतेति श्रुतम् । अन्यथा संबन्ध एव श्रूयेतेत्यर्थः ।

उक्तं द्वितीये-प्रकरणं तु पौर्णमास्यां कृपाऽवचनात् । एवं समाम-
नन्ति । यदाऽऽग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमाशम्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति
उपांशुयाजमन्तरा भवति† ताभ्यामेतमग्नौपामं यमेकादशकपालं पौर्णमासे

* संबन्धे इति २ पु. ।

† जे मू अ. २ पा. २ सू. ३ ।

‡ अन्तरा यजति इति २-३ पु. पा. अन्तरावर्तीति ते पु. ।

प्रायच्छत् । देन्द्रं दध्यमावास्यायामेन्द्रं पयो ऽमावास्यायामिति । तथा य
 एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते स एवं विद्वानमावास्यां यजतइति । तत्र संदे-
 हः किमिमौ यजती कर्मणोरपूर्वयोर्विधातारावुत प्रकृताग्नेयादियागानां समुदा-
 यस्यानुवदिताराविति । तत्राभ्यासात्कर्मन्तरविधी । न च द्रव्यदेवते न स्तः ।
 ध्रौवाज्यस्य साधारण्यान्मान्तर्वाणिकदेवतालाभाच्च । आज्यभागक्रमे हि चत-
 सो ऽनुवाक्यास्मन्ति । द्वे आग्नेयो द्वे सौम्ये ते च क्रमाद्वलीयसा वाक्येना-
 ज्यभागाभ्यामपच्छिद्यानयोः कर्मणोर्विधास्येते । एवं हि समासमन्ति । वार्चद्वी
 पौर्णमास्यामनृच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति । वृधन्नपदवत्यौ वार्चद्वी
 वृधन्वत्यदवत्यौ वृधन्वती । तस्मात्कर्मन्तरविधिः । इत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते ।
 प्रक्रियतइति प्रकरणं प्रकृतानि कर्मणि पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तवाक्ययोरा-
 लम्बनम् । कुतः । रूपाऽवचनात् । ध्रौवाज्यलाभे ऽपि देवता न लभ्यते ।
 न च मन्तवर्णभ्यस्तल्लभस्तेषां क्रमादाज्यभागशेषत्वात् । यनु वाक्यं बलीय
 इति सत्यं बलवदपि न क्रमस्य बाधकमविरोधात् । क्रमावगताज्यभागाङ्ग-
 भावस्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य पौर्णमास्यमावास्याकालयोर्विभागेन प्रयोगव्यव-
 स्यापकत्वात् । काले हामौ शब्दैः रूढौ न कर्मणि कालद्वयापहितकर्मसमु-
 दायद्वयानुवादस्य च प्रयोजनं दर्शयमाणमाभ्यामित्यधिकारवाक्यगतद्वित्वाप-
 पादनम् । तस्मात्समुदायानुवादाविति ।

उत्पत्त्यधिकारयोरविसंवादार्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागविधिरभ्युपेय
 ११० । २ इत्याह अत एवेति । अत्राप्यधिकारविधौ यजेत इति दर्शनात्प्रागपि
 यागविधिरित्यर्थः । कृतिनिर्वर्त्यस्य धात्वर्थस्यैव नियोगावच्छेदकतेत्युप-
 संहरति तस्मादिति । विधिर्नियोगः । एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्य-
 व्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिं निषेधेप्याह तथा चेत्यादि-
 ना । निषेधेषु भावार्थापादनमिष्टप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याभ्युपगमे बाधकमाह
 एव चेति । नामधात्वर्थयोगे हि नञः पर्युदासकता । न हन्यादित्यादौ
 त्वाख्यातयोगात् प्रतिषेधो भाति तत्रानीदृशवज्रत्यः पर्युदास इत्येको दोषो
 ऽपरश्च विधिनिषेधविभागलोप इत्यर्थः ।

१११ । १५

प्रजापतिव्रतन्यायं* विभजते निषेधेषु सदभावाय नैवेनेति । तत्र

हि तस्य ब्रह्मचारिणो ब्रतमित्यनुष्ठेयवाचि ब्रतशब्दापक्रमादेकस्मिंश्च वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याख्यातयोगिना नञा प्रसीते । ऽपि प्रतिषेधा ऽननु-
ष्ठेयत्वादुपेत्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्षणीयः । तथा चेत्यणधरो-
धिनी क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषमुत्सायां च सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः
संकल्प इत्यवगतम् । ईदृशति तु संकल्प ईक्षणपर्युदासेन नाद्वयते* ततो
ऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता नैव निषेधेषु संकोचक्रमस्तीत्यर्थः । एवं
निषेधेषु भाषार्थाभावमभिधाय तद्व्याप्रकृतिनियोगयोर्भावमाह तस्मादिति ।
तदयं प्रयोगः । विमत्सं न नियोगावच्छेदक्रमभावत्वात्संमतवर्तित ।
क्रियाशब्द इति । विभागभाष्ये ऽक्रियायांनामानर्थक्रियाभिधानादिक्रिया- ११० । २२
शब्दः कार्यवचनः अकार्यायांनां ह्यनर्थक्रां नियोगादितो मत्सं न भाषार्थाधि-
षयाणाम् । नियोगम्याप्यभाषार्थत्वादिति निषेधेषु भाषार्थाभावात् कार्यमित्युक्त
तच्च हेत्वमिदं गङ्गते स्यादेतदिति । विधियुतिसिद्धो नियोगो विषय
भाषार्थमाक्षिपतु स एव कः । न तावदुननादिस्तस्य रागप्राप्तिः । अनुपात-
क्रियाविधौ च लक्षणाप्रमङ्गात् । अत आह न च रागत इति । लक्षणाया
हननविरोधी यत्रो विधेयः प्रयोजनलाभे च लक्षणा न टोपायेत्यर्थः ।
इत्याहेति । अस्यां गङ्गायामाहेत्यर्थः । व्यसहितान्वयेन व्याकुर्वन् भाष्य-
मुदाहरति न चेति । भाष्ये नञ इति पठम् अनुगणेत्यधस्तानेना-
प्राप्तक्रियार्थत्वमित्युपरितनेन च संबध्यते । स्वभावप्राप्तिहन्त्यर्थानुगणेत्येति
नेदमनुवादस्य तथा सति हि सर्वमेव भाष्यं प्रतिज्ञापरं स्यात्स्वभावप्राप्तिह-
न्त्यर्थानुगणेत्यत्रो प्राप्तिप्रक्रियार्थत्व तन्नति । तन्न न युक्तम् । नञश्चेत्यु-
त्तरभाष्यस्य च शब्दयोगेन गङ्गानिगमित्वाद्देवदृशनात् । तन्मा भूदिति
पृथक्कृत्य हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रयोजयति केनेति । किमिह विधेयं हन- १११ । ८
नादि वा नञर्थो वा विधारकप्रयत्नो वेति विकल्प्य क्रमेण दृषयति हनने-
त्यादिना । अथ विधारकप्रयत्नविधिरागङ्कितः । स एव च निराकर्तव्यः ।
इतरतु पक्षद्वयं परस्य शाखासंक्रमनिरासार्थं दृषितम् । ननु नञर्थश्चेन्न वि-
धीयते तर्हि हननं नाम्नीत्यादाविष सिद्धतया प्रतीयेत्यागङ्गाह अभा-
वरचेति । रागप्राप्तकर्तव्यताकहननलक्षणाप्रतियोगिगतं साध्यत्वमभावे समा-

* पर्युदासेन चार्तयत इति २ पु. । पर्युदासेन नञा चार्तयते इति ते. पु. ।

† विधिः शङ्कत इति २ पु. पा. ।

१११ । २१

रोप्यतइत्यर्थः । कर्तव्यत्वाभावबोधस्य निवर्तकत्वमयुक्तं सत्यपि तस्मिन्-
ननगतदृष्टेः साधनत्वप्रयुक्तेति कर्तव्यताया अनुपायादित्युत्तरभाष्यस्य शङ्कामाह
ननु बोधयत्विति । औदासीन्यस्य प्रागभावतया कारणानपेक्षत्वादध्याह-
रति पालनेति । निषेधेषु नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थभूतहनना-
दिगतक्षुद्रेष्टोपायतामनपबाध्य तद्गत*गुरुतराऽदृष्टाऽनिष्टोपायता ज्ञाप्यते ऽतो
निवृत्त्युपपत्तिरिति वक्तुं लोके विधिनिषेधयोः रिष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्यु-
त्पत्तिबलेन दर्शयति अयमभिप्राय इत्यादिना । प्रवर्तकेषु वाक्येषु
इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन इन्द्रदयगतहितसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता ।
प्राक्कृतभुजगाङ्गुलिदाने च नाधुना निवृत्तिहेतुत्वं ततो विशिनष्टि कर्त्त-
व्यतेति । कर्तव्यतया सहेकस्मिन् धात्वर्थे समवेताविष्टानिष्टसाधनभावो

११२ । ८

तो तथोक्तौ । फलेच्छाद्वेषयोरुक्तविधिसाधनभावावगमपूर्वकत्वाभावाद्नेका-
न्तिकत्वमाशङ्क्याह प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति । दृष्टान्ते साध्यविकलता-
माशङ्क्याह न जात्यिति । शब्दादीनामपूर्वपर्यन्तानां ये प्रत्ययास्तत्पूर्वा-
विच्छाद्वेषौ बालस्य माभूतां प्रत्यक्षव्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः । पचती-
त्यादौ प्रताप्तापि भावना न प्रवर्तकेति वैकल्याणवच्छिन्नेत्युक्तम् । इत्यानु-
पूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनपरम् । इष्टे-
त्यादिसिद्धमित्यन्तमिष्टानिष्टोपायताऽवगमस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति हेतुत्व-
प्रदर्शनपरम् इति विवेक्तव्यम् । ननु कर्तव्यतेष्टसाधनत्वविशिष्टव्यापारः परः
शब्दो ऽस्तु किं धर्ममात्रपरत्वेनात आह अनन्यलभ्यत्वादिति । व्या-
पारो लोकसिद्ध इति न शब्दार्थ इत्यर्थः । ननु हननादिषु प्रत्यक्षदृष्टेष्टसा-

११३ । ६

धनत्वकर्तव्यत्वयोर्निषेद्धुमशक्यत्वात्कथमभावमुद्भिरिति भाष्यमत आह
निषेधयानां चेति । दृश्यमानमणीष्टं बहुदृष्टानिष्टोपायवहत्वादनष्टमित्यन-
र्थहेतुत्वज्ञापनपरं धार्यम् । एवं च पर्युदासपक्षादस्य न विशेष इति न
शङ्क्यं श्रुतेष्टोपायत्वाभावोपपत्तये ऽनिष्टोपायत्वकल्पनात् । त्वन्मते श्रुतं परि-
त्यज्याश्रुतविधारकप्रयवविधिकल्पनादिति । आयतिर्भावफलम् । प्रवृत्त्यभाव-
मित्यस्य व्याख्या निवृत्तिमिति । उद्यतस्तत्क्रियायां § मयोपरन्तव्य-

* अनपवाध्यमाननेति १-५ पु. पा. ।

† विधिप्रतिषेधयोरिति २ पु. पा. ।

‡ प्राक्तनभुजगाङ्गुलीति ३ पु. २ पु. पा. । § उद्यमक्रियाया इति ३ पु. । उद्यमनक्रि-
याया इति ३ पु. ।

मिति बुद्ध्या* निवर्तते न तु प्रवृत्तिप्रागभावमात्रमित्यर्थः । यद्येताभावाद्बुद्धे-
रौदासीन्यस्यापेक्षत्वे ऽपि क्षणिकत्वात्तदुभे हननोदयः स्याच्छेषतस्मि-
न्ततो च विषयान्तरज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति शङ्कते स्यादेतदिति । यथा
ऽग्निः पुनर्ज्वालोपजनननिदानमिन्धनं दहन्नुपशान्तो ऽपि भवति भाविनीनां
ज्वालानामुदयविरोधी यथमभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयमेव शाम्यत्यपि हन-
नादाहितोपायताऽनवबोधं दग्ध्वा तन्निदाना उपरितनोः प्रवृत्तौ रुद्धोति ।
भाष्यार्थमाह तावदेवेति । न ह्यभावबुद्धिरौदासीन्यस्यानादिनः स्यात् ११३ । १४
नकारणं येन तदभावे कारणाभावादितदं न भवेदपि त्वपवादनिरामिकेत्याह
एतदुक्तमिति । अनादित्वादेवात्मैकमौदासीन्यं तत्रापवादनिवर्तकामन्त्रि-
धावप्योत्सर्गकृत्येन दृष्टान्तमाह यथेति । कमठः कर्मः । यदौदासीन्य
तत्प्रागभावरूपत्वादुक्तमपि न निवृत्तिहेतुस्ततः कर्तव्यत्वेन प्रसक्तक्रियाप्रति-
योगिकनिवृत्तिरूपेण† विशिष्टं निवृत्त्युपयोगि यदुन्यातत्रेति प्रसक्तक्रियानि-
वृत्तिरूपता चेदासीन्यस्य न सर्वदा क्रियाप्रसङ्गाभावात् । अतः काकषदुप-
लक्षणम् । तादृश्या निवृत्त्योपलक्ष्यौदासीन्यं विशिनष्टि भाष्यकार इत्याह
औदासीन्यमिति । ननु केयं प्रसक्तक्रियानिवृत्तिः । न ताद्यदुननादिप्रा-
गभावो ऽनादित्यादेव तद्वोधनम्यानुपयोगात् । नापि तदुभयः । प्रसक्तक्रि-
याया अनुदयेन ध्वंसायोगात् । उच्यते ।

हननोदयतत्त्वज्ञादेः परावर्तनमुच्यते ।

निवृत्तिरिति तस्मिन् हि हननं न भविष्यति ॥

यथा च निवृत्तिः न प्रत्येकबोधकलं न प्रत्येकम् हननगतेषु साधनत्वाभावा-
त्तवेति । भाष्ये जैमिनीयमानर्थक्याभिधानं क्रियामेनिधिभ्यार्थवादादिद्वयार्थम-
त्युक्तम् । तदन्नायमस्य क्रियार्थत्वादिति हेतोः स्तद्वलेनाक्रियार्थान् ६ प्रामा-
ण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकषाक्यत्वेन प्रामाण्यमिति सिद्धान्तस्य च तद्विषयत्वो-
पलक्षणार्थमित्याह पुरुषार्थानुपयोगीति । स्वयं॥ पुमर्थब्रह्मावगमपरत्व- ११४ । ४
मुपनिषदामसिद्धिमत्याशङ्क्य भाष्यव्याख्यया परिहरति यदर्पीत्यादिना ।
अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्ये ऽवगतिशब्दाभिप्रायमाह मत्पमिति ।

* बुध्यते १ पु. पा. ।

+ निरुणद्धो त २ पु. मे पु. पा. ।

‡ निवृत्तिरूपत्वेनेति १ पु. पा. ।

६ असदर्थानामिति २ पु. ।

स्वर्णमिति नास्ति २ पु. ।

७ अवगतिशब्दार्थमिति ३ पु. ।

साक्षात्कारस्य स्वरूपत्याग निवर्तकतेति तत्राह ब्रह्मसाक्षात्कारश्चेति ।
 आत्मानमपि स्वसाक्षात्कारम् इति श्रवणादिसंस्कृतमनोजन्यश्चेत्साक्षा-
 त्कारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमन आह अत्र चेति ।
 अशरीरत्वं देहपातोत्तरकालमिति शङ्कायां सशरीरत्वस्य निमित्तवर्णनम-
 युक्तमित्याशङ्क्याह यदीति । यदि सशरीरत्वं मिथ्यात्वाज्जीवत एव
 ज्ञानेन निवर्त्य तर्ह्यशरीरत्वमप्यभावत्वात्तथेत्याशङ्क्य न तत्त्वतः शरीर-
 संबन्धो ऽभावापलक्षितस्यासत्तात्वादित्याह यत्पुनरिति । भाष्ये तच्छ-
 ब्देन न ह्यात्मन इति प्रस्तुतात्मपरामर्श इत्याह तदितीति । शरीर-
 ११५ । ८ संबन्धम्येत्याद्यसिद्धेरित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे न तावदिति । शरीरसंब-
 न्धस्य धर्माधर्मयोरित्यादिप्रसङ्गादित्यन्तं भाष्यं विवृणोति ताभ्यां त्विति ।
 आत्मनि स्वतो ऽसिद्धाभ्यां धर्माधर्माभ्यां जन्यशरीरसंबन्धं प्रति प्रीयमाणो*
 वादी सिद्धे शरीरसंबन्धे धर्मादिसंबन्धः तत्सिद्धौ शरीरादिसंबन्ध इति
 परम्पराशयं स्पष्टे प्रापयतीत्यर्थः । धर्माधर्मव्यक्तयोः† शरीरसंबन्धव्य-
 क्तोऽश्चेत्तरेतरहेतुकत्वे यद्यपीतरेतराशयं‡ तथापि न दोषो ऽनादित्वा-
 दिति सत्कार्यवादी शङ्कते यद्युच्येतेति । तत्र नित्यसत्त्वोच्यन्तो न
 हेतुहेतुमता ऽभिव्यक्त्योस्तु काटाचित्त्वयोरितरेतराधीनत्वे एकस्य अप्र-
 सिद्धेरन्धपरंपरास्तुत्या ऽनादिकल्पनः॥ स्यादित्याह अन्धपरम्पररिति ।
 सत्कार्यवादी व्यक्तिभेदेनेतराशयं परिहरतीत्याह यस्त्विति । किं
 त्वेष इति । इदानीन्तनशरीरसंबन्धहेतुमित्यर्थः । पूर्वं गवात्मशरीर-
 संबन्धो विशेष्यते पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मन इति । पूर्वाभ्यां धर्माधर्म-
 ११६ । १८ विशेषाभ्यां जन्म यस्य स तथोक्तः । एष त्विति । वर्तमान इत्यर्थः ।
 आत्मन्यध्यासप्रस्तावोक्तयुक्तिभिर्नैकोपि क्रियासंबन्धः कथमनन्तव्यक्तिसंभव
 इति परिहरति इत्याह तं प्रत्याहेति । देहात्मसंबन्धहेतुर्मिथ्याभिमानः
 प्रत्यक्ष इत्युक्तम् । तदाक्षिप्य समाधत्ते ये त्विति । अप्रसिद्धवस्तुभेद-
 स्यान्न्यान्यशब्दप्रत्ययो भ्रान्तिनिमित्ताविति प्रतिज्ञाय* संशयनिमित्तशब्द-

* अभिधीयमाण इत्यसङ्गतः पाठः २ पु. ।

‡ व्यक्त्वोच्येति ३ पु. पा. ।

॥ अनादित्वकल्पनेति ३ पु. पा. ।

+ व्यक्तेरिति १ पु. पा. ।

§ इतरेतराशय इति १ पु. पा. ।

* प्रतिज्ञायामिति २-३ पु. पा. ।

प्रत्ययोद्गाहरणं भाष्ये ऽनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रान्तिशब्देन समारोप उक्तः ।
 अस्ति च संग्रहस्यापि समारोपत्वमित्याह तत्र तु* पुरुषत्वमिति । ११६ । ५
 भ्रान्तिरप्युचितनिमित्तापेक्षणादकस्मादित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह शुक्लभास्वर-
 स्येति । साधारणधर्मिणि दृष्टे किं तन्मात्रं विपर्ययकारणमुत सादृश्या-
 दिदोषमिति । नाशः । धवलभास्वरूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्ये सति
 व्यवहितरजतनिश्चयात् प्रागेष सनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसङ्गादित्यभिधाय
 द्वितीयं दृश्यति संशयो वेति । समानो धर्मो यस्य स तथोक्तः । दृष्टे
 ऽपि साधारणे धर्मिणि निश्चयः स्यादाद्यन्यत्वेकादिनिर्णायक प्रमाणं स्यात्
 स्यात्पुनश्च शाखादिदृशं बाधकं वा प्रमाणं काट्यन्तरमुपलभ्येत यथा
 तत्रैव पुरुषत्वविपर्यये । निश्चेष्टत्वादि नैवमिहेत्याह उपलब्धीति । उप-
 लब्धिः साधकं प्रमाणम् अनुपलब्ध्या बाधकं तयोर्भावे ऽत्राव्यवस्था । ततः
 मग्नौ वा युक्त इत्यधस्तनेनान्वयः । ननु विशेषद्वयस्यैव संग्रह इह तु
 रजतमेव स्मृतमिति विपर्यय गवेति तत्राह विशेषण्येति । अत्र हेतु
 माह संस्कारेति । इतिशब्दो हेतोः । उद्धृष्टः संस्कारो हि स्मृतिहेतुमाहु- ॥ १२
 द्बोधहेतुश्च सादृश्यम् । तस्य द्विष्टत्वेन शुक्तिरजतोभयनिष्टत्वेन हेतुना-
 भयचैतन्मादृश्यं तुल्यमिति यतो ऽतः संग्रह गद्य युक्तः । न च रागाद्वि-
 पर्ययो विरक्तस्यापि शुक्तौ रजतभ्रमादिति । गद्या ऽत्र संग्रहसामग्र्यक्षणादेन
 वर्णिता समानानेकधर्मापत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यानुपलब्ध्याव्यवस्थातश्च विजे-
 यापेक्षो विमर्शः संग्रह इति । समानधर्मः साधारणधर्मः । अनेकस्माद्भा-
 वृतौ साधारणो ऽनेकधर्मः । अत्र मह विपर्ययनियामकं दृष्टं नामोत्पृषपा-
 दाकस्माच्छब्दं अत्रमभिप्राय इत्याह अत इति । कथं तर्हि दृश्यमानवि-
 पर्ययनियमस्तत्राह अनेनेति । दृष्टं हेतुं प्रतिपिच्य कार्यानियमं प्रतिजानता
 भाष्यकारेणादृष्टं कर्म हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति । ननु तदपि मम किं न
 स्यात्तत्राह तच्चेति । श्रुतिस्मृतीरिति । श्रुति स्मृति चेत्पर्यः । साक्षा-
 त्कारो हि दृष्टं फलं तादृश्यं मननादेवंदन् भाष्यकारो विधिं न मृष्यत-
 इत्याह तदिदमिति ।

११७ । ४

* तत्र हीति १-४ पु. पा. ।

+ पुढर्विपर्ययोति २ पु. पा.

ः धर्मो. स्मृतौचेत्यर्थ इति ३ पु. पा. ।

अथैके षट्ति । अदृष्टश्रवणादेरवगत्युपायता कृतश्रवणादीनामपि
 केषां चिदिह साक्षात्काराऽसमुन्मेषात् तात्कालिकश्रवणादि*विधुरवामदेवा-
 देरप्यपरोक्षज्ञानसमुदयाच्च जन्मान्तरकृतस्य च विधिमन्तरेण साधनभावा-
 नवकल्पनात् । श्रवणादिविध्यनभ्युपगमे च तद्विधुररीकारप्रवृत्तप्रथमसूचन-
 द्वाप्यकदर्थनादयुक्तस्तदनभ्युपगम इति । तच्च न तावदनुष्ठितसाधनस्येह
 फलादर्शने तद्विधिव्याप्तिम् अनवरतं वेशेषिकादसच्छास्त्राविशामप्यपटुम-
 तीनां केषां चितच्छास्त्रार्थानवबोधदर्शने ऽपि तच्छ्रवणविध्यभावात् । नापि
 भवान्तरकृतकर्मण इह फलजनकता तद्विधिव्याप्ता । जातिस्मरस्य प्राचि
 भवे धनमुषार्थं भुवि निखन्य प्रमीतस्येह जन्मनि तटादाय भोगान्
 भुञ्जानस्यापि प्राग्भवीयधनोपार्जनायाः संप्रतितनफलार्थमविहिताया अपि
 हेतुभावापलम्भात् । प्रथमसूचं तु शास्त्रीयविषयफलनिरूपकं न विधिविचार-
 परमिति । किं च ।

प्राधान्यं श्रवणादेर्न भवतामपि संमतम् ।

गुणकर्मत्वमथैव भाष्यकृद्भिर्निजुह्वे ॥

यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येतेत्यादिनेति ।

११७।८

इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वशास्त्राभ्यःसवट्पूर्वानपेक्षया सा-
 क्षात्कारहेतुतात्तेत्यर्थः । गुणकर्म ह्युपयोन्यमाणशेषे यथा श्रवणादि उप-
 युक्तशेषे वा यथा कृतप्रयोजनप्रयाजशेषाज्यस्य हविष्य क्षारणं प्रयाजशेषेण
 हवीष्यभिघारयेदिति विहितम् । तदिहात्मन उपयुक्तोपयोन्यमाणत्वाभावात्
 तद्विषयं मननादि गुणकर्मत्वाह तदर्पति । न च श्रवणादिसम्कृतस्यात्मनः
 साक्षात्कारजन्मन्यस्तूपयोग इति श्रवणादिगुणकर्मत्वसिद्धिः अपूर्वापयोगिन
 ण्य गुणकर्मत्वाद् दृष्टे तु साक्षात्कारे ऽपूर्वाभावेन तदयोगादिति । ननु
 बाह्यक्रियाविधिः प्रथमकाण्डे गते मानसज्ञानविधिविचाराय पृथगारम्भ इति
 शङ्कापोहार्थमारभ्यमाणं चेति भाष्यम् । अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य
 चेतःप्रमाणावसानत्वमयुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य ज्ञानपर इति शब्द
 ११७।९ इत्याह इतिकरणेनेति । विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति विधयो

हीनि । अंश भावना हि धर्मः । तद्विषया विधयः साध्यादिभेदाधिष्ठा-
नास्तद्विषयाः । अपि चेते ऽनुष्ठेयं धर्ममुपदिशन्तस्तदुत्पादिनः पुरुषेण तम-
नुष्ठापयन्तीति साध्यधर्माधिष्ठानास्तत्प्रमाणानीति यावदतो नित्यासिद्धाद्वैत-
ब्रह्मावगमे तेषां विरोध इत्याह धर्मात्पादिन इति । न हीति हेतु-
भाष्यस्य प्रतीकोपादानम् । न हीत्यादिनिर्विषयाणीत्यन्तं भाष्यं व्याख्याति
अद्वैते हीति । विधेयानिषेधा वाक्यार्थभेदः साध्यसाधनादिपदार्थभेद स्त-
म्भादर्थभेदश्चाद्वैतावगते न भवतीति भाष्यार्थः । अप्रमातृकाणीत्येतद्वा-
च्ये न च कर्तृत्वमिति । ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । निर्विषयाण्यप्रमातृका-
णीति बहुव्रीहौ विशेषणपरो । तथा सति हि विषयप्रमातृनिषेधयोर्हेतुत्व-
सिद्धिः । भाष्ये चकारः करणनिषेधार्थ इत्याह तदिदमिति । भाष्यस्य ११८ । १२
प्रमाणशब्दो भावसाधनत्वेन ज्ञानवाचो ततश्चकारेण करणनिषेधः । पुषा-
दावहमित्यभिमानो गौणात्मा चेत्तर्हि मुष्यात्मना किं गुणमाम्यमत आह
यथेति । बाहीको नाम देशविशेषस्तन्निवासो तच्छब्दोक्तः । पुषादेरुपकार-
कत्वारोपाद्य आत्माभिमानस्तस्मिन्नवृत्ते ममत्वबाधनेत्याह गौणात्मन
इति । अथगादिप्रमाणबाधमुक्त्वा प्रमित्यभावमाह न केवलमिति । बो-
धोर्ज्ञानान्तपठो व्याख्यातः । सम्यगन्तस्तु निगदव्याख्यातः । नियतप्राप्तत्वं
हि कारणत्वं प्रमाणादिश्च ज्ञानकरणं तस्मिन् सकृदुदिततत्त्वमात्रात्कारात्ति-
वृत्तेनादु ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थपरत्वेन प्रथमादु व्याख्याय प्रमातृलये फलिने
ऽभावाद् मोक्षस्यापुमर्थतेति शङ्का द्वितीयादु व्याख्याया निरम्यति न च प्र- ११८ । १
मातुरिति । अन्वेष्टव्यः परमात्मा ऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षितान्विदेकरमात्र
भिन्नस्ततो ऽध्यस्तप्रमातृत्वबाधे ऽप्युपलक्षित आत्मेव पापदोषादिरहितो
ऽन्विष्टो विदितः स्यादतो नेक्तदोष इत्यर्थः । ननु यदन्वेष्टुरात्मभूतं ब्रह्म
किमिति तर्हि समारे न चकामि तत्राह उक्तमिति । प्रमाणादेस्तत्त्व-
ज्ञानहेतुता सिद्धवत्कृत्य ज्ञानानन्विष्टो हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः । स न
बाध्यस्य प्रमाणादेः प्रमानुत्पादकत्वापाताद् इति शङ्कानरत्वेन तृतीयशोक्तं
व्याख्याति स्यादेतदिति । यदलीकं तत्र प्रमाहेतुरिति व्याप्तिं प्रशिक्षित-
यति एतदुक्तमिति । य उत्पद्यते ऽनुभवे न स पारमार्थिको यः पार-
मार्थिको न स उत्पद्यते ऽतश्चाप्रमाणात् कथं पारमार्थिकानुभवेत्यनिरिग्य-

यमिष्टप्रसङ्ग इत्याह न चायमिति । वृत्तावपि प्रतिविम्बितचिदंशः सत्यो
ऽस्ति तस्य उक्तम् एकान्तत इति । ननु वृत्तिरूपसाक्षात्कारो ऽलीकत्वाद-
विद्यात्मकः कथमविद्यामुच्छिन्द्यादविद्या वा कथं स्वविरोधिने तं जनयेदत आह
११६ । १० अविद्या त्विति । अलीकस्यापि सत्यविषयत्वादविद्यानिवर्तकत्वापपत्तिः ।
दृष्टं च स्वप्नोपलब्धव्याघ्रादीनां स्वोपादानादविद्यानिवर्तकत्वमिति भावः ।
अविद्यामयो वृत्तिर्यदाविद्यामुच्छिन्द्यान्नामेव स्वनिवर्तिकां विद्यां जनयेद्वा-
यथा ऽप्युक्तमार्गेण न का चिदनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्यां वृत्तिमविद्यां च*
कार्यकारणभावेन सहिते यो वेद सो ऽविद्योपादानत्वेन तन्मय्या वृत्त्या तदु-
पादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतमश्नुत इति श्रुते-
रर्थः ॥

भाष्योदाहृतश्रुतयो व्याख्यायन्ते उतरत्रापि तत्तदधिकरणसमाप्नो-
श्रुतयो व्याख्यायन्ते । सदेवेति । सदित्यन्तितामात्रमुक्तम् । एवमब्दे
ऽवधारणार्थः । किं तदवधिप्रयतइत्यत आह इदमिति । यदिदं व्याकृतं
जगदुपलभ्यते तदये प्रागुच्यन्ते विकृतरूपपरित्यागेन सदेवामीत् हे सौम्य
प्रियदर्शनेति श्वेतकेतुः पितृ सवाध्यते । मा भूत्स्यन्तं पृथिवीगोलकादी-
दम्बुद्विषाह्यं प्रागुच्यते अन्यतु महदादिकं किमासीन्नित्याह एकमेवेति ।
स्वकार्यपतितं मन्यन्नामीदित्यर्थः । मृदो घटाकारेण परिणमयितुं कुम्भकारवत्
किं सते । अन्यन्नमिनकारणमासीद् नेत्याह अद्वितीयमिति । आप्नोती-
त्यात्मा परमकारणं वे इति जगतः प्रागवस्थां स्मारयति । इदमिन्यादि-
पदव्याख्या पूर्ववत् । तदिति प्रकृत आत्मा परामृश्यते य इन्द्रो माश्रमिः
पुरुष इत्यतइत्युक्तः । ननुमरुप्रयोगस्तु विधेयब्रह्मापेक्षः । तदेतदेव यद् ब्रह्म
तद्वा किं नक्षत्रमित्यत आह अपूर्वमिति । नाप्य पूर्वं कारणं विद्यतइत्य-
पूर्वम् । अकार्यमित्यर्थः । तथा नाम्यापरं कार्यं वास्तवं विद्यतइत्यनप-
रम् अकारणमिति यावत् । नाम्यान्तरं जात्यन्तरम् अन्तराने विद्यत-
इत्यनन्तरम् । दाडिमादिवत्स्वगतसरसान्तरविधुरमित्यर्थः । एवंविधमन्य-
दपि कृतस्यमेतदनात्मकतया बाह्यमस्य न विद्यतइत्यबाह्यमिति । यत्पु-

* विद्या वरमवृत्तिमविद्या चेति २ पु. पा. । विद्यावृत्तिमविद्यां चेति ते. पु. पा. ।

† मा भूत्स्यन्तमिति २ पु. पा. । : स्वकार्यमध्यपतितमिति २ पु. पा. ।

इत्ताद् दृश्यमविद्यादृष्टीनामब्रह्मेव प्रतिभासते तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मेव वस्तुत-
इत्यर्थः । तथा पञ्चादृष्टिगतः इत्यादिमन्त्रशेषेण सर्वात्मत्वमवगन्त-
व्यम् । संपतत्यस्मादमुं लोकं फलभोगायेति सम्पातः कर्म तदावतावदु-
षित्वा आवर्ततइति । इष्टं श्रेयतमं । पूर्णं स्मार्तम् । दत्तं दानम् । परमा-
र्थतः शरीरसंबन्धरहितं वायु गवः सन्तं भवन्तम् । तमात्मानं वैषाणिके
प्रियाप्रिये न स्पृशतः । गवं परमार्थतो ऽशरीरं शरीरेष्वनवम्येष्वनित्येष्व-
वस्थितं नित्यं महान्तम् । महत्त्वमापेक्षिकमित्याशङ्क्याह विभुम् । मन्त्र-
मन्त्रव्यभेदनिषेधार्थमाह आत्मानमिति । इदृशमात्मानं मत्वा धीरो
धीमान्नो जायते । प्राणः क्रियाशक्तिः परमार्थतो न विद्यते यस्य सो
ऽप्राणः । तथा ज्ञानशक्तिमन्मनो यस्य नास्ति सो ऽमनाः । क्रियाशक्तिम-
त्प्राणनिषेधेन तत्प्रधानानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानशक्तिमन्मनोनिषेधेन तत्प्र-
धानानि ज्ञानेन्द्रियाणि च सविषयाणि निषिद्धानि । यस्मादेवं तस्मा क्लृप्तः
शुद्ध इति । स्वप्राद्यवस्थाकृतकर्मव्यकर्तात्मेत्युक्तं स यतश्च चित्पश्य-
त्यनन्वागतस्तेन भवतीति पूर्ववाक्ये तत्र हेतुमुच्यते असङ्गो हीति ।
मूर्ते हि मूर्तान्तरेण संसृज्यमानं सृज्यते । आत्मा स्वयं पुरुषो न मूर्तः ।
अतो न केन विसृज्यतइत्यमङ्गः । अतो न कर्तेति । धर्मादधर्मात्फल-
सुखदुःखाच्च कृतात् कार्यप्रपञ्चाद् अकृतात्कारणाद् अन्यत्र पृथग्भूतभूतादेः
कालादन्यत्र तेनानवच्छेदं चेत्यस्यमि तद्वदेति मृत्युं प्रति नाविकृतमः ।
प्रश्नः । अस्य विदुषो ऽप्रवृत्तफलानि कर्माणि तस्मिन् परावरे ब्रह्मणि आत्म-
त्वेन दृष्टे लीयन्ते । परं कारणम् । अथरं कार्यम् । तदृषे तदाधिष्ठाने ।
ब्रह्मणः स्वभावमानन्दं विद्वान् । यदस्मिन्देहे जनमयंयत् प्रायष्टं ब्रह्म
जीवाभिधं तदाचार्येण बोध्यमानमात्मानमेव विधृतकल्पनमवेद् । विदित-
वत् । किं साङ्ख्यमतश्च द्वैतमध्ये । न । अपि तु अहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति ।
तस्मादेव विज्ञानादविद्याकृतसर्वस्वनिवृत्त्याः तद् ब्रह्म सर्वमभयत् । यस्मिन्
सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानत इति यः सर्वात्मभावो विद्याभिव्यक्त
उक्तः तत्रात्मनि तत्र चाज्ञानकाले आत्मैकत्वं पश्यतः को मोहः । तस्य-

* अनन्वागम इति २ पु. पा । + नाविकृतम इति ३ पु. पा. ।

ः अविद्याकृतसर्वस्वनिवृत्त्येति २ पु. पा. ।

दलन्त्यं ब्रह्म गतदात्मभावेनावस्थितमहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव दर्शना-
दृषिः वामदेवाख्यः परं ब्रह्म अविद्यानिवृत्तिद्वारा प्रतिपन्नवान् किलेति ।
हशब्दे। व्यवधानेन संबन्धनीयः । स गतस्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभाव-
प्रकाशकानहं मनुरित्यादीन्मन्त्रांश्च ददर्श भारद्वाजादयः षडृषयः परं
विद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं* विद्यानिष्कयार्थमनुरुपमन्यदपश्यन्तः पादयोः
प्रणम्य प्राचुः । त्वं ह्यस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्याजराऽमरस्य† विद्याया
जनयितृत्वाद् इतरौ तु शरीरमेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवा-
विद्यानिवृत्तिमुखेनेत्याह यस्त्वं नः अस्मानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृ-
त्तिलक्षणं पार तारयसि विद्यालवेनेति प्रश्नोपनिषत् । श्रुतं ह्येव मे इत्यादि-
च्छन्दोग‡ श्रुतिः मनत्कुमारनारदसंवादरूपा । तत्रापि तारयत्यत्यन्तमुपक-
मस्यं वाक्यं शेषमाख्यायिकोपसंहारस्यं वाक्यान्तरम् । मम भगवद्गु-
णेश्वर्ये भगवत्सदृशेभ्यः इदं श्रुतम् । यतरति शोकं मनस्तापमकृतार्थ-
बुद्धिमात्मविदिति । सो ऽहमनात्मवित्वाच्छोचामि अतस्त्वं मां शोक-
सागरस्य परमन्तं भगवांस्तारयतु आत्मज्ञानोद्भवेनेति । बल्कलादिर्वाञ्च-
तरञ्जको रागादिकृषाद्यो मृदितः क्षालितो विनाशितो यस्य ज्ञानवैराग्या-
भ्यासक्षारजलेन तस्मै नारदाय तमसो ऽविद्यालक्षणस्य॥ पारं परमार्थतत्त्वं
दर्शितवान् ।

संश्रगविद्यायां श्रूयते । वायुवैव संश्रगो यदा वा अग्निरुद्वायति
उपशाम्यति वायुमेवाप्येति प्रलीयते॥ । यदा सूर्यो ऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ।
यदा चन्द्रो ऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदा ऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवाप्येति
वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृद्धे इत्यधिदैवम्* । अथाध्यात्मम् । प्राणो वाव संवर्मा
यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं
मन इति । तद् ब्रह्मविदि तत्कार्यादन्यदेव । अथे। अपि अविदितात्कार-
णात् अधि उपरि अन्यदित्यर्थः । येन प्रमाणा इदं सर्वं घस्तु विजानाति
लोकः तं केन करणेन विजानीयात् करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्प्राप्तारि वृत्त्य-

* गुरुमिति नास्ति १ पु. । † अजरामरस्येति ३ पु. पा. । ‡ छान्दोग्येतिपा. २ पु. पा. ।

॥ अविद्याख्याय्येति ३ पु. पा. ।

॥ प्रलीयते इति २ नास्ति ।

१ अधिदैवतमिति २ पु. पा. ।

नुरूपते । तस्मात्प्रमाता ऽपि न ज्ञेयः किमु तत्साक्षीत्यर्थः । यद्वाचा
शब्देनानभ्युदितम् अप्रकाशितम् । येन ब्रह्मणा सा वागभ्युद्यते प्रकाशयते
इत्यविषयत्वम् उपन्यम्याह तदेवात्मभूतम् प्रमातृत्वादिकल्पना अपो-
ह्येत्येवकारार्थः । ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्वि हे शिष्य यदुपाधि-
विशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जनाः इदं त्वं ब्रह्म । न विद्वीति यस्य
ब्रह्माऽमतमविषय इति निश्चयः तस्य तद् ब्रह्म मतं सम्यग् ज्ञातं यस्य
पुनर्मतं विषयतया मतं ब्रह्मेति मतिर्न स वेद ब्रह्मभेदबुद्धित्वात् । एते
विद्वद्विद्वत्पक्षावनुवदत्येषमेवेति नियमार्थम् । अविज्ञातमिति । विष-
यत्वेनाविज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्विजानतां विज्ञातमेव विषयतया भवति ।
यथावदविजानतां दृष्टेस्त्वर्जुन्यायाः कर्मभूताया दृष्टार स्वभावभूतया नित्य-
दृष्ट्या व्यापारं दृश्यया ऽनया न पश्ये ॥ । विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य
विज्ञातारमिति पूर्ववत् । तयोर्जीवपरयोर्मध्ये गौः जीवः पिप्पल कर्मफलम्
अन्यः परमात्मा ऽभिचाकशीति पश्यत्येव नाति । आत्मीयं शरीरम् आत्मा
शरीरादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः ।

गौः देवो गृधः ऊनः मषव्यापित्वं न गगनवत् किं तु सर्वभूता-
न्तरात्मा कर्माध्यक्षः कर्मफलप्रदाता सर्वभूतानामधिपामो ऽधिष्ठानम् ।
साक्षित्वे हेतुश्चेति । चैतन्यस्वभावा इत्यर्थः । केषुना दृश्यवर्जितः
निर्गुणो ज्ञानादिगुणवान् न भवति । स आत्मा परितः समन्तात् अगात्मव-
गतः । शुक्रमित्यादयः शब्दाः पुंलिङ्गत्वेन परिणयाः स इत्युपक्रमात् ।
अकायो लिङ्गशरीरवर्जितः । अव्रणो ऽक्षतः । अस्त्राधिरः शिरारहितः ।
अव्रणाऽस्त्राविरत्वाभ्यां स्थूलदेहगहित्यमुक्तम् । शुक्र इति बाह्याशुद्धिविरह
उक्तः । शुद्ध इत्यान्तरागाद्यभावः । अपावविद्वो धर्माऽधर्मरहितः ।
भाष्ये ऽनाधेयातिशयत्वनित्यशुद्धत्वयोः पूर्वमिदुषदुक्तहेत्वोः सिद्धिमेतौ
मन्त्रौ दर्शयत इति बोद्धव्यम् । आत्मानं साक्षिणमयं परमात्मा ऽस्मीत्य-
परोक्षतया जानीयाच्चेत् कश्चित्पुरुषश्चेच्छब्दः आत्ममादात्कारस्य दुर्लभ-

* महत्त्वमिति २ पु. पा. ।

† इदं त्वं मनसा ब्रह्मेति २ पु. पा. ।

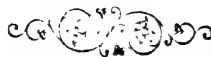
‡ मतीमदं ब्रह्मेति २ पु. पा. ।

§ अथ प्रतीकः १-२ पु. नास्ति ।

॥ न दृश्यया ऽनया पश्येति १ पु. पा. ।

त्वप्रदर्शनार्थः । स स्वव्यतिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छुः कस्य वा पुत्रादेः
 कामाय प्रयोजनाय तदलाभनिमित्ततया शरीरं संतप्यमानमनु तदुपाधिः
 सन् संज्वरेत् संतप्येत । निरुपाध्यात्मदर्शिनो नान्यदस्ति प्रयोजनं नाप्यन्यः
 पुत्रादिरित्याक्षेपः । य आत्मा चतुर्थे ऽथात आदेशो नेति नेतीति वाक्येन
 विश्वदृश्यनिषेधेन व्याख्यातः स गण पञ्चमे ऽध्याये निरूप्यतइत्यर्थः ।
 यथेन्द्रियादिभ्यः परं परमार्थान्नैवं पुरुषादस्ति किं चित्परं सा पुरुषलक्षणा
 काष्ठा ऽवधिः सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेः सैव गतिः परः पुरुषार्थः । यस्योदा-
 हृतमविशेषब्रह्मणो पृथिव्येव यस्यायतनमित्युपक्रम्योपन्यस्तानामधिष्ठानं
 तमोपनिषदमुपनिषद्भिरेव विज्ञेयम् । विशेषणमप्य व्यावर्तकत्वादयमर्थो लभ्यते ।
 पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकन्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । अत्र ब्रह्म
 समश्नुतइति पूर्ववाक्य जीवन्मुक्तिरुक्ता । तत्र देहे वर्तमानो ऽपि पूर्ववन्न
 संसारीत्यत्र दृष्टान्तः । ततश्च यथा ऽहिनिर्व्यग्रिनी अहित्वग् बल्मीकादौ
 प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता प्राग्बद्धिना ऽऽत्मत्वेनानभिमतता शयीत वर्तेत गव-
 मेवेदं विद्वच्छरीरं मुक्तेन पूर्ववदात्मत्वेनानभिमतं शेते । अथायं सूर्यस्था-
 नीयो जीवन्मुक्तः शरीरे वर्तमानो ऽप्यशरीरः । अहिरपि हि त्यक्तत्वचा
 संयुक्तो ऽपि तामहमिति नाभिमन्यते । अशरीरत्वादेवामृतः प्राणिति जीव-
 तीति प्राणः निरुपाधिः सन्नित्यर्थः । एवं च ब्रह्मैव तच्च ब्रह्मतेज गव
 विज्ञानज्योतिः परमार्थविवेकतो ऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि-
 श्रुत्यन्तरयोजना । ॥

इति चतुष्पदी समाप्ता ॥

१ स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमिति २ पु. पा. ।

१ अत्र समन्वयाधिकरणं चतुर्थं संपूर्णम् । अत्र-तत् समन्वयात् ४ इत्येकं सूत्रम् ॥

परमा परमानन्दबोधसल्लसणाञ्जितम् ।

यमाग्निय्यति सर्वज्ञं तं वन्दे पुरुषोत्तमम्* ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

कार्यान्वयमिति श्लोकप्रकरणार्थं गवद्भारः । स्वयं पुरुषार्थे १२० । ३

इति संबन्धः । यदि सर्वज्ञे वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धं किमधिकरणान्तरेणात
आह तच्चेति । सर्वज्ञे जगत्कारणे समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदित्युप-
क्षिप्तम् । तदाक्षिप्य समर्थतइति सङ्गतिः । प्रयोजनं तु तत्त्वमसीति
तच्छब्दवाच्यप्रधानैक्यसम्पत्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु चेतनस्य ब्रह्मेक्य-
मिति । जीवाणुन्यतिरिक्तेति कारणस्य जीवव्यतिरेकेण जीवा गय
स्वकर्मद्वारा कर्तार इति मतं निरस्तम् । अणुव्यतिरेकेणाणुमद्भावात्वादः ।
चेतनग्रहणेन प्रधानवादः । परमाणव इति सिद्धान्ताद्वाद इति ।
आदिग्रहणेनेति । सांख्य्यादय इति भाष्ये इति । अनुमानवाक्येति ।
सिद्धान्ते अनुमानानि वाक्यानि च बीजमन्यव तु तदाभामा इति । ज्ञानेति । ११ । १५
सर्वजननशक्तिः सर्वविषयज्ञाने ब्रह्मणो न स्याः कुतस्तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभा-
वाज् ज्ञानक्रिययोः शक्ती ज्ञानक्रियाशक्ती तयोरभावादित्यर्थः । यस्य हि
किञ्चिन्मात्रजननशक्तिः किञ्चिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वा न संभवति कुतस्तस्य
सर्वविषयजननशक्तिः सर्वविषयज्ञानं च भवेताम् । शक्तिद्वयाभावे हेतुमाह
अपरिणामिन इति । कार्येन्नेये हि शक्ती कार्ये च ज्ञानक्रिये नाम्य स्यो
ऽपरिणामित्वादित्यर्थः । प्रधाने तु परिणामित्वादास्ति संभव इत्यर्थः । न
न्वपरिणामिन्यपि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न म्यातामत आह एकत्वा-
च्चेति । एकरूपत्वाच्चिगुणत्वादित्यर्थः । अथ वा ऽपरिणामित्वं साधयति
निरवयवत्वादिति यावत् । ननु चेतनत्वादपरिणाम्यपि सर्वज्ञमत आह
स्वरूपेति । अवृत्तिकं सर्वविषयपरिणामरहितम् । नन्यावृत्तज्ञाना जीवा ब्रह्म
तु अनावृत्तं किं न सर्वज्ञमत आह न च स्वरूपेति । ज्ञानकर्तृत्वं हि
ज्ञानतृत्वमित्यर्थः । अङ्गीकृत्यापि स्वरूपस्य कार्यतामाह कार्यत्वं चेति ।
स्यादेतत् । कथमचेतनं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्ततात आह भोगेति । पुरुषा- १२१ । ७
र्थेन प्रयुक्त आक्षिप्तप्रचासावनादिः प्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति पा-

- राध्यलक्षणः संबन्धस्तन्निमित्तः सर्ग इति गौणश्चेदित्यादिसूत्रनिरस्याः
 १२१ । ११ शङ्काः सौकर्यार्थमेकत्र लिखति तदैक्षतेत्यादिना । वृद्धाः शबरस्वा-
 मिनः । यत्तुपुरुषस्य शिरो ह वा आग्नेयो हृदयमुपांशुयाज इति प्रधाना-
 ग्नेयप्रायवचनात् प्रधानकर्मापांशुयाज इत्युक्त्वा लोके ऽप्युदाहरति यथा-
 ग्न्येत्यादि । अग्न्यः श्रेष्ठः । कथं नित्यस्य जीवस्य प्रधाने लये ऽत आह
 प्रधानांशेति । प्रधानस्यांशस्तमोगुणस्तस्योद्रेके जीवे निद्रां कुर्वस्तत्र मग्न
 इव भवत्यतश्च विवेकाभावाल्लयेोपचारः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः
 इति सूचोक्ता निद्रा ऽतो ऽन्या वृत्तयो ऽभावं प्रत्ययन्ते प्रतिगच्छन्त्यस्मि-
 न्नित्यभाषप्रत्ययस्तमस्तदालम्बना जीवस्य या वृत्तिः सा निद्रेति पातञ्जल-
 सूचार्थः । सर्वज्ञं प्रस्तुत्येति । ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इतीति
 प्रधानकारणपक्षे ऽपि योजयितुं शक्यतइति सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्या-
 प्युपपद्यते इति च भाष्ये ऽपिकारदर्शनादनवधारणेनात्र पूर्वपक्ष इति के
 १२२ । १२ चिद्वाचक्षते तद्वाचयति अपिकाराविति । इह हि गौणश्चेद्वितीक्षणे
 गौणत्वशङ्का मुख्येक्षणव्रते ब्रह्मणः कारणत्वासंभवनश्चयवत एव । तथा च
 नानवधारणम् । तत्परतयेव वेदान्तवाक्यानि योजयतीति च भाष्यं विपर्ययेण
 पूर्वपक्षं द्योतयति । यदा योगेश्वर्यात् सत्त्वं निरतिशयोत्कर्षं भवति तदा
 तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भवतीति सूचार्थः । निरतिशयतां सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य
 निरतिशयसाधनेनोपपादयति यत्त्वल्लिविति । कुवलं बदरम् । ज्ञानत्वं
 निरतिशयकिञ्चिदाश्रितं सातिशयवृत्तिजातित्वात् परिमाणत्ववदिति समुदाया-
 र्थः । निरतिशयत्वे कथं सर्वविषयता । न हि नभःपरिमाणं सर्वविषयमत
 आह इदमेवेति । ज्ञेयभूम्ना हि ज्ञानभूमा ततो निरतिशयत्वं सर्वविषयत्व-
 मानयतीत्यर्थः । अपिभ्याम् गवकारार्थत्वेन व्याख्याताभ्याम् । सिंहाव-
 लोकितेनेति पुनरुक्तिपरिहारः । चकारो विशेषवाची तुशब्दसमानार्थः ।
 नन्वनुमानसिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीक्षतिश्रवणाद् ब्रह्मनिर्ण-
 १२३ । १४ यस्तत्राह नामरूपेति । प्रवेदपिष्यते तर्कपाटे । पौर्वापर्येति ।
 पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारौ । परामर्शो मध्ये निद्वैशः । गभियेदाम्नायो

मुख्यवृत्त्या षडेनदेव जगद्बीजं स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान
इति । भवतु ब्रह्मणि प्रकृतिर्महत्या प्रत्ययः कथं मुख्य इति शङ्कते
नन्विनि । अत एव नित्यज्ञानत्वादेव । यदवाद्यपरिणामित्वाच्च ज्ञानं १२४ । ८
ब्रह्मण इति तत्राह यद्यपि चेति । उपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं गौणमित्यागङ्ग
पारमार्थिकेक्षितृत्वासंभवादिदमेव मुख्यमित्याह परैरपीति । चैतन्यसा-
मानाधिकरण्येनेति । यथात्मनि स्वरूपभूतं चैतन्य तत्रैव ज्ञातृत्वोप-
लब्धेऽस्तस्य च परिणामानभ्युपगमात्परैरित्यर्थः । ननु किं चितिशक्तेज्ञातृत्वेन
प्रधानविकारा यव ज्ञाम्यन्ति नेत्याह न हीति । भवतु कापिलमते ऽलौक
ज्ञातृत्वं भाट्टे* तु तात्त्विकं तदनभ्युपगच्छतस्तत्र गौणं म्यादत आह
नित्यस्येति । अस्तु तर्हि न्यायमते वास्तवमत आह कूटस्थेति ।
अव्यापारवत इति च्छेदः । धर्मो गुणः । उपरिष्ठात् त्वो ऽत गयेत्यादौ ।
आपाधिकर्मावगणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुती दर्शयति तथा चेति । ज्ञातृत्वात्नेनाप-
लक्षितं तद्विषयनानारूपव्याचिकर्षाणां दुष्यति । अयं धर्मद्वययोग उपचयः ।
ततो ऽन्नमभजायतइत्येतद्वाच्ये व्यभिचिकर्षाणां चेति । उत्पन्न-
व्याचिकर्षाणां नामरूपप्रपञ्चस्य व्यक्तिर्भजायतइत्युक्ता ऽन्नशब्देन नाम-
रूपमुच्यते तत्र निमित्तं प्रमितान्नगुणयोगमाह साधारणमिति । अन्ना- १२६ । २
दिति क्रमांशो पञ्चमी व्याचिकर्षित्वानन्तरमित्यर्थः । हिरण्यगर्भमृष्टिः
सृष्टमभूतमृष्टानन्तरमिति दृष्टव्यम् । मणीनामिव मृचं जगते विधारकः
सृचात्मा । समुदाये सिमृक्षिते प्रथमेकदेशोत्पत्तौ निदग्नेनाह यथेति ।
मन इत्यादावपि पूर्वपूर्वसर्गा ऽनन्तरमिति दृष्टव्यमित्याह तस्माच्चेति ।
मनआख्यमिति । व्यष्टि मन इत्यर्थः । मङ्गल्यादिवृत्तिव्यक्तांकरणात्मक
तत्कारणमिति यावत् । सत्यमित्यम्यार्थमाह आकाशादीनीति । म्यूला-
नीत्यर्थः । तेषु हि पृथिव्यादिभूतत्रयम् अपरोक्षत्वात्मद्वय्याकाशो परोक्ष
त्वात्सत्यमिति सत्त्वशब्दप्रयोगः । कर्ममृष्टिं सिद्धवृत्तकृत्य श्रुत्या कर्मम्
चेत्युक्तं तामाह तेऽपि । सप्तमी निमिनार्था । ज्ञानमयम् इत्योपाधिक-
मीक्षणमुक्तम् । अन्नात्प्राण इत्यत्र पञ्चम्याः क्रमार्थत्वस्योकारादिहापि तत्प्रम-
हमागङ्गाह पूर्वस्मादिति । नियतपूर्वकालवर्तित्वं कारणत्वं तच्छब्दार्थः ११ । ११

* भाट्टमते इति ५ पु. पा. ।

+ व्या मृ अ २ पा. ३ मृ १८ ।

१ नामरूपेति १ पु. पा. ।

१ व्याचिकर्षाणां मिति ३ पु. ।

इत्यर्थः* । नियतपूर्वमतः सर्वज्ञाज्जायमानस्य हिरण्यगर्भब्रह्मणः पर-
 १२६ । १५ कालवर्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याह एतदिति । नाम देवदत्त
 इत्यादि । रूपं शुक्रादि । मुमुक्षोश्चरति । तन्निष्ठस्येति सूचार्थानुकर्षः ।
 अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशश्च मुक्तिविरोधी । यदवादि यत्प्राये श्रूयत-
 इति तत्राह मंशये चेति ।

द्वितीये स्थितम्-विशये प्रायदर्शनात्† । वत्समालभेत वत्समि-
 कान्ता हि पशव इत्यत्र‡ किमालभतिर्यजिमत्कर्मभिधान उत स्पर्शमात्रव-
 चन इति संशये वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादावालभतिः प्राणिद्रव्यसंयुक्तो
 यजिमत्कर्मोभिधानो दृष्ट इतीहापि तथात्वे प्राप्ते राद्धान्तः । वायव्यादौ
 पशवतासम्यन्धाद्यागप्रतीतेर्यजिमत्संज्ञपनाभिधाय्यालभतिः । इह तु न
 यदवतासम्यन्धाभावात् किं तु गोदोहनादिसंस्कारकर्ममनिधौ श्रवणात्
 स्पर्शमात्रसंस्कारकर्मवचन इति ।

११ । २१ प्रकृते वैषम्यमाह इहत्विनि । ब्राह्मणः अयनमाश्रये यस्य स्वयं
 त्वाभास इति आश्रये सादृश्यानिगमभङ्गाय मरीच्युदाहरणम् । चेतनभेदा-
 श्रये चन्द्रभेदः । पातञ्जनादिमते ऽप्याह न चेति । तन्मते कार्याणा-
 मधिष्ठानरूपादानाच्च भेदात् श्रुतौ च तदभावादित्यर्थः । चेतनं कारण॥-
 मिति प्रतिपाद्ये तत्समत्वोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह॥ सदिति । अधिकरणा-
 नुक्रमणे उक्तो ऽर्थो भाष्यारूढः क्रियते तथापीक्षितेति । सिद्धान्ते ऽप्य-
 निर्वच्य विगुणा** ऽस्ति माया तत उक्तं पारमार्थिकेति । तेनापीति ।
 चेतनकारणेनात्मन गत्र बहुभवनकथनेनत्यर्थः । आकाशोपक्रमसृष्टिश्रुत्या
 तेजःप्राथम्यश्रुतेर्विषयधिकरण॥ सिद्धान्तो नास्तीति कृत्वा चिन्तयैव विरो-
 १२७ । २० धमाह गग्यपीति । छान्दोग्ये हि तासां विवृतं विवृतमेकैकामकरोदिति
 तिसृणां देवतानां तेजोऽब्रह्मनामेव विवृत्करणमनन्तरं वक्ष्यति न गगनप-
 वनयोस्तत्र च तेजः प्रथममिति स्वरूपोत्पत्तावपि तदुपचार इति ।

* गार्ग्य इति नास्ति २ पु. ।

† जे. सू. अ. १ पा. ३ सू. १६ ।

‡ चेतनं कारणमिति २ पु. पा. ।

** अनिर्वच्यविगुणेति २ पु. पा. ।

+ व्यास सू. अ. १ पा. १ सू. ७ ।

‡ इत्युपक्रम्यति २ पु. पा. ।

* आशङ्क्येति नास्ति २ पु. ।

++ व्यास सू. अ. २ पा. ३ सू. १ ।

संप्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।

तथापि युक्तियुक्तत्वा* द्वाचस्पतिमतं शुभम् ॥

पृथिव्यवनलात्मत्वं गगने पवने च चेत् ।

रूपवत्त्वमहत्वाभ्यां चाक्षुषत्वं प्रसज्यते ॥

अर्द्धभूगस्त्वतः क्षित्याद्यविभाजनकल्पने ।

व्यवहारपथा प्राप्ता मुधा पञ्चीकृतिर्भवेत् ॥

अनपेक्ष्य फलं वेदासिद्धेत्येपेक्ष्यते यदि ।

चिह्नकृतिः श्रुता पञ्चीकृतिर्न क्व च न श्रुता ॥

तस्मात्सुपूज्यते तेजोऽव्यघ्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वादिति ।

पञ्चीकरणमेवम् । पञ्चभूतानि प्रथमं प्रत्येकं द्विधा विभज्यन्ते । तत एकैकमर्द्धं चतुर्धा क्रियते । ते च चत्वारो भागा इतरभूतेषु चतुर्षु निक्षिप्यन्ते । तत्राकाशस्य स्यादुर्ध्वं भूतान्तरागतपादचतुष्केण च पञ्चीकरणम् । एवं भूतान्तरेषु योजना ।

चिह्नकरणे तु त्रीणि भूतानि द्विधा विदार्य प्रतिभूतमेकैकमर्द्धं द्विधा प्रस्फोट्येतरभूतद्वये योजनामिति ।

अभ्युन्नयाय श्रुत्यन्तरोदाहरणमित्याह एकमिति । ब्रह्म चतु- १२८ । १
त्पादिति । क्व चिन्न षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्येत्यस्य भाष्यस्य व्याख्यानम् । पशोः पादेषु हि पुरतः खुरौ पृष्ठतश्च द्वौ पार्श्वोर्म्यानीयावयवौ दृश्यन्ते । तदुत्परमात्मन्यपि चतुष्पात्वेन षोडशकलत्वेन च पशुरुपकल्पनयोपासनम् ।

इदमुदाहरणमत्र न संगच्छते । प्रश्नोपनिषाद् होहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति प्रस्तुत्य स ईलाञ्जलि

* युक्तिदृष्टत्वादिति २ पु. पा. । । पश्येन अपि चेदिति २ पु. पा. ।

† अभिभावककल्पने इति ५ पु. पा. । ‡ इतरेषु भूतेष्विति २ पु. पा. ।

॥ इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषः तस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति प्रस्तुत्य स ईलाञ्जलि कस्मिन्नेव हस्तकल्पने उत्क्रान्ते । भविष्यति कस्मिन् या प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठाभ्यामीति प्रश्नोपनिषदि प्रस्तुत्यति भाष्यार्थः । ताश्च कलाः स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रिता ये यापुञ्ज्यतिराप. एषि यामिन्द्रिं मनोऽक्षमवादीति तपो मन्त्राः कर्म नैका लोकेषु नाम चेति आश्रयवगता विवक्षिताः निबन्धकर्ता तु कलाषष्टस्यावयवव्यवस्थान्तात् कथमवस्थापयथाः प्राणदयो ब्रह्मणः कला इत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे प्राण्यतिदिगुपनिषत्तस्य जगतः कलात्म्यमपादनात्कनान्यामित्याह-ब्रह्मचतुर्ष्वर्पादित्यादिना- इति इतदर्थं प्रसिद्धेतीति (१०१ पृ. २० पं.) प्रतीकपर्यन्तपण्यस्थाने पाठः २ पुस्तके ।

कस्मिञ्चहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
मीति स प्राणमसृजत् प्राणाच्छृङ्गां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनो
ऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेति पठ्यते । छान्दोग्ये
तु दिगाद्यवयवः षोडशकल उपास्यो न च तत्र स ईक्षाञ्जके इति श्रवणमस्ति ।

तस्माद् न्यायनिष्ठं शास्त्रमिति द्योतयितुमनुदाहरणमप्युदाहृतम् ।
अथ वैवं कथं चित्समर्थनीयम् ।

परब्रह्मप्रमित्यर्थां सृष्टिमाश्रित्य शासति ।

उपासनानि वेदान्तास्तस्य गतदुदाहृतम् ॥

या हि कलाः प्रश्ने परमात्मप्रमितिप्रयोजनास्तस्य उत्पन्ना इत्युक्ता-
स्ताभिर्विशिष्टाः छान्दोग्ये स गवोपाम्य उक्तः । तत्र यद्यपि श्रद्धादयश्छा-
न्दोग्ये न पठिता नापि दिगादयः प्रश्ने न च गुणोपसंहारः सगुणनिर्गुणत्वेन
विद्याभेदादुपसंहारे चाधिकसङ्ख्यापत्तौ षोडशकलत्वमङ्गात् । तथापि पृथिवी-
न्द्रियमनःप्राणादयः कियन्तः समा उभयत्रापि दिगादयस्तु लोकेष्वन्तर्भवन्ति
न च यावत्सृष्टावुक्तं तावत्सर्वमुपास्तावुपसंह्रियते येन संख्या ऽतिरिच्यते* ।
उपयोगि तु तस्मात्प्रश्नच्छान्दोग्ययोरेकत्वात् षोडशकलस्य शक्यते वक्तुं
दिगाद्यवयवं षोडशकलं प्रप्नुत्य स ईक्षाञ्जके इति श्रूयतइति । एवं च
निर्गुणप्रकरणे कलाशब्दप्रयोगो ऽन्यत्रोपाम्यत्वाभिप्रायः सन् सोपयोग इति ।

कलाः षोडश भूतानि प्राणा ऽर्चं नाम कर्म च ।

श्रद्धा लोकास्तपो मन्त्रा मनो वीर्यं शरीरकर्म ॥

१२८ । १२

प्रसिद्धेति । लक्षणाया गव निरूढत्वार्थं प्रयोगानुगमो न वाचक-
त्वायेत्यर्थः ।

सप्रमे स्थितम्-इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वम्† । सौर्यादिष्व-
नाम्नानादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते उच्यते । यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु
वदत्योदनं पचेति तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यतां करणं विहि-
तम् । तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृ-
तिविहितपूर्वेतिकर्तव्यतावत्त्वमिति ।

* अतिरिच्यतेति ३ पु. पा. ।

† चेति नास्ति ३ पु. ।

‡ गतदप ३ पुस्तके-निबन्धकर्ता-इत्यादिबन्धो ऽधिक उपरि लिखतः ।

§ ज. म. अ. ७ पा ४ सू. १ ।

समुदाचरणं व्यक्तिः । नेषामपि हेरण्यगर्भाणां मते क्रेशेरवि- १२६ । ६

द्याऽस्मिन्पारागद्वेषाऽभिनिवेशेधर्माऽधर्मकर्मणां विषाकेन तत्फलान्न आशयेन
फलभोगवासनया अस्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृत्यसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं नाचेतन-
स्येत्यर्थः । न चेत्तदपि भेदमत्तं अद्वैतमित्याह तदपि चेति । इदं ताव-
दित्यादिदोषोऽस्तीत्यन्तं भाष्यं ब्रह्मणि प्रकृत्यर्थस्यैव न्याऽज्ञानप्रदर्शनपरम् ।
ज्ञाननित्यत्वइत्यादिना प्रत्ययार्थानुपपत्तिमागङ्गु परिहृयते । तदभिप्रायमाह
एतदर्पामि । अनुपहितनित्यचेतन्ये कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । साधितृप्रका-
शस्य रूपदेर्भावादसत्यपीति भाष्यायोगमागङ्गु विकल्पमुखेनावतारयति
किंमिति । सचित्तरि कर्मास्तीह तु नेति घञ्मुत्त एव कर्माभावा उदाहर-
णाद्वैषम्यमभिमतम् उत दृष्टान्ते कर्म विद्यते विवक्षितं च दार्ष्टान्तिके तु
यद्यपि विद्यते तथाप्यविवक्षितं तत्र मते ऽध्यस्तत्वाद्वैषम्यमिति मतम् ।
तत्र द्वितीये विकल्पे किं सचित्ता प्रकाशयतीत्यस्माद्वैक्षतेत्यस्य दार्ष्टान्तिकस्य
वैषम्यमुत प्रकाशतइत्यस्मात् । आद्यमभ्युपगमेन परिहरति तदा प्रका-
शयतीत्यनेनेति । न द्वितीय इत्याह प्रकाशते इत्यनेनेति । न
ह्यत्रेति । अकर्मकत्वात्प्रकाशतेरित्यर्थः । एवं च सत्त्वैवतेत्येतदपेक्षणां , ११०
करोतीत्येवंपरं न त्वान्निवयतीत्येवमर्थमिति । प्रकाशतइति कर्तृत्वव्यप-
देशदर्शनादित्ययमेव भाष्यपाठः साधुर्न गिजन्तः । आद्यविकल्पयोर्मध्ये
प्रथमं प्रत्याह अथेति । ऐक्षतेत्यत्र कर्माविषयतामुपेत्य प्रकाशतइतिवत्क-
र्तृत्वनिर्द्वेष्टं उपपादित इदानीमविवक्षा ऽप्यसिद्धेत्याह विवक्षितत्वाच्चेति ।
न खल्वस्माकं क्व चिद्वास्तवं दृश्यमन्यतो ऽध्यस्ततयैव कर्मत्वस्य विवक्ष-
त्यर्थः । या तु प्रधानस्य सर्वज्ञत्वे साक्षिणी सत्त्वोत्कर्षे योगिमार्वत्तप्रसिद्धि-
रुक्ता सा समा ब्रह्मण्यपि चेतनेश्वरप्रस्तादायतयोगिमर्वत्तत्वस्य* पातञ्ज-
लसन्ते† प्रसिद्धत्वाद् इत्येवमर्थं यत्प्रसादादित्यादिभाष्यं‡ तद्व्याचष्टे
यस्येति । तत ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यगात्माधिगमे ऽन्तरायस्य रेगादेरप्य§
भाव इति सूचार्थः । वस्तुतो नित्यस्येति । आपाधिकत्वेनानित्यत्वस्यो-
क्तत्वादिति । कारणाऽनपेक्षामिति । कर्ममात्रमुपाधिमौल्यमपेक्षते न
शरीरादीति भावः । स्वरूपेणेति । अन्येनेत्यर्थः । ज्ञानाभिध्यक्तये कर्तव्यं १३० । ६

* सार्धञ्चस्येति ० पु. पा ।

† तन्त्रेणेति ० पु. पा ।

‡ यत्प्रसादादिभाष्यमिति ० पु. पा ।

§ अपिगच्छा न ति ० पु. ।

नास्तीत्याह आवरणादीति । ज्ञानमेव बलं सामर्थ्यमुपाध्यवच्छिन्नफलो-
त्यनौ तेन बलेन फलभूतानुभवस्य कारणं क्रिया सा च* न प्रधानस्येत्याह
प्रधानस्य त्विति । अभिनिवेशस्यैव मिथ्याबुद्धित्वात्कथं तस्यैव तं प्रति
हेतुत्वमत आह पूर्वैरेति । ननु लयलक्षणा ऽविद्योपादानमस्ति कथं माच-
शब्दो ऽत आह मात्रेति ।

गोणश्चेदिति । सूत्रसंबन्धिभाष्यमनुक्रमणिकायां व्याख्यातमित्युपरि-
१३१. २ तनभाष्यं व्याचष्टे शङ्कोत्तरत्वेनेत्यादिना । यः सदाख्यः षष्ठो ऽणिमा
ऽणोर्भावः । भावभविषारभेदादणुः । गतस्यात्मनो भाव एतदात्म्यम् ।
अयमपि प्रयोगो भवितृपरः । गतदात्मकं जगत् । सत्येन तत्परशुं गृह्णते।
मोक्षवत्सत्यब्रह्मक्षम्य मोक्ष उक्तः तत्परं परशुं गृह्णातीत्यत्र । उक्तं प्राणः
अर्थवादप्रकल्पितेनेति । गतानि वाव तानि ज्योतीषि य गतस्य स्तोमा
इति प्रकाशकत्वाज् ज्योतिष्टेन रूपितचिद्वृदादिस्तुतिसमुदायकत्वात्कृतौ
ज्योतिःशब्दः । हे श्वेतकेतो पुत्र तमप्यादेशम् । आदिश्यते इति शास्त्रा-
चार्योपदेशगम्यं ब्रह्मप्राप्ताः पृष्ठवानमि त्वमाचार्यं येन श्रुतेन शास्त्रतो
ऽश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवति अमतमन्यन्मतं तर्कतो येन मतेन अविज्ञानम-
निदिध्यामितं विज्ञातं भवति येन विज्ञातेनेति अन्यज्ञानादन्यन्न ज्ञेयमिति ।
पुत्रप्रश्नः कथं न्विति । नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह यथा सोम्येति ।
यो विकारः स वाचारम्भणं वागालम्बनम् उच्यते परम् । नामधेयं
नाममात्रं नार्थ इति । मनःशब्दवाच्यो भवतीति । लक्ष्यो भवति† ।
अथमेव खलु सोम्य तन्मन इति स्वप्नोपन्यासवाक्ये अर्थवादस्यापि स्वपि-
तिनामनिर्वचनस्य यथार्थत्वाय हृदयादिनिरुत्पुद्गाहरणम् । तस्य हृदय-
शब्दस्यैतन्निरुक्तं निर्वचनम् । अशनायापिपासे सोम्य विजानीहि इत्युप-
क्रम्याशितस्यान्नस्य द्रव्यीकरणेन नयनाज्जराणादापो ऽशनायाः । एकवचनं
छान्दसम् । द्वावकोदकापनयनाच्छेषाणादुदयं तेजः । आकारः छान्दसः ।
प्राणाः चक्षुरादयः । यथायतनं यथागोलकम् । प्रायेभ्यो ऽनन्तरमा-

* वेति नास्ति २ पु. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ६ ।

‡ तमादेशमिति १ पु. पा. । आदेशमित्येतदर्थं मा माम् इत्यधिकं २ पु. ।

§ लक्ष्यो भवतीति २ पु. पा. ।

दित्याद्या अनुयाहकदेवाः । लेख्यन्तर्हीति कालो विषयाः । करणाधिपानां जीवानामधिपः* ॥

भाष्ये जन्मादिमृचमारभ्य वृत्तानुवादः प्रतिज्ञामृचमिदृषत्कारणे-
त्याह ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति हीति । वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे मिद्रे १३२ । १५
ऽपि प्रमाणान्तरैरविरोधार्थमुत्तरसूत्रारम्भमाशङ्क्य तेषां ब्रह्मण्यप्रवेशमाह
तच्चेति । अत्र भाष्यं द्विरूप हीति तदयुक्त निरुपाधिन एव जिज्ञा-
स्यत्वादित्याशङ्क्याह यत्पर्याप्ति । यदि मोषाधिकरूपस्य निरुपाधिकी
देशशेषता कथं तर्हि उपास्तर्हि तत्राह कचिदिति । अत्रा-
न्तराश्रयभेदेनोपाधिविबल्योपासनविधिरित्यर्थः । उपास्तोनामपि मोक्ष-
साधनत्वव्यावृत्तये फलान्तरागत्याह तदुपासनानीति । अभ्युदयार्थानि
प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहरादीनि । कर्ममृदुर्थान्युद्गीथा-
दीनि । गतानि विधेयत्वाद्यद्यपि कर्मकाण्डे वक्तव्यानि तथापि मानसत्वेन
विद्यासाम्यादिहाधीतानीत्यर्थः । गुणभेदे ऽपि गुणिन गृह्यत्वादुपासनातत्फ-
लभेदाभाव इति शङ्कते स्यादेतदिति । न विशेषणमात्रमुपाधयः किं १३३ । १०
त्वप्यात्रमिव सवितुर्गच्छेदकाः । तत्रोपाहितभेद इति भाष्याभिप्रायमाह
रूपाभेदे इति । यद्यप्युत्पत्त्युत्तरेभाष्ये पूर्वग एवमुक्तमिव भाति तदपेन-
सक्त्याय तन्निरस्यां शङ्कायाह नन्वेति । स्थिते ऽप्युपाहितभेदे नोपासन-
विधिर्येवातिशयिष्येति शङ्क्य प्रत्युपाध्ययनानेनोपासकस्यापि स्वतः श्र-
वणादत्र औपाधिकानां मध्ये एक उपासको ऽपकृष्टो ऽपरमुपास्यमुत्कृष्ट-
मिति तारतम्यं सूचयन्त्य उपासनविधिश्रुतगः कथमित्यर्थः । वस्तुतः
स्वतःसिद्धैश्वर्ये ऽप्युपासक उपाधिनिकृषादनभिष्यक्तैश्वर्यस्तत्प्रत्याश्रिप्त-
तैश्वर्यं विशुद्धोपाधिमुद् ब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह यत्पर्याप्ति । ११ । १६
स्यावरादिष्वसदिव ज्ञानादि नियोगादिषु सतत्त्वात्यान्तापवृष्टं मनुष्येष्वपकृष्ट-
मात्रम् । गन्धर्वादिषु प्रकर्षवद्वेदादिष्वन्त्यन्तप्रकर्षादिति ।

* अत्र पञ्चमम् ईदृश्याधिकरणं समाप्तम् । अत्र सूत्राणि ५ ईदृशतन्नाशब्दम् ५ गौण-
शब्देनात्मशब्दात् ६ तच्चिष्टस्य मोक्षोपदेशात् ७ हेयत्वावचनाच्च ८ स्वाध्यायात् ९
गतिरुपान्यात् १० श्रुतत्वाच्च ११ ॥

† अत्रस्थाने उपासकस्येति २ पु पा । ० कथमित्य घटतइत्यर्थं इति २ पु पा-
; देवेत्येति २-३ पु पा ।

अविशेषेण वेदान्तानां निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वयः साधितस्तस्य
 क्व चिद्विरमयवाक्यादावपवादः क्व चिदानन्दमयवाक्यादावपवादाभास-
 प्राप्नो तदपवादश्च प्रतिपाद्य इत्यध्यायशेष आरभ्यते ।

१३४ । ५

आनन्दमयो ऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

ननु ता आप येनन्तेत्यादाब्रह्मसंनिधिपणबाध्य मुख्येक्षितृ ब्रह्म
 निर्णीतमिह कथमन्नमयादाब्रह्मसंनिधिपाठादानन्दमयस्याब्रह्मत्वशङ्का ऽत
 आह गौणेति । अनादिगौणत्वप्रवाहपाते ऽपि जगत्कारणे मुख्यमीक्ष-
 णमिति युज्यते मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वात् । अतस्तत्र विषयानुदये
 प्रायपाटो ऽकिञ्चित्करः । अत्र तु मयटो विकारप्राचुर्येर्मुख्यत्वे सति
 विकारार्थग्रहणे प्रायदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थत्वाद्वावर्तिकेत्यर्थः । एवं च
 पूर्वोक्तकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणलक्षणसंगतिरपि
 सूचिता । संशयबीजं च मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्यमुक्तम् । प्रयोजनं च
 तत्तदुपास्तिः प्रमितिवति सर्वत्र दृष्टव्यम् ।

११ । १०

भास्करोक्तमाशङ्क्याह न चेति । विकारो हि द्विप्रकारः कश्चि-
 च्छक्तिरूप्यादिः स्वरूपेणाध्यस्तः कश्चित् प्रतिबिम्बघटाकाशादिरूपाधितो
 विभक्तस्तत्र प्राणादुपाधिविभक्त आत्मा तद्विकारः । अथ वा भृगु-
 बलन्युक्ताधिदेविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिका अन्नमयादयः कोशा विकारा इति ।
 विकारसंनिधेः सर्वान्तरत्वलिङ्गेन बाधमाशङ्क्याह चतुष्कोशेति । आन-
 न्दमयस्य सर्वान्तरत्वमन्नमयादान्तरत्वेनोक्तं तस्मादन्यस्यान्तरस्याश्रयणा-
 त्प्रथमं निरस्य द्वितीयं निराचष्टे न चास्मादिति । यथा बलवान्देवदत्त
 इत्युक्ते यच्चदत्तादपेक्षमेष बलवत्त्वं सिंहादीनां ततो ऽपि बलवत्त्वमनु-
 क्तमपि गम्यते तथा ऽऽनन्दमयस्येतरकोशापेक्षमान्तरत्वं ब्रह्म तु ततो
 ऽप्यान्तरमनुक्तमपि गम्यतइत्यर्थः । ब्रह्मत्वे लिङ्गाभासं निरस्य जीवत्वे

१३५ । ५

लिङ्गमाह न च निष्कलस्येति । श्रुतिमप्याह नार्पाति । सशरीरस्य
 प्रियादि दुर्धारमित्येतावता कथं मयटः प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरुक्ता
 तथाह अशरीरस्येति । श्वमुक्ते ह्यशरीरे ब्रह्मणि नाप्रियमित्युक्तं भवति ।
 तथा च दुःखगन्धदोषी प्राचुर्यार्थो मयड् न संभवतीत्युक्तं स्यादित्यर्थः ।
 आनन्दप्रातिपदिकाभ्यासलिङ्गात्कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं वैयधिकरण्या-

दिति शङ्कानिराकरणार्थं* भाष्यमानन्दमयं प्रस्तुत्येति तदित् । मनुष्यं
पुच्छब्रह्मणः प्राकरणिकत्वात् आह आनन्दमयावयवस्येति । ननु १३५ । १३
ज्योतिषेति कर्मान्तरविधिर्नाभ्यासेऽत आह कालेति । वसन्तकालगुण-
संक्रान्तत्वान्न कर्मान्तरविधिरित्यर्थः । देवदत्तादेरपि † बलवत्त्वं सिंहादेर्मा-
नान्तरसिद्धम् । आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं नापि श्रुतिरित्य-
भिप्रेत्याह न हीति । दृष्टान्तवेषम्यं शङ्कते तादर्थ्यादिति । मुख्यास्त-
न्वसीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदपि तुल्यमित्यर्थः । यो ऽपि पूर्ववत्ते प्राचु-
र्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सो ऽप्युपाधिषगादित्यर्थोत्परिहृत
इत्याह प्रियादीनि । एवं च विकारशब्दादिति सूत्रं व्याख्यातम् । सत्य-
कृतवचने मयट् । तदिति प्रथमासमर्थान्प्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवचनाभिधाने
गम्यमाने मयडिति सूत्रार्थः । वचनग्रहणात्प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः । तादृश-
स्येव॥ लोकं मयटाऽभिधानादिति ।

मान्त्रवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकृद्भिः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति मन्त्र-
स्तुतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये निर्दिश्यते प्रकृतत्वादसंबद्धपदव्यवायाभावाच्चैत-
विशृत्तं तत्चेतरेतरवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावाद् मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यानव्याख्येयभा-
वम्याविशदत्वात्प्राकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे अपि च मन्त्रेति । यथा मन्त्रः १३६ । ७
प्रयोगोपाय एवं केशवतुष्कवाक्यमानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायस्य देहादित्यति-
रेकस्य समर्पकत्वाद्गौण्या वृत्त्या मन्त्रउच्यते आनन्दमयवाक्यमुपेयप्रयोगविधा-
यिब्राह्मणवदुपेयब्रह्मप्रत्यायकत्वाद्वाह्यं विवक्षितम् । तयोश्चेतरेतरवार्थप्र-
त्यभिज्ञामाह मन्त्रे हीति । परब्रह्मणीति । विज्ञानमयादिशब्देर्गण ब्रह्मेष-
तत्तदुपाधिभ्यः प्रविचित्र्य निर्दिष्टमित्यर्थः । न चेत् प्राणमयाद्यन्तरात्मनो
विज्ञानमयस्यात्मत्वापत्तिस्तस्मादान्तरेपदेनादिति भावः । सूत्रकारग्रहणं
व्याख्येयभाष्यानपेक्षत्वसूचनार्थम् । भाष्ये ऽपि महाप्रकरणोपन्यासः सूत्रार्थे न
मन्त्रब्राह्मणतया व्याख्यानव्याख्येयभावो ऽत एवाह अन्यथा हि प्रकृतहाना-
प्रकृतप्रक्रिये स्यातामिति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चेत्यपि भाष्यं प्रकरणप्रदर्शनपरमेवे-
*त्यविरुद्धम् । सौत्रं तु मान्त्रवर्णिकपदं विवक्षितं कृतं टीकाकृता †

* निरासार्थमिति २ पु. पा. ।

† इदमिति नास्ति २-३ पु. ।

• देवदत्तादपीति २-३ पु. । † व्या. म. अ. १ पा. १ म. १३ । 'एवेति नास्ति २ पु. ।

• व्या. म. अ. १ पा. १ म. १६ । ** प्रकरणोपन्यासद्वयनपरमेवेति २ पु. पा. ।

ननु सर्वप्रपृत्त्याद्यनेकहेतूपदेशे वाक्यभेदः स्यादत आह
१३६ । १० सूत्रमिति । सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वमलङ्कार इत्यर्थः ।

ननु जीवादन्यत्वाद्भानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं घटादिद्वयदर्शनादत
आह तस्मादिति । आनन्दमयो ह्यात्मशब्दा*चेतनमयस्य च जीवत्वा-
हित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । एकत्वे ऽपि परजीवयोगैषाधिकभेदाद्ब्र-
ह्मलब्धव्यभावे जीवस्यापि स्वं प्रति स्यात्तस्यापि स्थूलसूक्ष्माद्युपाधिभेदादत
आह न त्विति । स्वतन्त्रोपाधिभेदे चेतनभेदः परब्रह्मणस्तु जीवो
ऽविद्यायां विभक्तः स त्वविद्यावच्छिन्न एव स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यामवच्छि-
दातइति न स्वस्मादोपाधिको ऽपि भेद इत्यर्थः । सूत्राकूटो हि स्वरूपेणापि
मिथ्या जीवे तु भेदमात्रं कल्पितं न स्वरूपमतः कल्पितत्वमात्रे दृष्टान्त
१३७ । २० इत्याह अत्रैवेति । ब्रह्मानन्दमयं प्रत्यवयव उत प्रधानमिति पुच्छब्रह्म-
शब्दाभ्यां संगये मुख्यत्वाद् ब्रह्मनिर्णयेन गौणप्रायपाठो ऽपबाधित इह तु
पुच्छशब्दम्यावयवमात्रत्वे आधारमात्रत्वे च लार्वाणिकत्वसाम्ये सत्यवयव-
प्रायदर्शनादवयव इति सङ्गतिः ।

यदुक्तमानन्दमयस्याङ्गं ब्रह्मेति तत्र । श्रुतिवाच्यप्रमङ्गादिति वदन्
सिद्धान्तस्य बीजमावपति ब्रह्मपुच्छमिति । बलाबलाविवेकाय पूर्वोक्त-
पक्षयुक्तोर्विभजते तत्र किमिति । उपेक्षापि प्रायपाठं कथं चित्प्रचुरा-
नन्दवाचि चानन्दमयपदं कल्पितमपि ब्रह्मण्यप्रमितुं स्तोक्तदुःखानुवृत्त्या-
पत्तेरित्यर्थः । कया चिद्वृत्त्येति । अल्पत्वनिवृत्तिलक्षणेत्यर्थः । ननु प्रचुर-
प्रकाशः सधितेतिवदल्पत्वनिवृत्तिपरः किं न स्याद् उच्यते । यच्च प्राचु-
र्यवशिष्टप्रपदार्थप्रतीतिस्तत्रैवं भवति । यच्च पुनः प्राचुर्यमेव पदार्थेन विशेष्यते
तच्च विरोधि न ईषदनुवृत्तिः प्रतीयते ब्राह्मणप्रचुरो ऽयं याम इत्यादौ । तथा
च आनन्दमयपदे ऽपि प्रधानप्रत्ययार्थे प्राचुर्ये प्रति आनन्दस्य विशेषण-
त्वाद् दुर्निवारा दुःखानुवृत्तिरिति । तथापिशब्दबलाद्विरोध्यनुवृत्तिः
प्रतीयते मानान्तरेण तु तदभावावगमे प्राचुर्यमल्पत्वनिवृत्तिपरं कल्प्यते ।
१३८ । १४ तस्मान्मयडर्थस्य मुख्यस्य त्यागः । कृतबुद्धयः शिञ्जितबुद्धयः । विदा-

इकुर्वन्तु विवेचयन्तु* । विभागमात्रेणैव सिद्धान्तप्राप्त्यन्तर्भावमुन्मीलयत्वित्यर्थः ।
उक्तविवेके स्फोरयति प्रायेति । मयद्विकारे ऽमुख्यो ब्रह्मशब्दः परब्र-
ह्मणि मुख्यः । अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थग्व मुख्यो न मयदर्थः ।
पूर्वपक्षे एतन्नित्यलङ्घनम् आनन्दमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरि-
त्यागश्च स्यात् । उतरे तु पक्षे पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम्
अनुगुणं तु मुख्यचित्तमित्यर्थः । ननु यथा पूर्वपक्षे मयद्विकृतिबाध ग्व
सिद्धान्ते पुच्छश्रुतिबाधस्तथाह पुच्छपदं हीति । लाङ्गने मुख्य पुच्छपद
न करचरणादावयवमात्रे आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलाङ्घनसंभव
इति । अपि च पुच्छशब्देनाधारलक्षणा प्रतिप्रेत्युपपदसामर्थ्याच्छ्रुत्यनुमता
नात्रयवलक्षणेत्याह आधारपरत्वे चेति । आनन्दमयस्य कोशस्यैवतर-
कोशापेक्षया ऽऽन्तरत्वं चेत्तर्हि ततो ऽभ्यन्तरं ब्रह्म किमिति नोक्तमत आह
ब्रह्मणस्त्विति । अथात्रप्रतिप्रात्यसामर्थ्यादित्यर्थः । यदुक्तमुपाधिवशात्प्रि-
यादियोगः प्राचुर्यप्रयुक्तदुःखलेगान्वयश्चेति तत्राह बाङ्मनसंति ।

गुणे त्विति । यथा ह्यर्गोषोमीये पगावेकपाशके ऽर्दितिः पाशान् १३६ । १४
प्रमुमेक्षेतानित्यदितिः पाशं प्रमुमेक्षेतमिति च मन्त्रो श्रुतौ तत्र बहुवचन-
वान्मन्त्रः किं प्रकरणादुत्क्रष्टव्यो न वेति विगमे । बहुवचनस्यासमवेतार्थ-
त्वादुत्कर्षे प्राप्ते विगमेप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्यार्गोषोमीये समवे-
तार्थत्वात् तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाच-
कमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवोल्लक्षयतीति नयमे निर्दुर्गतम्-विप्रति-
पत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद् गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उक्तोषो
ऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्या-
त्पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना न
तद्वलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिकपाशतन्त्र्येणोत्कर्षक-
त्वायोगादिति सूत्रार्थः ।

यमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नैया-
नीति । तथा चाचार्यशबरस्वामी वर्णयां बभूव लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि

पदानि तानि सति वेदाविरोधसम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेणैव गन्तव्यमिति ।

परायणीति भाष्ये येषु सूत्रेषु व्याख्या ऽतिदिष्टा तान्यल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमं योजयति यत्सत्यमिति । तद्वेतुव्यपदेशाच्चेति* सूत्रव्याख्यानपरमधिकरणसमाप्तिभाष्यं व्याख्याति विकारजातस्येति† । अवयवश्चेत् कथं कारणमुच्येत‡ । तत्र हेतुमाह न हीति । आनन्दमयस्तावद्विकारस्तदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यात्परिच्छिन्नत्वात् तथाभूतं सन्न विश्वहेतुरित्यर्थः । चिन्ताप्रयोजनमाह तस्मादिति । आनन्दमयविकारस्यावयवो ब्रह्मेति कृत्वेत्यर्थः । तेन ब्रह्मणा ऽवयवेन योगो यस्य स तथोक्तः§ ॥

१४० । १७

अन्तस्तद्गुर्मापदेशात् ॥ २० ॥

निविशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कृतं मनीश्वराः ।

य मन्दास्ते ऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणेः ॥

यगीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेक्षोपाधिकल्पनम् ॥

समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपेक्षानन्दमयाधिकरणउत्सर्गः स्यापितः । इदानीमपवादचिन्तार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन् प्रघट्टकसङ्गतिमाह पूर्वस्मिन्निति । यद्यप्यपवादापवादत्वात् पुच्छब्रह्मचिन्ता प्राप्तद्वन्द्वविचारसंनिधौ कर्तुं युक्ता तथाप्यवान्तरसङ्गतिमालोच्य कामाच्च नानुमानापेक्षेति प्रधाननिरासस्यैवत्यधिकरणा नन्तरं बुद्धिस्यतां चापेक्ष्य प्रथमं कृता । आदित्यपदवेदनीयो जीव उपास्यत्वेन न तूपास्यत्वइत्यनुषङ्गः । इह रूपवत्त्वसर्वपापविरहाभ्यां संशये पूर्वत्र मुख्यचित्तयाख्यबहुप्रमाणानुसारान्निविशेषनिर्योगवद् रूपवत्त्वादिवबहुप्रमाणवशात्संसारो हिरण्यमयः पुरुष इत्यवान्तरसङ्ग-

* व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. १४ ।

† एतदपे-अवयवो यदीति शेष-इति

‡ पु. अधिकम् ।

§ उच्यते इति २ पु. पा. ।

§ अत्र घट्टमानन्दमयाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८-आनन्दमयो ऽध्यासात् १२ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्रानुयात् १३ तद्वेतुव्यपदेशाच्च १४ नेतरोऽनुपपत्तेः १५ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते १६ भेदव्यपदेशाच्च १७ कामाच्च नानुमानापेक्षा १८ तस्मिन्नस्य च तद्वेगं शास्ति १९ ॥

व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. १८ ।

१ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ४ ।

तिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं सङ्कलयति मर्यादति । सर्वेषाम्पविरहस्यान्यथासिद्धिः १४१ । ३
माह कर्मेति ।

इन्द्रस्य वृषवधेन ब्रह्महत्याश्रवणादस्ति देवानां कर्माधिकार इति
भारतीविलासः । तन्न । गवां सचासनश्रवणात् तेषामप्यधिकारप्रसङ्गात् ।
असम्भवस्तूभयत्र तुल्यः । न ह्येन्द्रे दधनि इन्द्रस्याधिकारसम्भवः । न च
निषेधाधिकारो न ह वै देवा न्यायं गच्छन्तीति श्रुतेः । अथ प्राक्कृतस्यैव
पापस्य फलानारम्भकत्वमेतच्छ्रुत्यर्थः तर्हि तदेव पाप्मोदयस्यालम्बनमस्तु
कर्मानधिकृतत्वेऽन्तेः त*त्प्रदर्शनार्थत्वादिति । अमुष्मादादित्यास्पराश्रुः ।
न ह्यनाधारस्येति भाष्यं व्याचष्टे अनाधारत्वे चेति । नित्यत्वमिति
स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वस्य व्याख्या । कथं नित्यत्वेनाऽनाधारत्वमिति तस्माद्
अनित्यं हीति । तर्हि तत एवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेनात आह
नित्यमपीति । नित्यमपि असर्वगतं चेत्तन्न भवत्याधाररहितं यतो यद्- ११ । १५
स्तु तस्मान्नित्यादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थितस्या-
धारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविशेषणत्वेनानाधारत्वे हेतुर्व-
क्तव्य इत्यर्थः । सर्वोत्पत्तिसर्वदुरितविरहयोः रूपवत्त्वादिभ्यः किं बलमत-
आह अन्यभिचारिभ्यामिति । न ब्रह्मणोऽन्यत्र तयोः सम्भव इत्यर्थः ।
ब्रह्मणि सर्वोत्पत्तिसम्भवमाह सर्वेति । रूपवत्त्वादेर्ब्रह्मण्यपि संभवाद्भिचा-
रमाह विकारवदिति । कार्योपहितमित्यर्थः । सर्वदुरितविरहमुदाहृत-
वाक्येनापि प्रमिमीति नामेति । पाप्मभ्य इति अपादाने पञ्चमी । ततः
सर्वे पाप्मानो ऽपादानं यम्योदयस्य तस्य भावस्तता तदूषेणोदय उद्गम
उच्यतइति । रूपवत्त्वं तादृशेन रूपविशेषेणोपदिश्यतइत्यन्वयः । ननु हिर-
ण्यमयत्वं कथं तद्वि शरीरस्यात आह विकारस्य चेति । नन्वविकारि- १४२ । १७
ब्रह्मणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राऽप्रामाण्य-
मत आह न चेति । यथा लोके मायाविदर्शितमायानुवादिकाक्यं प्रमा-
णमेवं शास्त्रमपि । अप्रामाण्यं तर्हि कदा स्यादत आह अपि त्विति ।

* तर्हि न नास्ति २ पु ।

; अपिशब्दो नास्ति २ पु ।

† नित्यस्येति नास्ति ३ पु ।

१ प्रदर्शितेति ३ पु पा ।

मायां *मिथ्याबुद्धिं कुर्वदशास्त्रं स्याद् न तु तां करोति तस्याः प्रागेव
सिद्धत्वादित्यर्थः । विभूतिमत्स्वेषेश्वरावस्थाने सार्वाम्यविरोधमाशङ्क्याभि-
१४३ । ६ व्यक्तिमात्रं तत्र सत्ता तु सर्वचेत्याह सर्वेति । लोकक्रामेशितृत्वश्रवणा-
देव मनुष्यरीश्वराक्षां विना ऽशितुमपि न शक्यमित्यन्तः पारार्थन्यायः ।
सैवर्कं तत् सामेति । तच्छब्दैश्चाक्षुषपुरुषपरामर्शः । ऋगादिविधेयापेक्षया
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । उक्तं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात्सामस्तोत्रं ऋगुक्त्या-
दन्यच्छस्त्रं ब्रह्म त्रयो वेदाः पृथिव्याग्न्याद्यात्मके चेत्यादिभाष्यम् । तत्र
ऋगधिदेवं पृथिव्यन्तरिक्षदुनक्षत्रादित्यगतशुक्रभाहूपा साम चाग्निवाय्वादि-
त्यचन्द्रमआदित्यगतपरः कृष्णाख्यमतिकृष्णरूपात्मकमाम्नातमियमेव-
गग्निः सामेत्यादिना । अध्यात्मं च ऋग्वाक्चक्षुःश्रोत्रादिगतशुक्रभालक्षणा
तावदुक्ता । साम च प्राणच्छायात्ममनोविष्यकृष्णभाहूपा**माम्नातम्
वागवर्कं प्राणः सामेत्यादिना । गवमात्मके ऋक्सामे तस्य गेय्यौ पर्वणी† ॥

११ । ११

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

लिङ्गाद् ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मिन्निति ।
श्रुतिप्राप्तिप्रभसो लिङ्गेन बाधार्थं न्यायो ऽधिक इत्यर्थः । इदमुक्तं न भूता-
काश उपास्यत्वेनेति । यद्यप्यस्मिन्नन्ये पूर्वत्र सोपाधिकब्रह्मण उपास्ति-
चिन्ता ऽत्र तु तस्योद्गाथे संपत्तिचिन्तेति विशेषप्रदर्शनं भाति तथापि न तथा
ऽर्था ग्राह्यः । हिरण्यमयवाक्ये ऽपि तस्मादुद्गाथ इत्युद्गाथसंपत्तेस्तुल्यत्वात् ।
तस्मादेतदपि असाधारणधर्मवतः तुल्यमेवानूदितम् । आकाशशब्दे नभः-
पर उत ब्रह्मपर इति कूठिनिहूठप्रयोगाभ्यां विशये पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गा-
दन्यथासिद्धिरूपवत्त्वादि नीतमियं तु श्रुतिलिङ्गान्नान्यथयितव्येति प्रत्युदा-
हरणलक्षणसंगतिः । प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे अस्म्यति । तदानुगुण्येनेत्येताद्व-
१४४ । ३ वृणोति सर्वाणीति । प्रथमत्वे हेतुं व्याख्यातिः अपि चेति । ननु

* तां मायामिति २ पु. पा. ।

† सर्वलोकंति २ पु. पा. ।

; पुरुषेति नास्ति ३ पु. ।

॥ स्त्रीलिङ्गादिनिर्देश इति १ पु. पा. ।

॥ कृष्णाख्याऽतिकृष्णोति १ पु. पा. ।

* तावदुक्तेति नास्ति २ पु. ।

** कृष्णरूपमिति १ पु. पा. ।

† अत्र सप्तमम् अन्तरधिकरणं समाप्तम् । अत्र सूत्रे २-अन्तस्तदुर्मौपदेशात् २० भेद-

व्यपदेशाच्चान्यः २१ ॥

; धर्ममनुव्यमिति २-३ पु. पा. ।

११ व्याचष्टे इति २ पु. पा. ।

परबलीयस्त्वन्यायेन प्रथममाकाशं बाध्यताम् अत आह एकवाक्य- १४४ । :
 गतामिनि* । निरपेक्षं परं पूर्वं बाधते एकवाक्यनिविष्टशब्दानां तु पूर्वानु-
 रोधेनोत्तरार्थप्रतिपत्तिस्तद्विरुद्धार्थसमर्पणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । यदेव
 आकाश आनन्दः इत्यादौ ब्रह्मण्याकाशशब्दो गौणो दृष्टंस्तद्विहापि
 स्यादित्याशङ्क्याह न च क चिदिति । यादांमि जनवराः । यादांमोति
 प्रयोगे गङ्गापदाभिधेयस्य वाक्यार्थान्वयसम्भवान्मुष्यत्वं न त्विह नभसो
 वाक्यार्थान्वय आनन्द्याद्ययोगादत आह संभवश्चेति । मुख्यानुगुणेन
 गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणि मुख्यस्य वक्तव्यं
 किं ब्रह्मनभसोर्मुख्यम् उत ब्रह्मण्येवेति । नाद्य इत्याह अनेकार्थत्वस्येति ।
 न हि द्वितीयः इत्याह भक्त्या चेति । ननु नभसि गौणः ब्रह्मणि कूटः
 किं न स्यात्तथाह तत्पूर्वकत्वाच्चेति । प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्य-
 लक्षणं लिङ्गसूत्रगतलिङ्गशब्दार्थमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति सामानाधिक-
 रण्येनेति । नन्वेकार्थ्यं ऽपि प्रश्नोत्तरयोः प्रतिषेधनस्याकाशशब्दानुगोधा-
 त्प्रश्नोपि मुख्याकाशपरोस्तु तथाह पौर्वापर्येति । प्रश्नोत्तरयोरर्थत-
 शब्दतश्च पूर्वापरत्वेनानुसंधानादसंजातविरोधप्रश्नानुसारेण चरममुत्तरं
 नेयमित्यर्थः । अनेन प्रथमत्वे हेतोरसिद्धिरुक्ता प्राधान्यं तृपक्रमविरोधं
 सत्यकिञ्चित्करमित्युक्तं प्रधानत्वे ऽपीति । आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वे ऽपि
 गौणता अपिशब्दान्न नभसः प्रधानत्वमपि तु पृष्ठस्य सर्वकारणम्येवेत्यर्थः ।
 प्रधानत्वे ऽपीत्येतच्चावष्टे यद्यपीति । सामानाधिकरण्येनेत्येतद्विभज्यते
 यत्पृष्टमिति । अस्तु प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्व प्रश्नविषयस्तु नभ इति
 नेत्याह तदिहेति ।

१४५ । २

यत्तु कश्चिदाह । दान्धयेन स्वर्गलोकः सामप्रतिष्ठेत्युक्ते शालावत्या
 ऽप्रतिष्ठत्वेन तदुपयित्वा पृथिवीलोकः सामाश्रय इत्युच्ये । प्रवाहणस्तु तम-
 न्तवत्त्वेनादृष्टत्वं । तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति शालावत्या ऽपृच्छत् । तत्र
 पृथिवीकारणमात्रं पृष्ठं न सर्वलोकगतिः । तस्मात् ।

* अथ यावद्व्यक्तमिति भामतीपुस्तके अशुद्धं मुद्रितम् । † अथ यदेव इति २ पु. पा ।

२ आनन्द इति नास्ति २ पु. । ३ दृष्ट इति नास्ति २ पु. ।

उत्तर-प्रयोगदर्शनादिति स वक्तव्यं । तद्वान्यथा ऽप्युपपन्न इति अन्यो अधिकः २ पु. ।

४ सामर्थ्येति नास्ति ३ पु. ।

पूर्वापरपरामर्शरहितैः प्राज्ञमानिभिः* ।

कल्पितेयं गतिर्नैवा विदुषामनुरञ्जिका ॥ इति ।

तच्छ्रुतिभावानवबोधविवृम्भितम् । तथा हि । पृथिवीमात्रकारणस्यापां प्रसिद्धत्वेन प्रश्नवैयर्थ्यादस्येति च सर्वनामश्रुतेः प्रकरणाद्वलीयस्याः सर्वकार्यविषयत्वोपपत्तेः । यस्तु प्रथमप्रश्ने दाल्भ्यकृते ऽस्यशब्दः स पृथिवीपरोस्तु न प्रतिष्ठां लोकमतनयेदिति पृथिव्या एव तदुत्तरे ऽभिधानात् । द्वितीये तु शालावत्यकृते न तथा किं विदस्ति सङ्कोचकम् । किं चाभिधत्तामयमप्यस्यशब्दः पृथिवीमेव तथाप्यन्तवत्त्वदोषापनिनीषया प्रश्नप्रवृत्तेः पृथिवीमात्रकारणनिरूपणे तदसिद्धेः । काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमितिवदयमस्यशब्दः सर्वकार्यपरः । तथा च पूर्वापरेत्यादिरूपालम्भ उपलकुटन्यायमनुरतीति† ।

१४५ । ६

पूर्वोपर्येत्येतच्छङ्कोतरत्वेन विवृणाति न चोत्तरे इति । यदापि कारणविषयप्रश्नस्तथापि तत्र विशेषणतया कार्यमप्युपात्तमिति कार्यमेव पृष्टमित्युक्तम् । कथं न युक्तमत आह प्रभस्येति । यथा ह्युच्यते चा क्रिय-
तइत्यत्र विध्युद्देशगता‡ अष्टादिशब्दास्त्रयो वेदा अजायन्तेत्युपक्रम-
गतमर्थवादस्यमपि वेदशब्दमेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थमनुरुत्थाना ऋगादिजाति-
वचनतां मुञ्चन्तो वेदलक्षणार्था इति निर्णयितं वेदे वा प्रायदर्शनादित्यत्र ।
एवमत्राप्येकस्मिन् वाक्ये ऽस्य लोकस्य का गतिरिति सर्वकारणत्वा-
विरुद्धायां बुद्धेः तद्विरुद्धार्थस्य वाक्येक्यविनाशिनो निवेशयोगादाकाशपदं
परमकारणे गौणमित्यर्थः । ननु निर्णयार्थ उपक्रम उपसंहारमन्यथयेन्न
प्रश्नोपक्रमः संदिग्धार्थत्वादिति तत्राह न चेति । प्रश्नः स्वविषयव्यव-
स्थित एव न चेत् तत्र वक्तव्यं स निर्विषयः पृष्टादन्यविषयो वा । नाद्य
इत्याह अनालम्बनत्वेति । न द्वितीय इत्याह वैयधिकरण्येति ।
एवं तावत्प्रश्नप्रतिवचनवाक्यसामर्थ्यं तल्लिङ्गादिति सौचहेतुवचनार्थ इति
व्याख्याय वाक्यशेषस्थलिङ्गपरतया व्याख्यान्तरमाह अपि चेत्यादिना ।

११ । १३

सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नोपक्रमादिति उत्तरे सर्वाणीति दर्शनात्
प्रश्नस्यः ब्रह्मन्तलोकशब्दो ऽस्येति सर्वनामसहपठितो व्याख्याय निर्दिष्ट

* प्राज्ञाभिमानिभिरिति २ पु. पा. ।

‡ अनुसरतीति २-३ पु. पा. ।

॥ वेदत्वमवधारयति २ पु. पा. ।

+ अभिदधतिविति २ पु. पा. ।

§ विधेयसमर्पका इति २ पु. पा. ।

॥ के. सू. च. ३ पा. ३ सू. २ ।

इति । इदं च प्रश्नस्य सर्वकारविविधत्वे लिङ्गम् । इतरथा ह्युतरे पृथि-
व्याकाशात् समुत्पद्यतइति स्यान्तन्माषकारणस्य पृष्ठत्वादिति । ननु साम्ये
विरोधिनां भूयसां न्याय इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्भूयोभिरपि
वाच्येत । यदाह कश्चित् ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति राद्धान्तयन्ति ये ।

शेषिबाधे न तैर्दृष्टमात्मार्थे पृथिवीमिति ॥ इति ।

तथाह न चाकाशस्य प्राधान्यमिति । ननु शेष्यर्थत्वादाका- १४६ । ५
शपदं प्रधानार्थमत आह तथा चेति । उपक्रान्तं प्रधानं ब्रह्म विशिषज्ञा-
काशशब्दः प्रधानार्थो न तु गगनमभिदधदित्यर्थः । अपि चेति भाष्योक्ता-
न्तवत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमाह अन्तवदिति । आम्नां प्रश्नोपक्रमानुरोधः
प्रतिवचने ऽपि वाक्यशेषगत्यऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गादाकाशपदं गौणमिति
भाष्यार्थमाह तत्रैव चेति ।

उद्गीथे कुशलास्तयः शालावत्यदात्म्यजैवल्यः कथामारेभिरे ।
शालावत्ये दाल्भ्यं पप्रच्छ का साम्नो गतिः कारणमिति इतर आह स्वर
इति । स्वरस्य प्राणः प्राणस्यान्नम् अन्नम्यापः अपां स्वर्गः वृष्टेस्तत आग-
तेरिति दाल्भ्ये प्रत्युक्तवति स्वर्गस्यापि मनुष्यकृतयज्ञादर्थोनाम्यतिक्रत्या-
दप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्यं सामेत्युक्त्वा अयं लोकः स्वर्गस्य गतिरिति
शालावत्यः प्रतिजज्ञौ । तं राजा जेश्रलिराहान्तवद्वे किल ते शालायत्य साम
कारणमिति तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति पृष्ठो राजा आकाश इति
हेवाच ज्यायान्महनरः परमयनमाश्रयः परायणं परोवरेभ्यः* स्वरादिभ्यो
ऽतिशयेन वरः परोवरीयान् । स चाकाश उद्गीथे संपादोषाम्यत्यादुद्गीथः । ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

११ । १८

अतिदेशत्वात्सर्वैव सङ्गतिः । अथ वा ऽनन्तवस्तुपरत्यादुपक्रमोपसंहा-
रयोरस्त्वाकाशवाक्यं ब्रह्मपरमच तु ब्रह्मासाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारा-
दर्शनान्न ब्रह्मपरतेति सङ्गतिः । अथ वा ऽऽकाशवाक्यानन्तर्यात्राणवाक्य-
स्येति सङ्गतयः । विषयप्रदर्शकभाष्यउद्गीथइत्युक्तं तदुद्गीथप्रकरणे प्रासङ्गिकं

* परोवरेभ्य इति २ पु० । परंपरं वरेभ्य इति ३ पु० ।

† अत्र अष्टमम् आकाशाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आकाशमस्मिन्लिङ्गात् २२ ॥

प्रस्तावोपासनमिति कथयितुमित्याह उद्गीथेति । पुरस्ताद्धि परोवरीयांस-
मुद्गीथमुपास्तइत्युक्तं परस्ताच्चायातः शौक्ल* उद्गीथ इति अतः प्रस्ताव-
वाक्यं यदापि विषयस्तथापि प्रकरणशुद्ध्यर्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः । श्लोकस्य
पूर्वादुं व्याचष्टे ब्रह्मणेन वेति । न ह्याकाशाद्वायूदयः प्रत्यक्षादियोग्या उतो
१४९ । १२ वाक्यशेषाद्भुक्तो ब्रह्मनिर्णयः । उत्तरादुं विवृणोति इह त्वित्यादिना ।
इह सर्वाणि ह वेति वाक्ये इत्यर्थः । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वं
ततः प्रधानेन सर्वभूतलक्षणा भूतोत्पत्तिलयौ वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया
श्रुत्युक्तं तस्याः संघादलब्धबलाया बलात्सर्वाणीति वाक्यं वायुविकारपरं
व्याख्येयमिति । कतमा देवतोद्गीथमन्वायतेत्यादित्य इति होवाच कतमा
प्रतिहारमित्यन्नमिति देवते अभिहिते । कार्यकारणसंघातरूपे इति ।
शरीरिण्यावित्यर्थः । अन्नमपि तदभिमानिदेवता स्वत एव निश्चायकत्वा-
त्स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापेक्षेत निश्चयपूर्वकत्वाद्वावहारस्य स्ववि-
षयव्यवहारे नापेक्षते ऽसंघादिनो वाक्यस्य स्वविषयेनादाढ्यं रूपइव चक्षुषः
संघादिनो न दाढ्यं चक्षुष इव द्रव्ये त्वसंघादिनां इति येन प्रमाणानां
संघादचिसंघादावप्रयोजकौ तेन यदा वै पुरुष इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य
सुप्रसमये वायुविकारे संवेशनोद्गमने भवेताम् । न त्वेतावता सर्वभूतो-
त्पत्तिलयौ तदाश्रया योजयितुं शक्यौ तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावात् ।
१४८ । १० अथ पुनरिन्द्रियसारत्वात्सर्वभूतलक्षणा तत्राह प्रतीतौ वेति । ननु कथं
ब्रह्मैव भवेद्यावता सुप्तौ वायुविकारे लयः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्राह न चेति ।
इन्द्रियमात्रलयः प्रमाणान्तरदृष्टे न भूतलयस्तेनाकाशवाक्यवद् इति वाक्ये
ऽपि यदित् सर्वभूतलयः प्रतीयेत† तर्हि वाक्यशेषाद् ब्रह्मनिर्णय इत्यर्थः ।
शवं तावत्स्वापवाक्यस्य भूतलयत्वमाश्रित्य तदनुसारेण सर्वाणि ह वेति
वाक्यं वायुविकारे सर्वभूतलयं धत्तीति शङ्का निरस्ता । इदानीं तस्य यथाश्रु-
तेन्द्रियलयमात्रपरत्वमाश्रित्य तदनुरोधेनेदमपीन्द्रियलयपरं व्याख्यायते
तथा च न ब्रह्मलिङ्गसिद्धिरित्याशङ्क्याह न च मानान्तरेति । सर्वभूत-
संवेशनस्य वाक्याश्रयत्वयोजनायामुक्तं दूषणमिन्द्रियमात्रलयपरत्वयोजनाया-

* शौक्तेति ३-१ पु. पा ।

† यदाति नास्ति २ पु. ।

‡ प्रतीयेतइति ३ प. पा. ।

मपि संचारयति स्वतःसिद्धेति । ननु वाक्यभेदमभ्युपेत्य संवादिवाक्य- १४८ । १९
बलादितरसङ्कोचं न वदामो ऽपि त्वेकवाक्यतामस आह न चास्येति ।
यदा वै पुरुष इत्यस्य संवर्गविद्यागतत्वात्सर्वाणि ह वेत्यस्योद्गीथविद्याग-
तत्वादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह एकवाक्यतायां चेति । नन्वेकवाक्यत्वे
कुतो विनिगमना यतस्तद् ब्रह्मपरं न पुनरिन्द्रियमात्रलयपरमित्यत आह
इन्द्रियेति । अवयुत्यवाद एकदेशस्य विभज्य कथनम् । सर्वोत्पत्तिलयो
हि सर्वाणि ह वेत्यत्र प्रतीतो तत्रत्यसर्वशब्दानुरोधेन इन्द्रियमात्रोत्पत्तिल-
यकथनमेकदेशानुवादत्वेन घटिष्यते ।

एकं वृणीतइत्यादावार्पणवरणे सर्वत्रापुर्वत्त्वाद्विधिमाशङ्क्य वर्तमाना-
पदेशत्वाद्विधिः कल्प्यः । सर्वत्र च तत्कल्पने सकृच्छ्रुतस्य न चतुरो वृणी-
तइत्यादर्थवादस्य प्रतिविध्यावृत्तिः स्यात्मा मा भूदित्येकत्र विधिकल्पना
तत्रापि चीन् वृणीतइत्यत्रैव । तथा सति हि शते पञ्चाशदतिषट् द्वौ वृणी-
तइत्याद्यन्तर्भावादनुवादः स्यादिति षष्ठे* राट्टान्तितमेवमत्रापीत्यर्थः ।

चिन्ताप्रयोजनमाह तस्मादिति । भाष्ये वाक्यशेषशब्द एकवाक्य- ११ । २५
त्वपरः । इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गं दृश्यते ऽत्रादित्यसंनिधानं वाक्यान्त-
रसापेक्षमतः स्ववाक्यस्यलिङ्गं प्रबलमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति ।
वाक्यस्य संनिधानादत्र प्राबल्यं निरूप्यतइति न भ्रमितव्यमत्र ब्रह्मवाचि-
पदाभावेन वाक्यत्वाभावात् । कतमा मा देवतेति चेतनवाचिदेवताशब्दो-
पक्रमात् सैषा देवतेत्युपसंहारान्न चेतनपरं वाक्यं न वायुविकारपरम् ।
अथ प्राणाभिमानिनी देवता लक्ष्येत तर्हि तत्रापि समः श्रुतित्यागो मम तु
वाक्यशेषः साक्षीत्यभ्युपेयः ।

चाक्रायणः किल ऋषिर्धनाय राज्ञो यज्ञमभिगम्य ज्ञानश्रेयसमा-
त्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावम-
न्वायता तां चेदविद्वान् मम विदुषः संनिधौ प्रस्तोष्यसि मृदुं ते विपत्ति-
प्यतीति । स भीतः पप्रच्छ कतमा सेति । प्रत्युक्तिः प्राण इति । प्राणमभिलक्ष्य
संविशन्ति लयकाले उत्पत्तिकाले उज्जिहते उद्गच्छन्ति ॥

१४६ । ४

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

यदिदमित्यनुभूयमानत्वमुक्तं तद्वाचष्टे त्वग्ग्राहणेति । तस्येषा दृष्टिर्यच्चैतदस्मिन् शरीरे स्पष्टेनो*प्तिमानं विजानाति तस्येषा श्रुतिर्यच्चैतत्कर्णोपपिधाय निनदमिष शृणोतीति वाक्यं व्याचष्टे तत्र शारीरस्येति । नन्वोष्ण्यघोषोपलब्धयोः कथं तस्येति ज्योतिःसंबन्धनिर्देशात् आह तल्लिङ्गेनेति । ओष्ण्यघोषलिङ्गेनेत्यर्थः । गमकसंबन्धिनोर्गम्यसंबन्धोपचार इत्यर्थः । श्लोकं पूरयति गौणेति । नन्वोत्सर्गिको ऽपि मुख्यसंप्रत्यय आकाशप्राणशब्दवदपोदात्तामत आह वाक्यस्येति । तत्र हि वाक्यशेषस्य ब्रह्मलिङ्गाद्गोणता ऽच तु वाक्ये ब्रह्मलिङ्गं नोपलभ्यते प्रत्युत तेजालिङ्गमेवोपलभ्यते अत उत्सर्गो ऽनपोदित इत्यर्थः । अनेन सङ्गतिरुक्ता । ननु पूर्वच गायत्रीवाक्ये तावानस्येति ब्रह्म-

११ । २० लिङ्गमस्त्यत आह वाक्यान्तरेणेति । न हि वाक्यान्तरस्यालिङ्गात्स्ववाक्यम्या श्रुतिमुंष्यार्थात्पद्यावयितुं शक्येत्यर्थः । अभ्युपेत्य वाक्यान्तरेण नियममाह तदर्थेति । दिवि दिव इति च सप्रमीपञ्चमीभ्यां प्रत्यभिज्ञानविच्छेदान्न वाक्यान्तरार्थे इह याह्य इत्यर्थः । वाक्यस्येत्येतद्वाचष्टे बलवदिति । तेजालिङ्गमेव दर्शयति दीप्यत इत्यादिना । किमुपोद्बलनाय निरासार्थं वोपन्यस्तमत आह इह तन्निरासेति । निरासकारणं हि प्राप्तिः । न चान्तस्तदुर्मौपदेशादिति निरस्तस्याच प्राप्तिरित्यर्थः । भवत्वेकदेशस्य मर्यादा न समस्तस्येत्याशङ्क्याह तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं किं त्यवयव इत्यर्थः । वाक्यान्तरेणेत्येतद्वाच्यमिति† न च पादो ऽस्येति । तदर्थं प्रतिसन्धित इत्येतद्वाचष्टे न च वाक्यान्तरे

१५० । २२ इति । अस्येव व्याख्यानान्तरमाह अपि चेति । गायत्र्याशब्दोवचनत्वेन सन्देहाद्वाक्यान्तरस्य ब्रह्मार्थत्वं साध्यं न सिद्धम् । अप्रतिसन्धित इत्यस्याप्यनिश्चयादित्यर्थः । तेन वाक्यान्तरेण यदतः पर इति वाक्यं ब्रह्मपरतया नियन्तुं कथं शक्यमिति योजना । तमो ज्योतिरिति भाष्ये तमो-यहणप्रयोजनमाह तेज इति । अर्थावरकत्वेनेति । अनुद्वतस्पर्शत्वेन

तमसो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वाऽयोगादर्थप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वेन
 निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः । सिद्धान्त्येष पूर्वपक्षात्तेषां आक्षेपाः । एकदेशी
 पूर्वपक्ष्येकदेशी । न प्रयोजनान्तरेति भाष्यस्यायमर्थः । प्राणिकर्मनिमित्ता
 सृष्टिः सप्रयोजना तथाऽचिष्टकृतं तेज उपास्त्यै सृष्टिमिति न शक्यं वक्तुं
 प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादिषदुपास्यत्वसम्भवे तस्य सृष्टिं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वाद्वाजिनस्येव दध्यानयनं प्रतीति । तासां चिष्टं चिष्टमिति भाष्यं
 व्याचष्टे एकैकामिति । तेजआदि भूतं प्रति सामान्यप्रवृत्ता चिष्टकरणश्रुति- १५१ । १०
 रूपास्यमानतेजोविषयत्वेन सङ्कोचयितुं न युक्ता ततोऽन्यत्र नेतुमयुक्त्यर्थः ।
 तेजआदीनि परोक्षत्वसाम्याद्वेवताः । अचिष्टं चिबलितम् । न यद्यं वाक्या-
 न्तरस्थलिङ्गान्तेजःश्रुतिं बाधामहे अपि तु तदुपबृंहितश्रुत्येत्याह सर्व-
 नामेति । प्रसिद्धं प्रज्ञातम् । प्रसाध्यं नाद्यापि ज्ञातम् । यदा यच्छब्दः
 प्रज्ञातवचनस्तदा गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म परामृशतीत्याह प्रसिद्धीति ।
 तद्वलादिति । यच्छब्दश्रुतिबलादित्यर्थः । तेनेति । येन पूर्ववाक्यस्यम-
 पकर्षति तेनेत्यर्थः । ननु दिवि दिव इति च रूपभेदान्न पूर्ववाक्यस्य-
 ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञा ऽतः सर्वनाम तं न परामृशेदत आह प्रधानं हीति ।
 प्रातिपदिकार्थे इत्यध्याहार्यम् । प्रातिपदिकार्था द्यौस्तावदुभयत्र समा सा
 हि प्रधानं गुणस्तु विभक्त्यर्थः । तस्माद् गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति विभक्तिर्वैक्यं
 नेयमित्यर्थः । यदवादि छन्दोभिधानात्सन्दिग्धं प्राचि वाक्ये ब्रह्मेति तथाह
 ब्रह्मेति । तत्र गायत्रीवाक्ये चिपाद् ब्रह्म न तु छन्द इत्यर्थः । यस्या- ११ । २१
 हिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहे-
 दिति विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहृता गृहदाहलक्षणनिमित्तपरा । आर्द्ध-
 दिति च विधिविभक्तिः स येन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति विधायमाननि-
 र्वापनिमित्तं हविरार्तिमनुवदति । उभयं दधिपयः* ।

वचनानि त्विति । ज्योतिष्टोमगतसोमेषु शेषभक्षो विध्यभावात्
 विद्यतइति प्राप्ते सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति तस्मात्सर्वा दिशः
 गृह्योतीत्यादर्थवादा अप्राप्त्याद्ब्रह्माऽनुवादायोगाद्विधायकानि वचनानीत्युक्तं

* दधिपयसी इति वक्तुं युक्तम् । न दधिपयआदीनांस्वेकग्रन्थान्विधानम् ।

तृतीये । एवं प्राप्यभावे प्रसिद्धार्यत्वं सर्वनाम्नो ऽपनीयतइति यदाग्नेयइति तुल्यन्यायत्वादुदाहृतम् । कार्यज्योतिरूपलक्षित इति भाष्योक्तलक्षणायां १५२ । १४ संबन्धमाह ब्रह्मविकार इति । ननु वाक्यस्थज्योतिर्लाभे प्रकृतज्ञानं न दोषो ऽत आह प्रसिद्ध्यपेक्षायामिति । यच्छ्रुतेर्विषयगवेषणे प्रकरणा-
प्राप्रमपि प्रसिद्धं ग्राह्यं न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमपूर्वमसिद्धेरित्यर्थः । शास्त्रवशादन्यदृष्टानम्बनं प्रतीकम् । कौक्षेयज्योतिषो ब्रह्मप्रतीकत्वे ब्रह्म-
संबन्धमाह कौक्षेयं हीति ।

न च भूतपृथिवीति । एवं हि श्रूयते । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वे गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च चायते च या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै सा पृथिवीयं* वाव सा य-
दिदं शरीरमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरम् इदं तद्यदृदयम-
स्मिन् हि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति । पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वाद्गायत्री । ता एवमन्यार्थोक्तवाक्प्राणस-
हितेर्भूतादिभिः षड्विधा गायत्रीति ।

१५४ । १५ गायत्र्याः सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते । चतुरक्षराणि छन्दांस्ये समभवन् तेषु जगती सोमाहरणाय गता चीन्यक्षराणि हित्वा आगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुबागता । गायत्री तु गत्वा तानि गलितानि चत्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती । ततः सा ऽष्टाक्षरा ऽभवत्तयैव सवनचय-
मतन्वत याज्ञिकाः । माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुभा प्रार्थिता गायत्री तामुपा-
ह्वयत् । सा च गायत्र्यक्षरैरष्टभिः स्वीयैरेव शिष्टैस्त्रिभिर्क्षरैरेकादशाक्षरा ऽभवत् । ततो जगत्या प्रार्थिता गायत्री तां तृतीयसवने उपाह्वयत् । सा च स्वीयैकेन प्राचीनेश्चेकादशभिर्क्षरैर्द्वादशाक्षरा ऽभवदित्युक्तोपसंहृतं तस्मादाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानीति । द्विजातीनां द्वितीयजन्मजननीत्वं श्रुतं गायत्र्या ब्राह्मणमसृजदिति । त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यम् इति ।

केन चिदत्र प्रसिद्धा त्रिपाद् गायत्री न प्रत्यभिज्ञायते ऽस्याश्चतु-
ष्पात्वादित्युक्तम् । तन्न । षडक्षरैश्चतुष्पदो ऽप्यष्टाक्षरैस्त्रिपात्वापपनेरिति ।

स्वात्मनीति यावत् त्रयः पादा इति* । अल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वह-
 पमपरिच्छिन्नत्वात् त्रयः पादा इति द्वितीति वाक्यशेषवशात् । त्रिपादिति
 मन्त्रपदस्य व्याख्यान्तरमाह अथ वेति । पद्यते ज्ञायते गमिस्तुरीयमिति
 विश्वतेजसप्राज्ञास्त्रयः पादाः । एते यस्य तन्त्रिपातुरीयं स्वपादद्वारा गगने
 ऽवस्थितमिति मन्त्रार्थः । ननु त्रिपाद् ब्रह्मणः अयं वाच स इति कथं
 भूताकाशेक्योपदेशो ऽत आह तर्हीति । उपलब्धस्थानस्तुत्यर्थे ब्रह्म १५५
 त्वोक्तिरित्यर्थः । बाह्यानि । शरीराद्वह्निष्ठाः । ननु चतुष्पात्वगु-
 णयोगाद्गायत्रीशब्दो ब्रह्म गमयति कथमभिहितमिति भाष्यनिर्द्देशो ऽत
 आह ब्रह्मपरत्वादिति । ननु पूर्वेषां विकारानुगतं ब्रह्म गाय-
 त्रीपदेन लक्षणाया तात्पर्येण गमितमतः को विशेष उच्यते । गोत्रे प्रयोगे
 ऽभिधेयगते गुणस्तात्पर्याल्लभ्यते लक्षणायां तु संबन्धं निमिर्नोक्त्यार्था-
 न्तरे तात्पर्यमिति गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनाङ्गत्वेन
 द्वारपालादिगुणविद्वष्टैस्तस्य हेत्यादि वाक्यं तदर्थतो ऽनुक्रामसि हृदय-
 स्येत्यादिना । प्रागादिदिग्गता हृदयकमन्त्रमुपयो द्वाराणि तत्स्याः प्राणा-
 दिवायवो द्वारपालास्ते च चक्षुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैरधिष्ठाता इति
 समुदायार्थः । प्राणशब्दं निर्वक्ति प्रायणकाले इति । स आदित्य इत्यनन्त-
 रनिर्दिष्टचक्षुष आदित्यत्वं नेच्यते किं तु प्राणस्येत्याह स एवेति । कार-
 णमाह आदित्य इति । अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरेक्योपचारः । आत्रद्वारा चन्द्रमा
 व्यानस्याधिष्ठाता । एवमुत्तरत्रापि करणद्वारा वाय्वधिष्ठातृत्वं देवतानां दृष्ट-
 व्यम् । अपश्वासस्याऽऽपानस्य मुखे वाक्संबन्धाद्वाक्कामित्यर्थः । सो ऽग्निरिति
 श्रुतो वाचोऽग्नित्वमुक्तं तत्र हेतुमाह वाग्वा इति । तत्पर्जन्य इति । १५६
 पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवस्तन्निमिता आपः तथा मनोनिमिताश्च मनसा सृष्टा
 आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेरतो मनसः पर्जन्यो ऽधिष्ठाता । उदानवायुः
 सामान्यात्मकः सहायकत्वे* वर्तते तस्य च वाय्वाधार आकाशः परमेश्वरो
 देवतेत्यर्थः । हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः प्राणादयः । यदादायुक्तं प्रधानप्रकृ-

* स्वात्मनि त्रयः पादा इति १-५ पु. पा. । † स्वहपस्यापरेति २ पु. पा. ।

‡ इदं वाच स इति ३ पु. पा. ।

§ विकारान्तरानुगतमिति २ पु. पा. ।

॥ अधःश्वासस्येति २ पु. पा. ।

¶ उदानस्य वायुरिति २-३ पु. पा. ।

सहायकत्वेनेति २ पु. सहायके वर्तते इति ३ पु. पा. ।

१५६ १३

त्यर्थप्रत्यभिज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नेयमिति तदुपदर्शकं भाष्यं व्याचष्टे
 विवक्षितं तदा वृक्षायात्परतः श्येन इति प्रयोगे श्येनशब्दो वृक्षायलग्नश्ये-
 नावयवादुपरितनावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः । अस्मिन्यस्ते दार्ष्टा-
 न्तिके ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावाद्विव इति श्रुतिं लक्षणया व्याचष्टे एव-
 मिति । शक्यते च दृष्टान्ते ऽपि वृक्षायादित्यवधिश्रुतिलक्षणया नेतुमयभा-
 गादीषदर्वाभागपरत्वे तदा दार्ष्टान्तिकेन साम्यमिति । यदा त्वनौपाधिकं
 ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवक्षित्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सप्रमी सामीप्यसंबन्धं लक्षय-
 तीत्याह यदा त्विति । अत एवेति । यतः सर्वमर्यादा मुख्या ऽत एवे-
 त्यर्थः । या तु दिवि द्योतनवतीति व्याख्या तस्यां नामी व्याख्या विकल्प्याः ।
 अत एव तदपरितोषादथ वेत्युक्तमिति । तावानस्य महिमिति । गायत्री वा
 इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणमयी षड्विधा चतु-
 ष्यदा गायत्रीत्युक्तम् । अस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिः
 परमार्थतस्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महतरः तदेवाह सर्वाणि भूतान्यस्य
 पादः । अस्य त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मन्येव स्थितम् । यथा
 कार्षापणश्चतुर्द्वौ विभक्त एकस्मात् पादात्पादत्रयीकृतो महानेवं पुरुषः
 पुरुषार्थरूपः ‡ प्रपञ्चान्महानित्यर्थः ।

१०

ते वा एते इति । संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्रादयो वायो
 लीयन्ते । अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणे संज्ञियन्तइत्युक्तम् । ते
 वायुना सह पञ्च आध्यात्मिकेभ्यो ऽन्ये । प्राणेन च सहाधिदैविकेभ्यो
 ऽन्ये पञ्च । एवं दशसन्तस्तत्कृतम् । अत्रापि चतुरायकद्यूतगतचतुरङ्गस-
 त्सन्ति चत्वारः पदार्थाः चङ्कायवत्तयः ह्यङ्कायवद्द्वौ गकायवदेकः । द्यूते च
 चतुरङ्गः कृतसञ्जः स च दशात्मकः । चतुर्ष्वङ्केषु चयो ऽन्तर्भवन्ति एवं सप्त त्रिषु
 द्वौ तथा सति नव द्वयोरेकः इति दश । वाय्वादयो ऽपि दशसंख्यत्वा-
 देवं कृतम् । सैषेति विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । दशसंख्यत्वाद्विराट्
 अन्नम् । दशाक्षरा विराडन्नमिति हि श्रुतिः । कृतत्वादन्नादिनीकृते ह्यन्न-

* स्वशब्दो नास्ति २ पु. ।

‡ परमार्थरूप इति २ पु. पा. ।

+ पादात् त्रयीकृत इति ३ पु. पा. ।

§ वागादयो ऽर्णविति २ पु. पा. ।

भूता दशसंख्यानभूता । अतस्त्वामतीष अतो ऽत्रादत्वेनापि गुणेन
वाद्यादय उपास्या इत्यर्थः* ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

१५७ । १

अनेकेति । अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि लिङ्गानि वा प्रति-
पदार्थमनेकानीत्यर्थः । तेषामेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्ये समावेशे किं बल-
वत् । किममनि सर्वाणि समबलानि उतैकमेव बलवदादा चेकमेव बलव-
त्तदा कस्य लिङ्गिने लिङ्गं बलवत् किं ब्रह्मण उत प्राणादेरित्येतदच चि-
न्त्यते । यतश्च प्रायत एव प्राणा इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मलि-
ङ्गात् प्राणश्रुतिर्नीता न तु ब्रह्माब्रह्मलिङ्गानां बलाबलमित्यर्थः । ज्योति-
र्वाक्ये ऽपि यच्छब्देन समाकृष्टे ब्रह्मणि तद्विङ्गन्तेजोलिङ्गाद्वलवदित्युक्तम् । न
तथेह किं चिन्निर्णयकारणमिति तेनाप्यगता चिन्ता ऽत एव सङ्गतिः । अथ
वा दिवि दिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थमनुसृत्य प्रत्ययार्थो नीतः एवमिहापि
स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतिस्तत्सापेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थप्रतीतियुक्तम-
न्यथानयनमिति भिन्नेपासनविध्युपगमेन पूर्वपक्षोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात्म-
ङ्गतिः । बहुनीतिः । बहुयहणमनेकानि च लिङ्गानीति संगहे समासप्र-
दर्शनार्थम् । एवं च प्राणादिषु प्रत्येकमपि बहुलिङ्गदर्शनाद् भूयसां न्याये-
नाप्यनिर्णयादाकाशस्तद्विङ्गादित्यनेनाप्यगतार्थत्वमुक्तम् । अनन्यथासिद्ध-
ब्रह्मलिङ्गानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धवदन्तस्तदुमापदेशादित्यनेन पुनरुक्तिं
शङ्कते स्यादेतदित्यादिना । देवतालिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह तथापीति ।
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति सूचार्थं मनसि निधायह इन्द्रदेवताया ॥ १८
इति । ध्यानजसाक्षात्काराभ्युपगमे वावस्यतेरेतत्सूचार्थो बोधादिति केचित्-
दयुक्तमुक्तम् । यतः ।

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।

शास्त्रदृष्टिर्मेता तां तु वेति वाचस्पतिः परम् ॥

* अत्र दशमे ज्योतिश्चरणाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-ज्योतिश्चरणाभिधा-
नात् २४ छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेत्तार्थानिगदाक्षया हि दर्शनम् २५
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् २६ उपदेशभेदाच्चेति चेत्तार्थमिच्छाविरोधात् २७ ।

† व्यास सू. अ. १ पा. १ सू. २३ ।

‡ अयं वरीको नामि ३ पु. ।

§ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २३ ।

¶ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २७ ।

॥ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ३० ।

वसत इति द्विषचनश्रुत्या सहोत्क्रमणादिलिङ्गानुगृहीतयोपास्य-
 भेदप्रतीतिर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्णय इति वदन् पूर्वपक्षसंभवमाह
 १५८ । १५ अत्रोच्यतइति । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तिम-
 त्यर्थः । ब्रह्मणि प्राण इति । स एष प्राण आनन्दो ऽजर इत्यत्र प्राण-
 शब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः । भवतु पदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमस्तथापि
 गामानयेत्यादाविवेकवाक्यता किं न स्यादत आह पदार्थानां चेति ।
 गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्वेकवाक्यता इह तु सहोत्क्रामत इत्या-
 दिभिः स्वातन्त्र्यावगतैर्वाक्यभेद इत्यर्थः । हेतुः पदार्थावबोधो हि वाक्या-
 र्थबोधे ऽत एव स गुणः । उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानम् अतो न
 प्रतीतेकवाक्यत्वभङ्ग इति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना । ज्ञानश-
 क्तिमती बुद्धिः क्रियाशङ्किमेष्व प्राणः । यदि प्रत्यगात्मोपाधी भे-
 देन निर्दृष्टौ न तु जीवप्राणौ स्वातन्त्र्येण कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मेत्युपक्रम्योपास्येति तयोमुपास्यत्वनिर्देशः भेदेनोक्तयोर्वा कथमभेदनिर्देशो
 १५९ । १६ ऽत आह अत एवेति । ननु जीवप्राणब्रह्मणामुपास्यत्वेन यदि पूर्व-
 पक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिङ्ग*सूत्रावतारकपूर्वपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्व-
 निषेधो ऽत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति । ब्रह्मपरत्वनियमो निषिध्यतइ-
 त्यर्थः । गतस्मूत्रपूर्वपक्षभाष्यएव प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपादयितुं प्रज्ञेत्यादि
 भाष्यम् । तत्र प्राणान्तरशब्दार्थमाह प्राणान्तराणीति । न मुख्यप्राण-
 स्थितौ स्थितेस्तदुत्क्रान्तायुत्क्रान्तेस्तत्प्रतिष्ठानीन्द्रियाणि । गतस्मूत्रपूर्वप-
 क्षोपसंहारभाष्यं तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न
 ब्रह्मेति तदप्युपासनाच्चपरतया नियमयति जीवेति । अन्यतरत्वपक्ष उप-
 क्रममात्रमस्थिर इत्यर्थः । ननु त्रयाणामुपासने कथमुभाविति निर्देशो ऽत
 आह ब्रह्म त्विति । उभयोः प्राप्यशो ऽयं निर्देशो न ब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः ।
 तर्हि न ब्रह्मेति कथमत आह ब्रह्मैवेति । एवमेता भूतमात्रा इति वाक्य-
 स्यार्थत उपादानेन ब्रह्मलिङ्गम्यान्यथासिद्धप्रदर्शकं जीवमुख्यप्राणलिङ्ग-

सृष्टि*सिद्धान्तभाष्यं दशानामित्यादि तद्वाच्ये पञ्चेति । श्रुते भूतमात्रा १६० । ८
शब्दे द्वन्द्वसमासः भूतानि च मात्राश्चेति । भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च
मात्राः शब्दादयः सूक्ष्मभूतानि च पञ्चेति दशेत्यर्थः । प्रज्ञामात्राणां चेति
भाष्ये दशानामित्यनुपपन्नोऽयं चशब्दादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे पञ्च बुद्धी-
न्द्रियाणीति । पञ्चबुद्ध्य इति । पञ्चेन्द्रियजनिता बुद्ध्य इत्यर्थः ।
अत्रापि द्वन्द्व एव । प्रज्ञाबुद्ध्यः मीयन्ते शब्दादय आभिरिति मात्रा इन्द्र-
याणि । पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थं विभजते पूर्वमिति । उपासनाविधिर्यप्रस-
ङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्या ऽत्र त्वेकस्या उपासनायस्त्रिविधत्वाद् न वाक्य-
भेद इति व्याख्येत्यर्थः । किमुपासनायविशिष्टं ब्रह्म विधीयते उत ब्रह्मवि-
शिष्टमुपासनाय किं वा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासनायमिति । नाद्य इत्याह
युक्तमिति । न द्वितीय इत्याह वाक्यान्तरेभ्यश्चेति । विशेषण-
ब्रह्मणः संनिधौ प्राप्तत्वाद् न तद्विशिष्टोपासनाविधिरित्यर्थः । ततस्तृतीय-
पक्षः परिशिष्यतइत्याह तदनुयेति । तं दृष्यति तस्य चेति । ब्रह्मा ११ । २१
नुवादेनोपासनविधावेकविशेषाद्यशीकारादुपासनानां च परम्यग्ममङ्गात्प्राप्त्यु-
पासना विध्यावृत्त्यापात इत्यर्थः ।

अत्र के चित्प्रकरणत्वे ऽपि॥ ब्रह्मणो ऽयान्तराश्रयभेदेन अथगा-
दिवद्यज्ञादिवज्ञोपासनाय विध्यमस्य एकवाक्यत्वे ऽपि नानावाक्यत्वमविरु-
द्धम् । अपि च नैव वाक्यभेदः प्राणादिचित्तयधर्मविशिष्टोपासनाविधेरि-
त्याहुः । तन्न । यतः ।

अगत्या कल्प्यो ऽपूर्वत्वाद्वाक्यभेदो हि धारणे ।

इह ब्रह्मातिरेकेण नाऽपूर्वायाधधारणा ॥

उपक्रमोपसंहारैक्यादवगते एकवाक्यत्वे सर्वान्तराश्रयविवक्षा प्राण-
जीवधर्मा ब्रह्मणि स्तुत्यर्थं निर्दिष्टा इति शक्यते योजयितुम् । सर्वान्तराश्रयं
च सृष्टिवाक्यसिद्धं शक्यमनुवदितुं न त्वेवमुपरिधारणमन्यतः प्राप्तिमित्य-

* व्याससूत्र अ. १ पा. ४ सू. १७ ।

+ मात्रशब्दः इति ८ पु. पा. ।

: वाक्यान्तरेभ्य एवेतीति प्रतीको दृश्यते १ पु. ।

१ असङ्गतत्वादिति २ पु. पा. ।

॥ प्राकरणाक्यत्वे ऽप्येति २ पु. पा. ।

१ कल्प्यपूर्वत्वादिति ३-१ पु. पा. ।

शक्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदस्तत्र कल्पितः । श्रवणादिविधिस्त्वनिष्टो यज्ञादिवि-
धिर्गृह्यत्वाद्विषयः ।

यच्च चित्तयधर्मविशिष्टमेकमुपासनमिति तदपि न । इह हि किं जी-
वप्राणौ स्वधर्मैर्विशिष्य पुनस्ताभ्यां विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमिष्यते । उताऽरुणैक-
हायनोऽवन्मवविशेषणविशिष्टब्रह्मोपासनं विधाय पार्ष्णिको जीवप्राणयोस्तदु-
पासनां च विशेषणविशेष्यभावो विशिष्टविधिसामर्थ्यात्प्रसीयते* इति । नाद्यः ।
जीवप्राणयोः स्वधर्मान् प्रति विशेष्यत्वं ब्रह्म प्राति विशेषणत्वम् इति वैरुप्यात् ।
न चरमः । प्राणादीनां विप्रकीर्णत्वादेकविशिष्टप्रतीत्ययोगादिति ।

द्वैवादामन्यापत्यं द्वैवादामिः । धाम गृहम् । अरुन्मुखानिति ।
गतिं गच्छति गच्छति इति रुद् वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखाः
तेभ्यो ऽन्ये अरुन्मुखाः । शालावृक्षेभ्यो ऽरण्यः श्वभ्यः । अस्तित्वे चेति ।
प्राणशब्दाद्यस्य परमात्मनो ऽस्तित्वे प्राणानामिन्द्रियाणां निःश्रेयसं जीव-
नादिपुरुषार्थमादितुः । गवमेवता इति । पृथिव्यादीनि शब्दादयश्चेन्द्रि-
येषु तज्जन्यज्ञानेषु च विषयत्वेनापिताः प्रज्ञा बुद्धयो मात्रा इन्द्रियाणि प्राणौ
परमात्मन्यपितानि नामवद्विषयाः । अरवदिन्द्रियबुद्धयः । नाभिवदात्मा ।
तान्त्रिरष्ट्र इति । प्राणाः किलास्मासु कः श्रेष्ठ इति निर्दिधारणविवः
प्रजापतिं जग्मुः । स आह यस्मिन् उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्टमिव भवति
स श्रेष्ठ इति । तथेति वागादयः उत्क्रमुः । तथापि शरीरमव्ययमवर्तत
प्राणोऽवक्रमिषायां शरीरकरणेष्वनवस्थामाप्नुवत्सु यान् श्रेष्ठमन्यान् चतुरादीन्
श्रेष्ठः प्राण उवाच प्राणापानादिभिः पञ्चधा ऽऽत्मानं स्व विभज्यैतदिति क्रिया-
विशेषणमित्यमित्यर्थः । वाति गच्छतीति वानं वानमेव वाणम् । वा गतिग-
न्धनयोः । अस्म्य शरीरमित्यर्थः । तस्मादेतदेवेति । उत्थापयति शरीरा-
दिक्रमिन्त्यर्थम् । अथ यथेति । अस्या जीवनक्षणायाः प्रज्ञायाः संबन्धीनि
भूत्या सर्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुत एकं भवन्ति अस्या
यक्रमज्ञं फलरूपं चेतन्यं स्वविषयोपाधिना ऽदृष्टुहद्वेचितवती । तस्या दुग्धायाः

* प्रतीयत इति = पु. पा. ।

+ तन्मुखे येषां इति = पु. पा. ।

; आरुण्येति = पु. पा. ।

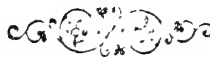
१ वागादयः क्रमेणति = पु. पा. ।

अष्टमन्यमानाति ३ पु. पा. ।

प्रज्ञाया उपरि विषयत्वेन नामलक्षणा भूतमात्रा भूतसूक्ष्मं प्रतिविहितम् । उप-
हितचैतन्य* द्वारा स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह प्रज्ञाया द्वारा वाचं समारुह्य वाचं
करणं प्रति कर्तैत्यध्यासमनुभूय तया करणेन सर्वाणि नामान्याप्नोतीति
वक्तृत्वेन कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिरपि चैतन्यार्थीनेति प्रज्ञादेहाह उक्तः । ता वा इति ।
भूतानि शब्दादयश्चाधिप्रज्ञम् । प्रज्ञाशब्द इन्द्रियाग्यपुष्पलक्षयति इन्द्रियेषु
तज्जज्ञानेषु च दश प्रज्ञामात्राः इन्द्रियतज्जप्रज्ञाः अधिभूतेषु ग्राह्यग्राहकयोर-
न्योन्यापेक्षत्वात् कल्पितत्वमतेऽद्वैतं तत्त्वमित्यर्थः । ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगव-
दमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	५५	५५
सूत्राणि	३१	३१

* उपहितसुषुप्तचैतन्यमिति २ पु. पा. ।

† अत्र ग्राहकम् इन्द्रियाणाधिकरणं प्राप्तदेवाधिकरणं या प्रमाणं । तत्र सूत्राणि ४-
प्राणस्तथानुगमात् २८ न वक्तृत्वात्मापदेशादिति चेदध्यात्ममबन्धभूमा अस्मिन् २९
शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत् ३० जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नापामनात्रेय-
ध्यादाश्रितत्वादिकं तद्व्यागात् ३१ ॥

‡ आचार्येति नास्ति १ पु. ।

§ चरण इति ३ पु.

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—१११—

१६१ । १०

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्युदाहरणम् । द्वितीयतृतीययोस्त्व-
स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि । तयोस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिङ्गवाक्यविषय-
तया वा योगरूढिविषयतया वा ऽधान्तरभेदः । अधिकरणसिद्धान्तेति ।
यत्सिद्धावर्थादन्यसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः । यदर्थान्तररूढा अपि शब्दा
ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मपरतया व्याख्यातास्तर्हि कैव कथा मनोमयत्वादिलिङ्गेषु ।
अपि चेह ब्रह्मशब्द गवास्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति अस्ति च वाक्यशेषे
सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिङ्गं तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्या*त आह पूर्व-
पक्षाभिप्रायं त्विति । क्रतुमित्यादिवाक्येनेत्याभ्येत्यर्थः । तल्लमिति ।
तल्लयमित्यर्थः । तस्मिन्ननितीति तदन् । क्रतुर्ध्यानं तत्प्रधानस्तन्मयः ।
मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरपेक्षसापेक्षत्वाभ्यां संग्रहमाह तत्रेति । पा-
दान्तरत्वादेव नावान्तरसङ्गतिः । स्ववाक्योपासधर्मविशिष्टजीवोपासनानुवा-
देन शमविधिपरत्वान्न सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसमर्पकमित्याह क्रतुमिति ।

१६२ । ११ प्रागप्रतीतायाः क्रतुप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यनुवादस्तत्राह तथा चेति । ननु
सङ्कल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वाद् ब्रह्मण उपाम्यत्वम् अत आह एवं चेति ।
सापेक्षस्य गुणविध्यैर्माययदानाद्योगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेक्षापूरणमित्य-
र्थः । स्यादेतन्मनोमयत्वादिमद् ब्रह्मेवास्त्वित्यत आह मनोमयत्वादि
चेति । उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्वरूपप्रतीतिसमयायगतत्वम् । यदि न ब्रह्मो-
पास्यं किमर्थं तर्हि ब्रह्माभिधानमित्यत आह न चेति । हेतुवन्निगद्यत-
इति तथोक्तः ।

शूर्पेण जुहोतीत्याम्नाय तेन हीति श्रुतम् । तत्र हि शब्दश्रुतेः स्तुतो
च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्पहोमे हेतुरुदित्प्रः । तथा च यद्यदन्नकरणं
दर्श्यादि तेन तेन होतव्यमिति प्राप्य राट्टान्तितं प्रमाणलक्षणे । शूर्पं हि

* वाक्यमिति नास्ति ३ ।

† तल्लमिति १ पु पा ।

‡ हेतो हि शब्दश्चेति २ पु पा ।

होमकरणं तृतीयाश्रुत्या गम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा । तस्मात्
शृणुत्युक्तिः । यत् हेतो हि शब्दश्रुतिः । तन्न । न हि साक्षाद्व्यादिना शक्य-
मन्नं कर्तुम् । अथ शक्यं प्रणाड्या कथं तर्हि श्रुतिवृत्तिता हेतुवचनस्य ।
ननु शृणुत्युक्तावपि लक्षणा स्यान्न हि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते । अतः ।
स्तुतिर्ह्यनुवादत्वाद्यथाप्रापि लक्षणां सहेतु न विधिरूपवार्थत्वादिति* ।

समास इति । प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिर्विषयहवशादन्तर्गमि १६३ । ८

तसर्वनामार्थवान्सर्वनाम च संनिहितावलम्बीति समासः सन्निकृष्टमपेक्षते
तेन सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमुक्ता । ननु न ज्योतिर्वैक्यवादह वा
वाक्यान्तरोक्तब्रह्मणो ऽस्ति संनिधापिका प्रत्यभिज्ञा यतः सर्वनाम परा-
मृश्येत । अतः स्वशक्यम्येन मनोमय इति मयड्येनाकाङ्क्षागान्तरित आह
तद्वितार्थो ऽपीति । सो ऽपि विकारप्राचुर्यसाधारणत्वेन सामान्यमते ।
नाकाङ्क्षाशमकः संदिग्धत्वात् । फलितमाह तस्मादिति । अन्यपरादपि ।
शमविधिस्तुतिपरादपि इति । ब्रह्मोपादाने वाक्यशेषम्यलिङ्गसामञ्जस्यमाह
तथा चेति । तदभिधानं समासाभिधानम् । तद्वितार्थ इत्येतद्व्याचष्टे
तत्र मनोमयपदमिति । य एव मनोमयशब्दे जीवे एव निविष्टावयवार्था
न तु ब्रह्मणि तस्य मनआदिरहप्रतिपादनादित्येतच्च न युक्तम् । कुतो
न युक्तमत आह तस्यापीति । विकाराणां चेति । विकारविशेषाणां
जीवानामित्यर्थः । विकारत्वं जीवानामवच्छेदापेक्षं यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो
मनोमयत्वं तर्हि जीवे एव मनोमयपदं मुख्यमिति तदेव समासाकाङ्क्षायाः
परिपूरकमिति शङ्कते स्यादेतदिति । बलाऽबलविवेकाय पक्षविभागं करोति १६४ । १
तदेतदिति । अधिष्ठानलिङ्गैः सर्वकर्मत्वादिभिर्मन्त्रभिन्नजीवानां तद्वत्त्वपक्षे
फलितमाह तथा च जीवस्येति । वस्तुतो ब्रह्माऽभिन्नम्यापि जीवम्याव-
च्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवता । ब्रह्म तु सर्वान्मत्वाज्जीवलिङ्गैस्तद्वद् जीव-
लिङ्गवदिति । पक्षे लाभमाह तथा च ब्रह्मलिङ्गानामिति । ज्ञायमानेन
समारोप्यरूपेणाधिष्ठानविषयो रूपवान् भवेत्तस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकाले
ऽपि सत्त्वात् । विषयस्य तु रूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेन समारोप्यं न रूप-

* जे. मू. अ. १ पा. ३ मू. २६-३० अत्रापि विषयो दृष्टव्यः ।

। उक्ता ऽस्त्विति = ए. पा ।

षट्पञ्चानां साधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावादित्यर्थः । प्रस्तुते ऽधिष्ठा-
 १६४ । १० नासाधारणरूपज्ञानमस्तीत्याह तस्मादिति । ननु यद्युक्तरीत्या मनोमय-
 वाक्ये ऽपि ब्रह्मलिङ्गान्तर्प्रतीतिस्तर्हि कथं भाष्यकारः सूत्रविवरणावसरे इह
 च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतमित्येवाह न पुनर्वाक्यशेषे ऽपि
 सर्वकाम इत्यादिधर्मवतया श्रुतमित्यत आह एतदुपलक्षणायेति ।
 भाष्ये त्वपौरुषेयशब्देन न कर्त्तृभाव उक्तः किं तु पुंस्वातन्त्र्याभावः । विव-
 द्भावाभिधानमपि स्वातन्त्र्यनिषेधार्थमित्याह तथा चेति । उपादानेन
 फलेनेति भाष्ये उपादानं नाम परिग्रहे न तूपादेयत्वमुद्देश्यप्रतियोगि ।
 विपक्षे दण्डमाह अन्यथेति । किं चिद्विधातुं सिद्धवन्नित्यमुद्देश्यत्वम् ।
 अनुष्ठेयत्वेन नित्यमुद्देश्यत्वमुपादेयत्वम् । उद्देश्याऽविवक्षायां ग्रहं समाप्तिं त्यक्तोद्दे-
 श्यग्रहस्याविवक्षा म्यातया च चमसादेरपि संमार्गप्रमङ्गः स चायुक्तः ।

चमसाधिकरणे* हि प्रकृतयागमंबन्धिसोमपाषम्याविशेषेण । ग्रहप-
 दस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चमसानामपि संमार्गमाण्डू सिद्धान्तितं केवलं संमा-
 र्गविध्ययोगादुद्देश्येन भाष्य तच्च ग्रहशब्देन समर्पितम् । न च चमसनक्षणाथे
 ग्रहशब्दः । यागावान्तराऽपूर्वसाधनत्वम्याऽन्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात् ।
 ब्राह्मिययोगास्त्वयान्तराऽपूर्वभेदाभावाद्ब्राह्मीन् प्रोक्षतीत्येव ब्रीहिशब्दो यवोपल-
 क्षणार्थ इति युक्तम् । ततश्च ग्रहेष्वेव संमार्ग इति ।

ननु परिग्रह उद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि पञ्चेकत्व-
 १६५ । ११ यद्विचक्षितं म्यादत आह तद्गतं त्विति । ग्रहगतं त्वेकत्वं ग्रहाग्रत्यवच्छे-
 दकत्वेन रूपेण न विवक्षितम् । युक्ता हि पशुना यजेतेत्युपादेयविशेषणत्वा-
 देकत्वाविवक्षा । एकप्रसरतया एकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवात् । अत्र तु ग्रह-
 त्वेकत्वाद्देशेन संमार्गविधाबुद्ध्यमानयोः परस्परमसंबन्धाद्गृहे यवोद्देश्येन
 पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः म्याद् ग्रहं समाप्तिं ते चैकमिति ततश्च
 वाक्यभेद इत्यर्थः । वेदे ऽप्युपादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमित्यादि । अप्ये विव-
 क्षिताऽविवक्षितशब्दनिर्दिष्टेच्छानिच्छे गौण्या वृत्त्या इत्याह इच्छाऽनिच्छे
 चेति । को गुण इति । स भाष्योक्त इत्याह तदिदमिति । जीवस्य

* कै. सू. अ. ३ पा. १ सू. १६-१७ ।

१ सामाधारत्वाविशेषणमिति २ पु. पा. । ३ साधनत्वेति ३ पु. पा. ।

ब्रह्मणो भेदाऽभेदाभ्यामुभयश्रुत्युपपत्तेराक्षेपाऽयोगमागच्छाह न तावदिति ।
भेदाऽभेदयोरन्यतरबाधे स्थिते विनिगममाह तत्रेति । वेदान्ततत्पर्याद-
द्वतं तत्त्वमिति कुतः प्रत्यक्षादिविरोधाद् अत आह हैतुग्राहिणश्चेति ।
विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्षस्य तत्पूर्वकत्वाच्चान्येषामित्यर्थः । तदाधनात्
तैवेदान्तैर्बाधनात् तस्माज्जीवभेदाऽप्रमितेः सूत्रानुपपत्तिरित्याह तथा चेति ।
आपाधिकभेदानुवादित्वेन भेदयुतीनां सूत्रस्य चापपत्तिमाह अनाद्याव-
द्येति । तादृशां चेति । अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः ।

अनादित्वेनेति । जीवाऽविद्ययोर्बाजाङ्गपरदेतुमन्ते जीवानि १६६ । ६
त्यत्वं स्यात्तस्मादुत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पृथक्पृथक्भवेति मतं तत्र प्रसक्तम् ।
अनादिस्त्वविद्या जीवोपाधिर्द्वैतताधिकरणे वक्तव्यं । अनादिजीवाविद्ययो-
श्चत्तरेतरतत्त्वत्वमविद्यातत्त्वमन्यथेति वाच्यं हि दुष् । स्यादित्यादि प्रतीयत-
जीवस्यात्माश्रयमिति चेत् किमतः । उत्पत्तिस्तत्प्रतिवन्धनं स्यात्माश्रय-
दोषता । न चानयोक्त्यतिरिक्तत्वात् प्रतीतिस्तु तत्रैव स्यात्तत्त्वत्वाद्-
विद्यायाः तथापि स्वस्मिन्कारुण्येहवत्त्वात् प्रतीयत-
म्याश्रितत्वं च । चित्प्रामितावविरोधादप्रमितत्वस्याप्यत्र मादृश्यापकस्य
विरोधस्य दुष्प्रसङ्गनन्त्यात् । अपि च नैव कुण्डलप्रत्ययद्वयमेकमात्र-
जीवाविद्ययोरमूर्तत्वादवच्छेदावच्छेदकत्वं तु तत्रैव गम्यते । इमाणाप्रम-
यादिषु सुखभेदाहरणम् ।

अधिष्ठानं विवर्तनामाश्रयो ब्रह्म शक्तिवत् ।

जीवाऽविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥

न वैवेक्याऽदिति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेष्टमिदं प्रत्यक्षप्रयोगो नानिगपदो-
तनाय । नमेवाह तथा हीति । अतिशयस्य भावः प्रत्यक्षाद्ये न तु विवेक-
स्वरूपभाव इत्यर्थः ॥

१ तादृशानां चेति २ पृथक् ।

३ हेतुमन्त्येति ४ पृथक् ।

५ एतदप्येति श्लोक इत्यधिक ६ पृथक् । ७ व्यास उच्यते ८ म ।

९ अत्र प्रथमं सर्वत्रातिरिक्त्यधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि १० सर्वत्र प्रामाण्येति ११

विवर्तितगुणोपपत्तेश्च २ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ३ क्रमेकवृत्त्येति ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
विवेकात् ५ स्मरश्च ६ यमकौक्यत्वात्तद्वृत्तेर्नास्ति चेत् ७ नानावृत्त्यादेय-
व्यामवच्छ ८ सभोगप्राप्तिरिति चेत् वैवेक्यात् ९ इति ॥

१६६ । १८

अत्ता चराऽचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

यस्य मृत्युरूपसेचनमोदनमिश्रवृत्तवत् । तं नाविरतो दुश्चरितादिति
 पूर्वमन्त्रप्रकाशितोपायान्यथा वेद इत्यमन्यस्तद्रहितः को वेद । यच्च सो ऽना
 कारणरूपो वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं को वेदेत्यर्थः । पूर्वोक्तिकरणान्ते
 परमेश्वरस्याऽभोक्तृतोक्तेरिह न सो ऽनेति सङ्गतिः । विषयवाक्ये अतुरश्वणाद-
 नेति सूत्रायोगमागङ्गाह अत्र चेति । भोक्तृत्वलक्षणमनृतत्वं नाग्निपरमा-
 त्मसाधारणम् । कथं संगय इत्यागङ्गाह अतृत्वं चेति । यदा भोक्तृत्वम-
 नृतत्वं तदा न परमात्मशङ्केत्याह न च प्रस्तुतस्यापीति । तयोरन्य
 इति । जीवात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपादनाच्च न परमात्मशङ्केत्यर्थः । फलित-
 माह तद्यदीति । ब्रह्मत्वादिनिर्द्वेगाद्भोक्तृत्वमनुरिह न निश्चितमपि तु
 जीवपूर्वपक्षवादिना प्रसाध्यमित्यर्थो यदिकारः । ननु जीवस्य कथं ब्रह्मत्व-
 त्वादिभोक्तृत्वं पूर्वपक्षिणा साध्यमव आह ब्रह्मत्वादि चेति । स्वगरीरं
 भोगाप्तनम् । द्वागादि कस्य चिद्वेद्यम् । यदि न भोक्तृत्वात्संगयः कुत-
 १६७ । ८ स्तर्ह्येत आह अथ त्विति । अथ एव पूर्वमुक्तं संगयमित्युक्तम् । अत्र च
 भवति संगय इति उक्तम् । भोक्तृतेति । अनृतत्वेत्यर्थः । वनितादिषु
 भोक्तृत्वे ऽपि संहर्तृत्वाभावात् । अनृतत्वस्य भोक्तृत्वात्मत्वप्रसाधनेन पूर्वपक्ष-
 मुपपादयति अत्रादनस्येत्यादिना । आदनस्य भोग्यत्वात्प्रथमं भोक्तृ-
 त्वप्रतीतिरित्यत्र संबन्धमा भारतीविलासः । न हि मुख्य आदनो ब्रह्मत्वे
 न चोपचरितोदनाद्भोक्तृत्वप्रतीतिः । यदाह ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।

अलङ्कारो रूपकाख्यः कठवल्लीकवेरयम् ॥ इति ।

अत्रोच्यते । आदनभोक्तृत्वयोर्नोदनयोर्ब्रह्मत्वन्नयोरोदनत्वेन रूपकमव-
 कल्पते । यथा यस्य मृगयाविनोदमृगाः परस्परपक्षे इत्युक्ते क्षिप्य एव
 प्रतीयते न शोचियः कश्चिद् ब्राह्मण एवमिहेति । ननु प्रलये जीवनाशात्कथ-
 ११ । १४ मजत्वमत आह संहरेति । संस्कार उपलक्षणमविद्यायाः । अविक्रियस्य
 परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् अग्निरेव संहर्तृत्वाह यदि त्विति । तथापि

भाक्ता औदनशब्दः सममापीत्याह न तर्हीति । कस्त्यौदनस्तथाह अपि
 त्विति । औदन इत्यनुषङ्गः । अपि औदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य संनिह-
 तमृत्यूपसेचनपदानुसारेणौदनगतविनाशित्वधर्मनक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मरूपेण-
 क्षितजगद्विनाशकर्तृश्वरः प्रतीयते न जीव इत्याह न चेत्यादिना । यदवा-
 द्यौदनपदात् प्रथमं भोक्ता भातीति अत्राह न औदनपदादित्यादिना ।
 औदनपदस्य भक्तवाचिने भोग्यमात्रपरत्वेन तत्रापि जघन्यवृत्त्याश्रयणात्तद्व-
 लाद् ब्रह्मक्षेत्रमृत्युश्रुतीनां न सङ्कोच इत्यर्थः । यदि मृत्युपदाद्विनाशित्वमुच्य-
 यत्ता कथं तर्हि ब्रह्मक्षेत्रग्रहणमत्र आह प्राणिष्विति । ननु ब्रह्मक्षेत्र-
 म्यामिनरव्यावृत्त्यर्थत्वं वाच्यमिति किं न स्यादत्र आह अन्यनिवृत्तेरिति ।
 पञ्चपञ्चनखाद्यो हि मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंश्रयाफनम् । तथा चानर्थनि-
 वृत्तिः । इहान्यनिवृत्तिरनर्थका पुरुषार्थविशेषादनवगमादित्यर्थः । मायो-
 पाधेः परन्यास्ति संहर्तृत्वमित्याह तथा चेति* ॥

गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

१६८ । १८

ननु लक्षण्या पिबदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पृथपक्षमि-
 दान्तपक्षोऽऽक्षेपे च वाच्यस्य निर्विषयत्वप्रमङ्गाद् आक्षेपायोगमागङ्गाह औ-
 त्मर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेपा पिबन्तावित्यस्य मुख्यमर्थम् औत्म-
 र्गिकमबाध्यं मन्यते प्राकृतमुपार्णविषयत्वं च वाच्यस्य पक्षान्तरं कल्पयि-
 यतइति मन्यते ऽत आक्षेप इत्यर्थः । लक्षणां यत्कुं मुख्यायाऽयोगमाह
 अध्यात्मेत्यादिना । अन्यो पातारो पक्षिणो न शक्यो कल्पयितुं चेत्तर्हि
 बुद्धिर्जावो जीवपरो स्तो नेत्याह बुद्धेरित्यादिना । मृगोरुपदधार्मीति १६९ । ७
 समस्त्रायेकया ऽस्तुषत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीति मृभि-
 रस्तुषत ब्रह्मास्तुजतेत्यादयः मृष्टमृष्टिमन्त्रा आम्नातास्तत्र मृगोरुपदधा-
 तीति यदि मृष्टिमन्त्रकेष्टकानामुपधाने विधानं तर्ह्येष्टकामु मृष्टमृष्टिमन्त्र-
 कत्वविशेषस्याद्याप्यनवगमात्मर्था यत्र मृष्टिमन्त्रकाम्नात्र मृष्टिपदरहितमन्त्रा-
 णामानर्थक्यं स्यात्तन्मा भूदिति मृष्टिशब्दः मृष्टमृष्टिसमुदायं लक्षयित्वा
 तन्समुदायिनः सर्वान्मन्त्रान् लक्षयति एवमत्रापि पिबच्छब्दः स्याथंम्याऽपिब-

* अत्र द्वितीयम् अत्राधिकरणं सपूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अनाक्षराक्षरशब्दज्ञान ९ प्रकार-
 णाव्य १० ॥

† प्रजापतिरधिपतिरासीदिति नास्ति ३ पु ।

त्संसृष्टतां पिबदपिबत्समुद्रायमिति यावन्तं लक्षयन्त्स्वार्थं पिबन्तमजहदित्-
रेतरयोगलक्षणं समुद्रायं प्रति समुद्रायीभूतपिबदपिबत्परो भवति न पिब-
त्येव वर्तते नापि लक्षयन् गङ्गाशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः ।

१६६ । १०

अस्तु वेति । प्रत्ययस्य मुख्यत्वम् प्रकृतिस्तु पिबतिः सृष्टिन्यायेन
पायनं लक्षयतीत्यर्थः । बुद्धिचेवक्षपचे तु बुद्धौ प्रकृतिमुख्या प्रत्ययस्तु बुद्धि-
जीवगतं कर्तृकरणमाधारणकारकत्वमात्रं लक्षयतीत्याह एवमिति । अत्र
पूर्वानुपपत्तयोल्लेखनासाम्यात् सगयः पूर्वत्र ब्रह्मक्षत्रगच्छस्य संनिहितमृत्युप-
दानुमारेणाऽनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रविष्टादिप-
दानुमाराद्* बुद्धिचेवक्षपरत्वमित्याह नियतेति । अस्य जीवस्य या द्विती-
यता द्वित्वाधारता सा ब्रह्मणैव तद्वि चेतनत्वात्मरूपं न तु बुद्ध्या तस्या
अचेतनत्वेन विमदृशत्वादित्याह अतपानेनेति । ननु संनिहितगुहाप्रविष्ट-
पदाद्बुद्धिर्द्वितीया किं न स्यादत आह प्रथममिति । वचनविरोधे इति ।
अतीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वमम्भवे करणे कर्तृत्वोपचारे न युक्त इति न्यायस्य
बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्याख्यायकब्राह्मणविरोधे आभामत्वमित्यर्थः । आध्वं-
सते आगच्छति । चेतनस्य क्षेवक्षम्याऽभेक्तृत्वं ब्रह्मस्यभावतां वक्ष्यामीति

११२ । ३

श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमुपपादयन्मन्त्रार्थमाह अनश्नन्निति । बुद्धेरन्या
यो जीवः सोऽनश्नन्नभेक्तृ ब्रह्म सन्नभिपश्यतीत्यर्थः । अस्मिन्वेत्ते ऽर्थं स्वय-
मेव श्रुतिरनुपपत्तिं शङ्कते तस्माह यदीति । चित्तेः छाया चित्प्रति-
बिम्ब तदापत्येति । सकृतस्य कर्मणः कृतं सत्यमवश्यमावित्वात् फलं
पिबन्ताविति संबन्धः । लेके शरारे । गुहां गुहायां बुद्धौ । परमे बाह्याका-
शापेक्षया प्रकृष्टे हाट्टे नभसि परस्य ब्रह्मणे ऽर्द्धे स्थाने चिर्नचिकेतो ऽग्नि-
श्चितो यैस्ते तथोक्ताः । तं दुद्वर्गमिति । गृहं छत्रं यथा भवति तथा
ऽनुप्रविष्टम् । केत्यत्र आह गुहाहितं बुद्धौ स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसङ्कटो-
तिष्ठतीति तथोक्तः । पुगणं चिरन्तनं विषयाङ्गावन्त्यात्मनि मनसो योजन-
मध्यात्मयोगः तस्याधिगमेन प्राप्या मत्वा साक्षात्कृत्य । मुण्डके द्वा सुप-
र्णौ । द्वा सुपर्णसाम्यः सुपर्णौ सयुजौ सर्वदा सहयुक्तौ सखायौ समा-

* अनुमारेणेति २ पु. पा. ।

+ संकरे इति २ पु. पा. ।

: मास आहिति २ पु. पा. ।

नाश्यानौ स्वप्रकाशरूपत्वात्समानमेकम् उच्छेद्यत्वाद् वृत्तं शरीरं परिवृ-
त्तवन्तो । अन्य एकः पिप्पलं कर्मफलं संसारस्याश्वत्थत्वेन हृषितत्वात् ।
समाने वृत्तइति न कस्य चित्समर्थो ऽहं दीन इति सम्भावना ऽनीशा जुष्टम-
नेकैयंगमार्गैः सेवितम् । अन्यं प्रपञ्चविलक्षणम् । ईशं यदा पश्यति प्रपञ्चं
च महिमानं विभूतिं मायामयीमस्यैवेति यदा पश्यति तदा वातशोका
भवति ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

११२ । १२

(अथ च दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संगमः) ॥ इयं च
मुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वा चिन्ता । अतश्च वक्ष्यमाणः सर्वना-
मायः । स च मनोमयतद्वितार्थवद् न संदिग्धो दृश्यतइत्यस्य निश्चा-
यकत्वादित्याह एष इति । उपक्रमवशादित्यनेन मङ्गलितश्चोक्ता । गतं
श्लोकं विभजते ऋतमिति । कर्तृनिष्ठा ऽन्तितारकम् । भिन्नवक्तृत्वेन या-
क्येयार्थे नियम्यनियामकत्वं चेत्कथं तद्व्यभिर्भवेति वक्ष्यतांति शेषाद्वारः
कृतो ऽत आह आचार्यस्त्विति । बाधकान्तरंति । अनवस्थितेगमम-
घात्तेति सूचितबाधकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः । नन्ववर्णात्याधार्मिर्देगाद् जीव-
देवते किं न स्तामन आह अन्तस्तद्वर्मेति । य गप इत्यादिः प्रथमश्रु-
तस्यापि सापेक्षत्वाच्च चाक्षुषत्वसमर्पकत्वात्तस्याह अनिष्पत्तेरिति । य गप
इति श्लोकः पुरितः । य इत्येष इति च सर्वनामनी विगेष्यापेक्षत्वात्सन्ता
निष्पन्नभिधाने । अनिष्पन्नमपर्यवमितमभिधानं यथोक्ते तथा । ततश्च संनि-
हित* पुरुषादिषट्पदमार्थं विगेष्यं प्राप्याभिधानार्थं वाचके भवेताम । किमनो
ऽत आह संनिहितारचेति । कुतस्तदर्थस्य अपेक्षता चाक्षुषतयर्थः । ११३ । १२
स्वरसन इति । अनेन क्वायात्मनि योजनाक्रेगा वारित* । व्याख्यातं
चेति । अधिकरणावसानभाष्येत्यर्थः । तदुपादाने मिहर्वादिति । तद्व्या-
ख्याति विवृष इति । विदुषो विषयस्तेन निष्पाद्या गाम्याद् गोपनीयः
सा परोक्षा ऽपि प्रत्यक्षेति मृशतइत्यर्थः । उपचारे निमित्तमाह दृढतयेति ।

* स्वप्रकाशत्वादिति ३ पु. पा. । निरूपितत्वादिति २ पु. पा. ।

॥ अत्र तृतीयं गुहाप्रवेशाधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रे २-गुरा प्रविष्टायात्मानौ

हि तदुर्गनान् ११ विगेषणान् १२ ॥

॥ १ ॥ एतन्व्याख्या पश्येतांति ५ पु. ।

॥ वक्ष्यमाणमिति ३ पु. पा. ।

* ते हि संनिहितेति २ पु. पा. ।

यत्तं संयद्वाऽम इत्याचक्षते यत्तं हि सर्वेषां वामान्यभिसंयन्तीति श्रुतिमीश्व-
 ११४ । १८ रस्य फलभोक्तृत्वभ्रमव्यावर्तनेन व्याचष्टे वननीयानीति । जीवाग्रति
 सङ्गच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना सङ्गच्छन्ते स संयद्वाऽमः ।
 यत्तं हीत्यस्यैतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । यष उ यष वामनीरित्यस्यार्थमाह
 स एवेति । संयद्वाऽमत्वं फलोत्पादकत्वमात्रं वामनीत्वं तुल्यप्रापकत्व-
 मिति भेदः । एकस्थाननियमः स्थानान्तराऽव्यापकत्वम् । कमलस्य गोत्रं*
 कामलस्तस्यापत्यं । कामलायनः । दूनमानसं परितप्रमानसम् । पृथिव्य-
 ग्निरिति । उपकोशलं गार्हपत्यो ऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति
 इमाभिश्चतस्रस्तनवो य यष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सो ऽहमस्मीति । तथा
 ऽन्वाहार्यपचनो ऽनुशशास आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मम तनवो
 य यष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सो ऽहमस्मि तथा ऽऽहवनीयो ऽनुशशास
 प्राणः आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य यष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सो ऽहमस्मीति । न चैनत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । यषा सोम्यः आत्म-
 विद्येत्यग्निभिः कं खं ब्रह्मेति विद्याया विद्यात्वेन परामर्शादित्यर्थः । भा-
 ष्यगतसमयशब्दार्थमाह लौकिकस्येति । विशेषणविशेष्यभावे ऽर्थदोः
 शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यम् । तथा च भाष्यायोगमाशङ्क्याह तदर्थेया-
 रिति । सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः । किं चिदधिकमिति ।
 अक्षिस्थानसंयद्वाऽमादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः । ह्रीणो लज्जावान् । अपक्षा-
 ११६ । ७ याऽपहृत्य । आवर्त्तमिति॥ । जन्माद्यावृत्तिं पुंसां करोति इत्यावर्त्तं मनुष्य-
 लोक उच्यतइत्यर्थः । अथोत्तरेणेति । आत्मानं जगतः सूर्यं तपआ-
 दिना सह अन्विष्याहमस्मीति विदित्वा तमभिजायन्ते प्राप्नुयन्ति । यत्तत्सू-
 र्याख्यं ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिभूतानां हिरण्यगर्भभूतं सद् आयतनम् । अग्निर-
 च्छिद्यता ज्योतिः सूर्यः । अहरादयो ऽपि देवताः ॥

* गोत्रापत्यमिति ३ पु. पा. ।

+ कमलस्य गोत्रं कामलस्यापत्यमिति ३ पु. पा. ।

॥ प्राणा इति ३ पु. पा. ।

॥ सोम्येति ३ पु. पा. ।

॥ यत्तत्प्रतीकस्याने तत्कर्त्तृति प्रतीकपहणं पु. २ ।

१ अत्र सत्तुल्यं अन्तराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-अन्तर उपपत्तेः १३ स्थाना-
 दिव्यप्रदेशाच्च १४ सुखविशिष्टाभिधानादेव च १५ श्रुतापनिषत्कृत्यभिधानाच्च
 १६ अनवस्यतेरसम्भावाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ १८० । ३

अशरीरस्य नियन्त्रित्वासम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । पूर्वत्र स्थाननिर्देशोपपादनाय पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्ततस्तस्याक्षेपात्सङ्गातः । अशरीरः परमात्मा नान्तर्यामी घटवत् । ननु स्वशरीरनियन्त्रि शरीरान्तररहिते तच्चणि अनेकान्तिकता ऽत आह स्वकमेति । न नियम्यातिरिक्तशरीररहित्यं हेतुः किं तु शरीरेण भोक्तृत्वेनाऽनन्वयः । तत्रा तु स्वकर्मजदेहेन तादृक्संबन्धवानेष तं देहं तेन द्वारेणान्यच्च वास्यादि नियच्छर्माति न व्यभिचार इत्यर्थः । अचेतनत्वमुपाधिमाशङ्क्य मुक्ते चेतने साध्यवत्यप्युपाध्यभावात्साध्याऽव्याप्तिमभिप्रेत्याह प्रवृत्तीति । नियमनं शरीरिणो न चेतनमात्रस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विषये दण्डमाह न हीति । ननु जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वप्रतिपादनान्नियन्त्रित्वं सिद्धमत आह तदनेनेति । पारिशिष्याज्जीव एवेति । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति । किमशरीरत्वं यतो नियन्त्रित्वाभावः । नियम्या १८१ । १८ तिरिक्तदेहरहितत्वं वा देहसंबन्धाभावे वा देहे भोक्तृत्वाभावे वा । नाद्य इत्याह देहेति । देहादौ निर्दिष्टे तत्त्वामी तत्रादिर्बुद्धिम्यो ऽप्येत्युक्तः । अयं वा तस्माज्जीवात्मैवेत्युपसंहारस्यो जीवात्मा परामृष्टः । अस्य स्वदेहादिनियमेन देहाद्यन्तरमतेऽनेकान्तिकतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते तदिति । परम्यापि देहादिसंबन्धाभावे ऽसिद्ध इत्याह तद्विशेषेति । तद्विषयत्वादविद्यायान्तद्विद्यात्वम् । तृतीये तु सोपाधिकतेषु मुक्तस्य पराभेदेन पक्षत्वान्न साध्याव्याप्तिः । अतीतकालतां चाह श्रुतीति । यदयादि जीवस्य नियन्त्रन्तराभ्युपगमे ऽनवस्येति तत्राह न चेति । आपाधिकस्य ह्यनेपाधि-केश्वरनियम्यत्वमभ्युपेतं* नानुपहितेश्वरस्य नियन्त्रन्तरापादकमित्यर्थः । जीवपरभेदाभावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहारे ऽत आह अविद्याकल्पितेति । एवं चेति । बहुत्वार्ज्जवानां नियम्याधिदैवादिषु प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः । एकत्वे ऽन्तर्यामिण एकवचनश्रुतिमाह एकवचनमिति । १८२ । १४ अभेदेपीति । आपाधिकभेदाभावे ऽपीत्यर्थः । अधिकरणोपक्रमे विषयविबचकमधिभोक्तृमत्यादि भाष्यं तद्विभजने पृथिव्यादीति । यः पृथिव्यां

तिष्ठन्नित्युपक्रम्य माध्यन्दिनपाठे यः स्तनयित्रौ तिष्ठन्नित्यन्तं शरीरश्चोभ-
येपाति* सूत्रपातनिका । भाष्ये कर्तरीत्यात्मनीत्यर्थः । लौकिके कर्तरि दित्ये
कार्यकरणसंघाते दर्शनादिवृत्त्यविरोधादित्याह आत्मनीति । पृथिव्यां तिष्ठ-
न्नन्तर्यामीत्युक्ते पृथिव्यवयवस्याऽवयविनोऽन्तर्यामित्वं स्यान्ननिवृत्तयेऽन्तर-
इति । पृथिवीक्षेत्रक्षेत्राणाय न वेदेति । स ह्यहमस्मि पृथिवीति वेदानियम्य-
देह गवान्तर्यामिणो देहो नान्य इत्याह यस्येति । अप्रतर्क्यः तर्कोऽविषयः ।
अविज्ञेयं प्रमाणाऽविषयः । सर्वानु दिनु प्रसुप्रमिव ॥

१८३ । १

अदृश्यत्वादिगुणको धर्माक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादिमाधाराधर्मदर्शनात्संशयः । पूर्वत्र द्रष्टृत्वादिश्रवणाच्च
प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तमिह तदश्रवणादक्षरं प्रधानमिति भाष्याक्तेव सङ्गतिः ।
पूर्वपक्षमाह परिणाम इति । योनिशब्दे निमित्तं चेदिति ब्रूयादित्यध्या-
हारः । न चित्तज्ञत्वादिदित्यत्र परिणाममनं कृत्वाचिन्तया परिणामसारूप्य-
योऽर्थाभिनिर्वाकरिष्यते अत्र तु विवर्तनदृश्ययोः । परिणामस्तु तत्रत्य इहानू-
दितः । भूतयोनिजैः परिणममानत्वाद्विवर्तमानत्वाद्वा समतवदित्यर्थः ।
ननु परिणामिनः कथमक्षरशब्दवाच्यत्वमत आह स्वविकारानिति ।
अनुमानयोर्वाधमाशङ्क्याह य इति । अक्षरात्परादिति सामानाधिकरण्यम् ।
नामरूपेति । शब्दार्थयोर्बीजमधिष्ठानमात्मा तद्विषयतया तस्याधिष्ठानत्वे
सहकारित्वेन शक्तिभूतं भूतानां सृज्य कारणं तस्मिन् । संदेहभाष्यस्य प्रधान-
शब्दं वर्तयति प्रधीयतइति । क्रियतइत्यर्थः । अचेतनानामिति भाष्य

१८४ । १० न प्रायदर्शनमात्रपरमित्याह सारूप्येति । ननु न च स्मात्तमिति प्राच्य-
धिकरणे प्रधानं दूषितं द्रष्टृत्वादिसंभवन्यायसाम्यादचेतनमव्याकृतं दूषितप्रा-
यमिति तच्छङ्का न युक्ता प्रधाने त्वप्रामाणिकत्वमधिकमिति शङ्कते स्यादे-
तदिति । बाधकं द्रष्टृत्वादि । ईक्षत्यादिचिन्तयाऽप्यपुनश्शक्तिमाह तेनेति ।
उपवर्धतां ब्रह्मणो जगद्योनित्वमित्युक्तम् । उपचारे निमित्तमाह अविद्येति ।

* व्याससू अ. १ पा. २ सू. २० ।

। अत्र पञ्चमम् अन्तर्याम्यधिकरणं सम्पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-अन्तर्याम्यधिदेवादिषु
तद्वर्त्म्यपदेशात् १८ न च स्मात्तमतद्वर्माभिलाषात् १९ शरीरश्चोभयेऽपि हि
भेदेनैवमधीयते २० ॥

; व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. ४ ।

अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तम् । द्वितीयगुणोक्तस्य
द्वितीयाहुं व्याचष्टे अथेति । सति चेतनपरत्वे वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं दुर्नि-
वारमिति पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह ब्रह्मैवेति । यदुक्तम् अक्षरात्परस्य
सर्वज्ञत्वमक्षरं तु प्रधानमिति तन्नेत्याह अक्षरस्येति । यद्भूतयोनिर्म- १८४ । २०
त्यक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा यः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य तस्मान्नामरूपादि
जायतइति जगद्योनिभाव उच्यते । उपादानप्रायपाठान्न पञ्चम्या न निर्मिता-
र्थत्वं तत्र उपादानत्वप्रत्यभिज्ञानिङ्गनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात् सर्वज्ञ
गव भूतयोनिरित्यर्थः । विश्वयोनिर्गदक्षरं तत्सर्वविद्वद्वेदिति विधीयते ।
यदाक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वं कथं तर्हि सर्वज्ञस्याक्षरात्परस्यमुक्त
तत्राह अक्षरादिति । यद् यस्मादर्थः । न चाक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञानाद् भूत-
योनिर्वाक्षरगदिति निर्दिष्टेति वाच्यम् । प्रथमश्रुते यः सर्वज्ञ इति वाक्ये सर्व-
ज्ञस्य जगदुपादानत्वप्रत्यभिज्ञाऽस्य बाध्यत्वाद्योनाक्षरं पुरुष चेद सत्य-
मिति पुरुषस्याक्षरशब्देन निर्दिष्ट्यमाणत्वान्न । विवर्तन्मिवति श्लोकास्य द्विती-
याहुं व्याचष्टे अपि चेति । प्रयोजनमाह ज्ञेयत्वेनेति । भागव्यागिरक्त
इति भाष्यस्य* व्याख्या भागा इति । ननु ऋतुषु यजन्तीति कर्मेणि क्रिप
मप्रसारणे ऋत्विक्शब्दः । यज्ञयोगे । गम्यमाने पतिशब्दप्रतिपादकस्य
नकारादेशः स इकारम्यान्यस्य ततो डापि कृते पक्षे । उक्तार्थमप्रा-
यमिति । विवर्तत्वेन साहचर्यान्पेक्षेत्युक्ताऽभिप्रायः । प्रधानादित्य- १८६ । १६
पीति । यद्यपि भाष्ये शारीरप्रधाननिराकरणतया हेतुद्वयं क्रमेण व्याख्यात
तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाद्यहेतुरपि प्रधानवागण्यार्थ इति ।
अक्षरमव्याकृतमित्यादिभाष्यस्यायमर्थः । शब्दाश्रयोर्वाजमश्रिष्टान तस्य शक्तिः
सहकारित्वात् । सा चेश्वरमाश्रयते विषयीकरोतीति ईश्वराश्रया तस्याधि-
ष्ठानत्वे उपाधिभूता एवच्छेदिका । शक्तिरिव तद्विषयमज्ञानम् । अविकार इति
च्छेदः । तस्माद्वाच्यमिति तं भाष्यविरुद्धमिति कैश्चिदयुक्तमुक्तम् । किञ्च ।

अक्षत्वभ्रान्ततादोषादक्षत्वं परमेश्वरम् ।

यत्तद्वाप्यर्थतत्त्वज्ञो वाचम्यतिरगाधधीः ॥

* भाष्यपाठस्येति २-३ पृ. पा. ।

। सप्रयोगेति २ पु. पा. ।

। उपाधिभूतमवच्छेदकमिति २ पु. पा. ।

प्रधानस्यागमिकत्वे प्रकृतिविकारसारूप्यादि बहु समञ्जसं स्यादि-
 १८६ । २०^१ त्यर्थः । असमञ्जसमिति पाठे चेतनस्य जगदुपादानत्वादिति* । रूपोपन्या-
 साच्च । । नेतरावित्यनुषङ्गः । भाष्ये अदृश्यत्वादिधर्मकस्य न विग्रह इत्या-
 क्षेपः । सर्वात्मत्वविवक्षयेति समाधानम् । जायमानसंनिधिलक्षणस्थानस्य
 प्रकरणेन बाधमाशङ्क्य विग्रहवत्त्वलिङ्गेन प्रकरणबाधमाह नेति । ईश्वर-
 म्यापि हिरण्यश्मयत्वादिवद् मूर्तुंदादिसंभव इति कश्चित् । तन्न । अपाणि-
 पादमिति निर्विशेषस्य ज्ञेयत्वेन प्रक्रमाद्विरगमयस्योपास्यत्वेन विग्रहाद्य-
 विरोधात् । प्राकृतपाण्यादिनिषेध गण इति चेन्न । प्रथमस्य चरमेणासंको-
 चादिति । लिङ्गं सार्वान्यपरं न शरीरादिमत्त्वपरमित्याशङ्क्य तथा सति मूर्तुं-
 दादिबहुश्रुतीनां बाधः स्याताम्सु प्रकरणाद्वलीयस्य इत्याह न चैतावनेति ।
 प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः । गणं च हृदयं विश्वमस्य गण सर्वभूतान्तरात्मेति
 चात्रत्ये सर्वनामनी संनिहिततरं विग्रहवन्तं गृह्णीतो न भूतयोनिमिति ।
 लिङ्गनिरुद्धे प्रकरणे संनिधिर्विजयते इत्याह सिद्धे चेति । पुरुष गवे-
 दमित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासो ऽपि द्युमूर्तुंदादिकस्येवाप्सु तस्य संनिहित-
 १८७ । ११^२ तरत्वादत आह प्रकरणादिति । संनिधेः प्रकरणस्य वलीयस्यात्पूर्वव-
 द्बाधकालिङ्गाभावाच्चेत्यर्थः ।

उर्णनाभिर्लताकोटिस्तन्तून् सृजते संहरति च । सतो जीवतः ।
 येन ज्ञानेन अक्षरं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय प्रोवाच॥ प्रब्रू-
 यात् । सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयत्वात्सर्वविद्याप्रतिष्ठा । कर्मनिर्मि-
 तान् परीक्ष्य ब्राह्मणो निर्वेदमायात्कुर्यादित्यर्थः । गच्छेदिति वाक्यशे-
 षाद् वैराग्यहेतुमाह इह संसारे ऽकृते लोको नास्ति । किं कृतेन कर्मणे-
 त्यध्याहारः । अतो ऽकृतज्ञानार्थे दिशि स्वात्मनि प्रकाशरूपे भवो दिव्यः
 बाह्याभ्यन्तरसहितः सर्वोत्प्रेति यावत् । क्रियाविज्ञानशक्तिमन्मनःप्राणर-
 हितः । बाह्येन्द्रियनिषेधो ऽप्युपलक्षितः । अत गण शुभ्रः शुद्धः । अग्नि-
 र्योः । अमौ वायु लोको गोतमाग्निरिति श्रुतेः । स मूर्तुंदा अस्येति सर्वत्र

* उपादानत्वादिरसमञ्जसं स्यादित्यर्थ इति २ पु. अधिकः पाठः ।

१ व्या. सू. अ. १ पा. २ सू. २३ । इदमदृश्यत्वाद्यधिकरणान्तर्गतं सूत्रम्

२ विग्रहत्वमिति ३ पु. पा. ।

३ सर्वरूपत्वमिति ३ पु. पा. ।

४ प्रशब्दो नास्ति ३ पु. ।

संबन्धः । यस्यत्यर्थे अस्यशब्दः । विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धाः वेदाः यस्य वाक् वायुर्यस्य प्राणः विश्वं यस्य हृदयं मनस्तन्मनसा सृष्टत्वाद् विश्वस्य पादरूपेण पृथिवी यस्य जाता येष सर्वभूतगतप्राणानां समष्टितया सर्वभूतान्तरात्मा । गतस्माज्जायते इत्यनुपङ्गः । तस्मात्परमात्मनेऽग्निद्यु-लोको जायते यस्य* सूर्यः समिधः । अमौ वाय लोकोऽग्निस्तस्यादित्य एव समिदिति श्रुतेः । स॥ दाधार दधार । कस्मै ब्रह्मणे॥ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

१८७ । १६

अथ वैश्वानरः किमनात्मा किं वा आत्मा अनात्मत्वे जाठरोऽन्यो वा आत्मत्वेऽपि जीवः परो वेति संदेहः॥ ।

सार्वात्म्यरूपोपन्यासादक्षरं ब्रह्म वर्णितम् ।

जाठरादायनैकान्त्यशङ्का तस्य निरम्यते ॥

को न आत्मेत्युदाहरणभाष्यं छान्दोग्याख्याधिकार्यानुमन्धानेन व्याचष्टे प्राचीनशालेत्यादिना । उद्दालकोऽप्युपलक्ष्यते । जन इति स्थापनामर्थः । आत्मेत्युक्ते इति । ब्रह्मेत्युक्ते तत्पारोक्ष्यनिवृत्त्यर्थमात्मपदमित्यपि द्रष्टव्यम् । इक् स्मरणइत्यस्य रूपमध्येर्षाति । दुर्मूर्खेत्यादिभाष्यमादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना । मुनेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः । येष शुक येष नील इत्यादिश्रुतेः । स वैश्वानरस्य चक्षुः । पृथगतिमन्त्वगुणो वायुः प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशो देहमव्ययम् । रयिर्द्वन्द्वम् । तद्गुणा आपो बस्तिम्यम् उदरम् । तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात् । मूर्द्धपातादिदृषणैरुपासनानां निन्दयेति । मूर्द्धा ते व्यर्षातर्षादित्यादिनैकेकोपासननिन्दया तस्य ह वा गतस्येत्यादिना वैश्वानरस्य दुर्नाकादयो मूर्द्धादय इति कथनेनाशयविनः समस्तभावमुपदिश्येत्यर्थः । उपामक एव वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इति वैश्वानरस्य भोक्तुरित्युक्तम् । हृदयादिति १८८ । १५

* तस्येति ३ पु. पा. ।

+ स इति नास्ति २-३ पु. ।

॥ अत्र षष्ठम् अदृश्यत्वादाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-अदृश्यत्वादिगुणको धर्माङ्केः २१ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्या च नेतरौ २२ रूपोपन्यासाच्च २३ ॥

॥ संशय इति २ पु. पा. ।

मनः प्रणीतमिव । इतः प्रणयनावधित्वाद् हृदयं गार्हपत्यो ऽत एव तदन-
न्तरत्यान्मनो ऽन्वाहार्यपचन इत्याह हृदयानन्तरमिति ।

१८६ । ३ पृथपक्षमात्रिपति नन्वित्यादिना । निश्चितार्थच्छान्दोग्यवाक्येन
तदेकार्थं वाजसनेयिवाक्यं निर्णीयते न विपर्यय इत्यत्र न्यायमाह निश्चि-
तार्थेन हीति । यथा हि तं चतुर्द्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडा-
शमात्रचतुर्द्धाकरणवाक्यमेकार्थसंबन्धिना शाखान्तरायेणानेयं चतुर्द्धा करो-
तीति विशेषविपर्ययत्वेन निश्चितार्थेनानेयं येष पुरोडाशो व्यवस्थप्यते एवम-
चापीत्यर्थः । अथ दर्शपूर्णमासकर्मण शाखाभेदे ऽप्यभेदातश्च तथा तर्ह्यत्रापि
सममित्याह कर्मवदिति । न केवलमुपक्रमाद् ब्रह्मनिर्णय उपसंहारादपी-
त्याह न च शुभ्रमूर्द्धन्वादिकमित्यादिना । प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छि-
न्नम्योपाश्रित्यपदेशं च प्रपञ्चयति तथा चेति । पञ्चपाटीकृतस्तु वाज-
सनेयिवाक्यस्याप्यात्मापक्रमत्वलाभे किं शाखान्तरालोचनयेति पश्यन्तः

१८७ । १० पुरुषमनदा वैश्वानरत्व । विधेयामात व्याचक्षते तदूषयति अत एवेति ।
यत ग्वान्तःप्रतिष्ठत्वेन सह समुच्चयः सूत्रगतापिशब्दार्थः ऽत ग्वान्तः-
प्रतिष्ठितत्ववत्पुरुषत्वमपि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः । यद्वि
पुरुषमनदा वैश्वानरो विधीयते तदा पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं म्यादित्याह
तथा मतीति । किमतस्तत्राह एवमिति । न केवलं सूत्रविरोधो ऽपि
तु भाष्यविरोधो ऽपीत्यर्थः । स यो हैतमिति वाक्ये प्रथमनिर्दिष्टग्राम्यद्वेगेन
पुरुषत्ववेदेन स गप्पो ऽभिरिति वाक्यमर्थत्वेनानृदयते तथा च तस्या-
यमेवार्थः स्थित इति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । पुरुषस्य विधेयत्वे यच्छब्दा-
योगमाशङ्क्याह तस्मादिति । पञ्चपाद्यां तु जाठरे ईश्वरदृष्टिपक्षमुक्त्वा
योगादग्निवैश्वानरशब्दयोगीश्वरे वृत्तिरिति पक्षान्तरं घक्तुमयम् उद्देश्यवि-
धेयभावव्यत्यय आश्रित इति चिन्त्यमिदं दूषणमिति ।

मूर्द्धादिचिबुकान्तावयवेषु संपादितस्य कथं पुरुषविधत्वं तेषां पुरु-
षैकदेशत्वादित्याशङ्क्य वैश्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्द्धान्तावयवानामेषु संपा-
१८९ । १३ दनात्पुरुषसादृश्यमित्याह अत्रावयवसंपत्त्येति । मूर्द्धाचिबुकान्तराल-
स्यस्य पुरुषावयवस्यत्वात्कथं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमित्याशङ्क्याह कार्य-

करणेति । कार्यकरणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा मूर्द्धादिचिब्रुकान्ता-
स्तेष्वन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । अथ हेतुः समुदायेति ।
अवयविन्यवयवस्यान्तर्भावादवयवस्थोप्यवयव्याश्रितो गृहम्य इव ग्रामस्य
इत्यर्थः । नन्ववयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वव्यपदेशे दृष्टान्तो वक्तव्यो भाष्य-
कारस्त्ववयवस्यावयविनिष्ठताव्यपदेशमुदाहरति ततो न निदर्शनतेत्याश-
ङ्काह अत्रैवेति । शाखादीनां समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा समुदायमध्यपा-
तिनी भवेत् तावदेषां च मूर्द्धादिचिब्रुकान्तावयवानां कार्यकारणसमुदाया-
न्तर्भावे निदर्शनम् । अवयवस्य तु वैश्वानरस्यावयविपुरुषान्तःस्थत्वम-
थादेव सिद्धतीत्यर्थः । विद्वेषां वा ऽयं नरो नेता कारणम् ।

भाष्ये वरणा नासीति निरुच्येति । इमामेव प्रसिद्धां भूसहितां नासिकां
वारयति नागयतीति वरणासहिता नाशीति निरुच्येत्यर्थः । वरणाशब्दा-
यमाह भूरिति । अचिः किल याज्ञवल्क्य पप्रच्छ य गणो ऽनन्तो ऽव्यक्त १६२ । १८
आत्मा तं कथं विजानीयामिति । प्रत्युवाचेतरः सो ऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।
अविमुक्तस्य स्थानं भूता का वै वरणा का च नाशीति । प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः सर्वा-
निन्द्रियकृतान् देवापन्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पाप्मनो
नागयति तेन नाशीति । नियम्य जीवाधिष्ठानत्वद्वारेण नियन्तुरीश्वरस्याधि-
ष्ठानत्वाद्नासाभ्रुवोः पाप्मवारकत्याद्युपपत्तिः । नासाभ्रुवोराम्ये ऽपि स्थानवि-
शेषजिज्ञासया प्रश्नः कृतमं चेति । भूमध्यमाहेतरो भ्रुवोरिति । प्राणस्य नासि-
क्यस्य । स च संधिर्दुनोक्तस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मनोक्तस्य सधित्वेनो-
पास्यः ।

के चित्तु उपासनाबुद्धिर्वारकत्वेन नागकत्वेन च वरणा नागी । सा
हि प्रकृता न भूर्भुवोरिति द्विवचनेन । वक्ष्यमाणाया एकवचनायोगात् ।
अतः श्रुत्यनभिज्ञा वाचस्पतिरिति वदन्ति । तत्र अथ ह्युपासना स्वशब्देन
न प्रकृता । तं कथं विजानीयामित्युपसर्जनं विज्ञानं प्रकृतमपि न म्यांनि-
ह्निर्देशार्हम् । ततः शब्दोपासनाभूतप्रातिपदिकार्थं अस्ति वरणाशब्द इति श्रुत्य-
र्थज्ञो वाचस्पतिरेव । वैश्वानरमह्यं केतुं मूर्धे वैश्वानरस्य शोभनमतो

* स्थानेति २ पु. पा. ।

+ नाशीति टन्त्यपाठः-३ पु. । प्रथमे ऽपि ।

‡ द्वित्वेनेति २-३ पा. ।

विषया भवेम* । स च कं सुखम् । अभिमुखा श्रीश्च । यो भानुरूपेण रोदसी
द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं चाततान व्याप्रवान् । रोदसी एव दर्शयति इमां
पृथिवीं द्यामिति । प्रादेशमात्रमिव देवाः सूर्योदये अभिसंपन्नाः प्राप्ता उपा-
सनया यदा तदा ते सुविदिता भवन्ति । अहं कैकेयराजो† युष्मभ्यम् औप-
मन्यवादिभ्यः गतान् देवांस्तथा वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयि-
ष्यामि । अधोनाकानतीत्य स्थिता ऽतिष्ठा द्यौर्मूर्ध्वध्यात्ममारोप्या एव
सुतेजस्त्वाद्विगुणवन्तो वैश्वानरावयवा आदित्यादयश्चक्षुरादिष्वारोप्याः‡ ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजरुभगवदमलान-
न्दकृते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	७	१८
सूत्राणि	३२	६३

* भवेदिति ५ पु. पा ।

† एतदये य. इत्यधिकं ७ पु. ।

‡ अत्र सप्तमं वैश्वानराधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि १ वैश्वानरः साधारणश-
ब्दविशेषात् २४ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति २५ शब्दादिभ्यो ऽन्तः प्रतिष्ठाना-
चेति चेन्न तथा द्रष्टुपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते २६ अत एव न
देवता भूतं च २७ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः २८ अभिव्यक्तिरित्याश्रयः २९
अनुस्मृतेर्वादरिः ३० सपत्निरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ३१ आगमनन्ति चैनम-
स्मिन् ३२ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

— १४६ —

दुम्भाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

१६३ । १

निर्विशेषब्रह्मलिङ्गनिरूपणं पादार्थमाह इहेति । आद्याधिकरणम-
वतारयति तत्रेति । आयतनत्वसाधारणधर्मात् सदेहे पूर्वपक्षे संगृह्णाति
पारवत्त्वेनेति । अमृतं यद् ब्रह्म तद् दुम्भाद्यायतनं कर्हि चित्कदा चि-
दपि न युक्तम् । आयतनस्य ब्रह्मत्वाभावे हेतुमाह पारवत्त्वेनेति । सेतु-
त्वस्य पारवत्त्वेन व्याप्रेर्ब्रह्मणश्चापारत्वादित्यर्थः । अमृतत्वाभावे हेतुमाह
भेदइति । भेदे हि सति संबन्धार्था षष्ठी प्रयुज्यते ब्रह्म चामृतामिति
नामृतस्येति षष्ठी युक्तेत्यर्थः । पारं परकूलम् । अयारमर्वाकूलम् । ननु
पिञ्जा बन्धनार्थात्सेतुशब्दव्युत्पत्तेर्जगन्मर्वादाया बन्धनि ब्रह्मणि प्रयोगः
किं न म्यादत आह न त्विति । यच्च दारुणि च्छिद्रिते निषाह्याणां पाद-
प्राप्तनं तद्गुडिः । निगडः गृह्णन् । नन्वमृतमपि ब्रह्मामृतान्तरमर्वाभ्य-
नेत्याह न च ब्रह्मण इति । अतो ऽन्यदन्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । पुरुषं
प्रति यावन्नादात्म्यं तावदगच्छद्गुस्तुतः परिच्छिन्नं भवति पारयत् ।

अथ त्विति । सान्नादायतनत्वेन श्रुत्युक्तमिति धोञ्जना । अव्याकृतं १६४ । ३

हि कारणब्रह्मोपाहित्वेन प्रतिपाद्यते न प्राधान्येनेति । तस्य हि कार्य-
त्वेनेति । देहाद्यवच्छिन्नरूपेणेत्यर्थः । धारणादिति । अस्य दुम्भाद्याय-
तनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथाक्रमममृतत्वस्य धारणात्साधनाद्वा सेतुता ।
यद्यपि ब्रह्मैवामृतं तथापि तदज्ञानं न मोक्ष इति ज्ञायमानव्यदशा'र्मभ-
प्रेत्य धारयितृत्वम् । अत गौ षष्ठी । नन्वेव कृष्टिगोत्व्यागङ्गा साम्यमाह
पूर्वपक्षे ऽपीति । पारवत्तावर्जं पारयतां वर्जयित्वा । योगमात्रा-
दिति । विज्ञात्वर्थयोगादित्यर्थः ।

विधारकत्वमेव सेतुगुणो ऽपि म्यातया च पारयतया गोणी वृत्तो
रुद्रन्यागेन प्रवृत्ता योगाद् बलिर्नाति च न गङ्गामिति । अमृतस्य ब्रह्मणो
हेत्यभावात्साधनत्वं ज्ञानम्यायुक्तमित्यागङ्गाविद्यानिवृत्तिरमृतत्व । गङ्गायं

पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः । न चोपाधिपरिच्छिन्नमिति भाष्ये च-
कारप्रयोगात्सौ चशब्दव्याख्यात्वमममणकरोति चेनेति । जीवात्मैव दु-
ष्वाद्यायतनमिति न वाच्यमित्यन्वयः । (जीवात्माधिगमायेति ।
प्रसिद्धं जीवस्वरूपमनूय ह्यस्य पारमार्थिकस्वरूपाधिगमायेत्यर्थः ।* । प्रकरणेन
पठितमिति कृत्वा चिन्ता न युक्ता प्रकरणादिनि सूत्रादिति केन चिदयुक्त
मुक्त कृत्वा चिन्तोद्घाटनार्थत्वात्सूत्रस्य । इदं विश्व पुरुष एव यस्मि-
न्यथ्याद्यातोऽतं समाश्रितं किं तदिति अत आह कर्माग्निहोत्रादि । तेषां ज्ञा-
नम् अथातत्फलं च । स च पुरुष परामृतं ब्रह्म । †

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

१८८ । ८

आत्मशब्दाद् दुष्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । तथात्मशब्दः प्राणे
ऽनेकान्तः । तरति शोकमात्मविदित्यत्रत्यणि प्राणे प्रयोगादित्याक्षेपकौ
सङ्गतिः । आध्यायिकामर्थतो ऽनुक्रामन् विषय विविनक्ति नारद इत्या-
दिना । आजानमिदं स्वभावमिदम् । भगवन्मुपसदा गदुवाच तदाह
अनात्मजनेति । प्राणेषु पर्यायमिमे भूयसि बहुतरे प्रगतेतरे इत्यन्वयः ।
तेजो वा अद्भ्यो भूय इत्यत्र वायुरपि ग्राह्य इत्याह वायुमहितेति
सकल्यः षडपदार्थान् व्यावृष्टे कर्त्तव्येत्यादिना ।

पूर्वापरैरिति । पूर्वं चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्रयोजनस्य ... । १८
तन्निरूपणमित्यर्थः । वर्णनिष्पादिनो वाङ् नाम्ना भूयसा । याक्प्रकृत्या-
द्वाचो मनो भूयः । कुर्वमिति निश्चयस्य मनसः कर्त्तव्यादिविवेकः सङ्कल्प-
कारणम् । तस्य चार्तातादिविषयमाध्यप्रयोजनज्ञानं चित्तम् । तस्मादपि
लौकिकविषयाच्छास्त्रीयदेवतादौकाव्य ध्यानं फलतो भूयः । ध्यानस्य
विज्ञानं शास्त्रीयं कारणं तस्य मनोगतं बने प्रतिमानमामर्थ्यं कारणम् ।
तस्याद्यमानमन्नम् । तस्यापः । पृथमाकाशपर्यन्तं क्षेत्रम् । आकाशस्य
भोग्यत्वे स्मरः स्मरणम् । तस्याशा तया हाष्ट तात्पर्येण स्मरति प्राणा

* (१) गतदलनर्गता एतेषां न दृश्यते १-३ प । † एषा स च १ या २ सू. ८ ।

‡ अत्र प्रथमं दुष्वाद्याधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सर्वाणि १-दुष्वाद्यायतनं २-प्र-
ख्यातं १ मुक्तोपमृष्यपदेशात् २ नानुमानमतच्छब्दात् ३ प्राणभूय ४ भेदव्यप-
देशात् ५ प्रकरणात् ६ मित्यदनाध्या च ७ ॥ १ कारणमिति नार्त्ता ३ प ।

नामाद्याशान्तसर्वहेतुतया भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्रष्टव्यम् । भवतु प्राणे
प्रश्नप्रत्युक्तिपर्यवसानं तथापि न तस्य भूमत्वशङ्का एष त्विति तुशब्देन
यन्यं विच्छिद्य भूमापदेशादित्याशङ्क्य विषयप्रदर्शनावसरण्य संशयोपयोगि-
तया पूर्वपक्षमम्भावनामाह प्राणस्येति । सर्वात्मत्व*लिङ्गात् प्राण एव
भूमा तुशब्दस्तु सत्यप्राणवेदिन एव नामाद्यतिवादित्वाद्विशेषार्थे इति
संभवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः ।

१६८ । २२ प्राणस्य भूमत्वे लिङ्गान्तरमाह अपृष्ट एवेति । यदि प्राणादन्यो
भूमा तर्हि प्रायत् प्रश्नेन भाष्यमित्यर्थः । भूमशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचन-
त्वात् किं प्राणो भूमेति भाष्ये सामानाधिकरण्याऽयोगमाशङ्क्याह भाव-
भावित्रोर्गति । भाष्यकारेण प्राणसंनिधिरात्मप्रकरणं च संशयबीजमुक्तम् ।
प्रबलदुर्बलाभ्यां संशयाऽयोगादित्याशङ्क्याह संशयस्येति । इदं हि
विशुद्धविज्ञानेन भाष्यकृतात्मनो यथायुतानिचिभिर्नावज्ञेयम् । उपपत्तिं
त्वनन्तरमेव वक्ष्याम इति भावः । पूर्वपक्षमाह एतस्मिन्निति । यो वै
भूमेत्युक्तो भूमा न प्राणादन्यस्य अस्ति भगव आशया भूय इति प्रश्ना-
तिरिक्तप्रश्नाविषयत्वे सत्येतद्वन्यम्यभूमरूपत्वाद् आशापेक्षप्राणभूमवदित्य-
नुमानं सूचितम् । आनिर्माषम्योद्वेश्यत्वाऽपर्यवसानादुपि विवेचनं । सहामहे
पर्यवसितस्य ह्युद्वेश्यस्य विवेचनं वाक्यभेदावहं ग्रहस्यैकत्वमिति शब्दस्वा-
मिन आहुः । संशयबीजोपपत्तिमनन्तरमेव वक्ष्याम इत्यवादिष्य तामिदा-

१६९ । १९ नीमाह न चात्मन इत्यादिना ।

निर्णयार्थप्रतीकविषयोत्तरवशात् प्रश्नो ऽपि प्रतीकपर आत्मश-
ब्दश्च नामादिष्वारोप्यमाणब्रह्मविषयः । प्रश्नस्यारोप्याविषयत्वे दृष्टणमाह
तदिति । प्रश्नो यदात्मविषयः स्यात्तदोत्तरस्य प्रतीकविषयम्यातद्वि-
षयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात्तदा च प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । प्रश्न-
स्येति यदि पाठो लभ्यते तदा सुगममिति । तदेतदिति । प्रकरणानु-
त्थानम् । प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भाष्य-
कारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमाषमात्मशब्दस्येति सूचितम् ।

अत एव पूर्वपक्षवसरे पुनर्नोक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु प्राणस्यात्मशब्दाद-
प्यतिसंनिधानादुत्थित इत्युक्तमपि च भूमेति भाव इत्यत्र । अपि तु
इत्यस्य नामाद्यतिवादिवाद्यवच्छिन्नत्वात् । वक्ष्यमाणेनावयः ।
फलितमाह तदिति । वाक्येन प्राणव्रतस्य पुनरुक्तः प्रयोजनमाह
न नामेति* । सत्यादिरप्यपर्येति भाष्योक्त सत्यादि दर्शयति अत्र चेति ।

यदवादि प्रतीकविषयोत्तरवशात् प्रश्ने । अपि तद्विषय इति तत्राह
एवं चानात्मविद् इति । तत्त्वे बुद्धिनिवेशाय नामाद्युपन्यासः । उपा २०१ । १६
स्तिप्त्वाश्रित्य विहितेत्यर्थः । योऽपि प्राणात्परं प्रणामाव उक्तस्तत्राह न च
प्रश्नेति । अनुमानं तु प्राणसमानाधिकृतत्वेन सोऽधिकं सर्वप्रकरणम-
माप्ते कस्यापि वचनाऽयोगाज्जाचष्टे प्राणेति । ननु भूम्न आ प्रकरणममा-
प्रेरनुक्तोऽस्तु स एव प्राणः किं न म्यादत आह संदर्शेति । पुण्यादु-
परिग्राह्य निदृश इह संदर्शः । प्राणस्यान्यायततोक्त्या सत्यशब्दयुक्त्या च
तन्नायुक्तमित्युक्तम् ।

बहोर्भाव इति विग्रहे पृथ्यादिभ्य इमनिज् वेतीमनिच्प्रत्यये बहुश-
ब्दोपरि कृते बहोर्लोपो भू च बहोर्गिति सूत्रेण बहोरुत्तरेषामिममनादीनामिमाका-
रस्य लोपे बहोः स्थाने भूमादेशे च भूमेति रूपम् । गार्हपत्या ह या गपो
ऽपान इत्यादिना अग्नित्वेन निरूपितत्वात् प्राणाग्नयः पुरे गर्गरे । देवा मन
उपाधिको जीव । अथ तदा यत्सर्वं तदस्मिन् गर्गरे भवति स या गय गत-
स्मिन्सप्रसादे स्वप्नान्ते बुद्धान्ते इति स्वप्नजाग्रद्भ्या सह सुषुप्ते मप्रसादशब्द-
पठितः । उपक्रमोपसंहारयोः शोकात्ममोर्भिधानाद्विमवाट इति शङ्काशाम्
उत्तरं भाष्यं तम इति शोकादिकारणमिति ॥

अक्षरमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

२०२ । १५

अक्षरशब्दस्य वर्णव्रतस्यो कृत्तिनिरुद्धिभ्या संग्रहे प्राणमात्रात्म्य न
गोणं प्राणसमात्रात्म्यवदिति प्रत्ययव्याननिगमात्मकमिति । पूर्वपक्षमाह अक्ष-
रशब्द इत्यादिना ।

* यत्स्यतीकस्याने मननेति इति दृश्यते एत आकार २ प ।

+ अत्र द्वितीयं भूमाधिकरणं सपूर्णम् । तत्र सूत्रे = भूमा मप्रसादादध्यपदेशात् =
धर्मापपत्तेश्च ६ ॥

रूप्यते निरूप्यते इति रूपमभिधेयं स्वार्थे धेयप्रत्ययः । अर्थः†
 शब्दात्मकत्वानुभवे न तद्रूप्यत्वकृतः । धूमगम्यः‡ वहेस्तादात्म्या॥ नवभासा-
 दिति । शब्दबोधे ऽभिधाय मानान्तरगम्यार्थबोधे यः शब्दबोधस्तत्रोपाय-
 त्वप्रयुक्तशङ्का ऽपि नेत्याह अपि चेति । ग्रथिताः संबद्धाः । विद्यास्ता-
 दात्म्येन । शङ्कुना पर्णानेन । पर्णानि पर्णावयवाः । संतृणानि॥ विद्वानि ।
 किं तु परमात्मैवेति । धारयितुमर्हतीत्यनुषङ्गः । स्वरूपप्रमाणार्थक्रिया-
 भिर्भेदमाह तथा हीति । ननु डित्यो ऽयमिति नामसंभेदो ऽनुभूयते तत
 आह न च डित्य इति । यद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमर्थप्रत्यये
 २०४ । १ शब्दः प्रतिभाति न हि स तदा स्वेन परेण बोधार्थते ऽत आह संज्ञा
 न्विति । संस्कारोद्बोधस्य संपात उत्पादस्तेनायाता प्राप्ता गृहीतसंबन्धैः
 पुंभिः । यन्मंज्ञास्मरणमिति । अन्यहेतुकम् अर्थात्मत्वहेतुकम् ।
 ननु स्मर्यमाणासंज्ञायाः परोक्षत्वात्तद्विशिष्टो ऽर्थः कथं प्रत्यक्षः स्यादत
 आह संज्ञा हीति । संज्ञिनः प्रत्यक्षत्वं स्मर्यमाणा ऽपि संज्ञा न बाधते ।
 सा हि तटस्थः अर्थानिविष्टा ऽतो न,र्थस्वरूपाच्छादनक्षमेति ।

भास्करस्त्वमूलमित्यादेर्वर्णेष्वप्राप्रनिषेधत्वानुपपत्तेरधिकरणमन्यथ-
 यामास तदनृद्य दूषयति ये त्वित्यादिना । अम्बरान्तर्धृतेः प्रधानं न
 निराकर्तुं शक्यं साधारणत्वादित्यर्थः ।

यनु कश्चिदाह भूतभविष्यदाद्याधारत्वादव्याकृतमाकाशं तथा च
 प्रधाननिराक्रियेति । तन्न । तथा सत्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यात् ।

अथ स गवाह आकाशशब्दस्य कृतिभङ्गः फलं नभआश्रयस्याव्याकृ-
 तस्य प्रशान्तृत्वायोगादव्याकृताश्रयस्य तदुपपत्तेरिति । तच्च न । आत्मन
 आकाश इति भूताकाशाश्रयस्यात्मत्वावगमात् । अपि च प्रधानस्यापि नभ-
 आश्रयत्वसाधारण्यात्तद्व्याप्याय कृतिभङ्ग इति वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । अभ-
 ११ । २१ न्नायामपि कृते वाक्यशेषस्य प्रशान्तेर्निर्णयलाभादिति । न ह्यवश्यमिति ।

† अर्थस्येति २ पु. पा. ।

‡ धूमं गम्ये इति २ पु. पा. ।

॥ तत्तादात्म्येति १ पु. पा. ।

॥ संतृणानिति पाठः साधुः । आटर्गन्वेन धर्तुषु सर्वेषु पुस्तकेषु उपरितनस्यैव दर्शनान्न
 वीधौपरि निर्दिशितम् । सु. भा. पु. द्रष्टव्यम् पृ. २०३ टि. १ ।

प्रोक्त्येष वाटः । संभवति तु प्राप्तिरभिधानानुरक्ताभिधेयस्य तत्प्रकृतिकस्य
प्रकृतिविकाराऽनन्यत्वेन प्रलयावस्थयणेषु स्थेत्यादिप्राप्तेरिति ।

प्रपञ्चाधिष्ठानत्वमात्राभ्युपगमाद् ब्रह्मणः प्रशासनाश्रयत्वाऽयोगाद्वाच-
स्यतिमते सा च प्रशासनादिति* सूत्रमसंगतमिति केचित् । तन्न ।
रज्ज्वां भुजगवत् प्रशासनव्यापारम्याप्यारोपात् । हन्त प्रधाने ऽपि समारोप्य
तदपि प्रशासितृ किं न स्यादिति चेत् । नेतृत् । चेतने दृष्टस्य नियन्त्रित्वस्य
जगदेश्वर्यरूपेण चेतनस्य समारोपसंभवात् । न हि गजतुरगपतिपशुवृते
राजामान्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते । आरोपितमपि निय-
न्त्रित्वं ब्रह्मणि मुख्यमेव प्रपञ्चस्थित्यर्थक्रियाकारित्वात्कारगतह्रस्वादिवत् ।
प्रधाने तु गौणम् । तदिदमाह न च मुख्यार्थसंभवे इति । ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

२०५ । १८

अम्बरावधिकाधारात्प्रणवः पर्युदासि यः ।

तद्वेगमपरं किं वा परमित्यत्र विन्यते ॥

यथा बुद्धिसन्निधिसंगतिः । कार्येति । कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भं यत्र
जने जीवे यस्मिन् स ब्रह्मनेकमस्या तत्प्राप्तिः फलं यस्य ध्यानस्य
ततश्चा तस्य भावस्तत्त्वं ततो हेतोर्गपर ब्रह्म ध्येयमिति गम्यते । ननु
परं पुरुषमभिधायीत परात् परं पुरुषमीक्षतइतीक्षणध्यानयोरैकविषयस्या-
वगमादीक्षणस्य च यथार्थत्वात् परमार्थं ब्रह्मेव ध्येयं न त्वपरमित्यत्र
आह अर्थभेदत इति । ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परं यस्त-
द्विषयत्वादेकविषयत्वमितिदुमित्यर्थः । प्रथमहेतुं व्याचष्टे ब्रह्म वेदति । २०६ । १
अर्थभेदत इत्येतच्छङ्कोतगत्वेन व्याचष्टे न चेति । अद्वीकृत्य दर्शनस्य
तत्त्वविषयत्वमीक्षणध्यानयोर्विषयभेद उक्तस्तदेवामिदुमित्याह न चेति ।
ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्षणं तन्न तत्त्वविषयमित्याशङ्क्याह न च मन-
नमिति । किं मननदर्शनयोरैक्यमुक्ता च मननविषया । नाद्य इत्याह

* व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ११ । तृतीयाधिकरणान्तर्गतमिदं सूत्रम् ।

+ अत्र तृतीयम् अक्षराधिकरणं सप्तमम् । तत्र सूत्राणि ३ अक्षरमम्बरान्तर्धृतैः ५०

सा च प्रशासनात् ११ अन्यभावव्यावृत्तेश्च १२ ॥

१ आधार इति ३ पु. पा. ।

२ पर्युदासित इति ५ पु. पा. ।

२०६ । १० मननादिति । न द्वितीय इत्याह न चेति । ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकरोति ईक्षणेति । यको ऽर्थ इत्यन्वयः । यदवादि न सर्व दर्शनं तत्त्वविषयमिति तत्राह औत्सर्गिकमिति । ईक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषय-
त्वमौत्सर्गिकं न चेहापवादः कश्चित् तथा ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्या*
दन्यथा ऽन्यद् ध्यायत्यन्यत्पश्यतीति हेतुहेतुमत्वासिद्धेरित्यर्थः । प्रकारा-
न्तरेणार्थभेदं निराकरोति अपि चेति । समभिध्याहारादिति । स
ईक्षतइति प्रकृतापेक्षनिर्देशादित्यर्थः । तदनुरोधेनोति । प्रमाणद्वयानुरोधे-
नेत्यर्थः ।

हे सत्यकाम परं निर्विशेषम् अपरं हिरण्यगर्भाख्यं च यद् ब्रह्म
तदेतदेव । गतच्छब्दार्थमाह यदोङ्कारः स हि तस्य प्रतीकः प्रतिमेव विष्णोः
तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन पराप-
रयोरैकतरं यथापासनमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रद्विमात्रापासनी उक्त्वा षक्ति
पिप्पलादः यः पुनरोमित्येतदक्षरं विमात्रमिति । तृतीया द्वितीयात्वेन परिणे-
या ब्रह्मोङ्कारभेदोपक्रमात् । तथाविधमक्षरं सूर्यप्रतिमं । परं पुरुषमभिध्या-
यीत स सूर्यं प्राप्नोति सामिब्रह्मलोकं प्राप्यते । ॥

२०७ । १४

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

प्रागुदाहृतपरमपुरुषं शब्दस्य दहरवाक्यशेषगतोत्तमपुरुषशब्दब्र-
ह्मविषयत्वशङ्कायामस्यापि ब्रह्मविषयत्वापपादनात्मंगतिः ।

पूर्वेभ्य इति । श्रवणमनननिदिध्यासनेभ्यः इत्यर्थः । आधेय-
त्वादिति । ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणं पुरं जीवस्य युज्यते । तस्य परि-
च्छिन्नत्वेनाधेयत्वात् स्वकर्मोपाजितशरीरेण सबन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुर-
मिति षष्ठ्यसमाससंभवात् । ब्रह्मणस्तु न युक्तं पुरम् उक्तहेतुद्वयाभावा-
दित्यर्थः । विशेषादित्येतद्व्याख्याति असाधारणेनेत्यादिना । जीवभेदो

२०८ । १६ जीवविशेषः । आधेयत्वहेतुं व्याचष्टे अपि चेत्यादिना । तेनाधिकरणेन

* तत्कारणस्य तत्त्वविषयत्व स्यादिति २ पु. पा. । + सूर्यान्तरस्यामिति २-५ पु. पा. ।

‡ प्रतिपद्यते इति ३ पु. पा. । अत्र चतुर्थेन ईक्षतिकर्मोपकरणेन मृष्टाणाम् । तत्र सूत्रम् १-
ईक्षतिकर्मस्यपदेशात्मः ॥ १३ ॥

§ परपुरुषेति २-३ पु. पा. ।

॥ ध्यानेभ्य इति १-२ पु. पा. ।

॥ ब्रह्म पुरमिति २ पु. पा. ।

सहानेन* ब्रह्मशब्दाद्येनाधेयेन संबन्धव्यम् । समासाभिहितसंबन्धसामा-
न्यस्याधाराधेयभाववत् विश्वमादित्यर्थः । भक्तिगुणस्तेन हि शब्दो मुख्या-
र्थादुच्यते । यदि चेतनत्वं समं जीवब्रह्मणोर्माह को विशेषस्तथाह
उपधानेति । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति भाष्ये वाच्यत्वं
तात्पर्यगम्यत्वं भाक्तत्वे सत्यभिधेयत्वविरोधादित्यर्थः । अन्यस्य ब्रह्मण
इत्यर्थः । अनिर्दिष्टाधेयमिति । वेश्माधेयतया निर्दुष्टप्रम्याप्याकाशस्य
संदिग्धत्वादनिश्चय इत्यर्थः । उपमानोक्तेरन्यथामिदं प्रमाणमुक्तं तेनेति । २०६ । १८
ह्यस्तनाद्यतनत्वादिना युद्धे भेदारोपः क्रियते ।

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ इत्यत्र ।

अस्तु बोधायनेन ५५काशे भेदारोपस्तथापि न बाह्याकाशतु-
ल्यत्वं हाटीकाशस्येत्याह न चेति । यद्यनत्वाद्गर्तनभसो न बाह्येना-
पमेयता हन्ताधिकत्वाद् ब्रह्मणो ऽपि न स्यादत आह न भूताकाशेति ।
आधेयत्वादित्येतत्प्रत्याह उपलब्धेरिति । विशेषणत्वेत्यर्थाद्वगक्रमात्
तेनेति । मुख्याधेयत्वव्यागे हेतुमाह तथा चेति । नन्वनिर्णीताधेयं
वेश्म संनिहितपुग्स्वामिना संबन्धतइत्युक्तत्वात्कथं जीवपुगे ब्रह्ममदन-
लाभो ऽत आह उत्तरंभ्य इति । संनिधिलिङ्गैर्वाध्यत इत्यर्थः । ननु
लिङ्गानि ब्रह्माभेदपराणि नेत्याह ब्रह्मणा हीति । इह ब्रह्मण बाधकं
जावे च साधकं प्रमाणं नास्ति ब्रह्मसाधकत्वेन जावसाधकत्वेन नेष्टस्य
संनिधिलिङ्गैर्वाधादित्यर्थः । अपि चाभिदुो जीवसंनिधिः पुगस्य ब्रह्मसंबन्धो-
पपादनाद् ब्रह्मशब्देन जीवाऽनभिधानादित्याह ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चेति ।
अथ य इहात्मानमिति भाष्यस्ययुतावनुशब्दार्थमाह श्रवणेति । विदग्ध-
माह अनुभूयेति । साक्षात्कृत्येत्यर्थः । काम्यन्तइति कामा विषया । चार
उपलब्धिः । आद्यसंगवम्यपूर्वपक्षमनद्य मिदुन्नायति स्यादेतदित्यादिना ।

भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वयव्यापतिगिष्टापादनामिति शङ्कते स्यादे- २१२ । २
नदिनि । तस्यैवं य इहात्मानमित्यात्मशब्दः कथमस्य आह ताभ्या-

* अनेनेति नास्ति । ३ पृ ।

† द्याव्य इति ५ पृ पा ।

‡ अन्येद्यत्वापादनमिष्टार्थमिति ३ पृ पा ।

५ अशब्दा नास्ति ३ पृ ।

मिति । तथा च *भूताकाशस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः । अस्मिन्कामा
इत्यास्मिन्शब्देन द्यावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधार-
त्वप्रत्यभिज्ञानाद् न द्यावापृथिव्यौ तथा चेष्ट इत्यात्मेति तदुपरितनशब्दा-
भ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इत्याह अनेन हीति । आकृष्येति भाष्ये
२१२ । ७ व्यवधानं सूचितम् । व्यवहितस्य ह्याकर्षणं तत्कथयति द्यावापृथि-
व्यादीनि । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इति पूर्व-
वाक्ये आकाशानिर्देशानन्तरं द्यावापृथिव्यादिनिर्देशाद् व्यवधानम् । गताश्च
सत्यान्कामान् इत्यात्मशब्दानन्तरं कामानिर्देशात्सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवतीति फलश्रवणं गुणविज्ञानस्यैवेति शङ्कते नन्विति । चकारानुगुणि-
नोर्ज्ञेयत्वे समुद्रयावगममात्मसमुच्चितोपास्तफलं कामचार इति परिहारार्थः ।

पूर्वत्राव्यवहितस्यावापृथिव्यावृषेत्त्याऽस्मिन्शब्देन प्रत्यभिज्ञानादा-
काशमेव परामृश्यतइत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह अस्मिन्कामा इति
चेति । लक्षितात्मन गेक्ये ऽपि पूर्वं शब्दतो ऽनुपाते नैकवचनपरामृश्यते-
त्यर्थः । यदि दहराकाशस्य विज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाधेयस्य विज्ञेयत्वाप-
देशो ऽत आह तदनेनेति । गतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य श्रुतिः प्रववृतइ-
त्यन्वयः । धनायद्भिः धनेच्छावद्भि । यद्यपि सुषोऽऽ ब्रह्मगर्भिर्न लोकसिद्धा
तथापि वेदसंस्कृतजनप्रसिद्धा वेदस्य तत्र तात्पर्यं गम्यतइत्याह तथा-
पीति । कर्मधारयस्य षष्ठीसमासादुनीयस्त्वाङ्गिङोपन्यासवैयर्थ्यमाशङ्का-
२१३ । २० भ्युद्यार्थत्वेन परिहरति अत्र तावदित्यादिना ।

षष्ठे स्थितम्-स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात्॥ । रौद्रीमिष्टिं विधा-
याम्नायते गतया निषादस्थपति याजयेदिति । तत्र निषादस्थपतिस्त्वैव-
र्णिकानामन्यतम उतान्य इति संदेहे ऽग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वादनिरादे
ऽपि निषादानां स्थपतिः स्वामीति शब्दप्रश्रुतिसंभवादन्यतम इति प्राप्ते
ऽभिधीयते । निषाद एव स्थपतिः स्यात्कर्मधारयश्च समासो निषादश-
ब्दस्य श्रोतार्थलाभेन शब्दसामर्थ्यात् षष्ठीसमासे तु संबन्धो लक्ष्येत षष्ठ्यश्र-
वणात् समासस्य षष्ठीलोपो ऽपि शब्दाभावत्वाच्चैव षष्ठ्यर्थबोधी द्वितीयायाश्च

* तथा चेति नाम्नि ३ पु. ।

+ पृथिव्याद्युपेक्षेति ३ पु. पा. ।

: सुप्तायति १-२ पु. पा. ।

§ कर्मधारयस्येति २-३ पु. पा. ।

॥ ज. सू. अ. ६ पा. १ सू. ५१ निषादः स्यादिति सौत्रः पाठः ।

निषादस्थपतिन्यायः । ब्रह्मण आकाशपदव्यवहार्यत्वोपपादनम् । १४६

प्रत्येकं निषादस्थपतिशब्दाभ्यां संबन्धसंभवे सति नाशुतषष्ठी कल्प्या ।
तस्मान्निषाद एव स्थपतिरिति ।

तदप्याधिरूपमुक्तं सूत्रकारेण चकारं प्रयुज्जानेनेत्यर्थः । सूत्रार्थमाह
नया हीत्यादिना । विपदाद्यावृत्ते हेतुमाह असंभवादिति । सेतु-
विंशतिरिति श्रुते धृतिशब्द आत्मशब्दसामानाधिकरण्यादाद्यपि कर्तृशची
क्तिजनस्तथापि सूत्रगतधृतिशब्दे । महिमशब्दसामानाधिकरण्यात् क्तिजन-
त्वेन भाववचन इत्याह सौत्र इति । प्रसिद्धिशब्दस्य कृतिर्वाचित्वभ्रमः २१४ । १२
मपनयति न चेति । रथाङ्गमिति नाम चक्रवाके लक्षणया संप्रत्येष प्रयु-
ज्यते । रथाङ्गशब्दपर्यायस्य चक्रप्रातिपदिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवे-
शात् । आकाशशब्दस्य तु ब्रह्मण्यनादिकाले बहुकृत्यः प्रयोगाद्विकृतलक्षणे-
त्यर्थः ।

पञ्चपाद्यां तु कृदिरुक्ता तां दृषयति ये त्विनि । नभसि ब्रह्मणि
च कृदभ्युपगमे ऽनेकार्थत्वं नाभसगुणयोगाद् ब्रह्मणि वृत्तिसंभवे च गर्त-
कल्पनायां गौरवमित्यर्थः । अत्र के चिदा समन्तात्काशतर्जित आकाशशब्द-
स्यावयववृत्तिसंभवे सेतुशब्दस्येव तद्वहिर्भूतगुणवृत्तिरयुक्तेत्याहुः । तन्न अप-
हृत्य योगं कृदर्थे प्रत्यायिते कृतिं पुरस्कृत्य कृपादेव गुणयोगादन्यत्र वृत्ति-
लाभे ऽनपेक्ष्य कृतिमवयवव्युत्पत्तिकेगम्याऽयुक्तत्वात् । सेतुशब्दे ऽपि सेतुगु-
णाद्विभग्नादेर्ब्रह्मणि घनंते । भाष्यकृदिप्सु सेतुशब्दव्युत्पत्तिरभ्युपगम्यमा-
यिता । अस्तु तर्ह्यनेकार्थत्वपरिहाराय ब्रह्मण्येव माय्यत्वमत आह न
चेति । तेनैव विभुत्वादिगुणयोगेन वर्त्मयति घना भविष्यत्याकाशशब्द
इति न वाच्यम् । तत्र हेतुर्वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य लोकापृच्छकत्वाद्देदे कृद्व्य-
प्रतातेरिति । यतस्मिदुर्थमाह लोकार्थानेति म्यान्तेन । कृद्व्यादी २१५ । २
तु प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते नन्विनि । व्यतिरेकेण निर्देशा-
दिति । अन्तर्हृदयआकाश इति ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रयोगादेयाकाशगुणया-
गम्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्व्यतिरेकेण यायान्वा अयमाकाशमन्ता-
वानित्याकाशसादृश्यस्य निर्देशालक्षणा न युक्तेत्यर्थः । यत्र लक्षणया शब्दः
प्रयुज्यते तत्र लक्ष्यांशस्य पृथग् न निर्देश इत्यत्र दृष्टान्तमाह न हि

भवतीति । गङ्गापदेन गङ्गायाः कूलमित्यर्थे विवक्षिते गङ्गापदमेष प्रयु-
ज्यते न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसंबन्धं पृथगुक्त्वा गङ्गेति प्रयुज्यतइत्यर्थः ।

२१५ । ६ परिहरति तत्किमिति । आग्नेयादौ पौर्णमास्यामावास्याशब्दप्रयोगादेव
लक्ष्यस्य कालसंबन्धस्य सिद्धावपि तद्व्यतिरेकेण पौर्णमास्याममावास्यायामिति
च कालसंबन्धनिर्दृष्टादुक्तन्यायो ऽनेकान्त इत्यर्थः । दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्क्याह
न चेति । मुख्यत्वे ह्यमावास्यायामपराह्णे पिण्डोपतृयक्षेन चरन्तीत्यत्रापि
अमावास्याशब्दस्य कर्मणि रूढिः स्यात्तथा च पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं
म्या*दित्यधिकरणबाध इति । अपरं रूढिकारणमाशङ्कते यच्चेति ।
अन्यत्र मुख्यत्वेन निश्चितस्य शब्दस्यान्यत्रार्थे प्रयोगे ऽर्थश्चेदन्यतो ऽधि-
गतः तर्हि मुख्यत्वं न चेदमुख्यत्वं गङ्गायां घोष इत्यत्र हि गङ्गापदादेश
गङ्गामसंबन्धितोरमनुषपत्न्या श्रोता जानाति ततस्तत्र लक्षणा । आकाश-
शब्दस्तु यदेव आकाश आनन्दो न म्यादित्यत्र सत्यं ज्ञानमनन्तमिति वाक्य-
निश्चिते ब्रह्मणि प्रयुक्त इति वाचकमस्तथा च दहरवाक्ये ऽपि ब्रह्मवाचक
११ । ११ इत्यर्थः । शब्दादनधिगतार्थप्रतातो लक्षणेत्येतद्व्यभिचारयति सोममेनेति ।
सोमशब्दो हि लताचन्द्रमसोर्मुख्यः । गतद्व्यक्त्यर्थान्वयित्वेन सोमपदादन्यतो
ऽनधिगतायां लतायामत्र वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः । अन्यतो निश्चिते शब्दस्य
मुख्यत्वमित्येतदनेकान्तयति न चेति । अत्र हि समुदायानुवादिवाक्य-
द्वये पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ लावणिकौ न भवतो यागपट्कञ्च प्रकृतादाग्ने-
यादिवाक्याद् ज्ञात इति ज्ञातार्थविषयत्वं मुख्यत्वे ऽनेकान्तमित्यर्थः ।

वरिवसितुं शूयषितुम् । अपनिनीषुपनेतुमिच्छन्प्रजापतिरुवाचेत्य-
न्वयः । यथा प्राक्प्रतिबिम्ब्यात्मत्वेन दृष्टनखलोद्भां छेदनादूर्ध्वभावादनात्म-
२१७ । १४ त्वमेवं सर्वस्य प्रतिबिम्बस्य विवक्षितम् । साधु अलंकाराद्युपन्यासेन : एष
आत्मेति । देहाद्यागमापायसाक्षीत्यर्थः । देहानुपानित्वाच्छायाया
इति । यथा खलु नीलाऽनीलपटयोरदृशे दृश्यमानयोर्द्वनील तन्महाहं-
मित्युक्ते न छायाया महाहंत्वमेवं छायाकारदेहस्यैवात्मत्वमिति विरो-
धनो मेने । इन्द्रमन्त्रव्यापत्वाच्छृद्धानतया न प्रतिबिम्बमेवात्मेति

प्रतिषेदे । एवंकारमेव कृत्वा । न निर्वचनं निर्वृतिं सुखं नानुबभूव ।
 अक्षणि अक्षुपलक्षिते जायति अभिप्रतीतोऽभिप्रतीतवान् । चतुर्थपद्या
 प्रतीकत आदत्ते एष संप्रसाद इति । वाग्बुद्धिगरीराणां कायभूता य २२७ । ३
 अरम्भः क्रिया ततः सम्भवे यस्य षष्ठादेरपूर्वस्य न तथा । जीववादी
 प्रष्टव्यः किमीश्वरमेव मन्यते उत तस्य जीवप्रत्यगात्मत्वमथ वा ऽभ्युपत्ये-
 श्वरस्य जीवप्रत्यक्षमत्र वाक्ये ईश्वरप्रतिपादनं न मन्यत इति । ननु इत्याह
 पौर्वापर्येति । न द्वितीय इत्याह तदतिरिक्तं चेति । तस्या मुञ्ज-
 वज्जगत्परमात्मनि विकल्पितं जीवो ऽपि द्वितीयचन्द्रप्रोदनात्मन इत्याह
 तथा चेति । तृतीयं प्रत्याह एवं च ब्रह्मैवेति । इत्या प्रजापतिवाक्ये
 उक्तमित्यर्थः । भाष्ये ऽन्यासंसर्गिण आत्मनो ऽभिप्रायसम्भवे ऽन्यसमर्ग-
 स्फटिकदृष्टान्तवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह यद्यपि स्फटिकत्वादय इति । अपा-
 कुमुमादिना संयुक्तं भूतलं तेन निकटव्य यथागा यथा स्फटिकानां ते
 संयुक्तमयोगास्तद्रूपत्वं तदात्मत्वम् । तथा च यद्यथागेन यथागा इत्यर्थः ।
 प्रविशेकविज्ञानोत्पत्तेरिति भाष्ये वेदनाशब्दार्थमाह वेदना इति । यदा २२८ । ३
 तस्यरूपस्फुरणमुपसम्यनिगच्छार्थमाह तथा चेति । ननु स तत्त्वार्थनिर्वाह-
 र्त्तः । तथा ऽपसारिते आवरणे पञ्चाज्यातिरूपमर्पितं तत्त्वार्थं तत्त्व-
 मेव निद्रुंशोऽत आह अत्र चेति । यदा च विवेकस्य तत्त्वकार इति ।
 एवं परोक्षज्ञानं शरीरात्ममुत्थानमुक्तम् । इदानीं तस्य फलप्राप्त्यर्थं तत्त्व-
 सत्त्वत्कारो ऽपि शरीरात् समुत्थानत्वेनानुदित इति न विराधः । नपि
 प्रतिच्छायात्मायमिति भाष्यप्रतिविम्बस्यातिपुरुषत्वेन निद्रुंशोऽत तत्त्वार्थ-
 कमिव प्रतिभाति तत्पूर्वप्राप्ततज्जीवदृष्टान्तिराकरणं फलप्राप्त्यर्थं तत्त्व-
 यति स्यादेतदिति । अक्षिपण्याये छायात्मा निद्रुंशोऽत तत्त्वार्थ-
 जीवो ऽतः छायात्मदृष्टान्तेन जीवगङ्गा । अहत्त्वव चिन्तनात्मा त्वं यच्चष्ट
 अहमात्मानमिति । अहमिति शब्दगोचरमित्यर्थः । यदायत्तपण्डे ११ २३ । १३
 व्यवधारणाथो निपातः । नैव जानातात्यर्थः । मुने चैतन्मयस्य स्फुरात्म-
 यथा ऽऽत्मभाननिषेधो न युक्तो ऽत आपाधिकृष्णनिषेधस्य निपातस्याव

* तदात्मत्वमिति नाम्नि ३ पृ ।

+ निराकरणमिति नाम्नि ५ पृ । ३ पृ- अक्षि- गोपितम् ।

धारणार्थत्वं जानतेव बिन्दुरध्याहृतः । अविनाशित्वादिति हेतोः साध्या-
विशेषमाशङ्क्याह अनेनेति । असिद्धम्यापि हेतोः सिद्धिनिर्द्वेषेन सिद्धिहेतु-
भूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः । तदेव प्रमाणं दर्शयति य एवाहमिति ।

२२३ । १९ आचार्यदेशीया आचार्यकल्याः । न तु सम्यगाचार्यास्तन्मतमित्यर्थः ।
गकटेशप्रत्ययम्यानं जं वे। दहर इति पूर्वपक्षे ऽन्तर्भावयति यदीति । उक्तं
हि पूर्वपक्षिणा द्वाप्रावदा* आरोपेण स्वतः गव वा देहादिवियोगमपेक्ष्यामृ-
ताभयत्वादि जीवस्यैवेति गतं त्वेव तदित्यन्तिस्यपुरुषानुकरणमङ्गीकृत्य
इदानीं तु परामर्शम्यान्यविषयत्वेन स गवैकदेशी भूत्वा प्रत्यवतिष्ठतइत्यर्थः ।
नन्वेवं परमात्मा वेदितुं निर्द्विष्टः स गवैह दहरः किं न स्यात् । अस्तु ।
जीवा ऽपि किं न भवेत् । अतः गव अविनिगमेन पूर्वपक्ष इत्यतीतानन्तरसू-
चोपक्रमे वर्णितं तादृक्षापि सूत्रे ऽनुसंधेयम् ।

नन्वेवं । व्याख्यास्यामीति परमात्मानं प्रतिज्ञाय कथं स्वप्नसुषुप्ति-
प्राप्रथेजीवा व्याख्यायते । उच्यते ।

मृन्मे चतुर्थपर्याये वक्ष्यमाणे परात्मनि ।

धानिनेनाय जीवस्याप्युपास्तिरिह वर्णयते ॥

अतः गव व्याख्यास्यामीति भविष्यताऽवगमः ननु परमात्मपरा-
मर्शे जीवः परामृष्टः स तस्मिन्दात आह न खल्विति । दृष्टे संभवत्य-
दृष्टकल्पनानुपपत्तेर्जीवानुवादेन ब्रह्मता बोध्यते नापस्तिर्विधिः । इन्द्रब्रह्म-
चर्यावसानान्तर्यामिणा भविकोक्तिरिति परिहासशयः । अस्य चोपाधिको
जीवा ऽर्थादन्ने च नापहतपामत्वात्संभव इति मतम् ।

२२४ । २ पारमार्थिकजीवब्रह्मविभागप्रसमाह सतान्तरमिति । शरीरका-
र्थमाह तथा हीति । सूत्रकोषः परिहरति न च वस्तुन इति । आपा-
धिकभेदेन गुणसंज्ञ इत्यर्थः । कर्मविध्युपगमेध वरयति अविद्याकल्पित-
मिति । आध्यात्मिक कर्तृत्वादायित्य कर्मविधयः प्रवृत्ता इत्यत्र हेतु-

* द्वाप्रावदाति २ पु. पा. ।

। परमिति १ पु. पा. ।

परमात्मनः परममिति २-३ पु. पा. । १ ब्रह्मचर्यावसानान्तर्यामि २ पु. पा. ।

मवगमः १ इति २ पु. ।

माह अविद्यावदिति । इत्युक्तमध्यासभाष्ये । अविनिगमपरिहारार्थं जं व
परामर्शस्यान्यथासिद्धिप्रतिपादकं सूत्रमवतार्य व्याचष्टे नन्वित्यादिना । २२३ । १८

स वा अयमिति । स वै ईश्वरस्तत्त्वतो ऽयं जीव एव आपाधिकस्तु
भेद इत्याह पुरुष इति । पुरुषशब्दार्थमाह परिणय इति । पृः उपाधिः ।
किमेकस्यामेव पुरि शेते न अपि तु सर्वासु पूर्णं । तमाचार्यं शिष्याश्चेद् ब्रूयुः ।
तद्यचेति । त*तत्र अवस्थाद्वयप्रावककर्मापरमे सति यत्र यस्मिन्काले गत-
दिति क्रियाविशेषणम् । गतत्वपनम् । सुप्रः स्वापस्य द्विप्रकारत्वात् । स्वप्न-
व्यावृत्त्यर्थमाह समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः । अत एव विप्र-
यासपर्कात् सप्रसन्नः । स्वप्ने महीयमानः पूज्यमानः चरति पश्यति भोगान् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

२२५ । ५

सप्रम्याः सति विषये च साधारण्यात्मशयः । पृथमेत त्वेयं तद-
त्येतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वाद् दहरस्य जीवता निर्गम तदमाधु तत्र-
त्यादा सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वाऽनियमादिति शङ्कानिरापात्मर्गात् । तत्र त-
विषयमप्रमोस्वीकारे तद्गामयतीति शिजध्याहारप्रसङ्गात्मात्मप्रमोमादाय पृ-
पन्नमाह अभानमिति । तस्मात्तेजःप्रत्यभिभावकत्वात्निष्ठादनुभूतनन्त-
यानुकाराच्च तत्रशब्देन तेजोरूप पदार्थान्तर गम्यतइति द्विर्भाषादुक्त्यर्थः ।
प्रथमादु द्वि व्याचष्टे बलीयसेति । विमत तेजः तदभिभावकत्वात् मृष्य-
दित्यनुमानमसृचि । तस्यानैकान्तिकत्वमाशङ्क्याह ये ऽस्तीति । भास-
कत्व सति तेजोऽभिभावकत्व हेतुरित्यर्थः । नान्यान्त्ययार्तिरकस्य तेजसः
कथ तेजःप्रकाशकत्वमत आह अयमे चेति । अस्य तेजोमे ऽयं विशेषः ॥ ११
श्रुतिर आश्रित इत्यर्थः । अभिभवानुकाराद्यातेजसं ब्रह्मणि श्रुतिवशादा-
श्रयणे तु गौरवमिति पूर्ववाद्याशयः । ननु तस्य भावेति सर्वज्ञत्वे ब्रह्म-

* तर्दति नास्ति ८ पु ।

१ अत्र प्रथमं दहराधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८-दहर उत्तरेभ्यः ५४ गति
शब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं निद्रं च १५ धृतेश्च मतिश्चो ऽप्यास्मिन्नुत्तरेभ्यः ५६
प्रसिद्धेश्च ५७ इतरपरामर्शान् स इति चेन्नमभ्यस्त ५८ उत्तराच्छब्दाविमोऽप्यह-
पस्य ५९ अन्यायेन परामर्शः ६० अन्यश्रुतेरिति चेन्नदुक्तम् ६१ ॥ व्यासोपनिषत्तमा
नाश न १८ सू- पयन्तं पञ्चमं दहराधिकरणम् अथ च दृष्टम उत्तराधिकरणमिति आधिकरण
विभागो दृश्यते ।

२२५ । १२ लिङ्गे कथं तेजःशब्दा इति । तत्र आह सर्वशब्द इति । द्वितीयार्थं व्याख्याति
 न चेति । ननु मन्त्रम्यतच्छब्दैः प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते इति आह तत्रेति ।
 उपरिष्ठात्प्रदर्शनीयं वक्ष्यमाणमेव अवगच्छन्ति* तस्य परामर्शं करि-
 ष्यन्ति । रागवाचिनः शब्दानेनेति तृतीयासमर्थादुक्तम् इत्यर्थे ऽण्प्रत्ययो
 भवति । यथा काषायः पट इति । तस्येति षष्ठीसमर्थादपत्ये ऽण्प्रत्ययो भवति
 यथापणव इति । अनयोः सूत्रयोस्तच्छब्दौ न प्रकृतौ तौ तददर्शनात् ।
 ब्रह्मण्येवेति । यदनुभानं मन्त्रे तद् ब्रह्मण्येव लिङ्गम् । तस्य भारूप इत्या-
 दिश्रुते। चैतन्यप्रकाशत्वसिद्धेस्तदध्यस्तमृषादेस्तदनुभानसम्भवात् । न तेज-
 म्यवम्भते तस्यानैकिकत्वादनिश्चितत्वाच्च वेदे । अपि च तेजःपक्षे उपास्ति-
 कल्पनाददृष्टार्थं वाक्यं स्याद् ब्रह्मपक्षे तु प्रस्तुतम् । ज्योतिषः समर्पणा-
 दृष्टार्थत्वमित्याह तस्मादिति । विरोधमाहेति । अनपेक्षाद्वारकं भा-
 म्यभासकत्वाविरोधमाहेत्यर्थः । किं भाने ऽनपेक्षा तेजसः उत भासकत्वे
 इति विकल्प्य क्रमेण दूषयित्वा समाधत्ते न हीति । भासमानतेजसा न
 तेजो भातीति नियमाद्विरोध इत्यर्थः । आदित्यादेर्ब्रह्मानुकाराभावः किं
 स्वतो विमदृगत्वादुत तदीयक्रियया समानक्रियाऽनाश्रयत्वात् । आद्यमनृद्यं
 २२६ । २० प्रत्याह यदीति । धूलिपवनयोरयोऽदहनयोश्च व्यभिचार इत्यर्थः । द्विती-
 यमनृद्यं दूषयति अथेति । ब्रह्मणः सूर्यादेश्च क्रियासाम्याभावा हेतुना
 साध्यः तत्र यदि स्वरूपसाम्याभावा हेतुत्वेनाच्येत तदा यत् स्वरूपसा-
 म्याभावस्तत्र क्रियासाम्याभावा ऽसिद्धे इत्यर्थः । नन्वयमि न^१ दहनक्रिया
 कथं बहिर्गुण्यक्रियत्वमत आह बहीति । एकैव दहनक्रिया बहौ स्वतः
 सैव तत्संश्लेषादयमि समारोपिता इति । क्रियासाम्यमित्यर्थः । ज्योतिषां ज्यो-
 तिरिति भाष्योदात्तश्रुतिं व्याचष्टे ज्योतिषामिति । तेजोन्तरेण तु सूर्या-
 दितेजे विभातीत्यप्रसिद्धमिति भाष्ये इन्द्रियव्यवसनापन्नेनेति विशेषणीयम्
 इन्द्रियेण सूर्यादिभानादित्याह । अनिन्द्रियभावमिति । अथ वा
 २२७ । ८ न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे सर्वशब्दस्य हीति । अलौकिके तेजोभाते

* परामर्शनाति २ पु. पा. ।

१ ज्योतिषामित्यधिकमतदर्थे २-३ ।

२ अनश्रुतिरिति नास्ति १ पु. ।

३ तत्र तत्रेति २ पु. पा. ।

४ इत्यभिव्याहरेति २ पु. पा. ।

५ तत्र तत्रेति २ पु. पा. ।

६ इत्यभिव्याहरेति २ पु. पा. ।

स्वीकृते सति भास्यवाचिसर्वशब्दस्य वृत्ती रूपरूपिरूपैकार्थसमवायिषु संकुचेदलौकिकतेजसो रूपादिषु मध्ये रूपमात्रप्रकाशकत्वादित्यर्थः । तेन २२७ । १२ रक्तमिति । प्रकृतेः परो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परोऽर्थविशेषस्तस्मिन्वाग्यायमाने प्रत्ययाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः । गवमनुकारनिर्द्गुब्रह्मणि सम-
र्थ्यमानप्रतिषेधं समर्थयते न तत्रेति । णिजयाहारप्रसङ्गं परिहरति तेनेति । तत्रेति । विषये निर्दिष्टे सूर्यादेर्भानं प्रकाशकतयैव प्राप्नोति ततः प्रकाशकतयेति नाध्याहारभिराद्यमपि तु व्याख्या । अगृह्य इति प्रतिज्ञाय न हि गृह्यतइति हिशब्देनाग्राह्यत्वहेतुमाधकं दृश्यत्वं श्रुत्या सूचितम् ।

न तत्रेति । न तस्मिन् ब्रह्मणि भास्ये सूर्यादयो भामकत्वेन न भान्ति । कुतोऽयमस्मद्गोचरेऽग्निर्भाति किं बहुना सर्वं जगत्मेव परमेश्वर स्वतो भान्तमनुभाति । किं ब्रह्मभानादन्यज्जडभान* यथा दीपप्रकाशाद-
न्यद् घटज्ञानं नेत्याह तस्य भामेति । यथाऽग्निमण्णेऽदयो दहती-
त्युच्यते गवमधिष्ठानब्रह्मभामैव जगद्भाति नान्यज्जगद्भानमित्यर्थः ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

२२८ । १

अत्र जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेऽपि श्रुत्याविप्रतिषेधेन मणय-
शीर्जमित्याह नाश्रमेति । परिमाणविशेषवन्मात्रवाक्यङ्गप्रमात्रशब्दः तादृ-
शेषे श्रुतिरेव । यद्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यस्तर्हि परिमाणविशेषो न मुत्या-
म्याज्जीवपक्षे ईशानश्रुतिर्न मुत्या इत गक्रच गौगता मा च अन्यत्ताना-
त्मंशय इत्यर्थः । प्राक् सति विषये च साधारणमप्रमी न तद्वामयतइति
विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता तद्वत्परिमाणमपि जैवमेश्वर
वेति संशये ऽङ्गुप्रमात्रं निश्चक्षुषेति निर्णयितार्यस्मृत्या जैवमिति प्रत्ययस्थाना-
त्मंगतिः । पूर्वपक्षमाह प्रथमेति । दहरविचारेणापुनर्भक्तिमाह अपि ॥ १५
येति । शङ्कानिरासः समुद्रयायः । परमात्मने । अन्यत्वं दृष्टपुण्डरीक-
स्थानत्वं कारणं युक्तं स्थानविशेषस्य दहर पुण्डरीकं वेष्टमिति निर्दे-
शादिति योजना । उपाधिं संकीर्त्यान्यत्वोक्तेरौपाधिकं तत्त्व्यतश्च्यवनना

* जगद्भानमिति २ प पा ।

† अत्र षष्ठम् । मद्रम या अन्तर्याधिकारो परम । इव सर्वे २-अनुकृत्यस्य च

पर इति सिध्यत्वित्यर्थः । स्वे यो भवति स स्वभावता तदनिर्णया-
 त्वभावाऽनिर्णयः । जीवपरयोर्निरंशत्वान्मध्याभावः । पूर्वपक्षे तु मध्ये
 उदात्तानि स्वरूपवति मध्यात्मशब्दौ नेयौ । समुष्टिः सकनिष्ठिकः करो
 २२६ । १९ इति । एतद्वै तदिति । येयं प्रेतइति जीवस्यापि प्रकृतत्वान्च्छब्दोपपत्ति-
 रपि दृष्टव्या । यदवाद्यङ्गुष्ठाक्रे जीवोपक्रमादस्य तत्परत्वमिति । तन्न ।
 ततो ऽपि प्राक् परस्य प्रस्तुतत्वात्तत्मापेक्षत्वाच्चाम्य वाक्यस्येत्याह प्रश्नेति ।
 अङ्गुष्ठाक्यस्यान्यत्र धर्मादिति प्रस्तुतपरमात्मप्रश्नोत्तरत्वात्प्राथम्यमसिद्धिमि-
 त्यर्थः । ब्रह्मणः कथं तर्हि परिमाणनिर्देशो ऽत आह जीवस्येति । उप-
 हितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशमपहाय तस्येश्वरैक्यपरं वाक्यमित्यर्थः ।

ब्रह्मणः परिमाणोपपादनमफलमुपाधिपरिमितजीवस्य ब्रह्मत्वबोधि-
 त्वाद्वाक्यस्येत्याशङ्क्याह जीवाभिप्रायमिति । जीवभावापन्नब्रह्माभिप्राय-
 मित्यर्थः । जीवनिर्देशवारणमिह वाक्ये न क्रियते तथा सत्यनुवादाभाव-
 प्रसङ्गादित्याह न जीवपरमिति । मनुष्यग्रहणं शूद्रादौ मातिप्रमज्जति
 २३० । १६ संकाचयति त्रैवर्णिकानिति । अन्तःसंज्ञानां म्यावराणां मोक्षमिच्छतां
 चार्थित्वात्कर्मगगनधिकारः । काम्यग्रहणेन शुद्ध्यर्थं नित्येषु कस्य
 चिन्मुमुक्षोरस्त्वाधिकार इति सूचयति । तिरश्चां वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभा-
 वेनाशक्तत्वम् । देवानां स्वदेवत्ये कर्मणि आत्मोद्देशेन स्वकीयस्य त्यागा-
 योगादशक्तिः । ऋषीणाम् आर्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादसामर्थ्यम् ।

पष्ठे हि फलार्थे कर्मणि सुखकामस्य॥ तिर्गमादेरप्यधिकारः स्वर्ग-
 कामप्रतेरविशेषाच्चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । ब्या-
 णामेवाधिकारः । वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत शीप्से राजन्यः शरदि
 वैश्य इति तेषामेवाग्निसंवन्धश्रवणादिति* । सिद्धान्तिनान्याङ्गुष्ठावसंसा-
 र्यनुवादाभ्युपगमात्संसार्येवायमङ्गुष्ठाव इति भाष्ये हृष्टप्रसङ्गात्माशङ्क्याह
 यथेतदिति ।

* सिध्यतीति २ पु. पा. ।

। स्वे भवित्येव १ पु. दृश्यते ।

; ब्रह्मण इति नास्ति २ पु. ।

१ बुद्धिशुद्ध्यर्थमिति २ पु. पा. ।

॥ स्वकामस्येति १ पु. पा. ।

* जे. मृ. अ. ६ पा. १ मृ. ४-५ । २४-३८

अङ्गुष्ठमात्र इति । धैर्येणाप्रमादेन । प्रवृहेदुद्यच्छेत् प्रथक् कुर्यात्
मुञ्जान्तःस्थपीकामिव । तं च दिवेचितं शुक्रं शुद्धममृतं ब्रह्म विद्यात् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २३२ ॥

२३१

अधिकारिचिन्तेयं यद्यपि न देवादिप्रवृत्त्यर्थं तथापि क्रममुक्तिफल-
पास्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्थं । इन्द्रियार्थेति कामादेरुप-
क्षणम् । ननु स्वयं प्रतिभानायमरे गुरुमुखाद्वैद्यप्रवृत्त्याभावात्पुरुषार्थत्वं ज्ञान-
स्यात् आह न खल्विति । स्मर्यमाणः फलरद्विषयव्याधौ हेतुरित्य-
नुपङ्गः† । चतुर्थ्यन्तशब्दप्रतीतमात्रं शब्दोपहितं तादृगर्थनिर्गमिवः शब्दो
वा देवता । स्वर्गादिसाधनत्वं यागादीनां लोके ऽदृष्टत्वादेरे ऽप्यङ्गुष्ठमिति
प्रसज्येत तन्मा भूदित्यर्थः । अदर्शनाद्वाधत्वेति विकल्पयोगाद्य निरस्य द्वितीया
शङ्कते मनुष्येति । देवादयो न शरीरिणः मातृपितृभ्यां तावद् घटयन्त ।
विषये दण्डमाह संभवं चेति । गृकादायनेकाग्रतायमात्रं दर्शयति । ननु
गृकादेः स्वेदाद्यस्ति देहहेतुः न तु देवानां तथा विच्छिन्नाव इत्युच्यते । स
चायुक्त इत्याह इच्छामात्रेति । भूतानामधिष्ठात्रभावोदयसमकालमात्र-
द्व्याह भूतवाशिनां हीति । पर्यवर्त्यव्यवहृतानां दूरगम्यत्वं विप्रकृष्टानां २३३
च भूतानामदर्शनाद्वैद्यादीनामनाधिष्ठातृत्वमिति न वाच्यम् । काचित् व्यथानुना-
मेवममूहेन च च्छन्नस्य दूरगम्यस्यापि दर्शनादित्यर्थः । ननु एवञ्च व्याक्यादा-
नामस्मदादिदृग्गम्यवधायकत्वं ज्ञानभूष्यादप्रपञ्च देवतादीनां व्यवधायका इत्या-
शङ्क्य प्रभाववगान्नेत्याह असक्तादयेति । अप्रतिबद्धा इत्यर्थः । प्रभवताम्
वैश्वराणाम् । कति देवा याज्ञवल्क्येत्येतावान्प्रश्नः शाकल्यस्य स प्रतिपद्य-
निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युज्जना चयन्त वा च शरीरव्या-
द्यनरे गवकारदर्शनात् प्रश्न ऽपि निविदि कर्तात विवर्तितामित्यत्र चैदव-
देवेति । श्रुतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्य । शस्त्रस्येति । वा वाणि मत्प्राण
निवेद्यते चाप्यते संख्या जनयेति निवित् । एतावन्त इति । अर्थाध्याय-
शतानि च्यधिकविंसहस्राणि चेत्यर्थः । महिमामो विस्तारः । इन्द्रियेषु २३४

† अत्र सप्रमे (अष्टमे या) प्रमित्याधिकरणं नृणां स नयमत्र च शब्दादेव प्रामाण्यः

२३४ इत्युपेतया तु मनुष्याधिकारत्वात् २३५ । † एतद्वचनं प्रथमं व्यवेष्टितं २३६ या ।

‡ विरोध इत्येतदपि अधिकम् २३७ । † मातृपितृभ्यां तावद् घटयन्त इति २३८ या ।

२३४ । २१ प्राणशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह तद्वृत्तित्वादिति । तस्मात्प्राणादृतिर्वर्तनं
 येषां ते तथा । श्रुतौ चयस्त्रिंशतां पूरणाविन्दप्रजापती उक्तौ तौ च स्तन-
 यित्वुयत्तत्वेन व्याख्यातौ पुनः कतमः स्तनयित्वुः कतमो यच्च इति पृष्ट्वा
 यथाक्रममग्निरिति पश्य इति च प्रयुक्तं तदुपपादयति अशनिरिन्द्र इ-
 त्यादिना । सा ह्यग्निरिन्द्रस्य परमेशना परमेश्वर्यम् । अरूपं यच्च द्रव्य-
 तया रूपयन्तो यत्तस्य रूपं पश्यन्ते प्रजापतिरित्यर्थः । षडाद्यन्तर्भावक्रमे-
 णेति भाष्यं व्याचष्टे एतएवेति । पवने पुनाति जगत् । अध्यर्दुशब्द गक-
 म्भिन्नपि र्यागिकः । स ब्रह्म त्यद् इत्याचक्षतइति वाक्यं व्याचष्टे स एवेति ।
 प्राप्तिरङ्गुत्येण चन्द्रादिमर्शः । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यथा भूमावुदरुद्वे-
 न्मज्जनादि । ईशित्वं भूतभातिकानामुत्पत्तिलयादावैश्वर्यम् । वशित्वं तेषां
 नियन्त्रित्वम् । यच्च कामावसायिता नाम सङ्कल्पादेव सकलविषयलाभः ।
 अनेकेषां शरीराणां प्राप्तिरिति प्रथमाध्या । द्वितीयां विविनक्ति अनेकत्रेति ।

२३६ । १३ गौतमादिव्यादिति । प्रत्यभिज्ञा हि पूर्वावमर्शः स हि न वम्याटा-
 पदृष्टे सम्भवा अत गद्यापाध्यभावः । मन्त्रादिसिद्धे वम्याटावमौ वसुसावपि
 वसुर्गति परामर्शसम्भवः । विटवत्त्वादित्याख्याच्छत्रैश्वर्येषु पाकत्वावच्छिन्न-
 पाकगौतम्यैतदाधिक्ये ऽपि शक्यः सङ्गतिग्रह इत्युत्तरार्थः । आक्षेपसमा-
 धाने निगदव्याख्याने इत्यर्थः । प्रमाणान्तरापेक्षत्वाक्यत्वादिति ।
 प्रमाणान्तरापेक्षत्वमेव हेतुः शब्दं प्रति सन्देहात्प्रश्ने स्फोट इति पूर्वपक्षो
 वर्णित्येन सिद्धान्त इति न भ्रमितव्यम् । स्फोटवादिना ऽपि नित्यशब्दाद्वे-
 वाद्युत्पत्त्युपगमेन सूत्रव्याख्यानात् । तस्माद्वर्णात्स्फोटान्न देवाद्युत्पत्त्याक्षेपः
 क्रियते वर्णानामनित्यत्वात्स्फोटस्य चाप्रामाणिकत्वादिति । स्फोटपक्षस्त्वेकदे-
 शिन इत्यभिप्रेत्याह आर्क्षिणीति । नन्वनित्यत्वे ऽपि वर्णानां महाभू-
 तवद्वेदादिहेतुत्वेत्याशङ्क्याह अयमिति । यथा ऽऽग्नेयादीनां फलकरणत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यवसेयमपूर्वमेव वर्णानामर्थथोहेतुत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धः संस्का-
 रः स चार्थापनेः । प्रागज्ञातत्वात्पूर्वमुत वर्णोपलम्भजो वर्णो मृत्तिकर
 इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति न तावदित्यादिना । अर्थधीप्रसवावसेय-

२३८ । १० संस्कारः किमज्ञातः शब्दसहकार्युतं ज्ञातः । नाद्य इत्याह न हीनः ।

स्वरूपेणाविदितस्यार्थधीहेतुत्वनिषेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वरूपेण विदित-
स्यार्थबुद्ध्या हेतुत्वमेवमङ्गुतो ऽर्थात्यर्थः । अविदितमङ्गुतिरिति हेत्वर्थः ।
शब्दः सहाङ्गेन ज्ञातो ऽर्थधीहेतुः सम्यन्वयहणमपेक्ष्य बोधरूपाद् धर्मपद-
त्यर्थः । इन्द्रियवादिति वैधर्म्योपमा । अधिधेरेण गृहीतस्य चेत्यर्थः ।
अपूर्वसंस्कारो यदा ज्ञातव्यः तदा ऽर्थधियः प्रागेव ज्ञेयः कारणस्य तज्-
ज्ञानस्य कार्यात्प्राभावनियमादथ जातायामर्थबुद्धौ तदवगमस्तदेतरेण
श्रयमाह अर्थप्रत्ययादिति । आनेयादीनां त्वनारब्धफलानामेव वेदेन २३८ । १
फलकरणभावावगमाच्छ्रयमर्थापत्त्या ऽपूर्वावधारणं वर्णानां तु नार्थधीहेतुत्वे
मानमस्तीति भावः । भावनाश्रयस्तु यः संस्कारः स आत्मनो वर्णस्य
स्यस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यम् । तथा चास्मादूर्णाविषया स्मृतिरेव
स्याद्यदि पुनस्ततो ऽर्थधीः स्यात्तदा वक्तव्यं किं तदेवार्थधीजननशक्तिरु-
ततो ऽर्थधीशक्तिरुदेति । न द्वावर्णोत्याह न च तदेवेति । उभयत्र क्रमेण
निदर्शनमाह न हीति । अपूर्वसंस्कारपक्षे उक्तः परम्पराश्रयः स्फटि-
ऽप्युक्तानुस्य स्फोटे ज्ञाते ऽर्थधीस्ततश्च स्फोटधोरित्यर्थः । मनाया
हेतुत्वान्नेतरेतराश्रय इत्याशङ्क्याह सन्नेति । नानेति । नानावर्णातिरिक्त-
कपटावगतेनानापदातिरिक्तकवास्यावगतेष्वेत्यर्थः । साहित्यमरुत्तम ।
नन्वज्ञातेषु वर्णेषु पदवाक्याऽप्रतीतिर्न शब्दान्तरकल्पनावकाशः । नेतत् ।
स्फोटस्य वर्णाद्यङ्गनोपपत्तेः । स्यादेतत् । स किमेकवर्णात्मस्फुटोति किं
वा मिलितेभ्यः । नाद्यः । एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तो तत्त गद्यार्थधीमिद-
रितरवैयर्थ्यात् । न चरमः । वर्णमाहित्यस्य भवत्येव व्यामिश्राद् अत
आह न चेति । समुदितव्यञ्जकत्वमनभ्युपेतं प्रत्येकपक्षे ऽपि न २४० । २
परवैयर्थ्यम् । यथा रत्नस्य प्रतीन्द्रियमन्त्रिरूपमभिव्यक्तायां द्वाभ्या
तिमृभिः चतसृभिः पञ्चभिः पञ्चभिः ऽभिव्यक्तिभिर्जनितसंस्कारकृतपरि-
णकरूपमहकारिसम्पन्नान्तःकरणेन जनिते चरमप्रत्यय विगदं चराम्भ-
रत्नत्वम् न प्राप्नु प्रत्ययेषु नापि तैर्विगहिते चरमचेतसि गद्यं स्फोटः
प्रत्येकं ध्वनिभिव्यक्तो ऽपि ध्वन्यन्तरजनितभिर्गमिव्यक्तिभिर्यं संस्कारा

- जायन्ते तन्त्यरिपाकवन्मनःपरिणामे चरमे वकास्ति तदनन्तरं चार्थधीर्न
 प्रागित्यर्थः । यदि प्राचीनध्वनिजन्याभिव्यक्तिजसंस्कारसहितचरमप्रत्ययः
 स्फुटस्फोटदर्शको हन्त तर्ह्येतेऽपि प्रत्येकं ध्वनिभिव्यज्यतां पूर्वार्थव्यक्ति
 २४० । ८ संस्कारसहितमन्त्यज्जेतस्तत्त्वमर्थस्य व्यनक्तु तत्राह न च पदप्रत्ययव-
 दिति । अभिहितश्चेदर्थो नाव्यक्तः सन्दिग्धस्तु नाभिहितः स्यात् प्रत्यये
 तु प्रतिसन्निकर्षे विगदाविगदनिश्चयसम्भव इत्यर्थः । स्फोटे प्रमाणं विक-
 ल्पयति एवं हीति । वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तौ वाचकशब्दप्रसिद्धान्यथा-
 नुपपत्तिः स्फोटे प्रमाणमुत प्रत्यक्षमित्यर्थः । वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तिमपि
 विकल्पयति द्विधेति । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्व-
 मिति यत्प्रकारद्वयं तस्याभावाद्वेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण
 बाधानुपपत्तेरिति भाष्यं तत्र बाधकप्रमाणाभावादेव बाधानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 तत्र सामान्यतोदृष्टस्यातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदमाहकं प्रत्यक्ष
 बाधकमाशङ्क्याह न चेदमिति । इदं प्रत्यभिज्ञानं गकारत्वादजातिवि-
 षयं न गकारादिव्यक्तिविषयमित्येतन्न न युक्तमित्यन्वयः । तासां व्यक्तीनां
 प्रतिनरं भेदोपलम्भादिति शङ्काया गव हेतुस्तस्य च समर्थनम् अन
 एवेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह यत इति । बहुषु गकारमुच्चारयन्तु येऽनु-
 भवे जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्गपुरःसरं जातिविषय उतौषाधिकभेद-
 वदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूप्यतां तन्निरूपणे च ध्वन्युपाधिकृत-
 भेदमन्तरेण स्वाभाविकव्यक्तिभेदो न भासतइत्यर्थः । व्यक्तिभेदपक्षे च
 २४१ । १८ कल्पनागौरवमाह तत्रेति । येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटस्तेनेत्यर्थः ।
 यत्प्रत्यभिज्ञानं जातेः प्रार्थ्यतइत्यर्थः । व्यक्तिनभ्यं भेदज्ञानमित्यर्थः ।
 व्यक्त्या जातिबुद्धिपपादने गोत्वादुक्तेदमाशङ्क्याह न चेति । दशवारमु-
 च्चारितवानित्येकस्मैव गकारस्योच्चारणेष्वावृत्तिप्रतीतिः । उक्तैकस्यान्यार्थ-
 सिद्धिमाशङ्क्याह न चैष इति । सोरस्ताडं साविष्कारम् । एवं तावन्त
 एवेति प्रत्यभिज्ञानादित्यारभ्य यत्प्रत्यभिज्ञानमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् ।
 अनन्तरं कथं हीति भाष्यं तद्विशब्दसंयुक्तमपि न पूर्वहेत्वर्थम् । प्रत्यभि-
 ज्ञाया हि भेदप्रत्ययबाधकत्वं प्रस्तुत तद्वेतुत्वे च भेद एव निषेधो नैकस्या-
 नेकरूपत्वम् । एकत्वस्य स्फोटवादिनाऽनङ्गीकारात् ।

यत्न के चिद्वाख्यातारो वर्णेषु भेदाभेदनिषेधो ऽयमिति वदन्ति ।
तत्प्रकृतसङ्गतेरयुक्तम् । तत इदं भाष्यं प्रकृते सङ्गमयति चोदक इति ।
उक्तमपि बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुक्त्यापयतीत्यर्थः । गलकम्बलः* साक्षा ।
उपक्रमे उक्तकण्ठादिस्थानघटिता वायवो ऽश्रावणा इति तदुर्मा वर्णेष्वारोपिता
न श्रावणाः स्युः । अत उदानादयो वर्णधर्मा इति मतं ग्रन्थाद् ग्रहणं दृष-
यति इदं तावदिति । भवन्त्वश्रावणवायुधर्माः श्रावणाः कथं तेषां २४२ । १५
शब्दधर्मत्वप्रतीतिरत आह ते चेति । ननु किमित्यारोपेण स्वत उदानादयः
शब्दस्य सन्तु । नेत्याह न चेति । अनेन आश्रुत्या कथं हीत्येतदेव भाष्यं
परिहारपरतया योज्यते । व्यञ्जकध्वनीति । ध्वनयन्ति व्यञ्जयन्तीति वा-
यव एव ध्वनयः । अशब्दात्मकः श्रावणो ध्वनिः पदार्थान्तरं वर्णविशे-
षाप्रतीतिं प्रतीतिरित्युक्तं भाष्ये । सा जातिविषयत्वेनान्यथासिद्धेत्याशङ्क्य परि-
हरति न चायमिति । तस्य ध्वनेर्भिन्नत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानमस्ति । अतो
ध्वन्युल्लेखिप्रत्ययस्य न जातिविषयत्वमित्यर्थः । अभु व्यरेषु । एवं च
सतीति । दूषणाङ्गीकरणवादे दूषणाप्रापेरुक्तत्वादित्यर्थः । पदवृद्धां वर्णो-
ल्लेखस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते पदतत्त्वमिति । एकमभागमभिव्यञ्जयन्तो नानेव
भागवदिव भासयन्तीत्यन्वयः । नानेवेत्यवयवभेदभानाभिप्रायम् । भागव-
दित्यवयवप्रतीत्यभिप्रायम् । विभागारोपे हेतुमाह सादृश्योपपन्नमिति ।
सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः । सादृश्ये भेदमुपपादयति अन्योन्यमिति । ये
हि गकारौकारविसर्जनीया गङ्गा औष्ण्यं वृत्तः इति च विसदृशपदव्यञ्जकाम्नेः
सदृशा अपरे गकारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयन्ति । ध्वनीनां
सादृश्ये हेतुः तुल्यस्थानमिति । भिन्नपदव्यञ्जकध्वानिसदृशध्वानियत्ते २४४ । ११
एकस्मिन्नपि पदे सन्ति भिन्नपदसादृश्यानीति भेदभ्रम इत्यर्थः । ननु पदा-
न्तरेषु कियतां ध्वनीनां विसदृशत्वात्कथं व्यञ्जकसादृश्यमत उक्तं प्रत्येक-
मिति । गकारादीनामुभयत्र प्रत्येकं पदव्यञ्जकत्वाद् गौरित्यत्र गकारादी-
नामस्ति भिन्नपदव्यञ्जकगकारादिमादृश्यमित्यर्थः । एकविधप्रयत्नजन्यध्व-
नीनां न पदे भेदारोपहेतुतेति प्रयत्नभेदेत्युक्तम् । विभागारोपे ऽपि कथं वर्ण-

* गलेति नास्ति २ पु. ।

† सादृश्योपधानभेदमिति २ पु. पा ।

‡ एकविधेत्याख्यतदन्ते। अन्यः नन्येत्यादिपन्थात् पृथ निर्गन्तः २ पु. ।

२४४ । १६ कृपितपदप्रतिभानमत आह कल्पिता एवेति । व्यञ्जकवर्णात्मत्वं
व्यङ्गभागेष्वरोष्यतइत्यर्थः । गतदशकरोति तत्किमिति । औपाधिकत्व-
स्याभाविकृत्याभ्यामेकत्वनानात्वे व्यवस्थापयति अथ वेति । नन्वचोपाध्य-
भाय उक्तमत्राह तस्मादिति । गुरुप्रत्यक्षानारोहे ऽप्येकस्मृतिविषयत्वं
वर्णानामुपाधिरित्यर्थः । उपचारे हि सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्ता-
नुसारोपाधिरिति न धवत्वादिरादिष्वितिप्रसङ्गः । गतेन समुदितानां वर्णा-
नामर्थार्थाहेतुत्वमुपपादितम् । बालेन स्वस्यैकस्मृत्याकूटवर्णानां मध्यमवृद्धं
प्रत्येकार्थार्थाहेतुतामनुमार्थैकपदत्वाध्यवसायान्नेतरेतराश्रयमित्याह न हीति ।
राजेति क्रमप्रयोगो जायेति विपरितक्रमः । बहुभ्यो युगपदक्रमः प्रयोगः ।
यावन्तो यत्सङ्ख्याकाः । यादृशाः यत्क्रमादिमन्तः । ये च यत्स्वरूपाः ।
भाष्ये षड्विधुद्देशो पिपांलिकाक्रमवत् स्मृतौ वर्णक्रमसिद्धिरित्युक्तं तदानीं

२४५ । १७ समाधत्ते नन्वित्यादिना । नित्यानां न कालतो विभूनां वा न देशतः
क्रमः । पदावधारिति । राजा जायेत्यत्र क्रम उपायः । गौर्गौमानित्यत्र
न्यूनातिरिक्तत्वे । स्वरो भाषिकादिः पञ्चजनाः इत्यादौ । वाक्यं पदान्तरमम-
भिध्याहारः । यथा ऽश्वो गच्छतीति न लुङन्तमाश्रयात् । क्रियान्तरोपा-
दानात् । श्रुतिर्नादुद्देशो यागनामपरत्वं । समानाधिकरणश्रुतिगम्यम् । स्मृति-
युगपत्प्रवर्णविषया । वृद्धव्यवहारे चेत्यादिकल्पना म्यादित्यन्तं भाष्यम-
तिराहितार्थमित्यर्थः ।

शास्त्रयोर्नित्याविरोधाद्याह स्वतन्त्रस्येति । नित्यो वेद इति ।
अवान्तरप्रलप्यम्यत्वं नित्यत्वमतेो दृष्टेन व्यभिचारो भारतीयोविलासोक्तो ऽन-
वकाशः । अत एव न ह्यनित्यादिति वर्णानुक्रमतर्कं ऽप्यनित्यात्प्रलया-
वस्थायामविद्यमानात्र जगदुत्पत्तुमर्हति । तदानीमसतो नियतशक्त-
स्वरूपकारणत्वायोगादन्यत उत्पत्तौ तस्यापि तदैवेत्याद्यत्वेनानप्यवसाना-
दित्यर्थः । कर्तुर्मरणात्सिद्धमेव नित्यत्वमनेनानुमानेन दृढीकृतमित्यर्थः ।

समाननामेति सूचं महाप्रलये जातेरभावाच्छब्दार्थसंबन्धानित्यत्व-

२४६ । १८ मागद्वय परिहारार्थम् । वेदस्य वाक्यरूपस्येत्यर्थः । ननु जीवानवस्थाने

* जर्जित २ पु. । मध्यमे ऽपि । * नामन्वर्ति ३ पु. पा. नामपदत्वमिति १ पु. पा. १

; आश्रयमानमिति ३ पु. ।

१ व्या म. अ. १ पा. ३ सू. ३० ।

ऽपि ब्रह्म अभिधानादिवसितमस्त्यत आह । न च ब्रह्मण इति ।
निरविद्यास्याविद्यासिद्धप्रमाणानाश्रयत्वान्न तज्ज्ञातमनाश्रयत्वमित्यर्थः । अथा-
नपेक्ष्य वासनाः ब्रह्म जगत्सृजेतवाह ब्रह्मणश्चेति । अध्यापकाद्येवो-
रुद्धारयितृत्वाद्वाप्ये ऽभिधानृषहणेनोक्तिरित्यर्थः । सूक्ष्मेणेत्यस्य व्याख्या
शक्तिरूपेणेति । कर्मविशेषिकाविद्याभ्रान्त्यस्तासां वासनाभिरित्यर्थः ।

भ्रमात्मस्कारतश्चान्या मण्डूकमृदुदाहृतेः ।

भावरूपा मता ऽविद्या स्फुटं वाचस्पतेरिह ॥

अप्रज्ञातं प्रत्यक्षतः । अलक्षणमननुमेयम् । अप्रतर्क्यं तर्का २४७ । १७
ऽगोचरो ऽविज्ञेयमागमतः । साक्षिमिदृश्य ह्यज्ञानम्यागमार्ताभिरमन्वनि-
वृत्तिः क्रियते ।

ननु किं भावरूपया ऽविद्याया प्रयोजनम् । अज्ञातशुक्तिब्रह्मविषय-
त्वेन रजतजगद्भ्रमसिद्धेः । अज्ञातत्वस्य च ज्ञानाभावादुपपत्तेः । तन्न ।
स्वयम्भ्रमप्रत्यग्ब्रह्मणः स्वविषयप्रमाणानुदये ऽपि यथावत्प्रकाशापत्ता जग-
द्भ्रमाभावप्रमद्भात् । न हि स्वयम्भ्रमं संवेदनं स्वविषयप्रमाणानुदयाच्च भाति ।
यद्यपि शुक्तिं स्यत गय जडामविद्या नावृणोति तद्यपि तत्स्थानिर्वाच्यभाव-
रूपरजतोपादानत्वेनैवैवृणोति भावरूपाविद्या मप्रयोजना । प्रमाणं तु इत्य-
प्रमा इत्यगतत्वे सति यः प्रमाभावः सन्त्यन्तधिकरणाऽनादिम्वप्रागभावात्त-
निका प्रमात्वाद् उचित्यप्रमावत् । ये तु प्रमा स्वप्रागभावात्तदज्ञानेयं न तु
निवर्तितेति मन्यन्ते तान् प्रति निवर्तितकृत्यस्य स्थाने निवर्तितं गतिं पठित-
व्यम् । न चैतदसमवेतत्वमेतदन्यमसमवेतत्वं त्रैविध्यं । गतत्वमुपादानात् त-
न्निष्प्रमाभावत्वरहितानादिम्वप्रागभावात्तदज्ञानेयं न तु
उपाध्यभावेन माध्ययप्रगति त्वदुक्तमर्थं न जानामिति व्यवहारान्यथानु-
पपत्तिश्च मानम् । न च प्रमाणतो न जानामि किं तु जाने इति व्यपदे-
शार्थः । तथा सति को मदुक्तो ऽर्थ इत्युक्ते ऽनुवदेन्न च गमोति । न च
सामान्येन ज्ञाते विगेषतो ऽज्ञातम् । सामान्यस्य ज्ञानत्यागः । विगेषस्य
चावुदुस्याज्ञानव्यवर्तकत्वेन प्रतिभामायोगात् । प्रमत्तत्वे चाज्ञानत्यव्या-

घातात् । स्मृतत्वे चानुवादापातात् । मम तु भावरूपाज्ञानस्य सविषयस्य सान्निध्यध्यामात्प्रतिभासो न मानत इत्यविरोधः । न च मानाभाव एव तस्मिन्नध्यस्तो भासतइति वाच्यम् । स्वप्ने भावरूपाविद्यातिरोधानमन्तरेणाध्यामायोगम्योतत्वात् । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरिति ।

ते चावधिमुचितकालं प्राप्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वो*त्यदन्त-
इत्यन्वयः । परमेश्वरेच्छा ईक्षणम् ।

ईक्षितुः परमेशस्य वाचस्पतिमुखोद्गतेः ।

निजुह्वे परेशानमसावित्यतिसाहसम् ॥

ईक्षणं च जीवाज्ञातम्येश्वरस्य विवर्त आकाशादिवदिति न प्रमातृ-
त्वेनाविद्यावत्त्वप्रमङ्गः । कर्माङ्गानां दर्शनादर्शनमात्रं नेत्यतिरित्युदाहरणान्त-
२४९ । २० रमाह यथा वेति । घना निविडाः । घनाघना मेघाः । तत्कृतासारेण
सन्ततधारावर्षेण सुहितानि वृंहितानि इत्यर्थः । अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रय-
त्वेन जगत्कारणत्वे ब्रह्मणा जगत्कारणत्वविरोधमागङ्गोपकरणस्य स्वात-
न्त्र्याविघातकृत्वेन परिहरति एतदुक्तमिति । ततश्चानादित्वं ससारम्ये-
त्याह न च सर्गेति । उपपद्यते चाकृत्यायेनानादित्वमित्यर्थः । एवं पद-
पदार्थसंश्लेषे विरोधं परिहृत्य सम्प्रदायविच्छेदाद्वाक्यनित्यत्वविरोधमुक्तम-
नुवदति स्यादेतदिति । भाष्यस्यमुपनिदृष्टान्तस्य वैषम्यमागङ्गाह यज-
र्षाति । लीयते ऽस्यां संधर्कार्यमात लयलक्षणा ऽविद्या । श्लोके उक्तो यो
विरोधः । यजमानो भाविन्या वृत्त्या यदा ऽग्निरिदानीमग्नये निर्वपति तदा
भाविष्यदयतनाग्न्योऽप्युत्पन्ननामता । ननु किमिति भाविन्या वृत्त्या यजमानो
ऽग्निरुच्यते ऽग्निदेवतैवाग्नये निर्वपतु नेत्याह न हीति । सत्त्वे वा स
गवास्माभिर्मुद्ग्रेण शक्यते यागकाले इति प्राचीनो वृथा स्यादित्यर्थः ।

देवादीनां स्वप्निश्रविद्यास्वनधिकारे ऽपि ब्रह्मविद्याधिकारसम्भवा-
२५० । २० दाक्षेणयोगमाशङ्क्य विकल्पमुखेन सूत्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्त्विति ।
मधुविद्यावाक्यं प्रतीकृत आदत्ते असाविति । तज्ज्ञाचष्टे देवानामित्या-
दिना । भ्रमर्गनिवृत्तं भ्रामरम् । द्यौः स्वर्गस्तिर्गगतवंशे हवादित्यं मधु हि

तत्र लग्नमित्यर्थः । अन्तरिक्षमूप इति श्रुतिं व्याचष्टे आदित्यस्य
 हीति । अपूपव्याख्या पटलमिति । प्रसिद्धं मध्वपूपसाम्यमाह तत्रेति ।
 श्रुतिनिर्दिष्टपञ्चामृतान्याह यानि चेति । एवं ह्यामनन्ति तस्यादित्यस्य ये २५१ । ११
 प्राञ्चो रश्मयस्ता गवांस्य प्राच्यो मधुनाड्यः कच गव मधुकृतः सृष्टेद गव
 पुण्यं ता अमृता आपस्ता वा गता सृष्टः गतमृष्टेदमभ्यतर्पेत्तस्याभित-
 प्रस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसो ऽजायत तद्भुक्षरतदादित्यमभितो
 ऽश्रयतद्वा गतयदेतदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यादि । मधुनाड्यो मध्वा-
 धारच्छिद्राणीत्यर्थः । व्यतरद्विगेषेणागमद्गत्वा चादित्यस्य पूर्वभागमाश्रित-
 वदित्यर्थः । ता अमृता आप इत्येतद्वाचष्टे यानि चेति । यादृङ् मधु-
 करैर्निर्वर्त्यते मधु तदापः । ताश्चामृतमाधनत्वादमृता इति श्रुत्यन्तरार्थः ।
 कच गव मधुकृत इत्येतद्वाचष्टे यथा हि भ्रमरा इति । मन्त्रैः प्रयुक्तं
 कर्मफलात्मकं रसं मृगीत्यृचं मधुपमाम्यम् । अथ ये ऽस्य टन्निष्ठा इत्या-
 दियुतिं व्याचष्टे अथाम्येत्यादिना । परः कृष्णमित्यमृतं श्रुतं निर्दिष्टं
 तदग्न्युपाधिकमित्यभिप्रेत्याह अनिकृष्टणाभिरिति । चतुर्थप्रयागे
 ऽथर्वाङ्गिरसो मधुकृत इतिहामपुराणं पुष्पमित्युक्तम् । तत्राथर्वाङ्गिरसम-
 न्त्राणां मधुकरत्वाभिधानान्नैः प्रयोज्यम् अथर्ववेदिकं कर्म पुण्यं सूचितम् ।
 इतिहामपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निद्रुगानन्मन्त्रा
 मधुकृत इत्यर्थोदुक्तमिति मनसि निधायाह अथर्वाङ्गिरसेति । कर्मकु-
 सुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतममृतमथर्वमन्त्रा आदित्यमण्डन नयन्तीत्यन्वयः ।
 इतिहामपुराणमन्त्रप्रयोगयोग्यं कमाह तथा अश्वमेधेति । कर्मकुसुमादाः २५२ । ६
 इत्येत्यनुपङ्गादभ्यते । ननु कथमितिहामादिमन्त्राणां वाचस्तामसवन्तो
 ऽत आह अश्वमेधेति । पारिप्लवो यदृच्छया बुद्धिम्यमन्त्रशंसनम् ।
 सर्वागयाग्यानां पारिप्लवे शंसन्तीति अयमादिनिहासिकान्यापि गृह्यन्तइति
 भावः ।

विकल्पेनात्र विज्ञेयं पुण्यभ्रमचिन्तनम् ।

इतिहामपुराणम्यमथ वा अथर्ववेदगम् ॥

न च यथायुतं शक्यं घटयितुमितिहासपुराणार्थवर्णमन्त्रधारसाधा-
 रणमंत्रान्धाभावादतः कुसुममधुकरचिन्तनैरुपयोजनानां कर्ममन्त्राणामगत्या
 विकल्प इति । अथ ये ऽप्योर्ध्वा रश्मयस्ता ग्वास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या
 २५२ । १३ ग्वादेगा मधुर्भूतो ब्रह्मैव पुष्पमिति । पञ्चमपर्यायं व्याचष्टे ऊर्ध्वा इति ।
 आदिश्यन्तइत्यदेगा उपासनानि तेषां भ्रमराणां गोप्यानामाश्रयत्वाद्वाडीनां
 गोप्यत्वमुक्तम् । व्याख्यातां मधुविद्यामुपसंहरति ता एता इति । नाडी-
 निद्वंद्वेण ऽमृतादुपपन्नार्थः । यशआद्यमृतस्याचाक्षुषत्वादृष्टेति ज्ञानमात्र-
 विवक्षित्याह उपलभ्येति । श्रुताविन्दियमिति तत्माकल्पविवक्षा* इन्द्रिय-
 मात्रसंबन्धस्य सितुत्वेन फलत्वाभावादित्याह इन्द्रियसाकल्येति ।
 अन्नं च तदाद्यमनु योष्यं यस्यादुपजीव्यान्यमृतानि । विजानतामित्यादि-
 भाष्याश्रमाह न केवलमिति । गृह्णन्नादित्ये उपास्योपासकभावो
 विमट्टः । इत्यदौ तु स च प्राणप्रापकभावश्चेत्यर्थः । देवादीनां सर्वेषां
 सर्वविद्यामु किमधिकार उत यथासंभवमिति विकल्प्य प्रथमं तिरम्य द्वितीयं
 २५२ । १५ गृह्णते गृह्यन्तेनेति । भाष्ये वाक्यशेषप्रसिद्धिः । पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
 मेत्येतादिः । हे इन्द्र ते दाक्षिणं हस्तं जगृह्ण गृहीतवानो वयम् ।
 इमे रोदसीं इन्द्र यदि गृह्णसि तर्हि ते तव काशिमृष्टः मुष्टो संमातइत्यर्थः ।
 मुष्टिप्रकारमभिनयति इति । इत्यमित्यर्थः । तुष्यीवः पृथुयीवः ।
 वर्षाच्छुद्र सावकाशोदर इत्यर्थः । अतश्चान्यथो ऽन्नस्योपयुक्तस्य मदे हर्षे
 सति इन्द्रो वृषाणि शृवन् जिघ्रसे हतवानिति प्रस्यतस्योपकल्पितस्य पक्वस्य
 हविषो भागमर्द्धं मेममस्य सुतस्य भागं पिव चेत्यर्थः । ईशानामैश्वर्यं देव-
 ताया दशैश्वर्यान्नुपहृङ्गः । इन्द्रो दिवः स्वर्गमध्ये ईष्टे इति सर्ववानुपहृङ्गः ।
 अषा पातालस्य । वृथां वीरुथां म्याचराणाम् । मेधिगणां मेधावतां
 जह्नुमानामिति यावत् । प्राप्रस्य रक्षणे क्षेमे योगे चाप्राप्रप्राणे इन्द्र ईष्टे
 ऽतो हव्य इन्द्रो गृह्य इत्यर्थः । हे इन्द्र जगतो जह्नुमस्य तस्युपः
 स्यात्प्रस्य चेशानं स्वर्गं दिव्यज्ञानं त्वा स्तुम इत्यर्थः । वरिवसितारं पूज-
 यितारम् । आहुतिभिः हुतादेो देवान् प्रीणयति । हुतमदन्तीति हुताद् ।
 तस्मै होत्रे प्रीता देवा इषमन्नमृज्जं वलं च प्रयच्छन्तीति ।

विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥

ये सिद्धुवादिनो मन्त्रा न ते विधितमा इति तत्स्वरूपमेव श्रुत्यादि-
भिरैन्द्रोत्यादिभिस्तत्र तत्र कर्मणि विनियुज्यते ऽतो न प्रमाणं चेनाहं किमु-
च्चारणमात्रोपयोगा अविवक्षितार्था नेत्याह दृष्टे प्रकारे इति । नन्वनधिग- २५५ । १६
तमेयाभावे कथं दृष्टार्थत्वम् अत आह दृष्टश्चेति । प्रयोगसमवेतो द्रव्य-
देवतादिः स च विधिभिर्ज्ञात इति स्मार्यः । मन्त्राश्च विध्य* इव निरपेक्षा
देवताद्यभिदधतीति नाप्रमाणम् । ननु स्मृतेरविहितायाः कथं द्वार-
त्वमत आह स्मृत्वा चेति । सामर्थ्याद् द्वारतेत्यर्थः । ननु यथा देव-
तास्मरणे मन्त्राणां तात्पर्यम् एवं देवताविग्रहादावप्यस्तु विग्रहादेरपि
मन्त्रपदेरवगमादत आह औत्सर्गिका चेति । उद्दिश्य त्यागम्य[†] हि
देवतास्वरूपमेवापेक्षितं न विग्रहादितद्व्योचकपदानां तु उत्सर्गप्राप्तमप्यर्थप-
रत्वं विध्यनपेक्षितत्वादपोद्यतइत्यर्थः ।

शिवत्री त्वगामयवान् । निर्णेजनं शोधनम् । श्वेतो वस्त्रं धारयति
शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा धारयति गच्छतीति नार्थधारिणि[‡] ।
वेदे ऽपि न तात्पर्याद् विनार्थधारित्याह न चेति । यदि तात्पर्याच्छास्त्र-
धीस्तर्हि प्रत्यक्षादिष्वपि तथा स्यादत आह न पुनरिति । भाष्यकृद्भिः
निषेधेषु पदाऽन्वयैक्यादवान्तरवाक्यम्याग्रहणमित्युक्तमयुक्तं साध्याऽविश-
ष्टत्वादित्याशङ्क्यान्वयभेदे दृग्बु नञ्पदवैयर्थ्यापानिमाह अयमभिर्मान्ध-
रिति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह न हीति । उपमहरति वाक्यार्थं
त्विति । मा भूत् स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमतस्तत्राह न च
नञ्भवतीति । यत्र पदं क्वाक्यता मोदाहगणा दर्शयित्वा विध्यर्थया-
देषु वाक्यैकवाक्यतामाह यत्र त्विति । ननु विधित्वग्रहमेवा वाक्ये-
कवाक्यता ऽत आह लोकानुसारत इति । कृप्या गौर्देवदत्तोवा यतो २५७ । १७
बहुव्रीतेत्यादौ बहुव्रीतेत्यादेराप्रवाक्यावगतेर्विध्यर्थवादयोरप्यास्त वाक्यैक-
वाक्यतेत्यर्थः । ननु कार्यान्वितं यत्र पदार्थस्तत्कुतो ऽर्थवादपदानां पृथग-

* न विध्य इत्येति २ पु. पा. । † न प्रमाणम् इति २ पु. ।

‡ उच्छेद्यत्यागस्येति २ पु. पा. । § इत्यर्थ इति ३ पु. पा. । । तात्पर्यमिति ४ पु. पा. ।

न्वयो ऽत आह भूतार्थेति । कुनश्चिच्छेनोरिति यो वाक्यस्य वाक्यान्त-
रेकवाक्यत्वे हेतुः सूचितस्त्वं विवृणोति इह हीति । अनेन भिन्नवाक्यार्थ-
पर्यवसायिनां पदानां का नु खल्वपेक्षेति शङ्का वार्यते । स्वाध्यायविधिः
स्वाध्यायगच्छवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थप्रकाशकतां यदि नानेप्यद् न प्रापयेत्ततो
भूतार्थमात्रपर्यवसिताः सन्तो ऽर्थवादा विध्युद्देशेनैकवाक्यतां नागमिष्यन्
न गच्छेयुः । प्रापयति त्वध्ययनविधिर्वेदस्य पुरुषार्थतां तस्मादेकवाक्यतां प्राप्नु-
युरित्यर्थः । ननु यदि लक्षणायामभिधेयविषया कथं तर्हि विरुद्धार्थार्थवा-
२५७ । २१ टेपु मा म्यान्त्राभिधेयस्य विरुद्धत्वादेव विवक्षानुपपत्तेस्तथाह अत एवेति ।
अथ वा ऽर्थवादेपु स्वार्थविषया इदं गमकमुक्तम् इतरथा हि गोणाल-
म्बनचिन्ता मुधा म्यादिति । यथा प्रमाणान्तराविरोधस्तथा ऽसूचयद् गुण-
वादस्त्विति सूचणं यथा च स्तुत्यर्थता येन गुणयोगेन स्तुत्यर्थतैत्यर्थः
तथा ऽसूचयन्त्विति । रित्यनेनेत्यर्थः ।

यजमानः प्रस्तर इति किं विधिरुतार्थवाद् इति विषये विधिरूप-
वार्थलाभादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । यदि प्रस्तरकार्यं यजमानो विधीयेत तदा
प्रस्तरं प्रहरतांति शम्वाद् यजमानो ऽग्नौ हूयेत तत्र प्रयोगो न समा-
प्येत । अथ यजमानकार्ये प्रस्तरे विधीयेत तदानामशक्यविधिः । न हि
प्रथमलूनदर्भमुग्ः प्रस्तरः शक्नोति चेतनयजमानकार्यं कर्तुम् । तस्मान्प्र-
स्तरं बर्हप उतर मादधतांत्यस्य विधेरर्थवादः । द्वितीयादिमुष्टिर्वर्हिः ।
कथं तर्हि सामानाधिकरण्यम् । अथ सूचः गुणवादस्त्विति । को गुण
इत्यपेक्षायां च तस्मिदुगिति सूचम् । तस्य यजमानस्य कार्यं क्रतुनिवृत्ति-
स्तत्प्रस्तरादपि सिध्यति । स हि जुहाधारतया क्रतुं निर्वर्तयति इति ।
आदित्यो यूप इत्यत्र तेजस्वित्वं गुणः तेजसा घृतेन यूपस्याक्तत्वादिति ।

ननु विरुद्धार्थार्थवादेपु कथमभिधेयाविनाभावनिमित्तं प्राशस्त्यलक्षणा
२५८ । ५ विरोधादेवाभिधेयाभावादत आह तस्माद्यत्रेति । यजमानादिशब्देस्त-
त्सिद्धान्तिं लक्ष्यते तत्रश्च प्राशस्त्यमित्यर्थः । लक्षितेन यल्लक्ष्यं तदप्य-

मिधेयेनाविनाभूतमेव । तदविनाभूतं प्रत्यविनाभूतत्वात् । नन्वनुवादकार्थ-
वादानामप्रमाणकत्वात्कथं विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता ऽत आह यत्र न्यति । २५६ । १
न स्मृतिवत्सापेक्षत्वं किं तु प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यविषयत्वम् । न चेतावता भव-
त्यप्रमाणाता । प्रत्यक्षानुमानयोरपि तुल्यविषयत्वादित्यर्थः । तर्हि कथम-
नुवादकत्वप्रसिद्धिरत आह प्रमात्रपेक्षयेति । प्रमातरि चरमप्रत्ययाधायक-
त्वादाश्रयस्यानुवादकत्वमिद्वि*रित्यर्थः । यदि मानान्तरमिद्विद्वार्थत्वे ऽप्यर्थ-
वादानामनपेक्षत्वं तर्हि द्विरुद्घातार्थानामपि तदस्तु गौणार्थत्वेन किम् इति
शङ्कते नन्वेवमिति । तत्परतया निरवकाशा वेदान्ता बाधन्ते विरोधि
प्रत्यक्षादि नार्थवादाः अतत्परत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषेण प्रतिबन्दीं
परिहरति अत्रोच्यतइत्यादिना । इष्टप्रमङ्गतामाह अत्रेति । विध्यन्वितो
ऽर्थवादो महावाक्याभूय प्राशस्त्य बोधयति स्वरूपेण त्ववान्तरवाक्याभूय
विषयहादि वर्तात्यर्थः । वाक्यद्वित्वमेष्टुमगक्यं प्रत्यर्थं तात्पर्यभेदेन वाक्याकृत-
प्रसङ्गादावृत्तिं च पौरुषेयीं वेदो नानुमन्येतेति । शङ्कते तथा सतीति । ११
न वज्रहस्तेन्द्रदेवतात्वात् प्रगम्यमेन्द्र दधि वज्रहस्तश्च सो ऽस्ताव्यावृत्तिं
ब्रूमः किं तु स्तोतुमेव योर्थो ऽर्थवादेनाश्रितस्त नोपेक्षामहइति परिहरति
नेति । ननु तात्पर्याभावे शब्दात्कथं द्वारभूतविषयहादिप्रामाण्यमित्याशङ्क्य
व्याप्तिं प्रणिशिलयति न चेति । यद्वाक्यं यथायं न तत्परं तत्र तदप्रमण
चेतर्हि विशिष्टविधिर्विशिष्टपरत्वं न म्यात् । तस्य हि विशेषणेष्वपि नागृही-
तविशेषणन्यायेन प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तेषु तात्पर्यम् । प्रामाण्यविशेषण-
मावृत्त्यापातात् । तथा च विशेषणाप्रामितौ विशिष्टे ऽप्रामाण्यापातादिति ।
ननु विशिष्टविधिपर्यवस्यन् विशेषणविधीनास्तिपत्तोत्पार्थक्या विशेषणविध्यः
कल्प्यन्ते ऽतो न वाक्यभेदः । यथा ऽऽहुः ।

श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिक्यिकल्पने ।

लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते ह्यमो ॥ इति ।

यथं शङ्कित्वा परिहरति विशिष्टविषयत्वेनेति । प्रमातो हि १० । १०
विशिष्टविधिर्विशेषणाविधीनास्तिपेत् तत्प्रतीतिरस्य न विशेषणप्रतीतिमन्-

रेणेति इतरैतराश्रय इति भावः । ननु पदैः पदार्था योग्यतादिवशेन विशेषणविशेष्यभूता लोकतो ऽवगम्यन्ते तदवगतौ च प्रतीते विशिष्टविधिरास्तेषां विशेषणविधीनाम् । सत्यम् । न सर्वत्र विशेषणं लोकसिद्धमिति शक्यं वक्तुम् । क्व चिद्दि वाक्येक*गम्यमपि विशेषणं भवति । यथैतस्यैव रेवतांषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पयुक्रामो ह्येतेन यजेतेति । अथ हि विशिष्टविधौ रेवतांषु वारवन्तीयमाम्नश्च सम्बन्धो विशेषणं वाक्येकगम्यम् इति भावेनोपसंहरति तस्मादिति । नन्वर्थवादा मानान्तरापेक्षाः सिद्ध्यर्थव्याप्त्युवाक्यवत् । न च देवताविग्रहादौ मानान्तरमस्तीत्यप्रामाण्यम् । यद्दि सापेक्षं तन्मूलमानरहितमप्रमाणमित्यत आह न च भूतार्थमर्पयति । वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वमुपाधिरिति समन्वयमृचे । उक्तमित्यर्थः । यद्दि विधेः† प्राशस्त्यपरा अप्यर्थवादा भिन्नं २६० । ३ वाक्यं तर्हि न्यायविरोध इत्याह स्यादेतदिति ।

द्वितीये स्थितम्-अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्गं चेद्विभागे स्यात्¶ । देशस्य त्या सवितुः प्रसवे इति मन्त्र एकं वाक्यं भिन्नं वेति संगये पदानामर्थभेदात्ममुदायस्य वाचकत्वाद्विज्ञमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । एकप्रदेशजोपयोगिविशिष्टार्थैक्यान्तद्वोधकपदान्येकं वाक्यम् । तच्च तर्ह्येव स्याद्यदि पदविभागे सति पदवृन्द साकाङ्गं भवेत् । भगे वा विभजत्वर्थमा वा विभजत्वित्यत्र सत्यपि विभज्यर्थैकत्वे ऽनाकाङ्गत्वेन वाक्यभेदात् । स्योनं ते सदनं कृणोमि तस्मिन्मां इत्यत्र सत्यपि साकाङ्गत्वे ऽर्थभेदेन वाक्यभेदात् । एकत्र हि सदनकरणं प्रकाशयमन्यत्र पुरोडागप्रतिष्ठापनमिति वाक्यभेदात् । त उभयं सूचितम् । तात्पर्यैको ऽपि वाक्यभेदाभ्युपगम गतदधिकरणद्विरुद्ध इत्यर्थः ।

परिहर्गति नेति । यथा हि सत्यपि वाक्यैक्ये प्रयाजादिवाक्यानाम् अवान्तरभेद गवमर्थवादानामप्यस्तु । त्वया ऽपि हि स्तुतिं लक्षयितुं तन्त्यदार्थविशष्टैकपदार्थप्रतीतिरभ्युपेया अन्यथा ऽभिधेयाऽविनभावो न स्याद् इत्युक्तत्वात् । तथा च तस्या पर्यवस्यन्त्वर्थवादास्ततो विध्यैकवाक्यतां च यान्विति भावः । एवं तर्हि प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादवाक्यानां च को भेदा

* वेदवाक्यैक्येति २ पु. पा ।

† विशेषेति २-३ पु. पा ।

+ व्याससू. अ. १ पा. १ सू. ४ ।

१ जे. सू. अ. २ पा. १ सू. ४६ ।

ऽत आह स त्विति । स्तुतिप्रतिपत्तिद्वारं विग्रहादि प्रयाजादि तु नान्यप्रतीतेः २६० । ६
 द्वारम् । किं तु तद्* द्वारि । स्वयं तात्पर्यविषय इति यावत् । यदि
 विध्यैकवाक्यत्वे ऽप्यर्थवादेषु पृथक्पदार्थसंसर्गप्रतीतेर्वाक्यभेदस्तर्ह्यतिप्रसङ्गः
 इति शङ्कित्वा प्रतीतिपर्यवसानतदभावाभ्यां वैषम्यमाह नन्वेवं सती-
 त्यादिना । यद्यर्थवादेषु द्वारभूतार्थभेदाद् वाक्यभेदस्तदा ऽप्यतिप्रसङ्गः
 इत्याशङ्क्य परिहरति न च द्वाभ्यामित्यादिना । पञ्च षड् वा पदान्य-
 स्येति पञ्चषट्पदवत् । अरुणयेत्यादि वाक्यम् । अथ नावान्तरवाक्यभेद-
 प्रसङ्गो विशेषणानां भेदे ऽपि विशेष्यक्रयादेरेकत्वात्तस्य च गुणानुरोधेनावृ-
 त्तयोगात् । गुणा एव तस्मिन् समुच्चयेन इत्येकवाक्यतेत्यर्थः । विशेष्यैक्ये
 विशेषणभेदे ऽपि न वाक्यभेद इत्येतद्वातिरेकप्रदर्शनेनोपपादयति
 प्रधानभेदे त्विति । आयुर्धत्तेन कल्पतां प्राणो यत्तेन कल्पतामित्यादौ
 हि प्रधानभेदाद्वाक्यभेदस्तदभावादरुणादावेकवाक्यतोपपत्तेर्न प्रतिबन्धा-
 वकाश इति । नन्वतत्परादपि वेदादर्थः प्रमायेत स यदि तात्पर्यगम्यार्थाप-
 योगी विशिष्टविधाविषय विशेषणं देवताविग्रहादि तु न तथेति शङ्कापनुत्यर्थ-
 मपि चेत्यादि भाष्यम् । तदादाय व्याख्याति देवतामुद्दिश्येत्यादिना ।
 ननु देवता आरोपितोल्लिख्यतां तत्राह रूपान्तरं इति । अयमेव प्रपञ्चो
 ननूद्देश इत्यादिचाद्यपरिहारौ । दृष्टानुसाराच्च चेतना देवतेत्याह तदेव-
 मिति । शब्दमात्रत्वे तु नैवमित्याह अचेतनस्येति । देवतातः फला-
 त्यन्तौ श्रुतहानिमाशङ्क्याह न चैवमिति । यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि
 यागेन स्वर्गं भावयतिदित्यर्थः । तत्र यागभावनायाः फलवत्त्वं श्रुतम् अर्थाच्च
 यागस्य भावनां प्रति तदीयफलांशं वा प्रति करणत्वं श्रुतं यत् तन्न
 हातव्यम् । अथ हेतुमाह यागेति ।

२६१ । ३

नवमे स्थितम्-देवता वा प्रयाजयेदतिथिवद्वाजनम्य तदर्थेत्यात् ।
 देवता धर्माप्रयोजयेदतिथिवद्वाजनम्य यागम्य तदर्थेत्याद् यथा ऽतिथिप्री-
 त्यर्था धर्मा इति प्राप्ते अपि वेति० राद्धान्तः । यज्ञकर्म प्रधानमङ्गस्याहि न
 देवता । यजेत स्वर्गकाम इति यागगतफलमाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् ।

* तदिति नास्ति २-३ पु० ।

† जै. सू. अ. १ पा. १ सू. ६ ।

† प्रतीतीति नास्ति ३ पु. पा. ।

‡ जै. सू. अ. १ पा. १ सू. १ ।

देवता तद्देव्या भूतत्वाद्भव्यस्य यागस्य गुण इति तद्गुणत्वे देवताशब्दो
वर्तत इति । तदस्मन्मते ऽप्यविरुद्धम् । गुणत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

गतइतीति । गते असृग्मिन्दवस्तिरः पवित्रमाशयः । विश्वान्यभि
सोभगा इत्यस्या ऋचः पटैर्देवादीन् स्मृत्वा ससर्ज ब्रह्मा । संनिहितवाच्ये
तच्छब्दे । देवानां करणेष्वनुयाहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः । असृग्
रूधिरम् । तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्शब्दः । इन्दुमण्डलस्थपितृणा-
मिन्दुशब्दः । पवित्रं सोमं स्यान्तिस्तिरस्कुर्वतां यहाणां तिरःपवित्रशब्दः ।
ऋचो ऽस्तुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणां शवशब्दः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं
विशतां शम्भ्राणां विश्वशब्दः । व्यापिषस्तुवाच्यभिश्च्युतो ऽभिसौ-
भगेति शब्दो ऽन्यासां प्रजानां स्मारक इति । स मनसेति । स प्रजा-
पतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवदभावयत् । चयीप्रकाशितां सृष्टिं
मनसा ऽऽलोचितवानित्यर्थः । नाम रूपं चेति स्मृतौ निष्पन्नकर्मणामनु-
ष्ठापनमुक्तम् । सर्वेषां त्वित्यत्र कर्मणामेव सृष्टिरिति विवेकः । यच्चेनेति ।
पुण्येन वाचो वेदस्य पदवीयम् । भावप्रधानो निर्द्वैशः । पदवीयतां मार्ग-
योग्यतां वेद*ग्रहणयोग्यतामित्येतत् । आयन् आप्रवन्तः । ततः ऋषिषु
प्रविष्टां तां वाचमन्वाविन्दन् अनुलब्धवन्तः । यदा सुप्र इत्यत्र प्राणः
परमात्मा सर्वं प्राणाश्चक्षुरादयः तेभ्यो ऽनन्तरं तदनुयाहका आदित्यादि-
देवाः । ततो लोका विषयाः । इह वाक्ये कल्पितम्याज्ञातसत्त्वाभावा-
त्प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामुत्पत्तिलयाभिधानम् । व्यावहारिकसत्त्वे श्रुतेरनाम्या ।
यो ब्रह्मार्णमिति । ग्रहिणोति ददाति आत्माकारबुद्धौ प्रकाशतइति
तथोक्तं । तत्त्वमस्यादिवाक्यजबुद्धिविषयमित्येतत् । दशतय्यो दशम-
शडलात्मकः ऋग्वेदः । तत्र भवा दशतय्यः । यो ह वा इति ।
आर्षेयमृषिसंज्ञः । ब्राह्मणं विनियोगः । आर्षेयादीन्यविदितानि यस्य
मन्त्रस्य स तथा ऽध्यापयति अध्ययनं कारयति । स्थाणुं स्थावरम् ।
गतं नरकम् । शर्वयन्ते प्रलयान्ते । पर्यये पर्याये । चक्षुराद्यभिमानिनो
देवाः साम्प्रतेस्तुल्याः । तदिति । तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभाव इति स्थिते

अधिकरणे भाष्यनिर्दिष्टश्रुतीनां व्याख्या । अपशूद्राधिकरणम् । १८३

यो यो देवानां मध्ये प्रतिबुद्धानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स प्रतिबोद्धेव
तद् ब्रह्माभवत् । ते होचुरिति । ते देवा असुराश्चोचुः किलान्योन्यं हन्त
यदानुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं विचारयामः यमात्मानं विचारणापूर्वं
ज्ञात्वा सर्वान् लोकान् कामान् फलानि चाप्नोति इत्युक्त्वा विद्याग्रहणा-
र्थम् इन्द्रविरोचनो देवासुरराजो प्रजपतिसकाशमाजगमतुः । पृथ्व्याप्येति ।
पादतलमारभ्या जानोः जानो रारभ्यानाभि नाभेरारभ्याशीवं यीवाया आकेश-
प्ररोहदेशं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिभूतधारणया पृथिव्यादिपञ्चा-
त्मके भूतगणे समुत्थिते जिते सति योगगुणे च अणिमादौ प्रवृत्ते योगा-
भिव्यक्ताग्निमयं तेजोमयं ब्रह्मशरीरं प्रप्लस्य योगिनो न जरादीत्यर्थः ।
तथा चाबोचन्नाचार्याः प्रपञ्चसारे ।

अवनिजलानलमारुहविहायसां शक्तिभिश्च तद्भूम्यैः ।

साहूय्यमात्मनश्च प्रतिनीत्वा ततदाशु जयति सुधीः ॥ इति ।

बिम्बानि भूतमण्डलानि । तच्छक्तयश्च निवृत्त्याद्यास्तत्रैवाक्ताः * ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ २६० । १८

ब्रह्मविद्या शूद्राधिकारा न वेत्यध्ययनस्य प्रधानकर्मत्वसंस्कारकर्म-
त्वाभ्यां संगये पूर्वमर्चैवर्णिकदेवानां तद्यो य इति लिङ्गादाधिकार उक्तस्त-
द्विद्व्याधिकारिणः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गाच्छूद्रम्यार्याधिकार इति मूर्ध्नि
भाष्यारूढामाह अवान्तरेति । पूर्वपक्षमाह निर्मृष्टेति । आगन्तुकं
शाम्नीयम् । अधिकारलक्षणश्रवैद्यत्वादभायः कर्मण म्यादित्यनर्थाया-
नम्यानधिकार इति स्थितत्वाद्गतार्थतामागच्छते अध्ययनेति । गतद् न
हि आहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यतइति भाष्यं व्याचक्षाणः
परिहरति हन्नेति । तत्रानग्नेरग्निमाध्ये कर्मण्यनधिकारः स्थितो श्रवैद्य-

* अत्र अष्टम [नवमं वा] वेद्यताधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८- तदुपर्यपि
वाटरायणः सभवात् २६ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तदंशनात् २७ शब्द-
इति चेत्वातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २८ अत एव च नित्यत्वम् २९
समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावर्ण्यविरोधा दशनात् स्मृतेश्च ३० मध्यादिष्व-
संभवाद्वनधिकार जैमिनिः ३१ ज्योतिषि भाषान्त्र ३२ भाषं तु वाटरायणो
ऽस्तिष्ठति ३३ ॥

+ जै मृ अ द पा १ सू ३७ ।

त्वमभ्युन्नयमात्रमभ्युन्नयत्वं चाध्ययनविधेः पुरुषार्थत्वशङ्कायास्तच्चानिरासात् ।
 इह संस्कारपरामर्श*दित्यादिसृषैरध्ययनविधेः संस्कारकर्मविषयत्वसमर्थनाच्च ।
 अतो ऽनग्नीनामपि शूद्राणामग्न्यसाध्यायां विद्यायामधिकार इति शङ्काया
 न गतार्थत्वमित्यर्थः । ननु कर्मण्यग्निवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशङ्काह
 न चेति । अग्निः कर्महेतुः स च न शूद्रस्य अध्ययनं तु विद्यायामग्नि-
 ६३ । १० यतो हेतुः संभवति च शूद्रस्येत्युपपादयति यत इत्यादिना । आहव-
 नीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्य नाधिकार इत्येतदतः कारणाद् युक्तं यतश्च
 विद्यायां शूद्रस्यासंभविषाधनमलौकिकं नास्ति ततस्त्वदुक्तमसांप्रतमिति
 योजना । अग्नेः कर्मसूपयोगमाह यदाहवनीये इति । ननु ब्राह्मिषदाहवनीये
 ऽस्तु शूद्रस्य नेत्याह तदूरूपस्येति । संस्कृतो ऽग्निराहवनीयः स चा-
 लौकिक इत्यप्रकरणाधीनाद्वाक्यविहिताधानादेष लभ्य इत्यर्थः । आधान-
 मपि द्विजातिसंबद्धं यदि क्रतुं कं चिदारभ्य विधीयेत तर्हि क्रत्वन्तरं शूद्रो
 ऽधिक्रियेत । न त्वेतदस्ति । तस्याग्निद्वारा सर्वक्रतुसाधारण्यादित्येवम-
 नारभ्याधीतग्रहणम् । आधानमप्यस्तु शूद्रस्य नेत्याह आधानस्य चेति ।
 घसन्तादिवाक्येनेत्यर्थः । विद्यायामलौकिकं साधनं नास्तीत्यसिद्धमध्ययन-
 क्रियाया लौकिकत्वे ऽपि तन्निगमस्य वैयत्वादिति शङ्कां परिहरति न वि-
 कल्पासहत्वादिति । नानोपायसाध्ये ऽक्षराधिगमे ऽध्ययनं नियम्यमानं
 पुरुषार्थं तस्मिन्नियम्येतात क्रत्वर्थे इति विकल्प्य द्वितीयं निरस्यति न
 तावदिति । अध्ययननियमस्य क्रत्वर्थाश्रितत्वं प्रकरणाद्वाक्याद्वेति विक-
 ११ । १२ ल्यादां निरस्य द्वितीयं प्रत्याह न चाऽनारभ्येति । व्याप्रया हि जुहुः
 क्रतो व्यापके बुद्धिस्थीकृते वाक्यं पण्यतां क्रतुना संबन्धयति स्वाध्यायस्तु
 स्वशाखात्मको ऽवयवी न कर्मविशेषेण व्याप्र इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं
 वाक्यमध्ययनस्य कर्मसंबन्धं ब्रूयादित्यर्थः । नन्वज्ञातोपाये कथं पुरुषेच्छातः
 प्रवृत्तिरत आह तदुपाये ऽपि हीति । फलमभिलषेस्तदुपायमप्यनुष्ठेयं
 मन्यते विशेषं तु न वेदेति । तर्हि करणार्थेति कर्तव्यतायामपि सामा-
 न्यप्रवृत्तिरिच्छाधीनेत्याशङ्काह इतिकर्तव्यतास्त्विति । अनधिगतः
 करणविशेषो विधितो येन पुंसा स इतिकर्तव्यतासु न घटते न

चेष्टते । न हि करणसामान्यमिति वर्तयतोपकार्यं किं तु विहितः कथं-
 भावाकाङ्क्षः करणविशेषस्तत्र च यदङ्गं सामान्यतो यच्च विशेषतस्तत्र सर्वत्र
 विध्यधीनेषु प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु कथं विध्यधीनप्रवृत्तिकृता क्रत्वर्थता
 क्रतुविध्योर्भेदादत आह क्रतुरिति हीति । क्रतुरिति शब्दो विषयेण
 क्रतुना तदभिधायकं विषयिणं* विधिशब्दं परामृशति लक्षणयेत्यर्थः ।
 अर्ध्यते ज्ञायते । मा भूवन्नध्ययनादयः पुमर्था मा भूच्च तदाश्रितो ऽदृष्ट
 नियमो ऽर्थावबोधे तु दृष्टे गवाध्ययनं नियम्यतामत आह यदि चेति ।
 यस्मान्न नियमविधिरतो ऽपूर्वविधिरित्याह तस्मादिति । यदोपनयनाङ्गं २६४ । १ः
 काध्ययनविधिः काम्यस्तदा शूद्रस्य लौकिकाध्ययनादिना वेदग्रहणमित्याह
 तथा चेति । द्वौ हीह पूर्वपक्षौ सर्वत्र शूद्रस्याधिकारः संश्रगविद्याया-
 मेव वेति । तत्राद्यं प्रदर्श्य स्वाध्यायविधेर्नियामकत्वमुपेत्येव द्वितीयमाह मा
 भूङ्हेति । वाक्यप्रकरणयोरभावे ऽपि कल्पनालाघवेन सामर्थ्यलक्षणनिङ्गेन वा-
 नुगृहीतस्तव्यप्रत्ययः कर्मप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मतामापाद-
 यतीत्याह तथापीत्यादिना । विनियोगः णान्वयः । परम्परयेति ।
 अक्षरावाप्तिपदार्थव्युत्पत्तिविचारपरम्परयेत्यर्थः । अन्यतो ऽनुष्ठानतो ऽपेक्षित-
 मर्थबोधमित्यर्थः । अर्थबोधे अध्ययनस्य सामर्थ्यं दर्शयति दृष्टश्चेति । सं-
 स्कारो ऽवाप्तिः । सेव दर्शयते तेन हीति । विपरिवृत्त्येति । अतर्विनि-
 योगाद्व्यावृत्त्येत्यर्थः । विनियोगभङ्गेनेति । मुषणधारणेनेति कृत्वेत्यर्थः ।
 यदवादि लिखितपठितवेदादर्थबोध इति तत्राह यदा चेति । एवं
 शूद्रस्य विद्यायामसामर्थ्यमुक्त्वा शास्त्रपण्युदासमाह यज्ञइति । अतत्परः
 शब्दो नाज्ञातार्थबोधोति मते मा भूज्ज्ञादधिकारमिद्विः । मिद्वान्ते तु
 किं न स्यादत आह अस्माकं न्विति । अस्मिन् बाधके ऽवगमादर्थ-
 सनासिद्धिरुक्ता विधिना चापेक्ष्यतइति सप्रयोजनता ।

शूद्रशब्दस्यावयववृत्तिप्रदर्शनायाख्यायिकां श्रोतीमनुक्रामति एवं
 किलेत्यादिना । जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिः । पुत्रसंज्ञस्यापत्यं २६५ । १
 पोषः । तस्यापत्यं पोषायणः । श्रुत्या ऽर्थिभ्यो देयं यस्य स तथा ।
 वाक्यमन्नं बहु यस्य गृहे स तथा । शृङ्गाटकानि चतुष्पथाः ।

शोण्डम्य शूरम्य । तदनुग्रहाय उतमविद्याजिज्ञासां कर्तुम् । दोषे-
त्यव्ययं रात्रिवित्यर्थः । भल्लाच्च भल्लाच्च* विरुद्धलक्षणया ऽन्धेत्यु-
पानम्भः । इत आरभ्य दुलोके मा प्रसाङ्गीः प्रसक्तिं मा कार्षीर्यदि
करोषि तर्हि तन्मध्यप्रविष्टं त्वां तन्मा धावीन्मा दहतु तद्बुध्यति वराको†
ज्ञानश्रुतिरित्येकदेशद्वारोच्यते । येष तावद्द्वाराकः एनमल्पं‡ सन्तं किमेतद्व-
चनमात्येत्येतच्छब्दान्वयः । युजेर्धातोः कर्तरि अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्तइति
कुनिपि कृते युग्रा । स्याकूटं पुरुषं देशान्तरेण युनक्तीत्यर्थः । उद्वेलमपारं
चिन्ताविष्टम्य हि रात्रिर्बहुर्भवेति । पिशुनः सूचकः । वन्दारवः स्तावकास्तेषां
घृन्तं समूहः । एकपदे ऋटिति । यन्तारं सारथिम् । विपिनमरण्यम् ।
नगनिकुञ्जं पर्वतगुहा । पुलिनं सैकतम् । ब्राह्मणायनं ब्राह्मणवेषम् ।
धनाया धनेच्छा । श्रुत्युक्तनिष्कव्याख्या हारमिति । अश्वतरीभ्यां युक्तो
रथस्तथाक्तः । आटोपः संभ्रमः । अह हारे त्वेति पाठो व्याख्यातः ।
आह रेत्वेति पाठे त्वा इत्यम्याच वाक्ये न केनापि संबन्ध इत्यानर्थक्यं
शकटोक्तेः प्राच्यां व्याख्यायामास्ति संबन्ध्याति ।

एवं तावन्न्यायबलेन शूद्रशब्दलिङ्गमन्यथा नीतम् । सम्प्रति शूद्रा-
२६६ । १० धिकारवारकबहुलिङ्गविरोधादपि तथेत्याह क्षत्रियत्वगतेरचे॥ न्यारभ्य आ
अधिकरणसमाप्तेः । ननु कापेययाज्यो ऽभिप्रतारी चित्ररथ एव किं न
म्यादत आह एष चेति । नामभेदादन्यत्वे सति तद्व्यवस्थानुसाराजकेन
याज्यत्वमित्यर्थः । यद्यपि क्षत्रियसमभिध्याहारो न क्षत्रियत्वव्याप्तिः
कापेयएव व्यभिचारात्तथापि द्योतकतया सम्भावकः । सर्वं च वैदिकं
लिङ्गमेवमेवेत्याह सम्भाव्यते इति । एवं तावद्वाक्योपक्रमे सन्देहमभ्यु-
पेत्येव वाक्यशेषाद्विर्णयः कृत इदानीं तु नैव सन्देहः शूद्रशब्दपरा-
मर्शात्प्रागेव स ह क्षतारमुषाचेत्यमात्यप्रादिना क्षत्रियत्वनिश्चयादित्याह
इतरचेति । बहुदायी बहुपात्र इति ह्यर्थसम्भवे ऽधिगतः । अन्ये
षदान्या दानशीलाः पृष्ठे यस्य स तथा । अर्थसम्भवे च निमित्ते यदैश्वर्यं
तस्य ज्ञानश्रुतेरवगतं तत् क्षत्रियस्य दृष्टमित्यर्थः ।

* भल्लाच्च भल्लाचेति २ पु. पा. ।

‡ इत्यमिति पाठान्तरं ५ पु. ।

† अवरो वराक इति ३ पु. पा. ।

॥ व्या सू. अ. १ पा. ३ सू. ३५ ।

आद्यसूत्रे षष्ठाध्ययननियमस्य सूचितत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह
न केवलमिति । उपनीतस्य यदध्ययनं तद्विधिपरामर्श आलोचनम् । २७० । २०
उपनयनमध्ययनाङ्गमेकम् अपरं च विद्याप्राप्तये उपसदनापरपर्यायमस्ति ।
हीनवर्णे राजन्याचार्ये औपमन्यवार्दीनां ब्राह्मणानामुपनयनं तान्हेति निषि-
ध्यते । तत एवोत्तमवर्णाचार्यनामे तेषामुपनयनं प्रोक्त्यन्यथा ऽस्येवाप्रा-
प्तिनिषेधतापातादित्याह येषामिति ।

ते हैते भारद्वाजादयः षड् ऋषयो ऽपरं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्तः*
इति ब्रह्मपराः तदुद्यानानुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थे ब्रह्म
अन्वेषमाणा येष पिप्यलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति प्रतिषेदिरे ते च
तमेव भगवन्तमुपसन्नाः तानौपमन्यवार्दीननुपनीयेतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाच
अश्वपती राजा । चपुजतुभ्यां वङ्गलाक्षाभ्यां तप्राभ्याम् । द्विजातीनां
दानं साधारणं प्रतिग्रहस्तु ब्राह्मणस्येवेति विवक्षितम् । न तु शूद्रस्येव
दानं वार्यते† ॥

कम्पनात् ॥ ३६ ॥

२७२ । ६

अम्यानुप्रमत्तेनापशूद्रविचारेण न सङ्गतिरिति व्यवहितेनोच्यते ।
शब्दादेश प्रमितः‡ इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यबोधायेत्युक्तम् ।
इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यमभवे यतो ऽनृद्येत
तत्सत्तदुपास्तिविधिरिति प्रत्ययम्यीयते । प्राणमेवाभिसेवितव्यं नित्यं-
वकारणत्वपरैवकारणवशाद् ब्रह्मपरत्वम् इह तदभावादस्य यत्र प्राणः॥ इत्य-
नेनागतार्थत्वमुपक्रमेणसंहारैक्यरूपम्याम्यगृत्वाच्च प्रातर्द्वन्द्वविचारेणापीति ।

स्यादेतत् । तदेव शुक्लं तद् ब्रह्मेति च भयादम्याग्निस्तपनीति च
प्राचीनप्राचीनवचनसंदृष्टया ऽस्य तदेकवाक्यत्वादस्य च धर्मादिति ब्रह्म-
प्रकरणान्न ब्रह्मपरत्वावगतेः कथं पूर्वपक्षोक्त्यानमत आह प्राणवज्जति । , , । ७

* अधिगतवन्त इति ३ पु. पा ।

† रङ्गेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र नवमं [दशमं वा] अपशूद्राधिकरणं संपूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-शुगस्य तदना-

दरअश्वत्थासदाद्रवणात्सृज्यते हि ३४ तत्रियस्यगतेश्चोत्तरत्र चैत्रार्येन लिङ्गात् ३५
सस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ३६ तदभावाविधारणे च प्रवृत्तेः ३७ अश्व-
णाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ३८ ॥

वायुपरिग्रहे वज्रशब्दः श्रुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः* । प्राणश्रुतिबलाद्वायुरा-
ध्यात्मिकः शारीरो वज्रश्रुतिबलाद्वाह्यश्च वायुरत्र प्रतिपाद्यः । न हि प्राणमा-
त्रस्य वज्रोदात्मनहेतुता । उभयोश्च चिन्तनमेकं संवर्गविद्यावदिति न वाक्यभेद
२१२ । १० इति भावः । सर्वशब्दश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह पूर्ववादी यद्यपि चेति ।
मण्डूकमुन्येति । यथा मण्डूको बहून् विहाय स्वपङ्क्तिगतमण्डूकं प्रति प्रवते
एवं शब्दादिति प्रतिज्ञा व्यवहृता ऽपि हेतुना ऽनुषज्यते इत्यर्थः । शब्दो ऽत्र
सर्वशब्दः । सवायुकस्य जगतः कम्पयितृत्वमुपपादयति ब्रह्मणो हीति ।
ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागभयात्सर्वशब्दसंकोच उक्तः कथं सवायुकज-
गत्प्रतीतिरत आह एतदुक्तमिति । प्रधानस्याङ्गाङ्गस्य वचनं प्रकरण-
मिति प्रकरणलक्षणं प्रस्तुते वर्तयति यत्सखिविति । पृष्ठं जिज्ञास्यत्वात्प्र-
धानं तस्य नियन्तृत्वादीनि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचनेन निरूप्यन्तइति
प्रकरणसिद्धिरित्यर्थः ।

यदिदं किं च जगत् तत्सर्वं प्राणे निमित्ते गजति चेष्टते । तच्च
तत्र एव निःसृतम् उत्पन्नम् । तच्च प्राणसञ्जं जगत्कारणं महत् । विभे-
त्यम्माज्जगदिति भयम् । भयहेतुत्वं रूपयति वज्रमिति । उद्यतं
वज्रमित्यर्थः । पूर्वपक्षे तु प्राणे निमित्ते महद्भयहेतुर्वज्रमुद्यतं भवतीति
व्याख्यातम् । तथा च मुख्यायां वज्रशब्दः । यदि तु सिद्धान्ते ऽपि ब्रह्मणि
निमित्ते वज्रमुद्यतमिति व्याख्यायेत तदापि वज्रशब्द उपलक्षणार्थः स्याद्
वज्रब्रह्मणोरसाधारणसंबन्धाभावादिति । वायुरेव व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः
सामान्यम् । शुक्रं ज्योतिष्मत् । अश्वेश्वरस्य भयादग्निसूर्यो तपतः । इन्द्रा-
दयस्तु धावन्ति स्वस्वकार्येषु । निर्विघ्नानपेक्ष्य मृत्युः पञ्चमः । भीषा
भयेन† ॥

२१३ । १६

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिरादित्यो ब्रह्म वेति ज्योतिःश्रुतेः परश्रुतेश्च संशयः । ननु
ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दमतः कथमादित्य इति पूर्वपक्ष-

* श्रुतिरिति नास्ति २ पु ।

† अयं वतीको न दृश्यते १-३ पु ।

‡ अत्र दशमं [एकादशं वा] कम्पनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-कम्पनात् ३८ ॥

स्तत्राह अत्रेति । प्रकरणात्प्राणशब्दं ब्रह्मेति यथोक्तं तथा ज्योतिरप्यस्तु
 तत्राह पूर्वमिति । तत्र हि सर्वशब्दश्रुतिसंकोचो ऽस्ति न त्विह । पर-
 मिति तु श्रुतिविशेषणार्थेति न प्रधानार्थज्योतिःश्रुतेर्बाधिकेत्यर्थः । अत
 एव सङ्गतिः । समुत्थानश्रुतेश्च पीडनप्रसङ्गादित्यनुषङ्गः । ननु समुत्थानं
 विवेक इति दहराधिकरणे* व्याख्यातमत आह तथा हीति । अप्रमिद्वेदि- २७३ । २१
 त्यर्थः । परमिति विशेषणमादित्यस्यान्विषः परत्वादित्यर्थः । आदित्यस्य
 समर्पणे ब्रह्मलोके स्थित्वा तत्रोत्पन्नज्ञानान्मुच्यते इत्यर्थः । एवमादित्ये वाक्या-
 ऽऽजस्यमुक्त्वा ब्रह्मण्ये क्त्वाश्रुतिपीडामुक्तां प्रपञ्चयति ब्रह्मज्योतिरिति ।
 शरीरात्समुत्थायेति वाक्ये ज्योतिः प्राप्यावस्थिते ऽस्य स्वरूपनिष्पत्तिरुच्यते
 सा ब्रह्मज्योतिर्वादिना न म्याद् ब्रह्मण एव स्वरूपत्वात् स्वरूपं प्राप्य
 स्वरूपं प्राप्नोतीति सङ्गतिप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वाभिनिष्यति । मातात्कार
 इत्यत आह न चेति । मातात्काररूपाभिनिष्यतिर्ज्योतिरुपसम्पत्तेः प्राप्तेः
 पूर्वा मती परत्वेन न वक्तव्या । या च मुषा व्यादाय स्वर्षितांतिवह्न्य-
 ययोजना दहराधिकरणे कृता सा क्रिष्टेत्यर्थः । न चोपसंपत्तिरेव मातात्कार-
 रः । उत्कर्षवाचिपरशब्दयोगादुपसंपत्तिरेव प्राप्तिर्वावगमादिति । ज्योतिर्गति
 समुत्थायेत्युपसंपदेति तिसृभिः श्रुतिभिर्य आत्मेति प्रकरणवाधः । अनेन
 विपक्षे श्रुतिसंकोचावाज्ञाडाखण्डप्रस्तुतादित्यप्रकरणान्न तेजो ज्योतिरिति पूर्वा-
 धिकरणसिद्धान्तेन प्रत्यवस्थानात् संगतिरपि ध्वनिता । प्रक्रममध्योपसंहारे-
 ककृप्यान्विर्णांति आत्मनि ज्योतिर्गादित्युत्पत्त्यस्तदनुरोधेन नेतव्या इत्याह
 यत् त्वन्विनि । अत्र हि य आत्मन्यात्मा प्रतिज्ञात गत त्वेव तर्जति
 परामृष्टः स उतमः पुनरुप इत्युपसंहृतः । प्रकरणमनुरुध्य श्रुतिमङ्गे ऽधिकरण-
 विरोधं शङ्कते तदिनि ।

२७४ । ११

ज्योतिर्गोमे श्रूयते तिस्र एवेत्यादि । उपमद इष्टिविशेषणान्वित्व
 ज्योतिर्गोमस्यैव द्वादशत्वं तु साहचर्यात्ताऽहोमम्यति चिन्ता । साह चका-
 हत्वाद् ज्योतिर्गोमो ऽहोमो ऽहर्गणसाध्यत्वाद् द्वादशाहोमः । अहः खः
 क्रतुसमूह इति स्मृतः । खम्येनादेशात् । अथन्यं पूर्वपक्षं प्रस्तुते ऽतिप्र-

* व्या सू. च १ पा ३ सू. १४ ।

† मुखमिति नास्ति ।

‡ श्रुतिमिति २-३ पु. पा ।

सङ्गप्रदर्शनार्थमाह प्रकरणेति । अहीनश्रुतिरहर्गणे कृता । भगवांस्तु
 पाणिनिः स्वार्थं प्रत्ययमनुशशास । सा ज्योतिःश्रुतिरिव ब्रह्मप्रकर-
 णरूढा साह्रमभिधीत तत्रैव च द्वादशोपसतां विधीत । तत्किं विधि-
 नाम् । अयुक्तं हि विधानमुत्कर्षस्य सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । अवयवव्यु-
 २७४ । २१ त्यन्येत्युक्तं तामाह स हीति । सर्वप्रकृतित्वेन हीयते कुतश्चिन्न कृत्वा-
 द्वाविधानान्न न्यूना ज्योतिष्टोम इत्यर्थः । अहीनशब्दस्याहर्गणे कृत्वान्न दुर्ब-
 लावयवप्रसिद्धा साह्रवाचिता ऽतश्च द्वादशत्वस्य न साह्र निवेश इति द्वाद-
 शादादाबुत्कर्ष इति यथाभाष्यं सिद्धान्तः । अत्र वार्तिककारपादसंमतं सिद्धान्त-
 मादयं विरोध परिजिहीर्षुं ग्राह्यतमिद्धान्तमध्ये एकदेशमनुजानाति
 अवयवेति । द्वादशोपसतायाः प्रकरणे विधानाभावे ऽपि द्वादशाहीनस्येति
 वाक्यस्य न प्रकरणादुत्कर्ष इत्याह नापीति । प्रतिज्ञाद्वयमिदम् । इतः
 प्रकरणाद्विद वाक्य नापकृष्येतापकृष्टं च सदहर्गणे द्वादशोपसतां न विधत्-
 इति । तत्राद्या प्रतिज्ञामुपपादयति परेति । यदि विधिपरं सद्विदं वाक्यम-
 पकृष्यत ततो ऽहीनश्रमं ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधत् इति स्यात् । तन्नान्याय्यम् ।
 कुत इत्यत आह असंबन्धेति । मध्ये प्रकृतासंगतविधाने तत्पदैः प्रकरणं
 विच्छेद्येत् । पुनस्तदुदारेण सन्धाने सति क्लेशः स्यादिति । यदि नाप-
 कर्षो वाक्यस्य किं तर्ह प्रयोजनमत आह नेनेति । द्वादशोपसद इति
 वाक्येन द्वादशाहप्रकरणे विहिता द्वादशोपसता तद्विकृतिषु अतिदेशप्राप्ता
 ऽनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे ऽनूयते चित्त्वविधिमौचित्येन स्तोतुम् । अहानो
 हि महान्तस्य द्वादश साह्रन्तु शिशुस्तस्य तिस्र इत्यर्थः । अनेन द्वितीया
 ऽपि प्रतिज्ञा समर्थता प्राप्त्वान्न विधिरिति ।

२७५ । २

निर्वीतादिवदिति । निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणा-
 मुपवीतं देवानामिति दर्शपूर्णमासयोगान्नायते । तत्रोपवीतं विधीयते यत्र ।
 इतरयोस्तु विधिरुतार्थवाद इति संगये सत्यपूर्वार्थलाभाद् मनुष्यशब्दस्य
 च मनुष्यप्राधान्याभिधायित्वान्न त्रधाने आतिथ्ये कर्मणि निव्यातव्यम् पित्र्ये
 च प्राचीनमाव्यातव्यम् इति पूर्वपक्षे* राद्धान्तः । प्राप्तिं हि मनुष्याणां
 क्रियासु सौकर्याय कण्ठालम्बिवस्त्रधारणं देहाद्वै बन्धनं वा निवीतम् ।

प्राप्तं च प्राचीनाधीनं वचनान्तरेण पितृयज्ञे । तदनुवादेन निवीतमित्यादि-
रर्थशब्द उपवीतं स्तोतुमिति ।

ननु यदि द्वादशोपसतावाक्यस्य प्रकरणादनुत्कर्षः कथं तर्हि जेमि-
निरपकृष्येतेत्युत्कर्षमाहात आह तस्मादिति । द्वादशोपसनायाः प्रकरणे २१५ । ७
ऽङ्गत्वेन निवेशाभावाभिप्राये ऽपकर्षशब्द इत्यर्थः । ज्योतिग्रोमप्रकरणाम्ना-
तशक्यस्य नापकर्ष इत्यधस्तादन्वयः । तदेव द्वादशोपसतावाक्यस्य प्रकर-
णनिवेशसमर्थनेन प्रतिबन्दी निरस्ता । ननु तर्हि पूषो ऽहं देवयज्यया
प्रजया च पशुभिरभिजनिषीयेत्यादीनामिष्टदेवतानामनुस्मरणाख्यानुमन्त्रणा-
र्थमन्त्राणां दशपूर्णमासप्रकरणान्नोत्कर्षः स्यात्तत्राह पूषादीति । दार्शेयार्थ-
मामिकाग्न्यादिदेवतानुमन्त्रणमन्त्रनिरन्तरपाठात् पूषादिमन्त्राणां नाग्नेयादि-
विधिभिरर्थवादत्वेन समभिव्याहारावगतिः । तद्विदमुक्तमगत्येति । यच्च
निनीष्यन्ते तत्रान्यतो न प्राप्तिरित्याह पौष्णादौ चेति । अस्तु तर्हि ज्योति-
र्वक्त्रेण श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणप्रकरणानुपयोगादार्चिर्गदिमार्गे
च सोपयोग्यत्वादुत्कर्षस्तत्राह इह त्विति । तुशब्दो नेत्यर्थः । इह ज्योति-
र्वक्त्रे नेत्कर्ष इत्यर्थः । हेतुमाह अपकृष्टमिति । फलम्य ब्राह्मणैक-
कभोगम्योपायो मार्गस्तत्प्रतिपादको ऽर्चिर्गदिमार्गोपदेशस्ते ऽर्चिर्गमिसं-
वन्तीत्यादिरतिविशदः । मार्गपर्वत्वेनादित्यस्तत्र स्वशब्दोपातः संवत्सरादा-
दित्यमिति । ज्योतिर्वक्त्रे तु ज्योति शब्दमात्रं श्रुतं न मार्गो । तस्यैवाविशद-
मित्येकदेशमादित्यं यद्वद्वदन्ततश्चाम्य सपूर्णमार्गोपदेशके ऽर्चिर्गदुपदेशेना-
त्कर्षो निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । ननु यदा र्चिर्गदिमार्गे प्राप्तिरिति त्वमिह
मेव ज्योतिर्वक्त्रं पूषादिमन्त्रयदुत्कर्षं एकदेशाभिधानेन त्वर्चिर्गदिमार्गे
निर्गुणप्रकरणे ऽनुवदद् ब्रह्मध्यानं स्मृतुं* मायामो ऽर्चिर्गदिपथ इदं तु
निरायासमितीत्यत आह न च द्वादशेति । अस्तु तर्हि द्वादशेत्येवाक्ये ऽपि ११ । १३
श्रोतार्थसंसर्गपरत्वलोभेन विधित्वमिति चेत्तच्च यक्तव्यम् । किमहं नशब्दे
कृतिमभङ्क्षा वाक्यं श्रोतार्थमार्थायेताव भङ्क्षा । नाद्य इत्याह द्वादशेति ।
अहीनधर्मस्यैव विधौ प्रकरणं विच्छिद्येत् विच्छेदम्य चायुक्त्य द्वादशा-

हादौ च प्राप्रद्वादशोपसनानुवादस्य च निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । न द्वितीय
इत्याह न चैनदिति । उपसदौ ऽवच्छेत्तुं विंशतेस्त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पा-
पात इत्यर्थः । समुद्रये पञ्चदशोपसनापातस्तिष्ठ प्रवेत्येवकारविरोधश्चेति ।
अपि च । तिस्र उपसदौ द्वादशेत्येतावता ऽलम् यद्युभयोः संख्ययोः प्रकरणे
निवेशः वृथा साहाहीनगच्छौ प्रकरणादेव संख्ययोर्योतिष्टोमसंबन्धमिदु-
२७५ । २१ इत्याह साहेति । यदा त्वहीनशब्दो ऽहर्गणवाची तदा स तावदवश्य
प्रयोक्तव्यस्तस्मिन् इत्येवाच्यमाने चित्त्वमप्यानन्तर्यादहीने स्यात् । तन्निवृ-
त्तये साहूगच्छे ऽप्यर्थशान्ति भावः । ज्योतिर्वाक्ये तु मुख्यार्थेन प्रकरणवि-
च्छेदादित्याह इह त्विति । प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्त्वे ऽप्यानर्थक्यप्रतिह-
तानां विपरीतं बलावलमिति न्यायात् ज्योतिःश्रुतेश्च मुख्यार्थत्वे आनर्थ-
क्यम्योक्तत्वात् । प्रकरणानुगुणेन ज्योतिः परं ब्रह्मेत्यर्थः । नन्वादित्यस्ये-
त्यप्यस्ति प्रकरणं ग यावत् सिध्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रस्तावादित्यु-
क्तमनुवदति यत्त्विति । परिहरति नेति । दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकवाप्ति-
रादित्यद्वारा उक्ता । इदं तु य आत्मा ऽपहतपाप्मेत्यादिनिर्गुणप्रकरणमित्यर्थः ।
दहरविद्या च नाडीष्वगडात्पूर्वं प्रप्नुतेति न प्रकरणोत्कर्षशङ्का । नन्वात्य-
न्तिकमोक्षो ऽपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्यतामिति तत्र वक्तव्यम् । किं मोक्षस्य
गतिपूर्वकानाप्यत्वमङ्गीकृत्यतद्वाक्यं क्रममुक्तिपरमित्यभिमतम् उच्यते निय-
मेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमिति । नाद्य इत्याह न चेति । तस्माद्विद्वच्छरी-
राद् अत्रैव ब्रह्मणि समवनीयन्ते लीयन्ते । न द्वितीय इत्याह न च
तद्द्वारेणेति । तच्छब्देन ब्रह्मलोकमाह । यतूपसंपद्येति क्लृप्त्यनुपपत्ति-
रिति तत्राह तस्मादिति । आदित्यमुपसंपद्येति व्याचक्षाणानां मध्ये
ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यायाङ्गीकारेण क्लृप्त्यनुपपत्तिः तु तुल्यमित्यर्थः । तदेवं
२७६ । १५ प्रकरणात् श्रुतिभङ्गमभिधाय श्रुतिवशादप्याह अपि चेति । न चोक्तमः
पुरुषः प्राप्ता न तु प्राप्यं ज्योतिरिति वाच्यम् । परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष
एवान्तमत्वेन विशेषेण योग्यत्वादिति । भाष्ये कारणादिति । द्युसंबन्धप्रत्यभिज्ञा-
तस्य ब्रह्मणो यच्छब्देन परामर्शादित्यर्थः । अथ या यता हृदयस्य नाड्य
इति नाडीखण्डे । अथ विशेषविज्ञानोपरमानन्तरं यत्र काले एतदिति

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् । सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् । १६३
क्रियाविशेषणम् । एतदुत्क्रमणं करोति । अथ तदैतै रग्निभिर्हृध्वम् आक्र-
मते उपरि गच्छतीत्युपक्रम्य आदित्यं गच्छतीति श्रुतम्* ॥

आकाशो ऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

२७६ । १८

अवाकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयः । सर्वाणि भूतान्याकाशादेव समुत्प-
द्यन्ते इत्यत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारावगतिर्निरपेक्षः । कारणत्वस्य प्रत्युक्तिसा-
मानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दर्शनाद् ब्रह्मपरत्वं नैवमिहेत्यगतार्थत्वमाह
तथार्थानि । हेतूनां प्रसिद्धेर्भूताकाशे न तु ब्रह्मेति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
अनन्तराधिकरणेनागतार्थत्वसंगती यत्किं अकस्माद्येति । पृथक् हि प्रकर-
णादानर्थक्यहत्वश्रुतिर्नोक्ता इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशसुतेरानर्थक्यं
नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः । तर्हि नामरूपान्यत्वं
ब्रह्मणो लिङ्गं ब्रह्मशब्दश्रुतिश्च नेत्याह नामरूपे इति । नामरूपे अ-
ग-
ब्रह्मति श्रुतिर्नामरूपयोर्निर्वहितुगाकाशस्यान्तरालत्वं ना-
प्रे किं न ब्रह्मणः ।
ततः किमत आह तेनेति । निषेधमुखेनैतदेव विगद्यतीति न त्विति ।
निर्वोढा य आकाशः स नैव ब्रह्म । अन्तरालभूतं वा यद् ब्रह्म तदपि नैव
निर्वोदित्वर्थः । एवं च ब्रह्मशब्दश्रुतिरपि ब्रह्मण्येव नाकाशइत्युक्तम् । अभि-
धानाभिधेयनामरूपनिर्वाहकत्वं नियन्तत्वं तन्न नर्भास मन्वष्यप्रकाशदानु-
घटतइत्याह न चेति । नामरूपकर्तृत्वेन वाक्यान्तरगतब्रह्मप्रत्यभिज्ञामाह
अनेनेति । नन्वेनेन जीवेनेत्यवानुप्रवेशव्याकरणयोः क्लृप्त्ययनेनेककर्तृकत्वं
प्रतीयते अनुप्रवेशे च जीवः कर्तेति स गव व्याकरणे ऽपि कर्ता म्यानथा च
न व्याकर्तृत्वादिव ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा ऽत आह ब्रह्मरूपतया चेति । जीव-
स्य व्याकर्तृत्वप्रतीतावपि न विरोधस्तस्य ब्रह्मभिदादित्यर्थः † ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

२७८ । १

अथ विज्ञानमयगतादुपपत्त्यागम्यमवेगानादिगच्छाद् विगमः ।
अहुश्रमात्र इत्यत्र नापक्रमापमहागे जीवे ऽत्र तु स्या इत्यगतता । पृथक्

अत्र गतादग-
नात् ४० ॥

अत्र गतादग-
आकाशो ऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ४१ ॥

नामरूपाभ्यां भेदव्यपदेशादाकाशं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र भेदव्यपदेशो ऽनेकान्तो
 ऽसत्यपि भेदे प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारदर्शनादित्याशङ्क्या-
 २७८ । २ चापि मुख्यभेदपरत्वसाध्यत्वात्सङ्गतिः । पूर्वपक्षमाह आदीति । आदा-
 यन्ते च विज्ञानमयगच्छाद् मध्ये स्वप्रादुक्तेः संसारिपरे ग्रन्थे सति महा-
 नज इत्यादि सर्वं संसारिण्येव योज्यतइत्यर्थः । संपिण्डिता विषयसंबन्ध-
 कृतविवेषाभावाद् घनीभूता प्रज्ञा यस्य स तथा संसार्यवानूद्यतइति ।
 अनुवादप्रयोजनं कर्मापेक्षितकर्तृस्तुतिः । नन्वस्मिन्ने ईश्वरे धर्मिणि भेद-
 व्यपदेशो ऽस्मिद् इत्याशङ्क्याह अयमभिसंधिरिति । द्वितीयं विकल्पं
 निराचष्टे न चात्रेति । नन्यात्मगच्छे जीवस्यभाववचन इत्युक्तं तत्कथं
 तदतिरिक्तेश्वरव्यपदेशो ऽत आह न च प्राज्ञस्येति । ननु जीवस्यापि
 शास्त्रादि विषयप्रज्ञाप्रकर्षो ऽस्ति अत आह असंकुचदृष्टिरिति । ननु
 भेदेन जीवपरव्यपदेशे वाक्यं भिद्येतात आह लोकमिद्वमनूयेति ।
 नन्वतिलाघवादानुवाद गव भवतु नेत्याह न त्विति । नन्वभ्यासाज्जीव-
 परत्वं वाक्यस्य नेत्याह अत एवेति । यत गवानुवादमात्रमनर्थकमत गव
 प्राणादिविवेकार्यमुपक्रमे जीववर्णनं स्वप्रादेर्यभिचारित्वादन्यात्मधर्मत्वार्थं
 मध्ये निर्देशः । अन्ते च शोधितजीवं परामृश्य तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यत-
 इति विवेकः । उपरितनवाक्यमदर्भो ऽत ऊर्ध्वं विमेषाद्यैव ब्रूहीत्यादिः ।
 षगिगच्छं व्याख्याति वश इति । वशः शक्तिरस्यास्तीति वशी । ततः
 फलितमाह सर्वस्य जगत इति । अयमीश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवति
 २८० । १ प्रभुर्भवति प्रभावं प्रकटयति । व्यूहेति । व्यूहेन विभागेन जगते ऽवस्थाने
 साध्ये समर्थ इत्यर्थः । शक्तस्य तथैव कारणं सर्वेगानपदार्थः । प्रकृत जग-
 त्प्रति नियन्तृत्वं सर्वाधिपतित्वम् ।

विज्ञानमन्तःकरणम् । तन्मयः तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति
 व्यतिरेकार्थे सप्रम्यो प्राणयुद्गतिरिक्त इत्यर्थः । अन्तरिति बुद्धिवृत्ते-
 र्विधिनक्ति ज्योतिरित्यज्ञानाद्गुनति । पुरुषः पूर्णः । योयमेवंभूतः स
 आत्मेति याज्ञवल्कीयं प्रतिवचनं कतम आत्मेति जनकप्रश्नानन्तरम् ।

अतीताधिकरणान्तर्गतानां भाष्यनिर्दिष्टश्रुतीनां ध्याय्या । १२५

अन्वाकूठः अधिष्ठितः । उत्सर्जद् वेदनातः शब्दं कुर्वन् बुद्धौ ध्यायन्त्यां
ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव बुद्धान्तो जायत् । अतः कामादिविवेकान-
न्तरं विमोक्षाय ब्रूहीति जनकः पृच्छति तेन जायद्भोगादिना अनन्तागता
भवत्यसङ्गत्वादिति प्रतिवक्ति याज्ञवल्क्यः । तदा सुषुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः
संबन्धिनः शोकास्तीर्णो भवति* ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवद्-
मलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	१४१	३२
सूत्राणि	४३	१०६

* अत्र त्रयोदश (चत्वारिंश) सुषुप्त्युक्तान्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्र २-सुषुप्त्युक्ता
न्योर्भेदेन ४२ पद्यादिशब्देभ्यः ४३ ॥ इति ॥

+ कल्पतरुचरणेन्या १३ अधिकरणानि लभ्यन्ते । व्यासाधिकरणमालाभुमारादुपरिनिर्दि-
ष्टानि १४ लिखितानि ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—ॐ—

२८० । ११

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकवि-
न्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अर्वाचीनमहत्तत्त्वापेक्षया पूर्वकालत्वमविप्रकृष्टमव्यक्तस्य परशब्द आह
तथा च कारणमिति । नियतप्राप्तत्वं हि तदित्यर्थः । ननु सिद्धे गति-
सामान्ये का गद्गा महतः परमित्यदिवाक्यार्थानिर्णये वा कथं गतिसामा-
न्यमिति । उच्यते ।

असाधि प्रतिवेदान्तं ब्रह्मकारणतागतिः ।

प्रतिवाक्यं न तन्मितिः क्व चिदन्यार्थदर्शनात् ॥

पूर्वच हि प्रधानाद्येव सर्ववेदान्तार्थ इति प्रत्यवस्थिते तन्निषेधेन
सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मावगतिः साधिता इह तु तामुपेत्य प्रधानाद्यपि कार-
णत्वेन समन्वयविषयः । न चानेककारणवैयर्थ्यम् । कल्पभेदेन व्यवस्थोप-
पत्तेरिति प्रत्यवस्थीयते । सूत्रकारो ऽप्यपिशब्दमेकशब्दं च प्रयुज्जानो ब्रह्मा-
ङ्गीकारेण पूर्वपक्षः क्वाचित्कश्चायं विचार इति सूत्र्यां बभूव । अव्यक्तपदं
प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मान्तरमश्रौतपरिणेशाभ्याम् उभयोः प्रत्यभिज्ञाना-
त्मंगयः । साध्यानां श्रुतिस्मृत्योरनुमानसिद्धान्तादित्वेन तुल्यता । भाष्ये
मृतिशब्दः साध्यस्मृत्यभिप्राय इत्याह सांग्रहेति । शब्दादिहीनत्वादिति
भाष्ये गुणधर्मयोत्तरकालभाविशब्दादिहीनत्वमुक्तं प्रधानकाले ऽपि सृष्टमश-
ब्दादिभाषादित्याह शान्तेति । शान्तः सान्त्विको घोरो राजमो मूढस्ता-

२८१ । १४

ममः । श्रुतिस्मृत्यन्यायेति भाष्यं व्याख्याति श्रुतिरिति । भेदानां महदा-
दिविशेषाणां कारणव्यक्तमस्तीति संबन्धः । कुतः परिमाणात् । महदादि
अव्यक्तकारणकमव्यापित्वाद् घटवत् । सत्कार्यवादे प्राकुर्यात्यनेरव्यक्तका-
र्यत्वात्कारणे ऽव्यक्तशब्दप्रयोगः । तावैव प्रतिज्ञादृष्टान्तौ । समन्वयानन्दनु-
रागविज्ञानवेदनीयत्वात् । यद्येन समन्वितमिति सामान्येनात्र व्याप्तिः । का-
रणशक्तिः कार्यस्य प्रवृत्तेः कारणगताव्यक्तकार्यं हि शक्तिरित्यर्थः । इद-
मस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति विभागात् । अव्यक्तकार्यसत्त्वरहितस्य नृश-

ङ्गवत्कारणत्वाऽयोगादित्यर्थः । प्रनयावस्थायां वैश्वरूप्यस्याऽविभागालीनान-
भिव्यक्तकार्याश्रयो ऽस्त्यव्यक्तमिति ।

अव्यक्तपदेन किं कूटेः प्रधानप्रतीतियोगाद्वा स्मार्तक्रमानुगृहीतयो-
गाद्वा । नाद्य इत्याह लौकिकी हीनि । यणव लौकिका इति शाबरं २८२ । २
वचः* । लोकावेदयोः शब्दार्थभेदो लौकिका वैदिका इति व्यपदेशभेदादे-
तद्वै दैव्यं मधु यद् घृतमिति देवमधुनो घृतत्वाभिधानाच्चेति प्राप्य राद्वा-
न्तितम् । लोकावगतसंबन्धशब्दानां वेदे बोधकत्वोपपत्तेश्च न च प्रत्यभि-
ज्ञानाद् घृते मधुत्वस्य स्तुत्यर्थत्वाच्चैक्यं शब्दार्थयोरिति । द्वितीयं प्रत्याह
योगस्त्विति । तृतीयं निराकरोति प्रकरणेति । अयं भावः । इह विष्णोः
पदं पुरुषः प्रधानं तत्प्रतिपत्त्यङ्गानि इन्द्रियादीनि इन्द्रियेभ्यः परा इत्या-
दिना निर्दिश्यन्ते । तानि चात्मानं रश्मिर्नामिति वाक्ये रश्मादिरूपितान्यत्र
गृह्यन्ते । एवं स्थिते महतः परमव्यक्तमित्यत्र पौरुषेयवाक्यस्य प्रदार्शन्यक-
मापेक्षप्रधानप्रत्यभिज्ञा दुर्बला । प्रकरणाधीनपदार्थाश्रयत्वादाभिधेयकाङ्क्षा-
श्रयत्वान्न पारिणोपनिमित्ता शरीरप्रत्यभिज्ञा प्रबला । तथा हि । रश्मिन्नेन कृपितं
शरंरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयमनेने इतरथा निष्प्रयोजनत्वात् । न
च स्वाभिधेयावरुद्धा इन्द्रियादिशब्दास्तदाभिधेयानीति अस्ति अव्यक्तशब्दा-
पेक्षा शरीरस्य । अव्यक्तशब्दो ऽपि योगिकत्वादाभिधेयविशेषाकाङ्क्षी स्वशब्दोपा-
नेन्द्रियाद्यभिधातुमन्तः शरीरकाङ्क्षीति शरीरमेवाव्यक्तशब्दार्थ इति । विष-
यांस्तेषु गोचरानिति श्रुतिं व्याचष्टे तेष्विति । विषयानुद्दिश्य मार्गत्वं वि-
धेयम् । स्वगोचरमानस्य चरन्तीति विपरिणतानुषङ्गः । आत्मैन्द्रियमशेषयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्येवाश्चान्द्रे आत्ममिति । युक्तमिति भार निष्ठा ।
क्रियाविशेषणं चैतनदेव दग्धेति योग इति । प्रकरणपरिगमाभ्यामित्युक्तम् । ” । १७
ननु प्रकरणं कर्तव्यत्वेति कर्तव्यकाङ्क्षया । वचनं कर्तव्यमह तदित्याशङ्क्याह
प्रधानस्येति । प्रधानस्येति क्ते ऽर्थादाकाङ्क्षा ऽद्विविधेति मिथ्येति । काय-दु-
यानुगतं लक्षणमिदमेवेत्यर्थः । किं प्रधानमत्र आह गन्तव्यमिति । इन्द्र-
यादयश्च तस्य परत्वप्रतिपत्तावृत्तौ । संयताश्चेतनप्रापारपि । यस्मिन्विज्ञान-

* यत्नमिति २-३ प पा ।

१ निरूपितानीति २ पु पा ।

२ इति कर्तव्यविशेषाकाङ्क्षया ३-३ पु पा ।

यानित्यादिश्रुते भाष्ये चासंशमाभिधानमनुपयोगीत्याशङ्क्याह असंशमेति ।
संशमाभावे मोक्षाभावेन तद्भाव गव दृढीकृत इत्यर्थः । यदुक्तं पूर्ववादिना

२८२ । १० महतः परमित्यत्र परशब्दः कारणवचन इति तत्राह परशब्द इति । मन-
आदावर्थदिकारणत्वासंभावादस्मिन्प्रकरणे परशब्दः श्रेष्ठवचन* इत्यर्थः ।
इहाध्यात्मप्रकरणे आन्तरत्वाच्चैष्ट्यं वक्तव्यं तदर्थेषु नास्तीति शङ्कते
नन्विनि । नामैव शब्दो वागभिव्यङ्ग्यः । स गव श्रेष्ठेण ग्राह्य इति द्वि-
पातः । । कामो मनसो विषयः कर्म हस्तयोः । ननु मनस इन्द्रियत्वेना-
शब्दो ऽपरस्य कथं तेभ्य गव परत्वम् अत आह ग्रहत्वेनेति । आत्मनं
रथिनमित्यत्र य आत्मशब्दः स गव बुद्धेरात्मेत्यत्र प्रत्यभिज्ञाशब्दइत्यभि-
प्रायेणात्मशब्दादिति भाष्यम् । अन्यथा ऽऽत्मशब्दमात्रस्य प्रकृतश्रयिहण-
हेतुत्वाभावादित्याह तत्प्रत्यभिज्ञानादिति । इन्द्रियद्वारा बुद्धिम्या भो-
ग्यान्ततः पुरुषात्म्यं भाग्यश्रयत्वम् । आयनाद् व्याप्रेः । बुद्धिमात्रादस्म-
दतिबुद्धेः । ननु रथिनः संपादितं कथमसंसायात्मत्वनं निद्रेणा ऽत आह
तथा हीति । अज्ञान्यवच्छति । भाष्योदाहृतायां यच्छेदाङ्गनमी इति
श्रुतेः वच्छेदे द्वितीयानेपशब्दान्तम इत्यर्थः । गरीशमेव रूपकेण रथेन
विन्यस्तं रूपितम् इति स्पष्टपदार्थः । अनुगते ऽसंतापः । मत्सरं मोक्षम्
श्रेणीत मिश्रयेत् । एवं सतीति । कार्यकारणभेदे सतीत्यर्थः । सेश्व-
राणामीश्वराद् अनौश्वराणां जीवेभ्य इति सन्न्यः । प्रमाणैर्न व्यज्यते न
निरूप्यतइत्यव्यक्तत्वात्मित्यर्थः । तदाश्रयत्वात् तद्विषयत्वादित्यर्थः । आ-
धारवाची आश्रयशब्दः । अविद्या ऽप्येकेति भ्रमादाशङ्कते स्यादेतदिति ।
अविद्या ब्रह्मगता निवर्तते न वा । प्रथमे सर्वमुक्तिः द्वितीये मुक्ताता पुन-
र्वन्त्य इति अविद्यादाहमुपेत्य सर्वमुक्तेरापदनदपरिहारत्वशङ्का भाष्य-

२८५ । १ भाष्यमाह अयमिति । पूर्वभ्रमकृपेनाऽप्रधानेनात्मनो ऽविवेकप्रभवादाविवेक-
प्रतिबोधिगत्वेनापि कृतं प्रधानेनेत्यर्थः । यदाविद्या नाना कथं तर्हि श्रुतव-
व्यक्तमित्येकवचनमित्यत्र आह अविद्यात्वेति । निमित्ततयेति । प्रेर-
कत्वा अविद्याविषयत्वेन च तत्प्रकृत्य गन्धम्येव घ्राणं प्रति । उपादान-
तयेति । जगद्भ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः ।

विद्यास्वभावे इति । निरवद्यमिति श्रुत्यवगतनिर्दोषज्ञानात्मत्वं २८६ । ६

विद्यास्वभावत्वम् । एवं च चिद्रूपत्वं जीवे ऽपि समं वाक्यञ्च प्रमाहृषः-
मसिद्धमिति केषां चिदाक्षेपो ऽनवकाशः । स्वरूपमविद्याश्रयो विम्व तु ब्रह्म
निरवद्यमिति किं न स्यादिति चेद् न । विम्वस्य स्वरूपातिरेके कल्पित-
त्वात् । अनतिरेके स्वरूपस्यैव निरवधित्वात् । मुख्यमात्रस्य तृणाधियोगः
परिच्छिन्नत्वादविरुद्धः । अपि च दर्पणाद्युपाधिविषय एव मुख्यं नाश्रयः ।
निर्विशेषब्रह्मस्वरूपस्याविद्यासंबन्धसम्भवः । इत्यादिन्यायौ जीवाविद्ये पर-
स्पराधीनतया अविद्यातत्संबन्धवदुपेये इति ।

ये त्वाहुर्ब्रह्मणो जीवभ्रमगोचरस्याधिष्ठातयेषां तान्त्वे सो ऽकाम-
यत स्वयमकुर्वतेति च न स्यात्प्रतिजीवं च भ्रमसाधारणयाद् जगत्साधा-
रण्यानुभवविरोधः । भ्रमजस्य चाकागादेरक्षतमन्त्रायोगः तस्मादाश्वरस्य
प्रतिविम्वधारिणी साधारणी माया । तद्व्यग्रयश्च जीवापाशयो ऽविद्या मन्त्रव्या
इति । तान् प्रति ब्रूमः । अकामयताकुर्वतेति च कामकृतौ जायाविद्यावि-
घ्नः । न च ब्रह्मविक्रियाविघ्नश्च विघ्नं हेतुः सर्प इव विमर्षणस्य ।
प्रतिमाणवक्तव्यविद्याभिर्वर्णेषु स्वर्गादिवैशिष्ट्येन क्रमस्योपाध्यायवक्राद्गतवैद-
स्येव प्रपञ्चसाधारण्यप्रसिद्धिः । अधिष्ठानवर्गी साधारण्यतः साधारण्यं प्रसृतं
ऽपि समं सर्वप्रत्यक्षद् ब्रह्मणः । अज्ञातमन्त्रं प्रपञ्चस्य व्यावहारिकस-
त्त्वात् । न च जीवाविद्याजन्त्ये तद्व्येगः । म्येन्द्रादिवदुपपत्तेः । यत्
जीवस्य मनोवच्छिन्नत्वं भूतमृक्षमावच्छिन्नत्वं च दृष्टेन तदस्मादिदमेव सर्वा-
तम् । अस्माभिर्जीवस्यानाद्यविद्यावच्छेदाभ्युपगमादिति । अपि च ।

न मायाप्रतिविम्वस्य विमुक्तैरुपसृप्यता ।

अवच्छेदाच्च तज्ज्ञानात्मयविज्ञानसम्भवः ॥

अधिष्ठाने तु जैराभिर्गत्याभिगतावृते ।

जगद्भ्रमप्रसिद्धौ किं साधारण्येह मायया ॥

यहीतृम्याया अप्यविद्याया गत्ये स्वयमजडाप्रमासहतुल्यमयिरुद्धं
पीतम्येव शङ्खे पीतमप्रतिभामहेतुतेति विगदरुशेषम् । यत एव ब्रह्माविद्या-
विषयो ऽत एव ब्रह्मविषयबोधग्राहित्यं जीवानामाहेत्यर्थः ।

२८६ । ८

उपाधिभूताविद्येवाप्रबोधे ऽपि हेतुरित्याह सत्यामिति । जीवाव्य-
क्तयोगनादित्वेन नियतं पौत्रार्थं नास्तीति न पौत्रार्थं न च तिस्रयम इति
यद्यपि तथापि जीवत्वनियामके ऽव्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितमित्यर्थः । यथा बली-
पट्टमानयेत्युक्ते* गामनयेति प्रयोगे गोपदमितरगोविषयमेवमव्यक्तपदमि-
त्यर्थः । प्रकृतेति । अप्रसङ्गेनेति छेदः । अव्यक्तपदस्य स्थूले देहे मुख्य-
त्वाभावादौपचारिकत्वं स्यान्न च तद्युक्तम् । सकृच्छ्रुतस्य सूक्ष्मस्थूलदेहवि-
षयतया मुख्यगौणं वे वैकल्याणातादृत आह न च मुख्ययेति । अतत्प-
रमिति छेदः । अत्रोपपत्तिनिराकरणाकाङ्क्षायां वक्तुस्तत्प्रयुक्तकाकपदं काक-
गोपपत्तकत्वं लक्ष्यदाया काकतदितरसाधारणमेवं पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थे
तुल्यवशाकाङ्क्षितप्रस्तुतशरीरद्वयं कृत्विन्यायेन लक्ष्यतयव्यक्तपदं न सूक्ष्ममे-
भिधानइत्यर्थः । पृथं मायाभिधानद्वारा शरीरलक्षणाका इदानीं तु सूक्ष्मग-
रीरभिधानद्वारेण यवमपि हि प्रधानं निःस्तं भवतीति । त्वङ्मासरुधि-
राणि मातृतः । अस्यस्त्रायुमज्जानः पितृतः । गतैः पट्कोशैर्गर्भं पाट्को-
शिकम् । व्यसति पौत्रार्थपय प्रतिवचनमिति भाष्यम्यव्यवहितपदार्थमाह

२८८ । १० इत्यनेनेति । तत्पत्त्यादि सनातनमित्यन्तं परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्य-
तेन व्यसितो यत्र तादि जीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः । प्रणामेदे दृग्ग-
ण एकमेवेति । अस्मात्प्रश्नविषयो द्वि-
त्यात्मवृत्त्यविशेषविरोध इत्यर्थः ।
परमात्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नद्वेदे पितुः सामानस्याग्निज्ञानात्मज्ञानविषयं यद्व-
रप्रदानं तत्रैव तत्रैवो ऽन्यत्र धर्मादित्यादिः स्यान्नतृत्वादित्यर्थः । अथ
प्रमाणानुपपत्त्या वगन्तरं कथ्येत तत्राह तुरीयेति । सन्तु च यो वराः
परमात्मप्रश्नस्योपपन्नार्भेता ऽस्तु यथा सृङ्गां च गृहाणेत्यवृत्तामपि रत्न-
मत्वा प्राप्त्या दत्ता नेत्याह वरप्रदानानन्तर्भावे इति । महतः परम-
व्यक्तमिति प्रधानपानमस्त्विति योजना सृङ्गां चेति चशब्द गवः ऽवृत्तेव
माना दत्तेति समर्थति नैव महतः परमित्यत्र । अतो वरप्रदानानुमांशो-
वार्थप्रतिपादनम् । यत्र यत्र सन् देहादिव्यतिरेकधर्माश्चान्यप्रवृत्त्यभेदाद् द्विः

२८९ । ६ कृतः प्रश्न इत्यर्थः । अत एवेति । जीवपरयोरभेदादित्यर्थः । शतायुषः
पुत्रपौत्रान वृणीष्येत्यादिस्त्वत्कामः । त्वादृङ् नो भृगान्न चिकेतः प्रष्टेति

विशेषणपरत्वात्तदीयप्रश्नप्रशंसा । जीवे पृष्ठे तं दुर्दर्शमिति तद्भुतिरिक्तपरमा-
त्मप्रतिवचनमाम्रप्रश्ने कोविदारप्रतिवचनवदसङ्गतम् । अत एव जावप्रश्न-
तत्कर्मप्रशंसा ऽपि जीवस्य परमात्माभेदप्रमित्यर्थत्वेन दृष्टार्था स्यादित्याह
यदि पुनरिति । एवं प्रतिवक्तृप्रवृत्त्या जीवपराभेदं साधयित्वा शब्द-
प्रवृत्त्या ऽपि साधयति अपि चेत्यादिना । तदुत्तरे तस्य प्रश्नस्योत्तरे
तमेव विषयं यदावदध्याज्जानीयादित्यर्थः । यत्प्रश्नेति भाष्ये यच्छब्दे
विषयपरो न प्रश्नपरः । विषयगौरवाद्दि प्रश्न प्रश्नेत्येवाह यस्मिन्निति ।

अधिकरणादावव्यक्तशब्दस्य पौरुषेयी कूटिर्बेदानुगोपितान्त्वयुक्तम्
इदानीं महच्छब्दस्येव वेदविरोधाद्वाध्या चाव्यक्तशब्दस्य प्रकरणादिना वेद-
शरीरपरत्वावधारणादित्युच्यतइत्याह अनेनेति । माह्वाः सनामावे मह-
च्छब्दः प्रयुक्त इति भाष्यमयुक्तं तैव दुर्महत्त्वेन स्वाकागाद यागद्वाराह पुरु- २८० । ४
षार्थेति । अर्थक्रियाकारिणि सच्छब्दः प्रयुक्तः पुरुषोक्षतप्रयोजनकारि मह-
त्त्वं सत्प्रत्ययो ऽपि स्वरूपपरो न सामान्यशास्त्रार्थः । कारणानुमय
महत्त प्रत्यक्षमिति मावशब्दः ।

गूढ आत्मा अग्रा इवाग्रा मृत्मवन्तुविषयत्वात् मृत्मा । अश-
ब्दमिति शब्दादिगुणरहितम् । अभूतभातिकमित्येतत् । अग्रमव-
क्षयरहितम् । प्राक् प्रध्वंसभाववर्जितम् । अनाद्यनन्तम् अत एव नित्यम् ।
महतः क्षेत्रज्ञात्परम् । ध्रुवमपरिणामि । निवाप्य ज्ञात्वा । मृत्युं ज्ञान
तन्मुखं संसारः । स्वर्गाय हितं स्वर्गम् । अध्येष जानामि । लोक-
कारणविराड्दृष्ट्योपाम्यत्वाज्जाकादित्यित्या ऽग्निः । याः स्वरूपतः याव-
तो मद्भुतः यथा वा ऽग्निर्गच्छते तन्मयं तस्मै नर्विकृतमे उवाच । हन्त
इदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरन्तनं ब्रह्म हे गौतम ते प्रवक्ष्यामिति
ब्रह्मप्रतिवचनं प्रतिज्ञाय जीवं चाह आत्मा नरण प्राप्य यथा भवति तथा
च प्रवक्ष्यामिति । योनिमन्य देहिनः प्राप्नुवन्ति मनुष्यादिशरीरग्रहणाद्य
अन्ये स्याद्वर म्याणुं संयन्ति कर्मज्ञानानुवागेण । स्वप्रजायतारन्ता मध्ये
उभे येनात्मना ऽनुपश्यति लोकः इह देह यद्वचन्य तदेवामुष परच ।
असंसारि ब्रह्म । यन्नामुष तदेवेह देह अनुप्रविष्ट वर्तते य इह ब्रह्मा-

त्मनि नानेव मिथ्या भेद पश्यति स मरणान्मरणं प्राप्नोति । पुनः पुनः-
यते । त्वां बहवः कामा न लोलुपन्त लुप्तं च्छेदने श्रेयसो विच्छेदं न
कृतवन्तः ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्ये वेद जाने ऽहं पुरुषम्* ॥

२६० । ८

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजामन्यः प्रधानपर उत तेजोवन्नरूपावान्तरप्रकृतिमायारूपपर-
मप्रकृत्योरन्यतरपर इति संग्रहः । अजागच्छाम्य तु छागता ऽपकृष्ट्य
प्रधानमाश्रयेन्तेजोबन्ने च गुणाद् वृत्तिमम्भवात् पूर्ववार्थतः प्रधानप्रत्यभि-
ज्ञाया अभावाद्वायत्तपदवाच्यतेत्युक्तमिह तु त्रिगुणत्वादिना प्रधानप्रत्यभि-
ज्ञानात् तत्परो मन्य इति पूर्वपक्षमाह प्रधानमेवेति । एका चेति ।
अनेन मायायाः प्रतिजीवं भेदादेरुक्तमित्येत्त्वानुपपत्तिरुक्ता । न च
गोणत्वं देयः समत्वदित्याह परेणापीति । उपचारेण कारणे रोहित-
त्वादित्यन्तकल्पने त्यक्तोति विभागः । । दारशब्दो नित्यबहुवचनान्तः ।
तामेवाविद्ययेति भाष्ये तच्छब्दायां विषयज्ञानाधारः प्रधानकार्यमन्त-
करणमित्याह विषया हीति । चितिशक्तिरात्मा स्वयं सुखादिरूपेणापरि-
णामिनी । परिणामिन्य बुद्धौ वस्तुतो ऽप्रविष्टत्वादप्रतिमङ्गमा । अवि-
द्ययेत्येतज्ज्ञावष्टु विपर्यासेनेति । साध्यानामस्ति भ्रमः स तु बुद्ध्या-
वेवेति विशेषः । आत्मवेनोपगम्य यो द्विवृणोति बुद्धिस्थानइति । विप-
र्यामिदुद्बुद्धयेन बुद्धिधर्मात्तन्मन्यभिमन्यमानेत्यर्थः । कृतत्वोपपत्तये
ऽपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह गुणेति । न चानुवादसामर्थ्यात्प्रमाणं कल्प्यं
विरोधादित्याह स चेति ।

व्यवधानाच्छाखान्तरेणानिर्णयमाङ्गूयाह सर्वेति । गुणवचनरोहि-
तादिशब्देनैवगोप्यापि निरूढया मुख्यवत्प्रत्यायकैः प्रतीतिमभिप्रेत्य सति
मुख्यार्थसम्भवइत्युक्तम् । नन्वजायदजेति गुणवृत्त्यङ्गीकारादूटिस्यत्ता
२६३ । ८ नेत्याह अत्र त्विति । हृदयेऽपहृते योगे हृदयगुणयोगात्मिद्वा वृत्तिरा-

* अत्र प्रथमः आनुमानिकार्थकरण । साहचर्यधिकरण १ वा । सपूर्णम् । तत्र सूच-
णि ७ आनुमानिकमप्येकं धर्ममिति चेन्न शरीररूपकचित्तमस्तर्हन्तिर्दशयति च १ सूत्रम्
तु तदहंत्वात् २ तदधीनत्वादयवत् ३ ज्ञेयत्ववचनान्त्र ४ वदतीति चेन्न प्राज्ञो
हि प्रकरणात् ५ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रत्यक्ष ६ महदुच्य ७ ॥

। भाष्य इति = पु. पा. ।

समसाधिकरणम् (२ सां. अ. वा) संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (३ सां. अ. वा।) २०३

श्रिता इति हृदिः स्वीकृता । इतरथा गुणयोगस्यैवासिद्धेरिति । न केवलं
शाखान्तरान्निर्णयः प्रकरणादपीत्यव्याकृतपक्षे प्रस्ताति अपि चेति । यस्य
जगदुत्पत्तौ साध्यायां किं सहकारिकारणमिति पृच्छन्ने । तत्किंकारणमिति
बहुव्रीहेः । ध्यानमेव योगो जीवस्य ब्रह्मणैक्यं योजकत्वात् । आत्मप्रा-
प्तिस्त्वेनात्मविरहेण म्यितिः । नानेत्युक्तमिति । आनुमानिकाधिकरण-
इति नानाविद्यास्वप्येकामित्येकत्वं जात्यभिप्राय प्रकरणादविद्यानिश्चयात् ।

देवात्मशक्तिमिति । देवात्मविषयां मायिनं मायाविषय महेश्वरम्
इत्यर्थः । भाष्ये च परमेश्वराः शक्तेरिति परमेश्वरविषयाया इत्यर्थः ।
यवं च

जीवस्याया अविद्याया विषयं ब्रह्म शक्तिवत् ।

उचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्हृदयवेदिता । ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ २६४ । ८

पञ्च पञ्चजना इति सांख्यीयतत्त्वपरमुत्तरार्थान्तरपरमिति योगरूढ-
विनिगमाद्विशयः । पूर्ववाच्यात्मप्रकरणे कूटच्छायाया अमवस्थ्याद् अज्ञा तेज-
आदिकेत्युक्तमिहापि कूटेर्मुन्यप्यगते वाच्यस्य निम्नात्प्राप्तमङ्गादवयववृत्त्या
सांख्यस्मृततत्त्वपरतेत्यवान्तरमङ्गतिमधिकरणमङ्गत्वादेवेत्यर्थः । नूनं
पमर्जनस्य संख्यायाः संख्यानन्तरेण विगेषणायात् कथं पञ्चविगतिनामा
ऽत आह पञ्चजना इति । हांति विगेष्यजनेः सख्यान्तरान्वय इत्यर्थः ।
न च पञ्चसंख्यावच्छेदाद् जनानां नैराकाङ्क्षम् । सख्यान्तराश्रयणं सति
रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षेत्यापनदिति । प्राक्तस्य निम्नात्प्राप्तं तात्पर्यमात्रं इत्यु-
क्तः सर्वस्मैवेति । जायन्तइति व्युत्पत्त्या जनशब्दव्याख्या । ननु कूट-
व्यागेन मनुष्यसम्बन्धिनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते तथा च न निम्नात्प्राप्तं मतं
आह तत्रापीति । कूटग्रन्थेऽप्येत्यर्थः । याकाविरोधं व्यनक्ति एकत्र ॥ १६

* ब्रह्मंकोति २-३ पु. पा ।

† अत्र द्वितीया समसाधिकरण (सांख्याधिकरण २ या) पूर्णम् । तत्र मूर्तिर्मात्र ३-जम्-
मष्टद्विविधेऽत ८ ज्योतिरूपक्रमानु तथा त्र्यर्थायतणके ९ कल्पनापेक्षाञ्च मध्या-
द्विवद्विविधेऽतः १० ॥

‡ स्मरन्ति नास्ति २-३ पु ।

§ अधिकरणमङ्गतिमिति न दृश्यते ५ पु ।

हीति । आत्माकाशव्यतिरिक्तानां त्रयोविंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य
विधाकरणात्पञ्चविंगितित्वं श्रुते । स्मृतौ तु तत्त्वेष्वात्माकाशावन्तर्भाष्य
२२५ । ६ प्रधानं चाभित्वा पञ्चविंगतितत्त्वगणनेत्यविरोधमाह न चाधारत्वेनेत्या-
दिना । हिस्मभावेन पृथग्भावेन । भाष्ये उदाहृतां मायां व्याख्याति
मूलेति । महानित्यध्यवसायात्मिका बुद्धिरुच्यते । अहङ्कारो ऽभिमानल-
क्षणः । तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि पञ्च भूतानि स्थूलानि । अहङ्कारतत्त्वम्
उद्भूततमस्कम् । प्रकृतिस्तन्मात्राणाम् । उक्तउसत्त्वं त्विन्द्रियाणाम् ।
रजस्त्वहङ्कारं * गुणद्वयप्रवृत्तिहेतुर्नारम्भकमित्यर्थः । ननु षोडशको
विकार गन्तव्यं कथं पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वादेत आह यद्यपीति ।
न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति । उभयेषां स्थूयतेन्द्रियग्राह्यता
च समेति न तत्त्वान्तरमेत्यर्थः । आकाशात्मनौ विहाय या पञ्चविंगति-
रुदता तस्यां नावान्तरत्वेन पञ्चसंख्यानिवेश इत्याह न खल्विति ।
उदक्ताकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो घ्राणमादाय पूरणमयुक्तम् ।
तेषां तस्य च साधारणोपाद्यभावादित्याह नापीति । तथा घ्राणातिरि-
क्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियेभ्यो वाचमाहृत्य न पञ्चसंख्या निवेशयेत्याह
नापि रमन्ति । तथेद्रेचितवाचा कर्मेन्द्रियाणां न मनसा पञ्चत्वानाम
इत्याह नापि पाणीति । ममासार्थसंख्यान्तरेण विशिष्यतइति ।
साक्षात्पूर्ववादीनि निगम्ये ममासं पञ्चजनशब्दे ऽनभ्यागच्छन्तमुत्थापयती-
त्याह पूर्वपक्षैरुद्देशिनमिति । अप्यायमभिप्रायः । यद्यप्यत्र नानाभावात्
रन्ति पञ्च पञ्च सत्यास्तथापि पञ्च पञ्च पूज्य इत्यादौ पञ्चविंगतिसंख्यायाः
पञ्चभिः पञ्चसंख्याभिरविविनाभावादिह ता निर्दिश्यमानाः स्वव्याप्तां महासंख्यां
लक्षयन्तीति ननु तत्रापि कथं महासंख्याया अवान्तरसंख्यसंख्याभिः संवन्धो
ऽपेक्षाबुद्धिनाशे तत्रागदित्याशङ्क्य साहचर्याभावे ऽपि हेतुहेतुमद्भावे ऽस्ति
२२६ । ८ संवन्धो लक्षणावर्जमित्याह यद्यपीत्यादिना । अपिशब्देन विद्यतण्या
द्यात्मना महासंख्या अवान्तरसंख्या परं त्वपरिच्छेदिकेति सूचितम् । एवम
ममासमभ्युपेत्य लक्षणेव दोष इत्यभिधायाम्युपगमं त्यजति न च पञ्च-
शब्द इति ।

भाष्ये भाषिकेण स्वरेणेति । तस्यार्थः । अत्र मन्ते प्रथमः पञ्च-
शब्द आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा
न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासादृते आकारस्यान्त्यस्योदात्तत्वमि-
तरेषां चानुदात्तत्वं घटते । समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्व-
विधानात् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः
स्वरितो वा विधीयते तमेकं विहाय शिष्टस्यानुदात्तत्वस्मरणान्न । एवं
मन्त्रान्तोदात्तस्वरबलात् समासे निरणायि । भाषिकसंज्ञके तु शापयधा-
ह्यणस्वरविधायकग्रन्थे स्वरितोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मन्त्रदशाग्राम-
नुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणे उदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तत्र
आकारादितरेषामनुदात्तानां ब्राह्मणे उदात्तत्वम् । उदात्तमनुदात्तमनन्त्य-
मिति सूत्रेण च मन्त्रदशाग्रामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलग्नतयो^१ न्नार्थस्यानु-
दात्तत्वं विहितम् । तत्रश्च नकारोपरितन आकार आकाशश्चै-यनेन सन-
गत्वेनोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति । सति चैवमन्त्रानुदात्तस्यैव भाषिकग्रन्थ-
सिद्धौ भाषिक इति भाष्ये उक्तम् ।

ये तु

ऊन्टोगा बहुवाञ्छेय तथा याजमनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥

इति वचनमुदाहृत्यान्तोदात्तो भाषिक इति व्याचक्षते तेषामग्रयन-
विशेषः । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनपदमधीयते इति । हे
आज्य त्वा पञ्चजनानां कृते गृह्णामाति मन्त्रैरुदेगम्याशः । असमासमभ्यु-
पेत्येव द्विः पञ्चशब्दप्रयोगे दशानामेव लाभान्न सांग्रह्यमृतिप्रत्यभिज्ञानमित्या-
हेति योजना ।

असमासपदे एव बीष्मां विहाय विशेषणपक्षमाशङ्क्याह न चैकेति । २६७ । ७

शुक्रादिशब्दवत् पञ्चशब्दस्य संग्रह्यामुपमर्जनं कृत्या प्राधान्येन दृश्यपरत्वा-
दुक्तोभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा सति शिजे-
ष्येण दृश्येण विशेषणेन च संख्याया युगपदाकृष्यमाणा स्यात् नैकेनाप्यन्य-
यादित्यर्थः । तदेवमिति । नानाभावेन दृष्टमित्यर्थः । परमदृष्टपक्षिणं

संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुं पुनस्तथापयतीत्यर्थः ।
 कृते सत्यामिति । तद्वद्वाग प्राणादिषु लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः ।
 २६९ । १३ अनाकाङ्क्षां दर्शयति पञ्चपूलीत्यत्रेति । पृथक्कोन सहेकस्मिन्नर्थे या सम-
 वेति सा तथोक्ता ईधन्तद्विगुसमासेन समाहाराभिधानात् पदान्तरोपातसं-
 ख्यया समाहारो ऽवच्छेद्य उत्पत्तिशिष्टया तु समानपदस्यया समाहारिणः
 पूना अवच्छेद्या इति पञ्चपूलीत्यवस्थानाकाङ्क्षा पञ्चजना इत्यत्र त्वीबन्तत्वा-
 श्रयणात्मसाहाराऽप्रतीतिजनानां च स्वपदगतसंख्यया ऽवच्छिन्नत्वान्न संख्या-
 न्तराकाङ्क्षेत्यर्थः । विजातीयविशेषणान्तरप्रयोगे च रक्तपटन्यायेः न सजा-
 ताये प्रयोगे न हि भवति रक्तपटो रक्त इति । इहापि पक्षे नोपसर्जनन्या-
 यमवतारयिष्यन्नगङ्गवे स्यादेतदिति । न हि सापीति । आत्माश्रय-
 प्रमङ्गान्न संख्या तया ऽवच्छिद्यते । अतः संख्यान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः । तत्र
 चोक्तो दाप इति परिहारभाष्यार्थमाह उक्त इति । पञ्चगव्यस्य संख्योपसर्ज-
 नदृश्यवाचकत्वादुपसर्जनसंख्याया न गव्यान्तरोक्तसंख्यासंबन्ध इत्यममाम-
 यत् समामे ऽपि दे पः । समामे तु पञ्चगव्योपातसंख्याया जनशब्दार्थं प्रति
 विशेषणत्वान्न न विशेषणान्वयः । ननृपसर्जनस्यापि विशेषणान्वयः किं न
 स्यादत आह विशेषणपेक्षयां त्विति । नेपेक्ष्यं हि सामर्थ्यं साकाङ्क्षत्वे
 सति स्वविशेषणेनाकृष्यमाणस्य न विशेषणान्तरान्वय इत्यसमासः स्यादित्यर्थः ।
 सापेक्षस्यासमामे उदाहरणमाह न हि भवतीति । ऋद्विविशेषणपेक्षस्य राज्ञो
 न पुरुषेण समामे ऽपि तु पदवृत्तिरेवंप्रकारा ऋद्वस्य राज्ञ इतीति । उदाहृ-
 तभाष्यस्यायमर्थ इत्याह इत्यर्थ इति । प्रधानं विधा भित्वा अतिरेकस-
 माधानादाभ्युपगमाच्चत्वमिति चेत् का तर्हि गमनिका ऽत आह यदीति ।
 प्रधानं भित्वा संख्योपपादने ऽपि तत्र नोपास्तिपरं वचनमिति यथावस्तु
 वक्तव्यम् । तत्राधारत्वेन भोक्तुरात्मनो भाग्यप्रतिष्ठाहेतुत्वेन पृथक्कारे ऽप्या-
 काशपृथक्कारो निष्प्रेषजन इत्यर्थः । कथं चेति भाष्यमयुक्तम् पञ्चसंख्या-
 २६८ । १० द्वायात् पञ्चविंशतिर्नामद्वैरित्याणङ्गाह दिक्संख्ये इति । दिक्संख्यावाचि-
 शब्दो संज्ञाया गम्यमानायां उतरपदेन समस्येते यथा दक्षिणाग्निः सप्र-
 ऋण्यः इति सूचार्थः । यत्र च एकैव पञ्चसंख्या द्वितीयपञ्चगव्यस्य संज्ञा स-
 मासगतस्य न सत्यार्थतेति ग्रन्थार्थः । यदप्यवयवाभिधानसापेक्षयोगान्नि-

रपेक्षकूटिर्बलीयसी तथापीह कूटमनुष्यग्रहं निस्तात्पर्यमुक्तमित्यत आह
तद्यदीति । इह मनुष्या वाक्येन संबन्धाह । अजामन्ते त्वध्यात्माधिका-
राच्छागा पूर्वापरवाक्यविरोधिनीति कूटयोगे ऽपहृते कूटार्थसंबन्धानुगुणाद्वा
ऽर्थान्तरवृत्तिसिद्धौ शब्दस्य न योगः कल्प इत्यचोदाहरणमाह यथेति ।
उक्तं ह्यर्थवादेन यथा वै श्येनो निपत्यादतण्वमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं
निपत्यादते यमभिचरति श्येनेनेति । दाष्टान्तिकमाह तथेति । अवयवा २६८ । १८
शंभूतपञ्चसंख्यासंबन्धान्पेक्ष गकस्मिन्नपि मनुष्ये वर्तते । स्युः पुमांः
पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा इत्यमरो हि जगौ । मनुष्ये कूटश्च पञ्चजन-
शब्दस्तत्संबन्धात्प्राणादिषु लक्षणा वत्स्यतीति वक्तव्यतीति । ननु कूटिरपि
तत्त्वेष्वस्तु किं लक्षणा ऽत आह न चेप इति । अस्तु तर्हि तत्त्वेषु
लक्षणिकः पञ्चजनशब्दो नेत्याह एवं चेति । गन्त्रोक्त वाक्येणपयोद्विरो-
धान्न प्राणादयः पञ्चज ऽऽति तत्राह न च काणवेति । यत्र यत्पुन न
विकल्प इति तत्राप्याह न चेयमिति । उत्तरे मन्ते विधुप्रवण तत्रा-
न्वयव्यतिरेकसिद्धतया नृदिता ऽप्युपस्थितिः पुमा विकल्पेन कर्तुं शक्येत्यर्थः ।
जनानां वाचकत्वेन संबन्धी शब्दो जनशब्द इति व्याख्यानाभावात् दापमाह
अन्यथेति । प्रत्यस्तमते ऽवयवार्थो यस्मिन् समुदायशब्दार्थे सिद्धान्त्यभि-
मते प्राणादौ जनशब्दस्य समुदायैरुदशम्यर्थो नास्तीति जनशब्दस्य प्राणादौ
कथं प्रयोग इति गन्त्रोक्तं तदचोदयं स्यादनुक्ताशनम्भत्वादित्यर्थः । भाष्यं समानं
कूटान्तिकमे वाक्येणपवशात् प्राणादयो यहीतव्या इति प्राणादीना लक्षणाह-
त्वमुक्तम् । वाक्यग्रहण तेषां प्रमितत्वार्थम् । शेषग्रहणं सनिहितत्वात्प्रायत लक्षणा
दर्शयति । जनसंबन्धान्नेति भाष्यं तस्य भावमाह कूटपरित्यागेनेति ।
कूटार्थसंबन्धादर्थान्तरप्रतीतिमद्भेदे न योगवृत्तिः प्रधानादौ कल्प्यत भाष्यार्थः ।
कल्प्या कूटयोगाद् दुर्वनेत्याशङ्क्य सृचात् कृप्रिमाह ननु सत्यामिति ।
नोपसर्जनन्यायातिरेको करेणापिधाय सभर्षति चेत्युक्तम् । प्रयागानुसारित्याद्
व्याकरणस्य तदभावात् कूटिरित्याशङ्कते स्यादेतदिति । मनुष्येषु पञ्चज- २६९ । १८
नशब्दस्य लोके गव प्रयोगानतम्बन्धात्प्राणादिषु वृत्त्युपपत्तिं स्फुटा जनसं-
न्धान्नेति भाष्यमृचिता पृथङ् न वक्ति भगवान् भाष्यकारः प्राद्या तु कूटि
समर्थयते इत्याह जनंशिविति । स्थवीयस्यैव स्फुटतयेत्यर्थः ।

शक्योद्भिदादिवदिति भाष्ये उद्भिदधिकरण*मुदाहृतं तदेवम्— उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यथोद्भित्पदं कर्मनामेत विधेयगुणसमर्पकमिति संगये उद्भच्छब्दस्य खनिवाटौ प्रसिद्धेः नामत्वे च यजिसमानार्थत्वेनानर्थक्याद् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राट्टान्तः । अथ हि यजेतेति यागेन भावयोदित्यर्थः । तथा चोद्भिदेति तृतीयान्तपदं यजिसमानाधिकरण्याद् यागनाम स्यात् । न चेदं वचनं गुणं शक्नोति विधातुम् । द्रव्ययागयोर्भेदादुद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्यादयोगात् । उद्भिद्वेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशुमिति वैधाधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साध्यत्वत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैकल्याणापाताद्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्च । उद्भिदिति साध्ययति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धिः स्यात् । न च नामवैयर्थ्यम् । अथ नामत्वसिद्धावन्यत्र समे दर्शयैर्षमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफलविधिसंभवात् । न च ज्योतिष्टोमः प्रकृते यत्र गुणो विधीयते । तस्मान्नामधेयमिति ।

गवं यथा मन्निहितयज्यनुगोधेनादित्पदं यागनामधेयमेवं मन्निहितवाक्यशेषात् पञ्चजनशब्दः प्राणादिषु रूढ इति भाष्यार्थः । यदाप्युद्भित्पदं यागिकं तथापि सामानाधिकरण्यादवगते नामत्वेऽवयवानुगमः क्रियत इति रूढितुल्यत्वाद्भाष्ये रूढित्वोक्तिः ।

यस्मिन्नव्याकृताख्य आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव निष्पञ्चं ब्रह्मात्मकममृतमात्मान मन्ये । त्वं किं विद्वान् मर्तव्यादन्योऽमर्त्यः न किं तर्ह्यहमप्यविद्याया मर्त्यः । विद्वाम्स्तु सन्नमृतब्रह्मात्मक इति मन्त्रदृशो वचनं प्राणादीनां जीवनादिहेतूनां जीवनादिप्रदं त्वंपदनन्त्यं ये विदुस्ते तस्य स्वरूपं पुराणं चिरन्तनम् । अग्रे कार्यदशायामप्यनुप्रत्वेन भवमयं ब्रह्म भगिद्विष्णुर्नश्वयेन ज्ञातवन्तः । पाञ्चजन्या प्रजया विगतीति विशा मनुयरूपया । इन्द्रे आहुतये घोषा अमृतत सृष्टा । यत्पूर्वादु कालानयच्छेदमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेन आयुष्टेन जीवन-

गुणवन्तया च देवा उपासते तेन तत्रायुष्मन्तो जाताः । अस्मिन्मन्त्रे षष्ठ्य-
न्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरण नात्मज्योतिषा एकस्याधारत्वाधेयत्वाऽयोगा-
दिति* ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ ३०० । ०

अकारण्डे ऽनवसरे । भविता भविष्यति । मानान्तरविरोधपरि-
हारे द्वितीयाध्यायार्थः । श्रुतीनामवरेतरविरोधपरिहारस्तु नानाशाखाग-
तपूर्वापरवाक्ययानोवनया नानाशाखानामन्योन्यवाक्याना चतरेतरविरोध-
परिहारेणाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तिरिति सिद्धा समन्वयमिद्वयार्थत्वादित्यहं मङ्गत इत्याह
नानेति । नाना भिन्ना एका चेति तथेक्ता । यदि मानान्तराविरोधो द्विती-
याध्यायार्थस्तर्हि विव्यादादौ । कथं श्रुतीनामवरेतराविरोधविचिन्ता । इति
आह प्रामाणिकं न्विति । विप्रतिपेधात् परपक्षाणामनपत्त्यर्थे उक्तं स्वप-
क्षस्यापि तत्प्रसङ्गे तान्नवृत्तः प्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यतइत्यर्थः ।

परैरुद्भावितो दोष उद्भूतव्यः स्वदर्शने ।

इति शिवायमवत्यचिन्तां तत्राक्रमेण्युनिः* ॥

क्वाचित्कस्याऽसच्छब्दस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चापद्रुतपरत्वं स्यभाव-
यादपरत्वं च शुद्धस्य गतिमामान्यव्यवस्थापनात्पादमङ्गत्वं । अथ वा
गवदारभ्य त्रौण्यधिकरणानि पादान्तरमङ्गत्वान्यपि अद्यान्तरमङ्गत्वाभावात्
लिखितानि । प्रकृतिश्चेत्यस्य त्वध्यायावसाने नये निर्मातव्यत्वं । गतने-
त्यस्यापि सर्वन्यायातिदेशत्वात्प्राधान्यावसानेन निवेगः । जगत्कारणत्वाद-
वाक्यानि ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति विप्रतिपत्तिर्विशेषे पृथक्चाऽन्तज्योतिषार्थ-
कल्पेनोपात्ता निवेगादविरोध उक्तः । इह तु मिदं कारणं वक्ष्याम्येवादि-
रोधं सत्यप्रामाण्यमिति पृथक्प्रमाणं वाक्यानामिति । वाक्यानां कार्यं ३०१ । २
विरोधात्कार्यद्वारगम्ये जगद्योनौ न समन्वया यदान्तानां कारणं विगानात्
तदुपलक्ष्य परमात्मनि च न मिथ्यतोत्यर्थः । विभिन्नमा अक्रमा च

* अत्र तृतीया मन्त्रावसानार्थिकरणं (माध्याधिकरणं ३ या) पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३
न मन्त्रोपसंहारादिपि नानाभावादातिरेकान्त्र ११ प्राणादया वाक्श्रवणात् १२
ज्योतिषैकैषामवत्यर्थे १३ ॥

१. अत्र २५ अ. ३ या ३ ।

२. याद्वेति नास्ति १ प. ।

३. व्या म. अ. १ पा. ४ म. २३ ।

परममनसि २-३ पु. पा. ।

युगपद्वाचिनी या* उत्पत्तिस्तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः । आत्मन आकाशस्त-
नेजो ऽसृजतेत्यत्र भिन्नः क्रमः । स इमौल्लोकानसृजतेत्यक्रम इति ।
तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादौनि कर्मकर्मभिधानात्स्वयंकर्तृकत्वशंसी-

३०१ । ८ नोति । ननु कार्यविगाने ब्रह्मणि किमायातमत आह सृष्ट्या चेति ।

धूमधूनिसंदेहे तद्गम्याग्निसंदेहवद् गमककार्यसंदेहाद् गम्यब्रह्मसंदेह
इत्यर्थः । कार्यविगानमभ्युपेत्याह सर्गेति । स्वयंकर्तृकत्वाऽन्यकर्तृकत्वाभ्यां
सर्गे क्रमाऽक्रमव्युत्क्रमैस्तत्क्रमे च विवादे ऽपि स्रष्टुरि स विवादो न विद्यते
सर्गस्य चाविवक्षितत्वात्तद्विवादो ऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः । कारणविगाने परि-
हरति सतस्त्विति । असद्रा इदमयमासीदित्यादौ असद्रुचो भक्त्या । अन-
भिष्यक्तिश्च भक्तिः । तद्देकआहुरित्यत्र निराकरणायत्वेनानुवादो ऽसद्रुच
इत्यर्थः । अपिगच्छात्मर्गे क्रमे च न विवाद इति सूचितम् । तत्प्रकटयति
न तावदित्यादिना । तत्र विभिन्नक्रमस्य तावत्परिहरति अनेकशिल्पे-
ति । पर्यवदानः कुशलः । संयवन मिश्रण घृतपूणपक्वान्नविशेषः । क्रमेण
नानाकार्याणि कुत्राणि दैवघटन प्रथमम्यत्र चरमम्यापि तेन साक्षात्सृष्टत्वा-
नतो निष्पत्तिवत्कु शक्या । तथा पूर्वकार्यम्योत्तरकार्यनिमित्तत्वात्कार्यात्का-
र्यान्तरमर्गश्च शक्यवचनः । दृष्टान्तमुक्त्वा गत्र ब्रह्मेत्यादाकाशादेवाख्याद्युपा-
द्युनत्यमिति दाष्टान्तिकमाह तथेहापीति । अनलाऽनिलेति तेजसः प्राय-
म्यनिर्दृशस्तत्प्राथम्यघटनस्य प्रस्तुतत्वात् । तर्हि कदा निर्देगविरोधस्तत्राह
यदि न्विति । आकाशवायुतेजसा क्रमेणोत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्क्रमभिधाने हि
विरोधः स्यान्न तु तेजसः साक्षाद् ब्रह्मणः सृष्टिमात्राभिधाने ।
न ह्यनेन क्रमो बाध्यतइत्यर्थः । गवमपिगच्छस्य भावमुक्त्वा न स स्रष्टरीति
श्लोकभाग व्याचष्टे अभ्युपेत्येति । यदथाटि धूमसन्देहेन दहनसन्देह-

३०२ । १९ वत्सृष्टिसन्देह इति तदनृथापनुदति न च सृष्टिविगानमिति । सत्या-
दिलक्षण ब्रह्मावगमस्य तदानन्त्योपपिपादयिषया जगतस्तत्वारोपः श्रुत्या
सृष्टिरुच्यते न तु सृष्टा तात्पर्यमतो मिथ्याभूताया सृष्टौ विगानं न दोषो
ऽपि त्वलकार इत्यर्थः । ननु सृष्टेः कुत आत्मप्रमित्यर्थेता विपरीतता
कस्मान्न स्यादत आह तज्ज्ञानं चेति । तदनुगुणतयेति । व्याख्यातं च

घृतपूर्णटीकायामित्यर्थः । सतस्त्वसद्वेषो भक्त्येति श्लोकभागं व्याचष्टे यच्च
 कारणइत्यादिना । तदप्येव इत्यादिः परिहारः । अस्मि ब्रह्मेति चेद्वेदति ३०३ । १
 प्रकृतं ब्रह्म तत्रशब्दसमानार्थतच्छब्देन परामृश्य श्लोकेनासदभिधाने
 श्लोकवाक्यमसम्बद्धं स्यादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरं सदेव सोम्येत्यादि । मानान्तर
 विमतं सज्जन्यं कार्यत्वात् कुम्भवदित्यादि । निराकार्यतया क्व चिद्विमतं
 श्लोकभागं विभजते तद्धैकइति । यदा कार्ये विगानमुपेत्य कारणे तदभाव
 उच्यते तदा संमुच्यमानाभावकारस्तुशब्दसमानार्थतया समन्वये न सिध्याति
 परात्मनीत्येवंरूपपूर्वपक्षनिषेधार्थ इत्यर्थः । कारणत्ववति सप्रमोमादाय
 सूत्रकटेशेन वाक्यानां कारणे परस्परविरोध इति पूर्वपक्षोक्तहेतोर्गामादु-
 रविगानप्रतिक्षेपोऽर्थाच्चतइत्याह आकाशादिध्वित्यादिना । प्रतिज्ञातविगा-
 नाभावे हेतुपरं सूत्रावयवं व्याचष्टे कुत इति । पुनरावृत्त्या कारणत्वेनेति
 तृतीयान्तमित्यंभावार्थं विवक्षित्वा यथाव्यपदिष्टप्रदार्थविवरणपरत्वेन व्या-
 ख्याति केनेति । एवं कारणाविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्याय सप्रति कार्य
 विगानपरिहारपरतया योजयति अपर इति । कल्पः प्रकारः । अस्या
 व्याख्यायां चकारः संमुच्ये । तदुक्तं न मुद्रावर्षाति । कारणान्न
 विगानं न च कार्यक्रमे इति सूत्र द्वे प्रतिज्ञे । आद्या प्रागुपपादिता द्वितीयाया
 हेतुं योजयति यथाव्यपदिष्ट इति । यथाशब्देऽनतिक्रमार्थः । ब्रह्म-
 णस्तेजःसृष्टिमात्रमुक्तं न क्रमा भान इत्यर्थः । परम्पू कार्यान्तरव्यवधानम-
 न्तरेण तेजसो ब्रह्मप्रभवत्वाभिधानात् प्रथमेत्यादिनिर्गमप्रता इति क्रममूला-
 दयथाव्यपदिष्टोक्तिरिति गृह्यते नन्वेकयेति । सिद्धान्तां तु साक्षाद् ब्रह्म-
 सृज्यत्वमव्यवधाननिर्द्देशगम्य प्रयोजनं न तु कार्यान्तरम्यामर्गं इति मन्यान-
 पूर्ववदावृत्त्या तृतीयान्ततामादाय । साक्षात्पदं चाध्याहृत्य सूत्रावयवव्या-
 ख्यया परिहरति अत आहति । पूर्ववत्त्वभावे व्याख्यातत्वान्नदभ्रमापनु-
 त्थयमाह हेताविति । अधस्ताद् घृतपूर्णटीकायाम् । नामरूपाध्या व्या-
 क्रियतेति कर्मकर्तरि कर्मणि वा लकारः । आद्यो कश्चप्रतिक्षेपस्तत्र हेतुमाह
 न हीति । लृपते केदारः स्वयमेवेति भिन्नकर्तृक्रमेव मोक्षार्थपक्षेय कर्मकर्तुं ३०४ । १
 इत्युच्यते इत्यर्थः । द्वितीये स्फुटेशान्यकश्चपक्षेत्यर्थः । इदमसद्विवा-

व्यक्तमासीत् तद्यदात्मनः आसीत् तत्कारणसदर्थक्रियोन्मुखम् आसीत् ।
 कार्यरूपेण च समभवत् । ततश्च कारणविषये एकआहुस्तेषां मतं दूषयति
 कुतस्त्विति । तदेवाह कथमिति । व्यतिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह सदे-
 वेति* । इदं जगत् तर्हि तदानीम् । अव्याकृतं कारणमासीत् । ह किल
 तत्कारणं शब्दार्थात्मना व्याक्रियत व्यक्तमभवत् । भाष्ये तद्विषयेण काम-
 यितृत्ववचनेनेति सो ऽकामयतेत्यनेनेत्यर्थः । अपरप्रेष्यत्वमिदं सर्वमसृजते-
 ति स्यातन्यम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति तद्विषय आत्मशब्दः । संप्र-
 दायविदा वचने अन्यथा अन्यथेति वीक्षा दृष्टव्या । लोहं सुवर्णम् । अव-
 ताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न
 विगानमित्यर्थः । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । असद् ब्रह्मेति वेद चेदसाधुः स्यात् ।
 पश्यन्नात्मा जग्रे उपलभतइति चक्षुः शृणोति मनुतइति च श्रोत्राद्याख्यो
 भवति ॥

३०४ । ४

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

अत्र क्वाचित्क्वैरगगर्भमतद्योतककर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्यवर्णना-
 त्यादसंगतिः । इहापक्रमानुरोधाद् ब्रह्म भाति उपसंहारानुरोधेन जीवः ।
 ब्रह्मशब्दश्च स ब्रह्म त्यदित्याद्यततइति प्राणो ऽपि प्रयुक्त इति संशयः । एक-
 वाक्ये त्यच्छब्दादसच्छब्दो नीयतां वाक्यभेदे तु न ब्रह्मशब्दात्कर्मशब्दो नेय
 इति सङ्गतिः । यदा खल्ववाक्येकवाक्यत्वं तदा यथोत्तरसैच्छब्दानुसारेण प्राची-
 नो ऽसच्छब्दो नीत गद्यमुत्तरस्मात्कर्मशब्दात्प्राची ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति
 सङ्गतिः प्रातर्दृष्टविचारेण गतत्वं शङ्कते नन्विति । तत्र ह्युपक्रमोपसंहारैक-
 रूपादेकवाक्यत्वं सति जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरतया नयनं कृतं तदिहापि सम-
 मित्यर्थः । मध्ये ऽपि ब्रह्मपरामर्शमाह आदित्येति । पुरुषकर्तृत्वस्य
 ब्रह्मणो ऽन्यथासंभवादित्यन्वयः । अवच्छेदके प्रकरणादावसति सर्वनाम्ना
 प्रमाणमार्वासिद्धजगतः परामर्शे सति यज्जगत्कर्तृत्वमवगतं तस्य च ब्रह्मणो
 ऽन्यथासंभवादित्यर्थः ।

* मत्वेवेति १-४ पु. पा. ।

१ अत्र चक्षुः कारणत्याधिकरण पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-कारणत्वेन चाकाशादिषु
 यथाऽऽपादित्योक्तः १४ ममाकृषा १५ ॥ ; अनुगुण्येति २-३ पु. पा. ।

व्या. सू. अ. १ पा. १ म. २८

जगत्कर्तृत्वमन्यत्र ब्रह्मणो नेति दुष्यति ।

वाचस्पतावृषालम्भमनालोच्योचिरे परे ॥

जीवाज्जज्ञे जगत्सर्वं सकारणमिति ब्रुवन् ।

क्षिप्न् समन्वयं जीवे न लेजे वाक्यतिः कथम् ॥ इति ।

अधिष्ठानं हि ब्रह्म न जीवाः । अधिष्ठाने च समन्वय इत्यनवद्यम् ।

इह वाक्यभेदापादनेन तावदगतार्थत्वामाह उच्यतइत्यादिना । अत्र ३०४ । ११

बालाकिवाक्याद् ब्रह्म मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्याद्वा । नाद्य इत्याह

ब्रह्म ते इति । न द्वितीय इत्याह यस्य चेति । ननु बालाकिवाक्यगत-

ब्रह्मप्रतिज्ञया राजवाक्यं ब्रह्मपरमस्त्वनिवाक्यादिवाचायवाक्यमित्याग-

ड्याह न चेति । तत्र हि वक्तृभेदे ऽप्येकवाक्यताभिन्नभिर्द्विगता ऽऽचार्यस्तु

ते गतिं वक्तव्य इह तु तदभावाद्वाक्यभेद इत्यर्थः । ननु बालाकिवचने

ब्रह्मशब्दस्य का गतिः अत आह तस्मादिति । राजवाक्यार्थं गव

याह्यः राट्टान्तत्वात् । भ्रान्त* गार्ग्योक्तिस्तु पूर्वपक्षत्वादसद्वादवदशाभ्यन्तर्यं ।

ननु राजवाक्ये ऽपि क्रियमाणीसर्वजगत् प्रति कर्तव्यत्वं ब्रह्मालङ्घ्यं गम्यते ऽत

आह अत्र चेति । ब्रह्मकार्यं जगति योगसम्भवमङ्गीकृत्य कृत्या ऽपहारमुक्ता

योगाऽसम्भवमाह न च ब्रह्मण इति । उदासीनमोक्ष्यमन्तुताक्ता । ब्रह्मणि

कृत्यभावाज्जगतस्तत्कृतत्वायोग इत्यर्थः । ब्रह्मणो यदि न व्यापारवता

कस्य तर्हि । ननु प्राणस्यास्तु । ननु मेो ऽपि कथं वेदितव्यतयाच्यते प्रमि-

दुत्वादित्याशङ्क्य तस्य हिरण्यगर्भरूपेण वेद्यत्वोपपन्नः याक्यगेपस्य प्राणयुतः

कर्मशब्दस्य कूटार्थलाभाच्च प्राण गव कर्ममवन्त्योत्याह वाक्यशेषे चेति ।

अयस्त्रिंशदादिदेवानां कारणभूत एको देवः कसम इति पृष्ठे प्राण इत्युत्तरा-

द्विरण्यगर्भात्मकप्राणकार्यत्वमादित्यादेरित्यर्थः । पाप्मसु भूतेषु चापेक्षिक-

वृत्तिः सङ्कचितवृत्तिः सर्वशब्दः । सङ्कोचमेवाह । यद्वनिति । मर्त्यान्

विप्रन्पृषच्चनयोरेकत्वमुपेत्यापि पूर्वपक्षसम्भवमाह यदि न्विति । यद्यपि ३०५ । ८

गार्ग्यो भ्रान्तस्तथापि न भ्रान्तो ब्रह्मोपक्रमः । सहस्रमेतस्यां वाचि दद्व

इति ब्रह्मप्रतिज्ञायां राक्षा गोसहस्रस्य दत्तत्वात् । अत उपक्रान्तं ब्रह्मेव

गार्ग्यं प्रति विशेषतो निरूप्यमिति यदि मन्येतानारम्भयादौ तथापि

नेतव्य*ब्रह्माभिधानम् । उपसंहारे जीवनिर्णयादित्यर्थः । उपेतं शिष्यभा-
वेन गतम् । प्राणो हि सुषुप्तौ व्याप्रियते स चेन्नश्चेद् बृहत्प्राणदुरवास
इत्यादि स्वनाम जानीयाद् न च जज्ञिवा ननः सुषुप्तस्य यष्टिघातेनात्याप-
नात् प्राणादिव्यतिरिक्तं बोधयतीत्यर्थः । उपसंहारेऽपि जीवपर इत्याह

३०५ । १५ परस्मादपीति । ननु जीवम्यापि सर्वगतस्य निरवयवस्य धर्मिण्यन्त-
रिणामयोरसम्भवात् कथं यस्य वैतत्कमेति निद्वेगस्तवाह यस्य वैत-
दिति । जीवप्रेषदेहादिसम्बन्धिकर्मपट्ठा जीवसम्बन्धित्वेन उपचर्यत-
इत्यर्थः । मात्ताजीवसम्बन्धिधर्मादौ कर्मशब्दो लाक्षणिक इत्याह कर्म-
जन्यत्वाच्चेति । ननु योगवृत्त्या जगदभिधीयतां नेत्याह रूढयनुसारा-
दिति । रूढ्यर्थं गृहीत्वा तदविनाभूतलक्षणादित्यर्थः । अयहे हि न
तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । यद्यपि ब्रह्मशब्दाऽश्रवणात्स्रष्टुं ब्रह्माभिधानं नेपल-
भ्यते तथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः क्लेश इति प्राणैवैकधा भवतीति च
सप्रमोदप्रथमाभ्यां जीवप्राणयोर्भेदो गम्यते । इत आह जीवव्यतिरेकरथेति ।
जीवातिरिक्तहिरण्यगर्भस्य प्राणत्वान्न ब्रह्मसिद्धिरित्यस्माकमिष्टसिद्धिरित्यर्थः ।

३०६ । १६ मृषेति । आदित्यादीनब्रह्मणा ब्रह्मेति मृषावादिनं बालाकिं मृषा वै खनु
मा संवादप्रा इत्यपवाद निरस्य सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् राजा यदि स्वरूपेण
जीवं प्राण वा ब्रूयात् ततोऽसंबन्धवादी स्यादिति जीवादि ब्रह्मत्वेन वदेत्
ततो मिथ्या वदेत् तन्नानुपपन्नं तस्माद् ब्रह्मेव वदतीत्यर्थः । काच इन्द्रनीलम-
मानवर्णा मृत् । मिथ्यावचं मिथ्यावदनम् । एवं च भिन्नवत्कथाकृद्द्वयस्यापि
भ्रमप्रसक्तिस्तन्निरासपरतर्कवाक्यत्वाद् ब्रह्मपक्रमः सिद्धः सिद्धं चास्यापसहा-
रेण सङ्गानमिति ब्रह्मपरत्वं सर्वस्य संदर्भमेत्याह तस्माद् ब्रह्म ने इति ।
हेतूना ब्रह्मपरत्वं निश्चीयतइत्युपरितनप्रतिज्ञेयवान्वयः सर्वश्रुतेरसङ्काचे निर-
तिशयफलनेोपसंहारे हेतुः । यदवादि व्यतिरेकनिद्वेगो हिरण्यगर्भे स्यादिति

३०७ । ८ तवाह कैष इति । हे बालाकिं एष पुरुषः कैतदगण्यष्ट गतदिति क्रियाविशेष-
णम् । इत्थमित्यर्थः । एष जीवाश्रयप्रश्नः । कुं वा एतदभूदिति भवनप्रश्नः ।
भवनं तादात्म्येन वर्तनम् । शयनमसंबोधः । कुत एतदागादित्यपादान-

* नेतव्य परेत्यादिः पाठः २-३ पु. । † ज्ञातवानिति २-३ पु. पा ।

‡ नेत्यानादिति २-३ पु. पा. । § एकैकधेति ३ पु. पा ।

| अत्रगम्यतइति २ पु. पा. । संसृतइति १ पु. पा ।

प्रश्नः । प्राण एवैकधा भवतीति भवनप्रश्नोत्तरम् । आदिशब्दानां तदेनं वाक्स्-
 र्वेनामभिः सहाप्येति इत्यादि शयनप्रश्नोत्तरम् । यथा ऽनेः क्षुद्रा विष्फु-
 लिङ्गा व्युत्तरन्त्येवमेवाम्मात्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते इत्यादेः क्रमया-
 नप्रश्नोत्तरं च द्रष्टव्यम् । गतानि च न हिरण्यगर्भं संभवन्ति जीवस्य जीवा-
 न्तरात्मत्वाऽयोगादित्यर्थः । प्रश्नस्योत्तरस्येति चैकवचनं बहुष्वेष जात्यपेक्षम् ।
 न केवलमनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वमपि त्वात्मशब्दादणीति वक्तुं शक्य-
 ति अथ कस्मादिति । निर्णोतार्यैवाक्ये कूटिर्वाध्येत्याह तदेवमिति । ३०७ । १८
 व्यापाराभिधाने सतीत्यर्थः । ननु तत्रापि सर्वकर्तृत्वे सिद्धे आदित्यादिक-
 र्तृत्वं पुनरुक्तमत आह एतदुक्तमिति । न तावद्वापकात्किरेकदेशोक्त्या
 पुनरुक्ता भवेद् नाप्येकदेशोक्तिर्यापकोक्त्या ऽऽदित्यादेरन्यत्राविशेषोक्तेश्च
 मङ्गोच इति बालाकिभ्रमापोहार्यत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मपरे वाक्य
 जीववाची पुरुषशब्दः प्राणशब्दश्चात आह जीवेति । प्राणयतीति योगाद्व-
 श्वमताम्यदं* ब्रह्म प्राणशब्दो वक्ति । जीववाची तु पुरुषशब्दो जीवमुपि
 स्थानभूतब्रह्मलक्षणार्थे इत्यर्थः । ब्रह्मभावापेक्षया ब्रह्मशब्देन जीवापलक्षणे
 ब्रह्मशब्दोपक्रमो मृषावादिबालाक्यपवादो विश्वकर्तृत्वं चाममज्जर्ममित्यर्थः ।
 प्रत्यक्षत्वाज्जीवस्य न प्रतिपादयता ऽणीत्याह न चानधिगतेति । स्वरसः
 स्वभावः । ब्रह्मणा लोकाऽनधिगतेनाधिगतजीवापलक्षणं चानुपपन्नमित्यर्थः ।
 ननु किं जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन प्रमिद्वारापि जीवप्राणाद्यनृदा नामादिष-
 दुपास्तिर्विधीयतामिति शङ्का निराकुर्वन् जीवमुप्यसि मूषा व्याचष्टे न च
 संभवत्येकवाक्यत्वइत्यादिना । अथ प्रमद्वागत जीवमुप्यसि मूषा
 व्याख्यायाऽधिकरणादमूषाव्याख्यामेवानुमरति स्यादेतदित्यादिना । पूर्व-
 यस्य चेतस्त्वर्मेत्येतच्छब्देन नाऽऽदित्यादिपुरुषाणां परामर्श एतेषां पुरुषाणां
 कर्तेत्यनेन पुनरुक्तिरित्युक्तम् । तत्र पूर्ववादिनः पुनरुक्तिपरिहारमाशङ्क्य भाष्य-
 व्याख्यया परिहरति निर्दिश्यन्तामित्यादिना । कृतिरनिर्दिष्टेति । ३०८ । १९
 यद्यपि कर्तेति शब्द कृतिरपि भाति तथापि प्राधान्यनानादित्यर्थः ।
 कार्योत्पत्तिः कर्तृव्यापारस्य साध्यतया फलम् । भाष्ये उपान्त्य नाभिधेयत्वं
 किं त्वनुपपत्तिगम्यत्वं तदेष दृग्भाति न हीति । शब्दोक्तपुरुषाणाम् एत-

च्छब्दापरामर्शेन अर्थसंनिधिना जगन्मात्रपरामर्शं स्वेनैव कृतप्रतिषेधनमपि
 ८ । २० योनिरुक्त्यचोदयम् । भाष्ये क्रमप्राप्यं व्याचष्टे ननु यदिति । इदानीमन्यार्थं तु
 जैमिनि^१ रिति मृचम्यभाष्याणि व्याचष्टे ननु प्राण एवेत्यादिना । प्राणश-
 ब्दो हिरण्यगर्भं वक्ति कुतो ब्रह्मप्रतीतिरिति शङ्कार्थः । आत्मशब्दाद्गम्यत-
 इति परिहारः । गतस्मादिति वाक्योदाहृतेरेव वेदान्तार्थत्वमिदं स्वरभा-
 ष्यवैयर्थ्यमाशङ्क्य सर्ववेदान्तानुगतिस्तेन दृश्यतइत्याह अपि चेति । भ्रम-
 संस्कारे मर्त्यापि श्रोतृभूतभ्रमाभावात् मुक्त्योपमानं सुषुप्ते रूपशब्देन भाष्ये
 कृतमित्यर्थः । विभजते उपाधिजनितविशेषेत्यादिभाष्येणेति शेषः । तद्व्या-
 चष्टे उपाधिभिर्गति । ननु विज्ञानमित्येवास्तु किं विशेषेति विशेषणोक्त
 आह यदिति । गतद्विषेपणाऽविशिष्टं विज्ञानं यतदनवच्छिन्नं सदृशं ब्रह्मैव
 स्यात्तच्च नित्यमिति कृत्वा नोपाधिजनितम् । नापि तेन ब्रह्मरूपेण रहित
 मात्मनः स्वरूपमतेन विशेषपदेन ब्रह्म व्यवच्छेदयाम् । रहित्याभावे हेतु-
 माह ब्रह्मस्वभावस्याऽप्रहाणादिनि । यतस्तद्भूतद्रूपमागमनमिति भाष्यं
 व्याचक्षाणः सुषुप्तौ ब्रह्मभाव दृढीकर्तुं तद्व्यतिरेके समारमाह यदा त्विति ।
 ननु हिताऽहितफलप्रदा नाम नाड्यो द्वामप्रतिसहस्राणि तामिः प्रत्यवमृष्य
 पुगीतति शेतइत्यत्र पुगीतदश्या ऽऽत्माधार उक्तः गवमाकाशः किं न म्या-
 दत आह यदर्पाति । मन्दधियामिति । जांबनिगसहेतुप्रश्नोत्तराभ्यां
 तयष्टिघातादेः सृचे ऽर्थात्मचरणाऽज्ञानादुदीमान्दम् । भाष्योक्तप्राणादिव्यतिरि-
 ३११ । ३ क्तोपदेशं दर्शयति तौ हेति ।

महत्वात् हे बृहत् पाण्डुरा आपो वासस्त्वेनाम् चिन्त्यन्तइति तथो-
 क्तः । प्राणस्यैव चन्द्रात्मत्वात्सोमराजत्वम् अर्थैतस्य प्राणस्यापः शरीरं
 ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति श्रुतेः । आपिषम् । आपिष्यापिष्य । यत्र
 सुप्रस्तत्स्थानं किमिति प्रश्नः । यदा पुरुषः स्वपिति अथ तदा प्राणे
 एकीभवति प्राणः सर्वदेशानामात्मत्वेन महत्वाद् ब्रह्म तच्च ब्रह्म त्यदिति
 परोक्षेणावब्रते परोक्षप्रियत्वाद्देशानाम् । अस्माद् ब्रह्मशब्दात् पूर्वपक्षे
 ब्रह्मोपक्रमः प्राणे घटितः । सर्वेषां श्रेष्ठं गुणोत्कर्षम् आधिपत्यमैश्वर्यं

स्वाराज्यम् अनन्याधीनत्वम् । मनो मनउपाधिको जीवः । प्राणबन्धनः
प्राणश्रयः* ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

३१० । ८

अथ जीवब्रह्मनिर्गुण्यं विशयः पूर्ववत् ब्रह्मोपक्रमात् तत्परत्ववदि-
हापि जीवोपक्रमात्परतेति सङ्गतिः । क्वचित्समन्वयस्य जीवमात्रपर्यवसान-
ननिषेधात्पादसङ्गतिः । मैत्रेयब्राह्मणार्थमनुकामन् प्रातर्द्वयनयेन जामि-
तामाशङ्कते नन्वित्यादिना । यियासता गन्तुमिच्छता । कात्यायन्या
द्वितीयभार्यया । यदादि भगोः भगवन् तेनामृता किं स्यामिति प्रश्नः ।
उपकरणवतामशनवसनादिमतां मिदुरूपस्य वित्तस्यामृतत्वमाधनभावाप्राप्तेः
प्रतिषेधायोगमाशङ्क्य तत्समन्वयकर्मद्वारा प्राप्तिमुपपादयति एवमिति । युतो
तच्छब्दार्थमाह अमृतत्वेति । अमृतत्वमाधनज्ञानोपन्यासाय वेरागमु-
त्यादयितुं वाक्यसन्दर्भमुवाचेत्यन्वयः । वाक्यसन्दर्भे व्याख्याति आत्मेति ।
आत्मा वा अरे इति कृतसन्धिको वैशब्दो नुकाराद्वागञ्च उक्तः । विहि-
तानि विधिवन्निरुद्धैर्बोधितानीत्यर्थः । कस्मादित्यत्र दृष्टव्य इत्यनुवृत्तिः ।
श्रवणादीनि साधनानि यस्य ततथोक्तम् । आत्मनो वेत्यादिवाक्ये विद-
तमित्यम्यानन्तरं भवतीति शेषो दृष्टव्य इत्यर्थः । मतिर्मननं विज्ञानं
निदिध्यासनम् । श्रवणादिना यद्वर्गनं तेनेत्यर्थः । आत्मदर्शनफलमुक्त्वा
ऽनात्मदृष्टौ दोषदर्शकं वाच्यमवतारयति कुत इति । ब्राह्मणयाश्रयमानो
नियोज्यत्वाविभावनेनात्मतत्त्वाद् भ्रंशयेदित्यर्थः । स यथा दुन्दुभेहं न्यमा-
नस्य न बाह्यान् शब्दान् शृणुयाद्गृहणाय दुन्दुभेस्तु गृहणनं दुन्दुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीत इत्यादिश्रुतिर्मर्चितमनुमानं विशदयति यत्फल्विति । ३११ । २०

सः दृष्टान्तो यथा लोकं दुन्दुभेहं न्यमानस्य लक्षणया हन्यमानदुन्दुभ्याभिव्य-
क्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्याद्वाह्यत्वेन यद्वातु न शृणुया-
दिति व्यतिरेकः एवमन्यथो ऽपि दुन्दुभिः शब्दस्य गृहणनं तद्विशेषशब्दो
दुन्दुभ्याघातसंज्ञको गृहीत आघातस्य वा गृहणनं तदवयवविशेषशब्दो

* अथ एवम जगद्विचित्र्याधिकरणं यानाश्रयाधिकरणं वा । पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-
जगद्विचित्र्यात् १६ जीवस्य प्राणनिर्गुण्यं चेतस्याख्यातम् १८ अन्यां तु जैमि-
निः प्रश्नस्यायानाभ्यामपि चैवमेकं ॥ १८ ॥ । दर्शनं वाक्यमिति ८ पृ. पा. ।

॥ स इति नान्ति ८-३ पु. ।

॥ शब्दत्वमिति ८-३ पु. पा. ।

- ३१२ । ८ गृहीत इति श्रुत्यर्थः । आदौरेधोभिरिदु आद्रेधाः । अभ्याहित उपचितः । पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यो । धूमगहणं विष्फुलिङ्गाद्युपलक्षणार्थम् । किं तन्निःश्वसितं तदाह श्रुतिः । यदुर्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीति । अथ-
र्वाङ्गिरसोन्तश्चतुर्विधो मन्त्रः । इतिहास उर्वशी हासराः पुरुवरसमेलं चक्रमे-
इत्यादि । पुराणं सदेव सोम्येदमयन्मासीदित्यादि सर्गादिकथकम् । विद्या
देवयजनविद्याद्याः । उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्या रहस्योपासनाः ।
श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादौ निर्दिष्टाः । सूत्राण्यात्मे-
त्येवोपासीतेत्यादिवस्तुसंग्रहवाक्यानि । अनुव्याख्यानानि संग्रहविवरणानि ।
व्याख्यानानि मन्त्रव्याख्याः । इत्यष्टविधं ब्राह्मणमित्यर्थः* । श्रुतो शब्दसृ-
ष्ट्यर्थोऽर्थसृष्टिरुक्तेति वदन्नामरूपप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाण इति भाष्याभि-
प्रायमाह यदा चेति । सिद्धान्त एव प्रकट इति गतार्थत्वं शङ्कते† ऽतः
शङ्कावसरे ऽपि युक्ता सिद्धान्तभाष्यव्याख्या । स यथा सैन्धवखिन्व्य इति
११ । १६ वाक्येन ज्ञाननिमित्त आत्यन्तिकः प्रलयः प्रपञ्चम्योक्तममाह यथा सामुद्र-
मिति । विलयो घनः । आत्यन्तिकप्रलये प्राकृतो लयो दृष्टान्तत्वेनाच्यत-
इत्याह एतदिति । समुद्रे ऽपि लयः प्राकृतलये दृष्टान्तो न त्वात्यन्ति-
कलये । सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादिदृष्टान्तप्रबन्धस्तत्र हि महा-
प्रलयसमये त्वगादिशब्दलक्ष्यस्पर्शत्वादिसामान्येषु तद्विशेषणां तेषां च
सामान्यानां क्रमेण ब्रह्मणि लय उच्यते इति एवं वा अरे इदं महदिति
श्रुतिं व्याचक्षाण उदाहरति दार्ष्टान्तिके इति । अवच्छेदो ऽल्पत्वम् ।
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति वाक्यं विभजते स हो-
वाचेति । यत्र त्वम्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन विजानीयादिति वाक्यं विषृ-
णाति आनन्देति । विषयाभावे ऽप्यात्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति शङ्कापुन-
३१४ । १ तथे विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्यं तद्वाच्ये ब्रह्म वेति । येना-
हं नामृता स्यामित्यमृतत्वोपक्रमाद् दुन्दुभ्यादिभिस्तदुपपादनात् । ब्रह्म तं
परादादित्यादि द्वैतनिन्दा । इदं ब्रह्मेदं क्षमित्यारभ्येदं सर्वं यदयमात्मे-

* इत्यर्थ इति नास्ति २-३ पु. ।

† कारणमिति २-३ पु. बा. ।

‡ शङ्कते इति २-३ पु. पा. ।

त्यन्तमद्वैतगुणकीर्तनम् । अस्तीत्याख्यातप्रतिरूपकमव्ययम् । विद्यमानपूर्व-
पक्षमित्यर्थः । यदागौह जीवब्रह्मलिङ्गमन्देहे सर्वात्मब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो
जीवधर्मा न ब्रह्मपरतया योज्यन्ते प्रातर्द्वैताधिकरणे* एव तत्सिद्धेः । नापि
प्रसिद्धजीवानुवादेनाऽप्रसिद्धब्रह्मात्मबोधनपरतया । उच्यते सुषुप्त्युत्क्रान्त्य-
धिकरणे† तत्सिद्धेः तथापि जीवमनूय ब्रह्मत्वबोधनादनुवादविधेययो-
र्भेदाभेदाविति मतनिरासेन ऐकान्तिकमद्वैतं प्रतिपादयित्वाह अश्रीच्यत- ३१४ । ८
इति । मेवैयीब्राह्मणविषये जीवमात्रपरत्वपूर्वपक्षेण प्रस्तावमात्रं कृतं तत्कि-
मर्थमत आह भोक्तृत्वेति । भोक्तृत्वादीनां भेदपरत्वेन शङ्क्यमानानां
समाधये इत्यर्थः । भोक्तृत्वं विभजते पतीति । आत्मनस्तु कामाय प्रति-
प्रियो भवति‡ आत्मनस्तु कामाय जाया प्रियेत्यादिसम्बन्ध इत्यर्थः । ज्ञातृ-
तामाह नापीति । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतमित्यर्थः । जीव-
रूपेण ब्रह्मण उत्पन्नमुत्पत्तिमाह साक्षाच्चेति । भोक्तृत्वादेरशेषतया जीव-
धीरिह तु ब्रह्मण उत्पत्त्या मुख्यत एवेति साक्षादग्रहणम् । भाष्ये भोक्तृत्वा-
द्वाग्यजातस्य जीवज्ञानात् सर्वज्ञानोपचार इति जीवपक्षस्योपवृत्तभाषा
तुन्दुभ्यादिभिः सर्वज्ञानोपपादनादुपचाराऽयोगादित्यर्थः । सिद्धान्तभाष्यं गता-
र्थत्ववशेनच्छन्नेन विवृतमित्यभिप्रेत्याह सिद्धान्तस्त्विति । लिङ्गचम-
माधि श्लोकोक्तं दर्शयति तदेवमित्यादिना । पूर्वपक्षमाह आचार्यदे-
शीयेति ।

प्रतिज्ञेति । तदृपेण बहिरूपेण निरूपणं यथा ते तथा । अत्यन्तमभेदे ३१५ । १
ब्रह्मवत्परस्परमव्यावृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मव्यतिरिक्तजायाभावे च तस्यैवापदेशः
ख्यात् तस्य चायुक्तत्वादित्यर्थः । परमात्मनि दर्शयितव्ये यो विज्ञानात्मनोप-
क्रमः स तयोरभेदमादाय । स चाभेदः प्रतिज्ञामिदुये इति योजना ।
आश्मश्र्यमतान्निति जीवो हीति । उपाधिमपेका हेतुः कानुष्ये न
जीवपरभेदे सर्वदेत्यनादिकानि भेदहेतागमकस्य संसारित्वादेरीश्वरविरुद्ध-
धर्मस्येत्यर्थः । वृद्धवैशेषिकदृष्ट्या ऽनाद्यगुण्यामतोदाहृतम् । यथा नयः

* छां. सू. अ. १ पा. १ सू. २८ । † छां. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४४ ।

‡ आत्मन इत्यादिरेतदन्तो घञ्स्फुटित. २-३ पु ।

१ घञ्स्फुटिते प्रतिज्ञेति प्रसङ्गोपपन्न ३ प ।

स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेत्युदाहर्तव्यम् । तद्वि तथा
विद्वानित्यस्य पूर्वोदुम् । अर्थसाम्यात् यथा सोम्येमा नदाः स्यन्दमानाः समुद्रं
प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्युदाहरत् । अनेन जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं

। १८ कार्यकारणभावेन भेदाभेदपरमिति शङ्कते परिहरति न च तेज इति ।
आश्मरथ्यमते कार्यकारणभावस्य वाम्तवत्वेनाऽन्यनत्वात्कियानपीति भाष्य-
निर्द्देशायोगमाशङ्क्याह आत्यन्तिके इति । अभेदे आत्यन्तिके सति विद्य-
मानइति चेदः । आस्थिते कथं चिदभेदे ऽपीदृभेद आपततीति स कार्य-
कारणभावेनवाहक इति लक्षणाया तथाक्त इत्यर्थः । ननुच्छेदाभिधानमेत-
दिति शेषं भाष्य* न सञ्जामात्रं व्यामेधोत्यादियन्त्येन व्याख्यातार्थमित्यर्थः ।
भाष्यं विज्ञातारमिति कर्तृनिर्देशनिर्द्देशाद् काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्ये-
वकारस्याभिप्रायमाह काशकृत्स्नीयेनैवेति । शब्दनिराकरणत्वमेव दर्श-
यति ऐकान्तिके इति । यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत् केन न पश्ये-
दित्यात्मनो ऽन्यकर्मकरणे निषिद्धे तत् आत्मानं जानात्विति शङ्कायां
स्वप्रकाशं । विज्ञातारं केन विजानीयादिति तत्कर्मत्व प्रतिषेद्धम् । एतानि
भेदपक्षे भेदाऽभेदपक्षे च निषेद्धं न शक्यानि प्रमाणादेः सत्त्वादित्यर्थः ।
आत्यन्तभिन्नस्य तत्केनेति प्रतिषेधा विज्ञातारमिति व्यावृत्तत्वेन जीवग्रह-
णाऽनिषेध इति केन विद्युक्तमुक्तम् । आत्मैवाभूदिति भेदाभेदप्रतिषेधात् ।
यच्च हि द्वैतमिवेति इवकारेण द्वैतवैतव्यापकमात्रं श्रुत्यनुसारिकाशकृत्स्न-
मतादत्यन्ताद्वैतसिद्धौ जीवस्य ज्ञातृत्वमविद्यावस्थायां भूतं तदालोचनेन
तन्निर्द्देश इत्यर्थात्स्थितम् ।

इदानीं पौरुषेयी काशकृत्स्नदृष्टिर्मनषेक्ष्य श्रुतिर एव निर्द्देश्यते इत्याह
८ । ५ न केवलमिति । यदि श्रुतिवित्काशकृत्स्न इति तन्मतमादृतं हन्त किं न
श्रुतिविद इतरे आचार्या इति शङ्कते कस्मात्पुनरिति । पुंगौरवेण श्रुत्यनुमाना-
द्वरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं गृहीतमिति परिहारार्थः । दर्शिनं पुरस्ताद् । यच्च
होत्यादिश्रुतिमन्त्वमित्यर्थः । उक्तश्रुत्युदाहरणभाष्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य बहु-
वाक्यप्रदर्शकत्वेन परिहरति श्रुतिप्रबन्धेति । स्मृतमन्त्वं च स्मृत्युपन्या-

* भाष्यमिति नास्ति २ पु. ।

‡ सत्यत्वादिति १ पु. पा. ।

† स्वप्रकाशमिति नास्ति २-३ पु. ।

§ पक्षमिति २ पु. पा. ।

सेनेति शेषः । भाष्यगत उपसंहार उपक्रमे यस्य तच्छ्रुतिमत्त्वं तथोक्तम् ।
उपसंहारोक्तिस्तद्वद्वारा ऽप्यजामित्वाय । अतश्चेत्याद्यभ्युपगन्तव्य इत्यन्त
भाष्यमुपसंहारार्थं ततः परं श्रुतिप्रबन्धोपन्यासाय । अतश्चेति पाठे
बहुप्रमाणदृष्टिरवश्यतया सूचिता । भाष्यकारेण स वा गण इति श्रुतिमुदा-
हृत्य सर्वविक्रियाप्रतिषेधादिति तात्पर्यमभाषि तद्विशदयति जननेति । ३१८ । १२
श्रुतावमर इत्यपक्षप्रतिषेधः । भाष्यस्य युतीनामनन्यथासिद्धिमाह परिणा-
मेति । अन्यथा निरपवादविज्ञानानुपपत्तेरिति भागं व्याकरोति अपि चेति ।
भेदाऽभेदावविरुद्धावुत विरुद्धौ नाद्य इत्याह विरोधादिति । अविरोध-
श्चेद्वेदे ऽप्यत्यन्तभेदाविरोधान्न भेदाऽभेदावकाश इति भावः । द्वितीये
विषमबलौ समबलौ वा । आद्यमनृद्य प्रत्याह नात्मनीति । भाष्ये निर-
पवादत्वमत्राध्यत्वम् । द्वितीयमनुभाष्य दृष्यन् सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्ते-
श्चेति भाष्यभावमाह अथ न्विति । समबलबोधितविषये* विषये मगयः
सत्प्रतिपक्षानुमानवदित्यर्थः ।

भेदाऽभेदव्यवस्था चेद्विंशतिविधिनिषेधवत् ।

कार्यकारणयोस्ताह नैकत्र म्ते भिदाऽभेदे ॥

यथा ऽर्गोषोमीयाहंसायां विधिवृथाहंसायां निषेधा नैकत्रैव गणं
कारणमेकं कार्याणि नानेति भेदवादः । गण म्यात् ।

सामानाधिकरण्यं यद्वैमकुण्डलगं न तत् ।

भेदाऽभेदावगाहीति प्राग्याचम्यतिर्नेरितम् ॥

भाष्यस्य युत्या भेदाऽभेदो निरन्तावित्याह एकत्वमिति । स्थित-
प्रक्षेति भाष्ये स्थितिर्निमगयता । लोकप्रसिद्धा जीवश्चरभेदमाह कथं
तर्हीति । अनुमानादप्याह कथं चेति । यदिभूदुधमंयनत्ताना दहनतुहि-
नवनथा च जीविगावित्यर्थः । म्याभाषिक विरुद्धधर्मयन्वर्मासद्वैमोपाधिक तु
विम्बप्रतिविम्बयोगनेकान्तमिति गाङ्गित्या परिहरति भेदवादं अविद्ये- ३१९ ।
न्यादिना । भाष्यकृद्भिः श्रोताभेदमिद्वै मृषा भेद इति प्रतिपादित सदयु-
क्तम् । भेदाभेदमभवादित्यागङ्गाह न तावद्वेदाऽभेदाविति । अविद्या-

* विषये इति नास्ति ८-३ पु. । । व्यवस्थायाद इति ८-३ पु. पा ।

१. वैमकुण्डलयोगं तर्हीति पाठः. परिमनादयनीयत । (परि पृ. १३२)

अथ त्विविदोपधानं चेत्यादिना वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । मा भूतमेकत्र
भेदाऽभेदो भेद यथास्तु मेत्याह द्वैतेति । लोकप्रसिद्धिमन्यथासिद्धयत्यनु-
६ । १५ मानं वा ऽनेकान्तयति तत्र यथेत्यादिना । परस्मिन्मुच्यते प्राचीनैराचार्यै-
विद्या ब्रह्मणीति घटद्विगित्यर्थः । अनादित्वमात्रे बीजाङ्कुरदृष्टान्तो न तु
जीवाविद्याव्यक्तिभेदे । उत्पन्नौ हीनरेतराश्रयदोषो ऽनाद्यो जीवाविद्यायोश्च
नोत्पत्तिः । इतरेतराधीनत्वं तु म्यात् । तच्च दृष्टमविद्यातत्संबन्धयोर्वा-
च्यवाचकत्वादीनां चेत्यर्थः ।

यदत्राह केशवः ।

यदुपाधिप्रतिशृणुम्य संसारो नाशितात्मनः ।

तल्लक्षितम्य चेद् ब्रह्म मुक्ता तद्रूपमुच्यताम् ॥ इति ।

तत्र । यतो न विशेषणम् अविद्या नाप्युपलक्षणं किं तृपाधिः । कं
पुनरेषां भेदः । उच्यते । कार्यान्वयित्वेन विभेदकं हि विशेषणं नैल्यमि-
वात्पलम्य । अनन्वयित्वेन तु भेदकानाम् उपाधिता लक्षणता च
सिद्धा । तत्र च ।

यावत्कार्यमवस्थाय भेदहेतोरुपाधिता ।

कादाचित्कतया भेदार्थाहेतुरुपलक्षणम् ॥

नान्नितात्पलमानयेत्यत्र हि नैल्यं व्यावृत्तिप्रयुक्तानयनकार्यान्वयि सदु-
त्पलं रक्ताद्वावर्तयति । अलक्तककाको तु स्फटिकगृहकार्येयान्वायेति ।
अलक्तकं तु यावद्वक्तस्फटिकानयनमनुवर्तते । काकस्तु न चैवगृहगमनं
यावदनुवर्तते । तदिहाऽविद्या न विशेषणमिति न तन्नाशे जीवनाशः । न
चोपलक्षणमिति न ब्रह्मणि संसारो यावत्संसारं चानुवर्तयते । तन्निवृत्तेः
च जीवः स्वं ब्रह्मभावमेप्स्यति । त्वया ऽपि लिङ्गशरीरावच्छेदाभ्युपगमात्
समो पर्यनुयोगपरिहारो । न चोपाधिकस्य सत्यत्वमित्यनन्तरमेव
ब्रह्मण्यत इति ।

अत एवेत्येतद्विशृणोति न खल्विति । अविद्याधीनजीवविभाग-
स्यानादित्वादुद्दिष्ट्याभावो ऽसिद्धः । अनादित्वान्न मायाया आरचनाभावः ।
संसारस्याऽनावित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्येवाद्यमित्यर्थः । न मायाकृत्-

संसारे प्रयोजनानुयोगो गन्धर्वनगरादिभ्रमवदित्यादिशब्दार्थः । अविद्योपा-
धिवर्णनं नाममात्रभेदादिति भाष्यविरुद्धमित्याशङ्क्याह अत्र चेति । नामे-
त्यवस्तुत्वेनाविद्योक्तिरित्यर्थः । यदा दर्पणादग्रेऽपि मृत्पादाववदातत्वा-
देर्भानाभाने तत्त्वे तदा कैवाऽपिदायाः कथेत्याह यथा हीति । अविद्या
गुहा न गिरिदरी । सा चैकस्मिन् स्वयंप्रभे निरर्शे ऽपि भानाभाने वर्तयत्य-
संभावनीयावभासवतुरत्वादिति भाष्यटीकयोर्भावः । नन्वेक्यासिद्धावुपाधिना
भानाऽभानसमर्थनं तदेवासिद्धमिति शङ्कते अस्तु तर्हीति । ये तु निर्वच्य
कुर्वन्तीति भाष्य व्याख्यानपूर्वकं प्रतीकृत आदत्ते ऽपि त्वित्यादिना इती-
त्यन्तेन । आप्तरथस्य घेदान्तार्थबाधकत्व भाष्योक्त स्फुटयति ब्रह्मण
इति । भागशः परिणामे कार्यत्वं सावयवत्वात्तत्त्वानित्यत्वं सर्वोत्तमा
परिणामे च सर्वाभावादित्यत्वं साक्षादित्यर्थः । अनेन कृतकमनित्यमिति
भाष्य व्याख्यातम् । न्यायेनासङ्गतिर्व्याघातात् । औबुनोमेन्यागामङ्गतिमाह
एवमिति । भिन्नयोरैक्यायोगादेकत्वशास्त्वैक्यत्वमङ्गतिमित्यर्थः । सम्या-
नभेदो नेरन्तर्यणावम्यानम् । अथ नदीपाथःपरमाणवः समुद्रावर्थायैक्य
यान्ति तच्चाह एवं समुद्रादर्पीति ।

३२० । १९

भास्करस्य मतमनृदा दृष्यान्त ये त्वित्यादिना । सावयवत्वमव-
यवारब्धत्वं साशत्व भागवत्वमात्रमिति परो मेने । गन्धर्वनगरादिभ्रमित्य-
ज्ञानदशायां कार्यकरत्वात् सत्यत्वमित्युक्तम् । दिगाग्भ्य आर्त्तमिति मते
दृष्टान्तमाह वागोरिति । नेम्याकारकणाय नगनत्मयोगयाः प्राप्रयोगकाशा-
शनिर्दृष्टादन्यथा चानिर्दृष्टात् कल्पितनभोऽवच्छेदा नभ्यपगमाच्च कणमन्म-
योगो वा आकाशाग इत्युक्त म्यादित्यर्थः । किं व्याप्य संयोगो न घा ।
आद्यमबुपलम्भात्रिरस्य द्वितीय निगम्यति न हीति । व्याप्रपन्नमादायाऽन्-
पलम्भम्यान्यर्थासिद्धिमाशङ्क्याह व्याप्येवेति । कणम्य परिच्छेदात्कानि-
त्कप्रयेत्यर्थः । परिहृते ऽपि सर्वत्र प्रथनप्रमङ्ग तत्कार्यम्य सर्ववर्षातिमाह न
नामेति । अज्ञातम्य तस्य गन्धर्वोहसुत्वादित्यर्थः । इदानीमगमाच्च
साधारणं दृषणमाह न चेति । भिन्नयोनानागागत्वमग्न्यमहिष्यज्ञाभिन्नम्यो-
केकवत्तापि भिन्नाभिन्नयोस्तद्विरोधम्य समन्वयमेष । उक्त्यादित्यर्थः ।

नभोगम्याविद्याकल्पितत्वमाक्षिप्य समाधत्ते न च काल्पनिक इति ।
यत्काल्पनिकं न तदज्ञातदशायामस्ति रज्जुभुजङ्गवरश्चोचलदणशो यदि
काल्पनिकत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्यजीविकः* प्रतीतसनाकमर्हि कथमज्ञायमाने

२२ । ५ ऽस्ति । इष्टप्रसङ्गतामाण्डूयाह असंश्चेति । अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्द-
धीहेतुस्तदज्ञातदशायामयदसत्स्याततः शब्दधीर्न स्यादित्यर्थः । अज्ञा-
तत्वं तदानीमसिद्धिमित्यापादकाऽसिद्धिमाह अज्ञातत्वेति । कुतो ऽसिद्धि-
रत आह कार्येति । निगूढो ऽवाभिसन्निस्तमजानन् शङ्कते कार्योत्पा-
दादिति । शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाद्या श्रोत्रम्याभिव्यक्तिः सा कार्या-
त्यराचीति प्राक् कार्यादसंश्चोचं स्यात्तद्वृत्तानु तत्सत्त्वे चक्रकं सति श्रोत्रे
तत्कार्यं तस्मिन्सति श्रोत्रानुमानं ततश्च श्रोत्रसत्त्वमिति । तथा च नियत-
प्राक्मन्वात्मककारणत्वमस्य न स्यादित्यर्थः । निगूढाभिमन्थ प्रकटयति
न पूर्वेति । पूर्वपूर्वकार्यलिङ्गकानुमित्युपाधिकसत्त्ववतः श्रोत्रादिदानीन्त-
नकार्यादय इत्ययुक्तमजानतामपि श्रोत्रं शब्दोपलम्भादिति चेत्तत्राह
असत्यपीति । यथा कल्पितप्रतीतिः सत्त्वोपाधिस्तथा तत्संस्कारो ऽपी-
त्यर्थः । गतदुक्तं भवति । अभासमानं कार्यकर श्रोत्रमिति न वास्तवं सत्त्वं
कल्प्य भ्रमसंस्कारोपाधिकसत्त्वसंभवादिति । अथ संस्कारः कुतः । प्राक्तना-
नुमितेरेति चेत्तर्हि अनवस्येति शङ्का परिहरति अनादित्वाच्चेति ।
। ११ अथ नैकैकस्यानादित्वं न च प्रवाहे नाम वस्तुवत आह अस्तु वेति ।

नोपपद्यते ऽर्थः परमार्थत्वं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वम् । कर्णनेमि-
मण्डलोपाध्यधीनं सत्त्वं श्रोत्रम्येति नाज्ञातसत्त्वविरोधो निरुपाधिकभ्रमेषु
प्रातीतिकसता इति वा पारंगारः । किञ्च ।

आरभ्य श्रोत्रमस्माकं नभसा दिग्भिरेव वा ।

वायोः सांशत्वतः प्राणो भागः सत्यश्च संभवेत् ॥

हृषाणि शरीराणि विचित्य निर्माय तेषां नामानि कृत्वा तेषु
प्रविश्याभिवदन् य आस्ते एत महान्तं पुरुषमहं वेदेत्यर्थः । ॥

* मात्रजीविक इति १ पु. पा. ।

। पश्यति मूलतः ३-२ प. ।

१ अत्र षष्ठ वाक्यान्वयाधिकरण पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-वाक्यान्वयात् १९ प्रति-
ज्ञामिदृलिङ्गमित्याश्रयः २० उत्क्रमिष्यत एवभावादित्याहुर्नामः २१ अवास्थिते-
रिति काशकृत्वः २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ ३३ ॥

३२२ । १०

मध्येषादं वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह स्यादेतदिति । व्यवहित-
सम्बन्धापौनरुक्त्ये फले इत्यर्थः । जन्मादिसूत्र*सङ्गत्यभिधित्वायां प्रथम-
सूत्रार्थानुश्रुतेन यथाभ्युदयहेतुत्वादित्यादिभाष्योक्तेन किमप्रयोजनमत आह
अत्र चेति । ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य विचारप्रतिज्ञया सङ्गतमुक्त्वा तेना-
भ्याधिकरणस्य कारणविशेषविचारपरस्य सङ्गतिरुक्ता । आकस्मिके हि
लक्षणे तद्विशेषविन्ता ऽप्याकस्मिकी म्यादित्यर्थः । अत एवाध्यायसङ्गतिश्च ।
ब्रह्मकारणत्वाभ्युपगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिरासमाभ्यात्पादमङ्गतिः । अवशेष-
माहेत्युक्ते तमवशिष्यमाणमर्थमाह एतदुक्तमिति । कारणत्वमात्रं लक्षण-
मुक्त्वा यदि ब्रह्म निमित्तमेवेति पक्ष आर्यायेत तदा जगदुपादानमभ्युपेयं न
वा । आद्यं निरम्य द्वितीयं निरम्यति । अस्मिन्वाद्येति । भाषकायंभ्य
गगनादेरवश्याश्रयणीये उपादाने तदधिष्ठातृत्वेन निमित्तत्व यक्तव्यं तत्-
नभ्युपगमे तन्न स्यादित्यर्थः । उभयकारणत्वपक्षे प्रधानानभ्युपगमात्प्राति-
व्याप्तिः । अद्वैताऽप्यासेधकत्वाच्चैवविधकारणत्वस्य न लक्ष्याप्याप्तिर्नाममघ
इत्यर्थः । एतदधिकरणमित्युक्तकारेण च जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वव्यव-
हारः । यद्यपि तदनन्तरमिदमावश्यं तथापि निष्पीततात्पर्यवैदान्तोर्नि-
मित्तत्वमात्रमात्रकानुमानस्य कालातीतत्वं मुख्यमिति समन्वयावसाने
निलिखे । अप्रदर्शितं तु विषये समन्वयो दुष्प्रतिपाद इति कारणतामात्रं
तत्रोक्तम् । हेतितृत्वश्रुतेरुक्तिज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्त-
मेवेतिपादानमपीति संगये पूर्वत्र प्रतिज्ञां मुख्यामाश्रित्य जावपरत्वं वाक्यस्य
निरस्तम् इह तु निमित्तोपादानभेदाद्गोणी मेति सङ्गतिमभिमन्याय पूर्व-
पक्षमाह ईक्षेति । ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिर्गन्तितृत्वात्कृतृत्वात्स्वतन्त्रत्वादिति ३२३ ।
यावत् । प्रभुत्वाच्च राजयत् । मुख्यादुपादाने राज्ञि साध्यैकन्यव्यावृत्तये
प्रतिज्ञाया द्रव्यपदम् । ब्रह्म न पृथिवीप्रकृतिर्निगन्धत्वाद्यभावयदित्यादिप्रयो-
गान्मत्वा ऽऽह अस्मरूपतेति । एतेषामनुमानानामाशङ्क्यातीतकालतां विष-
यव्यवस्थया परिहरति आगमस्येति । आगमे हि यत इति पञ्चमी न
प्रकृतायपि तु हेतुत्वमात्रे हेतुमनुष्येभ्यः ऽन्यतरस्या दृष्य इति हेतार्थमनु-

* व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २ ।

+ द्वितीयादिरासमाहोति २ पु. पा ।

प्यात्र हृष्यप्रत्ययविधौ तत आगत इति प्रकृतस्य पञ्चम्यर्थस्य हेतोरिति विशेषणेन हेतावपि पञ्चमीज्ञापनात् । अतो न विरोध इत्यर्थः । ननु
 २३ । १८ निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोजना तत्राह एकेति । इत्यादिना
 यत्प्रतिज्ञातमित्यन्वयः । ननु प्रतिज्ञादृष्टान्तो प्राधान्यपरो नेत्याहुः न मुख्यं
 इति । नन्वनुमानबाधादौघता ऽत आह न चेति । अस्त्वागमो निमित्त-
 त्वपरस्तत्राह सर्वे हीति । कथमैकान्तिकाऽद्वैतपरत्वं प्रकृतिविकाराभि-
 धायिवेदान्तानामत आह द्वैतेति । कार्यस्य विवर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेके-
 णाभावे वेदान्तानां तात्पर्यमित्यर्थः । यदि तज्ज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानार्थे ब्रह्मो-
 पादानमस्तु तर्हि ततो ऽन्यन्नमित्तमत आह न चेति । न केवलमनुमा-
 नस्य प्रतिज्ञादिनिर्ज्ञेयोधो ऽपि तु श्रुत्या ऽपीत्याह यत इतीति । यत्
 ज्ञापकाद्वेतो पञ्चमीति तत्राह न कारणमात्रइति । ज्ञापनेन विध्युन्नय-
 नाद्वरमिह प्रत्यक्षविधिप्राप्रकृतित्वाोपादानमिति भावः । अपि च गुणव-
 चनेषु हेतुपञ्चमी दृश्यते जाड्याद्वदु इत्यादिषु । न च ब्रह्मगुणो ऽनाश्रित-
 त्वाद् येन यत इत्यस्य गुणवचनता स्यादिति जिनिकर्तृजायमानस्य
 प्रकृतिरपादानसंज्ञा भवति ततो ऽपादाने पञ्चमीति सूत्रेण प्रकृतौ स्मर्यतइ-
 त्यर्थः । भाष्यम्यश्रुतिं व्याचष्टे दुन्दुभीति । सौच्यमिध्या ऽनागतवस्तु-
 नोच्छा तस्या व्याख्या संकल्प इति । यतया ऽभिध्यया स्वातन्त्र्य दर्शितं
 तेन च निमित्तत्वं श्रुतौ दर्शितमित्यर्थः । बहु म्यामित्यभिध्याया ईश्वर-
 विषयत्वेन कार्यकारणाऽभेदमृचनानुपादानत्वमुक्तमित्यर्थः । साक्षाच्चेति सूत्रो-
 दाहृतश्रुतावाकाशशब्दे ब्रह्मवचन इत्याह ब्रह्मण इति । व्याचष्टे इति ।
 उपादानान्तरेत्यादिनेति शेषः । आकाशादेवेति श्रोतावधारणोक्तापादाना-
 न्तराभावं साक्षादिति सूत्रपदेन दर्शयति इत्येवं व्यवहितान्वयेन भाष्यं
 योजयति आकाशादेवेति । भाष्ये प्रकृतियहणमुपलक्षणार्थमित्यर्थः ।
 ३२५ । ८ निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मत्वेने-
 ति । पूर्वसिद्धस्येति । भेदेनानिर्वचनादभिन्न इवेति योजना । सामान्येन
 द्रव्यत्वादिना विशेषेण पृथिव्यादिना निर्वाच्यमिति निरुक्तपदव्याख्या द्वे वा-
 व ब्रह्मणो रूपे इति । मूर्तामूर्ते ब्रह्माभेदेन श्रुतं तत्कथं स्यादिति ब्रह्मो-
 पादानं न स्यादिति व्यतिरेक सिद्धवत्कृत्यान्वयमाह यदीति । तद्वैबंरूपं

स्यादिति शेषः । विशेष्येति* । साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुं प्रत्याशयस्य च
याहकृतयोपजीव्यागमविरोधादित्यर्थः । भास्करस्त्वहं ब्रह्ममिति योनिरिति
परिणामादिति च सूचनिर्दृश्याच्छ्रुत्यागमकारेण ब्रह्मनन्दिना परिणामस्तु
स्यादित्यभिधानाच्च परिणामवादो वृत्तुसम्मत इति तत्प्रतिबोधयति यं चेति ।
ब्रह्मनन्दिना हि नासतोऽनिष्पत्त्यात्प्रवृत्त्यानर्थक्यं तु सत्त्वाविशेषादिति
मृदसत्यत्वाप्रतिषेधेण पूर्वपक्षमादर्शयं न सव्यवहारमात्रत्वादिति अनिवर्तनीयता
सिद्धान्तिना ऽतः परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभिप्रायं सूचं त्वेतदभिप्राय-
मेवेत्यर्थः । उदाहरिष्यमाणयुतिममता युक्तिमाह न खल्विति । परिणामः ३२६
सर्वात्मना एकदेशेन वा । नाद्यः । सर्वात्मना प्राक्तनरूपस्यागादनित्यत्वापत्तेः
श्रोतनित्यत्वविरोधात् । न द्वितीयः । निष्कलश्रुत्यवगताऽनश्रुत्याविरोधादि-
त्यर्थः । नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्दृश्याविवरणम् ।

एव सौचपरिणामशब्दो विद्यन्तेपरतया योजितः । इदानीं तु यथाश्रु-
तमाश्रित्य परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य मुख्यसहस्येन विद्यन्ततामाह न च
मृद इति । मृद एव सत्यत्वावधारणात्कार्यमिष्यात्व श्रुतिराह एकमे-
वाद्गुतायमित्यादौ साक्षात्तेति नेतीत्यादौ निषेधेन । ननु सृष्टिश्रुतेः सप्रप-
ञ्चता ऽस्तु नेत्याह न हीति । उपक्रमाद्यवगतात्पार्यमहावाक्यमध्यम्या-
द्यान्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वामित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह भ्रान्ते ब्रह्मोपादानत्वं पूर्वपक्ष एव समर्थितः स्याद्
निर्विकारत्वश्रुतयः प्राक् सृष्टेरविकारितामाहुर्गिति । तन्न । वाक्याभासोऽन्य-
भ्रममात्रमिदं ब्रह्मोपादानत्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः स्वप्रवृत्त्यर्थक्रियाप्र-
मथप्रपञ्चाम्यदत्तं सिद्धान्तसमतामिति भेदोपपत्तेः । प्रलयश्रुतिभिरेव प्राग-
विकारित्वमिदं निर्विकारश्रुतिस्तत्परा निर्विकारित्वं विकारात्यन्ताभावा-
ब्रह्मधर्मः स चानिर्वाच्यो विकारमनिर्वाच्यं न सहते सत्य इव तत्र घटा-
भावः सत्यघटं न चाद्वैतं व्याहन्तीति ॥

* विशेष्येतीति नास्ति १ पु० ।

† अत्र सप्रपञ्चम प्रकृत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १-प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्ता-
नुपगोधात् २३ अभिधोषदेशाच्च २४ साक्षाच्चोभयाम्बानात् २५ आत्मकृतः परिणा-
मात् २६ योनिरिव हि गीयते २७ ॥

३२९ । १

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अध्यातिदेशस्य जन्मादिमूचेणाक्षेपसङ्गतिं दर्शयन् अध्यायसङ्गतिमाह
स्यादेतदिति । ब्रह्मोरीकृत्य कारणान्तरप्रत्ययस्यानात् पादसङ्गतिः ।
उपप्लवमानत्वाद् बुद्धौ प्रतिभाममानत्वात् ।

जगतः प्रकृतिर्वत्स यदि म्यान्मृद्विदर्शनात् ।

अणवादयो ऽपि किं न स्युर्वेदधानानिदर्शनात् ॥

इत्यवान्तरसङ्गत्यधिकशङ्के । न्ययोधफलमाहरेति भिन्धीति किमत्र
पश्यसीति अग्न्य इमा धाना इति आसामेकां भिन्धीति किमत्र पश्यसीति न किं
चन भगव इति एतस्य सोम्येषो ऽणिमन् एव महान्न्ययोधस्त्युतीति जगतः
प्रागवस्थाया दृष्टान्तः श्रूयते । अत्र न किं चनेति शून्यस्वभाववादावणिमन्
इत्यदृश्यमानाणुनिर्देष्टादणुवादश्च भान्ति टाट्टान्तिका इति । सिद्धान्तस्तु

मृदादयो हि दृष्टान्ताः प्रतिज्ञामनुरुन्धते ।

धानास्तामुपरुन्धाना भक्तिमार्गं प्रपेदिरे ॥

इह खल्वेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञातं प्रधानं नामटादिपक्षेषु क-
ल्पते अतो न किं चनेत्यनभिष्यक्तिराणिमन् इति सूक्ष्मता चेत्तेति । अध्या-
१ । ४ यार्थं सङ्कलयति प्रतिज्ञेति । प्रथममूचे विचारप्रतिज्ञा । लक्षण द्वितीये ।
लक्ष्यमाणे समन्वयः चतुर्थे । स च तत्रेवेति शिष्टायां विषाद्यां नान्यचेति
चतुर्थपादे । इत्येतत्सर्वमत्राध्याये साधितमित्यर्थः* ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्य-
भगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ सम्पूर्णश्च समन्वयाख्यः प्रथमो ऽध्यायः ॥

	अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि	८	४०
सूत्राणि	२८	१३४

* अत्र अष्टमम् सर्वव्याख्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन सर्वं व्याख्याता
व्याख्याताः २८ इति ॥

NO. 13.

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. D. LITT.

PROFESSOR OF SANSKRIT

IN THE

VEDĀNTAKALPATARU

BY

AMATĀNANDA

EDITED BY

RAMA ASTI TATANGA

PROFESSOR OF SANSKRIT

VOL. VI

Part II

PRINTED AND PUBLISHED BY

L. T. LAZARUS & CO. BENARES

MAY BE HAD OF THE PROPRIETOR, CHANDRASEKHAR BHATTACHARYA,

10, CHANDAN PALLE, CHANDRASEKHAR

CHOWDHURY, 10, GAZA DOME, BANGALORE, INDIA.

PRICE 50 CENTS

वेदान्तकल्पतरुः ।

— १५० —

निखिलदर्शनपारदृश्ववाचस्पतिमिश्रकृतभामतीव्याख्यारूपः
परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमदमलानन्दभगवदुपाधिपूज्यः ।

— १५१ —

तच्च द्वितीया भाग द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थोऽध्यायान्तः ।

• ✽ •

काशीम्यराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन
मानवबन्धुपादुतेनङ्गारामशास्त्रिणा संपादितः ।

कारयाम्

मैट्रिकल ज्ञान नास्ति यन्त्रालये

इ. जे. लाज्जरम् कम्पन्याग्रेन मुद्रायित्वा प्रकाशितः ।

येक्रमसंयत ११५४

श्रीः ।

विज्ञापनम् ।

इति किल वर्षषयात्पुर्वमस्य वेदान्तकल्पतरुनामकस्य भामतीव्याख्यानरत्नस्य मुद्रणकार्यं समाप्तम् तदुक्तं नोत्कण्ठितानां तात्कालिकोत्सुकाश्चि-
नेदनाय प्रथमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमादिम भागं यावच्छस्य त्यज्या सशोधन-
पुस्तकं समुद्र्य तेषां पुस्तकं उपहारोक्तवानस्मि खनु १९५० वैक्रमवत्सरे ।
अये च तथैवात्माहमर्थायिनयन् क्रमशोऽनुवर्तितकायां दिष्ट्याऽद्यावधिष्ठं
द्वितीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तं भागं श्रुत्वा नयनपथमयत्नयितुं
नाविषयप्रयत्नेऽस्मीति काष्ठागतमानन्दमनुभवामि ।

अस्मिन्च भागे पूर्वस्मिन्नियं प्रदत्ताधिकरणमृषीषः प्रदर्शितश्रुतप-
ञ्चस्य श्रुतपामाधिकरणमौलभ्याय वर्णक्रमेण तत्सूत्रोपचमादितः पृथग् निर्मि-
तवानस्मि । वैशमकवेदान्तसूत्रपाठं च तद्विद्वत्तया मौक्त्यायावत्क्रमेण
विनिवश्य सचन्यान्वधिकरणप्रधानमृषाणि सपुण्यं वन्दे । स्थूलसूत्रैर्गोणानि च
स्थूलैरक्षरैर्विनियोजितवानस्मि उपन्यस्तशब्दास्मि तेषामध्याय, पाद, सूत्रा-
धिकरणाङ्कान् गथाक्रमम् । गायामि च काटिशो धन्यशान्तिस्त्रिखिलमङ्गलनिदान-
स्य परमेश्वरतुल्यदनुयहार्हादद महत्कार्यं निरवयह फलैरह सम्पादयितुं
पारितवानस्मि ।

वितरामि च तेभ्यो महाशयेभ्यः पूर्वभागे सुगृहीतनामधेयेभ्यो
येस्तावत् पुस्तकवितरणादिना साहाय्येन सर्वार्थितेवात्माहो ॥ ॥ ॥

अनेन च अन्येन सह मुद्रमाण्येतद्व्याख्यानस्य परिमलस्य द्विती-
याध्यायान्तं भागं श्रुत्वा दृग्गोचरतामुपनीय साम्प्रतमवशिष्टमध्यायद्व-
यस्य तथाकरणे प्रवर्तितप्रयत्नोऽस्मि, आशासे चागामिनि वत्सरे पञ्चेषु दिनेषु
निजमनोरथपूर्तिं, प्रार्थये च परमेश्वरान्निखिलप्रत्यहपरिहारम् ।

अथ च महान्तमायासमनुभूय प्रकाशिते गन्धरत्ने स्वार्थवशाद्वा,
 विषयसौष्ठवाद्वा, गन्धकर्तृगौरवाद्वा, मादृशजनोत्साहवर्धनाय वा, ममोपरि
 दयया वा दोषदृष्टिमुत्सृज्य नयनार्पणायासानुग्रहप्रार्थना तु गुणैकगृह्याणां
 स्वतःप्रवृत्तानामन्तर्वाणिवरेण्यानां पुरतो ऽप्रसुप्तप्रबोधनरूपतया मामकीनं
 वेयात्यं वा प्रकाशयेत्, सिद्धसाधनरूपतया पिष्टपेषणकल्पा वा भवेदिति
 जानन्नपि तेषां सौजन्यपर्यालोचनेन जातधृतिर्वस्तुते। निजविनयाविष्कर-
 णाय प्रवृत्तो नापराधपक्षे न वा मुखरतया उपेक्षापक्षे निक्षिप्तो भवेयमिति
 बाढं विश्वसिमिति । शम् ॥

वाराणस्याम्

वेक्रमसंघत् १६५४

}

मानवल्ल्युपाहुः

तेलङ्गरामशास्त्री ।

द्वितीयाध्यायमारभ्या समाप्तेरधिकरणसूची ।

तत्र अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य

प्रथमे पादे

सं.	अधिकरणात्म	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	पृ. — पृ.	पृ.
१	स्मृत्यधिकरणम् ।	१ — २	(२)	२२८	१ — २३१	११
२	योगप्रत्युत्थाधिकरणम् ।	३	(१)	२३१	१२ — २३२	११
३	विनतगुणत्वाधिकरणम् ।	४ — ११	(७)	२३२	१३ — २३४	१२
४	शिष्टापरिवर्थाधिकरणम् ।	१२	(१)	२३४	१३ — २३४	२०
५	भोकापत्यधिकरणम् ।	१३	(१)	२३४	२१ — २३४	८
६	आरम्भणाधिकरणम् ।	१४ — २०	(७)	२३८	७ — २४२	२४
७	इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।	२१ — २३	(३)	२४३	१ — २४३	१२
८	उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।	२४ — २५	(२)	२४३	१३ — २४४	१५
९	कृत्वप्रसक्त्याधिकरणम् ।	२६ — २८	(३)	२४४	१८ — २४५	६
१०	मयोपत्ताधिकरणम् ।	२९ — ३१	(३)	२४५	७ — २४५	१७
११	प्रयोजनयत्नाधिकरणम् ।	३२ — ३३	(२)	२४५	१८ — २४७	६
१२	वैषम्यनैर्घण्याधिकरणम् ।	३४ — ३६	(३)	२४७	७ — २४८	१३
१३	सर्वधर्मापपत्त्याधिकरणम् ।	३७	(१)	२४८	१३ — २४८	२

द्वितीये पादे

१	रक्षानुपपत्त्याधिकरणम्)	१ — १०	(१०)	२५०	७ — २५८	१८
	अनुमानाधिकरणं वा ।)					
२	महत्कार्याधिकरणम् ।	११	(१)	२५८	१७ — २६३	२५
३	परमाणुसंगतकारणान्याधिकरणम् १२ — १७		(६)	२६४	१ — २७३	४
४	समुदायाधिकरणम् ।	१८ — २७	(१०)	२७२	५ — २८४	१६
५	अभार्याधिकरणम्)	२८ — ३०	(३)	२८४	१७ — २८८	५
	उपलब्ध्याधिकरणं वा ।)					
६	वर्कस्मिन्नसम्भार्याधिकरणम् ।	३१ — ३६	(६)	२८८	६ — ३०१	२३
७	वर्त्याधिकरणम्)	३७ — ४१	(५)	३०१	२४ — ३०६	४
	पाशुपत्ताधिकरणं वा ।)					
८	उत्पत्त्यसम्भार्याधिकरणम् ।	४२ — ४५	(४)	३०६	५ — ३०७	४

तृतीये पादे

१	विषयधिकरणम् ।	१ — ७	(७)	३०८	१ — ३११	१५
२	मातरिष्यव्याख्यानाधिकरणम् ।	८	(१)	३११	१६ — ३१२	५
३	असंभवाधिकरणम् ।	९	(१)	३१२	८ — ३१३	१०
४	संज्ञाधिकरणम् ।	१०	(१)	३१३	११ — ३१४	२५
५	वर्कधिकरणम् ।	११	(१)	३१५	१ — ३१५	६
६	पृथिव्याधिकाराधिकरणम् ।	१२	(१)	३१५	७ — ३१५	१५
७	तदभिधानाधिकरणम् ।	१३	(१)	३१५	१६ — ३१६	१८
८	विषयव्याधिकरणम् ।	१४	(१)	३१६	२० — ३१७	१८

सं	अधिकरणनाम ।	तदम्सर्गसं	संख्या	पृ	प	—	पृ	प
४	सुधाधिकरणम् ।	१०	(१)	३७२	६	—	३७२	२०
५	उभयनिष्ठाधिकरणम् ।	११	२१	(११)	३७२	२१	३७७	२
६	प्रकृततावन्त्राधिकरणम् ।	२२ — ३०	(९)	३७७	३	३८२	२५	
७	पराधिकरणम् ।	३१ — ३७	(७)	३८३	१	३८५	७	
८	फनाधिकरणम् ।	३८ — ४१	(४)	३८५	८	३९०	३	

तृतीये पादे

१	सर्वदेहास्तप्रत्यर्थाधिकरणम् ।	१ — ४	(४)	३९५	१	४००	५	
२	उपसंहाराधिकरणम् ।	५	(१)	४००	६	४०२	२	
३	अन्यथास्वाधिकरणम् ।	६ — ८	(३)	४०२	३	४०५	२७	
४	व्याप्यधिकरणम् ।	९	(१)	४०५	२३	४०७	१८	
५	संशोभेदाधिकरणम् ।	१०	(१)	४०७	१९	४०८	२५	
६	ज्ञानन्ताद्याधिकरणम् ।	११	१३	(३)	४०८	२१	४०९	१२
७	आधानाधिकरणम् ।	१४	१५	(२)	४०९	१३	४१०	२
८	आत्मसङ्गत्याधिकरणम् ।	१६	१७	(२)	४१०	३	४१३	९
९	कार्याख्यानाधिकरणम् ।	१८	(१)	४१३	१०	४१४	२३	
१०	समानाधिकरणम् ।	१९	(१)	४१४	२४	४१६	१०	
११	सकृन्नाधिकरणम् ।	२०	२२	(३)	४१६	११	४१७	१६
१२	सम्बन्धाधिकरणम् ।	२३	(१)	४१७	१७	४१९	११	
१३	पुरुषविद्याधिकरणम् ।	२४	(१)	४१९	१८	४२०	२५	
१४	वैधाद्याधिकरणम् ।	२५	(१)	४२०	२६	४३५	७	
१५	हान्याधिकरणम् ।	२६	(१)	४३५	८	४३९	२०	
१६	साम्यस्याधिकरणम् ।	२७	२८	(२)	४३९	२१ —	४४५	१०
१७	गतेरयंश्याधिकरणम् ।	२९	३०	(२)	४४५	११	४४६	२३
१८	अनियमाधिकरणम् ।	३१	(१)	४४६	२४	४४४	९	
१९	यावदधिकाराधिकरणम् ।	३२	(१)	४४४	६	४४५	२३	
२०	असुरध्याधिकरणम् ।	३३	(१)	४४५	२४	४४७	२८	
२१	द्वयद्विधिकरणम् ।	३४	(१)	४४७	२३	४४८	१८	
२२	अन्तरत्याधिकरणम् ।	३५	३६	(२)	४४८	१७ —	४५०	२
२३	व्यतिहारधिकरणम् ।	३७	(१)	४५०	३	४५०	९	
२४	सत्याधिकरणम् ।	३८	(१)	४५०	१०	४५१	१९	
२५	कामाद्याधिकरणम् ।	३९	(१)	४५१	२०	४५२	१८	
२६	पाटराधिकरणम् ।	४०	४१	(२)	४५२	१३	४५६	७
२७	निर्धारणाधिकरणम् ।	४२	(१)	४५६	८	४५८	४	
२८	प्रदानाधिकरणम् ।	४३	(१)	४५८	४	४५९	१३	
२९	निष्कृष्टप्रत्यर्थाधिकरणम् ।	४४	५०	(६)	४५९	१४	४६५	११
३०	शेकास्याधिकरणम् ।	५३ — ५४	(२)	४६५	१२ —	४७०	२४	
३१	अङ्गावच्छाधिकरणम् ।	५५ — ५६	(२)	४७०	२५ —	४७२	२०	
३२	भूमन्वायस्याधिकरणम् ।	५७	(१)	४७२	२१ —	४७४	७	
३३	शब्दादिभेदाधिकरणम् ।	५८	(१)	४७४	८ —	४७५	८	
३४	विकल्पाधिकरणम् ।	५९	(१)	४७५	९	४७५	१८	
३५	काम्याधिकरणम् ।	६०	(१)	४७५	१६ —	४७५	२३	
३६	पद्याद्यभावाधिकरणम् ।	६१ — ६६	(६)	४७५	२४ —	४७७	२२	

अधिकरणानाम् ।	सदन्तर्गतम् ।	संख्या	पृ.	पृ. — पृ.	पृ.
१ पुरुषार्थाधिकरणम् ।	१ — १७	(१७)	४७८	१ — ४८०	१८
२ परामर्शाधिकरणम् ।	१८ — २०	(३)	४८०	१८ — ४८६	२
३ स्तुतिमात्राधिकरणम् ।	२१ — २२	(२)	४८६	३ — ४८९	१७
४ पारिग्रहाधिकरणम् ।	२३ — २४	(२)	४८९	१८ — ४९०	१५
५ अन्नोन्मत्ताधिकरणम् ।	२५	(१)	४९२	१६ — ४९३	६
६ स्यापेक्षाधिकरणम् ।	२६ — २७	(२)	४९३	७ — ४९४	६
७ स्यान्नानुमत्यधिकरणम् ।	२८ — ३१	(४)	४९४	१० — ४९६	३
८ आचमनमाधिकरणम् ।	३२ — ३५	(४)	४९६	४ — ४९८	७
९ विधुराधिकरणम् ।	३६ — ३८	(३)	४९८	८ — ४९८	१५
१० तद्वृत्ताधिकरणम् ।	४०	(१)	४९८	१६ — ४९८	२१
११ आधिकारिकाधिकरणम् ।	४१ — ४२	(२)	४९८	२२ — ४९८	२४
१२ अहिर्षाधिकरणम् ।	४३	(१)	५००	१ — ५००	२३
१३ स्वाध्यायधिकरणम् ।	४४ — ४६	(३)	५००	२४ — ५०३	५
१४ सप्तकायन्तराध्यायधिकरणम् ।	४७ — ४८	(३)	५०३	६ — ५०५	११
१५ अनादिष्काराधिकरणम् ।	५०	(१)	५०५	१२ — ५०५	२२
१६ गेहिकाधिकरणम् ।	५१	(१)	५०६	१ — ५०६	२३
१७ मुक्तिफलाधिकरणम् ।	५२	(१)	५०६	२४ — ५०७	१८

तृतीयाध्यायगताधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।	आदितः अधि० ।	आदितः सूत्राणि ।
१	६	२७	६	२७
२	८	४९	१४	६८
३	३६	६६	५०	१३४
४	१७	५०	६७	१८६

फलाख्यचतुर्थाध्यायस्य

प्रथमे पादे

१ आतुल्यधिकरणम् ।	१ — २	(२)	५०८	१ — ५१३	२४
२ आत्मत्यापासनाधिकरणम् ।	३	(१)	५१३	२५ — ५१४	२०
३ प्रतीकाधिकरणम् ।	४	(१)	५१४	२६ — ५१६	२०
४ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् ।	५	(१)	५१६	२७ — ५१७	२७
५ आदिष्टादिमत्यधिकरणम् ।	६	(१)	५१८	१ — ५१९	२७
६ आसीनाधिकरणम् ।	७ — १०	(४)	५२०	१ — ५२१	१५
७ श्कापताधिकरणम् ।	११	(१)	५२१	१६ — ५२२	२
८ आप्रायणाधिकरणम् ।	१२	(१)	५२२	३ — ५२३	२४
९ तदधिगमाधिकरणम् ।	१३	(१)	५२३	१ — ५२४	१०
१० इतरासंज्ञिकाधिकरणम् ।	१४	(१)	५२४	११ — ५२४	२३
११ अनारब्धकार्याधिकरणम् ।	१५	(१)	५२५	१ — ५२७	६
१२ अग्निहोत्राधिकरणम् ।	१६ — १७	(२)	५२७	१० — ५२८	१३
१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ।	१८	(१)	५२८	१४ — ५२८	१०
१४ इतरवृत्त्याधिकरणम् ।	१९	(१)	५२८	११ — ५२८	१६

द्वितीये पादे ।

१.	अधिकरणनाम ।	तदन्तर्गतसू.	संख्या	पृ.	पृ.—पृ.	प.
१	वागधिकरणम् ।	१ — २	(२)	५३०	१ — ५३०	१७
२	मनोधिकरणम् ।	३	(१)	५३०	१८ — ५३१	५
३	अध्यक्षाधिकरणम् ।	४ — ६	(३)	५३१	६ — ५३२	२०
४	आसत्युपक्रमाधिकरणम् ।	७	(१)	५३२	२१ — ५३३	१६
५	संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।	८ — ११	(४)	५३३	२० — ५३४	२१
६	प्राशनवाधिकरणम् ।	१२ — १४	(३)	५३४	२२ — ५३५	१७
७	वागादिनवाधिकरणम् ।	१५	(१)	५३५	१८ — ५३६	७.
८	अविभागाधिकरणम् ।	१६	(१)	५३६	८ — ५३७	८
९	सदोकाधिकरणम् ।	१७	(१)	५३६	१० — ५३७	१५
१०	रश्म्यधिकरणम् ।	१८ — १९	(२)	५३६	१६ — ५३७	४
११	दक्षिणायनाधिकरणम् ।	२० — २१	(२)	५३७	५ — ५३७	८

तृतीये पादे

१	अर्चिरात्राधिकरणम् ।	१	(१)	५३८	१ — ५३९	७
२	वाय्वधिकरणम् ।	२	(१)	५३९	८ — ५४०	२०
३	तद्विद्वधिकरणम् ।	३	(१)	५४०	२१ — ५४१	१६
४	आतिथ्याहर्काधिकरणम् ।	४ — ६	(३)	५४१	१७ — ५४२	१६
५	क.वाधिकरणम् ।	७ — १४	(८)	५४२	१७ — ५४६	१५
६	अप्रतीकालव्यनाधिकरणम् ।	१५ — १६	(२)	५४६	१६ — ५४७	१७

चतुर्थे पादे

१	सम्यग्वायिर्भावाधिकरणम् ।	१ — ३	(३)	५४८	१ — ५४९	१८
२	अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ।	४	(१)	५४९	१९ — ५५०	६
३	ब्राह्माधिकरणम् ।	५ — ७	(३)	५५०	७ — ५५१	१७
४	सकल्पाधिकरणम् ।	८ — ९	(२)	५५१	१८ — ५५२	१३
५	अभावाधिकरणम् ।	१० — १४	(५)	५५२	१४ — ५५३	२५
६	पदोपाधिकरणम् ।	१५ — १६	(२)	५५४	१ — ५५५	२५
७	जगद्भाषाराधिकरणम् ।	१७ — २२	(६)	५५५	२६ — ५५७	१४

चतुर्थाध्यायाधिकरणसूत्रसंख्या ।

पादे ।	अधिकरणाति ।	सूत्राणि ।	आदिमः अति ।	आदिमः सूत्राणि ।
१	१४	१९	१४	५९
२	११	२१	२५	४०
३	६	१६	३१	५६
४	७	२२	३८	७८

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२२६ ।	१०	पराधात-	पराधात	३४८ ।	६	यगादिपूतं	यगादि पूते
२३० ।	१६	व्याप्तिः । कति	व्याप्तिः कति	३४९ ।	२६	इत्याह । अनु	इत्याह अनु
२३१ ।	१९	मर्थजादि-	मर्थनत्यादि-	३५० ।	१७	माह	माह ।
२३५ ।	१३	श्रुत्यति-	श्रुत्यति	३५० ।	२६	स्नानं	स्नान
२३५ ।	१८	श्रित्वर-	श्रित्वर	३५३ ।	८	न हा	न ही
२३६ ।	१३	दृष्टान्तो	दृष्टान्तो	३५३ ।	१९	पेत्त	पेत्ता
२४० ।	१४	काने	कानेषु	३५३ ।	२०	या	या
२४३ ।	२१	नुपपत्ति-	नुपपत्ति	३५४ ।	८	मंगोरिति	मंगी इति
२४५ ।	३	कश्चित्	कश्चित्	३५५ ।	१६	व्यपत्तर	व्यपतर
२५५ ।	२०	व्याचष्ट	व्याचष्टे	३५५ ।	१८	व्यपत्तर	व्यपतर
२५८ ।	२२	यथैवेति	यथैवेति	३५८ ।	२१	दत्त	दत्तव्य
२५९ शिरसि) महर्द्धाघा		महर्द्धाघा		३५८ ।	२७	तन्त्र	तन्त्र
Headling)				३५९ ।	८	येन	येन
२६० ।	१८	जातीभ्य	जातीभ्य	३६५ ।	१५	निर्हता	निर्हता
२६३ ।	२०	रम्भ	रम्भ	३६९ ।	१७	कल्प इति	कल्प इति
२६३ ।	टि. :	महर्द्धा	महर्द्धा	३६९ ।	१८	नका भ्युत्थय	नका भ्युत्थये
२६५ ।	११	पते तस्या	पतेतरस्या	३७० ।	२१	विहित	पि
२८४ ।	टि. :	अनु	अनु	३७७ ।	१८	स्त्यस्य	स्त्यस्य
२८५ ।	१८	फने अतो	फने अतो	३७८ ।	११	आह । नि	आह नि
२८८ ।	२२	वर्ता	वर्ता	३७८ ।	२०	रूपमा द	रूपमाद
				३७९ ।	२२	मन्तानि	मन्तानि
				३८६ ।	१७	प्रयत्न	प्रयत्ने
				३८६ ।	२१	आह । क्य	आह क्य
				३८८ ।	११	हेतुः । दु ग	हेतु दु ग
				३८९ ।	२	त्य आ	त्या
				२९५ ।	२०	मर्गा	मर्गा
				४१० ।	२१	राटम	रात्याटम-
				४११ ।	७	लोका	लोका
				४१२ ।	११	अन्त	अन्त
				४२६ ।	१७	राधित्यं	राधित्यं
				४३१ ।	६	रर	ररत्त
				४३५ ।	१	मीनी	मीनी
				४३८ ।	२७	अ यत्र यि	अ यि
				४४५ ।	२५	मटयन	मटनयन
				४५६ ।	१४	रात्रिम	रात्रिमत्रे
				४६० ।	४	अथयुज्य	अथयुज्य
				४६८ ।	२४	चेतयं	चेतयं
				४६९ ।	२०	वत्तन-	वत्तन-
				४७३ ।	१८	देवं काम-	देवकाम

२९० ।	१०	प्रवृत्तिप्रत्यय आ	प्रवृत्तिप्रत्यय
		नयवित्तानाति	आनयवित्ताना-
		रिक्तहेतुक इति ।	नानिर्दिष्ट-
			हेतुक इति ।
२९४ ।	५	दशा	दशा
२९५ ।	१५	अन्तः करण	अन्तःकरण
२९७ ।	१०	प्रमित	प्रमित-
३०० ।	६	गात । भय-	गात्रभय
३०४ ।	१३	दृष्टानु-	दृष्टानु
३०७ ।	४	व्याख्यातो	व्याख्यातो
३१४ ।	६	समादृशा	समादृशा-
३२० ।	१६	पुष्कान्ति-	पुष्कान्ति
३२४ ।	१६	वेशे	वेश
३३१ ।	१७	नाप्नोति	नाप्नोति
३४४ ।	१	तीति शब्दा-	तीति । शब्दा-
३४६ ।	२६	उत्काम-	उत्काम-
३४७ ।	१०	अग्निहोत्र	अग्निहोत्रे

ए.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४७७ ।	२६	११७	१३७
४८० ।	२	सिद्धक-	सिद्धिक-
१८८ ।	शिरसि / अ-४ पा. ३	अ. ३ पा. ४	
Heading {			
४१५ ।	२४	उष्णा-	उष्णा-
४१८ ।	टि. ॥	तद्धन-	तद्धन-
४१९ ।	१	कीर्णप-	कीर्ण-
५०७ ।	२३	१३४	१५४
५०९ ।	टि.*	द्यापेलम्	द्यापेह्य
५२३ ।	२८	येति ।	येति
५२९ ।	२३	१४८	१६८

ए.	प.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
॥	२४	४८६	४९६
५४२ ।	२९	कोर्य	कार्य
५४६ ।	१७	दोषा-	दोषा-
५४९ ।	२०	वास्थित-	वास्थित-
॥	टि. §	मुक्तिः	मुक्तः
४५२ ।	१२	सगुणोति	सतत्पतीकाये + इदं
चिन्हम्, तत्पृष्ठाधोभागे ख + शतचिन्हाये-अत्र			
पञ्चविंशं कामाद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्			
१-कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः			
३९ ॥ इति टि. आध्या ।			
५५३ ।	टि.*	दुभयं आ-	दुभयवधिं आ-

प्रान्ताङ्कशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धाः	शुद्धाः
अङ्काः	अङ्काः पङ्का एष्टे
३७५ । १२	३७९ । ४ २ २४८
२८२ । ९	३८२ । ९ ३ २५४
४५८ । २०	४५८ । १५ १२ ३००
७४७ । ७	४७४ । ७ १ ३११
५०७ । १२	५०७ । २१ १२ ३३१
५३५ । १२	५३६ । १२ १ ३५२
५८२ । ६१	५८२ । १६ २७ ३९४

अशुद्धाः	शुद्धाः
अङ्काः	अङ्काः पङ्का एष्टे
५९३ । ८	५९३ । १८ २४ ४०३
६१३ । ५	६१३ । ३ २५ ४२४
६२० । १३	६२३ । १३ ४ ४३३
६३३ । १२	६३३ । २ ११ ४४१
६९४ । १४	६९९ । १४ ९ ४५४
६५६ । १६	६५५ । १६ ४ ४६०
६७५ । १२	६७५ । २ २ ४८०

वेदान्तकल्पतरे

द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

३२७ । ८

चेतनजगदुपादानसमन्वयः साङ्ख्यस्मृत्या सङ्कोच्यतां न वेति सर्व-
व्यापितत्वसाम्येन बलाबलाविनिगमात्सन्देहे पूर्वपक्षमाह न खल्विति ।

विरोधे त्विति । ओदुम्बरीं स्पृष्ट्वा द्यायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा
सर्वमावेष्टेतेति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे वेदार्थानुष्ठातृणां स्मृतिभिर्मूलश्रु-
त्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीनश्रुतिष्वसम्बलत्वादुदितोऽनु-
दितादिवद्विकल्पादिसम्भवान्मानमिति प्राप्ते राद्धान्तः । श्रुतिविरुद्धस्मृत्यानां
प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतो ऽस्मिन् विरोधे मूलश्रु-
त्यनुमानं स्वपराधातश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रमितत्वात्सम्बलता । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे
ऽर्थे तु न श्रुत्यनुमानम् । अर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावाद-
प्रमाणमिति (पूर्वपक्षी पूर्वपक्षोपपादकः । अधिकरणारम्भवादीत्यर्थः) * ।

आर्षप्रत्यक्षमूला ऽपि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्वरूपोरुषेयत्वादनपेक्ष
इत्याशङ्क्याह अयमस्याभिसंधिरिति । आजानमिद्धा स्वभावसिद्धा
च सा ऽनावरणभूतार्थमात्रगोचरा च । भ्रमवत्सत्यानृतगोचरत्वं वार-
यति मात्रेति । एवंभूता तस्य ब्रह्मणो या बुद्धिस्तत्पूर्वको वेदरा-
शिरित्यर्थः । पौरुषेयत्वेन तुल्यत्वमुक्त्वा स्मृतेर्निर्वकाशत्वं प्राबल्यहेतुमाह
न चैता इति । अनन्यपरत्वं स्फुटतरत्वम् । श्रुतिरनुष्ठानपरा अ-
न्यस्मृत्यनवकाशमात्रा सिद्धान्तसिद्धिः सन्देहादित्याशङ्क्याह तथा
हीत्यादिना । देवताधिकरणो योगिप्रत्यक्षस्य समर्थतत्वाद्वाप्यमम्भदाय-
भिप्रायमित्याह अर्वागिति । कपिलादयो ऽर्वाचीनपुरुषविलक्षणा इत्याश- ३२८ । ७

* ( ) एतन्मध्यस्थो एवो नास्ति १-५ पु. ।

व्या. सू. अ. १ पा. ३ सु. २४-३३ ।

३२६ । १ ह्याह न तावत्कपिलादय इति । प्राचि भवे तदनुष्ठानवताम् इति सम्बन्धः । तच्छब्देन वेदार्थो विवक्षितः पूर्वोक्तमिति । विप्रतिपत्तेौ चेत्यादिभाष्येण पृथक्तं स्मारयतीत्यर्थः । श्रुतिसामान्यमात्रेणेति । सगरपुत्रप्रतपुः साङ्ख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः* । यथा नृत्यं कुर्वन्त्यपि नर्तकौ नर्तकदर्शितक्रमेणैव नृत्यतीति न स्वतन्त्रा एवमीश्वरः प्राचीनक्रममनुरुध्य विरचयन्वेद न स्वतन्त्रः क्रमोपगृहीतवर्णात्मा च वेदो ऽर्थप्रमितिकर इति न वक्तृपक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति । फलितमाह तेनेति । यनाऽनादिः कार्यकारणभावस्तेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थभानपूर्विका ऽभिनवा क्रिया किं तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणाऽनुयन्तमानस्य स्मरणेन व्यक्तीकार इत्यर्थः ।

ननु न नर्तक्यादिवदक्ष ईश्वरस्ततः शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थे-
३३० । २१ ज्ञानवन्त्रात्कपिलतुल्यः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञानं चेति । पूर्ववर्णानुप्रां हि शास्त्रम् । तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदैवानुपूर्व्यपि संस्काराद्वा स्फुरतीत्यादर्शात्मकशास्त्रम्वरूपमावज्ञानान्तरकरणोपपत्तेौ न शास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुतेत्यर्थः । स्वकृतप्राचीनादर्शापेक्षत्वाच्च माणवकवैलक्षण्यमीश्वरस्य । शास्त्रस्य वक्तृज्ञानाऽजन्यत्वे ऽपि नान्तरीयकत्वेन शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्मवत्तेश्वरमादितुः । तदर्थज्ञानवता च प्रलयान्तरितश्रुतेः ज्ञातृत्वात्मिध्यतीगम्य । न हि माणवके ऽस्ति तत् । सति चैवं शास्त्रयोनित्वशास्त्रविषयाधिक्रियज्ञानावत्वयोर्व्याप्तिः । कृत्तिकेदयरोहिण्यासतिवत् तद्भावनियतभावत्वरूपा न तु शास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकरणयोर्हेतुहेतुमत्वकृता । ननु गुणवद्वक्तृज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् स्वत इत्याह शास्त्रं चेति । प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा

३३१ । २ किं न स्यादत आह कपिलादिवचांमि त्विति । तेषां कपिलादिवचमार्थो एवार्थो यामां तान्तथोक्ताः† । तामां स्मृतानामर्थो एवार्थो येषामनुभवादीनां ते तदर्थानुभवास्ते पूर्वा यामा ताः स्मृतयस्तथा । यथा ऽनपेक्षत्वेन गीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलम्बित-

* सामान्यमात्रेणेति १ प. पा. ।

† अधिकविषयवृत्तानेति २-२ पु. पा. ।

तथोक्ता इति नाम्ने २ प. ।

प्रवृत्तेः प्ररिच्छेदकत्वमपह्नियते एवमनपेक्षयुक्त्या तद्विरुद्धकापिलवचनः सापे-
क्षत्वेन बिलम्बिनः प्रामाण्यमपह्नियते इत्यर्थः । यावदिति । कथं चिद- ३३१ । ४
त्यर्थः । दोहित्रस्य कर्म दोहित्र्यम् । वन्द्या चेस्मरेदित मे दोहित्रेण
कृतमिति सा स्मृतिरप्रमाणं मूलस्य दुहितुरभाषादेवमपि मूलभूतानुभ-
वाभावात् स्मरणाभाष इत्याह वन्द्याया इवेति । न चार्थमिति ।
उपजीव्यवेदविरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

अव्यक्तं ज्ञानालीयते* अहं सर्वं स्येति । प्रभवस्यस्मादिति प्रलीयते
ऽस्मिन्निति च प्रभवप्रलयो । तस्मादात्मनो ऽधिष्ठातुः प्रभवन्ति समूलमुपा-
दानम् । शाश्वतिको ऽनादिः । नित्यो ध्वसवर्जितः । ज्ञानेः पूरयति यः
स सर्वेषामात्मा । पुरुषा जीवाः । बहूना देहिनां । येनिः पृथिवी । विश्व
पूर्णम् । गुणेः सर्वज्ञादिभिरधिकम् । सर्वात्मकत्वाद्विश्वमूर्द्धादित्वम् † ॥

यतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

३३१ । १६

एषां हिरण्यगर्भादिशाम्याणाम् । योगस्य रूपं चित्तवृत्तिविरोधस्तत्सा-
धनं यमादि तदवयवफलं विभूतिरणिमादिः । किं चिन्निमित्तीकृ-
त्येति । चित्तनिरोधो हि कृ चित्तालम्ब्येन निवेगाद्वर्तते । पुरुषे च मृष्टं
द्राङ्निवेगाऽसम्भवात्प्रधानादि चित्तालम्ब्यनित्येन व्युत्पाद्यतइत्यर्थः । प्रति-
सर्गः प्रलयः । वंशानुचरितं तत्कर्म । तत्प्रतिपादनेति । तच्छब्देन
केवल्यादिपरमर्गः । देशसाधिकरणन्यायनं प्रधानादौ प्रामाण्यमागङ्गाह
अन्यपरादपीति । यत एव प्रधानादेर्गव्यक्षा ऽत एव गुणानां सत्त्वादीनां
परमं रूपमधिष्ठानमात्मा दृष्टिपथप्राप्तं दृश्य प्रधानादि मायेव मिथ्या तन्सु-
तुच्छकं सुष्ठु तुच्छकमिति ।

प्रधानादावसात्यर्थः † योगसाम्यस्यानुवादकत्वं यत्तस्य तत्कथ
प्राप्त्यभावादित्यत आह अलोकमिद्वानामिति । वेदिकलिङ्गानां न्या-
याभाससिद्धानाम् अनुषाद्यत्वमित्यर्थः । अष्टकादिस्मृतिवदिति । ३३१ । ४

* प्रलीयते इति ३ पु. पा. ।

† देहानामिति २ पु. पा. ।

‡ अत्र प्रथमं स्मृत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र मृष्टं २-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति

चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गान् १ इतरथा नानुपलब्धं २ ॥

१ व्याससु. अ. १ पा. २ मृ. २-३३ ।

तस्मिन्नुक्तमिति २-३ पु. पा. ।

अप्रका. कर्तव्याः सटाकं खनिसव्यमित्यादिस्मृतयो न प्रमाणम् . धर्मस्य
वेदकप्रमाणत्वादप्रकादिश्रेयःसाधनत्वे वेदानुपलम्भात् स्मृतेश्च भ्रान्त्यापि
सम्भवादिति प्राप्ते राटान्तिताम् । वेदार्थानुष्ठातृणा*मेव स्मृतिषु सनिबन्ध-
नासु कर्तृत्वाद् मूलभूतवेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयः प्रमाणमिति । तत्का-
रण साख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ साख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानध्याने निर्दिष्टे
इत्युक्तं भाष्ये तदुपपादयति संख्येति । कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचियोगश-
ब्देन चिन्ताकृष ध्यानमुच्यते तत्राह उपायेति ।

शरीरगोत्राशरीरं चैव यन्नुत्तानि यस्मिंस्तथा । एतां ब्रह्मविषयां
विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्लब्ध्वा न विक्ता ब्रह्म प्राप्नुवन् । एको बहूनां
यो यदिधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणम् इति तेषां कामानां
कारणं ज्ञानिभिर्वाग्निभिश्च प्राप्तं देवं ज्ञात्वा मुच्यते† ॥

३४ । १६

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

चेतनोपादानकजगद्वादिसमन्वयस्य गगनादि न चेतनः प्रकृतिकं
द्रव्यत्वाद् ॥ घटवदित्यनुमानेन सङ्कोचमन्देहे वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादमा-
नस्यमुक्तम् । अनुमानमूलं तु व्याप्तिपक्षधर्मते लोकसिद्धे इत्युत्तराधिकरण-
स्तोमस्य स्मृत्यधिकरणेन सङ्गीतमाह अवान्तरसङ्गतिमिति । वेदविरुद्धा-
र्थत्वेन स्मृतेर्मूलेन जगदादतन्मूलत्ववद् ब्रह्मवैलक्षण्याज्जगदप्येतन्मूलमिति
निरन्तरसङ्गतिः । एकश्रुत्यनुसारेणैतदश्रुतिनयनदृष्टान्तमावातर्कवशेन श्रुति-
सङ्कोचो न युक्तः वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशङ्काह सावकाशा इति ।
श्रुतीनां निमित्तकारणे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाशत्वम् ।
दृष्टमाधर्मेणेति । प्रत्यक्षदृष्टान्ततुल्यत्वेनानुमानात्पक्षे साध्ये गमि-
तस्यापि प्रत्यक्षता सम्भाव्यतइत्यर्थः । तर्कमाह प्रकृत्येति । ब्रह्मासाहृष्यं
जगतां दर्शयति विशुद्धमिति । प्रधानसाहृष्यमुपपादयति एक इति ।
आनुश्रितिकं ऽपि सुखाद्यात्मत्वमाह स्वर्गेति । निरतिशयत्वात् आगमा-
पाधिधर्मरहितत्वादित्यर्थः । जगतां चेतनत्वश्रवणमपि चेतन्यानिभिव्यक्तिप-

* वेदार्थानुष्ठानपराधमिति ३ । २ पु. पा. । † श्रुतिसंख्येति २ पु. ।

‡ अत्र द्वितीयं योगप्रत्युत्पत्तिधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन योगः प्रत्युक्तः ३ ॥

० अचेतनेति २-३ पु. पा. ।

कार्यद्रव्यत्वादिनि २-३ पु. पा. ।

१ साध्ये इति नास्ति १ पु. ।

रमिति शङ्काऽपाकरणार्थं भाष्ये ऽनवगम्यमानग्रहणं तद्वाच्ये शब्दार्थादिनि । ३३१ । १६
 आर्थस्य जगच्चेतनत्वस्य श्रुताऽचेतनत्वबाधकत्वाद्योपबृंहकलोकानुभवाभावा
 ऽनवगम्यमानपदशोभित इत्यर्थः । आर्थत्वे उपोद्बलकापेक्षा तदेष नेत्याह
 न पृथिव्यादीनामिति । श्रुतार्थापत्यनुगृहीतश्रुतिभिर्जगदचेतनत्वश्रुत-
 यश्चेतन्याऽनभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्येया इत्यर्थः । प्रथमे ऽध्याये ईक्षत्य-
 धिकरणे इति । मुख्यतयेति । गेहनेत्यस्य मुख्यत्वं तेजआदिशब्दा-
 लाक्षणिका यथ तदिदमुक्तं कथं निदिदि ।

साध्याऽसाधकः पक्षे यथ वर्तमानो ऽसाधारणः । यथा सर्वं क्षणिकं
 सत्त्वादिति । यश्चेतन्याऽनन्वितत्वमपीत्याह तृतीयस्त्विति । प्रमाणेति ।
 प्रमाणविषयस्य वचनयुक्त्या*भासनिरामेन विवेचकतयेत्यर्थः । अवगम्य
 पश्चादित्यसम्भावनानिरासकवाच्यारम्भणत्वादितर्काभिप्रायम् । मननस्य सा-
 द्वात्काराङ्गत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह मतो हीति । अचेतनस्य जगत्का-
 रणस्य संगोत्तरकालं विज्ञानात्मकजावरूपता न सम्भवतीत्यर्थः ।

प्रागुत्पत्तेः कारणस्य सत्त्वान्तर्भिन्न कार्यं कथमपदत आह न का-
 रणादिति । यदुक्तं न कारणात्कार्यमभिन्नमिति तत्राह प्रतिपादयिष्यति
 हीति । पृथग्बोधोदगाकागदिवस्वरूपेण कार्यं कारणान्न भिन्न नाप्याभिन्न न
 सन्न चापदतस्तदूपेण सत्ता दुःसाध्येत्यर्थः । फलितमाह एवं चेति । न
 केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमपि तु मर्दयेत्याह स्वरूपेण
 त्विति । यूपः शाकरमः । रूपयति मिश्रयति । ननु घटादिलयं यथा
 मृदे न तत्तदूपमेवमिहेत्यत आह न चान्यथेति । निरन्वयनाशाऽन-
 भ्युपगमादीशदनुवर्तमानस्यान्यथालया न लोकादिद् इत्यर्थः ।

निरन्वयनागर्थादनः कार्यधर्मरूपेण कारणं स्यान्न तयति आगच्छते
 स्यादेतदिति । कार्यस्य कारणतायन्मात्रत्वात्कारणानुवृत्त्या सान्वयनागो ३३१ । २१
 क्तिराकस्मिकीत्याह यथा रजतस्येति । लोकिकः पुरुषो जाया ऽतएव न
 साध्यसमत्वमित्यर्थः । जगत्कारणस्य जायदाद्यभावाद्वाच्ये उत्पत्तीति ।
 उपरिष्ठादिनि । अनन्तरयश्च शिष्टापरिग्रहाधिकरणपदेष्वेते । सर्वस्वर्कोप्र-

४३ । ११ तिष्ठित उत कश्चिद् न चरम इत्याह नानुमानाभासेति । स्वाभाविकप्रतिबन्धो व्याप्तिः । नाद्य इत्याह । अपि चेति । चरमो न केवलमविशुद्धः प्रत्युत्तानुगुण इत्याह अपि च विचारेति ।

नेपेति । यथा ब्रह्मविषया मतिस्पर्कः नापनेया प्रापणीयेत्यर्थः । अथ वा कृतः तर्केणापनेया निरम्या न भवति किं तर्ह्यन्येनैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुष्ठानाय फलपर्यन्तासाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्टु प्रियतमेति न-चिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनं कः अद्वा सान्नाद्वेद ब्रह्म को वा प्रावोचत् छन्दसि कालानियमात् प्रवृत्त्यादित्यर्थः । इयं विमृष्टिर्यस आद्यभूय स एव स्वदृष्टं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोग्यः । तं सर्वं पराटान्निगकुर्याद् योऽन्यथात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः । अज्ञं जन्मरहितम् । अनिद्रम् अज्ञा-नरहितम् । अम्रप्र भ्रमरहितम् । अत एवाद्वैतं तदा व्युत्पन्नमिति सम्प्रदाय-विद्वचनायः* ॥

४४ । १२ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

अतिदेशम्योपदेशवन्मङ्गतिः । यथा हि वेदविपरीतत्वात्माख्यादि-स्मृतिरतन्मूना एव ब्रह्मकारणवैपरीत्याज्जगन्न तन्मूलम् । तन्मूलत्वे हि ततो महत्स्यान्नाल्पमिति अनुत्यत्वाशङ्कायामतिदेशः स्यादिति तामाह न कार्यमिति । इयमारम्भणाधिकरणे निरसिष्यमाणाऽप्यभ्युत्पत्त्येनेह निर्वृश्यते । यत्तु वक्ष्यते उपादानत्वं च कारणस्य कार्योत्पत्त्यपरिमाणस्यैव दृष्टमिति सैवेतदधिकरणे निरस्येति । अस्य कार्यस्येत्यर्थः । कुलालादि-व्यापारात्पाक् मृद् घटरहिता तदानीं योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानघटत्वाद् गगनवत् ततश्च सत्वविरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यामत्याह किं चेति ।

४४ । ५ येनेति । अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः । घटादिकार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वे मानमसदकरणादित्याद्यनुमानज उपलम्भोऽनुमितिरित्यनुमानम् । जगतस्तु

* अत्र सूत्रेण विलक्षणत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-न विलक्षणत्वादस्य तथास्य च शब्दात् ४ अभिमानिष्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ५ दृश्यते तु इ अमरिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ७ अपीतो तद्वत्प्रमङ्गादममञ्जसम् ८ न तु दृष्टान्तभाषात् ९ स्वपक्षदोषाच्च १० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-प्यत्रिमासप्रसङ्गः ११ ॥
† व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

प्रागवस्थायामागमज उपलम्भ आगमः । घटो यदि भिन्नो मृदः तर्हि तत्कार्यं न स्यादश्वदिति तर्कस्य स ततो यदाभिन्नः तर्हि तत्कार्यं न स्यान्मृदुदिति प्रतिरोधमुक्त्वा मूलशेषित्वमाह अत्यन्तेति । ननु यदि कुम्भात्* कुम्भकारमृत् इत्यन्तमेतस्तर्हि कथमुपादानं नामतयवस्था इति आह तस्मादिति । परमाणोरपि मृत्त्वात् कुट्टतरात्तरागम्यत्वमतो न कुट्टत्व-विशान्तरत आह जोदीयान्तरेति ।

सहस्रसंवत्सरंति । पञ्चपञ्चाशतः चित्रतः सवत्सराः पञ्चपञ्चा- ३४६ । ८

शतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशतः शक्रविंशा विश्व-
स्तुजामयेन सहस्रसंवत्सरमुपयन्तीत्यत्र सवत्सरशब्दस्य ह्युत्पात्तिकाये
मुप्यर्थनाभात् तावदायुष्करमादिमिदमनुप्याद्यधिकारतामागच्छ पञ्च सि-
द्धान्तितम् । प्रकृतौ हि द्वादशाहं चर्याप्यवृत्तौ भवन्ति त्रयः पञ्चदशास्तयः
सप्तदशाः त्रयः शक्रविंशा इति चित्रादिशब्दास्त्रिद्विचतुर्दशविंशतिगणितः पराः
सप्तविंशतिः । एवं चात्रापि पञ्चपञ्चाशतः चित्रतः सवत्सरा इत्याद्युत्पात्त-
कायेष्वहःपरचित्रादिशब्दनिमित्तकार्ये सामानाधिकरण्यात्सवत्सरशब्दस्य
स्वयं सौरचान्द्रादिनानोपाधिव्येनानिर्धारितार्थम्याहः परत्वेन । अथ चान्य
निमित्ताद्य सहस्रसंवत्सरशब्देऽपि सहस्रद्वयसमाध्यकर्मपरः । औपधादि-
सिद्धिकल्पना इत्येवं न भवति तस्मान्मनुयोऽधिकार्येति । । आरम्भे हि
न्यूनपरिमाणान्महदुदयनियमो न निवर्तत उन्नततरागिरिगिखरानिमहात-
रुप भूमिगुम्य दृवाकारानिर्भासप्रतिभासोपनम्मादित्याह अविश्यासमा-
रोपेणेति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

३४७ । १

अद्वयब्रह्मणो जगत्सर्गादिनः समन्वयस्य भेदग्राहिमानविशेषम-
देहे सङ्गतिगर्भमगतार्थत्वमाह प्रवृत्ता हीति । एतेन जगत्कारणे तर्को
ऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगत्पदे तर्को प्रतिष्ठित इत्यद्वैतविशेषेन प्रत्यय-
स्थानात्मङ्गतिः । अत एव लब्धप्रतिष्ठितकैण श्रुतेर्मैत्रिनिरोधादगतार्थत्व

* कुम्भादिति नास्ति २-३ पु ।

+ अनुप्याधिकार्येति २-३ पु पा । : अत्र चतुर्थं शिष्टापरिग्रहाधिकरणं
पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः १२ ॥

चेत्यर्थः । प्रवर्त्तमानेति । स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सहोन्मज्जननि-
मज्जनमनुभवन्ती घलाबलविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । एतद्वैधर्म्यं च प्रवृत्त-
त्वम् । तर्कस्य प्राबल्यमाह स्फुटतरिति । स्थूलनीलादिभेदगोचरत्वात्स्फु-
टतरत्वम् । प्रतिष्ठितत्वमनुपचरितत्वम् आम्नायो ह्युपचारेणापि साधकाश्च
इति वर्तमानविभागेनापि विरोधमिद्वैधर्म्यमानसाम्योपपादनमतीतानागत-
योर्भाष्ये ऽनुपयोगीत्याशङ्क्य वर्तमानविभागसत्यत्वं फलमित्याह यदीति* ॥

३४९ । १०

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वाधिकरणे ऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनस्तुक्तिमाशङ्क्याह
पूर्वस्मादिति । अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपा-
भेदेन विरोधः परिहृतः इदानीं तु स्वीकृत्य प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्र-
त्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते एवंभूतविशेषाभिधानेनोपक्रमो यस्य
विरोधपरिहारस्य स तथोक्तस्तदनन्यत्वपदेनाद्वैतमिथ्यात्वोक्तेरेवमुपक्रम-
त्वम् । श्रुतो परिणामिमृदादिदृष्टान्तापादानां भेदाभेदविषयेति मन्तव्यम् ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां प्रधानस्यानुरोधेन गुणभूतदृष्टान्तस्य
विषयपरत्वेन नेयत्वादित्याह एवं हीति । ननु परिणामपक्षे ऽप्यभेदांशे
सर्वज्ञानं म्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति । भेदानीकताया उक्तत्वादित्य-
र्थः । उपपादितमधस्तादिति । शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे इत्यर्थः ।
दृष्टान्तमात्रानार्थसिद्धिरिति भाष्यं हेतुस्तु दृष्टेति तं व्याचष्टे ये हीति ।
कदा चिद्वृत्तं पुनर्नष्टमनित्यमित्यर्थः । दृष्टग्रहणं प्रतीतिसमये ऽपि सत्त्वव्या-
वृत्त्यर्थम् । व्यतिरेकव्याप्तिमाह यदस्तीति । विमतं मिथ्या सावधिकत्वाद्वा-
तिरेके चिदात्मवदित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह सत्त्वभावं चेदिति ।
सत्त्वाऽसत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मो अथार्थान्तरमलीकं वेति विक-
ल्प क्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह असत्त्वभावं चेत्यादिना ।

३४९ । २० अर्थान्तरत्वे ऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वमिति । विरोधिभूतमसत्त्वं
भावस्य किमकिञ्चित्करमुतासत्त्वकरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति

* अत्र पञ्चमम् भोक्तापन्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ भोक्तापत्तेरविभागस्त्वे-
स्याल्लोकवत् १३ ॥

+ अभेदांशे न सर्वज्ञानमिति १ पु. पा. ।

नेत्यादिना । किञ्चित्करत्वे यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मं ।
 वेत्यादि विकल्प्य तद्वृणानां* संभवादित्यर्थः । असत्त्वघत्सत्त्वे ऽपि
 अर्थान्तरत्वादिविकल्पा दृष्टव्याः । अर्थान्तरत्वादपि विकारे फलाभावात्स-
 त्वान्तरजन्मनि चानवस्थानाद् विकारे सत्त्वान्तरं न भवति किं तु स एव
 सन् भवतीत्युक्ते ऽपि सत्त्वभाषस्यासत्त्वविरोधेन विकारनित्यत्वापातादिति ।
 ननु कार्यमिध्यात्वं कारणसत्यत्वं चानुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तीकर्तुमयुक्तं
 लोकसिद्धस्य दृष्टान्तत्वोक्तेरित्याशङ्काह यत्रेति । मृदेका शरावादयः ३५० । ११
 परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमे ऽत्यन्तभेद एव स्यात् । अथ मृदात्मना शरा-
 वादीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमिति मतं तद् विकल्प्य
 दृषयति इदं तावदित्यादिना । अत्यन्ताभेदे ह्यपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो
 भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यथस्या च न स्यादित्याह तत्रेति ।
 न चानेकान्तवाद् इति । भेदपक्षे ऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः । न
 भवेदर्पति । अनेकान्तस्यात्र भवदर्पोत्यपेरर्थः । सत्यवादिनस्तत्कारत्वे-
 नरोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्रह्मात्मत्ववेदिने मोक्ष इति तत्कारदृष्टान्तः ।
 अहंममाभिमानयोरेकैव व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयति शरीरा-
 दीनीति । ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिमर्थमाप्तात्कारहेतुत्वं
 न स्यादत आह सांख्यवहारिकं न्यति । असत्यादपि कार्यसमपदाद्यै-
 त्पत्तिमनन्तरमेव वक्तव्यम् इत्यर्थः । यदासत्यात्मस्यधीः स्यात् तर्हि धूमा-
 भासादपि वह्निधीः समीचीना स्यादित्युक्तम् इत्याशङ्काह न च ब्रूम इति ।
 धूममहिर्षी धूमी । सा च घाण्यः । असत्यादपि सत्यमुत्पदासत्यव्युत्पत्ते
 न पुनरसत्यात्मस्योत्पादनियम इत्यर्थः । यदि पुनः कुनश्चिदसत्यात्मस्य
 जातमिति सर्वस्मादसत्यात्मस्यजन्मापादात् तर्हि किं चित्सत्यं कस्य
 चित्सत्यस्य जनकमिति तत एव सर्वं सत्यं स्यादिति प्रतिबन्दीमाह
 न हीति । चेदासाम्यमुक्ता परिहारसाम्यमाह यत इति । यतो नियमा- ३५५ । ६
 दित्यर्थः । ज्या वयोहानावित्यस्य निष्ठायां संप्रसारणे नञ्प्रसामे चाऽजीनमिति
 रूपम् । अस्मादध्यस्तदीर्घमात्राद्यापि ज्यानेर्ध्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छ-
 ति । यत्रा तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति उच्चरिते भ्रमादजीनमिति गृहीतादस्माच्छ-

व्याद्या घयोहानिप्रसीतिः सा भ्रान्तिरजिनशब्दो हि चर्मवचन इति । अथ
 यथा आरोपितत्वाऽविशेषे ऽपि किं चिद्वैद्यं सत्यबोधकं किं चिदसत्यबोध-
 १५५ । १६ कमेवमस्माकमपेक्ष्यः । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । तारक्ष्वीं व्याघ्र-
 मयीं तनुमास्यायेत्यन्वयः । व्यातं विवृतं विकटाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां
 करालं भयानकम् आननं यस्याः सा तथोक्ता । उतव्यम् उन्नमय्य धृतम् ।
 बभ्रमदत्यर्थं भ्रमन्मस्तकावचुम्य लाङ्गलं यस्याः सा तथा । ध्वस्ते इतस्ततो
 विलिप्ते लोचने यस्याः सा तथा । अमित्रमभि प्रतियाहुं गताम् अभ्यमि-
 चांणाम् । स्फटिकगैलप्रतिबिम्बितां ह्यमित्रमिति भ्रमादात्मतनु धावन्तीं सुषो
 व्याघ्रतनुमास्यतः पश्यतांति । यदि स्वप्रदृशे ऽवगतिरबाधिता स्यात्तर्ह्ये-
 वोपपदात्तइत्यर्थः । भेदाभेदव्यवहारौ भेदाभेदोपपादकाविति वदन् प्रष्टव्यः
 किं अत्यज्ञानं त्वाचीनौ तदुपपादकौ पराचीनौ वेति । नाद्य इत्युक्तं नाना-
 त्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इत्यादिना । तत्त्वज्ञानात्प्रागभेदव्यवहारस्याप्रा-
 प्रत्वात्त स उपन्यस्तः । द्वितीयमिदानीं शङ्कते यच्चोक्तमिति । एकत्वज्ञा-
 नोत्तरकालम एकत्वव्यवहारोऽपि नास्ति नतरागमनेकत्वव्यवहार इति परिहरति
 यदि ग्वल्विति । दुर्लिः कच्छपी । न तस्याः क्षीरमस्ति स्मृत्या हि सा
 ऽपत्यानि पाष्याति । अवगतिर्बुध्तिव्यक्तं स्वरूपम् । यथा खलु घटध्वंसो
 घटविरोधकार्योदय एव नाभावस्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वायोगादेवमविद्या-
 निवृत्तिरपि विरोधविद्याभिव्यक्तिरित्याह अविद्याविरोधिस्वभावत-
 येति । अविद्यानिवृत्तिर्घटि विद्यायाः स्व*रूपं कथं तर्हि विद्याफलमत
 आह अविद्यानिवृत्तिश्चेति । न वयं ज्ञानात्पराचीनव्यवहाराय द्वैतस-
 ३५७ । ७ त्यत्वं कल्पयामः किं तु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेति शङ्कते स्यादेतदिति । एक-
 त्वनिबन्धनो व्यवहारो मा भूत् । द्वैतसत्यत्वात्तेषां इति शेषः । पूर्वं
 नानात्वांशेन कर्मकाण्डाश्रय इति ग्रन्थे प्रमाणसिद्धाद्वैदव्यवहाराद्वैतसत्य-
 त्वमाशङ्क्य परिहृतम् । इदानीं सर्वलोकासिद्धेर्भेदसत्यत्वमाशङ्क्य देहात्म-
 भाषणं मिथ्यात्वे ऽपि तदुपपत्तिमाहेति भेदः† ।

* स्वशब्दो नास्ति ३-३ पु ।

† निरस्तमिति ३ पु. पा ।

‡ इतदपे-स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारमिद्वैतसत्यत्वमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः
 किं तु पारमेश्वरस्य तात्त्विकमिति चोदयति ननु मृदादीति । परिहरति इति ग्रन्थे अधिकः ३ पु ।

कार्ये कारणादभिन्नं तद्वाच्यउपलब्धेरित्यापातसिद्धे सूचार्थे दोषं दृष्ट्वा
 व्याख्याति कारणस्य भाव इति । भाव इत्यस्य व्याख्यानं सत्ता ३५६ । १२
 चेति । ननु कारणस्य भाव एव सूचे प्रतीयते कार्यम्योपलब्धेरिव तत्क-
 यमुभयचेतरेतरविशिष्टये हेतुत्वमत आह एतदिति । वषयपदं भावप-
 रम् भावो ह्युपलब्धिविषय इति तद्विडित्यायेन विषयविषयिपरम् । एवं
 विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युभयपरमित्यर्थः । उपादेयं कार्यम् । सविशेष-
 णहेतोः फलमाह तथा चेति । उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति हेतृकारे प्रभासा-
 चात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्यात् । न हि घटादेः प्रभासा-
 श्चाऽभेदस्तन्नवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशेषणम् । न हि प्रभासा भाव एव
 घटो भवतीत्यर्थः । यदा तद्वाचानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदा ऽपि भाति
 घट इति प्रमानुरक्तधीगम्य ऽनेकान्तमिदमुक्तं प्रभारूपानुविद्धेति ।
 यदि भावे भावादिति हेतुस्तर्हि बन्धिभावे भवति विांगप्रधमे ऽनेकान्तः
 स्यात् । उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति विशेषणे तु न भवेदुक्तमप्यवन्त्युपलब्ध्याववापल-
 ष्ठिरिति नियमाभावादित्याह नापीति । तद्वाचानुरक्ता हि बुद्धिं कार्यकारण ११ । १६
 योरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्यम् । अत्र कारणस्यभावानुविद्धा
 कार्यबुद्धिहेतुत्वेनाक्तेति न भ्रमितव्यम् । तथापि व्यभिचारम्योक्तत्वात्किं
 तु सूचगतेऽपलब्धिं बुद्धिं कार्यकारणोभयविषयां तयोः कार्यकारणयोर्भावेन
 सनयोपरक्ता विशेषितां हेतुं वयं वदाम इति भाष्यायं इत्याह तदननेति ।
 हेतुविशेषणमुक्तं न हेत्यन्तरपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । एतस्य तन्तुव्य-
 त्तिरेकेणाऽनुपलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादित्येवमित्यु-
 क्त्वाह न चेति । सम्बन्धस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदमित्यु-
 व्यतिरेकानुपलब्धौ समाहितायां भेदमिद्विरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एत-
 स्तन्तुभ्यो भिद्यते तदुपलम्भे ऽपि कुर्वन्तव्यापारात्प्रागनुपलब्धत्वात् कुम्भ-
 वदित्यनुमानाद्भेदमित्यु-
 दघादिनस्तन्तुपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्भेदमित्यु-
 तन्त्वादि सत्यं स्यादित्याशङ्क्याह अनयेति ।

उपपत्तिरचात्र भवतीति । आहेति शेषः । उपपत्तिमेव दर्शयति ३६० । २१
 न हीति । यथा मृदि घटो मृदात्मना ऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना

- न तैलमस्ति तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः । ननु मृदेव घटो-
 ३६१ । २ त्यनेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता ऽत आह प्रत्युत्पन्नो हीति ।
 उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।
 इत्थं तर्किते कार्यकारणाभेदे प्रयुज्यते घटत्वं मृदिष्ठं घटनिष्ठत्वात्स-
 त्ववदिति । एवं जगद्ब्रह्मणोरभेदे ऽपि शब्दो ब्रह्मवृत्तिः आकाशवृत्ति-
 त्वात्मन्त्ववदिति । कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमयुक्तं तथा सति
 कार्यव्यव्याघातादित्याशङ्कानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वे ऽपि कार्यस्य तत्त्व-
 मधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्तितः प्रतिपादयति यथाहि घट इति ।
 कार्यस्य सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये तस्य कदा घटसत्त्वं न स्यात् । धर्म-
 त्वे च सत्त्वाऽसत्त्वयोर्धर्मयोः कार्यस्य धर्मिणो ऽन्वयात् कादाचित्कत्वव्या-
 हतिरित्याद्युपपादितमधस्तात् । दृष्टनष्टं स्वरूपत्वादिति भाष्यव्याख्याना-
 वसरइत्यर्थः । कार्यस्य त्रिषु कालेषु सत्त्वे कारणस्यापि तथात्वाद् द्वे सत्त्वे
 ॥ १८ ॥ स्यातां तथा चाभेदाऽसिद्धिरित्युक्ताभिप्रायानभिन्नः शङ्कोते सत्त्वं चेदि-
 ति । त्रिष्वपि काले कार्यस्य सत्त्वं चेदित्यर्थः । कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं
 चेकमित्यर्थः । यदि कार्यकारणयोरैकसत्त्वादभेदादभिन्नत्व तर्हि तस्यापि
 द्वाभ्यामभेदाद्वेदापत्तिरित्याशङ्काह न च ताभ्यामिति । न हि घटं
 सत्त्वेन कार्यकारणयोः सादादभेदं ब्रूमः किं तु तत्र तयोरारोपितत्वेन
 तद्व्यतिरेकेणाभावम् । यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयोरारोपितम-
 स्त्विति तत्राह तथा सति हीति । स्वकृतस्यैव प्रसज्जनमयुक्तं दर्श-
 यितुं तामेव पक्षविभागपूर्वकमाह तत्रेति । भेदः* कार्यकारणलक्षणः सत्त्व-
 मभेदः । अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पञ्चम्युल्लिखिताऽवधेयहे । धर्मिणः सका-
 शादगृहीतभेदस्य न संभवति । भेदग्रहश्च नागृह्णाति प्रतियोगित्वे उपप-
 द्यते । धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्तत्त्वान्योन्याश्रयस्तभेद एव आरो-
 ॥ १९ ॥ पितो नाभेद इत्याह वयं त्विति ।

यस्तद्व्यमन्योन्याश्रयस्य केन चिदुद्धारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रती-
 तावधिकरणत्वप्रतीतिरधिकरणत्वेनाप्रतियोगित्वप्रतीतिश्च भेदग्रहणकारणं
 न भेदेन गृहीतत्वम् । एकं हि अन्योन्याभावाख्याभेदं प्रति स्तम्भकुम्भ-

योरधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं चास्ति । अतः स्वस्मादपि स्वस्य भेदग्रह-
धारणाय प्रतियोगित्वेनेत्यादि विशेषणम् । स्वस्माद्विज्ञः कुम्भ इत्यत्र हि
स्वम्भः प्रतियोगित्वेनैव प्रतीयते नाधिकरणत्वेन । कुम्भश्चाधिकरणत्वेन
न प्रतियोगितया । कुम्भाद्विज्ञः स्वम्भ इति प्रतीयन्तरे तु तमेष भेद
प्रति कुम्भः प्रतियोगितया प्रतिभाति स्वम्भश्च धर्मितया । ततश्चोक्ताधि-
धस्तुप्रतीतिर्भेदग्रहे हेतुरिति क्लृप्तेतराश्रयमिति । सेऽसाधुः । भेदाधि-
करणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतिरपेक्षायामन्योन्याश्रयादनिस्तागद्यस्य
कस्य चिदधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां सताधिकरणत्वेन
पुरोदेशादन्यदेशगतसंसर्गाभावं प्रति प्रतियोगित्वेन च स्फुरतः शुक्तीदमंगस्य
रजताद्भेदग्रहप्रसङ्गेन भ्रमानुदयप्रसङ्गाद्वस्तुवृत्तेन भेदाधिकरणस्य तत्प्रतियोगि-
नश्च स्वरूपेण प्रतीत्यपेक्षा ऽप्यत्र गवाषास्ता । स्वरूपेण गृहीतयोः शुक्तीद-
मंगरजतयोर्वस्तुवृत्तेन तथाभूतयोर्भेदग्रहप्रसङ्गात् । एवं स्वरूप भेद इति चात्र
गवाषास्तम् । असाधारणं स्वरूपं भेद इत्यपि न । असाधारणत्वस्य भेद-
ग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदान्तरापेक्षायां स्वरूपभेदाभ्युपगमभङ्गादिति दिक् ।

भेदेनेषजीव्यत्वाच्चाभेदा नाध्यस्त इत्याह एकैकेति । योऽप्यस्य ३६१ । १०

भ्रान्तभेदानुवादः । अतः गर्वकाभाव इत्युक्तम् । व्याकृतनामरूपत्वादिति
भाष्ये व्यक्ताव्यक्त*स्वीकृतेः साध्यवादापात इत्याशङ्काह । व्याकृतत्वेति ।

नान्याऽसतीति भाष्ये असतीति क्लृप्तः । कार्यरूपेण च सत्त्वं शक्त-
राशयते तथा सति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिध्यतीति सन्धान आह
नाप्यसतीति । भाषाच्चेति द्वितीयपाठव्याख्यायां कारणातिरेकेण कार्या-
नुपलम्भस्याक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्काह यद्यपीति । स्वपरनिर्वाहकत्वात्स-
मवायः संबन्धान्तरानपेक्षश्चेत्ययोगो ऽपि नापेक्षेतेति प्रतिबन्धी मा संयो-
गस्य कार्यत्वरूपविशेषादयुक्तेत्याशङ्क्य नित्ये आत्माकाशसंयोगे तस्यामि-
द्विमाह अजेति । अजसंयोगमनिच्छन्तं प्रति सत्त्वाऽस्माद्विदुमाह अपि
चेति । अस्तु संयोगनित्यत्वाभावाय समवायो ऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था
समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रानुत्पत्तेः समवा-
यान्तराप्रसङ्गादित्याशङ्काह तथा सतीति । ततः संयोगस्य समवायिका ३६३ । ०

रणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः । नाना-
 त्वेन सहेक आश्रयो यस्य स संबन्धस्तथोक्तः । उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुत्प-
 तेर्नासत्त्वमित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तुं किं तु कारणमिति शङ्कते यद्यु-
 च्येनेति । यद्यप्युत्पद्यते घट इति कार्यस्य कर्तृत्वं भाति तथापि
 गोगथा वृत्त्या कारणस्य तन्न च सिद्धेषु कपालेषु जायतइति पूर्वापरकाल-
 व्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः । कपालक-
 ३६४ । ८ तृका घटविषयोत्पादना नेत्यतिः सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादना
 हीत्यादिना । यद्युत्पत्तिरुत्पादनेव तर्हि उत्पादनायमिवोत्पत्तावपि सक-
 मं कत्वाद् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवमस्तीत्यर्थः । भृत्यो हि घटं
 करोति स्वामी कारयति तच्च यथा करोतिकारयत्योराश्रयभेद एवमवापी-
 त्यर्थः । धातृषानव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तेति
 आह एवं चेति । स्वकारणे कार्यस्य समवायो जन्म स्वस्मिन्नसति कार्ये
 सनाममवायो वेत्यर्थः । भिन्नमेवेति । सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिषा-
 भिन्नमिव चकास्तीति । अनयैवेति । इतरथा हि सांख्यवादः स्यादिति ।
 भाष्यगतमूलकारणशब्देन ब्रह्मणोऽन्यः कश्चिन्मायाप्रतिबिम्बितो नाभिधी-
 यते । तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमोक्तस्य कारणविज्ञानात्म-
 र्वावज्ञानस्यासम्भवप्रसङ्गात्किं तु सर्वोधिष्ठानमित्याह मूलकारणमिति ।

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवभ्रान्तिनिमित्तं तद् ब्रह्मणे भ्रामसीति* ॥

अज्ञातं नटवद् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवाज्ञातं जगद्बीजं जगो वाचस्पतिस्तथा ॥

कार्यमुपादानाद् भिन्नं तदुपलब्ध्यावपि अनुपलब्धत्वात् ततोऽधि-
 कपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्यभिचाराथे पटवच्चेति सूचम्† ।

३६६ । २ तस्यामेव प्रतिज्ञायां भिन्नकार्यकरत्वस्य व्यभिचारार्थं यथा च
 प्राणादि इति‡ ॥

* अर्थः शङ्कः २-३ पुं नास्ति ।

† व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १६ ।

‡ अत्र ब्रह्म आत्मणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-तदनन्यत्वमारम्भण-
 ष्टादिव्यः १४ भावे चोपलब्धेः १५ मत्वाव्यावरणस्य १६ असदुपपत्तेरादिति चेन्न धर्मा-
 न्तरेण वाक्यशेषात् १७ युक्ते शब्दान्तराच्च १८ पटवच्च १९ यथा च प्राणादि २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

३६६ । ४

जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं घटन्मन्त्रयो यदि तादृशं ब्रह्म
जगज्जनयेत् तर्हि स्थानिष्टं न सृजेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे
पूर्वैः कार्यकारणादनन्यत्ववद् घटाकाशकल्पजीवानामपि महाकाशोपमब्र-
ह्मात्मैक्य*मुक्तं तस्य द्विताकरणादनुपपत्तिभिरक्षेपात्मङ्गतिः । ननु सो
ऽन्वेष्टव्य इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं पूर्वपक्षस्तथाह यद्यपीति । यदि भेदा-
भेदावेकैः विरुद्धौ तर्ह्यभेद एव भेदेन बाध्यतामत आह न च भेद
इति । इत्युक्तम् अनन्तराधिकरणइत्यर्थः । ननु स्वाभाविक ब्रह्मणोक्तत्वं
जीवा अप्रियोपहिताः स्वेषां । न जानन्तीति हिते ऽप्यहितभ्रमादकरणमु-
पपन्नमत आह तेनेति । ननुदभिमान इति । पश्यतीत्यन्वयः । यद्यपि
परमात्मनो दर्शनेक्रियाश्रयत्वमनुपपन्नं तथापि पुरुषः स्वप्रकाश एव । तर्हिद्वि-
शेषेणोपरक्तत्वं तं यथाशम्यत्वं भासयतीति अतः पश्यतीति निर्दिश्यते॥ ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धिः ॥ २४ ॥

३६७ । ८

ब्रह्म नोपादानममहाशब्दात्मात्ममत्ववदिति न्यायेन समन्वयस्य विरो-
धसंदेहे पूर्वैः पादधिकजीवब्रह्मभेदाद्विताकरणादिदोषः परिहृत इह तृपा-
धितो ऽपि विभक्तमधिष्ठुवादि नाम्नांति पूर्वपक्षमाह ब्रह्म खल्वित्या-
दिना । एकमित्युपादानभेदवारणम् । अद्वितीययोति महत्कारिण्येषः ।
एकत्वप्रयुक्तं तृपणमाह न हेकरूपादिति । कारणवैजात्ये हि कार्यवैजा-
त्यमित्यर्थः । न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्याणामपि क्रमायोग
इत्याह न चाक्रमादिति । समर्थमपि महत्कार्यपत्त मत्र क्रमेण कुर्यादित्याश-
ङ्कामपनयन्नद्वितीयत्वप्रयुक्तमनुपपत्तिमाह अद्वितीयतया चेति** । भाष्य- ॥ १६

* ब्रह्मैक्यमिति १ पु. पा. ।

+ स्वेषामिति मासि २-३ पु. ।

॥ स्वप्रकाश एवेति २-३ पु. पा. ।

॥ यथाशम्यमिति २-३ पु. पा. ।

॥ अत्र सप्रसंग इतरव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-इतरव्यपदेशाद्वि-
ताकरणादिदोषप्रसक्तिः २१ अधिकं तु भेदनिर्देशात् २२ यद्यमादिवच्च तदनु-
पपत्तिः २३ ।

१ ॥ चेत् क्षीरवद्धीति पाठान्तरम् ।

** द्वितीयतया वेति सु. भा. पु. अपपाठः ।

१६७ । १८ स्थकारकसाधनपदयोः अपोनहन्यमाह एकैकमिति । समयाणां भाषः
 सामग्र्यम् । कथं तस्य साधनशब्दाभिधेयत्वमत आह ततो हीति* ।
 साधयत्येवेति । साधनमित्यर्थः । श्रुतो करणं निष्पादनम् । अत्यन्त-
 व्यतिरिक्तत्वं स्वधर्मत्वेनानन्तर्भूतत्वम् । एकस्मिन्काले उपित्वा तं परि-
 त्यज्य कानान्तरेपि वामः परिवामः पर्युषेतिमिति दर्शनात् । आन्तरत्वं
 नाम स्वधर्मत्वम् । मायिनं मायाविषयम् । अज्ञातत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्
 तद्वारेण मायाव्यमज्ञानमपि धर्म इत्यान्तरत्वम् । ननु मायाया अय्यक्र-
 मत्वात् कथमक्रमात्कारणात् कार्यक्रमस्तत्राह कार्यक्रमेणेति । तस्या
 मायायाः परिपाकस्तत्कार्यसंगे प्रति पौष्कल्यम् । तस्य क्रमे ऽपि कार्यक्र-
 मान्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः । पूर्वमविद्यासाविव्याप्तसहायत्वमसिद्धमि-
 त्युक्तम् इदानीमङ्गीकृत्यापि तदनेकान्तिकत्वमाह एकस्मादपीति । शरे
 उत्पन्नं हि कर्म पृथाकाशप्रदेशविभागमुत्तरप्रदेशसंयोगं शरे च वेगाख्यसंस्कारं
 जनयतीत्यनेकान्तिकम् । असहायत्वं नानाकार्यानुत्पादमित्यर्थः । असहाय-
 म्योपादानत्वे सौरषदुपपाद्यासहायम्याधिष्ठातृत्वसमर्थक*६ चमवतारयति
 यदि त्विति ॥

३६६ । १

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयस्य विरोध-
 मन्तेहे पृथाधिकरणोत्तरीरदृष्टान्तात् परिणामित्वभ्रमे तन्निगमात् संगति-
 माह क्षीरेति । तस्मादधिकृतं ब्रह्मेति भाष्यं तदस्तीति तत्त्वत इति च
 पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति । इतरथा हि मायामयविकारनिषेधे
 जगत्संगा न स्यादस्तीत्यनुक्तौ च साक्षाद्भूत्वं स्यादिति निरवयवे ऽपि
 ब्रह्मणि विविचशक्तिवशेनाऽकृत्स्नप्रसक्तेरुक्तत्वाद्गोदानुपपत्तिमाशङ्क्य शक्ती-
 नामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन परिहरति अविद्येति । अवस्तुत्वात्समुदायो
 न परिणमते समुदायिष्यपि यदि सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसौ ततो

* तथा होति १ पु. पा. ।

† अत्र अष्टमम् उपसंहारदर्शनाधिकरणां पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-उपसंहारदर्शनाच्चैति
 चेष्टा तदर्थवत् २४ देवादिष्वपि लोके २५ ॥

मृतेच्छेदे न स्यात् चेतदस्ति इत्याह यद्यपि समुदाय इति । ह्यणु-
कमारब्धमणुना संयुज्यमानो ऽणुरूपमर्थः पार्श्वतश्चतसृष्वपि दिक्षु कदा
चित् कश्चित्संयुज्यते ते च सर्वे तेन समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेर्ह्यणु-
कपिण्डः परमाणुमात्रः प्रसज्येत्यर्थः । अव्याप्यशूनौ सयोगस्य तावन्नेकस्य
भावाऽभावावित्युक्तम् । अथ प्रदेशभेदेन भावाऽभावौ तत्राह अव्यापने
चेति । कार्यकारणभाव आरम्भः* ।

सर्वापेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

३७१ । ६

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणः जगत्सर्गं घटतः समन्वयस्याशरीरस्य न
मायेति न्यायेन विरोधमन्वेहे संगतिमाह विचित्रेति । अनार्याम्यधि-
करणे । त्वविद्योपाजितत्वसंबन्धे जगद्ब्रह्मणोः मिदं शरीरगतमस्यापि निय-
न्तृत्वसंभव उक्तः इह त्वशरीरस्याविद्योपाजितस्य इति भेदः । तदुक्तमि-
त्येतद्वेदादिघटणोति । सृष्टोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति । आ-
त्मनि चैवमिति सृष्टोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथा त्विति । शक्तिमन्तो
देशादयो यद्यपि शरीरिणः तथापि बाह्यसाधनाऽनपेक्षाः । यदि तु तत्र
दृष्टं शरीरित्वं शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मण्यापाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कुलालादिषु दृष्टं
बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिष्वप्यापाद्यतेति प्रतिबन्ध्या प्रमेयसंभाषनात्ता ।
श्रूयमाणम् इति प्रमाणमुक्तम्* ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

११ । १६

परिसृष्टाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गादिसमन्वयस्य ब्रह्म न विना प्रयोजनेन
सृजति अभिन्नचेतनत्वात्ममतर्वादिति न्यायेन बाधमन्वेहे पृथक् सर्व-
शक्ति ब्रह्मेत्युक्तं तर्हि शक्त्यापि प्रयोजनाभिमुख्यभावात्कर्तृत्वमिति पृथ-

* अत्र नयमे कस्यप्रमत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सृष्टाणि ४ । कस्यप्रमत्ताक्तिरित्ययत्न-
शब्दकोपो वा २६ श्रुतेस्तु शब्दमूनव्यात् २७ आत्मानं चैव विविचित्राश्च हि २८
स्वपत्तदोषान्च २९ ॥

१ व्या. सृ. अ. १ पा. ३ सू. १८ । २ व्या. स. अ. २ पा. १ सू. २१ ।

३ व्या. सृ. अ. २ पा. १ सू. २८ । यथा चेन्निति २-३ पा. वा ।

* अत्र दृशम सञ्ज्ञापेताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सर्वापेता च तद्दर्शनात् ३०
विक्रमस्याविति चेतदुक्तम् ३१ ॥

पक्षमाह न तावदित्यादिना । तादर्थ्येन सुखार्थत्वेन । प्रवृत्तौ* प्रवृ-
त्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अविद्योपहितजीवान्
करोणापि ध्यानुयाह्याभाष उक्तः । न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणे हेतुरस्या इत्य-
दृष्टहेतुका । औत्पत्तिकी पुरुषन्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्ता । अदृष्टहेतुकत्वस्य
३७२ । १० धिवरणं प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण इत्येतत् । श्वासादौ प्रयोजनान-
भिसन्धिरूपसाध्याभाववद्देतोर्गपि चेतनकर्तृकत्वस्याभावात् व्यभिचार इत्या-
शङ्काह न चास्यामिति । जायदादौ चेतनस्य जानतो ऽपि चेतन्यमस्यां
श्वासादिप्रवृत्ताद्यनुयोगि सुषुप्ते ऽपि तस्याभावादिति च न युक्तम् ।
कुतः । प्राज्ञस्य सुषुप्त्यापि स्वरूपचेतन्याऽप्राप्त्युत्तेरित्यर्थः । यदुक्तं लीला-
या अपि मुखप्रयोजनत्वादिति तथाह सत्यपीति । अनुद्दिश्य प्रयोजनं न
करोति इति माथ्ये त्वभ्रान्तचेतनत्वं लीलाकर्तारि सव्यभिचारम् इत्य-
र्थः । ननु यद्वृद्धायाससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसंधिपूर्वकमिति व्याप्तिरभिमता
तथा च न लीलादौ व्यभिचारस्तथाह दृष्टं चेति । तदव्यस्मदाद्ये-
क्षया जगद्वृद्धायाससाध्यं भाति तथापि न ब्रह्मापेक्षयेति न प्रयोजनाभिसं-
ध्यापात इत्यर्थः । नगैः पर्वतेर्हेनुमत्प्रभृतिभिः कर्तृभिर्न बद्ध इत्यर्थः ।
ततर्होत्यन्वयः । एतच्छब्दत्वे निदर्शनम् । एषः नीरधिः समुद्रः ।
शिलीमुगैः शोर्न बद्धः । न च नीरनिधिः न पीत इतीषत्करत्वे निदर्श-
नम् । आचार्ये । यो महोपतिर्महोचकार ‡ तस्य नाम नृग इति । नियतनि-
मित्तमनपेक्ष्य यदा कदा चित्प्रवृत्त्युदयो यदृच्छा स्वभावस्तु स एव यावद्वस्तु-
भावी यथा श्वासादौ । यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति
तच्च मा भूदुन्मत्त ब्रह्म भवति तु जीवाऽविद्याविषयीकृतं जगद्विषनाधिष्ठानं
३७३ । १२ तथा च न प्रयोजनपर्यनुयोगः सृष्टावित्याह अपि च नेयमिति ।

जीवभ्रान्त्या परं ब्रह्म जगद्वीजमजृघुपत् ।

घातस्पतिः परेशस्य लीलासूत्रमनूलुपत् ॥

प्रतिबिम्बगताः पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रियाः ।

पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्यविक्रियाः ॥

* प्रवृत्ताविति नास्ति २ पु. ।

‡ महोपा चकारेति ३ पु. ।

† आचार्यनिनि ५ पु. पा. ।

§ एवं श्लोका नास्ति २-३-५ पु.

एवं वाचस्यतेलीला लीलासूचीयसङ्गतिः ।

अस्वतन्त्रत्वतः क्रिष्टा प्रतिबिम्बेशादिनाम् ॥

विषममाणां प्रयोजनानपेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्यादित्या-
काशादर्भमकार्यस्य तदपेक्षामाशङ्क्याह न चेति । नन्वविद्याया हेतुत्वे कथं
ब्रह्म कारणमित आह सा चेति । छरिता मिश्रिता । निर्विषय इति ।
वेदान्तप्रतिपादो विषयो ऽस्य दूष्यत्वेन न वर्तत इति तथोक्तः । ॥

वैषम्यनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वान्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥ ३७४ । १

यो विषमसृष्टिकारी स साधयो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन
समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्ववत् लीलाया मृष्टत्वमुक्तम् इदानीं मेव न
सापेक्षस्य संभवति अनीश्वरत्वप्रसङ्गाद् निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्या-
दिष्यते । अनुमानस्य व्याभिचारमाह न हि सम्भ्य इति । सापेक्षत्वे ऽनी-
श्वरत्वमाशङ्क्य व्याभिचारमाह न हि संवेति । कर्मापेक्षत्वेन वैषम्यं परि-
हृतं तर्हि विषमक्रमेण प्रेरकत्वेन वैषम्यतादयम्यामित्याशङ्क्याह न वैष-
म्य इति । वैषम्यादिप्रसङ्गात्तेश्वरः कारणमिति न च वाच्यमित्यन्वयः । यदी-
श्वरो ऽपि विषमं सृजेत्तर्हि रागादिमत्तया ऽनीश्वरः स्यादीश्वरश्चाय-
तस्मान्न विषमं सृजतीति किमनुमीयते उत ईश्वरो रागादिमान् विषमस्र-
ष्टृत्वादिति वैषम्यम् । नाद्यो विरोधादित्युक्तम् । तमेषा ऽऽगमविरोधं
दर्शयति यस्मादिति । द्वितीयं निषेधति न चेति । यद्येष वैषम्यमनुमित-
किमतो निरवयवत्वमपि श्रुतिमिदृशत्वेनार्तातकालतातादयम्यादित्यर्थः ।
तदेव दर्शयति तस्मादिति । श्रुतीनां यावत्प्रवृत्तिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थ- ११ । १४
मर्थसंभावनां दर्शयति तज्जातीयेति । उन्निनीयते उध्वं नेतुमिच्छति ।
ईश्वरः पर्जन्यवत् सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु बांजयननत्प्राणिकर्मवामने
इति नेश्वरस्य साधयतेत्यर्थः । अपि च मायामयी सृष्टिरस्माकम् । यदि
च तथाविधसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वमनुमीयते तर्ह्येकान्तिकत्वमित्याह
अभ्युपेत्य चेति । अकृताभ्यागमप्रसङ्गं धारयति अकृतं इति । तदङ्गी-

* तदपेक्षत्वादिति २-३ पु षा ।

† प्रथमकारणत्वमिति ।

‡ अत्र एकादश प्रयोजनव्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-न प्रयोजनव्याख्यात् ३०

कारे* दोषमाह तथा चेति । वेदान्तानर्थक्यं मुक्तानामपीति भाष्योक्त-
 १५ । १२ मित्याह मोक्षशान्त्रस्येति । भाष्ये केवलाया अविद्याया वैषम्यकरत्व-
 निषेधो ऽनुपपन्नः । भ्रान्तोर्विचित्तत्वेन वैषम्यहेतुत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह
 लयेति । ननु मा भूल्लयलक्षणाविद्या वैषम्यकरी भ्रमसंस्कारस्तु किं न
 स्यादिति चेत् । अस्तु स तु संसारानादितामन्तरेण स्यात्तथा च सिद्धं
 नः समीहितमित्याह विक्षेपेति । विभ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वान्न स्वतः
 एव वैषम्यहेतुत्वं विभ्रमश्च न केवलो वैषम्यहेतुरपि तु रागादीन् जन-
 यित्वा तत्सहितः । तथा च विभ्रमो रागादिसहितः शरीराच्छरीरं कर्मणः
 कर्म रागद्वेषाभ्यां तौ च मोहसंज्ञाद्विभ्रमात् स च शरीरादुदेतीति चक्रक-
 भ्रमणमनादितेषु समादधातीत्यर्थः । अवघातनिष्पन्नास्तुपान् पुरोडाशक-
 पालेनोपवपति विगमयतीत्येषावघातसमये कपालेपु पुरोडाशश्रवणाभावा-
 द्द्विष्यच्छ्रवणमपेक्ष्य कपालानां पुरोडाशसंबन्धोकीर्तनमिति ॥

३११ । ३

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

निर्गुणब्रह्मणो जगदुपादानत्ववाटिसमन्वयस्य यन्निर्गुणं न तदुपा-
 दानं गन्ध इवेति न्यायविरोधसंदेहे भवतु विषमसमृत्त्वं पक्षपातेनाव्याप्त-
 नेकान्तम् । साध्येन ' ' तु सगुणत्वे उपादानत्वमिति प्राप्ते विवर्त्ताधिष्ठानत्व-
 मिहोपादानत्वम् । तच्च निर्गुणे ऽप्यविरुद्धं जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपोपल-
 ब्धेरिति सिद्धान्तः । भाष्यकारेण सौचीं सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकुर्वता सर्वज्ञत्वा-
 दयः कारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यन्तइत्युक्तं तदयुक्तमिव न ह्येते लोके कस्य
 चित्कारणस्य धर्मो दृश्यन्ते ऽत आह अत्रेति । जडप्रेरकत्वं कुलालादौ दृष्टं
 ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेन भाव्यम् । तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुतिः सिद्धत्वाद-
 र्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं सर्वशक्तित्वादौ योज्यम् । सर्वशक्तित्वेनोपादानकार-

* आगता तदङ्गीकार इति १ पु. पा. ।

† स तु इति नास्ति १ पु. ।

‡ विगमयतीति नास्ति २-३ पु. ।

§ संबन्धेति नास्ति ३ पु. ।

॥ अत्र द्वादशं वैषम्यनर्घण्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-वैषम्यनैर्घृण्ये न सापे-
 क्षत्वात्तथा हि दर्शयति ३४ न कर्माविभागादिति चेत्तदुपादानत्वात् ३५ उप-
 पद्यते चाप्युपलभ्यते च ३६ ॥

* अत्र्याप्तमिति नास्ति २-३ पु. ।

साध्येन इति नास्ति २-३ पु. ।

† श्रुतीति नास्ति १ पु. ।

णत्वमुपपादितम् । सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणं चेत्युपपादितमित्यर्थः । महा-
मायाविषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्का ऽपास्ते*त्यर्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दविरचिते बेदान्तकल्प-
तरो द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि १३	५३
सूत्राणि ३०	१८१

* पराम्तेति ३-३ पु ।

† अत्र त्रयोदश सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणे संगणके । तत्र सूत्रम् १-सर्वधर्मोपपत्तेरन्त ३० ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—२४४६३—

उदृग्देर्बाहुदग्देः पृथुतरपरिघप्रांशुभिर्भिन्न*गाचाः

के चित्के चिच्च वज्रप्रतिमनखमुखेर्दोणेदेहोपदेहाः ।

आकथ्यैके च यस्य प्रलयघनघनध्वानगम्भीरनादं

धिध्वस्ता देत्यमुष्यास्तमहमतिबलं श्रीगृहसंहं प्रपद्ये ॥

स्वबोधदन्तिताबोधतदुद्वृतजगद्भ्रमम् ।

सदानन्दघनाद्वैतं परं ब्रह्मास्मि निर्मलम् । ॥

३९९ । ११

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यतन्त्रा इत्यस्य व्याख्यानं वेदनिरपेक्षा इति । विनक्षणत्वादयो

हि प्रधानादिपरत्वेन वेदान्तव्याख्यायामनुयाहिका इमास्तु युक्तयः स्वात-
न्त्र्येण प्रधानादिसाधिका इति । अनेनाक्षेपावसरे एव पादार्थो विवेचितः ।

माक्षमाणानां मोक्षमिच्छताम् । मुचेः सन्नन्तस्य लुप्राभ्यासस्य रूपम् ।

वेदान्तैरेव ज्ञानजननात्किं परपन्नाक्षेपेण तत्राह यथा चेति । ननु प्रमाणा-

वगतान्युपादानानि जगति समुन्नीयन्तां तन्त्रव इव पटे ऽत आह न चैत-

देवेति । चेतनमुपादानमस्येति तथोक्तम् । वेदो हि ब्रह्मप्रणीत इति सांख्या-

द्यागमस्य तनुन्यता । तथा च कपिलाद्यागमो वेदेन न बाध्यते सिंह इव

समबलसिंहान्तरेण । एवं कपिलाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमपि न बाध्यते

यथा सिंहं दृष्ट्वा कृते दार्वादिमये प्रतिकृतिसिंहे दृश्यमानाया ईदृशः सिंह

इति सिंहाकारप्रतीतिरबाध इत्यर्थः । चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादक-

३७८ । १८ स्य† वेदस्य प्रतिरोधक्रमनमानमाह यानि हीनि । संयोगादेो व्यभिचार-

धारणार्थमा स्योन्यादित्युक्तम् । संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डादारभ्य कणष-

र्यन्तःमनुयन्ति । कुम्भोपादानत्वं सत्त्वादिगुणाश्रितं मृद्गतत्वात्सनाशदिति च

वक्तरीत्या ऽनुमानम् । ननु सुखं घट इत्याद्यनुपलम्भात् कथं तदात्मत्वेनानु-

गतिरस आह उपलभ्यतइति । घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं

* मर्त्येति ३-२ पु. पा ।

† प्रतिपादयत इति २ पु. पा ।

+ निर्भयमिति २-३-५ पु. पा. ।

१ कारणपर्यन्तमिति १ पु. पा. ।

वा गोचरयतीति *अस्त्येवानुगतिरित्यर्थः । अन्वितत्वादेव सुखदुःखमोहा-
त्मकं सामान्यम् । सुखादारब्धत्वे ऽपि जगतः कथं सत्त्वाद्यात्मकप्रधाना-
रभ्यत्वमत आह तत्रेति । येयं* जगत्कारणस्य कार्यवशोन्नीता सुखाद्याः ३७६ । २
त्मता सा सत्त्वमित्यर्थः । विधेयापेक्षया नपुसकरूपयोगः । उपलभ्यतइति
यदुक्तं तद्वृत्तीकरोति तथा हीति । निरन्तरतत्त्वव्यस्तवने ऽनेकान्तवार-
णाय प्रत्येकमित्युक्तम् । ननु चेतनोपकारकत्वेन तं प्रति गुणीभूतगुण-
चयस्य कथं प्रधानत्वमत आह तच्च त्रिगुणमिति । चेतनं प्रति
गुणभूतस्यापि गुणचयस्य सिद्धान्तसिद्धमायया वेलक्षणमाह न तु केन
चिदिति । करणमिन्द्रियं केन चिन्नेतनेन न कार्यते न प्रेर्यते किं तु कार-
णानां प्रवृत्तावनगतावस्थोपभोगापवगंकूपः पुरुषार्थ एव हेतुः स च न्यायो
गुणानामपि तुल्य इत्यर्थः । नन्वनुमानादचेतनोपादानत्वे जगतः सिद्धे जग-
दुपादानस्य चेतनाधिष्ठितत्वापत्त्या किं दृष्टममुक्तं भवति साध्यार्थादुपमङ्गी-
कृत्य दृष्टान्तदृष्टधर्मान्तरसंचारे ह्युत्कर्षममा जातिः स्यादयथा यदि कृत-
कत्वेन घटवदनित्यः शब्द तर्हि तद्वन्मूर्तः स्यादिति तत्राह यदि ताव-
दिति । अयमत्र दृष्टान्ताभिप्रायः । किं गुणचय चेतनानधिष्ठितमुपादाना-
साध्यते उत तस्योपादानत्वमात्रम् । आद्ये विमदुत्त्व द्वितीये सिद्धमाधन
त्रिगुणमायया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतित्वेति ।

मूर्तित्वापादनाद् वेपथ्यमाह व्याप्नेरिति । कृतकत्वं हि न व्याप्नोति ॥ ३८
मित्यर्थः । उपाददते उत्पादयन्ति कृतकत्वमिव विरुद्धमित्यन्वयः । इव-
शब्दे यथाशब्दसमानार्थः उपमामात्रपरो न तृपमोपमानपरः । एवमशब्दस्य
पृथक् प्रयोगात् । यदि सत्त्वाद्यान्वितत्वाज्जगतत्प्रकृतिक मृदन्वितकुम्भयत्
तर्हि तन्नेतनाधिष्ठितं तत्प्रकृतिकं स्यात्तत्र एव तद्वद्वेद्युक्तम् । तत्रोपाधि-
मागङ्कते यदुच्येतेति । यथैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयमनिपाते सति एकत-
रसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरित्यवरोध्यतइति साधनधिकता तदयथा निषिद्धत्वप्रयु-
क्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हि साध्ये समारोप्यते एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृ-

* इयमिति नास्ति २ पु ।

+ चेतनं प्रेरीति नास्ति २-३ पु ।

‡ गुणभूतस्यापि नास्ति १ पु ।

§ यदिति न दृश्यते २-३ पु ।

॥ उपादानमस्तीति २ पु ।

॥ उपाधिमात्रं शङ्कते इति २-३ पु. पा. ।

तिगताऽचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गाचेतनत्वप्रयुक्ता हे-
तुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यत इति भवति साध्यमपि
सोपाधिकमित्यर्थः । कश्चिद्धर्मोऽन्तरङ्गत्वादिः । नान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्व-
कृते व्यापकत्वे किं तु व्यभिचारकृते अन्तरङ्गस्यापि महानसादिस्वरूपस्य
व्यभिचारादुपपन्नत्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि बहिसंयोगस्या*व्यभिचारेण
व्यापकत्वादिति मत्वा परिहरति स्वभावेति । स्वभावप्रतिबद्धमनोपाधि-
कत्वेन संबद्धम् ।

३८० । ५०

ननु स्वभावसंबन्धोऽप्यन्तरङ्गत्वाद् ज्ञेयस्तच्चाह स चेति । साध-
नाव्यापक उपाधिर्यथा प्रपञ्चः सत्यः प्रतिभासमानत्वाद् ब्रह्मवदित्यत्र चेत-
नत्वमुपाधिः । अयं हि साध्यव्यापकः सत्यब्रह्मव्यापनात् । न च साध-
नव्यापकः पक्षे साधनवत्यप्यप्रवृत्तेः । साध्यव्यापक इत्युक्ते शैलेऽनलस्यानु-
मायामिन्धनवत्वस्याप्युपाधिता स्यात् तद्वारणाय साधनाव्यापक इत्युक्त-
म् । (गतावत्युक्ते कारीर्यबहिर्मन्वादेरप्युपाधित्वं भवेतन्मा भूदिति साध्य-
व्यापक इत्यभिहितम् ।) ‡ नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिता स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थे
साध्यसमव्याप्तिरिति विशेषणीयमिति । तन्न । यतः ।

साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिश्चयात् ।

कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता मता ॥

यदि हि यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति तत्र साध्यमिति व्यतिरेकव्याप्ति-
रवधार्यते § तदा यत्र साध्यं तत्र पक्षान्यत्वमित्यन्वयः । अन्यथा पक्षे-
तरत्वं त्यक्त्वाऽपि साध्यसत्त्वे कुतस्तस्य तद्व्यापकता । न चायमवधा-
रयितुं शक्यते यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षे तत्र साध्याभावस्य संदिग्धत्वा-
देवं च साध्यव्यापकत्वेनैव पक्षेतरत्वस्य व्यावृत्तेः समपदं मुधेति । द्विधा
सोपाधिस्तत्र शङ्कितोऽनुकूलतर्काभावादिनाऽवगम्यते निश्चितस्तु यथा-
योगं प्रमाणैरवधार्यते । सदनुमाने तु समारोपित उपाधिः साधनव्याप्यादि-
भिर्बुद्ध्यते शङ्कितस्त्वनुकूलतर्कैः शङ्क्यमानश्च साध्यव्यापकः साधनाव्याप-

* बहिसंबन्धस्येति ३ पु. पा. ।

† साध्यव्यापक इति नास्ति १ पु. । एतद-
मे-न साध्यव्यापक इत्युक्तमिति पक्षोऽधिकः १ पु. ।

‡ ( ) एतदनागता पक्षो नास्ति १ पु. ।

§ अवधार्यते इति १ पु. पा. ।

कश्च वाच्यस्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वं स्याद् व्यापकं प्रति व्यापकस्य व्याप्यं प्रति व्यापकताया अवश्यंभावात्साधनाऽव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वं भवेद् व्याप्यं प्रत्यव्यापकस्य तद्व्यापकं प्रत्यव्यापक-
त्वनियमादित्यादिभिश्च तदुद्गार इति । नन्वेवमुपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसं-
बन्धरूपव्याप्तिरिति सिद्धिस्तत्सिद्धौ च साधनाऽव्यापकत्वादिरूपलक्षणसिद्धिः
सिद्धे च लक्षणे उपाधिसिद्धिरिति चक्रकं स्यात् । नेति नवीनाः । साध्यवन्नि-
ग्रात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात्साध्यव्यापकत्वस्य साधनवन्निग्रात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वात्मकत्वाच्च साधनाऽव्यापकत्वम्येति । नवीनतरास्तु न सा-
ध्यत्वं सपक्षे यत्रोपाध्यवधारणम् । अथ साध्यत्वेन संभाव्यमानत्वं तदेव
कुतः यदि व्यापकत्वादिति मन्वीरन् तदेव तर्हि चक्रकमापतितमिति घट-
कुट्यां प्रभातमिति । अस्माकं त्वनिर्वचनीयवादिनामचाऽनाम्येति ।

अस्तु तद्व्यनोपाधिकसंबन्धनिश्चयोऽन्तरङ्गत्वेनेव नेत्याह तन्निश्च- ३८० । ११
यश्चान्वयेति । साध्यव्यापकत्वादित्युक्तधर्मान्तरस्यानुपलब्धौ सत्यां सतो-
श्चान्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चय आगतने सिध्यति* प्राप्नोतीत्यर्थः । अचेत-
नस्य चेतनाप्रेरितस्य कार्यजनकत्वाभावाच्च चेतनप्रयुक्तान्वयव्यतिरेक्यारति-
स्फुटत्वम् । अन्यव्यतिरेकवन्माचानुमाने गतत्पर्वतेतरत्वादेरप्यनुमानं
स्यादत आह एवमपीति । आन्तराः प्रमातृबुद्धौक्याध्यस्तचेतन्यधर्मा
एतद्वैपरीत्यं बाह्यत्वम् । गतस्य च व्याख्यानं विच्छिन्नेति । चन्दनाद्य-
न्वये ऽपि सुखादिव्यभिचाराच्च नैक्यामित्याह यदि पुनरिति । सुखयतीति
सुखः । क्रमेणक उग्रः । प्रधाने हेतोरपर्यवसानाद् अर्थान्तरतामाशङ्क्याह
संसर्गपूर्वकत्वे हीति । नानात्वेन सहैकस्मिन् अर्थे समवेतः संसर्गः
स तथोक्तः । परिमितत्वं किं योजनादिमितत्वम् उत स्वसनामतिक्रम्य
वर्तमानेन वस्तुना सह वर्तमानत्वमथ वा स्वासंसृष्टवस्तुमत्त्वं नाद्य
इत्याह यदि तावदिति । द्वितीयमाशङ्कते अथेत्यादिना । कारणं हि ३८१ । १८
कार्यान्तरमपि व्याप्नोति न कार्यमतेता यावत्कारणं शब्दतन्मात्रं तावच्च
व्याप्नोति नभः गन्धाद्यव्याप्तिस्तस्य प्रसिद्धेति । परिहर्गति हन्तेति । न

* सिध्यतीति नास्ति २ पु. ।

॥ प्रमातृवर्ति नास्ति २-३ पु. ।

॥ वर्ततेति नास्ति १ पु. ।

वर्ततेति नास्ति २ पु. पा. ।

तृतीय इत्याह परस्परसंसर्गस्त्विति । सत्त्वादीनां चितिशक्त्या आत्मना परस्परं च संसर्गो नास्तीत्यर्थः ।

२८२ । ८ रचनायाः प्रवृत्तेः सकाशाद्देदमाह रचनाभेदा इति । कार्यगतवि-
न्यासविशेषा इत्यर्थः । अपि त्वित्यस्य या प्रवृत्तिः सा ऽपि चेतनाधिष्ठान-
मेव गमयतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । प्रवृत्तेर्हेतुमाह साम्येति । वैषम्यं भव-
तीति शेषः । वैषम्ये सत्यङ्गाङ्गित्वं भवतीत्याह तथा चेति । अङ्गाङ्गित्वा-
त्कार्यात्पादनरूपः प्रवृत्तिर्भवतीत्याह एवं हीति । एवं चाङ्गित्वानुपपत्तेश्चे-
त्यस्य सूत्रस्य* प्रवृत्तेश्चेत्यनेन योनिरुक्त्यमर्थान्निरस्तम् । चेतनाऽनधिष्ठितप्र-
धानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धौ हेतु-
त्वेनाभिधानात्माध्यविरुद्धत्वोक्तिर्वक्रोक्तिः । औपनिषदेन न दृष्टान्तानुसारेण
ब्रह्मकारणत्वं समर्थ्यते ऽतः केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टा इत्येवमि-
त्याशङ्क्या त्वया किलेति । उपनिषदर्थसंभावनायाम् अनुमानं सामान्य-
तोदृष्टं वाच्यमित्यर्थः । अविद्याप्रत्युपस्थापितेत्यादिभाष्येण स्वपक्षं समाधा-
स्यामीत्यभिसेधिमानित्यर्थः । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेत्येतत्सत्यमि-
त्यर्थः । अत्र च शेषत्वेन तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति
भाष्यमनुसन्धेयम् । इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याऽचेतनस्य
प्रवृत्तिश्चेतनार्थेनेति समर्थिते सांख्य आहेत्यर्थः । न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्र-
यत्वमित्यत्र लौकायतिकभ्रमो ऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेति । रचनायाः
प्रवृत्तेर्वा हेतोश्चिदात्मकारणकत्वसिद्धिर्जगते नेत्यर्थः । यदुक्तं न चेतनः
प्रवृत्त्याश्रयतयेष्यतइति तत्र किं स्वरूपस्यासिद्धिरभिमतता उत प्रवृत्तिसंबन्धस्य ।
नाद्य इत्याह न तावदिति । न द्वितीय इत्याह तत्रेति । आकाशस्य प्रवृ-
त्त्यन्वयमात्रं चेतन्यस्य तु व्यतिरेको ऽप्यस्तीति वैषम्यमित्यर्थः । लौकायतिको
३८४ । ९ ऽपि चेतनतन्त्रामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततो ऽप्यविवेकीत्याह भूतेति ।
भूतानां चेतनेति येषां मतं ते तथोक्ताः । एवं तावद्दशादिवद् मूलकारण-
स्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं साधितं तत्र दृष्टान्ताऽसिद्धिमाशङ्कते
स्यादेतदिति । रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसि-

द्विरनूदिता साक्षादश्वेतनः सो ऽसङ्गत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः । तवेति । तषाणीत्यर्थः । रूपादीनां संनिधिमात्रेणैन्द्रियप्रवर्तकत्वे चेतनाधिष्ठिताद-
चेतनात्कार्यरचनेति नियमभङ्गमाशङ्क्य परसिद्धमुदाहृतमिति परिहरति
सांख्यानां हीति । अर्थाकारेणेति । अर्थविषयज्ञानाकारणेत्यर्थः । उक्तं
हि शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिरिति ।

यदि पयोम्युनोः सम्प्रत्ययमपि कथं तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्रत्वादिति
भाष्यमत आह साध्यपक्षेत्युपलक्षणमिति । प्रधानस्य सहकार्यभावाभिद्वेः ३८५ । ९
सृजभाष्याऽभोगमाशङ्क्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना न प्रभवतीति
चेत्क तर्हि तासामुपयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति । निमित्त धर्मादिप्रकृतीनां
मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतीनां चाप्रयोजकं स्वकार्यं सर्गं किं तु वरणस्य प्राप्त-
बन्धकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्तादुवति चेत्किञ्चिद् यथा हि लक्षकारी केदारा-
दपां पूर्णात्केदारागन्तरं (समं निम्नं वा* पिप्राशयिपुरयोः । न पाणिना ऽपकर्षति
किं तु वरणं तासां भिनति भित्ते तस्मिन्व्यगमेवापः केदारागन्तरं † प्राव-
यन्ति तद्वदिति पातञ्जलमृचार्यः । तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे सृजतु प्रधानमत
आह ततश्चेति । सदातनादपनायकात्मदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव
सर्गः स्यादित्यर्थः । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्प्राणिकर्मपरिपाकावसराभिज्ञस्य
लीलादिना कदा चित् स्रष्टृत्वं न सर्वदेत्याह ईश्वरस्य त्विति । यदृच्छ-
येति । यथा ऽस्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्ताऽनपेक्षा प्रवृत्तिरेषमित्यर्थः ।
वह्न्यादीनि । पितृधातुरादिशब्दायः ।

कीदृशो ऽनाधेयानिगमस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचष्ट न केवल- ३८९ । ३
मिति । सिद्धान्ते ऽप्यतान्त्रिकभोगाभ्युपगमाद् अवाप्तवस्य न निषेध
इत्यर्थः । उभयार्थताभ्युपगमे ऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणाम् आनन्त्या-
दनिर्मादप्रसङ्ग गवेति भाष्यं तदनुपपन्नमिवापवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ मत्यां
क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः । योगैश्वर्याच्चानन्तविकाराणां युगपदुपभोगसंभ-
वादित्याशङ्क्याह न तावदपवर्ग इति । किं निःशेषविकारान् भोजयितुं

* निम्नं वेति नास्ति ३ पु. ।

† पय इति ३ पु. ।

‡ ( ) इत्यन्वयभोगो वन्यस्रुटितः २ पु. । § न वा तदवयवमिति २-३ पु. पा. ।

- ३८९ । १३ प्रधानं प्रवर्तते* उत कियतो ऽपि । नान्त्य[†] इत्याह भोगस्य चेति ।
 आद्ये निषेधभाष्यमुपपादयति निःशेषेति । यद्यपि सकृच्छब्दादुपलम्भाद्
 भोगः समाप्रस्तथापि न पुनरप्रवृत्तिः । तत्त्वज्ञानमन्तरेण मोक्षसि-
 द्धेरवाक्च मोक्षाद्भोगस्यावश्यकत्वादिति शङ्कते कृतभोगमपीति । सत्त्वं
 बुद्धिः । क्रियासमभिहारो ऽभ्यासः । अपवर्गः किं शब्दाद्यनुपल-
 ब्धिवृत्तिवैचक्षण्यभेदद्वयानिर्वा यद्याद्यस्तत्राह हन्तेति । न द्वितीय इत्याह
 न चास्या इति । उभयार्थमिति । भोगमोक्षार्थमित्यर्थः । शक्तिशक्तिमतो-
 रभेदात्पुरुषो दृक्शक्तिः । दृक्शक्त्यनुच्छेदवदिति इदानीं भाष्यपाठो दृश्यते ।
 निबन्धे तु सर्गशक्त्यनुच्छेदवदिति पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे सर्गेति । दृक्शक्तिः किं
 सर्वप्रधानकार्यविषया एकदेशविषया वा । आद्ये दोषमाह यथा हीति । यथैकेन
 पुंसां स्वविकारदर्शनेन कृतार्थापि सर्गशक्तिः पुरुषान्तरं प्रति दर्शयितुमनुच्छे-
 दाद्दनुच्छेदेन प्रवर्तते एवं दृक्शक्तिरपि सकृदृश्यदर्शनेन चरितार्थापि तं
 पुरुषं प्रति सर्वप्रधानविकाराणामर्थवत्त्वाय सर्वान्द्रष्टुमनुच्छेदेन प्रवर्ततइत्य-
 र्थः । द्वितीयं प्रत्याह सकृद्दृश्येति । एकपदे एकपदन्यासावच्छिन्नचक्षणे ।
- ३८८ । १० अर्थाभावसूचकं दूषणमनुजानाति मा भूदिति । शक्त्यर्थवत्त्वं दृक्श-
 क्तिसर्गशक्त्यर्थवत्त्वम् । शङ्केत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । प्रधानावस्थानाशे ऽपि अवस्थावृत्तां
 गुणानामनागात्स्वरूपप्रणाशश्रय्यादिति भाष्यायोगमाशङ्क्य विकल्पमुखेन व्याच-
 ष्टे यदि प्रधानावस्थेति । भाष्ये ऽनपेक्षस्वरूपाणामिति । इतरन्तरमनपेक्ष-
 माणानां गुणप्रधानत्वहीनानामित्यर्थः । ननु प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कार एव
 पुनरवैषम्यहेतुरस्तु किं बाह्यक्षोभयिवा तत्राह यत्साम्यावस्थयेति । प्रल-
 यसमये यत्साम्याकारेण[‡] सुचिरं परिणतं तत्संस्कारप्राचुर्यात्पुनरपि साम्याका-
 रेण परिणमते तद् द्वयोः संस्कारयोः समत्वे ऽपि प्राचीनवैषम्यसंस्कारस्या-
 भिनवसाम्यसंस्कारेण व्यवधानात्साम्यपरिणाम एव युक्त इत्यर्थः । विलक्षण-
 श्चासौ कार्यं जनयितुं प्रत्ययते आगच्छतीति तथोक्तः । एकादशेन्द्रियाणां कथं
- ३८६ । २० सप्रत्वमित्याशङ्क्य बुद्धीन्द्रियाणि त्वगिन्द्रिये ऽन्तर्भावयति त्वङ्मात्रमेवेति ।
 अनेकरूपादियहणसमर्थं यत् त्वङ्मात्रं तदेष बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः ।

* प्रवृत्तिमिति २ पु. पा. ।

† नाद्य इति १ पु. ।

‡ अनुच्छेदादिति नास्ति २ पु. ।

§ साम्यावस्थाकारेणिति १ पु. पा. ।

ननु तप्य एव मा भूद् यथा ऽस्मीत्यत्र तथा च कथमद्वैत-
 व्याघातकस्तप्यतापकभावस्तत्राह न हि तपिरिति । कर्तृभ्यो भावः ३६० । न
 फलं यस्य स तथोक्तः । परसमवेतेति । कर्मत्वव्यापकोक्तिरियम् ।
 तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्त्यैव न लक्ष्योक्तिः । तथा सति वृत्तात्पतिते षण्ण
 षण्णसमवेतपतन*क्रियाफलविभागभाजो वृत्तस्यापादानस्यापि कर्मत्वप्रसङ्गात् ।
 नन्वात्मानं जानाति पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्रैकस्यापि कर्मकर्तृभावात्
 कथमस्य कर्मत्वव्यापकत्वम् । उच्यते । सोपाध्यात्मनि उपाधिभेदादेव
 भेदान्निरुपाधौ यां वृत्तिं प्रति कर्मत्वं तस्या एवापाधित्वस्य वर्णितत्वात्
 पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कर्मत्वोपचारात् । पाणिनिर्हं कर्मवदित्याह
 तस्माद् यत्कर्म तत्परसमवेतक्रियाफलभागीत्यर्थो न तु युदुक्तविधौ तत्क-
 र्मेति । ननु क्रियाफलशालित्वमात्रव्यापं कर्मत्वं वृथा परावशेषण तथा च
 तत्परेव तप्यत्वमस्तु तत्राह अनन्यत्वइति । तप्यस्य तापकादनन्यत्वे
 सति अकर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः । निदर्शनं चैत्रस्येवेति । स्वसमवेता गम-
 नक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनो ऽपि चैत्रस्य परन्वाभावादृक्-
 र्मत्ववतप्यस्याप्यभेदाभ्युपगतावकर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथा जलाधिः
 स्वभावभूतेरपि वीच्यादिभिर्मुच्यते तथा तप्यतापकाभ्यामात्मा तत्राह
 जलधेश्चेति । अर्थस्यापि स्वर्गादेरतापकत्वं भाष्याक्तमुपपादयति अर्थो-
 पीति । दुर्नोति परितापयति । दृक्शक्तिः पुरुषः दर्शयति स्वविकागन् पुम
 इति दर्शनशक्तिः प्रधानं तस्य च बुद्धिरूपेण परिणतस्य चिच्छायापानः
 संयोगः । अविबिक्तयोः प्रधानपुरुषयोर्दर्शनम् अविबिक्तदर्शनम् । भाष्यं म्यादुपो-
 त्यपिना न साक्षात्पुमो मोक्ष इत्यमृचि । तदाह अत्र चेति । बन्धमोक्ष-
 स्वरूपालोचनेन तयोः साक्षाद्बुद्धिधर्मत्वमाह तथा ईति । अविभागे ३६१ । ८
 बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविबेकस्तेन बुद्धेर्जडाया अप्यापन्नं गुणम्वरूपावधारणम् ।
 अनुकूलप्रतिकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्षुपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्याद्
 बुद्धेरेव बन्धमोक्षावित्यर्थः । मोक्षनिरूपणाय च बन्धननिरूपणम् । अत
 एवापवृज्यतइत्येवाह । इदानीं स्वामिनि पुरुषे बन्धाद्युपचारं मद्गृह्णन्माह
 तथापीति । अविभागस्याविवेकस्यापि पतिः प्राप्तिस्तयेत्यर्थः । आपनिषदद-

शनासामञ्जस्य निषेधति नेति । किं वस्तुतस्तप्यतापकविभागानुपपत्तिरुच्यते
 व्यवहारतो वा आद्ये इष्टप्रसङ्ग इत्याह एकत्वादेवेति । उपातं भाष्यं
 व्याख्यासि यत इति । द्वितीये नानुपपत्तिर्व्यवहारतो भेद*स्वीकारादित्याह
 तस्मादिनि । परोक्तदोषानुवाद एव भाष्ये भाति न दूषणमित्याशङ्क्या-
 ३६१ । २० ध्याहारणेष्टप्रसङ्गकथनपरतां स्फोटयति इत्यस्मादिनि । यदि भ्रान्तत्वं
 तप्यतापकभावस्य तर्ह्येष एव दोष इत्याशङ्क्य साम्यप्रतिपादनार्थं तत्र
 त्वयापीति भाष्यं तद् व्याचष्टे सांख्योपि हीति । ब्रुवाणो ऽपीत्यन्वयः ।
 सत्त्वं बुद्धिगतः सत्त्वगुणः । दर्शितो विषयो यस्य पुंसः स तथा तस्य
 भाषस्तत्त्वं तत इति । अविभागापत्तिर्माह क्षीरवत्सत्येति तन्निमित्ता तृप्तिः
 पुंसः सत्या स्यादत आह तदविभागापत्तिश्चेति । अविवेको ह्यवि-
 भाग इति नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्येति भाष्यमुपातम् । अनिमोक्ष-
 प्रसङ्ग इति तस्मातीतानन्तरपदानुपपत्तेरु व्याख्या । न दृश्यते ऽनेन पुरुषत्व-
 मिति अदर्शनं तमः । तस्य तन्निमित्तत्वमुपपादयति न तावदित्यादिना ।
 तमसः तत्प्रस्य निवृत्त्ययोगात् परस्य तन्निमित्तनप्रेरनाश उक्तः । सिद्धान्ते
 त्वविद्याया अवस्तुतस्तन्निमित्तोर्विद्याया निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह यथा हीति ।
 सांख्यस्य त्विति तु गच्छा न गच्छ समानार्थः । ॥

३६५ । १५

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यद्यप्यस्य स्वपक्षदोषपरिहारस्य स्मृतिपादे एव सङ्गतिस्तथापि यदि प्र-
 धानगुणानन्वयाज्जगत् तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयाच्च तदुपादान-
 कम् इत्यवान्तरसङ्गतिलोभादिह लिखितः । तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शा-
 स्त्रस्य परमतनिरासपरत्वाभावाद्भिराकृतो निराकर्तव्य इति च भाष्यनिर्द्वैशा-
 योगमाशङ्क्याह यथैवैति । श्रोतब्रह्मधीसिद्धौ तन्निरास इत्यर्थः । एतेने-

* व्यावहारिकभेदेति २-३ पु. पा ।

† इत्यर्थ इति २ पु. पा ।

१ अत्र प्रथमम् अनुमानाधिकरण रचनानुपपत्त्यधिकरणं वा पूर्वम् । तत्र सूत्राणि १०-
 रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् १ प्रवृत्तेश्च २ पयोऽम्बुवच्चैतन्नाऽपि ३ व्यतिरेकान-
 वस्यतेश्चानपेक्षत्वात् ४ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ५ अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभा-
 वात् ६ पुरुषाश्रयवदिति चेत्तथापि ७ अङ्गिस्वानुपपत्तेश्च ८ अन्यथानुमितौ च
 उक्तवियोगात् ९ विप्रतिषेधान्नाममञ्जसम् १० ॥

त्यत्र कारणं कार्योद् न्यूनपरिमाणमिति नियमो भग्नः इह कारणविशेषगु-
णस्य कार्ये गुणारम्भनियमो भज्यत इति सत्यपि भेदे रीतिसाम्यकृतजामि-
त्वपरिहारः* । प्रपञ्च आरभ्यत इति । कारणगुणस्य प्रक्रम उपक्रमो निय- ३६३ । २०
तपूर्वसत्त्वं तेन तमसमवायिकारणं कृत्वेत्यर्थः । तर्कस्य विपर्ययमनुमानमाह
तस्मादिति । विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्ममतवदित्यर्थः । छा-
नादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । मायाशबलब्रह्मोपादानत्वेन सिद्धसा-
धनत्व व्यावर्तयितुमेषकारः । प्रधानसिद्ध्यर्थान्तरत्वमाशङ्क्याह तच्चेति ।
इत्युक्तमिति । एतेन शिष्टापरिग्रहाः इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः । महाप्रलये
प्रयत्नाभिघाताद्यभावात् कथमणुषु कर्म तच्चाह अदृष्टवदिति । ननु किं
ह्यणुकारम्भव्यवधिना ऽत आह बहवस्त्विति । असयुकानामारम्भाजनभ्यु-
पगमात् सिद्धसाधनमाशङ्क्याह संयुक्ता इति । महमेति । ह्यणुकमनार-
भ्येत्यर्थः । अनेन बाधो ऽपवादितः । तन्त्वादिषु व्यभिचारवारणार्थमणुत्व-
इति । ह्यणुकेषु अनेकान्तिकत्ववारणार्थं परमेति । परमाणवोः स्वापेक्षया
स्थूलह्यणुकारम्भकयोरव्यभिचाराय बहुत्वादिति । साध्यवेक्यमाशङ्क्याह
यदि हीति । परमाणवः किम् अनारभ्य ह्यणुकादीनि कुम्भमारभन्त इति
उत्तारभ्य । नाद्य इत्याह न घटे इति । मत्पेक्ष घटे बुद्ध्या विभज्यमाने
कपालादिखण्डावयविना नोपलभ्येरन् तथा च चमरेणुवदनुपलब्ध रेखेः परेखे
घटे संस्थानविशेषानुपपत्तेः व्यञ्जकाभावाद् घटत्वानुपलब्धप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
न द्वितीय इत्याह घटस्यैव त्विति ।

यदि हि परमाणव एव खण्डावयविनम् आरभ्य महावयविन आर-
भेरन् तथा सति सर्वत्र ते परमाणुषु सम्भवेयुः तन्न न मृत्तानामवयवा-
वयविभाषाविरहिणामेकदेशत्वाभावनियमात् । अवयवावयविने हि तन्तुप-
टावेकैश्च संयोगिमृमभगे भवतो न तु परमाणुषु समवयवतामवयविनामस्ति
परस्परमवयवावयविभाष इति न समानदेशता । तस्मादादि परमाणुभिः
स्थूलमारभ्येत घट एव वा ऽऽरभ्यः स्यान्न कपालादीनीत्यर्थः । यदि च घट
एव परमाणुभिरारब्धस्तदा न केवलं विद्यमाने घटे संस्थानानुपलम्भप्रसङ्गः
किं तु नाशदृष्ट्वमपि कपालाद्यनुपलम्भप्रसङ्ग इत्याह तथा मनीति । ३६४ । १४

न च वाच्यं कुम्भङ्गसमनन्तरमवस्थितसंयोगसचिवाः परमाणवः कपाल-
 कणादीनारभन्ते सति तु कुम्भे तेन प्रतिबन्धात्सन्तो ऽपि संयोगा नारभन्त-
 इति । यतः कपालादीनामेव सहस्रारम्भे संस्थानानुपलम्भः स्याद् ह्यणु-
 कादीन्यारभ्य तदारम्भे मूर्तानां समानदेशत्वायोगो ह्यणुकादिप्रक्रमेण तदा-
 रम्भे कुम्भारम्भे ऽपि तथा भवत्विति वृथा शुष्कवर्णन**मिति । ननु ह्यणु-
 कैरपि यदि बहुभिः कार्यमारभ्यते तर्हि घटादयो ऽप्यारभ्यन्तां तथा चान्त-
 रालिककार्यानुपलम्भप्रसङ्गः । अथ तैस्त्रसरेणुरेवारभ्यते तर्हि परमाणुभिरपि
 स एवारभ्यतां मुधा ह्यणुकं विशेषो वा वाच्यः । उच्यते । किं सर्वत्र पर-
 माणूनामारम्भकत्वमुत क्व चिद् ह्यणुकादिप्रक्रमोपि । नाद्यः । यतो ऽस्ति
 तावल्लोष्ट्रमूलावयवपरमाणुसंख्यापेक्षया लोष्ट्रावयवमूलपरमाणूनां संख्यापक्षः ।
 अन्यथा लोष्ट्रतदवयवयोगुंस्त्वाद्विमाप्यप्रसङ्गात् । एवं तदपेक्षया तदवयवतद-
 वयवानां मूलावयवपरमाणुसंख्यापक्षो द्रष्टव्यः । न चायं निरवधिरेकत्वात्परं
 न्यूनसंख्याऽसंभवात् । न च चित्त्वमारम्भकसंख्यावधिः । ततः परमप्येक-
 त्वद्वित्वभावात् । न चैकत्वमेकस्य संयोगानुपपत्तावसमवायिकारणविधुरस्या-
 नारम्भकत्वात् । तस्मात्सजातीयसंयुक्तपरमाणुगतद्वित्वमारम्भकसंख्यापक्ष-
 षोवधिरिति सिद्धं ह्यणुकम् । तथा च न सर्वत्र परमाणुभिस्त्यणुकारम्भः ।
 नापि द्वितीयः । सिद्धं हि परमाणोस्त्यणुकारणं ह्यणुकं प्रति कारणत्वम् ।
 तथा च न तस्य क्वापि च्यणुकारणत्वसंभवः । कारणजातीयस्य कार्यजातीयं
 प्रति अनारम्भकत्वात् । न ह्यणुजातीयः तन्तुः कार्यं पटजातीयमारभतइति ।
 बहुत्वं प्रति बहूनां परमाणूनां समवायिकारणत्वाद् द्रव्यं प्रतीयुक्तम् । प्रलये
 ऽस्मदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावमाशङ्क्येश्वरबुद्धिमित्युक्तम् ।

३९४ । २०

तदपि हीति । परिमाणस्य सजातीयपरिमाणारम्भकत्वनिग्रहमादि-
 त्यर्थः । कारणबहुत्वेति । समपरिमाणदृढसंयोगवन्त्वारब्धपटयोर्मध्ये
 यदन्यतरस्मिन् महत्त्वमुद्रितं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः । समसंख्यदृढसं-
 योगवन्त्वारब्धयोस्तु कारणमहत्त्वात् समपरिमाणसमसंख्यतन्त्वारब्धयोः
 पुनः कारणप्राचुर्यादित्यर्थः । यथा तूलपिण्डानां प्रचयस्तथा ह्यणुकयोर्नास्ती-

त्यत्र हेतुमाह तदवयवानामिति । प्रचयो ह्यारम्भकावयवगतः शिथिलसंयोगः समतुलिततूलपिण्डद्वयाभ्याम् आरब्धयोर्बृहत्तूल*पिण्डयोरन्यतरमहत्त्वातिशयकारणम् । न च ह्यणुकयोरवयवानां परमाणूनां भागेन लग्नत्वं भागेनालभनत्वमित्येवंरूपः शिथिलसंयोगो निरवयवत्वादित्यर्थः । यदि ह्यणुकगता संख्यैव च्यणुकगतमहत्त्वकारणं तर्हि च्यणुकादिगता संख्यैव तत्कार्यमहत्त्वहेतुरस्तु इत्याशङ्क्य तत्र महत्त्वादिसंभवादनियम इत्याह त्र्यणुकादिभिरिति । समानजातीयगुणान्तरमारभन्त इति दूषणं ३६५ । १० व्यभिचारादुत्तोरदूषणीक्रियते सूचकारेणेत्याह भाष्यकार इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रिययेत्यादिभाष्येणेति शेषः ।

सूचमुदाहृत्य व्याचष्टे यथेत्यादिना । यथाश्रुतसूत्रे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वा वक्ति अनुक्तेति । अनुक्तमेव दर्शयति यथा ह्यणुकमिति । सूत्रे वतोरधस्ताद् अणिवत्यध्याहर्तव्यम् । तथा च यथाक्रमं ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महट्टीर्धाणुर्दति सूत्रनाय वागञ्ज इत्यर्थः । परिमाणविशेषस्तु परिमाण्डल्य न ह्यणुके परिमाण्डल्यमपरमारभत इति भाष्ये परमाणुपरिमाण्डल्याद् ह्यणुके परिमाण्डल्यारम्भनिषेधात् । अर्थाद् ह्यणुकगताणुत्वस्य परिमाण्डल्यादारम्भ इति भ्रमः स्यात् न निरस्यति परिमाण्डल्यग्रहणमिति । ननु सूत्रे ह्रस्वपरिमाणस्य महट्टीर्धारम्भकत्वं परिमण्डलपरिमाणस्य ह्रस्वपरिमाणारम्भकत्वं च भाति तदयुक्तम् अनन्तरनिषेधादत आह गुणिपरमिति । परिमाणवद्द्वयाभ्यां द्वयान्तरारम्भ उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः । ह्यणुक इति सप्रम्यक्यचनं कृत्वा वाक्यार्थमाह ह्यणुकाधिकरण इति । ननु ह्यणुकगतद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया द्व्यारम्भकत्वायागादत आह संख्येयानामिति । ३६६ । १४ जायतेपदानुषङ्गमाह योजनेति । परिमाण्डल्यादारम्भे अपादिते विरोधिपरिमाणान्तराक्रान्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह स्वकारणेति । स्वकारणं संख्या । व्याप्रेर्व्यभिचारे उक्ते यत्र व्यभिचारस्तत्रास्यनारम्भे कारणमित्येतावदुच्यते उत तत्कारणराहित्येन व्याप्तिर्विशिष्यते । नाद्य इत्याह कारणगता इति ।

द्वितीये ऽपि किमणुमहत्परिमाणाभ्यां ह्यणुकचणुकयोः स्वरूपेण व्याप्तिः
 परिमाणडल्याणुत्वयोरनारम्भे हेतुरुत तत्कारणेन । नाद्य इत्याह
 अपि चेति । न चरम इत्याह न चेति । परिमाणवदौ परिमाणडल्या-
 दिगुणवति सति तदारब्धह्यणुकादावणुमहत्त्वाद्यनुपपत्तिरुक्ता संप्रति परि-
 माणडल्यादेरेव त्वराविशेषादणुत्वादारम्भकत्वं परिमाणह्यणुकगतद्वित्वबहु-
 त्वयोत्रां सन्निधानविशेषादणुमहत्त्वादारम्भकत्वमिति आशङ्कानिरासार्थं भाष्यं
 ३६७ । १० व्याप्ये न च परिमाणान्तरारम्भइति । न च परिमाणान्तरे व्यापृतता
 परिमाणडल्यादीनां व्यापृतत्वे परिमाणडल्यादारम्भे ऽपि व्यापृततायास्तु-
 ल्यत्वादित्यर्थः । कारणबहुत्वादीनां संनिधानं परिमाणडल्यादीनाम् असंनि-
 धानमित्येतच्च नास्ति कारणैकार्थसमवायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । कारणावस्था
 द्रव्य(मिति घृतद्रव्यत्वे वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य भाष्ये द्रव्यस्य संयोग उदा-
 हृतः)* । ननु

आरभेत गुणं कार्यं सजातिं समवायिगः ।

विशेषगुण इत्यस्या व्याप्तेः का नु प्रतिक्रिया ।

उच्यते । न तावदस्ति विशेषगुण इति ।

यतूदयनेन तच्च लक्षणमभाणि स्वाश्रयव्यवच्छेदोचिताऽवान्तरसामा-
 न्यविशेषवन्तो विशेषगुणा इति । नवसु मध्ये यस्मिन्द्वये घर्तन्ते तस्येत-
 राष्ट्रद्वयेभ्यो व्यावर्तका इत्युक्तं भवति । एवं च नवान्यतममावृत्तिगुणत्वं
 लक्षणम् । तच्च किं नवान्यतममावृत्तित्वं नवसु मध्ये एकैकमावृत्तित्वं वा
 (नवव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तमावृत्तित्वं वा)† पृथिव्यादिनवलक्षणव्यतिरि-
 क्तव्यतिरिक्तानेकसमानाधिकरणत्वानापादकसामान्यवत्त्वं वा । नायिमः ।
 अव्याप्तेः । न द्वितीये ऽतिव्याप्तेः । न तृतीयः । स ह्येवम् । पृथिव्या-
 दीनां‡ यानि नव लक्षणानि तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्यश्च व्यति-
 रिक्तानि तान्येव नव लक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापादकानि

* ( ) एतन्मध्यगण्यस्याने इत्यादिना वक्ष्यमाणां घृतस्याद्रव्यवस्थामभिप्रेत्य भाष्ये संयो-
 गाच्छेत्युक्तम् । इति पाठः २-३ पु. । ४ पु. तु एतदन्ते-अथ मूलपाठः । कारणावस्थेत्यादि-सं-
 योगाच्छेत्युक्तमित्यन्तः पाठा दृश्यन्ते ।

† तत्रेति नास्ति २ पु. ।

‡ ( ) एतदन्तर्गता ग्रन्थे नास्ति १-३ पु. ।

§ पृथिव्यादीनीति ३ पु. पा. ।

यानि सामान्यानि गन्धत्वादीनि तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वम् । तथा च विशेष-
गुणस्यैकैकपृथिव्यादिनिष्ठत्वसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं नवलक्षणव्यतिरिक्त-
व्यतिरिक्तत्वम् । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं वा तदुपलक्षितव्यतिरिक्तव्यति-
रिक्तत्वं वा । नाद्यः । नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तसमुदितव्यतिरिक्तैकैकपृथिव्यादि-
लक्षणेभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि गुणादिलक्षणाणि तेरनेकैः समानाधिकरण-
त्वानापादकपरिमाणत्वसामान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापत्त्या ऽति-
व्याप्तेः । न द्वितीयः । उपलक्षितैकैकातिरिक्तनवत्वविशिष्टपृथिव्यादिलक्षण-
व्यतिरिक्ताऽनेकगुणादिलक्षणसमानाधिकरणत्वाऽनापादकपरिमाणत्वसामान्य-
वति परिमाणे ऽपि गतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् । गुणत्वावान्तरजातिद्वारेकै-
केन्द्रियग्राह्यसजातीया ये रूपादयो यानि च धर्माऽधर्मभाषनामांसिद्धिकद्रव-
त्वानि तेभ्यो व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं विशेषगुणत्वमिति चेन्न । मिलितव्यति-
रिक्तैकैकव्यतिरिक्ते एकैकव्यतिरिक्तमिलितव्यतिरिक्ते च संख्यादावतिव्याप्तेः ।

स्व*ममवेतविशेषणविशिष्टत्वे सति स्वाश्रयेकजातीयव्यवच्छेदकत्वं
विशेषगुणत्वम् व्योमशिवात्मकमश्वम् । स्वगतसंख्यात्वादिविशेषितेद्रव्यजाती-
यपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिभिरतिव्याप्तेः । गगनत्वजातिविरहेणैक-
जातीयकस्वाश्रयाऽव्यवच्छेदकशब्दाऽव्याप्तेश्च । स्वाश्रयेकजातिपदेन नवान्य-
तमविवक्षायां उक्तदोषादिति । यद्यमन्यदपि संभवलक्षणं त्वगडनीयमिति ।

किं च कारणैकार्थसमवायाविशेषाद् महत्त्वमिव महत्वान्तरमणुत्व-
मपि कारणगतं कार्यं ऽणुत्वं किमिति नारभते कार्यम्याप्यणुत्व भोगातिश-
याऽसिद्धेः । नारभतइति चेत्तर्हीहापि सर्वत्र जगति चेतनारम्भ शेषशेषिभा-
वाभावाद्भेगा न स्यादतो मायाशक्तब्रह्मण उपादानत्वान्मायागतं जाड्यं
जगति जाड्यमारभते न ब्रह्मचेतना चेतनाम् । जीवेषु तु ब्रह्मावच्छेदेऽप्यचेतना
वर्त्यतीति तुल्यम् । तदुक्तमाचार्यघानिककृता ।

तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ।

परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ इति । ॥

* स्वशब्दो नास्ति १-पु ।

† विशेषगुणेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र द्वितीयं महत्त्वाधीनपरिमाणं संपूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-महत्त्वधीनं दृष्टुं स्वपरि-

३६७ । १७

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अस्य प्रासङ्गिकेनानन्तराधिकरणेन न संगतिरिति व्यवहिते-
 नोच्यते प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्वाच्च कारणं चेतन्यवस्तदधिष्ठिता भवन्तु
 कारणमिति मुखबोधाय सूत्रमादौ चेत्था योजयति परमाणूनामित्या-
 दिना । अनवबोधरूप आत्मा अदृष्टाश्रय इति वदतामणवः किं न स्युरि-
 त्यणुसमवायीत्युक्तम् । ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमसिद्धम् ईश्वराधिष्ठी-
 तत्वादत आह निमित्तेति । उपरिष्ठादिति । पत्युः रित्येवेत्यर्थः । भाष्ये
 म्यानुगतैरिति न जातेरिष्य व्यक्तीनामनुगतत्वमुच्यतइत्याह स्वसंब-
 द्धैरिति । संबन्धो ऽपि न संयोग इत्याह संबन्धश्चेति । आधारी-
 तीत्यर्थो नित्ययोगे । अतश्चायुतसिद्धिसिद्धेर्न कुण्डबदरसंयोगे ऽति-
 व्याप्तिः । समवाये प्रमाणमाह इहेति । इहप्रत्ययकार्यमस्य इत्यर्थः ।
 संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविष्टद्वयस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषः
 यथोद्यमितनिपातितमुसनस्योलखलेन । नोदने तु संयुक्तस्य स एव
 संयोगः प्रयवविशेषापेक्षः यथा संनट्टकरशरसंयोगः क्षेपानुकूलप्रयत्नापेक्षः ।
 निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमो नोदनेसंस्कारावित्यर्थः । तथापीश्वरस्य

३६८ । १८ चेतन्यमस्तीत्यागङ्गाह क्षेप्रज्ञस्येति । शङ्कतइति । परमाणूनां कल्पिता
 इति वृत्त्यमाणाप्रतीकग्रहणेनानुवृत्तः । ननु परैः कल्पिताः प्रदेशा नेष्यन्ते
 किं तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्यागङ्गा वृत्त्यवृत्तिपक्षे व्याघातान्निरस्ते
 गत्यभावाद्देशेपिका यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्तये कल्पितं प्रदेशं
 मन्येत स भाष्ये आगङ्गा निरम्यतइति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्य-
 पीति । व्याघातमाह सिद्धान्तां कैषेति । परिहरति वैशेषिकः एषेति ।
 घटादेषु हि संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयवविभागेन तर्हि
 यावत्परमाणुं तथान्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्य-
 वृत्ती एव तस्याव्याप्यवृत्तितेत्यर्थः । सूक्ष्मारां सुपरिहारामापाद्येत्यर्थः ।
 ३६९ । १९ शङ्कायाः सूक्ष्मत्वसिद्ध्यर्थं वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न हस्तीति । यदि
 भावाभावयोरेकचाऽविरोधस्तर्हि न क्व चिदपि भेदे ऽवकाशमासादयेत्स हि

विरुद्धधर्माध्यासरूपः विरोधाय च त्वया जलाज्जलिर्देत इत्यर्थः । प्रदे-
शकल्पनया ऽपि कल्प्य इति परेणाप्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वभिघातादय
इति । प्राक् प्रलयादभिघातादीनां हेतुत्वसंभवादित्यर्थः । सर्वस्मिन्नणव-
पर्यायेणाभिघातादयो न संभवन्तीत्यत्र हेतुमाह नियमेति । सत्यपि
पृथिव्यादौ शरीरादिलयादेष दुःखच्छेदसिद्धेरप्रयोजकस्तामिन् पृथिव्यादि-
लय इत्याह तथापीति । भवन्मते तावन्न समवायः संबन्धिभ्यां कल्पित-
तादात्म्यवान् । तथा च स्वतन्त्रो ऽसंबद्धः सन् संबन्धिनौ न घटयितुम-
र्हतीत्यर्थः ।

समवायस्तन्तुपटाभ्यां संबद्धः तन्निग्रामकत्वात्कारणवदित्यत्रासंब-
न्धत्वमुपाधिमाशङ्कते अथासाविति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावः ४०० । ३
निश्चयापक्षे तस्याप्युपाधिता (संबन्धिनोर्न घटयितुमर्हतीत्यर्थः) * ।
परस्परं स्वस्य च ताभ्यां संबन्धनमविशिष्टगृत्वापादनं परमार्थः स्वभावो
यस्य स तथा । तत्त्वादित्यर्थः । स्वस्य संबन्धिभ्यां संबन्धनात्मत्वं
नित्यपरतन्त्रत्वादित्याह नामाविति । संबन्धिनोः संबन्धनात्मत्वे हेतु-
माह न च तस्मिन्निति । स्वसतायां संबन्धिनोरसंबन्धाभावात् समवायस्य
तत्संबन्धने स्वातिरिक्तसंबन्धापेक्षेत्यर्थः । समवायः समवायिनोरिति
यत्तत्स्वभावादिति योजना । क्रिमसंबन्धत्वमुपाधिः अममवायत्वं वा
नाद्यः संयोगे साध्याव्याप्तिरित्याह संयोगो ऽपीति । समवायेन तुन्य-
न्यायत्वात्संयोगो ऽप्यसंबन्धः प्रसज्येत न चेवं त्वयेष्यते ऽतः साध्या-
व्याप्तिरित्यर्थः । पक्षद्वये ऽपि पक्षतरत्वं च यः संबन्धः समवायो वा
संबन्धाऽनपेक्ष इत्युपाधिव्यतिरेके दृष्टान्ताभावात् । न चानवस्थया पक्षे
साध्याभावनिश्चयाददोषः । तथा सति समवायस्य लोपात् । न चेवं सम-
वायस्य संबन्धापेक्षानुमानमाश्रयासिद्धम् । परसिद्धमाश्रित्य परेषामनि-
ष्टापादनादिति । अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वं संबन्धापेक्षायामुपाधिस्तथा च न
साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्युच्येतेति । संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति ॥ १२
साध्याव्याप्तिस्तद्वस्थेत्याह यद्यसमवायइति । संबन्धान्तरसापेक्षे ऽपि

संयोगे नास्त्यगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमस्मन्मते ऽस्यागुणत्वात्संबन्धत्वाच्च
 अतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । ननु भयसिद्धस्थले साध्याव्याप्तिर्न्यायमते च
 संयोगस्यागुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह परमार्थतस्त्विति । अयं परिहार इति
 ४०० । १० शेषः । द्रव्याश्रयीत्युक्तमिति । न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवतीति
 ग्रन्थइत्यर्थः । अयं भावः अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमित्युपाधेर्व्यतिरेक
 एवं वाच्यः । समवायः संबन्धाऽनपेक्षः अगुणत्वे सति संबन्धत्वादिति ।
 अत्र तावद् दृष्टान्ताभावादनध्यवसितत्वम् । न च व्यतिरेकित्वम् । अभावे
 साध्यवत्यपि हेतोरवृत्तेः । विशेषणवैयर्थ्यं च । संयोगस्य प्रागुक्तरीत्या स्वाभा-
 विकद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्तेरगुणत्वोपपत्तौ अव्यवच्छेदात्वादिति । समवायः सम-
 वेतः संबन्धत्वात्संयोगवदित्यप्यनुमानं द्रष्टव्यम् । संयोगे संबन्धत्वे सति
 संबन्धापेक्षत्वे कार्यत्वमुपाधिः । जात्यादौ साध्याव्याप्तिवारणाय संबन्धत्वे
 सतीति साध्यविशेषणम् । तथा च कार्यत्वं समवायाद्भावर्तमानं स्वव्याप्तां
 संबन्धत्वे सति संबन्धापेक्षां वारयेत्संबन्धत्वं च समवाये उभयवादिसि-
 द्धम् । अतो ऽर्थात्संबन्धापेक्षाव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह न च कार्यत्वा-
 दिति । आत्माकाशसंयोगे साध्याव्याप्तिमाह अजसंयोगस्येति । अजसं-
 योगश्च साधयिष्यते । संबन्धत्वेन हेतुना संयोगवत्समवायस्यापि कार्यत्वं
 साधयन्साधनव्याप्तिमाह अपि चेति । ये तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृ-
 त्येव समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षां न मन्यन्ते प्राभाकरास्ता-
 न्नाति प्रतिबन्ध्या समवायान्तरापेक्षामुपपादयति तथा चेति । संयोगप्रति-
 बन्दीमुपसंहरति तस्मादिति । ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबन्ध
 एव भवतु तथा च कुतः प्रतिबन्दीति कश्चिच्छङ्कते यद्युच्येतेति । दूषय-
 ति तत्किमिति । संयोगिनोरिति सप्रमी ।

यदि परमाण्वन्वीकृत्य रूपादिमन्त्वेन सावयवत्वमनित्यत्वं च साध्यते
 ४०१ । १० तर्ह्यश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्याह यत्किलेति । मूलकारणमुभयसंमतं पक्षस्तदादि
 रूपादिमन्तर्हि सावयवत्वादापादमिति नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि
 पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यात् सिद्धान्ते मूलकारणस्य रूपादिमन्वानभ्युपगमादत
 आह केति । यदि पर्वते ऽग्निमन्त्वम् अभ्युपगम्यते तर्ह्यधूमवत्त्वं स्यादित्या-
 दावप्रमितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः । प्रसङ्गेप्यापादापा-

दक्षयोर्यापिः प्रमिता वक्तव्या । यदनग्निमनदधूमवदिति व्याप्रेः प्रमितत्वात्-
 दिदमुक्तं नियतेति । ननु व्याप्यारोपाद्वापकारोपस्तर्कः* कथमनेन वस्तुसि- ४०१ । २०
 द्विरत आह तदनेनेति । तदिति । तत्रेत्यर्थः । विमत सोपादानं भावकार्य-
 त्वात्संमतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानमेतत्तर्कोपबृंहितं नित्यव्यापकज्ञ-
 ह्यविषयं क्रियेतइत्यर्थः । जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वाद्
 अत्यन्ताभाववदिति अनुमानपर्यवसानम् । सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकार-
 णस्य नित्यत्वमनुमानात्सिध्यतीत्यर्थात्सत्प्रतिपक्षतामाशङ्क्य दूषयतीत्याह
 परमाणुनित्यत्वेति । कारणाभावादेव नित्यत्वसिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्व्यर्थे-
 त्याह अपि चेति । परमाणुनित्यः अवयवविनाशवयवविभागरहितत्वादा-
 त्मवदित्येतत्सुखादिभिर्न सव्यभिचारं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादित्याह न च
 सुखादिभिरिति । ननु स्थिते घृते काठिन्यनाशो भाष्ये उदाहृतः उत
 घृतम्यापि । नाद्ये द्रव्यलयस्योदाहरणम् । अन्त्ये तु अवयवविभागपूर्वक-
 त्वात्तत्रापि घृतनाशस्य साध्यसमत्वमिति । तत्र साध्यसमत्वमुपरि परिहरि-
 ष्यति । काठिन्यं तावद् घृतम्यावम्या न च दार्ष्टान्तिकेनासंगतिः पटादीना-
 मपि तन्त्वाद्यवस्थाविशेषत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावाद् इत्याह द्रव्यस्वरूपा-
 परिज्ञानादिति । अधस्तादारम्भणाधिकरणे । ननु विशेषावस्थापि संयोग-
 पूर्वमिति नेत्याह तच्चेति । गकं ह्यनुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न तस्य
 संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यात्मत्वमुपपादयति मृद्वेति । कारण-
 स्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमाह न चैतदिति । शकलम् इत्यारभ्य रुच-
 कावान्तरो विकार उक्तः । ननु किमनुगतद्रव्यकल्पनया व्यावृत्ताः कपाल-
 शकलादय एव घटरुचकादीनारम्भ्यन्ते इत्यत आह तत्र तत्रेति । सत्यपि ४०३ । १४
 जनकत्वाविशेषे कुम्भकारहेमकागादयो न कुम्भरुचकादीनाम् उपादानम् ।
 न हि ते ताम्नादात्म्येनापादयाना दृश्यन्ते मृत्कनके तृपादानमिति
 व्यवस्था तादात्म्यकारिता समवायस्य प्राग् निरस्तत्वानादात्म्यं चानुवृत्त-
 योरेव महोद्देशोऽर्थद्वयकादिष्वनुभूयते नेतरेतरव्यावृत्तानामित्यनुगतद्रव्य-
 मेवोपादानमित्यर्थः । ननु सत्युपादाने ऽनुवृत्तिव्यावृत्तिचिन्ता तदेष नेति

४०३ । १७ बोद्धुमतमाशङ्क्याह न च विनश्यन्तमिति । प्रतीत्य प्राप्य । एवं यदा त्वपा-
स्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानम् आरम्भक-
मभ्युपगम्यतइति भाष्यमुपपादितमिदानीं तु तदा घृतकाठिन्यविलयनवदि-
त्यादिभाष्यं कृतेषोद्घातं व्याचष्टे एवं व्यवस्थिते इति । यत् घृतस्या-
पि नाशाभ्युपगमे ऽवयवविभागस्य सद्भावात्साध्यसमत्वमिति तत्र घृतनाशो
नोपेयते काठिन्यसंस्थाननाशस्तु न च तत्र विद्यमानो ऽवयवविभागः
प्रयोजकः परमाणुगतकाठिन्यनाशे द्रवत्वोदये च तदभावादित्याह न च
तत्रेति । यथा कार्यद्रवत्वात्परमाणोर्द्रवत्वकल्पना एवं काठिन्यमपि कल्प्यं
न चेत्तेतरदपि । न केवलं परमाणुदृष्टान्ते अवयवविभागादाभाव उपजीव्यः
किं तु कार्यकारणभेदाभावे ऽपीत्याह न च काठिन्यद्रवत्वे इति ।

परमाणुषु गुणोपचयाऽपचयाभ्याम् उपचिताऽपचितावयवत्वप्रसज्जनम-
युक्तमन्यत्वाद्गुणानां द्रव्यस्य निरवयवत्वाविघातादित्याशङ्क्य गुणसमुदायत्वं
परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धिहासाभावं च स्थौल्यसौल्ये
४०४ । १८ दर्शयति अनुसूयते हीत्यादिना । येनामिलिता गुणास्तेन कारणेन
स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारघन्तस्ते च सात्त्विकत्वादिना शान्त-
तादियोगिन इत्यर्थः । परस्परेति । परस्परे गन्धादीनामनुप्रवेशाद् द्रव्य-
संज्ञां लब्ध्वा रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्धं धारयन्ति रूपादय आपो भूत्वा
रसं धारयन्ति स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं धारयन्ति शब्दस्पर्शसमुदायश्च
वायुर्भूत्वा*स्पर्शं धारयतीत्यर्थः । उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादिति भाष्यो-
पादानमुपचयमात्रेण न संघातात्मकमूर्त्याधिक्यमतो व्याख्या संहन्यमा-
नानामिति । संघातेति मूर्तशब्दव्याख्या । यस्तु ब्रूते इति । आगमम-
नादृत्येत्यर्थः । गुणसङ्घातोपचयापादने इष्टपरतामाशङ्क्याह द्रव्यस्वरूपे-
ति । परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचये साध्ये कार्येषु तदुपचयान्मूर्त्यु-
पचयप्रदर्शनं न तावद्दृष्टान्तत्वेन साध्यसमत्वाद् नापि हेतुत्वेन व्यधि-
करणत्वादित्याशङ्क्याह न तावदिति । दृष्टान्तोक्तिस्तावदियम् । तत्र
४०६ । ४ साध्यसमतां परिहरति कार्यं चेति । भावे चोपलब्धेरित्यत्र चेत्तरीत्ये-

ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रस्य गुणिपरत्वोपपादनग्रन्थः । २६६

त्यर्थः । सौगतमते सङ्घातो ऽनधिष्ठातृकः सिद्धान्ते त्वीश्वराधीनः । उपादानं च गन्धादीनामस्त्यव्याकृतमिति भेदः ।

उत्सूत्रमिति* । उत्सूत्रवाक्यमित्यर्थः । सौत्रचशब्दव्याख्यानत्वात् ४०६ । ५४
षट्पदार्थादूषणस्य भाष्ये द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वमिति न तु तदु-
त्पादात्वम् केषां चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावाद् द्रव्याधीनत्वमुपपा-
दयति न हि यथेति । पूर्वं स्वमते स्थित्वा द्रव्यस्य गुणसङ्घातमात्रत्वमुक्त-
मिदानीं वेशेषिकदृष्ट्या द्रव्यं किं चिदभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या
गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यतइति न पूर्वापरविरोधः । ननु न तादात्म्येन द्रव्या-
धीननिरूपणत्वं किं तु तदुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह बहून्याशधीनेति । ननु तादा-
त्म्येन प्रतीयमानत्वम् अभेदहेतुरित्युक्ते कथं भाष्ये ऽनिधूमयोग्यभिचारशङ्का
ऽत आह द्रव्यकार्यत्वमात्रमिति । शङ्कतइति । शङ्कत्वं घटवृत्ति* गोप्य-
वृत्तित्वात्सत्यवदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रतीति-
रुक्ता तस्या अन्यथासिद्धिं शङ्कतइत्यर्थः । अयुतसिद्धुत्वसंबन्धेऽपि भेदे सति न
सामानाधिकरण्यं† । इदमइत्याशङ्काऽयुतसिद्धुत्वं निर्वर्तयति यत्र हीति । आका-
रिणो स्वतन्त्रो स्वतन्त्रवस्तुनोरसामानाधिकरण्यं न स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्द्रव्यत-
न्त्राश्च गुणादय इति भेदे ऽपि सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । द्रव्याकारतया
द्रव्यधर्मतया । आकारान्तरायोगेन स्वातन्त्र्यप्रयोजकधर्मयोगेनेत्यर्थः ।
भवेदियमयुतसिद्धिः सामानाधिकरण्योपपादिका गणैव तु न भेदे घटते न
हि भिन्नानां विन्ध्यहिमवदादीनां धर्मधर्मिभाव उपलभ्यते । अथ भिन्नानाम-
प्यपृथग्देशत्वादिभिः प्रकारैर्धर्मधर्मिभाव उच्येत तर्हि तान् विकल्प्य दूषय-
तीत्याह तामिमामिति । तदर्थं विकल्पो ऽपि तद्विकल्प इति तामित्यु-
क्तम् । एकदेशत्वमपृथग्देशत्वं भाष्यदृष्टिं स्वयं तु प्रकारान्तरेणाऽपृथग्देश-
त्वमाशङ्कते तच्च तावत्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह यदि तु संयोगि- ४०७ । १८
नोरिति । कुण्डबदरे हि संयोगिनी ताभ्यामन्यः स्वस्वाधयव एव तयो-
र्देश इति । ननु परमाण्वोराकाशपरमाण्वोश्च संयोगे कथं संबन्धिभ्याम-
न्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तेषामनाशितत्वादस आह नित्ययोस्त्विति । अवि-

४०७ । २१ भुनोद्व्योर्विभ्वविभुनोस्त्वन्यतरस्याविभुन इत्यर्थः । तथा चाकाशेति ।
 अत्र न यथासंख्यम् । सत्यपीति । एकतरस्य संबन्धिदेशत्वादेव न तयोः
 संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वमित्यर्थः । आत्मसंयोगीति । आत्माश्रितसंयोगेन
 संयोगीत्यर्थः । तथा च न मूर्नेत्वमुपाधिः स्यादात्मन्येव साध्याव्याप्तेः ।
 तस्मादात्माश्रितसंयोगे संयोगित्वादमूर्नेत्वान्न । यथाश्रुते तु भवत्येवोपाधिः ।
 यथात्मसंयोगित्वं तत्र मूर्नेत्वमिति व्याप्तेरिति । सङ्गित्वात् संयोगित्वा-
 दित्यर्थः । संबन्धित्वमात्रस्य गुणादौ व्यभिचारात् । एतावानेव हेतुः
 सुखबोधाथे तु मूर्नेद्रव्यग्रहणम् । यदाप्याकाशे आत्मसंयोगे ऽस्ति विप्रति-
 पत्तिस्तथापि न तस्य मूर्नेसंयोगे ऽस्तीति । अभ्युपेत्यापि वर्ण्यतामयुतसिद्धिं
 दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रितत्वमित्यादिना । स्यादेतत् । न तादा-
 त्म्यप्रत्ययोपपादकः समवायः किं तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवेति
 नेत्याह न च प्रत्यक्ष इति । ननु शुक्लत्वमित्यादित्वतलादिभिर्निष्कृष्टो
 गुणो ऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्तु द्रव्यनिलीनगुणवाची लक्षयति द्रव्यमते
 लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यं ततः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमत आह

४०८ । १६ न चेति । शाब्दो हि व्यवहारो लाक्षणिकः स्याद् न प्रत्यक्षप्रत्यय इत्य-
 र्थः । अभेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वं भेदग्राहिप्रमाणाद्वति तच्च लक्षणरूपमनुमा-
 नम् द्रव्यं गुणादिभ्यो भिद्यते समवायिकारणत्वादित्यादि तच्च धर्मिणा-
 हकप्रत्यक्षविरोधादाभास इत्याह न चायमिति । तस्य भ्रान्तित्वे सर्वा-
 भाषप्रसङ्गादाश्रयासिद्धिः । प्रमाणत्वे चाभेदविषयेण तेन विरोधादनुमानो-
 त्थानाऽसंभव इत्यर्थः । ननु संबन्धिन्यसति समवायो न भवतीति कथम्
 उत्पत्तिर्हि समवाय उत्पत्तिश्चासत्येष कार्ये भवति इतरथा तद्वैय-
 र्थादत्त आह न च कारणसमवायादनन्येति । अन्येति वा पाठः ।
 तत्र च न कारणसमवायादन्योत्पत्तिः किं तूत्पत्तिरेव समवाय इति पूर्वप-
 क्षेण एव ग्रन्थः । एवं हि सतीत्यारभ्य सिद्धान्तः । नित्यसमवायस्योत्प-
 न्तिस्त्वे कार्योत्पत्त्यर्थं कारणवैयर्थ्यं चेतर्ह्यनित्यो ऽस्तु तत्राह उत्पत्तौ
 चेति । अथ समवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च समवायस्तत्राह

४०९ । १७ सिद्धयोस्त्विति । ननु सिद्धयोरपि संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वाभावादिभिरयु-
 तसिद्धिः स्यादिति नेत्याह न चान्येति । एतेनेति । युतसिद्धभाषाद्य-

त्संयोगाभावस्तदयोगेनेत्यर्थः । पूर्वमप्राप्तिस्ततः संयोग इत्यप्राप्तिसंयोगो ।
एतेनेत्येतद्विशेषोति मा भूदिति । एवंभूतयुतसिद्धिव्यवस्थापना हि कार्यका ४०६ । १८
रणयोः संबन्धस्य संयोगत्वव्यावृत्त्यर्था तच्च च कार्यस्य नित्यपारतन्त्र्येणाप्रा-
प्यभावे ऽपि तत्प्राप्तेः संयोगत्वाभावो ऽसिद्धस्ततश्च युतसिद्धिलक्षणे संयोग-
पदं कार्यकारणसंबन्धाव्यवच्छेदकत्वाद् व्यर्थमित्यर्थः । अथ कार्यकारणसं-
बन्धाव्यावृत्तत्वेनोभयवासिसंमतधर्माणां वाचकेन पदवृन्देन युतं लक्षणान्तरं
द्वयोरन्यतरस्य वा पृथगतिमन्त्वमित्याद्यभिधीयेत तत्राह तत्रेति । अस्याः
प्राप्तेः कार्यकारणसंबन्धस्यासंयोगत्वसिद्धौ तद्व्यावृत्तिसमर्थसंयोगपदवदयुतसि-
द्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तल्लक्षितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसंब-
न्धस्यासंयोगत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयम् । तद्व्यन्येषाम् नेत्याह न चान्ये-
ति । अन्यासम्भवा ऽसिद्ध इति शङ्कते यशुच्येनेति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति-
रन्यतरकर्मजा प्राप्तिरुभयकर्मजा प्राप्तिरिति चाणि लक्षणानि । एतानि च कार्य-
कारणसंबन्धस्य न संभवन्तीति नेतरेतराश्रयमित्यर्थः । वैशेषिकेह तन्मुभ्यः
पटे उत्पन्ने तत्क्षणे एव तन्त्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते स
च न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतश्च यथाकलक्षणं
तत्राव्यापकं स्यादित्याह संयोगज इति । तद्व्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येताव-
लक्षणमस्तु तथा च नाव्याप्तिः । नापीतरेतराश्रयत्वं संयोगपदानुपादाना-
दिति तत्राह न चाप्राप्तीति । अतिव्याप्तिं च लक्षणस्याह कार्यस्य चेति ।
असति प्राप्तिर प्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसत्तान्तरक्षणे प्राप्तिरिति क्षणमात्रप्राप्तिरस्ती-
त्यर्थः । ननु निरवयवसावयवयोः समवायसंभवात् कथं शून्यानुपपत्तिरत-
आह संग्रह इति । एकाकूपणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्गतरुणाखा-
दीनां दृश्यतइत्यर्थः । न हि तत्र पिण्डावयवेति । यथा सवेष्टेनेन पिण्डो ४१२ । १२
कृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किं त्ववस्थितसंयोगा
नामेव तेषामधिकदेशव्याप्या पिण्डावस्था नश्यति तथा पिष्टम्यापीति* ॥

* अत्र तृतीये परमाणुजगदकारणत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-उभयथा ऽपि
न कर्मातस्तदभावः १२ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः १३ नित्यमेव च
भावात् १४ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् १५ उभयथा च दोषात् १६ अपरि-
बहाज्वात्यन्तमनपेता १७ ॥

अभिमतफलदानैस्त्वत्कृतेर्विश्वलोके
चितृषि गजमुख त्वद्गण्डभेदेन दानम् ।
गलदलिकुलजुष्टं त्वद्वपुष्येष जीर्यद्
ध्वनयति जनतायां नार्तिरस्तीति नूनम् ॥

४१३ । १

समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

समुदायेति । गुणानां च केषां चित् परमाणुपरिमाणादीनाम्
अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशे ऽपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वय-
नाशः । भेदे तु निरन्वय इति । ननु निमित्ताभावाविशेषात् सङ्घातार-
म्भवादयोऽनुपपत्त्यविशेषे कथं तत्प्रयोगः तच्चाह स्थिरेति । स्थिरपक्षे हि
कारणस्य भूत्वा व्यापृत्य जनकत्वं युक्तं* नेतरचेत्यर्थः । वादिवैचिच्या-
त्प्लु बहुप्रकार इति गृहीतभाष्यप्रतीकादनुषङ्गः† । बहुप्रकारत्वमेव दर्शय-
ति के चिदिति । अचभयतां सौचान्तिकादीनां विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधा-
द्वर्तति यथा म्याणो वस्तुवशाद्वा यथा क्रियायामच तु न प्रथम इत्युक्तं
सर्वज्ञानाभिति । न द्वितीय इत्यभिहितं तत्त्वस्येति । बोधी बुद्धस्तस्य
चित्तमभिप्रायस्तद्विवरणयन्ते‡ । लोकनाथानां बुद्धानाम् । देशना आगमाः
प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वान्तित्वादिभि-

४१४ । ३

लौके श्रोतृसमुदाये पुनः पुनर्बहुधा भिद्यन्ते । भेदमेवाह गम्भीरेति ।
अगाधो गम्भीरः तद्विपरीत उत्तानः स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण क्व चिद्व्यववेश
उभयलक्षणाज्ञानमात्रास्तित्वबाह्यार्थास्तित्वलक्षणा तत्प्रतिपादिनी भिन्ना ऽपि
देशना शून्यतेवाद्वया ऽतल्लक्षणा ऽतनात्पर्यवत्यभिन्नेत्यर्थः । प्रत्ययवैचिच्यादर्थो
ऽनुमेय इति सौचान्तिकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः । अतो मतभेदः । कृप्यते
शमिर्विषया इति शेषः । कायस्थत्वात्कायाकारेण संहतत्वादसंहतानामिन्द्रि-
यसंबन्धित्वाद्वेत्यर्थः । अहमित्याकारमालयविज्ञानमिन्द्रियादिजन्यं रूपा-
दिविषयं च ज्ञानमेतद् द्वयं दण्डायमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कन्ध इत्यर्थः ।
वेदानास्कन्ध इति भाष्योपादानं या प्रियेत्यादि तद्वाख्यानम् । सविकल्प-
प्रत्यय इत्यनेन विज्ञानस्कन्धो निर्विकल्प इति भेदः स्कन्धयोर्ध्वनितः ।

* प्रयुक्तमिति ३ पु. पा. ।

† प्रतीकानुषङ्ग इति २ पु. पा. ।

‡ तद्विवरणं यन् इति २-३ पु. पा. ।

यवन्ते तन्तून् संतन्वन्ति । अनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमाह तस्मादिति ।
यः कार्योत्पादः स तदनुगुणकारणमेलनाधीन इत्येकां व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीया-
माह कार्योत्पादानुगुणं चेति । या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्यो ४१५ । ८
भवतीति व्याप्रा सा स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविहृतानधिष्ठितेभ्यः पराभि-
मतकारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमतो ऽव-
तिष्ठते ऽतो या कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य इति व्याप्तिरिति
रित्यर्थः । अत्र प्रयोगः । विमतं चेतनाधिष्ठित*मचेतनत्वाननुवदिति ।
चिरातीतत्वेनेति । स्थायिवासनायास्त्वया ऽनिष्टत्वादित्यर्थः । व्यापार-
वदाश्रयो व्यापार इत्युक्ते तदाश्रितजातेस्तद्व्यापारत्वं स्यादिति तत्कार-
णक इत्युक्तम् । एतावत्युक्ते कुम्भो ऽपि कुम्भकारव्यापारः स्यान्ननिवृत्तये
व्यापारवदाश्रय इति । यवमुक्ते ऽपि मृदाश्रितो मृज्जश्च घटो मृज्जापारः
स्यान्ननिवृत्तये तत्कार्ये प्रति हेतुरित्यपि दृष्टव्यम् । अन्तर्ध्वं व्यापारलक्षणं
प्रसूते किं जातमत आह न च समसमययोरिति । व्यापारव्यापारिणो-
रेककालत्वं भिन्नकालत्वं वा । नाद्यः । काष्णत्वस्य नियतप्राक्तत्वरूपत्वात् ।
न द्वितीयः । आधाराधेयभावप्रबन्धस्यान्यतरस्मिन्नसत्यव्ययोगादित्यर्थः । अथ
पदार्थः पूर्वं भूत्वा स्वजन्यव्यापारसमये ऽपि तदाश्रयत्वेनानुवर्तते तच्चाह
तथा चेति ।

प्रत्ययोपनिबन्धस्य संश्लेषकं बुद्धसूत्रमुदाहरति इदमिति । हेतु- ४१७ । ५
मन्यं प्रति अयमेव गच्छतीति इतरसहकारिभिर्मिलितो हेतुः प्रत्ययः । इदं
कार्यप्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्य चिदित्यर्थः ।
हेतूपनिबन्धस्य संश्लेषकं बुद्धसूत्रमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां
बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभा-
वरूपा यथा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । धर्मे इति धर्मः कारणम् । ध्रियते
इति धर्मः कार्यम् । यस्मिन् सति यदुत्पद्यते असति च नात्यद्यते ततस्य
कारणं कार्यं च न चेतनः क्व चित्कार्यमित्युक्ते ऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । स्थितध-
र्मता इत्येतत्स्वरूपमेव सूत्रकृद्विभजते धर्मस्थितिनेति । कार्यतामाह कार्यस्य
हि धर्मस्य कारणादनतिप्रसङ्गेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति स्वार्थिकस्तत्

प्रत्ययः । धर्मनियामकतेति कारणतामाह । धर्मस्य कारणस्य कार्ये प्रति
नियामकतेत्यर्थः । नन्वेवंविधमेव कार्यकारणत्वं न चेतनादृते सिध्यति
तत्राह प्रतीत्येति । कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादानुलोमतानुसारिता
या सेव धर्मता सा चेत्पादानुत्पादात्मा धर्माणां स्थिता न चेतनः कश्चिदु-

४१७ । ७ पलभ्यतइत्यर्थः । सूत्रद्वयं व्याचष्टे अथ पुनरयमिति । हेतारेकस्य कार्य-
णोपनिबन्धस्तथोक्तः । प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिब-
न्धस्तथा ऽभिहितः । हेतूपनिबन्धे उदाहरणमुक्त्वा तत्रैवोत्पादाद्वेत्त
सूत्रं योजयति असति बीजे इत्यादिना । यावत्पुष्पफलोदाहरणं ताव-
दसति पुष्पे फले न भवति इत्यादिव्यतिरेको द्रष्टव्य इत्याह यावदस-
तीति । चेतन्यं बीजादीनां वा ऽभ्युपगम्यते किं वा तदतिरिक्तस्य कस्य
चिदुक्तः प्रशंसितुर्वा । नाद्य इत्याह तत्र बीजस्येत्यादिना । यावत्पु-
ष्पस्येति । पुष्पपयंत्येत्यर्थः । फले ऽपि यावच्छब्दो योज्यः । न
द्विर्नीय इत्याह असत्यपि चान्यस्मिन्निति । अङ्कुराद्युत्पत्तौ चेतनव्या-
पारानुपलम्भादित्यर्थः । न च से ऽनुमेयस्तदन्यहेतौ सति कार्याऽनुत्पा-
दादर्शनादिति । प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययशब्द इणो धातोर्भावाधीया-
ऽच्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । तथा च समुदितत्ववाचीत्याह अयमानामिति ।
तत्रास्य हेतूपनिबन्ध उच्यतइति वाक्यशेषः । उदाहरणमाह यदिदमिति ।
अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः । तथा संस्काराश्चोत्तरत्र व्याख्या-
स्यमाना गतदारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि
तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

४१८ । १२ विज्ञानधातुं व्याचष्टे यस्तिष्ठति । देवदत्तादिनाम्नः शोक्त्र्यादिरूपस्य चाश्रयः
शरीरं नामरूपं तस्य च सूक्ष्मावस्था कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपम्
स ग्वाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयैः पञ्चभिर्विज्ञानैः कार्यैः संयुक्तं । यो ऽभिनि-
र्वर्तयति । आप्रवत्यनुगच्छति कर्तारमित्याश्रयः कर्म तत्सहितं समनन्त-
रप्रत्ययरूपमनोविज्ञानं यो ऽभिनिर्वर्तयति स विज्ञानधातुरित्युच्यते तच्चालय-
विज्ञानमित्यर्थः । देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्त्वेन पिण्डसंज्ञा

अत एवेकसंज्ञा एकेकस्मिन्धातो नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा* प्राणिसंज्ञा वृद्धिहाससं-
 ज्ञेत्यर्थः । वस्तुविषयेति । नाऽऽल्यत्वादिविशेषो ऽपेक्ष्यो ऽपि तु सामा-
 न्येन वस्तुविषयेत्यर्थः । नामरूपं व्याचष्टे विज्ञानादिति । विज्ञानाद्देहेतोर- ४२० । ४
 भिनिर्वर्ततइति संबन्धः । चत्वारः पृथिव्यादयो उपादानकारणस्कन्धाः प्रभेदा-
 स्तन्नामेत्युच्यते । विधेयापेक्षयेकवचनं नामाश्रयत्वाच्च नामत्वम् । तानि चोपादा-
 नानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सित्तादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते निष्प-
 द्यते इत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमत आह तदैकध्य-
 मिति । एकधेत्यर्थः । एकाद्वे। ध्यमुञ्जन्यतरस्यामित्येकशब्दात्परम्य धाप्र-
 त्ययस्य ध्यमुजादेशे रूपम् ऐकध्यमिति । कार्यकारणे एकीकृत्यैकानिर्दृशं
 इत्यर्थः । जातेरूपरि वक्ष्यमाणत्वादिह गर्भाभ्यन्तरे देहाभिधानमित्याह
 शरीरस्यैवेति । षडायतनं व्याचष्टे नामरूपसंमिश्रितानीति । षट्
 पृथिव्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणवृत्तस्य तनया । उपक्रेशा
 मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च भाष्यगतैवजातीयकशब्दनिर्देश्या
 इत्यर्थः । उत्पादानुत्पादाभ्यां हेतुहेतुमद्भावे समर्थते तावन्मात्रानुवादे।
 ऽयं दृश्यते ऽनुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । ततश्चासंगतिमागङ्गाह अय-
 मभिसंधिरिति । अङ्गीकृत्य हेतूपनिबन्धनस्य चेतनाऽनपेक्षां प्रत्ययो-
 पनिबन्धनस्य सा धार्यतइत्यर्थः । चेतनमन्यमनपेक्ष्य स्कन्धानामगणनां
 चेतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिलितत्वात्कार्यसिद्धिरिति चेन्न अचेतनानां
 कार्योत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात्संघाते त्वस्ति चेतनापेक्षेति सूचार्थः । हेतू-
 पनिबन्धस्तु स्वरूपत एव परेषां न संभवतीत्युत्तरमृचगवेत्रोत्पादे च
 पूर्वनिरोधादित्यत्र वक्ष्यतइति । ननु मिलितेभ्यः पृथिवीधात्वादभ्यश्चे-
 तनमन्तरेणैवाङ्कारोत्पत्तिरुक्ता तद्वद्वेहात्पादो ऽपि किं न म्यादत आह
 बीजादिति । तच्चापीश्वरो ऽस्ति संहन्तेत्यर्थः । न च सर्वत्र हेतुत्वे ४२१ । ५
 केषलव्यतिरेकापेक्षा । तथा सत्याद्यज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यत्वं संलग्नज्ञान-
 दृष्टं तेन भवद्विज्ञानमीयेत । शुक्रादिपरिणाममात्रजन्यत्वसंभवादिनि संह-

* सत्त्वसंज्ञेति नास्ति २ पु. ।

† ज्ञानादिति १ पु. पा. ।

‡ अभ्यन्तरदेहेति २-३ पु. पा. ।

० हेतुत्विति नास्ति २ पु. ।

१ व्यासमृ. अ. २ पा. २ मृ. २० ।

तानां हेतुत्वे संहन्ता भाव्यमित्युक्तं तच्च संघातस्याप्रयोजकत्वं ततश्च न
 ४२१ । ८ संहन्तुरनुमानमिति शङ्कते स्यादेतदित्यादिना । यद्यनपेक्षास्तर्हि कुसू-
 लाभिहतबीजादिव्यः किमित्यङ्कुरो न जायते तथाह अन्त्यक्ष्णप्राप्ता
 इति । अङ्कुरोत्पत्तेरादाक्षणे बीजादीनामन्त्यक्ष्णस्तं प्राप्ता एव कारणं न
 पूर्वं तथैव दर्शनादित्यर्थः । एकैकक्ष्येन कार्यजननसमर्थानां किं संघातेन
 तथाह तेषां त्विति । उपसर्पणम् इतरेतरसमीपगमनं तस्य प्रत्ययः
 कारणं तद्वशात्परस्परसंनिधानप्रयोजकं जायतइत्यर्थः । एकस्मादेव कार्य-
 सिद्धेः किमन्येरिति घटन् प्रष्टव्यः किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वादन्वेषां
 व्यर्थतेति उत जनयितव्ये कार्ये एकस्मात्कारणात्सिध्यति न तत्कारणस्य
 कारणान्तरेष्वपेक्षेति । नाद्य इत्याह कारणचक्रेति* । न द्वितीय इत्याह
 न चैको ऽपीति । किं त्वित्यादिपूर्वोक्तनिगमनं परस्परं संनिधानमुत्पादश्च
 येषां ते तथा । यदि प्रत्येकं कार्यजननसामर्थ्यं हेतूनां तर्हि प्रतिकारण-
 मेकैककार्योदयप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न च स्वमहिम्नेति । तत्रैव एकस्मि-
 न्नैवेत्यर्थः । बीजेन हि अङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव तच्च
 लाघवात्सर्वैरेक एव जन्यतइत्यर्थः । नन्वङ्कुर एव सर्वैः किमिति जन-
 यितव्यः कारणभेदाद्विजातीयत्वात्कार्यजन्म किं न स्यान्महोहेमभ्यामिध
 घटकटको तथाह न च कारणभेदादिति । अस्मिन्मते येषां मिलित्वेव
 हेतुता तेषां निरपेक्षानामपि सामर्थ्यता । तद्वेदे च विजातीयकार्योत्पाद
 इति । इत्थं संघाताऽप्रयोजकत्वमुक्तं दूषयति तन्नेति । यद्यनपेक्षादन्त्य-
 क्ष्णात्कार्यजन्म तद्व्युत्पत्त्यादयो ऽपि स्वकार्यजनने ऽनपेक्षाः स्युः ततः
 किं जातमत आह कुसूलस्थत्वाऽविशेषे ऽपीति । कुसूले ह्यङ्कुरजननो-
 पयोगिबीजसंताननिर्वर्तको बीजक्षणा ऽन्ये च बीजक्षणाः सन्ति । तच्च कुसूल-
 गतधिमतबीजक्षणाङ्गोपजननोपयोगि (बीजसंताननिर्वर्तको) † बीजक्ष-
 मनपेक्षा न जनयेत् कुसूलस्थत्वात् तत्कालोद्भूतमक्षितबीजक्षणावदित्याशङ्क्य
 कुसूलस्थत्वाविशेषे ऽपीत्युक्तम् । अङ्कुरोपयोगिबीजसंतानानन्तःपातित्वमु-
 ४२२ । ९ पाधिरित्यर्थः । स्वकार्योपजनने इति । अनन्तरजन्यबीजजननइत्यर्थः ।
 तस्मादादाक्षणादनन्तरानन्तरवर्तिनो उपर्युपरिवर्तिनो ऽनपेक्षाः स्वस्वकार्य-

जननइत्यनुषङ्गः । नन्वनन्तरक्षणपरंपरा बहिर्भवतु कुतः कुसूने ष्वाङ्कुरसि-
द्भिस्तथाह येन हीति । अनपेक्षस्य देशभेदे ऽप्यपेक्षाविरहसाम्यादि-
त्यर्थः । नाऽसंहतस्य सामर्थ्यत्वं संहन्ता च न तवेत्युक्तमभिसंधिमवि-
द्वानित्यर्थः । अविद्यादिभिः कारणसंघातस्य य आक्षेपः स उत्पाद उत
ज्ञापनम् । नाद्य इत्याह तत्रेति । यत्कार्यं तदन्यथानुपपद्यमानं सत्कारणं ४२२ । २१
नेत्यादयति अन्यथाऽनुपपद्यमानदशायां तस्याऽसत्त्वात् किं तु यदि
जनकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः । न केवलं
संघाताऽनुपपत्तिः किं तु संहतानां य इतरैतरमुपकारः सो ऽपि नेत्याह
अपि चेति । भावस्यान्यकृतेपकारस्य च किमेकद्वयवर्तित्वमुत जाते
भावे उतरक्षणे उपकारः । नाद्य इत्याह भावस्येति । यो ह्येकस्मिन् क्षणे
उपकाराभावाद्भूततामनश्नुवानः क्षणान्तरे तत्कृतमुपकारमासाद्य हेतुता
भजते तस्य स उपकारो ऽन्यकृत इति ज्ञायते ऽपरथा स तस्य स्वभावः
किं न स्यात् । तत्र तु मते पदार्थक्षणम्याऽभेदात्वाद्भूतुन उपकृतत्वाऽनुप-
कृतत्वे न संभवतो ऽतश्च भावस्योपकाराऽनाम्यद्वयम् । तथा च नेपकार्यो-
पकारकभाव इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेन वेति । क्षणिकत्वव्या-
घातात् कालभेदेनापि नेपकार्योपकारकभाव इत्यधस्तनेनान्वयः । भाष्ये
आश्रयाश्रयिभूतेष्वित्येतदणुविशेषणम् । चकारश्च भोक्तृषु सत्सु चेत्युप-
संबन्धनीयः । आश्रयाश्रयिगून्नेष्वित्यत्र च भावप्राधान्यम् आश्रयाश्रयि-
त्वगून्नेष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति तु पाठे भोक्तृविशेषणम् । आश्र-
यश्चादृष्टमिति । उक्तमभिसंधिमविद्वानिति यदुक्तं तद्विगतयति अस्तु
तावदिति । अदृष्टान्संघातात्पत्तिव्यवस्थ्यासिद्धेर्भाष्योक्तदृष्टानुपपत्तिमाश-
ङ्काह स खल्विति । भोक्तृभोगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो हीति ।
भोक्तुः स्थिरतायां हेतुर्भोगार्थ इति । अर्थदशायां भोगदशायां चानुवृत्तेः
स्थेयमित्यर्थः । अस्य विशरणं भोगमाप्तुकाम इति । इतरथा हि भोगश्चा- ४२४ । १०
सावर्थ्येति भ्रमः स्यादिति । अन्यस्य भोगायान्यो न कन्यतइत्यर्थः ।
ननु संघातासिद्धौ कर्त्तृभावा वाच्यो न भोक्तृभावः कर्त्तुर्हि हेतुता तत्राह
भोक्तृभावेनेति ।

ननु निरुद्धस्यास्त्वभावस्तथा निरुध्यमानस्य कथमत आह
 न नावदिति । यथा हि आरम्भकृतत्वादिसंयोगस्य नाशक्षणे* पटा-
 देर्विद्यमानस्यैव विनश्यदवस्था । वैशेषिकैः स्वीकृता न तथा वैनाशिकैरि-
 ४२५ । ६ त्यर्थः । ननु भयोर्विनाशप्रप्तत्वे को भेदस्तच्चाह तस्मादिति । यद्विना-
 शप्रप्तत्वं तदचिरनिरुद्धत्वरूपं सद् निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनि-
 रुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितमित्यर्थः । कार्यकाले कारणस्याऽसत्त्वे ऽपि पूर्वव-
 त्प्रप्तत्वेन हेतुत्व भाष्योक्तमयुक्तं मृदादीनां कार्ये ऽन्योद्यमानानामुपपादनत्वा-
 पत्त्यभाटिति तच्चाह कारणस्य हीति । प्रायेणेति क्रियाज्ञानव्यावृत्त्यर्थम् ।
 गणां पदार्थानां या भूतिरुत्पत्तिः सैव क्रिया कारकमिति चोच्यते । तदेव
 कारणमिति । सामान्यं हि भेदविकल्प्याधिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः । ननु
 सादृश्यमिदं तद्वत्तादनुगतत्वरूपमिदं तदेव नास्ति असत्यपि सादृश्ये सादृ-
 श्यभेदादत आह सर्वेति । ननु वैसादृश्ये ऽपि तत्तुभावे पटभावादुपा-
 दानोपादेयभाव इत्याशङ्क्याह न चेति । एकस्मिन्पदार्थक्षणे तद्भावभावस्या-
 शङ्क्यग्रहत्वाद्रासमादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः । अथ जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि
 जातिरेव कारणं व्यक्त्यस्तदवस्था* स्मृताऽन्याः । अन्यकारणत्वस्यान्य-
 चायोगात् त्वया चैतन्नेष्टमित्याह सामान्यस्य चेति । भाष्ये उत्पादादि-
 शब्दस्य वस्तुशब्दस्य च पर्याप्तत्वापादने ऽपि वस्तुनो नित्यत्वापादनं
 दृश्यम् । तथा सत्युत्पादनरोधघोरभावादित्यर्थः ।

प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधां नित्यादिप्रतिज्ञां बौद्धीयां भाष्योक्तां
 दर्शयति नीलाभासस्येत्यादिना । तच्च तावच्चतुर्णां कारणानामेकस्मिन्नी-
 लप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्ध्यर्थं द्वारभेदः प्रदर्शयते । आलम्बनं च तत् प्र-
 त्ययः कारणं चेति तथोक्तम् । उदितस्य ज्ञानस्य रसादिमाधारण्ये प्राप्ते रूपं
 नियामकं चक्षुरधिपतिः कोकं नियामकस्याधिपतित्वादिति । यत्र चिन्तानां ज्ञा-
 ४२६ । १८ नानां चतुर्भ्य उपादानमुक्त्वा चेतानामपि दर्शयति एवमिति । सुखं ज्ञानं मनो-
 जन्मत्वे सत्यपरोक्षत्वात् समतत्रादित्यर्थः । अपरोक्षत्वमदृष्टादिव्यावृत्त्य-
 र्थम् । एकविधसामयोजत्वेन चित्तसम्बन्धो बौद्धमूचे चैतनशब्दार्थः । चत्वा

येतानि कारणानि । अत एव चित्ताभिन्नहेतुजत्वम् । उतरक्षणात्पत्तिकाने
पूर्वक्षणस्थितावपि न स्थायित्वं सिध्यति एकक्षणे ऽप्युभयसम्भवाद्
उतरक्षणस्तु द्वितीयक्षणे भवत्वित्याशङ्क्याह उत्पत्तिरिति । भूतितत्त्वर्था-
रभेदोपगमादुतरभावक्षणतदुत्पत्ती अभिन्ने तथा च पूर्वक्षणस्योतरक्षणं
यावदवस्थिते। स्थायित्वमित्यर्थः ।

प्रतिशब्दः प्रातिनोम्यार्थः संख्याशब्दे। बुद्धिवचन इति आचष्टे
भावेति । प्रतीपा विरोधनी। नन्वन्त्यसन्तानिनो न फलानाम्भक्त्य यतो ४२७ । ७
ऽसत्त्वापत्तिः । न च फलारम्भे सन्तानाऽनुच्छेदः । न हि हेतुफलभावमत्र
सन्तानः किं तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विगुदुविजातीयतन्मात्पत्तार्थापि
सजातीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तत इत्याशङ्क्याह न च सभागा-
नामिति । हेतुमाह तथा मनीति । सादृश्यं हि सन्तानिना ज्ञानानां तुल्य-
जातीयविषयत्वेन विषयाणां च तुल्यजातीयत्वं। किमपरजात्या उत पर-
जात्या । नाद्यश्चेतमन्ताने ऽनुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानविगमे रमज्ञा-
नोदये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्ता द्वितीयं दृष्टयति कथं चिदिति । सतया
जात्या तत्सारूप्यमस्तीति सोपप्रवमन्तानोपगमे सति विगुदुमन्तानोदयेपि
न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः । सन्तानगोचरौ निगोधौ भावगोचरौ चेति वि-
कल्प्याद्य निरम्य द्वितीयं निरम्यति नापि भावगोचराविति । भाष्यगत-
निरन्वयनिरुपायत्वपदयोर्हेतुहेतुमद्भावमाह यत इति । अपरिशिशयमाणा-
प्यन्य निरन्वयत्वम् असत्त्वं निरुपायत्वम् । ननु यम्य घटादेर्विनाशः स नान्व-
यौ यम्य तु सामान्यम्यान्यम्यस्तत्र नश्यति तत्कथं सान्वयत्व नागम्यात् आह
यद्यदन्वयिरूपमिति । तत्राशिलातलपतितस्योद्विन्देदृश्यमानान्वयिरूप-
णभावमङ्गीकृत्यानुमानादन्यः समर्थितः इदानीं प्रत्यक्षेणानुवृत्तिमाह शक्यं ४२८ । ३
निति । उद्विन्द्यावुपलतत्रपतिते मिन्धा समुद्रे च तोयभावस्यायत्वमा-
मान्य न मिश्रते तस्मादुद्विन्दे विनष्टे ऽपि तस्य विन्दे। सामान्यरूपेणाम्यु-
धावस्थान्वय इत्यान्तरश्लोकाभ्यार्थः ।

मेवाप्रहिस्तुत्वाद्वावनाया मार्गत्वम् । शब्दस्याकाशश्रयत्वं परिशे-
 यतः साधयति तथा हीति । तस्य हि न तावद्रूप्यादिभ्याऽन्यत्र प्रसङ्गः ।
 प्रसक्ते च तेषु पृष्ठान्तर्भावे सामान्यादिकथे तावदनन्तर्भावमाह जातिमन्वे-
 नेति । अथाहं निःसामान्यरूपत्वादित्यर्थः । द्रव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाह
 ४२६ । १६ गुणत्वेन शब्दस्याकाशश्रयत्वसिद्धये अस्पर्शेति । शब्दो गुणः जातिमन्वे-
 र्मात बाह्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गन्धवदित्यर्थः । वायुः स्पर्शनप्रत्यक्ष इति मते
 तस्मिन् व्यभिचाराभावायाऽस्पर्शन्वाक्तिः । दिगादिव्यावृत्त्यर्थमिन्द्रियग्राह्येति ।
 द्रुान्द्रियग्राह्यद्रव्यवारणाय गतेति । एकेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादितरेषाकरणाद्य
 जातिमन्वे सतीति । तथाविधात्मव्युदासाय बाह्येत्युक्तमिति । सत्यप्येत-
 स्मिन्ननुस्मरणे इत्यर्थः । उपलब्धस्मरणान्यत्वे ऽपि स्मृतिरुपपत्त्यत इत्य-
 न्वयः । अस्मिन्मते क्रियातिरिक्तकर्मभावादुपलब्धिस्मृती शब्द उपलब्ध-
 स्मरणौ तयोर्भेद ऽप्येकसन्ततिगतत्वेन कार्यकारणभावात्तानिप्रसङ्ग इत्युक्तं
 भवति । प्रत्यभिज्ञात्वेन समाज्ञातं सम्यज्ज्ञातम् ।

अतमदार्श्यादिति यथाश्रुते अप्रयोगता म्यातां परिहरति अहं
 स्मरामीति । पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावे तेनेदमित्याकारप्रत्ययोदयायोगा-
 द्वाप्यस्यशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह न तु तत्त्वन इति । क्षणभङ्गवादां प्रवृत्त्य-
 तनेद सदृशमिति प्रत्यये तनेदन्तावच्छिन्नावधौ तयोः सादृश्यं च किं न
 भासन्ते भासमानानि वा किं ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्विज्ञानि यदा ज्ञाना-
 कारत्वं तदा तज् ज्ञानं किमेकमुत नानेति । माद्य इत्याह स्वसंवेदन-
 मिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं* व्याहृतमित्याह न चैकस्येति ।
 ज्ञानभेदं निराश्रये न च तावन्तीति । एकज्ञानेन नानापदार्थोल्लेखे हि
 नाना इत्युल्लेखे भवति न ज्ञानभेदे इत्यर्थः । परिशेषाज् ज्ञानाद्विज्ञा ऽर्थे
 ऽभ्युपेयस्तस्य च नानाकालस्य तनेदन्तास्पदस्य परामर्शः स्थायिन्यास्मिन्

४२१ । ८ सति संभवतीत्याह तस्मादिति । ननु न वयमर्थस्य ज्ञाने ऽवभासमपजा-
 नोमहे येन प्रतीतिं विरुन्धीमहि किं तु सो ऽर्थः प्रतीतावारोपितो न
 बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रः ततश्च न ज्ञानस्येकस्य नानार्थाकार

त्वप्रयुक्तो व्याघातो न च बाह्यार्थाभ्युपगमप्रसङ्ग इति । विकल्पप्रत्ययो ऽय-
मित्यादिशङ्कायन्त्योक्तमर्थमाविष्करोति यद्युच्येतेति । कल्पितो ऽपि ज्ञाने ४३१
ऽर्थाकारः तस्माद्विज्ञो ऽभिज्ञो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वच्यत्वाङ्गीकाराद् भिन्नत्वे
ज्ञानान्तरवदकल्पितः स्यात्तथा च तेनेतीदमिति सदृशमिति च प्रतिभास-
मानानामर्थानामेकज्ञानाभेदाभ्युपगमे परस्परमप्यभेदप्रसङ्गः । तथा चेतरेत-
रभेदेन लोकप्रसिद्धाः पदार्था निहूयेरन् ज्ञानान्न ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सो
ऽप्यपन्नः स्यात् । ओमिति वदन्तं प्रति स्वपक्षमाधनम् । परपक्षाद्येता-
वपत्तिरुक्ता भाष्ये तां विशदयति एकाधिकरणेति । इदं नित्यामिदम-
नित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारो । तथा च धर्मभेदेन व्यग्रम्याघनादि-
वादे न स्यादित्यर्थः । असति बाह्यान्मन्वन्वदित्येति द्विवृणोति ज्ञानाका-
रत्वे हीति । विषयत्वाभावाद् आश्रितत्वाभावात् । अस्ति च नाशप्र-
सिद्धपदार्थकत्वे इत्यस्य विवरणं न चालौकिकार्थेनेति । अनित्यगन्धो
यद्यलौकिकार्थस्तर्हि तेन विभुत्वमपि शक्नु शक्यं तथा च नित्यत्वेन तस्य
न विरोध इत्यर्थः । प्रतिनिष्ठापयिषता स्यादिति युक्तिरपि ।

अथ तावन्नेदन्ताम्यदादिरर्था ज्ञानस्यान्तर आकार इति विज्ञान-
वादिमतं बाह्यार्थवाददृष्टमप्येव ऽपि प्रसङ्गादागच्छ प्रतिविशेषः । इदानी-
मस्ति बाह्यार्थः स तु जगित्को निर्विकल्पके चकार्त्त मयिकल्पप्रत्ययाम्
विकल्प्यास्तद्वत्तमादृश्यादाकारेण निर्मासन्ने तेन विप्रतिपत्त्यादिसंभवहा
सिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाश्रित्येव शङ्कते यद्युच्येतेति । ननु स्वप्नादिकस्य
ज्ञानस्य स्वयं तावद्बाह्य कथमस्य बाह्याकारविषयत्वमत्र आह द्विविधो
हीति । स्वाकारस्य निर्विकल्पम्यावमायाद् अथ उपरि अयमेवो ऽध्यव-
सेयः । अध्यवसेयस्य बाह्यार्थस्य निश्चितत्वादननिश्चितार्थत्वापादक भाष्य-
मयुक्तम् इत्याशङ्क्याह अयमभिर्गन्धिरिति । स्वयं च ज्ञानं प्रतिभासो
यस्य तन्नया । अनर्थइति । अबाह्यइत्यर्थः । तस्मिन् बाह्यान्मत्वाध्यवसायात् ४३०
प्रतिनिष्ठानादिलोकस्येत्यर्थः । आन्तरम्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरि-
तबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं तदृष्टेण निष्पन्नमुत तेन सम्यन्त्रेन
किं वा तेनाकारेणारोपणमिति विकल्पार्थः । आन्तर बाह्येन सह योजयितुं
च नेतव्यमिति योजना । गृह्यमाणे बाह्ये ज्ञानाकारस्यान्तरम्यारोप इति

पक्षे ऽधिष्ठानस्य बाह्यस्य केन ग्रहणं किं यस्याकार आरोप्यः तेनैव सविकल्पकप्रत्ययेनात तत्समसमयभुवा निर्विकल्पकेन । प्रथमे किं बाह्यम-
 ४३२ । १८ भिमतं यचारोपः स्वलक्षणं वा सामान्यं वा नाद्य इत्याह न तावद्विकल्प-
 इति । विकल्पः सविकल्पकप्रत्ययस्तावदभिनापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तु-
 गावरः । अभिलाषस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह समयः शक्यो गृहीतुं
 न स्वलक्षणेन । तस्य देशकालाऽननुगतत्वेनाऽऽन्त्यातश्च संगतियहायोगात् ।
 अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः ।
 सुखादीनां क्षणिकभाषानामात्मा स्वरूपमशक्यसमयः । यतो ऽनन्यभाग-
 न्याऽननुगता हि सः । अतस्तेषां स्वसंवितीरसाधारणाकारविषया वित्ति-
 रभिजल्पानुषङ्गिणी न भवति किं तु निर्विकल्पिकैवेति श्लोकार्थः । एतेन
 सामान्यात्मकबाह्यस्य सविकल्पकबोधेन ग्रहणमपास्तम् । व्यक्तिमगृहीत्वा
 तद्ग्रहणाऽयोगाद्वाक्येऽशक्यग्रहत्वादिति । द्वितीयं निषेधति न
 चेति । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते वि-
 कल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः । आद्यशेर्द्वितीयं निषेधति अगृ-
 ह्यमाणे न्विति । अधिष्ठानाऽग्रहणे आरोप्यमात्रं प्रतीयते नारोप इत्यर्थः ।
 एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासाऽसम्भवाद्बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपः प्रतिषिद्धः* इदा-
 नीमारोप्यस्फुरणाऽयोगाच्च नारोप इत्याह अपि चेति । स्वसंवेदनं सन्तं
 विकल्प यदा बाह्य बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्त स्वाकारं गृहीत्वा
 पश्चादारोपयतीति योजना । युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति
 पक्षे किं स्वाकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोप उताऽप्यातिमनश्च विवेकाऽग्रहमा-
 चम् । नाद्य इत्याह स्वाकारो हीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदा-
 घभासान्नैक्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः । अन्यदेव स्यात् सिध्येत् प्रथेतेत्यर्थः
 ननु स्वाकारः समारोपित इति । यः स्वाकारः स समारोपितात्मको
 तु स्यादित्यनुषङ्गः न स्फुरेदित्येवार्थः । द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेका
 ऽग्रहो मृषाव्यवहारं प्रसूते अगृह्यमाणे वा । नाद्य इत्याह न चेति । न द्विती-
 ११ । १० इत्याह अपि चेति । अपिचकारः समुच्चयार्थः । एतदुपपत्तिसाहित्यं प्राच-
 वन्कि एवं तावद्वस्तुसन्तमित्यारभ्य । परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मः

समारोपः प्रतिक्षिप्तः इदानीं वासनापरिप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाह्ये
समारोपं पराकरोति एतेनेति । तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवत्त्वेन* बाह्याद्वेद-
्यहस्य समत्वादित्यर्थः ।

पाशुपतस्य हि तस्मिन् आत्मज्ञानाय चिन्ह कुर्वत प्रमाणा-
ऽकुशलजनैरप्युपहामादात्मस्वप्रकाशत्वमवगतम् । बोद्धैर्भावस्याऽर्थक्रियाका-
रित्वाऽनभ्युपगमात्कथम् अभावादुद्योत्यन्तिस्त्वितिद्वान्तत्वेनानृत्य निरम्यते
तत्राह अस्थिरादिति । आषाढाऽनुवादे ऽयमिति वदित्वं क्षणिकस्य ४३४ । १२
कारणत्वासम्भवमाह उक्तमेतदन्यादिना । क्षणिकं कारणांमिति वदन्
प्रवृत्त्यः तत्किमनपेक्ष मापेक्ष वेति । नाद्य । इतरेतत्प्रत्ययत्वादिति
मृत्विचरणावसरे यद्यन्यत्तत्तत्प्राप्ता अनपेक्षा इत्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः ।
द्वितीया ऽपि तत्सृज्याख्यानसमयगव न क्षणिकपक्षउपकारोपकारकभावा
ऽस्तीत्यादिना गन्धेन प्रत्युक्तः । तत्सृज्यात् नित्यमप्रकारमनुवदति मापेक्ष-
नायां चेति । मापेक्षतायां चाक्षणिकत्वप्रसङ्ग इत्यन्वयः । क्षणिको ऽपि
सापेक्ष इति वदन् प्रवृत्त्यः स किमन्यकृतोपकारम्यायया न वेति । आद्यस्य
निरमन क्षणस्येति । पूर्वमनुपकृतस्य पश्चादुपकारमस्यैव ह्युपकृतत्वं ज्ञातु
शक्यम् । इतरयोपकारस्य स्वाभाविकत्वसंभवेनान्यकृतत्वाऽस्मादुद्दिष्टार्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह अनुपकारिणि चेति । ततोपेक्षकृतत्वाऽनुपकृतत्वज्ञानाय
क्षणाद्व्यवस्थायित्वं वस्तुनो मन्तव्यमित्युक्तं भवति । यदि क्षणिकस्य नोपकृतत्व
सम्भवति अनुपकृतस्य च न सापेक्षत्व निरपेक्षस्य च कारणत्वमात्रप्रमादौ
तर्ह क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किं तु प्रकाशान्तर्गद्योगोक्त्याशङ्क्याह
सापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वयोश्चेति । कूटस्थस्यापि निरगतक्षिकत्वाद्भाष्ये सर्वतः
सर्वात्पत्तिप्रसङ्गानुपपत्तिमाशङ्क्य सर्वतः सर्वावस्थानज्जन्यसर्वात्पत्तिरिति
कार्ययोगपदापत्तिपरतया व्याचष्टे अयमभिसंभिरिति । अन्यकृतोपकारस्य ४३५ । २
भावादभेदे सत्युपकारगच्छेन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे
कोटस्थं व्याहन्येत्यर्थः । चमोपमश्चेत् स्थिरः कारणत्वाभिमतः
पदार्थ उपकाराग्रश्चेदित्यर्थः । उपकारादभेदे भावस्य स भावा ऽनित्यः भेदे
स उपकारो ऽनित्यः स गव च कारणं न भाव इत्यर्थः । उपकारानाग्रयत्वे

३३६ । १४ दूषणम् असत्फल इति । यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी
 न भाव इति तथाह न चैतावतेति । परमार्थाश्रितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव
 उपादानं तदुर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः । श्रुते मृदूष्णान्तस्य
 सत्यत्वाभिधानाद् दाष्टान्तिकस्य मूलकारणस्य सत्यत्वमुक्तम् । भेदाभेदाभ्या-
 मनिर्वाच्येनोपकारेणोपकृतं कारण कार्यमनिर्वाच्यं करोतीत्युक्तम् । तदयुक्तम् ।
 भेदनिषेधे अभेदापनेरभेदनिषेधे च भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य बौद्धं प्रति प्रतिबन्दी-
 माह अपि च ये ऽपीति । किं व्यक्त्योरेव कार्यकारणभावः सामान्ययोर्वा
 तदुपहितव्यक्त्योर्वा न प्रथमे ऽतिप्रसङ्गादित्यभिसंधाय* द्वितीये सामान्ये
 वस्तुनी अवस्तुनी वा नाद्यो ऽपरादुन्तादित्याह न च बीजाङ्कुरत्वे
 इति । अवस्तुनोरेव सामान्ययोः कार्यकारणभावो ऽप्यर्थक्रियाकारिणः
 सत्त्वाभ्युपगमादपरादुन्तावह एव । अवस्तुसामान्योपहितानां व्यक्तीनां
 कार्यकारणत्वाभ्युपगमे तद्वदुपकारकार्ययोरप्यवस्तुत्वसम्भवसिद्धिरित्याह
 तस्मादिति । काल्पनिकात् काल्पनिकसामान्योपहितादित्यर्थः । यदि
 सामान्योपधानमन्तरेण व्यक्तीनामेव कार्यकारणभावस्तत्र दोषान्तरमाह
 अन्यथेति । अनुमानं हि सामान्योपाधौ प्रवर्तते व्यक्तीनामानन्त्येन व्याप्ति-
 ग्रहाऽयोगादित्यर्थः† ॥

४३७ । ६

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याका-
 रमित्यनुमानविरोधाऽविरोधसंदेहे पूर्वोक्तसमुदायाऽप्राप्यादिदूषणान्युपजीव्य
 बाह्यार्थापलापाद्वेतुहेतुमल्लक्षणं सङ्गतिमाहेत्यर्थः । व्याघातेन पूर्वपक्षानुत्थान-
 माशङ्कते अर्थेति । चेदप्रारम्भायां ऽथशब्दः वस्तुव्यवस्थित्यै प्रमाणाद्य-
 भ्युपगम्य तन्निषेधोऽप्युपलब्धे इत्यर्थः । बुद्धिपरिकल्पितेनेति । विभा-

* अवधार्येति २-३ पु. पा. ।

† अवसिद्धान्तादिति ३ पु. पा. ।

अत्र वस्तुषु समुदायाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-समुदाय उभयहेतुके ऽपि
 तदप्राप्तिः १८ इतरतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् १९ उत्तरोत्पादे
 च पूर्वनिरोधात् २० अस्मिन् प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा २१ प्रतिषेध्याऽप्रति-
 संख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् २२ उभयथा च दोषात् २३ आकाशे चाविशेषात्
 ४ अनुस्मृतेश्च २५ नासतो दृष्टत्वात् २६ उदासीनानामपि चैव सिद्धिः ॥ २७ ॥

१ निषेधे इति २ पु. पा. ।

गमाच्च ज्ञेयाद्याकाराणां परिकल्पितं ज्ञेयादिरूपत्वं बुद्धेर्वास्तवमेष । ननु
नीलाद्याकारं विज्ञानम् इत्यनुमाने वेदान्तिनां सिद्धसाधनं ब्रह्मणो विज्ञाना-
त्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वाद् अन्यथा तदद्वेताऽसिद्धेरत आह एवं चेति ।
बोद्धा हि विनेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमाचक्षते न वयमित्यर्थः । बुद्धो
परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागमुपपादयति तथा हीति । असत्याकारेति । ४३८ । ३
आकारस्यासत्यत्वं बाह्यरूपेणाऽसत्येनाऽऽन्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तामित्य-
र्थः । ननु बाह्यार्थसत्यत्वे प्रमाणादयः सत्याः सिध्यन्ति किं कल्पितत्वेनेत्या-
शङ्क्य तन्मते प्रमेयविभागः सत्ये उपलभ्येतापि प्रमाणफलविभागस्तावन्मिथ्या
तथा चार्थात्प्रमेयमिथ्यात्वमापत्स्यतइत्यभिप्रेत्याह बाह्यवादिनोरपीति ।
वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपादयति भिन्नाधिकर-
णत्वे हीति । प्रमाणं हि करण* प्रमितिः फलं तयोर्भिन्नाधिकरणत्वे कर-
णफलभावो न स्यात् । करणफलभावे एकाधिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह
न हीति । यद्यपि परशुः स्वावयवेषु समवेतो द्वेधीभावस्तु खादरे तथापि
व्यापाराविष्टकरणभूतः परशुः संयोगेन खदिराधिकरणइति करणफलयोरे-
काधिकरण्यम् । भवतु प्रमाणफलयोरेकाधिकरणता तावता कथं तद्विभागस्य
कल्पितत्वसिद्धिरत आह कथं चेति । यदि ज्ञानस्यैव प्रमाणफले भव-
तस्तर्ह्येव तदेकाधिकरण्यं भवति इतरथा कथं भवतीत्यर्थः । ननु भवेतां
ज्ञानस्यैव प्रमाणफले ऽतो वा किं जातमत आह न च ज्ञानं स्वलक्षण-
मिति । न तावत् कुण्डे बदरवज् ज्ञाने प्रमाणफलयोग्यम्यानमम्भव
ज्ञानस्यासंयोगित्वात् तादात्म्येन तु म्यादवस्थानं न च यस्मिन्ना भिन्नाभ्या-
मेकस्यैकोपपत्तिस्ततः कान्यनिकः प्रमाणफलभेद इत्यर्थः । तमेष दर्शयति
तदेवेति । अज्ञानव्यावृत्त्यात्मकाऽपोहरूपेण कल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरू-
पोऽयस्य तत्तथाक्तम् । अशक्तिव्यावृत्तिरूपेण कल्पिता विज्ञानस्यात्मान
स्वमतात्मानमर्थे प्रति च या प्रकाशगतिः मोक्षो यस्य तद्विज्ञानं तथा ।
तच्च प्रमाणमित्यर्थः । वैभाषिकस्य बाह्यार्थः प्रत्यक्षः मोक्षान्तिकस्य ज्ञानगता-
ऽऽकारवैचित्र्येणाऽनुमेयः । तन्मते ऽपि प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमाह
एवमिति । ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण

कल्पितं तन्न बाह्यमर्थं व्यवस्थापयति प्रतिबिम्बमिव बिम्बम् अतः प्रमाणम् ।
ज्ञानात्मकागाद्यदन्यतश्चावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलं तद्वि
साहचर्यवन्नाज्ञानज्ञानत्वन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्नपि मते प्रमेयं परमार्थभि-

४३८ । १६ नमिति साहचर्यस्य ज्ञानज्ञेयभावव्यवस्थापकत्वे सौत्रान्तिकवचनमाह तथा
चेति । वित्तमतेर तद्वेदना तस्यार्थस्य वेदना न युक्ता । कुतः । तस्या
वित्तिसत्तायाः सर्वकार्यं विशेषाभावात् । ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेयसाधारणम् ।
तस्मात्तां तु वित्तं साहचर्यमाशङ्क्य घटयेत् । किं घटयेदित्यत आह सस्-
पयत्तदिति । तद्बाह्यं वस्तु सारूप्यत्वेन सत्त्वेन रूपेण सारूपां वित्तं कुर्वद्
घटयेद् वित्त्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः । सारूप्यन्तमिति पाठे
अर्थमिति शेषः । एवं सम्भाविते पूर्वपक्षे साधकप्रमाणानि कथयतीत्याह
प्रश्नपूर्वकमिति । मत्प्रमादर्थः किं परमाणुमन्तकृतेऽवयवी वा । प्रथमे किं
परमाणुमात्रमन्तङ्गावरप्रतीतिविशेषकृते वा । तत्र परमाणुमात्रत्वं निषेधति
स हीति । भासमानादन्यगोचरत्वमात्रमिति प्रसङ्गः । आद्यद्वितीयं द्वेधा
विकल्प्य दृषयति न चेति । प्रतिभासनकाले तदुपाधि कृत्वा अर्थस्य धर्म
इत्यर्थः । स्वांशः स्याकारः ग्रहेऽनेकस्येति । अनेकस्य परमाणोरेकेन
ज्ञानेन ग्रहणे किं चित् स्थूलं रूपं गृह्यते तन्न सांवृतम् । सांवृतत्वस्य
विवरणं प्रतिभासस्यमिति । विशकलितपरमाणुतत्वाच्छादकत्वात्संवृति-
र्बुद्धिः । स्याभाविकत्वाभावे हेतुमाह एकात्मनीति । एकपरमाण्वात्मनि
औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तित्वमाशङ्क्य द्वितीयश्लोकेन परिह्रियते
न चेति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतः कारणान्नावस्तूनां
परमाणूनां ग्रहणात् सकाशात् सांवृतस्य स्थूलस्य ग्रहणमन्यन्न भवति । य-
यव हि भिन्नधीगृहीतास्तथैव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्यमाणाः
स्थूलमिति निर्भासन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुग्रहणं न भ्रम इत्यर्थः । एवं
स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं बाह्यार्थवादिना समर्थितं विज्ञानवादी

४३९ । १७ दूषयति तन्नेति । यदि निरन्तरा नीलपरमाणव एकधीगोचरा नीलं तर्हि
नेरन्तर्यमसिद्धम् । नीलपदार्थं च रसगन्धस्पर्शपरमाणूनामपि सत्त्वेन रूप-
परमाणूनां नेरन्तर्याभावादित्यर्थः । आरात् दूरात् । घनं निविडं तदेव

वनम् । ननु स्थूलप्रत्ययस्य न भ्रान्तिर्व* युक्तम् । स्थूलज्ञाविषयत्वेन
निर्विकल्पकत्वात् । सविकल्पकं ह्यवस्तुभूतसामान्यविषयत्वाद् भ्रान्तिर्मित्या-
शङ्क्याह तस्मादिति । कल्पना अभिलाषः । तदपोढ तद्रहितम् । ४३६ । २२
यद्यपि स्थूलं व्यक्तिज्ञान व्यक्तौ सम्बन्धग्रहस्याभावेन शब्दवाच्यत्वाभावात्
तथापि भ्रान्तत्वान्नाम्य प्रत्यक्षता कल्पनापोढमभ्रान्तिमिति प्रत्यक्षनक्षणाकर-
णादित्यर्थः । आद्यकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति नापि तत्समृद्धा इति ।
परमाणुभ्यः स्तम्भादीनां भेदे सम्बन्धो ऽस्ति न वा यदि न तर्ह्युपादा-
नोपदेयभावः । अस्ति चेन्नाह सम्बन्धस्तादात्म्य समवाया वा । नाद्या
व्याघातात् । न द्वितीये वैशेषिकाधिकरणे हि भिन्नयोः समवायो निरस्त
इत्यर्थः । भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तम्भादाकारवैचित्र्यान्नुपपत्त्या
स्तम्भादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रका-
शनसम्भवादित्याशङ्क्य भेदाभ्युपगमे अर्थस्याप्युपेतत्वा न स्यादित्याह
न तावदित्यादिना । मा भूज् ज्ञानम् अर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनक
मा च विषयाश्रितं प्राकट्यमनेनाजनि तथापि स्वभावसम्बन्धादर्थविषयव्य-
वहारं जनयेदित्याशङ्क्याह तच्चेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयमाधारण्य-
त्रांलाकारवज् ज्ञाने नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः । विज्ञानवादी सौचान्तिक-
स्यापि सम्मतमिति घटस्तदुक्तिमाह तदुक्तमिति । ननु न सौचा-
न्तिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इत्युच्यते किं तु बाह्यनीलमदृशे ज्ञानस्य
नीलाकारो ऽस्तीति तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वमस्तीति आह एक-
श्चेति । स्वीकृते ज्ञाननिष्ठनीलाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यास्मिद्-
रित्यर्थः । यत् प्रत्यक्षेण ज्ञानाभेदमर्थस्य समर्थ्यानुमानादपि समर्थयते
यत्नेन सहेत्यादिना । विज्ञानवादिना यो ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते ४४० । २२
तद्वापकस्य सहेपलम्भनियमाभावस्य विरुद्धो यः सहेपलम्भनियम-
स्तदुपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकवि-
रुद्धोपलब्धिं प्रपञ्चयति निषेधो हीति । अश्विनो नक्षत्रे । यो
यन्मात्रान्बन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुः । उक्तं हि तद्वायमा-

* भ्रान्तिर्मिति २-३ प पा ।

१ कथं तर्हिति ३ प पा ।

२ व्यास ४ प पा २ म १२ ।

३ ज्ञानाकारस्य समस्तमिति ५ प पा

चान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति । तद्भावं प्रकृते दर्शयति बाह्याऽना-
लम्बनता हीति । प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनीति । तदात्मैत्यपि दृष्ट-
व्यम् । निरालम्बनत्वस्याभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वात् । उक्तं हि न
ह्यन्याऽसंसर्गिणो भावादन्वो ऽभाव* इति । एवं तावत्प्रत्यये नीलाकारः
स्वीकृतश्चेतेनेव व्यवहारसिद्धेर्बाह्यार्थवैयर्थ्यमुक्तं तत्र प्रत्ययगतार्थाकारभान-

१४१ । ११ मेव बाह्यार्थं कल्पयतीति प्रत्ययतिष्ठनवत्याह सौत्रान्तिक इति । बाह्या-
र्थसद्भावे ऽनुमानमाह यं यस्मिन्निति । सौत्रान्तिकः स्वात्मसन्तानमेव
दृष्टान्तयति यथेति । अविवक्षति विवक्षामकुर्वति । अजिगमिषति
गन्तुमनिच्छति मयि विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानाश्रितगमनवचन-
विषयप्रतिभासः यथा मयि सति काटाचित्का मञ्जुतिरिक्तपुरुषान्तरसन्तानम-
पेक्षन्ते तथा दाष्टान्तिके ऽपीत्याह तथा चेति । अहमित्युदीयमनाऽऽल-
यविज्ञानेन जन्यमानास्तदतिरिक्तजन्यत्वाऽजन्यत्वाभ्यां विवादाध्यासिताः
शब्दस्यशङ्करसगन्धसुखादिविषयाः षडप्यर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तिप्र-
त्ययाः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने कदा चिदुपपन्नस्तदतिरिक्तहेतुका इत्यर्थः ।
अर्थान्तरतामाशङ्क्याह यश्चेति । अन्यस्यासम्भवादित्यर्थः । असम्भवे
ऽभिदु इति शङ्कते वासनेति । शङ्कायन्त्योक्तमर्थं व्याख्यानपूर्वकं दूषयति
नन्विति । तत्प्रवृत्तीति । तस्यां सन्ततो प्रवृत्तिविज्ञानानि नीलादिवि-
षयाणां तज्जननशक्तिर्वासनेत्यर्थः । तत्प्रत्येति प्रत्यागच्छति उत्पद्यते
ऽनेन परिणक इति प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञानात् पूर्वं आलयविज्ञान-
सन्ताने यदा कदा चिदुत्पन्नो नीलादिप्रत्ययः प्रत्यय इत्युक्तः । ननु किमिति
स्वसन्ततिपतितपूर्वक्षण गवोन्तरक्षणवर्तिपरिणककारणमाश्रियते सर्वज्ञानादि-
सन्तानवर्ता क्षणः किं न कारणं स्यादत आह संतानान्तरेति । अत्र च हेतुं
वक्ष्यति न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिति ग्रन्थेन । एवं शङ्काभि-
४४२ । ४ प्रायं विशदीकृत्य दूषयति तथा चेति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकाऽऽलयविज्ञान-
वर्तिवासनापरिणकं प्रति सर्वे ऽप्यालयविज्ञानसंतानवर्तिनः क्षणा हेतव
इति वक्तव्यम् । न चेदेको ऽपि हेतुर्न स्याद् इति बाधकमाह न वा

* अन्योन्याभाव इति ३ पु. पा. ।

+ तेनेति २ पु. पा. ।

; प्रत्यय इत्येकमेव २ पु. ।

६ ज्ञानान्तरनिबन्धनत्वमिति ३ पु. पा.

कश्चिदिति । सर्वेषां हेतुत्वे च दूषणं वक्ष्यते । इदानीमेकस्यैव हेतुत्व-
मिति पक्ष सौचान्तिकं प्रति विज्ञानवादी शङ्कते क्षणभेदादिति । ४४२ । ६
आलयविज्ञानसंतानवर्तिक्षणानां भेदादस्ति प्रतिक्षणं शक्तिभेदस्य च
शक्तिभेदस्य कादाचित्कत्वात् शक्तैरुक्षणानन्तरं कार्यम्यालयविज्ञानक्षण-
वर्तिवासनापरिपाकस्य तज्जन्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य च कादाचित्कत्वं सिध्य-
तीत्यर्थः । दूषयति सौचान्तिकः नन्वेवमिति । एकम्यालयविज्ञानस्य
प्रवृत्तिविज्ञानाख्यनीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं स्यात्ततः प्राक्तनम्यालयविज्ञानवर्ति-
नीनादिविज्ञानक्षणस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यमुत्तरक्षणगतवामनापरिपा-
काख्यप्रबोधसामर्थ्यं स्यादिति द्वे गव ज्ञाने एकम्यालयमन्ततो कारणे
म्यातां नेतराणीत्यर्थः । यदीतरेशामपि पूर्वज्ञानानां परिपाकहेतुस्थमुत्त-
रोत्तरेशां च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमप्यते तत्राह मत्त्वे चेति । भवन्तु
सर्वे क्षणाः समर्थस्तत्राह समर्थहेतुमद्भावे इति । यदवादिष्य सर्वेषां
हेतुत्वे दूषणं वक्ष्यतीति तदनेन ग्रन्थेन क्रियते । यदनादिमन्ततो पतित्वा
आलयविज्ञानक्षणाः सर्वगव नीलज्ञानजननसमर्थस्तर्हीदं नीलज्ञानं सदा
स्यान्न तु कदा चिदित्येषं निषेध्यं यत्कादाचित्कत्वं तस्य विरुद्धं सदा-
तनत्वं तस्यापनिद्वारेण उपलब्ध्या कादाचित्कत्वं नीलज्ञानस्य निषेधेन
न तु निवर्तितुमर्हति दर्शनादेव । तत आलयविज्ञानाद्युद्देश्यन्तरं बाह्यो
ऽर्थस्तदपेक्षत्वे व्यवतिष्ठते । ततः किं जातमत आह इति प्रतिबन्ध-
सिद्धिरिति । ये यस्मिन्मत्स्यापि कादाचित्कास्ते सदातिरिक्तापेक्षाः इति
प्राक् सौचान्तिकोक्तव्यापकयोः प्रतिबन्धसिद्धिर्घ्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । ननु
नीलविज्ञानमपेक्षतां हेत्यन्तरं तदेव हेत्यन्तरमालयविज्ञानमन्तानान्तर-
मस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थान्तरतामनुमानम्याशङ्क्याह न चेति । चे- ११ । १४
संताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासौ यस्य तत्काले उदयतो मेघमन्तान-
स्यगमनवचनविषयविज्ञानस्य तनथोक्तम् । तस्यैव विज्ञानवादिभिः संता-
नान्तरनिमित्तत्वमिष्यते न तु विवक्षति जिगमिषति च चेच यद्गमनवचन-
प्रतिभानं तस्यापि । तस्य तु चेचसंतानमात्रहेतुकत्वं तत्र निरस्तमिति
बाह्यार्थपेक्षा वाच्येत्यर्थः । यदि तु तथाविधम्यापि प्रवृत्तिविज्ञानम्याल-
यविज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वमिष्यते तत्राह अपि चेति । मन्वान्तरं

प्राग्यन्तरम् । विज्ञानानां समवायी देशो ऽभ्युपेयते संयोगी वा यद्वेदाद्वि-
 ४४२ । २० प्रकर्षः । नाद्य इत्याह विज्ञानातिरिक्तेति । वैशेषिकादिषु त्वया
 ज्ञानसमवाय्यात्माऽनभ्युपगमादिति भावः । न द्वितीय इत्याह अमूर्त्त-
 त्वाच्चेति । नास्ति संयोगदेश आधारी येषां तानि तथा* तदात्मकत्वा-
 दित्यर्थः । संतानानां कालतो ऽपि न व्यवधानमित्याह संसारस्येति ।
 यत्र हि संतानान्तरस्य कालविप्रकर्षः स्यादिति संप्रतिपत्तयश्च संतान-
 संज्ञाननीलज्ञानस्य समनन्तरपूर्वक्षणे मेव संतान उत्पद्येत । इतरथा तस्या-
 प्यनादित्वे कालविप्रकर्षाभावात्तथा च संसारः सादिः स्यादित्यर्थः । यस्मा-
 त्सन्तानान्तरनिमित्तत्वे ऽपि तस्य सदा संनिधानात् प्रवृत्तिविज्ञानस्य
 कादाचित्कत्वमनुपपन्नं तस्मादित्युपसंहरति प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञा-
 नातिरिक्तहेतुक इति । एतस्य स्वसंतानमात्रनिमित्तकत्वं विपक्षस्तस्मा-
 त्सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य स हेतुस्तथा तत्त्वेनेत्यर्थः । स्वसन्तानमात्रनि-
 मित्तत्वमुपपादयितुं प्रतिबन्दीमाह बाह्यनिमित्तकत्वे ऽपीत्यादिना ।
 नन्वालयविज्ञानक्षणानां सम्प्रन्धिः स्वस्वहेतुवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदे ऽप्येक-
 न्ततिपत्तितत्वाऽविशेषादेकविधं सामर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह न च सन्तानो
 नामेति । आलयविज्ञानसन्तानैक्ये क्षणभेदे ऽपि न सामर्थ्यभेद
 इत्युपपाद्य तद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थसन्तानभेदे स्याच्छक्तिभेद इत्याह सन्तान-
 भेदे त्विति । आलयविज्ञानानां नीलादिबाह्यार्थसन्तानानां च सामर्थ्यं
 भेदः । ततश्चालयविज्ञानसन्तानैरजन्यमपि नीलादिसंवेदनं बाह्यनीलादि-
 सन्तानैरजन्यतइति चेत्तत्र दृष्टमाह हन्त तर्हीति । बाह्यार्थवादे हि
 क्षणिकत्वाद्नीलार्थानां प्रतिनीलार्थं भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानास्तत्र सन्तान-
 भेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात् तथा
 चेकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेद् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः । चोद्यमा-

४४४ । १ म्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह तस्मात्सन्तानान्तराणामित्यादिना ।
 तथा नीलर्षातादिसन्तानान्तराणां स्वस्वकारणभेदात्सामर्थ्यभेद एवमालय-
 विज्ञानसन्तानपतितक्षणान्तराणामपीत्यर्थः । स्वप्रत्ययः पृथोदितनीलादि-

* तर्हीति न दृश्यते २ पु. ।

* सम्प्रन्धीति नास्ति १-५ पु. ।

* विज्ञानति नास्ति २-३ पु. ।

प्रत्ययः । वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्य वासनाशब्दार्थमाह आलयवि-
ज्ञानेति । असंविदितमविज्ञातमर्थात्पूर्वमिति लभ्यते वर्तमानस्य संविदित-
त्वाद् अनागतस्याऽसिद्धसत्ताकत्वात्तदृशज्ञानं वासना । न ह्यस्मिन्मते ऽस्ति
स्थायिनी वासनेति भावः । पूर्वं शक्तिर्वासनेत्युक्तम् इदानीं शक्तिशक्तमतो-
रभेदाद्विज्ञानमिति न विरोधः । ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनाविचित्र्याच्चेदुत्तर-
ज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्वनीलादीनि । ४४४ । ११
अनेनाऽनादौ संसारइति भाष्यं व्याख्यातम् । तत्र भवता भाष्यकारेण प्रमाण-
प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदतेतद्विह सृचयां बभूवे यथा किं
ज्ञानाद्भेदेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवः परेण भाष्यते गवमभेदेनापि मया समुभाष
इत्यप्रयोजको ऽसम्भवः प्रमाणं त्वात्राभ्यामादत्तंयमिति । तत्र सम्भवं
परमते दृश्यति इदमत्रेत्यादिना । तत्र बोद्धेन ज्ञानाद्भिन्नस्य स्थूलार्थ-
स्यासम्भवमुच्यमानमनुवदति तत्रेदमिति । स्थूलं ह्यर्थस्य युगर्पाद्भिन्न-
दिग्यापित्वं भिन्नदेशव्यापित्वं वा* । गवं चैकादशदेशे ऽर्थस्यावरणमन्यदृग-
देशे चानावरणमिति विरुद्धमर्थ्यामाद्वेदः स्यात् । ज्ञानाभेद तु न
दोषः । ज्ञानावच्छेदकार्यस्य ज्ञायमानस्य तदभिन्नस्यानावृतत्वादावृतस्य
च तदात्मत्वाभावेन विरोधाऽप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानाकारत्वे इति
सप्रसंगः । आवरणादिधर्मसंसर्गेण यद्यपि न युज्यतइति याजना । इदानीमत-
समम्भवमनुमृत्यु । बौद्धमते ऽप्यसम्भवमाह तथापीति । यद्ययवभासा-
ऽनवभासनक्षत्रविरुद्धधर्मसंसर्गो ऽर्थस्य ज्ञानाभेदे ऽभ्युपगत न प्रमज्येत
तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्याप्तौ तद्वेगत्वमतद्वेगत्व व दृश्यते
प्रदेशभेदेन च कम्पाकम्पौ चिचे च तस्मिन् रक्तत्वाग्नित्वे च । मति चैवं
ज्ञानाकारत्वे ऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः । अर्थ-
स्य ज्ञानाऽभेदे मति अवयविन्ययवे चाक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याह
व्यतिरेकाऽऽव्यतिरेकेति । ननु किमिति ज्ञानाभिन्ने ऽर्थे तद्वेगत्वाऽतद्वेग ४४५ । १२
त्वादिविरुद्धमर्थ्यामाप्रसङ्गः । यावता परमाणुनेव ज्ञानमवयवत्वता ते च न
भिन्नदेशत्वादिसन्त इत्यत आह न तावदिति । नानाज्ञानं यद परमाणुनाल-
स्येत तर्हि त्वया ज्ञानक्षेपयोगभेदाभ्युपगमाज्ज्ञानस्य किं क्षेपमावत्यं क्षेपानां

वा परमाणूनां ज्ञानमात्रत्वम् । माद्य इत्याह एकस्येति । ज्ञानस्येत्यर्थः । न
 द्वितीय इत्याह आकाराणां चेति । ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः ।
 ननु नैकं ज्ञानं परमाणून् गोचरयति यत उक्तदोषः स्यात् किं तु प्रतिपर-
 ४४५ । १६ माणु ज्ञानभेद इति । नेत्याह न च यावन्त इति । तर्ह्येकैकज्ञानगृहीत-
 नानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बन इति तथाह न च
 तत्पृष्टेति । तस्यापि प्रत्ययस्य साकारतया आकाराणां नानापरमाणूनां
 तदभेदान्तस्य परमाणुमात्रत्वे भेदः तेषां विज्ञानमात्रत्वे एकत्वमिति स्थूला-
 लम्बनमेकं ज्ञानं न स्यादित्यर्थः । तस्मान्नार्थे इति । तस्मादृतिविक-
 ल्यादेस्तर्कादर्थे परमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूलाभासः न च ज्ञाने
 ज्ञानात्मके ऽर्थः । कुतः । एकञ्च ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण तदात्मनो नानाकार-
 त्वात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूला-
 भासस्य न सम्भवः बहूनां परस्परवार्ताऽनभिज्ञत्वादित्यर्थः । एकाप-
 लम्भमुक्त्वा या ऽनुपलब्धिः सा सहोपलम्भनियम इति न विरुद्धत्वं हेतो-
 रचेतर्हि सहशब्द एकत्वस्याऽवाचक इत्यवाचकशब्दप्रयोगात् न नियम इत्य-
 र्थः । अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तथाह अपि चेति । अनुविद्धं
 विषयत्वेन संबद्धमित्यर्थः । उपलभ्यतइति साक्षात्काराभिप्रायम् । मनुज-
 ग्रहणं तिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थम् । चाक्षुषवस्तुन आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणा-
 ऽनुपलब्ध्यावपि तदैक्यादर्शनादनैकान्तिको हेतुरित्यर्थः । ज्ञानभेदसाध्या
 इत्यादौ सर्वचासत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यतइति वक्ष्यमा-
 णेनान्वयः । भाष्ये वास्यवासकत्वमविद्योपप्रवे हेतुरविद्योपप्रवश्च सदसदुर्मेषु
 हेतुरिति व्याचष्टे एवमिति । अविद्या सविकल्पकप्रत्ययः । अनादीति ।
 अनादिवासनाजन्यसविकल्पकप्रत्ययात्मकविकल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः
 ४४७ । १७ शब्दार्थः स त्रिविधो ज्ञेयः । त्रैविध्यमेवाह भावेति । भावं नीलादि
 नीलत्वादिरभावं नरावषाणं नरविषाणत्वादिति । उभयं विज्ञाननरविषाणादि-
 ममूर्तत्वादिराश्रयतइति तथोक्तः । बन्धमोक्षप्रतिष्ठा इति भाष्यगतादिशब्दं
 व्याचष्टे एवं विप्रतिपन्नमिति । प्रतिज्ञेत्येतिशब्दो यस्मादर्थे यदिति
 प्रतिपादनविषयनिर्द्देशः असत्येकस्मिन्प्रतिसंधातरि नोपपद्यते तावल्लोके त्वया
 च स नेष्ट इत्याह तत्सर्वं विज्ञानस्येति । कर्मफलभावो ज्ञानज्ञेयभावः

त्यन्तविरुद्धमित्यतः प्राक्तनभाष्येण प्रतिबन्दीरुपा भूमिरचना क्रियते
 या च* ज्ञेयार्थस्वरूपं साधितम् । तत आरभ्य एकस्य कर्मक्रियाविरोध
 ः । विज्ञानस्य स्वयतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन ग्राह्यत्वपत्तिः
 श्रुतवैदप्रकाशमानस्याप्यर्थबोधकत्वसम्भवादतश्चोदानुपपत्तिमागच्छ्याह चो- ४४८ । ८
 ऽयतीति । अप्रत्यक्षोपलम्भस्येति । यद्यप्रत्यक्ष उपलम्भः स्यात्तर्हि
 वस्तु इव तस्यार्थदृष्टिरजन्या स्यात् सा च न सिध्यति । तस्या अप्यन्य-
 दृष्टपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः । तर्हि ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रत्यक्ष सदृशप्रकाशो
 भवतु तच्चाह तच्चेदिति । नन्वर्थं प्रत्यक्षमितुं यथा साक्षिणि उपलम्भ
 इत्यनेन गवमुपलम्भमपि प्रत्यक्षमित्युपलम्भान्तरमेवैव तत्र कुतो नाकाङ्क्षा
 अत आह सत्यमिति । विज्ञानग्रहमात्रं गवास्माभिः स्योक्ते विज्ञान-
 साक्षिणः विज्ञानविषयग्रहणान्तराकाङ्क्षानुत्पादादिति भाष्यार्थः । अनर्ज्ञो-
 क्रियमाणं दर्शयति न त्विति । तत्प्रत्यक्षत्वाय तस्योपलम्भस्य प्रत्य-
 क्षत्वादेत्यर्थः । स्वप्रकाशसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिम्बते सत्यन्त करण-
 परिणामस्य भास्वरस्य स्यत एव साक्षिप्रतिबिम्बाधारतया सिद्धिमन्वयान्न
 परिणामान्तरादपरोक्षत्वेति ग्रन्थार्थः । यद्यनुभवापेक्षया परिणामान्तरात्
 तदनुभव उदितो ऽपि कदा चित् प्रकाशेन न चैवम् । अतो नित्यमाहनु-
 भवसिद्ध इत्याह न ह्यस्ति संभव इति । प्रमातुः साक्षिणः । न चानु-
 व्यवसायादनुभवप्रत्यक्षता । तस्याप्यप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वायोगादनुभवा-
 न्तरतः प्रत्यक्षत्वे ऽनवस्थाया उक्तत्वादिति । न केवलमनुभव गवानुभव-
 तुल्यप्रावतुभयान्तरानपेक्षा किं तु क्रियामात्रमेव कर्षा क्रियान्तरमन्तरा-
 व्याप्यतइत्याह यथा ज्ञेतेति । मा भूज् ज्ञानविषयज्ञानपरिणामान्तरापे-
 क्षया ऽनवस्था साक्षिणस्तु साक्ष्यन्तर्गतप्रमाणपेक्षया ऽनवस्था स्यादित्या-
 गच्छ स्वप्रकाशत्वात्तेत्याह न च प्रमातरिति । अनेन साक्षिविषयग्रहणा- ४४९ । ११
 काङ्क्षानुत्पादादित्येवमपि पूर्वभाष्यं व्याख्यातम् ।

ननु साक्षिणं प्रति प्रत्ययस्योपलभ्यत्वं तद्विषय उपलम्भो ऽन्यो
 वाच्यः तस्य प्राक् निगमात् पूर्वापरविरोध इति भ्रममपनयति ग्राह्यत्वं

* तथा चेति २-३ पु. पा. ।

† ग्रहणमात्रे चेति २-३ पु.

‡ इत्यन्यत्वेनेति २-३ पु. पा. ।

चेति । फलेन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकल्पसाविचेतन्यव्य-
तिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । चैतन्याभिव्यक्तिस्तु
फलमस्त्येव । तदाहुरचभवन्तो वार्तिककाराः ।

विद्यद्वन्तुस्वभावाऽनुरोधादेव न कारकात् ।

विद्यत्संपूर्णतोत्पत्तेः कुम्भस्यैव दशा धियात् ॥ इति ।

४४६ । २०

न संविदर्पते ज्ञायते परिणामज्ञानेनेत्यर्थः । स्वतःसिद्धप्रक-

टतया ज्ञानस्य शास्त्रत्वमित्यनुपपन्नः* । ननु यदि परिणामव्याप्तिव्यतिरेकेण
संवित्सत्तिगं प्रत्यपरोक्षा तत्त्वार्था ऽपि स्याद्वापकसत्तिसंबन्धस्य संविदर्प-
योःविशेषादित्याशङ्क्याह ग्राह्यो ऽप्यर्थ इति । अर्थो हि स्वविषयान्तःक-
रणपरिणामरूपायां संविदि सत्यां तदर्थानाभिव्यक्तिकसत्तिरूपानुभवात् प्रकटो
भवति । सा तु संवित् केवलस्वरूपानुभवात्स्वप्रतिबिम्बितात् प्रकटतां
प्रतिपद्यते । गतदुक्तं भवति । सर्वव्यापी सन्नपि स्वरूपानुभवे ऽविद्यावृत्त-
त्वान्न भासते स तु निर्मले इव मुकुरतने मुख भास्वरस्वभावविशेषवदन्तः-
करणे व्यज्यतइति तदृतिरपि भासुरा संनिहिता चेति भवति । स्वभाव-
प्रकटा । अर्थस्त्वन्तः करणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावादेव चैतन्या-
भिव्यञ्जनव्रमः । दृष्टं च संबन्धाविशेषे ऽपि स्वभावविशेषाद् व्यञ्जका-
ऽव्यञ्जकत्वं यथा चाक्षुषी प्रभा संबन्धाविशेषे ऽपि रूपाद्येव व्यञ्जयति न
वाय्वादिकम् । तस्मात्परिणामाभिव्यक्तानुभवादर्थसिद्धिरिति । कर्मभाव इति ।
परिणामक्रियाजन्यफलभागितेत्यर्थः । आत्मस्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं

४५० । २

सिध्यति तदेवासिद्धमिति शङ्कते स्यादेतदिति । आत्मा ज्ञेयः प्रका-
शमानत्वाद् घटवदित्यनुमानम् । इदं तावदाभासः । अत्र हि यत्प्र-
काशते तद्वैद्यमिति व्याप्तिरभ्युपेया । तथा सत्यस्या व्याप्तेर्षा ग्राहिका
संवित् सा स्वस्यां परिष्कुरति न वा । प्रथमे किं कर्मत्वेन किं
वा ऽन्यसंविदनपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वेन । नायिमः । स्वात्मनि वृत्तिविरो-
धात् । न चरमः । तस्यामेव संविदि व्यभिचारात् । न चरमः । अस्या एव
संविदो विशेषस्यानवभासनात् सकलविशेषोपसंग्रहवती व्याप्तिरस्यां संविदि

रिस्फुरेदपरिस्फुरणे च कथमनुमानमुदयेत । एवं सिद्धे ऽस्य दौर्बल्ये स्वप्र-
काशत्वसाधनीयदोषामनुमामाह कालातीतत्वसिद्धये तथा हीत्यादिना । ४५८ । ४

अनागन्तुकप्रकाश इति प्रतिज्ञा । आगन्तुकः स्वविषयी अर्थात् प्रकाश इति
लभ्यते । स यस्य नास्ति स चासौ प्रकाशश्च तत्त्वे सर्तांत्यर्थः । अनेना-
ऽज्ञेयत्वे सति भासमानत्व स्वप्रकाशत्वमिति निरुक्तम् । भासमानत्वं च
व्यावहारिकबाधविधुरं भासतइति शब्दलक्ष्यत्वं न भानविषयत्वमिति न
ध्यायातः । न च वेदान्तज्ञेयत्वविरोधः । निरुपाधेरज्ञेयत्वाद्देवान्तजन्य-
वृत्त्युपाधौ तज्ज्ञेयत्वमपीति ह्युक्तं तन्न प्रस्मर्तव्यम् । अत एव स्वप्रकाश-
स्यानुमानज्ञेयत्वविरोध इति निरस्तम् । अनुमितेरेव ज्ञेयत्वोपाधित्वान्नित्य-
साक्षात्कारता ऽनागन्तुकप्रकाशत्वे हेतुः । संविदभिन्नत्व च साक्षात्कारत्वं
न तु इन्द्रियजप्रतीतित्वादिति तन्न संविदः स्वतस्तदन्यस्य तदध्यासात्
तत्समर्थनार्थमपेक्षितविषयगतमित्युक्तम् । अपेक्षितविषयस्तत्त्वमुपपादयति
तथा हि प्रमातेत्यादिना । संदिहानो ऽप्यन्यदिति शेषः । एवं सर्वत्र ।
तदयं प्रयोगः । आत्मा स्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वाच्छश्वदपरोक्षश्च शश्व-
दसंदिग्धत्वाद्भूतिरेके घटवत् । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अयं घट गतद-
न्यज्ञेयत्वरहितभाममानान्यः द्रव्यत्वाद् घटवदिति तस्मिन्नेति । विषये
दण्डमाह न चैतदिति । यदि नित्यमासात्कारत्वमात्मनो न स्यात्तर्हं कदा
चिदात्मनि संदेहः स्यादित्यर्थः । स्यादेतदात्मविषया संविदुदेत्येवेति तत्राह
अनवस्थेति । उक्तेन कमेणेति । न क्रिया तथा व्याप्यते किं तु कर्षत्यने-
नेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राह्यं ग्राह्यत्वादिति पृथोक्ताऽनुमानस्य
विषये दण्ड उच्यते । उक्तक्रमं स्फोरयति न फलम्येति । नार्थे इति । नार्थे
ऽपि विप्रतिपत्तिः । तस्य त्वन्मते ऽपि मिथ्यात्वादित्यर्थः ।

,, २१

स्वप्रवदित्ययं दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यादिति योजना । अभ्युपेत्य
स्वप्रप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वं ज्ञाप्यप्रत्ययस्य तन्निरम्यात् विद्वत्तत्त्वं तु
तस्यापि प्रातीतिकमालम्बनम् । एवं तावत् स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः
प्रत्ययत्वात्स्वप्रत्ययवदित्यनुमानस्य बाध्यत्वेन मोषाधिकत्वमुक्तम् । न च
साधनव्याप्तिः सति प्रमातरि जायतप्रत्यये बाधविह्वल्य प्रमितत्वेन साधन-
व्याप्यनुमानस्यातीतकालत्वात् । संगति प्रमाणाऽजन्यत्वेनापि सोपाधिकत्व-

४५१ । १७ माह संस्कारमात्रजं हीनि । माचग्रहणेन प्रमाणकारणेन्द्रियादिसहि-
तस्य व्यावर्त्यते न तु भ्रमहेतुदोषसाहित्यम् । अत एव भाष्यगतः
स्मृतिशब्दः प्रमाणमिलितसंस्कारजत्वाद् भ्रमे ऽपि स्वप्नज्ञाने औपचारिको
व्याख्यातव्यः* । उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतमुपलब्धिशब्दं व्याचष्टे प्रत्यु-
त्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नेन वर्तमानेन वस्तुना इन्द्रियसंयोगेनेत्यर्थः । पटप्र-
माणजनितं ज्ञानमुपलब्धिः । एवमव्याख्याने स्वप्नस्यापि मिथ्योपलब्धि-
त्वाद्वैधर्म्यं न मिथ्येदिति कालानीततां प्रत्ययन्वहेतोराह अपि च स्वत
इति । ननुत्वमगतः प्राप्तामपि प्रामाण्यमनुमानादपोद्यतामत आह अनुभ-
वविरोध इति । अवाधितविषयत्वेनादगतस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति
प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमनो बाधकानुदयात् प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवाद
इत्यर्थः । न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सो ऽन्यसाधर्म्यात्तस्य
संभविष्यतीति भाष्यं तत्र न संभवतीति । प्रमाणेन न संभवतीत्यवधारित
इत्यर्थः । तेन संदिग्धो वस्तुधर्मो† ऽन्यसाधर्म्यादुपपत्त्यादेः संभविष्य-
तीति सूचितम् ।

अर्थोपलब्ध्यभावात् वामनानां भाव इत्ययुक्तं परेषामर्थोभावाद्वास-
४५२ । ६ नानामर्थोपलब्धिभिर्व्याप्तेः संभूतत्वादित्यागद्व्याह यथा लोकादर्शनमिति ।
त्यया ऽपि ह्यर्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लोकाभिधान्वदव्यतिरेकाभ्या-
मवगतव्यम् । तद्वृत्तान्तेन च जायत्यनुमेयं तथा च यौ लौकिकावन्वय-
व्यतिरेकौ तत्रार्थोपलब्धेः कार्यम्यार्थगव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवा-
सनारूपकारणे स्वप्नप्रत्ययजनकवासनाया अपि जायदर्थोपलब्ध्यधीनत्वद-
र्शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतश्च वासनानाम-
र्थोपलब्धिभिर्व्याप्तिरिति व्यर्थः । न लौकिकी वासनन्ति । अन्तरेणा-
श्रयमेकसंततिपतितसमानाकारविज्ञानस्य वासनात्वं ह्यनौकिकमिति भावः ।
वासना हि गुणस्तस्याश्रयः समवायिकारणं तत्राश्रयत्वाभिमतमालयवि-
ज्ञानं वासनया सहोत्पद्यते पूर्वं वा । नाद्य इत्याह द्वयोरिति । नि-
११ । ११ यतप्राक्सत्वं हि कारणत्वमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह प्रागिति । अस-
त्त्वाधारत्वायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

* व्याख्यात इति १ पु. पा. ।

† संभविष्यतीति १ पु. पा. ।

‡ संदिग्धस्तु धर्म इति २ पु. पा. ।

§ एकं कारणेति नास्ति १ पु. ।

वर्णकान्तरमधिकरणस्य दर्शयन् पूर्वपक्षमाह स्यादेतदित्यादिना ।

विविच्यन्तइत्येतन्निर्णयाभिप्रायं न भवति किं तु व्यवस्थापक्षाद्विभागविभा-
यमित्याह न कचिदिदि । नादरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्ते यता- ४५३ । १
न्येष्टावृत्त्या योज्यन्तइत्यर्थः । नाभावे ज्ञानार्थयोः प्रमाणैरुपलब्धेरिति सूत्रं
योजयन् सिद्धान्तमाह लौकिकानि हीति । अनात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य व्यव-
स्थापयितुम् अधिष्ठानं वस्तुभूतं वाच्यं तस्याभावस्त्वन्मते प्रमाणतन्मत्त्वा-
नुपलब्धेरिति प्रतिपादयन्न भावाः ऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति यद्युच्येते-
त्यादिना । अनात्त्विकत्वं प्रपञ्चस्य धर्मिण्याहकप्रमाणैरवगम्यते बाधकप्रमाणा-
न्तरेण वा । नाह इत्याह प्रमाणानि हीति । न द्वितीय इत्याह
बाधकं चेति । ननु किमन्याधिष्ठानतत्त्वबोधेन प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमुक्तं
विचागाऽसदस्यत्वेन बाधकप्रमाणं गमयत्विति चेन्न वक्तव्यम् । किं विचा-
गमहत्वं नाम सदसदादिपक्षेषु अन्यतमपक्षनिर्देशा वस्तुभूतो धर्मः परं
विचार न सहते इत्युक्तेन उक्त विचागमहत्वेन सूक्ष्मेण निमित्तत्वेन यमभि-
मतम् । नाह इत्याह तत्रेति । द्वितीये ऽपि निमित्तत्वे सदादिपक्षनिर्वापुं
न वा । न प्रथमः । सदादिप्रकारैस्तत्त्वव्यवस्थापकत्वात् । निष्ठत्वादित्याह
कथमन्यतमदिदि । न द्वितीये इत्याह न चेति । निमित्तत्वे हि तत्त्वकू-
पत्वाभावः स चासन्नित्यव भावानां व्यवस्थापितं स्यात्तथा चासत्त्वाव्यव-
स्थाप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । पूर्वमधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावादुक्त्या न भवतीत्यु-
क्तम् । इदानीम् अधिष्ठानाभावादारेणामेवमाह अपि चेत्पादिना ।
स्वप्ने विशेषमाह तस्मादिदि । वैयर्थ्यवृत्तिः सुप्तेजम् । वर्णकत्वाच्चेति
सूत्रे उपदेशादित्युपस्कर्णीयम् । तत्रैव वर्णकपदार्थमन्योपदेशाच्छून्योपदे-
शाच्च व्याहताभिव्याहारः सुगत इति योजनीयम् ।

यथायथेति भाव्यस्यवीप्सां व्याचष्टे ग्रन्थत इति । दर्शनमिति वक्तव्ये ४५४ । १०
पश्यनेत्यपशब्दः । स्थानमिति वक्तव्ये तिष्ठनेत्यपशब्दः । तिष्ठनेर्दृशेऽपि गिति
प्रत्यये तिष्ठपश्यावादेशो युक्तप्रत्यये तु न तस्याऽऽशित्वात् । मिह संचने
इत्यस्य तिष्ठान्तस्य मोक्षमिति सिध्यति मिदुमिति त्यपशब्दः । योपशब्द

* व्याससू. अ. २ पा. २ सू. ३० ।

‡ व्या. सू. अ. २ पा. २ सू. २६ ।

+ अधिष्ठानतत्त्वेन बोधे इति १ पु. पा. ।

§ व्या. सू. अ. २ पा. २ सू. ३१ ।

उपवासे बोद्धेः प्रयुज्यते स्नातः शुचिस्त्राभरणः योषधं विदधीतेति । स च लेकेरप्रयुक्तत्वादपशब्दः* । अर्थतोऽनुपपत्तिमाह अर्थतरचेति । अक्षरमविनाशि । नमनादिवासनानामाश्रयत्वादक्षरत्वसिद्धिः । उत्पादाद्वैत सूत्रे स्थिता धर्मस्थितितेति च कारणत्वधर्मस्य कार्यत्वधर्मस्य च स्थिरत्वस्वीकारात्सर्वक्षणिकत्वविरोधः† ॥

४५५ । ४

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

एकरूपब्रह्मसममन्यविरोध्यनेकान्तवादभङ्गस्य बुद्धिसंनिधानलक्षणां संगतिमाह निरस्ते इति । मुक्तकच्छेषु निरस्तेषु मुक्तवसना बुद्धिस्थ्या भवन्तीति अथ वा समयमात्रमिदुपपन्नम्कन्यादिपदार्थाश्रयन्यायामासे निरस्ते पञ्चास्तिकायादिमामयिकपदार्थाश्रितं न्यायामाससंदृढं मतं भवति बुद्धिस्थम् । तदिदं समयपदेन सूचितम् । उपलब्धेरर्थसत्त्ववततदेकान्तोऽप्युपलब्धेरेवास्त्यर्थसंगतिः । अस्तीति । कायान्ते शब्दशून्यइत्यस्तिकायाः । के गे शब्दे । अहंनिन्यमिदुः । इतरे के चित्माधनैर्मुक्ताः । अन्ये बद्धाः । प्रवृत्त्यनुमेय इति । सम्यङ्निष्ठात्वेन प्रवृत्तिद्वैविध्यं वक्ष्यति । तत्र धर्मास्तिकायाः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयवाच्यप्रवृत्त्या ह्यान्तरोऽपृष्ठाव्यो धर्मोऽनुमीयतइत्यर्थः । अभर्मेति । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाऽधर्मोऽनुमीयतइत्यर्थः । बन्धमोक्षौ पले । प्रवृत्तौ तु समीच्यसमीच्यौ तयोः साधने ते दर्शयति आसवेति । आस्रावयति गमयति । बन्धोऽप्रवृत्तिमिति । यद्यपि पूर्वोक्त आस्रवोऽपि

४५६ । १४ बन्धस्तथापि तद्वैतुत्वादयमपि बन्ध इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । आशमोदकादिज्ञानेभ्योऽपि मोदकादिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । विपाकहेतुरिति शरीराकारेण परिणामहेतुः । तच्च कर्मवेदनार्थं शरीरद्वारेण तत्त्ववेदनहेतुत्वादिति शुक्रशोणितत्र्यतिरेकजाने मिलितं तदुभयस्वरूपमायुक्तम् । तस्य देहाकारपरिणामशक्तिर्गौचिकम् । शक्तिमति तस्मिन् बीजे

* अपशब्द इति प्रतिभातीति २-३-५ पु. पा ।

† १. ३ पञ्चमम् आभावाधिकरणम् (उपलब्ध्यधिकरणं वा) पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १-नाभाव उपलब्धेः २८ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् २९ न भावोऽनुपलब्धेः ३० क्षणिकत्वाच्च ३१ सवेद्यानुपपत्तेश्च ३२ ॥

कललाख्यद्रवात्मकावस्थया बुद्बुदात्मतायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामि-
कम् । सक्रियस्य बीजस्य तेजःपाकवशादीषद् घनीभवः शरीराकारपरि-
णामहेतुर्वदनीयमिति विभागः । कायतीति कै गै शब्दे इत्यस्य रूपम् ।
स्यादस्ति च नास्ति चेत्येतदवक्तव्य इत्यस्याद्यस्तात् संबन्धनीयम् । सप्र चैका-
न्तत्वभङ्गाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामनन्तरीयः प्रतिपाद-
यामास ।

तद्विधानविषयायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्त्रये विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभृत् ।

युगपद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।

अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठ्यभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च स.मो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

युगपदस्तिव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्योर्विवक्षायां धावः 'क्रमवृत्तित्वादुभयं युगप-
दवाच्यम् । आद्यो ऽस्तिव्यतिरिक्तो ऽन्त्येनाऽस्तिव्येन सह युगपदवाच्यः ।
अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुच्चितरूपश्च भङ्गः । एकैकेन
सह युगपदवाच्य इत्यर्थः । अथ वा सदमदुभयेष्वेकान्ते भगे ऽनिर्वाच्य-
त्वनियमभङ्गः स्यादवक्तव्य इति कृतः । तेष्वेकपक्षेपक्षे तत्तत्पक्षेपक्षवाद्युक्ता-
निर्वाच्यत्वनियमः स्यादन्यवक्तव्य इत्यादिना भज्यते । नन्वस्ति स्यादिति
वर्तमानत्वविधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमत आह स्याच्छब्द इति । ४५१ । ११
तिङन्तसुन्यो ऽतो न विध्यर्थेनेत्यर्थः । वाक्येऽपि निति । स्यादस्तीत्या-
दिवाक्येषु स्यादित्यर्थं शब्दस्तिङन्तसदृशो निपात इत्यन्वयः । को ऽस्यार्थः
इति तत्राह अनेकान्तेति । अनेकान्तः किं स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यते
नेत्याह मय्यं प्रतीति । मय्यमस्तित्वादि । कुतो ऽस्यानेकान्तदोषित्व-
मत आह अर्थयोगित्वादिति । एतदुपपादयति यदि पुनरिति । व्य-
तिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह अनेकान्तदोषितकत्वं न्विति । स्यात्पदेनानेका-

- ४५८ । १ न्नाभिधाने किं प्रयोजनमत आह तथा चेति । यथा स्याच्छब्दस्यानेका-
न्तद्योतकत्वं जैनेरुक्तं तथा तत्प्रयोजनं चोक्तमित्यर्थः । स्याद्वादो हेयो-
पादेय*विशेषकृदित्यन्वयः । किञ्चिद्व्यात्किमश्चेति सूत्रेण यमुप्रत्ययो भवति
ततः कथमिति रूपं लभ्यते । तदुपरि चिदित्ययं निपातो विधीयते ततः
कथं चिदिति म्यात् । तस्मात्किञ्चनचिद्विधेहेतोः कथं चिदस्ति कथं चिन्ना-
स्मीत्यादिरूपात्मवैकान्त्यागात् । भवन्तं सप्रभङ्गनयमपेक्ष्य स्याद्वादो
हेयोपादेयविशेषकृदित्यर्थः । किञ्चिद्व्यात् किञ्चिद्व्यादुपनिवृत्ते प्रत्यये श्रमि मप्र-
स्येकान्तेष्वस्यादिनिग्रमेष्वित्यर्थः । सप्रानामेकान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायं दर्श-
यति तथा हीनि । न प्रवर्ततेत्यत्र हेतुमाह प्राप्तेति । मता वस्तुनः प्राप्-
स्याऽऽप्राप्यायत्वादित्यर्थः । न निवर्ततेत्यत्र हेतुमाह हेयेति । असत्ये ह्ये-
कान्ते हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सर्वदा म्यात् तस्य च साध्य हा-मनुपपन्न-
११ । २० मित्यर्थः । यत्तु हेयादिमिद्विहेतुः स्याद्वाद इति तत्राह एतदुक्तमित्या-
दिना । यदास्ति तदभ्येवेति नियममेव मन्मते यस्तु कथं चिदस्ति प्रपञ्चः
स विकल्पितः तत्र च हेयादिविभागमिद्विरित्यर्थः । विचाराऽमद्वन्वा-
दिनि । आगमाणाधिकारेण हि सदसत्ये वस्तुनो न धर्मा असत्त्वदशागमनि-
वृत्त्यनुवृत्त्यापातान्न च स्वरूप सर्वदा ऽद्वयप्रमङ्गादित्यादिर्हि विचारः कृतः
स इहानुसन्धेय इत्यर्थः । पण्डितरूपाणामिति । प्रशंसाया मनुप्र-
त्ययः । ऋषभेण बलीवर्देन ।

विशरारवो विशरणीला नश्वराः । अनित्यत्वान्नस्येति ।
निदर्शनस्येत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु नानित्यत्वमित्याह नास्थिर इति ।

- आगमापाध्यवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा युज्यते यदि नित्य
आत्मेति पराभ्युपगम इतरथा इष्टप्रमङ्गादाराव्यावयविन ग्यात्मत्वेनावय-
३६० । १६ वानामनात्मत्वादित्यभिप्रेत्याह आत्मन इति । आत्मानिरूपणमपि भाष्ये
प्रसज्यमानमिष्टमित्याशङ्क्याह अनिरूपणेनेति । सिग् वस्त्वं विगतं येभ्य-
स्ते विसिचः ।

पत्यधिकरणम् । ईश्वराधिकरणं वा । योगाद्यधिकरणं वा । ३०१

देहान्तराऽऽप्रवेशान्मेक्षावस्यं परिमाणमन्त्य तस्य नित्यत्वादाद्यम-
ध्यमयोनित्यत्वानुमाने परिमाणत्रयप्रसङ्गात्कथम् एकरूपपरिमाणान्मकाविशे-
षापादनमित्याशङ्क्याह एवं हीति । नाद्यमध्यमपरिमाणयोनित्यत्वमापाद्यते ४६१ । १५
किं त्वादमध्यमयोः कालयोरन्त्यपरिमाणस्यानुवृत्तिरित्यर्थः । यद्वि प्रागप्या-
सीत्तद्व्यभूत्वा न भवतीत्यर्थः । नन्वन्यपरिमाणस्य कालत्रये ऽनुवृत्तावपि
देहभेदप्राप्तिकालेष्व्वात्मनः परिमाणान्तराणि किं न म्युरत आह न चेति ।
परिमाणभेदे द्वयभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्यकारेणात्मगताद्यमध्यमपरिमाणे
नित्ये आत्मपरिमाणत्वादन्यपरिमाणवततश्चेकपरिमाणेत्येकं व्याख्या-
कृतम् । अपरं च मोक्षकालगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वात्तत्वात्पूर्व-
यागप्याद्यमध्यमकालयोरवस्थितपरिमाण एव जायः स्यादिति । तत्र द्विती-
यव्याख्या स्येन विशदिता । आद्यव्याख्यादामुभयपरिमाणानित्यत्वस्यान्यप-
रिमाणदृष्टान्तनापादात्वादुभयनित्यत्वादिति निरूप्यत्वे हेतुनिर्द्देशयोग-
माशङ्क्याह अत्र आभयोरिति । अत्र चेति सूत्रे इत्यर्थः । नन्वादम-
ध्यमास्तनपरिमाणानां नित्यत्वे आपत्तिरिति परिमाणत्रयवत्वमात्मनः
स्यात् कुत्र गदपरिमाणता ऽऽपाद्यते अत आह एकशरीरंति ।
इत्याह परिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वशरीरेष्वेकरूपपरिमाणता ऽऽत्मनः
स्यादिति दीप्यं व्याख्येयमित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यायां सर्वदा परिमाणो-
क्त्यस्यैवापादात्वात्त्वमगतामयमज्जेन न परिमाणद्वयसमिधीयते किं त्वाद्य-
मध्यमकालौ नतश्चाद्यन्यमकालयोरुभयोः परिमाणानित्यत्वादित्येकरूपं
हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीयं न्यति । अस्या व्याख्यायाम-
विशेषणञ्चेन न परिमाणत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किं तु यदैक-
शरीरे परिमाणतामात्रं सर्वशरीरेष्वपाद्यते तदा ऽणुर्महान्वा ऽऽत्मा
सर्वदेहेषु स्यादित्येकरूपमित्याह एकशरीरंति ॥

पत्युरसामञ्जस्यत् ॥ ३० ॥

४६२ । ५

सत्त्वाऽसत्त्वादेरेकवासंभववदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरप्येकरूपसंभव इति

* परिमाणरिति ८-३ पु ण ।

† अत्र षष्ठम् एकस्मिन्संभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-नैकस्मिन्संभवात्

३३ एवं चात्माकात्स्न्यम् ३४ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादप्यः ३५ अन्त्या-
वस्थितेश्चाभयनित्यत्वादविशेषः ३६ ॥

प्रत्ययस्यानात्सङ्गतिः । सांख्ययोगव्यशश्रया इत्यादिभार्यं व्याचष्टे हिर-
ण्यगर्भेत्यादिना । भाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं दृक्शक्तिरिति । शक्ति-
ग्रहणं तु समर्थमपि सर्वं ज्ञातुं जेजी दृग् न जानात्यावृतत्वादित्यर्थम् । कथं
४६२ । ८ तर्हि जीवस्य ज्ञातृत्वं तत्राह प्रत्ययेति । प्रत्ययमन्तःकरणधरिणाममनुप-
श्यतीति तथोक्तः । भाष्ये प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातेति द्विवचनप्रयोगादेको
जीव इति भ्रमः स्यात् व्युदस्यति 'स चेति । समासान्तव्रत्यैरुवचनं
जात्यभिप्रायेणेत्यर्थः । क्लेशेति सूत्र*मीक्षत्यधिकरणे व्याख्यातम् । पुरुषत्वा-
त्प्रधानादन्यं क्लेशाद्यपरास्पृष्टत्वात्पुरुषादन्यः जीवादित्य इत्यर्थः । गूढचर्या
स्वगुणाप्रख्यापनेन देशेषु वामः । ईश्वरो न द्रव्यं प्रत्युपादानं चेतनत्वा-
त्कुलालवदित्याह चेतनस्येति । कुलालस्यापि सुखाद्युपादानत्वात्साध्यवे-
कन्यं स्यात्तद्वारणाय द्रव्यमित्यव्याहृतम् । जगत्कारणानां प्रधानस्य
परमाणूनां चेत्यर्थः । निमित्तमित्यस्य विवरणम् अधिष्ठानेति । सिद्धा-
न्तस्तु ।

अधिम्य श्रुतेरीशमनुपादानता यदि ।

अनुमीयेत बाधः स्यादाश्रयासिद्धिरन्यथा ॥

किमग्रामत ईश्वरे ऽनुपादानत्वं साध्यते उत प्रमिते । नाद्यः ।
आश्रयामिद्वयापातात् । द्वितीये ऽपि तत्प्रमितिः श्रुतेरनुमानाद्वा पौरुषेयाग-
माद्वा । प्रथमे किमोक्षणपूर्वककर्तृत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यैवानुपादानत्वं साध्यते
तत्पूर्वकानुमानाद्वा । नायमः । तस्याः श्रुतेर्निमित्तत्वमात्रपरत्वं न तूपादा-
नत्वनिषेधपरत्वमिति प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे सुसाधितत्वादित्याह न ताव-
दिति । न द्वितीय इत्याह तस्मादिति । आस्थीयमानमपि न संभवति
तदात्मानं स्वयम्भक्तुस्तेत्यादिश्रुत्यैव बाधादित्यर्थः ॥

४६३ । ४ अस्तु तद्वानुमते ईश्वरे ऽनुपादानत्वानुमानमत आह तत्रेति ।
ईश्वरे इत्यर्थः । पौरुषेयागमं च निषेत्स्याम इति तावच्छब्दः । तथा
हि । न तावदाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदिति मानम् । जीवा-
दृष्टजत्वसङ्गेः । अव्यवहितप्राक्कालवर्तिश्रयव्रजत्वसाधने चाद्यकार्यव्यवहितप्र-

यत्नजत्वस्य कुम्भे ऽभावेन साध्यवैकल्यात् । कुम्भाव्यवहितप्रयत्नजत्वस्य
आद्ये कार्ये बाधात्किंचिदव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य च सिद्धसाधनात् ।
अदृष्टाव्यवहितप्राक्कालप्रयत्नजत्वादायकार्यस्य । अथ ह्यणुकं ह्यणुकोपादानसा-
क्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादिति । तच्च न । अप्रसिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभ्यां
ह्यणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य चासिद्धेः । दृष्टान्ते च संदिग्धसाध्यत्वं
घटस्य ह्यणुकोपादानसाक्षात्कारवदीश्वरप्रयत्नजन्यत्वस्यासंप्रतिपत्तेः । अदृष्टे
प्रत्यक्षं मेयत्वादित्यत्र च योगिभिरर्थान्तरता कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वा-
दित्यत्र च ।

स्यादेतत् । धर्मो भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितसाक्षात्का-
रविषयः मेयत्वाद् घटवत् । साक्षात्कारगोचर इत्युक्ते योगिभिरर्थान्तरतेति
भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितग्रहणम् । योगिसाक्षात्कारस्य कालभेदेन
भ्रमसमानाश्रयत्वात् । भ्रमसमानाधिकरणत्वरहितसाक्षात्कारगोचर इत्युक्ते
चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वग्रहणम् । अस्मदादीनां
घटादिविषयसाक्षात्कारस्य भ्रमसमानाश्रयत्वे ऽपि धर्मविषयत्वाभावेन
भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरूपविशिष्टधर्मरहितत्वान्न च साध्य-
सिद्धेः । साक्षात्कारस्य च भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरहि-
तत्वं धर्मविषयत्वरहित्याद्वा भ्रमसमानाधिकरणत्वरहित्याद्वा भवति ।
आद्ये तस्य धर्मविषयत्वव्याघात इति द्वितीयः स्यान्तथा च तादृशसाक्षा-
त्कारवदीश्वरसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं धर्मविषयत्वरहितत्वम् । धर्म-
विषयत्वसंसर्गाभाववत्त्वमिति चेत्किं धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्व-
मुत तत्संसर्गाऽभाववत्त्वम् । नाद्यः* । तथा सत्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्या-
त्साक्षात्कारपटेनैव तद्वाच्यार्थस्य धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वसिद्धेः ।
न हि धर्मविषयत्वसंसर्गात्मकः कश्चित्साक्षात्कारो ऽस्ति यद्व्यवच्छेदार्थमिदं
विशेषणम् । न द्वितीयः । धर्मविषयत्वसंसर्गसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशे-
षणवैयर्थ्यतादृशम्य्यात् । तत्रापि संसर्गान्तरं प्रति धावने च तत्तदन्योन्या-
भावमादाय वैयर्थ्यधावनात् ।

अथ मतं न संसर्गस्य संसर्गान्तरमस्ति किं तु स्वयमेव स्वस्य संसर्ग इति क्लानवस्येति । नैतत् । तथा सति तादृशसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्येन वज्र*लेपनात् । एतत्खण्डनभयेन यदि विशेषणमुज्झसि तर्हि यस्तो ऽसि योगिभिरर्थान्तरतया । एवं सर्वा महाविद्यास्तच्छाया वा ऽन्ये प्रयोगाः खण्डनीया इति ।

तत्सुखाद्वैतबोधात्मकभावहरये नमः ।

वेदान्तेऽप्रमाणाद्य कुतर्काणामभूमये ॥

तस्मात्सृष्टक तत्रेश्वरे ऽनुमानं तादृशं सम्भवतीति ।

अथ वा पूर्वग्रन्थेनास्मिन्नर्थे ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणान्तरमास्थेयमिति सामान्यतः श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणापेक्षामुक्ता किं तदनुमानं ४६३ । ४ पौरुषेयागमो येति विकल्प्याद्यं प्रत्याह तत्रानुमानमिति । यद्वैव चेतनस्य निमित्तवत्तत्रावमुक्तं तथा रागादिक्रमव्यनुमेयं व्याघ्रेरविशेषानथा च वायुमिममनिरसद्यव्यवशेषविरुद्धो ऽयं हेतुरित्याह तद्विदृष्ट्यनुसारेणेति । ननु विज्ञाने श्रुतिगम्येश्वरस्यापि पुरुषत्वाद्वागादिमत्त्वानुमानं दुर्वागमत्वात् एतदुक्तमिति । व्याघ्रेण च ऽनुमानं व्याघ्रपतने सर्वमनुमन्यते । आगमस्तु स्वतन्त्रस्तत्र यत्तद्विरुद्धमनुमानं तत्कालातीतं स्यादित्यर्थः । लोहगन्धिता कलङ्कगन्धिता । कथं तर्हि मानान्तरानुसारेणाऽपूर्वादिक्लान्यना तत्राह यस्त्विति । तत्राप्यागमग्रामाख्यात्कालान्तरकृतयागात्स्वर्गो ऽस्तु का चतिः । अनन्तरपूर्ववर्तमानः कारणत्वमिति लोकानुभवमनुसंध्यापूर्वकन्यनेत्यर्थः । इदानीं चेत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं प्रतीयेत तत एतद्विरुद्धादौ जाडुरवत् परपरा ऽवनम्वियते तत्र कुत इतरेतराश्रयत्वं कुतस्तराम धरपरपरे यागद्वयादौ तादृशप्रवर्त्यप्रवर्तकभावानुपपत्तिं कर्मेश्वरयोर्द्वैतमिति यदीश्वर इति । अथ वा करुणयैवेश्वरः प्रेरितः कर्म कारयति तत्कुत इतर- ११६ ऐतराश्रयत्वं भाष्ये उच्यते तत्राह यदीश्वर इति । कपूरं कुत्सितम् । उत्तरस्मिन् व्याख्याने कर्मभिः प्रयोजनैः करुणया हेतुना प्रवर्त्यतइति दृष्टविरुद्धं दृश्यमानकार्यस्य करुणहेतुकत्वविरुद्धदुःखात्मकत्वादिति योजना । ईश्वरेण

पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुत्सितफलाऽनुदयप्रसङ्गादेवं पूर्वकर्मेश्व-
राप्रवर्तितं कथमेश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । एवं सति प्रवर्तकत्वोपप-
त्तिमनुक्ता केवलं ततः पूर्वकर्मैवावलम्ब्यते तच्चाह तत्रापीति । तत्रापीश्व- ४६४ । ६
रप्रवर्तने स्वकार्ये पूर्वं कर्म ततः पूर्वभाविकर्मप्रवर्तितेनेश्वरेण प्रवर्तितमिति
वक्तव्यं तथा च सर्ववानुपपत्तिसाम्यादन्यपरम्परेत्यर्थः । द्वावपि कर्मेश्वरो ।
अस्माकं त्विति । मायामय्यां प्रवृत्तावचोद्यत्वादित्यर्थः ।

एवं श्रुतेरनुमानान्नेश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयागमात्सिद्धिर्निरस्यत-
इत्याह परस्यापीति । अस्माकं त्विति । शास्त्रयोनिवत् ऽपीश्वरस्या-
ऽनादिसिद्धिनियतक्रमापेक्षणात्नेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किं तु स्वतः । यथा
देवदत्तकृतत्वे ऽपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वाद् न देवदत्ता-
पेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदित्यर्थः ।

ननु रूपदिहीनस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिर्मायायामपि तुल्या तच्चाह यथा- ४६५ । १६
दर्शनमिति । अधिष्ठानेति* सूत्रगतव्याख्यानयोर्भेदमाह पूर्वमिति । क्रमव-
च्छेदिति । सूत्रन्यव्याख्यानयोर्विशेषमाह तथेति । प्रधानपुरुषेश्वराणामिति ।
गणं पुरुषान् जात्यैकौकृत्य चित्त्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु पदार्थादिसंख्यासु मध्ये
ऽन्यतमसंख्येयस्त गच्छेति संख्याभेदवत्त्वं द्रव्यत्वात् कुमूलमितिथान्यवर्धा-
त्यनुमाय सर्वेषां प्रधानादीनां संख्यायत्वादन्तवत्त्वं विनाशित्वमनुमानव्यम् ।
यद्यपि द्रव्यत्वादेवान्तवत्त्वं सर्वेषामनुमातुं शक्यं तथापि प्रवाहानित्यत्वा-
दनित्यानामपि मोत्तारूपेण संसारबाहकत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं सख्याभेदवत्त्व-
मनुमिगम् । एवं तावद्द्रव्याश्रितैव संख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्याभेद-
वत्त्वे द्रव्यत्वं हेतुकृतम् । अथ संख्यां विहाय सर्वत्र संख्या ऽस्तीति मतं
तन्मतेन मानं संख्यान्यत्वे सतीति । संख्यान्यत्वादित्यर्थः । सङ्गमी च
निमित्तार्था । अथ संख्यायामपि संख्या ऽस्तीति मतं तच्चानुमानमाह
प्रमेयत्वादिति । अतिसामान्यतोदृशानुमानोपन्यासस्तु हेतुशेनापि दृष्य- ४६६ । १२
त्वादाभासतरः परपक्ष इति द्योतनाय । व्याख्याते ऽर्थं सूत्रमवतारयति
ततश्चेति । ननु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादेकघटवदिति किं न स्यादत

आह अस्माकं त्विति । भाष्यस्य स्वदृष्टपरिमाणपदं व्याचष्टे स्वरूपेति ।
परिहरति । तत ईश्वरस्येत्यादिभाष्येणेति शेषः । असति ह्यन्ते तदपरि-
च्छेदो न दोषायास्ति च स इत्याह आगमेति । आगमानपेक्षो वादी
तस्येति* ॥

४६६ । २१

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अधिष्ठितेश्वर इति मते निरस्ते प्रकृतिरपि स इति मतस्य वेद-
संगतार्थत्वाज्ज्ञातत्वावपि प्रमाणत्वमतो जीवस्वरूपतया बोध्यमानाद्
ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रूतः समन्यग्रस्य तेन बाध इति शङ्कानिरासात्संगति-
मभिप्रेत्याह अन्यत्रेति । पञ्चराचरुतुंगामुदेषस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावग-
मात् कपिलपतञ्जल्यादीनां च जीवत्वात्पञ्चराचस्य च पुराणेषु बुद्धादिदेश-
नाद्यज्ञोमेहार्थमीश्वरप्रणीतत्वश्रवणान्न येगाद्यधिकरणगतार्थता । अवा-
न्तरसंगतिवशादिह पादे ऽप्य लेखः । भवतु क्रियाकरणमुत्पाद्यं न तु
ज्ञानकरणमित्याशङ्काह प्रयत्नेति । प्रयत्नादीनां करणत्वं विवक्षातः ।
सिद्धान्तस्तु

बुद्धिपूर्वकृतिः पञ्चराचं निःश्वसितं श्रुतिः ।

तेन जीवजनिस्ताव सिद्धा गौणी नियम्यते ।

यावद्वेदकेशे वेदाऽविरोधादीश्वरबुद्धेर्बेदमूलत्वं वेदाद्वा सर्वविषयत्वं
प्रतीयते तावदेव स्वतः प्रमाणवेदाज्जीवानुत्पत्तिप्रमितौ तादृम्बुद्धिपूर्वकेश्वर-
ववनान्न जीवात्पत्तिरवगन्तुं शक्यते । अतः प्रमाणापहतविषये गौणं तद्व-
चनं न तु भ्रान्तम् पूर्वपक्षयुक्तेरिति ।

संकर्षणसंज्ञो जीवः प्रद्युम्नं जनयितुं करणान्तरवान्न वा । आद्यो तदेव
सर्वत्र करणं स्यादिति न प्रद्युम्नः करणं भवेत् । द्वितीयं प्रत्याह संकर्षणो
४६७ । १० ऽकरण इति । करणसामर्थ्यइति । इह करणं कृतिः । परस्परव्या-

* अत्र सत्यमम् एतदधिकरणम् ईश्वराधिकरणं वा योगाद्यधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र दृ-
ष्टाण्यध-पत्पुसामञ्जस्यात् ३० सबन्धानुपपत्तेश्च ३८ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ३८ कर-
णवत्त्वेव भोगादिभ्यः ४० अन्तश्चक्षुमसर्वज्ञता वा ४१ ॥

† तेन मतेनेति २-३ पु. वा. ।

हनेच्छा इति । व्याहतेच्छत्वे ईश्वरत्वव्याघातादित्यर्थः । उत्पन्ने हि कार्ये तत्प्रतीश्वरत्वमुत्पत्तिरेव न स्याद् इत्याह व्याहृतकामत्वे वेति । परिशुद्धं निश्चितम् । अनेकेश्वरत्वे ऽपसिद्धान्तमाह भगवानेवेति । व्याख्यातो भाष्ये इति शेषः* ॥

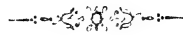
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्द-
विरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ८	६१
सूत्राणि ४५	२१६

* अत्र अष्टमम् उत्पत्त्यसंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-उत्पत्त्यसंभवात् ४९ न च कर्तुः कारणम् ४३ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ४४ विप्रतिषेधाच्च ४५ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

४६८ । १४

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

इह पादे भूतप्रेतद्विषयशक्त्यानां विरोधः परिह्रियते । प्राप्तङ्गीक्री-
पादसंगतिं वक्तुं विप्रतिषेधाच्चेति भाष्यम् । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादित्यर्थः ।
परपक्षेपु सर्वत्र स्वयमविरोधस्याभावादित्याभिप्रेत्याह श्रुतीति । न
विद्यदिति पूर्वपक्षः अस्ति त्विति सिद्धान्त इति भ्रमं व्यावर्तयति इह हीति ।
गवं ह्यविरोधाध्यायसंगतिरित्यर्थः । अत्र हि गौण्यसंभवा*दित्येकदेशिसू-
त्रस्य न विद्यदिति सूत्रोक्तानुत्पत्त्युपजीवित्वादेकशक्त्या । अन इदमप्येक-
देशिन इति । के चित्तु सूत्रद्वयेन पक्षद्वयं प्रदर्श्य विप्रतिषेध उच्यते पादसं-
गतपूर्वपक्षार्थत्वसंभवे सूत्रम्यैकदेशिमतार्थत्वयोगादित्याहुः । तन्न ।
किमश्रुतेर्गतं हेतुः सार्वत्रिक उतैकदेशपरः । नाद्यस्तेतिरीयके नभःसंभ-
वशक्त्या । नान्यः । अनुत्पत्त्यसाधकत्वात् । न च क्व चिच्छ्रवणात् क्व चिद-
श्रवणात् विप्रतिषेधः । अश्रुतस्यने उपसंहारसंभवात् । न चेहैवोपसं-
हारविन्ता सर्ववदान्तप्रत्ययाद्यधिकरणपौनरुक्त्यापातात् । तस्मान्न विप्र-
तिषेधः सूत्राध्यायदर्शयितुं शक्यः । ततः क्व चिदाकाशस्य प्रादम्यं श्रुतं
क्व चित्तेजस इत्येव विप्रतिषेधः । पूर्वपक्षादुद्दिष्टात् सिद्धान्तच्छाद्यमेकदेशि-
मतमिति संगतिः॥ पादेन । गवमाऽध्यायसमाप्तेः प्रथमं विप्रतिषेधादप्रामा-
ण्येन पूर्वपक्षः तत एकदेशिश्रुत्या ततः सिद्धान्त इति दर्शनीयम् ।

४६९ । २ नन्वेकदेश्यपि श्रुते सत्यां कथमश्रुतेरिति ब्रूयाद् अत आह तस्याभि-
संधिरिति । विरोधेन पूर्वपक्षे भाष्यविरोधमाशङ्क्याह तदिदमिति ।
अश्रुतस्यने ऽपि श्रुतेत्यन्तेरुपसंहारादविरोधमाशङ्क्याह पूर्वपक्षी न च
श्रुत्यन्तरानुरोधेनेत्यादिना । अस्ति॥ त्वित्यपि सूत्रं निगूढाभिप्रेधेः सिद्धान्त-

* व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. ३ ।

† अश्रुते स्थले इति वं पु. पा. ।

‡ व्याससू. अ. ३ पा. ३ सू. १ ।

§ संगतमिति १ पु. पा.

॥ व्या. सू. अ. २ पा. ३ सू. ३ ।

न्तिन एव अभिप्रायाऽनभिव्यक्तिमपेक्ष्य पूर्वपक्षसूत्रमित्युक्तमिति न विद्यदि-
ति सूत्रेण पुनस्तुतिमाशङ्क्याह स्वाभिप्रायमिति । अश्रुतेरित्यस्य मुख्यश्रु-
त्यभावादिति ह्यभिप्रायस्तं विवृणोतीत्यर्थः ।

आदिग्रहणेनेति । विभुत्वादिलक्षणादित्यत्रत्येनेत्यर्थः । घटादि- ४९० । १२
व्यावृत्त्यर्थमस्यर्थत्वं क्रियादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यत्वविशेषणम् । एकस्य संभूतशब्द-
स्य सकृत्प्रयोगे गौणमुख्यत्वव्याघातस्य ब्रह्मशब्ददृष्टान्तेन कथं परिहारः
तत्रापि तुल्यत्वादनुपपत्तेरित्याशङ्क्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति । अर्थो हि
गौणत्वमुख्यत्वविरुद्धधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनानुपपज्यते तेन योग्यता-
मपेक्ष्य संबध्यते ततो यत्र मुख्यवृत्त्याऽन्वययोग्यता तत्र मुख्योऽन्यत्र गौणः
संभवतीत्यर्थः । कुलशब्दस्य संतानवाचित्वं व्यावर्तयति गृहमिति । अम-
त्रशब्दस्य स्थान्यादिवचनत्वं च व्युदस्यति घटशरावादीनीति ।

क्षीरस्येति षष्ठी तृतीयार्थः । द्वे किल पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्ती उक्ते तत्तेजो
ऽसृजतेत्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदसृजतेति श्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां संब-
न्धे सत्यावृत्त्या वाक्यभेदः स्याद् द्वयोश्चाकाशतेजसोः प्रथमसृष्टत्वविरोध
इति । तत्र द्वितीयामनुपपत्तिं परिहरति श्रुत्येति । तेजः प्रथमं सृष्टि-
मिति प्रथमशब्दस्य द्वान्दोषश्रुतावश्रवणातेजोजन्ममात्रेणान्यथापत्तिरि-
त्याकाशमेव प्रथमं तेजस्तु यथातेतिरीयश्रुति तृतीयमिति न विरोध
इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये तृतीयत्वश्रवणादिति । ननु यद्यपि प्रथमशब्दो
न श्रुतः तथापि प्रथमं तावतेजोऽवगतं तदाकाशोपसंहारे बाध्यतेति
शङ्कते नन्वसहायमिति । परिहारभाष्याभिप्रायमाह संसर्ग इति ।
तेजसो जन्मसंसर्ग एव श्रुतः* भेदस्तु व्यावृत्तिराकाशस्य न श्रुता किं तु
प्रथमस्थाने तेजःश्रवणादर्थोत्कल्प्यते स्थानं च तेतिरीयश्रुत्यन्तरेण विरोध-
स्तेन बाध्यते। स्थानाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः । न केवलं विरोधादाका-
शजन्माभावकल्पना किं तु श्रुतानुपयोगादपीत्याह न च तेजःप्रमुखेति । ४९२ । ८
तत्रापि लभ्यमित्यन्तः पूर्वोक्तविरोधानुवाद एव व्यतिरेको व्यावृत्तिश्रुत्य-
न्तरश्रुतेर्नाकाशजन्मना तस्यार्थकस्य व्यतिरेकस्य बाधने श्रुतस्य† तेजः-

* श्रुतेरिति १ पु. पा. ।

† विरोधेनाप्राप्यते अस्यर्थं बाध्यते इति १ पु. पा. ।

‡ बाधने श्रुतानुपयोगादपीत्याह । न च इत्यधिकं १ पु. ।

सर्गस्य नानुपपत्तिः । अतः श्रुताकाशजन्मविरोधित्वात् श्रुततेजोजन्मानुप-
 योगित्वाच्चाकाशजन्माभावो न कल्प्य इत्यर्थः । प्रथमामनुपपत्तिं प्रसङ्गद्वारे-
 ४७२ । १२ णोत्थाप्य परिहरति स्यादेतदित्यादिना । तच्च किमर्थानुपपत्तिरुच्यते
 शब्दानुपपत्तिर्वा नाद्य इति तावत्प्रथमं प्रतिपाद्यते तच्च यदुक्तं यथैकं
 वाक्यमनेकार्थं न भवति गवमेकस्य कर्तुरनेकव्यापारवत्त्वमपि विरुद्धमिति
 तच्च दृष्टान्तस्य वैषम्यमाह वृद्धप्रयोगेति । अनेकार्थेऽनावृतस्य शब्दस्य
 व्यापारो वृद्धव्यवहारे न दृष्टः आवृतौ तु शब्दभेद एवेति नेकस्य
 शब्दस्य नानार्थतेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु नैवमित्याह दृष्टं त्विति ।
 शब्दानुपपत्तिं परिहरति न चास्मिन्निति । तनेजोऽसृजतेत्यत्र ह्याकाश-
 जन्मन्युपसंहृते वाक्यमेव द्वितीयमनुमीयते तदाकाशमसृजत तनेजोऽसृजतेति
 च । ततश्चैकस्मिन् ग्रथमाणे वाक्येन शब्दावृतिवाक्यरूपभेदापत्तिरित्यर्थः ।
 वाक्यानामिति । बहुवचनमुपसंहारोदाहरणान्तराभिप्रायं प्रथमस्याने तेजः-
 श्रवणमर्थादाकाशस्य प्रथमं जन्म वारयतीत्यार्थकक्रमस्याकाशजन्मश्रुत्या
 बाधो दर्शितः । इदानीं क्रमस्य पदार्थधर्मत्वान्न न श्रुताकाशपदार्थवा-
 धकत्वमित्याह गुणत्वादिति । विग्रदुत्पत्त्यभ्युपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधवादि-
 निराकरणे प्रस्तुते विग्रदुत्पत्तिहेतुकृत्यनं भाष्यकाराद्यमसगतमित्याशङ्क्याह
 सिंहावलोकितेति । विकारा इति । परार्थीनसताका इत्यर्थः । एवं च
 विभक्तत्वमविद्यादौ नानैकान्तं तस्य प्रागभायत्वाभावेऽप्यध्यस्तत्वेन पराय-
 तनसताकत्वाज्जीवेश्वराद्यपि विभागविशिष्टरूपेण समारोपितमेव ।

४७४ । ४ नन्वेतैवादिनः कथमाकाशादेर्विभक्तत्वसिद्धिरत आह आत्मान्यत्वे
 सतीति । तत्त्वतो विभक्ताभावेऽप्यविद्यायाऽऽकाशादेरन्यत्वकल्पनायां
 सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः । विभागश्च धर्मिसमानसताको विवक्षितः ।
 तथा च न ब्रह्मणि व्यभिचारः । तद्गतस्याकाशादिप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्या-
 त्वेन ब्रह्मसमानसत्वाभावादिति । भाष्ये कथमात्मनः कार्यत्वे सत्याकाशा-
 देर्निरात्मकत्वमापाद्यते न ह्यन्यस्य कार्यत्वेऽन्यं निरात्मकं स्यादत आह
 निरुपादानं स्यादिति । सर्वकार्यश्रेष्ठः प्राग्यद्यात्मापि न स्यात्तर्हि निरु-
 पादानत्वमसत्त्वं कार्यस्येत्यनेनापाद्यते । उपादानं हि कार्यस्यात्मेत्यर्थः ।
 भाष्योक्तशून्यवाद्यप्रसङ्गस्य तन्मतेनेष्टप्रसङ्गत्वमाशङ्क्याह शून्यवादश्चेति ।

श्रुतिममन्यमानं प्रत्याह उपपादितं चेति । भाष्ये आत्मसमर्थनमात्मन १४७ । ७
 यवाकाशादुपादानत्वसमर्थनार्थम् अन्यथा प्रकृताऽसंगतेरित्यभिप्रेत्याह
 आत्मवादे चेति । आत्मत्वादेवेति । प्रत्यगात्मनो निराकरणश-
 ङ्काऽनुपपत्तिरित्येतद्वाच्यमात्मत्वादेवोपादानत्वादेवेति व्याख्येयमित्यर्थः ।
 तदर्थमात्मन उपादानत्वं समर्थयते एतदुक्तमिति । विद्यदादेर्भावकार्य-
 त्वात्सोपादानत्वं तदुपादानस्य च श्रुतावात्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । प्रकृति-
 प्रत्ययाभ्यामिति । ज्ञा इति धात्वशः प्रकृतिः । तव्य इति प्रत्ययः ।
 ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावोक्तिर्विशेषणभूतज्ञाने ऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः ।
 क्षीरावयवानां दध्युपादानत्वाद्वृणान्तः साध्यसम इत्याशङ्क्याह तत्र नाव-
 पवानामिति । उपात्तं सिद्धम् । न हि दधिभावसमये क्षीरं नश्यति
 यतस्तदवयवानामारम्भकत्वं कल्प्येत्यर्थः । ननु दध्यनेकोपादानं कार्य-
 द्रव्यात् पटवद् इत्यनुमीयतां तत्राह यथेति । यथा भवतां क्षीरे नष्टे
 क्षीरारम्भकपरमाणौ दध्यारम्भाय क्षीरैरसादिव्यतिरेकेणापरे रसादय उद-
 यन्ते तेषां चैकारभ्यत्वमेवं दध्ने ऽपि किं न स्यात् तस्यापि दुग्धसंस्था-
 नमावत्त्वेन गुणवद्द्रव्यान्तरत्वाऽनभ्युपगमादिति भावः ॥

एतेन मातरिष्वव्याख्यातः ॥ ८ ॥

४७५ । २०

संगतिमाह यदीति । पूर्वाधिकरणे हि ब्रह्मण्यद्वितीयत्वप्रतिज्ञा
 न गौणी यकाऽद्वितीयैवगच्छेत्स्या अभ्यासादित्युक्तं तद्वद्व्याप्तित्वमपि
 नापेक्षिकमभ्यस्यमानत्वादित्यर्थः । अन्तरिक्षमहितवाय्वनुत्पत्तिर्वायुकायमा-
 षोदाहृतावन्तरिक्षोत्पत्तेः पूर्वोदाहृतेर्वायुनित्यत्वोक्तिरप्यपचारिकीति शङ्का
 स्यातां परिहरति पवनस्य विशेषेणेति । मुक्ता ऽन्तरिक्षमित्यर्थः ।
 चेनेति । चकारेणेत्यर्थः । तदुपपादनार्थत्वाच्चेति । बृहदारण्यके खल्व-
 नेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं वायुश्चान्तरिक्ष-
 मित्यादिवाक्यं चात्मकार्यवाच्यादिप्रदर्शनेन तदुपपादकमित्यर्थः । प्रधानेना-

* क्षीरं इति १ पृ. पा. ।

+ अत्र प्रथमं विद्यदाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सृजणि १ न विद्यदश्रुतेः १ अस्ति तु २
 गौण्यसंभवात् ३ शब्दाच्च ४ स्याच्छैक्यं ब्रह्मणश्चत ५ प्रतिज्ञाहानिरव्य-
 तिरेकाच्छब्देभ्यः ६ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ७ ॥

प्रधानबाधमुक्त्वा गुणभूतावान्तरवाक्यैरपि बहुभिर्वायुनित्यत्ववाक्ययोर्बाधमाह
तेषामपीति । तेषामवान्तरवाक्यानां मध्ये इत्यर्थः । अद्वैतप्रतिपाद-
कनामिति । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । मातरिश्वो-
त्पत्तिक्रमग्रहणमाकाशजन्मसमर्थनात् कार्यस्यापि कार्यं वायुः कुतो ऽस्य
नित्यत्वमित्यर्थम्* ॥

४७६ । १२

असंभवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ६ ॥

भाष्करोक्तं दूषणं शङ्कित्वा भाष्यमवतारयति नन्वित्यादिना ।
अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधादिति । ननु नात्माश्रुतेरित्यधि-
करणे ऽप्येतच्छ्रुतिबलेन पूर्वपक्षः । सत्यम् । तच्च हि ब्रह्म नित्यमुपेत्यैव
जीवस्य तम्पादुत्पत्तिरेतद्वाक्यबलेन शङ्कित्यते ऽव तु यथा ऽग्नेरग्निरेव
विस्फुलिङ्ग उत्पद्यते एवं ब्रह्मान्तराद् ब्रह्मेति शङ्क्यते । ननु यद्यात्मा
आत्मान्तरं प्रति कारणं तर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्याशङ्क्याऽग्निवि-
स्फुलिङ्गवदनादित्वाददोष इत्याह न चेति । अपि च विवर्तता हि कार्यता
तच्च ब्रह्म कार्यमिति यदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्म स्वयं सत्यमसत्ये कुत्र चिद-
ध्यस्तम् उत सत्यान्तरे किं वा विनैवाधिष्ठानेन स्वयमेवारेपितम् । नाद्य
इत्याह यत्स्वभावादिचलतीति । न द्वितीय इत्याह ययास्त्विति ।
न तृतीय इत्याह न च निरधिष्ठान इति । अनादित्वान्नाऽनवस्थादोष-
मावहतीत्युक्तत्वाद् भाष्यायोगमाशङ्क्याह पारमार्थिको हीति । भाष्ये
ऽनवस्थाशब्देन प्रमाणाभाव उच्यते । अग्निविस्फुलिङ्गादेर्हि क्व चित्कार्य-
कारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति परंपरा स्यादच तु विकारस्य
सतो ब्रह्मणः समारोपिते क्व चित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरि-
निष्ठेत्यर्थः । माध्यमिकमतनिषेधप्रस्तावे हि अन्यतत्त्वमनधिगम्य प्रत्यक्षा-
दिप्रमितनिषेधो न युज्यते तैरेव विरोधादतः प्रमितः परमार्थ एवाधिष्ठान-
४७७ । १० मिति ह्युपपादितम् । असदधिष्ठानेति । असच्छब्दो ऽपरमार्थवचनः ।

* अत्र द्वितीयं मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-एतेन मातरिश्व-
व्याख्यातः ८ ॥

† व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. १७ ।

‡ ब्रह्मनित्यत्वमिति २ पु. पा. ।

भास्करस्य भाष्यकारीयमते यदरुचिनिदानं तत्प्रागेव विचिकित्सितम् ।
इदानीं तदुदीरितमधिकरणभङ्गीं भञ्जयति ये त्विति । क्लेशेनेति ।
सतो विद्यमानस्य गुणादेन्नित्यत्वासंभवः कुतः अद्वितीयश्रुत्यनुपपत्ते-
रित्यध्याहारः क्लेशः । किं च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशङ्कानिरासे ऽधि-
करणार्थं इत्युच्यते । ततश्च श्रुतिविरोधापरिहारात् सादासंगतिरित्याह
अविरोधेति ।

यत्तु केशवेन समादधे पूर्वाधिकरणार्थं गवाचाद्विष्यते श्रुताकाशा-
दिभिरश्रुतदिगादीनां परिसंख्यायां प्रतिज्ञाव्यतिरेकयोर्बाधाद् अपरिसंख्यायां
त्वेकदेशोपादानवैयर्थ्यमिति । तन्न । अनादिपूर्वपक्षाभासोत्प्रेक्षितानुत्पत्तीना-
माकाशादीनामुत्पत्त्यभिधानस्य सर्वकार्योपलक्षणार्थत्वादिति* ॥

तेजो ऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

४७८ । २

अध्यस्तस्याधिष्ठानत्वाऽयोगान्न ब्रह्मणः कुतश्चित्संभव इत्युक्तं तर्हि
वायोरप्यध्यस्तत्वान्न तेजसस्ततो जन्म किं तु ब्रह्मण एवेति प्रत्यवस्था-
नात्संगतिः । अत्र पूर्वपक्षसंभावनायं भाष्यं वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो
वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । तदनुपपन्नम् । वायोरनन्तरमिति
दिग्योगार्थपञ्चम्या अनन्तरमित्युपपदसापेक्षत्वात् । अपादानपञ्चम्या निरपे-
क्षत्वाद् वायोरेव तेजः प्रत्युपादानत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्याह यमपीति । बहु-
श्रुतयस्तनेज इत्याद्यास्ता हि ब्रह्मजत्वं तेजसो ऽभिवदन्त्यो वायुजत्वे विरु-
ध्येरन्निति । ननु श्रुतयः परंपरया ब्रह्मजत्वे ऽपि योऽन्यन्न ऽत आह
न चेति । पारम्पर्यसंबन्धिः । दृष्टान्तमाह वाजपेयस्येति । वाजपेयस्य यृष
इतिवद् यत्परम्परया तज्जत्वं तत्साक्षाद् ब्रह्मजत्वसंभवे सति न युक्त-
मिति योजना ।

शेषलक्षणे स्थितम् । अनर्थक्यान्तदङ्गेषु† । सप्रदशारत्त्रिवाजपेयस्य यृष
इति श्रूयते । तत्र न तावद्यो वाजपेयस्य यृषः स सप्रदशारत्त्रिरिति विधी-
यते विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रान्यतरोद्देशे किं वाजपेयोद्देशेन

* अत्र तृतीयम् असंभवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् । १ असंभवास्तु सतो ऽनुप-
पत्तेः ८ ॥

† संबन्ध इति २ पु. पा. ।

‡ जर्मनिम्. अ. ३ पा. १ सू. १८ ।

सप्रदशारन्नित्वं विधीयते उत यूपोद्वेष्टेनेति संशये ऽनन्तरदृष्टत्वात्प्रधानत्वा-
त्प्रकरणित्वाच्च वाजपेय उद्वेष्ट्यः तस्य च साक्षात्सप्रदशारन्नित्वासंभवे तदीयषो-
डश्याख्याद्विपाचोपलक्षणाद्यैः यूपशब्द इति प्राप्ते सिद्धान्तः । यूप उद्वेष्ट्यः । एवं
हि यूपशब्दो मुख्यार्थः* स्यान्न च वाजपेयस्येति गौणता । व्यवहितसंबन्धे
ऽपि पट्टा मुख्यत्वान्नैवस्य नप्रेतिषत् । तस्माद्वाजपेये यूपभावात्तदङ्गपशुयाग-
गतयूपे सप्रदशारन्नित्वा विधीयते इति ।

पशुयागसंबन्धिनेन यूपस्य साक्षाद्वाजपेयसंबन्धो न संभवति वाजपेय-
पशुयागयोरङ्गाङ्गित्वेन विरुद्धधर्माध्यासेन भेदात् । तत्र वाजपेयस्येति पट्टी
परम्परासंबन्धमाश्रयेत् । अत्र तु वायोरिति श्रुत्या वायुपादानत्वे तेजसो
ऽभिहिते ऽपि न ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः पारम्पर्यमवलम्ब्यम् । ब्रह्मवाय्वोरभेदेन
वायुजस्यापि ब्रह्मजत्वोपपत्तेरित्याह युक्तमित्यादिना । वायोब्रह्मविका-
रस्य यद्यपि ब्रह्मणः सकाशात् काल्पनिको भेदस्तथापि वास्तवाभेदाद-
३१८ । १० व्यवधानमित्याह ब्रह्मविकारस्यापीति । यदुक्तं बहुवीभिर्ब्रह्मजत्वश्रुतिभिः
कारकविभक्तेर्बाध इति तदप्येवं सत्यपाम्नामित्याह उभयथेति । वायुभा-
वापन्नब्रह्मजत्वे केवलब्रह्मजत्वे ऽपीत्यर्थः । यद्यप्येकाकिनी कारकविभक्ति-
स्तास्तु बह्व्यः तथापि तासां वायुभावापन्नब्रह्मजत्वे ऽपि तेजसो न विरोध
इति पञ्चम्यनुग्रहाय तत्रैव नियम्यन्तइति भावः । एवं च कल्पितस्य
वायोरधिष्ठानत्वाऽयोग इति पराम्नाम् । तद्वावापन्नब्रह्मणः परमार्थत्वादिति ।
कांस्यभोजिवदिति । लोके कस्य चिच्छिष्यस्य कांस्यभोजित्वं नियतमु-
पाध्यायस्य त्वनियतपात्रभोजित्वं तत्र यदि तयोः कुतश्चिन्निमित्तादेकस्मि-
न्याचे भोजनं प्राप्नुयात् तदानीममुख्यस्यापि शिष्यस्य धर्माऽबाधायोपाध्यायो
ऽपि कांस्यभोजित्वेनैव नियम्यन्तइति । अव्यवधानस्य समर्थनत्वाद् भाष्या-
ऽयोगमाशङ्क्याह भेदकल्पनेति । काल्पनिकं वायुब्रह्मभेदमाश्रित्य पार-
म्पर्यवाद इत्यर्थः । न तु सर्वथेति । शृतस्य दुग्धस्य धेन्वाश्च वायुब्र-
ह्मणोरिवाभेदाभावादित्यर्थः† ॥

* मुख्यः स्यादिति २-३ पु. पा. । † यागाङ्गतेति २-३ पु. पा. ।

‡ अत्र तु यं त्त्रेकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तेजो ऽतस्तथा इति १० ॥

अबधिकरणम् । पृथिव्यधिकाराधिकरणम् । तदभिध्यानाधिकरणम् । ३१७

आपः ॥ ११ ॥

४७८ । १८

अतिदेशो ऽयम् । एतस्माज्जायतइत्युपक्रम्य खं वायुर्ज्योतिराप इति श्रूयते । अग्नेराप इति च । अतश्चापः किं सतो जायन्ते उत तेजस इति संशयादि पूर्ववत् । अपामग्निदाह्यत्वादग्नेरुत्पत्त्ययोगादग्नेरापस्तनेजो ऽपो ऽसृजतेति च गौण्यौ श्रुती इति शङ्का ऽत्र निवर्त्यते । अचिवृत्कृताऽग्ने-जसोरविरुद्धत्वादिति* ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

११ । २०

सृष्टावपां तेजसो ऽनन्तरत्वात्पृथिव्याश्वावानन्तर्यादाधिकरणद्वयस्य बुद्धिसंनिधानरूपा संगतिः । व्युत्पत्त्या व्युत्पाद्यतइति योगवृत्त्या । प्रसि-द्धया हृद्या । न वयं महाभूतप्रकरणमात्रादन्नश्रुतिं बाधामहे किं तु लिङ्गप्रकरणमहितसाध्यासपृथिवीश्रुत्या इत्याह श्रुत्योरित्यादिना । लिङ्ग-माह प्रापिकेति । ततश्च सृष्टिकाले यद् यः अपां शरः मण्डः घनीभाव आसीत्सा पृथिव्यभवद् इति पुनः श्रुतेरर्थः । ननु वर्णणाद्व्युत्पत्त्यप्राप्तिर्लिङ्ग-मन्नश्रुतेरप्यनुयाहकमस्ति अत आह वाक्यशेषस्य चेति । तस्य लिङ्गप्र-करणाभ्यां बाधादन्यथा पार्थिवी ब्रौह्मादिपरत्वे ऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

४७९ । १४

ननु न तावदिह भूतानां ब्रह्मानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वाभावश्चिन्त्यते ईक्षत्यादाधिकरणैर्गन्तत्वात् । नापि ब्रह्मण एव तत्तद्गुतात्मना ऽवर्ष्य-तस्योत्तरकार्योपादानत्वं तेजो ऽतः इत्यत्र तन्निर्णयात् । अतो ऽधिकरणाना-रम्भ इत्याशङ्कामपनयन् सङ्गतिमाह सृष्टिक्रम इति ।

पूर्वपक्षमाह तत्राकाशाद्यायुरिति । यद्यापि परातु सत्कृतैर्गित्य-च जीवकर्तृत्वमीश्वराधीनमिति वक्ष्यते तथापीह देवतानामैश्वर्ययोगा-त्स्वातन्त्र्यमाशङ्क्यते । न च देवतानामपीश्वराधीनत्वे ऽत्र सिद्धे कैमुतिकन्या-

* अत्र पञ्चमम अबधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आपः ११ ॥

+ पार्थिवेति नास्ति १ पु० ।

‡ अत्र षष्ठं पृथिव्यधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तर-

न्तरेभ्यः १२ ॥

§ व्याससू० अ० १ पा० १ सू० ५ ।

॥ व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० १० ।

¶ व्याससू० अ० २ पा० ३ सू० ४१ ।

याज्जीवमात्रेष्वपि तत्सिद्धेस्तदधिकरणानारम्भः शङ्क्यः । सत्यपि देव-
तानां महाभूतसृष्टृवीश्वरपारतन्त्र्ये विहितक्रियाकर्तृत्वाद्देवसृष्टे जीवमात्र-
स्यापि स्वातन्त्र्यशङ्कादयसंभवादिति । अत्राकाशादिशब्देराकाशाद्यभिमा-
निन्यो देवता विवक्षिताः मनुष्यादिशब्दैरिव जीवाः । पञ्चम्यश्च निमि-
तार्थाः । एतदुक्तं भवति । यथा ऽऽकाशाद्यात्मनेश्वरो वाय्वाद्युपादानमेवं
तदभिमानिदेवतात्मना ऽधिगृह्यतेति भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति भाष्यं
भूताभिमानिदेवताभिप्रायम् । ननु सो ऽकामयतेति परमेश्वरप्रस्तावं कृत्वा
तद्व्यात्मनं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् यमयतीति
चेश्वरस्य नियन्तृत्वलिङ्गमस्ति तत्कथं * देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्य-
नियन्तृत्वमत आह प्रस्तावस्य चेति । मूलकारणस्य च ब्रह्मणः प्रस्ताव-
लिङ्गद्योतितसर्वनियन्तृत्वस्य पारपर्यङ्क्यभिमानिदेवताद्वारेणोपपत्तिरित्यर्थः ।
ब्रह्मयोनित्वेति । योनिशब्दो निमित्तार्थः । आकाशादिशब्देन देवताल-
क्षणा मुख्यार्थावधाभावात् । पञ्चम्यश्चापादानार्थास्तत्र हठतरत्वादित्याह
आकाशादीनामिति । देवतालक्षणमङ्गीकृत्याप्याह न च चेतनाना-
मिति । भाष्ये तेन तेनात्मना ऽवतिष्ठमानत्वम् इति भूतात्मतामापन्नस्यो-
पादानत्वमुक्तमिति भ्रममपनुदति स्वयमधिष्ठायेति । तत्र चान्यत्र चानु-
गतकारणरूपेणावस्थानं तदात्मना ऽवस्थानं न तु तदात्मत्वेनैव परिस-
माप्तिः । भाष्ये परमेश्वरावेशो जीवापत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति अन्तर्या-
मिभावेनेति ।

४८० । १३

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो न परिह्रियते तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते
लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्रासङ्गिक्यौ पादावान्तरसङ्गती ।

भास्करेण सिद्धान्ते स्थित्वा ऽन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छेत्यत्र
लये ऽपि भूतानां क्रमः श्रुत इत्युक्तं तदयुक्तमित्याह नाप्यय इति । तत्र
हि कार्येण कारणमनुमाप्यते न लये ऽभिधीयत इति । यत्तु यत्प्रयन्त्यभि-

* तत्र कश्चमिति २-३ पु. पा. ।

+ तादात्म्येनेति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र सप्तमे तदभिध्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदभिध्यानादेव तु

तल्लिङ्गात्सः १३ ॥

संविशन्तीति तत्र लयमात्रमुक्तं न क्रम इत्याह अप्ययमात्रस्येति । यत्र
भास्क्रेणाऽनियमः पूर्वपक्षइत्युक्तं तदप्ययुक्तमित्याह तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिः ४८० । १६
क्रमादेश नियमे सति नानियम इत्यर्थः । यत् केशवेनोक्तम् अयोग्य उत्प-
त्तिक्रमो नाप्यये भवितुमर्हति न हि नष्टेषु तन्तुषु पटस्तिष्ठन् दृष्ट इति
तदयुक्तम् । अनियमे ऽपि पात्रिकस्यायोग्यत्वस्यापरिहारात् । तत्र तदपि
स्वीकृत्याव्यवस्थितपक्षाभ्युपगमाद्वरं व्यवस्थितोत्पत्तिक्रमाश्रयणं भाष्यकार-
स्त्वनियतपक्षमुपक्रममात्रमुक्तवानिति । घटादीनां दृष्टोप्ययक्रमो विपरीतः
सम्भूतानां किमस्त्वित्याह किं दृष्ट इति । सन्निधानेत्युत्पत्तिक्रमस्यानाकाङ्क्षि-
तत्वाच्चाप्ययसंबन्ध इत्याह अप्ययस्येति । न च विपरीतक्रमस्यासन्नि-
धानं प्रमाणे ऽपि * सन्निधापितत्वादित्याह दृष्टेति । घटादौ दृष्टेनावाप्य-
नुमानोपनीतेनेत्यर्थः । श्रुत्यनुस्मरिणो ऽप्ययक्रमस्येति । उत्पत्तौ श्रुत-
स्याप्यये ऽपि संगमयितुं त्वयेप्यमाणस्येत्यर्थः । लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना
हि श्रुतिरतः श्रुतिर्नहितादपि लौकिकः क्रमः सन्निहिततर इति तेन
तद्व्याधनं युक्तम् । दृष्टेन क्रमेण श्रौतबाधे हेत्वन्तरं चाह तस्मिन् हि
सतीति । अनाकाङ्क्षामुपसंहरति तद्विरुद्धेति । तस्योपादानोपरमे ऽपि
कार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्य विरुद्धो यो विपरीतक्रमस्तस्यावरोधात्सं-
न्यादित्यर्थः । ननु विपरीतक्रमे श्रुत्यभावाद् भाष्योक्तजगत्प्रतिष्ठेत्याद्या
स्मृतिर्निर्मूलेत्यत आह एतदुपायमूलेति । उपादानलये कार्यस्यत्ययोगो
न्यायः† ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

४८१ । ११

संगतिमाह तदेवमिति । भावनोपयोगिनाविति । पूर्वाधिक-
रणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतोत्पत्तिलयशीलनं ह्यद्वैतब्रह्मध्यानापयोगीति
बुद्ध्याद्युत्पत्तिक्रमविचारो ऽपि तत्फलं यव । ननु सूत्रे विज्ञानशब्दप्रयोगात्तस्य
च बुद्धिबुद्धौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द्रियाणामुत्पत्तिचिन्ता ऽत आह अत्रेति ।

* प्रमाणेनेति २-३ पु. पा. ।

† अकाङ्क्षं विपर्ययाधिकरणं पृथक् । तत्र सूत्रम् १-विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपप-
द्यते च १४ ॥

निश्चयवती बुद्धिः संशयादिमन्मनः इति तद्वेदः । चेदित्यन्तस्य योजनया
 ४८१ । १६ पृथक्पक्षमाह तत्रैतेषामिति । आत्मानं भूतानीति च द्वितीये अन्तरान्त-
 रेण युक्ते इति पप्रथं समाम्नानात् । एतस्माज्जायतइति वाक्ये इत्यर्थः ।
 श्रुतिविरोधपरिहारेण चिन्तां संगमयति तस्मात्पूर्वेति । ननु यदि साक्षा-
 दात्मकार्याणीन्द्रियाणि कथं तर्ह्यन्नादिमयत्वं मनआदीनामाम्नायते ऽत आह
 अन्नमयमिति चेति । प्राचुर्यार्थे *मयट् । प्राचुर्यं चान्नात्मकशरीरेण मन-
 आदेरवच्छेदादित्यर्थः । अन्नमयमित्यादिलिङ्गश्रवणादिति । अन्नमयशितं
 चेधा विधीयतइति आध्यात्मिकविवृत्करणपरे वाक्ये मनसो ऽन्नमयत्वेन
 निर्द्वेणो लिङ्गदर्शनमिति । इतरथा त्विति । प्राचुर्यार्थत्वे ऽनपेक्षितं प्राचुर्य-
 मुक्तं भवेदित्यर्थः । न च तदपीति । प्राचुर्यमित्यर्थः । अन्नकार्यत्वं तु
 मनसो घटते अन्नोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्यैव दर्शितत्वादिति भूतानां
 मध्ये आकाशः प्रथमं जायतइत्युक्तक्रमः † ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
 ४८२ । ९ द्वावभावित्वात् ॥ १६ ॥

एवं तावत्तत्पदवाच्यकारणत्वनिर्णयाय भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निर-
 स्तः । इदानीमा पादसमाप्रेस्त्वंपदार्थशुद्धौ जीवविषयश्रुतिकलहो वारयि-
 ष्यते । यदीन्द्रियोत्पत्तिर्न भूतोत्पत्तिक्रममन्यथयति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तम-
 न्यथयेदिति शङ्कायां सैव नास्ति कुतः कलह इति प्रतिपादनादवान्तरसं-
 गतिः । इह जीवजनननिधनमितश्चाटुवैश्वानरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां च
 जीवनिवृत्त्यवशास्त्राणां चाविरोधः साध्यते । देवदत्तादिनाम्नो देहवाचकत्वा-
 त्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशाज् जीवजन्मशङ्का ऽत आह
 देवदत्तादीति । तन्मृत इति । तदिति तस्मादर्थः । देहेन सहात्मनाशे
 ११ । १४ आहुतादिर्विधिवैयर्थ्यात् स्याय्यात्मेति सिद्धान्तयति मुख्यत्वइति । भक्ति-
 गुणयोगः तत्सयोग इत्यन्वयः । शरीरोत्पादविनाशो स्त इति शेषः ‡ ॥

* प्राचुर्यार्थं इति २ पु पा. ।

† अत्र नयमम् अन्तराधिकारनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अन्तरा विज्ञानम-
 नसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेवाविशेषात् १५ ॥

‡ अत्र दशमं चराचरव्यपाश्रयाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-चराचरव्यपाश्रयस्तु
 स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्वावभावित्वात् १६ ॥

परापरव्यपाश्रयाधिकरणम् । आत्माधिकरणम् । छाधिकरणम् । ३१६

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

४८३ । ४

स्वर्गादिभोगाय देहनाशे ऽप्यात्मा न नश्यतीत्युक्तं तर्हि कल्पमात्रा-
वस्थाने ऽपि स्वर्गादिभोगसंभवाज्जीवः कल्पाद्यन्तयोरुत्पत्तिविनाशवा-
निति संगतिमाह मा भूतामिति । नन्वसंभवस्त्वित्यत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात्
कथं तदभिन्नजीवजनशङ्का ऽत आह परमात्मनस्तावदिति । परमा-
त्मनो जीवानामन्यत्वमित्यन्वयः । एवं हीति । क्वचित्कुत्रम्यान्यत्रानुपसं-
हारे सतीत्यर्थः । विकारभावापत्त्येति । जीवलक्षणविकारभावमापद्य
तद्रूपेण शरीरे प्रवेश इत्यर्थः । मनोमय इत्यादीनामिति । मनोमयादि-
शब्देषु श्रुतानां मनआदीनामित्यर्थः । उपाधिप्रविलयेन हेतुना उपहितस्यैव
विशिष्टस्यैव प्रविलयो न शुद्धस्येति प्रश्नोत्तराभ्याम् अत्रेव मा भगवान् मू-
हदित्यविनाशी वा अरे अयमात्मा इत्याभ्यामुपपादनादित्यर्थः । अनेक-
धेति । अविनाशी अनुच्छिन्निधर्मेति निरन्वयसान्वयनाशवराणादित्यर्थः ।
श्रुत्योपपादनादित्यधस्तनेनान्वयः । अविभागस्य चेति छेदः । अथ-
स्तादिति । वाक्यान्वयादित्यधिकरणे इत्यर्थः ॥

ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥

४८४ । १०

आत्मेवाम्य ज्योतिरित्यादिश्रुतीनां पश्यंस्वतुः शृण्वन् श्रोत्रमित्या-
दिश्रुतिभिर्जीवम्यागन्तुकज्ञानत्ववादिनांभिर्विरोधः परिह्रियते । प्रागुक्त-
जीवानुत्पत्तिहेतुम् उपादाय स्वप्रकाशत्वसाधनात् संगतिः सूत्रभाष्य-
योरेव स्पष्टा । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति तत्र स्य-
प्रकाशता । न चेवं गतार्थत्वम् । अनुत्पन्नम्यापि जीवम्याऽनित्यज्ञानत्वश्रु-
तिवशाद् ब्रह्मान्यत्वशङ्कोपपत्तेर्ब्रह्मैक्ययोग्यत्वाय जीवस्यैव स्वप्रकाशत्वं सम-
र्थते । उत्तरेण स्वाभाविकाणुत्वनिरासेन वस्तुतो महत्त्वगमाणां चैतन्या-
दीषद्बुद्धिषु साधयिष्यते । ततो ऽधिकरणत्रयेण ततो ऽपि बाहिष्ठ कर्तृत्वं
बुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मनाध्यस्तमुपपादयिष्यते । एवं ज्ञानयोग्यत्वस्य
जीवस्य ब्रह्मणैक्यम् अंशः इत्यत्र वक्ष्यते । इत्यापादसमाप्तिं संगतयः । अनि-

* छा. सू. अ. २ पा. ३ सू. ६ ।

† व्यासम् अ. १ पा. ४ सू. ११ ।

‡ अत्र एकादशम् आत्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च

त्यज्ञानत्वे युक्तिमप्याह कर्मणा हीत्यादिना । यदि* जीवानां स्वाभाविकी
ज्ञानशक्तिर्न स्यात्तर्हि इन्द्रियादिसंनिकर्षे ऽपि न जानीरन्नाकाशवन्न चैवमि-
त्याह न तु व्योम्न इवेति । ननु जीवस्वरूपे ऽस्ति विशेषः शक्तावपि
तुल्यमिति चेद् न । कार्यनियमाय शक्तेः पितृत्वादिवदसाधारण्याकल्प-
नादित्यर्थः । व्यतिरेकव्यापिपूर्वकमात्मस्वप्रकाशत्वे ऽनुमानमाह यदाग-
न्तुकज्ञानमित्यादिना । व्याख्याता एते ग्रन्था बौद्धाधिकरणे । यदुक्त-
मसति कर्मणि न चेतन्यमिति तत्राह तस्माद् वृत्तय इति । अत एव
पश्यंश्चक्षुरित्यादिषु श्रुतयो दत्तविषयाः† ॥

४८५ । ८

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अणुरिति श्रुतेरिति चेत्तरमूत्रादाकृष्याऽणुर्जीव उत्क्रान्त्यादीनां श्रुते-
रिति योजना । तच्चाचलतो ऽपीति । देहस्वामित्वं हि देहाभिमान
इत्युक्तमध्यामे । तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतो ऽपि
सत्संभव इत्यर्थः । कर्तृम्यो भवतीति भावः । फलं संयोगविभागाख्यं
ग्रयोस्ते गत्यागती कर्तृम्यभावे तयोरित्यर्थः । तयोर्व्यापिन्यसंभवादित्ये-
तन्निगमयति गत्यागती चेति । अपि सापादानेति । अपिश्वाद्यं सापा-
दाना च सतीति हेत्वन्तरसमुच्चयः । अनेन सौचश्चशब्दे व्याख्यातः ।
न केवलमिति । चक्षुषो वा मूर्ध्ना वा निष्क्रामतीति शरीरैक-
देशानामुत्क्रान्तावुपादानत्वश्रुतेरेव केवलमुत्क्रान्तिरणुत्वसाधनमित्येतदेव
न किं तु शरीरप्रदेशानां हृदयादीनां गन्तव्यत्वश्रुतेरप्युत्क्रान्तिरणुत्वसा-
धनमित्यर्थः । स आत्मा एतास्तेजस उपलक्षितभूतमात्रा भूतकार्या-
णीन्द्रियाण्याददानो हृदयं पुण्डरीकमन्ववक्रामति अवक्रामन् लिङ्गशरी-
रमनु तदुपाधिरवक्रामति प्राप्नोति उत्क्रान्तौ । सुषुप्ते तु पुनः शुक्रं शोचि-
ष्मन्तर्मिन्द्रियसमुदायमादाय जागरितस्थानमेति आगच्छतीति श्रुतेरर्थः ।

४८६ । १० इतराधिकारादिति सूत्रमयुक्तं जीवपरयोरभेदादित्याशङ्क्याह यत उत्क्रा-
न्त्यादीति ।

* यदेति १ पु. पा. ।

† अत्र द्वादश त्र्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-त्रयो ऽत एव ॥ १८ ॥

; व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. २१ ।

उद्धृत्येति । अद्यविने ऽद्यधमुद्धृत्य विभज्यमानगुन्मानमित्यर्थः । बालाददृष्टान्ते उन्मानं व्याख्यायाराददृष्टान्ते ऽपि व्याचष्टे आरागादिति* । आरागस्य तोषागमोतलोहागस्य मोषेऽपि माषा परिमाणं ४८७ । २ यस्य सो ऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुतेरर्थः । एकदेशस्यस्यापि व्यापि कार्यं न संभवतीति न व्याप्तिश्चन्दनान्ते । व्यभिचारादित्युक्ते दृष्टान्तः प्रत्यक्ष इत्युक्त्या न परिहार इत्याशङ्क्याह यस्य त्विति । शरीरैकदेशमावृत्तित्वेनाप्रमितत्वे सति शरीरव्यापककार्यकारित्वात्त्वग्भेदात्मनः सकलशरीरव्यापित्वमनुमीयत इत्यर्थः । प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेति । उक्तमार्गेण प्रतिदृष्टान्तसंभवेनेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वादिति । चन्दनदृष्टान्तस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः । शरीरैकदेशमावृत्तित्वेनाप्रमितत्वं हेतुविशेषणमभिदुम् । हृदि ह्येष आत्मेत्यादिश्रुतिभिरैकदेशस्यत्वस्य प्रमितत्वादिति परिहरतीत्याह शङ्कामिमामिति । ननुत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिरेवात्मनो ऽणुत्वैकदेशस्यत्वयोः सिद्धौ किमितीह श्रुत्यन्तरमुदाह्रियते ऽत आह यद्यपीति । सर्वथा यद्यपीयमाणं तर्हि गुरुत्वादहानानुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे क्षणस्येति ।

ननु यदि त्वक्कण्टकसंयोगस्य यावत्त्वग्व्यापित्वानज्जं दुःखं सर्वाङ्गीणं स्यात्तर्हि तद मते ऽपि जीवस्य सकलशरीरव्यापित्वात्त्वग्जीवकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वात्कण्टकतोदजनितवेदनायाः सकलशरीरव्यापितोऽप्यलम्बप्रसङ्गस्तत्राह महदल्पयोरिति । कण्टकावच्छेदकल्पिते जीवैकदेशे जीवकण्टकसंयोगो वर्तते न सर्वचेत्यर्थः । अवरुध्यते अवरुणादु । तर्हि ममापि त्वक्कण्टकसंयोगस्त्वक्प्रदेशे वर्ततेति साम्यमिति च न शङ्क्य तथा सति त्वग्जीवसंयोगस्यापि जीवानुरोधित्वापत्तेः त्वग्द्वारा सकलशरीरव्यापिवेदनापलम्बाभ्यामेन वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमिति कष्टतरप्रसङ्गादित्याह न चाणोरिति । चस्त्वर्थः । न त्वित्यर्थः । अनन्तरदोषान्नस्तारे ४८६ । २ ऽपि प्रभुतं न निर्वहेदित्यर्थः । ननु यदि महदल्पयोः संयोगो ऽन्यानुरोधी तर्हि जीवमनःसंयोगो ऽपि मनो ऽनुरोधीति न तद्द्वारा सर्वाङ्गी-

* एतदर्थे-अत्र मात्रेत्यध्याहारः इत्यधिक २ पु. । † अणिशब्दो नास्ति २-३ पु. ।

‡ एतत्प्रतीकस्याने-अत्र मात्रेत्यध्याहार इति । इति दृश्यते ३ पु. ।

§ इत्यार्हेति नास्ति ३ पु. ।

णशेत्योपलम्भस्तत्राह यद्यपीति । ननु त्वङ्मनःसंबन्धोऽपि त्वगेकदेश-
 वृत्तिः सत्यं मनोऽधिष्ठितत्वं त्वचोऽपेक्षितं* व्यापिवेदनोपलब्धौ तु त्वगा-
 ४८६ । ४ त्मसंयोगो हेतुरित्याह एकदेशेऽप्यधिष्ठितेति । न चाणोर्जावस्येत्येतद्वि-
 शोति अणुस्त्विति । तदिति । दुःखादित्यर्थः । तस्येति । जीवस्येत्यर्थः ।
 महदल्पयोऽरित्यादियन्येनोक्तमर्थं निगमयति कण्टकनोदनस्य त्विति ।
 यदुक्तं गन्धघटवयवानां परमसूक्ष्मत्वात्तद्वत्तद्वत्पादिवद् गन्धोऽपि नोपलभ्येतो-
 पलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत स्थूलस्तूपलभ्यमानो द्रव्य मुक्त्वैव गच्छति
 गन्ध इति न द्रव्यदेशत्वनियम इति तत्राह अत एव हीति । यत एव
 द्रव्यदेशत्वनियमो यत एव चैकार्थमवेतगुणानां मध्ये कस्य चिदुद्भवः
 कस्य चिन्न नेति संभवति अत एवेत्यर्थः । विषक्ताः विप्रकीर्णाः अवयवा
 यस्य तदाप्युद्भवं तथा । अतिसान्द्रेऽतिघने । न चात्रापि विप्रतिपत्तयं
 कुङ्कुममृगमदादिवच्छीतस्यशोपलम्भसमये जलावयविनो देशान्तरस्यस्यानु-
 पलम्भादेतदपि विप्रतिपन्नमिति न वाच्यम् । सर्वत्र सूक्ष्महिमकणप्रसरस्य
 कालविशेषादुपपत्तेरित्यभिप्रेत्योक्तं हेमन्ते इति । दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ।
 कालपरिवासः कालात्ययः । पर्युषितमिति यातयामे प्रयोगात् । बुद्धेरप्र-
 कृतत्वात् सूत्रगततच्छब्देन परामर्शोऽयोगमाशङ्क्याह आत्मनेति । ननु
 तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः स्वत एवाणुरात्मेति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्या-
 त्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपमिद्वेदरहमिति चात्मनो विवेकग्रहणानस्मिन्नारोपयो-
 गाच्चेति अत आह न हीति । अहमिति प्रतिभासेऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्व-
 भावस्यात्मतत्त्वस्याऽननुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः । ननु किमनवच्छिन्न-
 स्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमानस्तु तत्राह न च ब्रह्मस्वभाव-
 स्येति । तत्त्वमसीत्युपदेशाद् ब्रह्मैव जीव इत्यर्थः । बुद्धिगुणानां तेषां तस्या
 बुद्धेरात्मना सहाऽभेदाध्यासेन तदुर्मवत्त्वाध्यासः तदुर्मवानात्मेत्येवं प्रति-
 भास इत्यर्थः । एवं हेतुं समर्थं हेतुमन्तं परिमाणारोपमाह तथा चेति ।
 ४८७ । १४ माय्ये बुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्प्रायणविषयमित्याह प्रायणे
 इति । बुद्धिवियोगे चेदात्मनो मरणं तर्ह्यसत्त्वम् अथ वियोगेनावस्थानं
 तर्ह्यसंसारित्वं तथा च को दोषस्तत्राह ततरचेति । अनुब्रूयादुशूषे

साश्रये गुणत्वाद् रूपवद् यस्तयोरश्रयस्तन्मन इत्युक्ते ऽर्थान्तरतामाशङ्क्य-
न चेत् इति । स्तां तर्हि घटादेरनुबुभूषाशुश्रूषे नेत्याह न च ते इति ।
बाह्ये इति सप्रमी* ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

४८२ । १

अथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां चात्मक-
तृत्वाऽकर्तृत्ववादिनीनां बन्धमोक्षावस्थाविषयत्वेन विरोधः परिहृयते ।
क्रियाश्रयत्वे नित्यत्वप्रसङ्गादकर्त्ता ऽऽत्मेति पूर्वपक्षमाह ये सांख्याः पश्य-
न्तीति । सिद्धान्तमाह शास्त्रेति । अधिकरणं त्वध्यासभाष्ये ऽनुक्रान्तं
कर्तृभोक्तोर्भेदे शास्त्राऽऽनर्थक्यात् । भोक्तृगत्मानं यव कर्तृत्वमित्यभिधाय
क्रियाश्रयस्यानित्यत्वं परिहरति यथा चेति । चित्स्वभावत्वं चेद् भोक्तृत्वं
मुक्तावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत् कर्तृत्वमपि तद्वदविरुद्धमित्यर्थः ।
अभ्युच्चयमात्रमिति । विज्ञानशब्देन कोशरूपबुद्धेरभिधानादात्मकर्तृ-
त्वासाधकत्वादित्यर्थः । भाष्ये स्वरूपभूतोपलब्ध्यावनपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्य-
मात्मनः विषयविकल्पने त्वन्यापेक्षेत्युक्तमिति प्रतिभाति तथा च प्रकृता-
संगतिः । कर्तृत्वे हि कार्ये ऽन्यापेक्षायामपि स्वातन्त्र्यमुपपादनीयमतो
व्याचष्टे नित्यचैतन्येति । उपलब्धौ विषयावच्छिन्नचैतन्ये ऽन्योपलब्ध्य-
नपेक्षत्वमात्मनः चैतन्यात्मकत्वादुपलब्धिहेतूनाम् इन्द्रियादीनामपि विष-
यप्रकल्पने ऽवच्छिन्नोपलब्ध्युत्पत्तावुपकरणमात्रत्वं न स्वातन्त्र्यव्याघात
इति भाष्यं योज्यम् । ननु कथं बुद्धेर्न करणशक्तिः कल्प्यते सा तु कथं
किं त्वन्यदस्ति तस्याः साधारण कारणमतः कथं शक्तिविपर्ययस्तथाह अवि-
पर्ययाय त्विति । तर्हि सेवास्माकमात्मा स्यादिति नाम्नि विप्रतिपत्तिर्न त्वयं ४८४ । ५
इत्यर्थः । पातञ्जले धारणादीनि लक्षितानि । देशवन्ध्याश्चतस्र्य धारणा* ।

* अत्र त्रयोदशम् उत्क्रान्तिगत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १४- उत्क्रान्तिगत्या-
गतीनाम् १९ स्वात्मना चोत्तरयोः २० नाणुरतच्छ्रुतेरिति चैवतराधिकारान् २१
स्वशब्देनामानाभ्यां च २२ अविरोधगन्तव्यत २३ अर्थम्यतिवैशेष्यादिति चैवा-
भ्युपगमादृष्टि हि २४ गुणाद्वा लोकवत् २५ व्यतिरेको गन्धवत् २६ तथा च दर्श-
यति २७ पृथगुपदेशात् २८ तद्गुणसारत्वात् तद्गुणवद्देशः प्राज्ञवत् २९ यावदात्मभा-
वित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ३० पुंस्त्वाद्विशेष्यस्य सतो ऽभिध्यक्त्ययोगात् ३१
नित्योपलब्धिप्रसङ्गा ऽन्यतरनियमो वा ऽन्यथा ३२ ॥

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकादिदेशेष्वन्यस्मिन्वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्धो
धारयेत्यर्थः । तच्च प्रत्यक्षैकतानता ध्यानम्* । तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य
प्रत्ययस्य स्वरूपप्राप्तःकरणं ध्यानमिति । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-
मिव भवतीति समाधिः† । ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं ध्येयस्वभावावेशात्
प्रत्ययात्प्राप्तेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति तदा समाधिरित्युच्यते ।
अयमेकैव संयमः‡ एकविषयाणि चैषां साधनानि संयम उच्यते इति । तच्च कथं
भाष्यकारेण श्रवणादीनां समाधित्वमुच्यते ऽत आह संयममुपलक्षयतीति ।
वाक्यमुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकत्वाच्च श्रवणमननयोर्धारणात्वं दर्श-
नस्य साक्षात्कारस्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूपशून्यमिव भवतीति
समाधित्वम्॥

४६४ । १५

यथा च तदोभयथा ॥ ४० ॥

ननु यद्युपाधिमन्तरेण कर्ता ऽऽत्मा तर्हि मुक्तावपि कर्म कुर्यादित-
रथा कथं कर्तृत्वमस्य स्वभावः स्यात्तथा च न मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह
न च मुक्त्यभावेति । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं हि मोक्षो ब्रह्म च ज्ञानं सत्यं
ज्ञानमिति श्रुतेः । ततश्च ज्ञानात्मत्वमसत्यपि विषये मोक्षे स्यात् कर्तृत्वं
तु ब्रह्मस्वभाव इति न श्रुतम् । अतः क्रियावेशादेव लोकवद् दृष्टव्यं॥ क्रि-
याभ्युपगमे च मुक्तिव्याघात इति प्रतिबन्दीं परिहरति नित्यशुद्धेत्या-
दिना । नित्योदासीनत्वे हेतुः कूटस्थेति । तच्च प्रमाणम् असकृ-
दिति । सम्भवति क्रियावेशे इत्यनुषङ्गः । ननु क्रियावेशाभावे ऽपि
तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह तस्य चेति । त-
त्सिद्धयर्थमिति । क्रियायोगविषयशक्तिसिद्ध्यर्थम् । तद्विषयस्तस्याः शक्तेर्वि-
षयः । उपाधिमन्तरेण क्रियायोगश्चेत्तर्हि स स्वरूपं स्यात् स्वाभाविको वा
धर्मः अर्नोरवैषाढ्यं तन्नाशे आत्मनाशः स्यादित्याह तथा सतीति ।
स क्रियावेश स्वभावो यस्य स आत्मा तथा स्वभाविनि सति स्वभावो

* पातञ्जलयोगसू. पा. २ सू. ३ । † योगसू. पा. २ सू. ३ । ‡ पातञ्जलयोगसू. पा. २ सू. ४ ।

॥ अत्र चतुर्दश कर्त्रधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ३३
विहारोपदेशात् ३४ उपादानात् ३५ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेद्विदशत्रिपर्ययः
३६ उपलब्धिवदनियमः ३७ शक्तिविपर्ययात् ३८ समाध्यभावाच्च ३९ ॥

॥ एकत्वमिति ३ पु. पा. ।

ऽपि सन्नेव भेदाऽभावादित्यर्थः । भावनाशप्रसङ्गः स्वभाविन आत्मनो
नाशप्रसङ्गः । ननु मुक्तावपि क्रियायोगो ऽस्तु कथमात्मनाशापत्तिरत आह
न च मुक्तस्येति । मुक्तस्य नास्ति क्रियायोग इति यस्मादतो भावनाशप्रसङ्ग ४८५ । १०
इति योजना । मुक्तस्य क्रियायोगाभावे हेतुः क्रियाया इति । फलितमाह
न विगलितेति । परमार्थशक्तिवादिनां मते दूषणमह शक्तशक्त्याश्रये-
ति । शक्तमाश्रयत्वेनाश्रयते शक्यं विषयत्वेनेत्यर्थः । शक्त्यहण दृष्टान्तार्थम् ।
उक्तमभिप्रायमिति । ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कर्तृत्वमितीममित्यर्थः ।
तन्नानि विवक्षितविवेचनेन साम्यमुक्त्वा सर्वथैव समं दृष्टान्तमाह यथा
ऽऽत्मा चेति । यः प्रेरयति स पाग्यादिभिरेव प्रेरयतीति । नियोगेन नि-
यमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगः तस्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः । अपेक्षितोपायो
भावना पुरुषप्रवृत्तिस्तत्परमित्यर्थः । नन्वतत्परादपि देवताविग्रहादिवत् कर्ता
प्रतीयतामत आह तस्मादिति । यदन्याधीनमपि स्वातन्त्र्यवाचिनी कर्तृ-
विभक्तिस्तर्ह्येतिप्रसङ्ग इत्याह ननु यदीति । भाष्ये कर्तृत्वमात्रम्येवाहङ्का-
रोपाधिना ऽऽत्मन्यध्यस्तत्त्वनिषेधः प्रतिभाति तथा चाध्यापभाष्येण वि-
रोध इत्याशङ्क्य चैतन्यकर्तृत्वस्य तथाविधत्वेन निषेध इत्याह नदेवमिति ।
शरीरादि यथा म्यकर्मकक्रियायाः कर्तृ न भवत्येवं बुद्धिरपि म्यकर्मकवतन्य
न कर्त्रीत्यर्थः । बुद्धेः कर्त्तव्यं उपलब्धिः क्रिया यदि भवेदित्यर्थः । उन-
रमपि भाष्यं बुद्धेश्चैतन्यं प्रति कर्तृत्वे सत्यात्मत्वापत्तौ तन्निषेधार्थमन्याह
यदा चेति । ननृपलब्धेर्नैत्यत्वानम्यां यदि न कर्त्तव्यं बुद्धिर्माह न कर-
णमपि म्यातथा च बुद्धेरुपलब्धिः करणत्वप्राप्तिबाध इति शङ्कते तत्किमि-
दानीमिति । चैतन्यव्यञ्जकवृत्तौ बुद्धेः करणत्वं तदुपहितस्य चात्मनः
कर्तृत्वं तथा च न प्रसिद्धिबाध इति परिहरति किं तु चैतन्यमेवेति ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४९ ॥

४८६ । ८

एष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां विधिश्चुत्यादिभिर्विरोधमन्देहे संगतिगमं पूर्व-
पक्षमाह यदेनदिन्यादिना । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वयोग्यतामङ्गीकृत्य प्रव-
र्तकान्तरस्य निरुद्धत्वाद्द्वैपर्य्यमुक्तं तत्र प्रवर्तकत्वमेवेश्वरम्या । युक्तं विषमं

* अत्र पञ्चदश तर्काधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यथा च ततोभयथा ४० ॥

+ यत्र तस्येति २ पु. पा. ।

सृजते। रागादिमत्त्वप्रमङ्गात् । ननु कर्मापेक्षत्वाददोष इति तच्चाह
न चेश्वर इति । ननु नेश्वरो धर्मादितन्तः प्रवर्तयति किं तु कर्ण-
येति तच्चाह स हि स्वतन्त्र इति । अत्यन्तपराधीनं प्रति न विधि-
रित्यत्र दृष्टान्तमाह न हि बलवदिति । श्वभ्रं गर्तम् । विधौ प्रतिषेधे*
चेश्वर एव नियोज्य इति भ्रमं व्यावर्तयति स्थानइति । पूर्वोक्तदोषप्र-
सङ्गश्चेति भाष्यं पूर्वपक्षायसरोक्तदोषपरत्वेन व्याचष्टे कृत्तनाशेति† ।

५०१ । ४

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि-
त्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोधसंदेहे पूर्वच जीवनियन्तेश्वर इत्यु-
क्तम् इदानीं स ईश्वर आक्षिप्य समर्थतइति संगतिमाहेति दर्शयति
अवान्तरिति । भाष्ये स्वामिभृत्यवत् संबन्ध इति न पूर्वपक्ष उक्तः ।
तथा सति तद्वन्नियन्तृनियन्तव्यत्वसंभवात्पूर्वोक्ताक्षेपरूपसंगत्यसिद्धेरतो
विरोधैकशृङ्गप्रदर्शनम् । अत एव टीकाकारो न ब्रह्मैकमद्वयमिति ब्रह्मा-
भावेन पूर्वपक्षमुपसंहरिष्यति । जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाभ्युपगमादिति
भाष्ये उत्पादोत्पादकत्वमुक्तमिति भ्रमं व्युदस्यति उपकार्येति । निश्च-
यहेत्वाभामेति । अभेदश्रुतिषु सतीषु भेदो निश्चेतुं न शक्यते इत्या-
भासत्वमत गच्छेत् शृङ्गं दर्शयतिमिथ्यर्थः । विरोधाद्घाटनाय शृगान्तरं दर्श-
यति न च ब्रह्मेति । भेदे इति छेदः । उभयीनां श्रुतीनामविरोधमाश-
ङ्काह न चैताभिरिति । न च युज्यतइत्युपरितनेनान्वयः । ननु जीवा-
नामीश्वरांशत्वसिद्धावपि नेश्वरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैरविशे-
षादित्याशङ्काह निरतिशयेति । अधिष्ठाने ऽतिशयाऽनाधायिन्यो जीवा-
श्रया अविद्या निरतिशयाः ताभिर्विषयीकृतत्वाद् ब्रह्मणस्ता उपाधित-
योक्ताः । निरतिशया उपाधिसंपत् सा यस्य स विभूतियोगस्तथोक्तः ।
विभूतेरनवच्छिन्नरूपस्य योगो घटनं तेनेत्यर्थः । अविरोधवादाह

* विधिप्रतिषेधेतिरिति २-३ पु. ।

† अत्र बोद्धव्यं परायणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्र २-परान्तु तच्छ्रुतेः ४९ कृतप्रयत्ना-
पेक्षस्तु विहितप्रतिपिदुर्वैषम्यादिभ्यः ४२ ॥ ; चेतनजायतेति ३ पु. पा. ।

तस्मादिति । यदुक्तमीशिवीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह तत्र भेद इति ।
 प्रमेयाऽपूर्वत्वलक्षणतात्पर्यलिङ्गादद्वैतश्रुतिर्बलीयसीत्युक्तोपक्रमादौकह्युद-
 व्याह* येन चेति । यदुक्तं ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग ५०२ । १२
 इति तत्राह यथा च दर्पणापनयइति । दर्पणस्यापगमे तत्तत्त्वं मुख-
 प्रतिबिम्बं बिम्बभावेनावतिष्ठते न तु प्रतिबिम्बान्तररूपेण यद्यपि बिम्ब्या-
 त्मतामापन्नं तत्र तद्रूपेण कृपाणे प्रतिबिम्बितं तथापि बिम्बप्रतिबिम्बयोर-
 वदातत्त्वश्यामत्वाद्व्यवस्थानानन्दमसांकर्यमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह
 एवमिति । जीवे ब्रह्मभाव यत्र न जीवान्तराणितिरित्यर्थः । भाष्योदाह-
 तस्मृतौ सप्रदशकपदं व्याचष्टे सप्रदशेति । निश्चयः संशयश्चेति वृत्ति-
 भेदमात्रेण । ननु प्रवर्तयितुः स्वामिनो ऽभिमतोपाय इति मत्वा प्रवृत्तेभृत्ये
 पुनरहिताशङ्कया सहसा निवृत्तौ । स्वामिनो ऽनुज्ञा प्रवृत्तप्रवर्तनी सा च
 प्रवर्तयितुः स्वामिनो ऽभिप्रायानुरोधिनी न वेदे संभवति तत्कथमनुज्ञेति
 सूचनिर्द्वेगस्तत्राह विधिरिति । ऋत्वर्थागामिति । ऋत्वर्थग्रहणं
 पुरुषार्थं फलकामनया सामान्यतः प्रवृत्तस्य प्रवर्तको विधिरनुज्ञा ऽपि
 म्यादिति शङ्कां वारयितुम् । अपि च पुरुषार्थे ऽपि सामान्यतः प्रवर्ततां
 गोदाहनादिसाधनविशेषनिष्पन्ने पश्चादर्थो विधितः प्रागप्रवृत्त इति नानुज्ञा
 संभवतीत्याह पुरुषार्थे ऽपीति । ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहादा-
 त्मसंबन्धत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आह अस्यामिति । भ्रान्ताविषय-
 मिथ्यातादात्म्यं संबन्ध इति कथयितुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोक्त्यन्तरका
 इत्यर्थः । यदि देहात्मनोर्मिथ्या तादात्म्यं संबन्धस्तर्हि देहव्यतिरेकक्षम्य स
 नास्तीति देहसंबन्धनिमित्तविधिनिषेधौ ब्रह्मविद इव न स्ताम् । न चा-
 निष्ठप्रमङ्गः । देहव्यतिरेकविद एव नियोज्यत्वादित्याह व्यतिरेकदर्शिन ५०४ । ३
 एवेति । अस्थिस्नायुमज्जात्वङ्मांसशोणितानि पट् कोशाः । तत्कृतं पाद्भ्यागकं
 स्थूलशरीरम् । तन्मार्वाविवेकिना ऽपि सूक्ष्मदेहविवेकाभावात् देहमवस्थ-
 भाव इति विधिगोचरता । (निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतामात्रं त्कारिणस्तु न विधि-
 गोचरता)† । न च यथेष्टवेष्टा तथाविधाभिमानाभावादित्यर्थः । अभिमाना-

* इत्याहेति ३-३ पु पा ।

† अप्रत्ययमिति ३ ३ पु पा ।

‡ ( ) प्रतदन्ताता यत्र नोपायान् १ पु

भासन्तु न स्वैरवेष्टाहेतुः सत्त्वबोधाग्निदग्धत्वादित्यर्थः । उक्तं हि
वार्तिककारैः ।

उत्पन्नात्मप्रबोधानामात्माविद्या तदुद्भवम् ।

सम्यग्ज्ञानाग्निना नित्यं दह्यमानं प्रजायते ॥ इति ।

भाष्ये साक्षात्प्रत्येकमात्मनः सुखादिसंबन्धमङ्गीकृत्य सर्वेषां तदी-
यसुखादिसंबन्धश्च आपादितः । तत्र निर्विशेषस्य न संबन्धो ऽपीत्याह
यादृश इति । आत्ममनःसंयोगस्य सर्वात्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य स्वस्वामि-
संबन्ध आत्मविशेषेणासाधारण इत्युक्तम् । इदानीमात्ममनःसंयोगो
[०४ । १५ ऽप्यसाधारण इत्याह न चेति । आत्मना सह मनसो यः संयोगस्त-
स्येकत्वे ऽपि मनसः प्रतिसंयोगिनामात्मनां भेदेन भेदादाश्रयभेदेन हि
संयोगो भिद्यते घटेन सह षट्कुड्यसंयोगवदित्यर्थः । यद्यदृष्टानियमेन
न वैशेषिकमतं दृष्ट्यं कथं तर्हि दृष्ट्यमत आह तस्मादिति । अदृष्टहेतु-
कमनःसंयोगो यद्वैकस्यात्मनस्तदैव सर्वेषामात्मनां तेन मनसा संयोगः
स्यात् तेषां व्यापकत्वात् ततश्च प्रत्यात्मं संयोगभेदे ऽपि हेत्वविशे-
षाददृष्टनिष्पत्तिस्तुल्या स्यात् तत्कृताश्च स्वस्वामिभावाः सर्वात्मनां
स्युरिति कुतस्तत्कृताभिसंध्यादिव्यवस्थ्यासिद्धिरिति केचित्कारेण सूचितम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपाद-

शिष्यभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे	आदितः
अधिकरणानि १०	७८
सूत्राणि ५३	२६९

* २ सांख्यादिति २ ३ पु. पा. ।

† अत्र सप्रदणम् अंगधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ११-अंशो नानाव्यपदेशाद-
न्यथा नापि द्वागकितवादित्वमधीयतणके ४३ मन्त्रवर्णान्त्र ४४ अपि च स्मर्यते
४५ एकाशाद्विज्ञेय परः ४६ स्मरन्ति च ४७ अनुज्ञापरिहारो देहसंबन्धाज्ज्याति-
रादिवत् ४८ अमन्ततत्त्वाव्यतिरेकः ४९ आभास एव च ५० अदृष्टानियमात् ५१
अभिसंध्यादिव्यपि चैवम् ५२ प्रदेशादिति चैवान्तर्भावात् ५३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

५०५ । २१

विषयधिकरणेन* गतार्थत्वमाशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादिना । सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्तस्य सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिश्च तथोक्ता । ताभ्यां विरोधादित्यर्थः । कस्मिन्सति† सर्ववेदनमित्यपेक्षायां ब्रह्मवेदने इति पश्चात्संबन्धनीयम् । अन्यथानयनप्रकारमिति । अथान्तरप्रनयाभिप्रायमित्यर्थः । ये पुनरापुं इत्यधिकरणे ऽप्यपामाप एवेदमग्रश्रुतिरिति प्रलयकाले सद्भावश्रवणादनुत्पत्तिरिति पूर्वपक्षयित्वा तस्यावान्तरप्रनयपरत्वेन सिद्धान्तयां बभूवुः तेषां मतेन पुनरुक्तिः । अस्माभिस्त्वतिदेशत्वेन तद्वाख्यातम् । ननु भाष्ये कथमनाम्नानात् प्राणानामनुत्पत्तिनिश्चयः । न खनु प्रमाणाभावमात्रं प्रमेयाभावव्याप्तिम् पुराणनगरनिहितनिधिष्वदशनादत आह शब्दैकेति । महाभूतशब्दो ऽस्मदादनुपलभ्योत्पत्तिक्रपडार्थशः । तथा च प्राणानामपि संग्राहको महाभूतोत्पत्तेः प्रतिपादकः शब्दो यच्च महाभूते प्राणलक्षणे निरर्तते तच्च तस्या उत्पत्तेः प्रमाणाभावेन तदभावः तस्या उत्पत्तेरभावः प्रतीयते इत्यर्थः । चैत्यवन्तं तत्कर्म तस्य चैत्यस्य करणं निष्पादनं तयोर्दुर्मताया यथाशब्दाभावाच्चित्तिरित्यर्थः ।

अश्वेति । शेषलक्षणे स्थितम् । टोषान्विष्टिर्लौकिके म्याच्छाम्यादि ५०६ । १ वैदिके न टोषः स्यात् ॥ । वरुणो वा णं गृह्णाति यो ऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान्यारुणान् निर्वपेदित्यत्र टातुरिष्टिरित्युत्तराधिकरणे** म्याम्यति ततो दानार्जमिनेष्टिः । सा किं लौकिके ऽश्वदाने वैदिके वेति संदेहे न तु लौकिके ऽश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति । रागप्राप्रप्रतिग्रहस्याविहितत्वेन वैदिकत्वासंभवात् । तच्च टोषार्जघातार्थव्यादिष्टेर्दोषस्य च न केमरिणो ददानांति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदानस्य संभ-

* व्याससू. अ. २ पा. २ सू. १ ।

† तयोर्लौकिके इति १ पु. पा. ।

‡ सतीति नास्ति ३ पु. कस्मिन्सति २ पु. । { व्याससू. अ. २ पा. ३ सू. ११ ।

॥ कस्मिन्सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३४ । * कस्मिन्सू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६-३७ ।

वात् । षोडशरीके ऽश्वमहसं दक्षिणेत्यादिविशेषविधिविहिते तु वैदिके ऽश्वदाने सामान्यनिषेधाऽनवकाशेन दोषाऽप्राप्यैर्लौकिके ऽश्वदाने इष्टिरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अर्थवादो ऽनुवादानस्माद्यज्ञे प्रतीयते* । न तावद्यथा-
श्रुति जलोदररूपवस्त्रगृहदोषो लौकिके ऽश्वदाने सति भवतीति प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते । न चानेन दाने दोषः । तन्निर्घातार्था चेष्टिरिति वदतो वाच्य-
भेदात् । न च वृणातीति व्युत्पत्त्या वस्त्रगृहदोषो निषेधातिक्रमकृतदोषम-
नुवदतीति युक्तम् । तथा सति प्रसिद्धित्यागात् । तत्यागे च वैदिके ऽपि दाने ऽश्वत्यागजन्यदुःखेन वृणातीति भवति वस्त्रगृहदोषः । तस्मात्प्राप्तस्या-
नुवादको ऽर्थवादो ऽयम् । ततो यज्ञसंबन्धिनि दाने इष्टिरिति । ततः कर्मत्यागः कर्तव्यं चिन्ता । तत्र अचोदितं च कर्मभेदात् । दातुरचोदि-
तमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति तस्य प्रतियहोषा भेदाद् विशेषणादिति ।

सिद्धान्तस्तु सा लिङ्गादात्विजे स्यात् । ऋत्विजामयमित्यात्विजो यजमानः तस्मिन्नेष्टिः स्यात् । प्रजापतिर्वस्त्रगृहाऽश्वमनयदित्युपक्रमे दातृकीर्तनाद् लिङ्गादुपक्रमाधीनत्वाच्चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारस्य । प्रति-
गृह्णातीति च प्रतियहकर्तृत्वमुच्यते । दाता ऽपि प्रतियहं करोति सं-
दानप्रेरणादिना । अतः प्रतिगृह्णातीति दातृत्वमिष्टिर्दत्तमिति । पानव्यापन्नं तद्वत् । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेद् श्यामाकं सोमवामिन इति श्रूयते । तत्राश्वप्रतियहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षवद्भौकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य घमने यागइन्द्रियेण वीर्येण व्यर्धते यः सोमं वमतीति दोषाद् वमननिमित्तेन्द्रियशेषस्य दर्शनात्त वस्त्रगृहदोषदप्राप्तिरित्यधिकाशङ्का । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतीतेर्जातत्वाद्घमने ऽपि न दोष इति । सिद्धान्तस्तु लोके धातुसाम्यार्थत्वाद्घमनस्य तज्जन्येन्द्रियशेषस्य धातुसाम्यकरत्वात्त दोषता वेदे तु मा मे वाङ्नाभिमिति गा इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्घमने कर्म-
वैगुण्यादोष इति ।

* जैमिनिमू. अ. ३ पा. ४ सू. ३५ । प्रतीयतेति १ पु. पा. ।

† युक्तमिति नास्ति ३ पु. ।

‡ जैमिनिमू. अ. ३ पा. ४ सू. ३६ ।

§ जैमिनिमू. अ. ३ पा. ४ सू. ३७ ।

॥ जैमिनिमू. अ. ३ पा. ४ सू. ३८ ।

अग्निसाधनेति । अग्निश्चितो ऽग्निः तत्साधनानि शर्करादीनि । ५०६ । १३
अधिकारिपुरुषः स्रष्टा । तस्मादिति । प्राणा अपि नभोवद् ब्रह्मणो
विकारा इत्युपरि संबध्यते । भूयसीनां प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मविज्ञानात्स-
र्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य प्राणसृष्टिपरस्य प्राणा व्युत्प-
त्तीत्यादेरनुग्रहाय तदीयान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरूपज्ञार्थेति योजना ।
उपवासवाची योषधशब्द इति बौद्धाधिकरणे* उक्तम् । तत्त्वान्तरतयैषा-
मनुत्पत्तिरास्थेयेति । अविद्यादिवदनाद्यध्याससिद्ध्ये साक्षिणा ऽव्यवधानात्
सुषुप्ते ऽप्युपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्सामान्यादिति । अन्नादीनां हासे
हासादृष्टौ वृद्धेर्हि मनआदीनामन्नादिमयत्वं श्रुत्याच्यते तदिन्द्रियान्त-
राणामपि तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां विषये यावु-
पक्रमोपसंहारौ तत्पर्यालोचनया हेतुना उक्तैव सृष्टिदृष्टिरित्यन्वयः । ॥

सप्रगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

५०७ । १८

पूर्वपक्षे सप्रभ्यः प्राणैभ्यस्त्वम्पदार्थस्य धिवेको ज्ञातव्यः । सिद्धान्ते
एकादशभ्य इति प्रयोजनम् । ग्रहत्वेनेत्यस्य व्याख्यानं बन्धननेति ।
रागोत्पादनेनेन्द्रियार्कषकत्वाद् विषयाणामतिग्रहत्वम् । प्राण इति प्राणेन्द्रियं
लक्षणयोच्यते । अपान इति च गन्धः । अपानेन गन्धलक्षणायां हेतुं
श्रुतिरेवाह अपानेन हीति । अपश्यासेनेत्यर्थः । अधिष्ठानेनाप्नोति ।
इन्द्रियाणांति शेषः । स्पर्शानां त्वगेकाग्रनमाश्रयः ग्राहकत्वात् । ननु
शोषणयाः प्राणाः सप्रेत्युक्ते ऽर्थादगिरम्याः प्राणा अन्ये मर्त्ताति गम्यते ऽत
आह ये समेति । नेह शोषणयान् प्राणानुद्दिश्य सप्रत्वं विधीयते ऽन्यतो
ऽवगमाद् अनुवादत्वापत्तेः । किं तु शोषणयान् सप्र श्रोत्रादीनुद्दिश्य प्राणत्वं
तथा च प्राणान्तरस्य व्यावृत्तिः फलमित्यर्थः । नन्वपृथ्वादिमन्थ्या अपि
प्राणेषु श्रूयन्त न च ताः सप्रत्वे अन्तर्भवन्ति अतर्भवन्ति तु तामु सप्र-
त्वमतः कथं सप्रसंख्यानियममन्त्राह यद्यर्पानि । इह रूपोपलब्ध्यादिकार्य-
वशादनुमानानुगृह्णतेकादशत्वयुत्येकादशेन्द्रियाणांति सिद्धान्त्यते तदयुक्तं

* व्यासम्. अ. २ पा. २ अधि. ५ ।

+ अत्र प्रथमं प्राणोत्पत्त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-तथा प्राणाः १ गौतमसं-
भवात् २ तत्प्राक्क्रुतेरव ३ तत्पर्यकत्वाद्वाचः ४ ॥

श्रुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यागङ्गाह यद्यपि श्रुतय इति । श्रुतीनां परस्परविरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्बुदासेन तात्पर्यनिर्णययानुमानाऽनुसरणमित्यर्थः ।

५०६ । १८ सुवेणेति । प्रमाणलक्षणे स्थितम्* । अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्† । सुवेणावद्यति स्वधितिना ऽवद्यति हस्तेनावद्यतीति श्रूयते । स्वधितिरुभयतोधारः क्षुरः अवदानं चास्ति द्रवाणामाज्यादीनां संहतानां च मांसादीनाम् । तच्चाऽविशेषश्रवणादनिगमे प्राप्ते राट्ठान्तः । अशक्यार्थविध्यसंभवाद्विधिरेव यथासामर्थ्यं विधेयं व्यवस्थापयति । शक्तश्च सुवे द्रवस्यावदाने स्वधितिर्मांसस्य हस्तश्च पुरोडाशस्य । तस्मादर्थोत्सामर्थ्यात्कल्पनाव्यवस्था । सामर्थ्यस्य योग्यतारूपस्य बाधकैकदेशत्वादिति ।

मननात् । संगण्यदिरूपविचारकरणादित्यर्थः । भेदे प्रमाणाऽभावादिति । चक्षुष इव शब्दोपलब्धौ वृत्तिमन्मनसो ऽध्यवसायादिकार्ये व्यतिरेकाऽनवगमादित्यर्थः । अवयुत्यवादेनेति । न तावत्सप्र वै शोषणयाः प्राणा इति श्रुतिरज्ञातार्थबोधनपरा सप्रभिधूषयति सप्र वै शोषणयाः प्राणाः शिर गतयत्तस्य यदुभ्या शोषणेव यत्तस्य प्राणान्दधातीत्युखाधूपनस्तुतिपरत्वात् । सप्रभिर्वसवस्त्वा धूपयन्त्वित्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ततः प्राणान्तरव्यावृत्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इत्यनुवादमव तद्यापि सदनुवाद इति विशेषः । गकं वृणीतइत्यत एव प्राण इत्यत्र व्याख्यातम् । पूर्वयोजनायां हि गतेरित्यस्यावगतेरिति क्रिया योजना । श्रुत्यन्तरगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदविषयकत्वकल्पनाक्रमः । ये सप्र तयव प्राणा ५११ । ३ इति योजनायां परिसंख्यापत्तिरिति व्याख्यानान्तरमाह इयमपरिति । अस्मिन् व्याख्याने प्राणानां सप्रत्वं नावधिपते पूर्वस्मादविशेषापतात् किं तु सन्त्वन्ये प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सप्रानामेवेति सप्रैव प्राणा इति भाष्ये च उत्क्रामन्तीत्यध्याहार्यम् । प्रयोजनं तूत्क्रामनामेव प्राणानां सर्वदेहानुयायित्वेन बन्धकत्वादध्यात्मधिदैविकोपासनेषु सप्रानामुपास्तिः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते त्वेकादशानामिति ॥

* अभिहितमिति ३ पु. पा ।

† जर्मनिमू. अ. १ पा. ४ सू. ३० ।

‡ व्याससू. अ. २ पा. ३ । सू. २३ ।

§ अत्र द्वितीयं सप्तगन्धधिरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ५

हस्तादपस्तु स्थिते ऽनो नैः ३१ ॥

प्राणानुत्थाधिकरणम् । प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् । वायुक्रियाधिकरणम् । ३३३

अणवश्च ॥ ७ ॥

५११ । २०

एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता सा न मुष्या तेषां व्यापित्वादिति सङ्गतिगर्भे पूर्वपक्षमाह अत्रेति । वृत्तिः अभिव्यक्तिः । दूनस्य परित-
प्रस्य । अहंकारस्य व्यापित्वमपिदुम् आध्यात्मिकाहंकारस्याहंप्रत्ययेन
परिच्छेदप्रतिभासादाधिदैविक्रयपकाहंकारमद्भावे च नास्ति प्रमाणम् इन्द्रि-
याणां तत्प्रकृतिकत्वं तु षण्दसुत्तमम् व्यापित्वं तु तेषां प्रतिज्ञातुमश-
क्यमसंभावितत्वादित्याह यदीति ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

५१२ । १३

पादाद्यधिकरणन्यायो ऽवातिदिश्यते । ज्ञातेषु दक्षुगटिषु तद्वापा-
रात् प्राणस्य भेदविन्ता वन्तमाणा सुकुरेति तदनन्तरमनतिदणः । आनीदि-
त्यस्य महाप्रलयविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नामदामीदिनीति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

५१३ । ३

संगतिमाह संप्रतीति । उत्पत्तिचिन्तानन्तरमुत्पद्यमानस्वरूपं
निरूप्यतइत्यर्थः । प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे वायुमात्रादिन्द्रियमात्रं त्वपदा-
र्थस्य विवेकः कार्यः । सिद्धान्ते प्राणादपीति भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव
प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुक्त्वा सांख्यप्रसिद्धकरणव्यापारः प्राण इति पदान्तर-
मुक्तं दृढश्रौतपक्षव्यतिरेकेण स्मानपक्षोपन्यासवैयर्थ्यादत्र आह अथ
चेति । छान्दोग्ये ऽध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति उपक्रम्य मनआख्यब्र-
ह्मणो वाक्प्राणश्चक्षु आचैः पादैः श्चतुष्पान्त्रमुक्तम् । वागादिभिर्ह मनः
स्वविषयेषु प्रवर्तते गौरिव पादैस्तत्र प्राणा गर्वात् ब्रह्मणो वागाद्यपेक्षया
चतुर्थः पादः स च वायुना ऽधिदैविकेन भाति अभिव्यक्ता भवति
तर्पति च स्वव्यापारे उदञ्छतीत्यर्थः । पदभाष्ये इन्द्रियप्रकरणाद् प्राणे-
न्द्रियं प्राण इति व्याख्यातम् । अथ तु प्राणशब्दश्रुतिवशान्मुष्यः प्राण
इति । एतद्विरोधादिति । गतयोर्भेदाऽभेदव्यवयोरिदं आदिन्यर्थः । किं
श्रुती हातव्ये नेत्याह कथं चिदिनि । त्वया ऽपि हि वायुप्राणयोः स्वरूपा-

* अत्र तृतीय प्राणानुत्थाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ अणवश्च ७ ॥

+ अत्र तृथ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-श्रेष्ठश्च ८ ॥

‡ कार्य इति नास्ति २-३ पु ।

§ मनआख्यं ब्रह्मणीति ३-३ पु. पा. ।

५१३ । ८ भेदमाश्रित्याभेदश्रुतिः श्रुतितद्वृत्ताभिप्राया च भेदश्रुतिरिति व्याख्यातव्य-
मित्यर्थः । तर्हि किं वायुरेव प्राणाः ऽस्तु तदपि नेत्याह इति समान्येति ।
यदा तु श्रुती व्याजितव्यां तदा करणव्यापारपरतया ऽपि कथं विच्छेदयोग-
जने । शक्यते हि करणव्यापारे चननाग्रवाची वायुशब्द उपचरितुम् । तथा
चाऽभ्यनस्वार्थस्मृतिबलात्करणवृत्तिरेव प्राण इत्यर्थः । स्यादेतत् । गत-
म्माज्जायते प्राणा मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादौ करणेभ्यो ऽपि पृथक् प्राणः
स्वतन्त्रवदुपदिश्यते स कथं करणव्यापारमात्रः स्यादेतो ऽत्रापि समः
श्रुतिविरोध इत्यत आह न चात्रापीति । अस्ति तावदश्रुतितद्वृत्ताभेदः ।
यस्तु स्वतन्त्रवद्विद्वेशः स जीवनाय करणवृत्तेर्देहस्थित्युपयोगित्वेन प्राधा-
न्यमभिप्रेत्येत्यर्थः । मा भूदनेकसाध्यो गुण एकस्मात्क्रिया तु किं न स्या-
दत आह न चेति । विपृयो बाहकाः । प्रत्येकवृत्तित्वे च प्रसीन्द्रियं प्राण-
भेदप्रसङ्गः । यदि मन्येत नान्केन्द्रियश्रुतिः प्राणा यतः प्रत्येकमिलितविक-
ल्पावकाशः किं तु त्वङ्मात्रवृत्तिरिति तत्राह न च त्वगिति । न ते
तदनुगुणा इति । तदुपरमे ऽपि सुषुप्तौ प्राणदर्शनादित्यर्थः । वायुभेद
इति । वायोः परिणामरूपकार्यविशेष इत्यर्थः । मंहन्तत्वादिति । सत्त्वा-
दिगुणमहतिरूपत्वादित्यर्थः । गतञ्च सांख्यदृष्टोक्तम् । सिद्धान्तमाश्रि-
त्याह अचेतनत्वादिति । गमिहेतुभिः पुरुषार्थत्वं पुरुषं प्रति शेषत्वं
ततश्च तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । धारणादीति । धारणं मेधा । मिथ्याज्ञा-
नत्वे हेतुरतद्रूपप्रतिष्ठित्वम् । पातञ्जलसूत्रे शब्दज्ञानानुपातित्वविशेषणेन
विकल्पस्य विपर्ययाद्वेद उक्तः । तं विशदयति यद्यपीति । अधिष्ठानतत्वे
प्रमिते व्यवहारहेतुत्वं* विशेष इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्व विकल्पस्य दर्शयति
५१५ । ११ न ह्यत्रेति । ननु मनसा निद्रावृत्तिरित्यसूचयत् पतञ्जलिभावप्रत्यये-
त्यादिना सिद्धान्ते च सुषुप्तौ मनोऽलप्य इष्टः अतः कथं तत्रान्तरस्य पञ्चवृ-
त्तिता ऽत आह यद्यपीति । सूत्रमीक्षित्यधिकरणे व्याख्यातम् ॥

* व्यवहारहेतुशब्दज्ञानानुपातित्वमिति ३ पु. पा. । † व्या सृ. अ. १ पा. १ सू. ५ ।

‡ अत्र पञ्चमं वायुक्रियाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्

८ चतुरादिशक्तु तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः १० अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति

११ पञ्चवृत्तिमनोवद्वृत्तिरित्येत १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

५१५ । १५

अणवश्चेत्यत्र साङ्ख्योक्तमाहंकारिकत्वकृतं व्यापित्वमिन्द्रियाणां नि-
रस्तम् । वादिविप्रतिपत्तिनिरासे ऽपि श्रुतिविरोधनिराकरणपरे पादे प्रसङ्गात्
मंगच्छते । प्राणेषु हि प्रस्तुतेषु तत्परिमाणस्यापि वादिसंमतस्य बुद्धिस्य-
त्वान् । अत्र तु श्रुत्यवगतप्राणव्यापित्वमाधिदैविकविषयं व्यवस्थाप्यते
इति न तुल्यन्यायता । अत एव भाष्यकारनिबन्धकाराभ्याम् अणवश्चे-
त्यत्र न का चन श्रुतिरुदाहृता । अन्ये त्वाहुः तस्यातिदेशाय समो
ऽनेन सर्वेणेति व्यापित्वश्रुतेश्चाधिकाशङ्का आधिदैविकविषयत्वेन च तन्निराम
इति । तन्न । सर्वेनन्ता इतीन्द्रियाणामपि व्यापित्वश्रवणस्य व्यवस्थायाश्च
साम्यात् । अपरे प्रतिपादयन्ति तत्र चात्र चेन्द्रियाणां प्राणस्य च व्यापि-
त्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणम् । तत्रेन्द्रियव्याप्तिश्रुतीनां स यो हेतानन-
न्तानुपास्तइत्युपास्तिविषयत्वादुपास्तेस्वारोपेणाप्युपपत्तेर्न व्याप्तिसाधकत्व-
मित्युक्तम् । अत्र तु समेनेन सर्वेणेत्यादेः प्राणव्याप्तिश्रवणस्याधिदैविकविषयत्वं
वर्णयतइति । तन्न । अत्रापि समत्वात् । साम प्राण इति व्युत्पाद्य य एवमेतत्
साम वेदेत्युपास्तिविधानाद् हेतुमेतस्य चाधिकरणाभेदकत्वादिति ।

कुटो घटः । यत्त्वस्य विभुत्वान्नानमिति । सम गमिस्त्रिभिर्लो-
कैरित्येतदित्यर्थः । समदृष्टिः सामान्यं व्यष्टिः विशेषस्तदृपेण । यस्तु वि-
षमाचरूपः प्राणो न तदृपेण विभुत्वान्नानमित्याह न त्विति । आत्मन
शरीरे भवतीत्याध्यात्मिकम् । भुषि रंगकादपि मूढमगरीरः पुनिकाव्यो जन्तु-
विशेषः । नदाश्रया आध्यात्मिकप्राणाश्रयाः * ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

५१६ । १५

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यत्यग्निर्वाभूत्वेत्यादावविरोधाधिचारादध्याय-
सङ्गतिः । यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्ते इत्युक्तं
शक्तस्याप्यन्याधिष्ठितत्वादविरोधादित्याशङ्क्याह यत्किं । न तु करणानां
पराधीनत्वे ऽस्ति बलवत्प्रमाणमित्यर्थः । ननु करणानि चेतनाधिष्ठितानि
अचेतनत्वे सति प्रवर्तमानत्वाद् वास्यादिवदित्याशङ्क्य जीवाधिष्ठितत्वेन

५१६ । ८ सिद्धसाधनत्वमाह वास्यादीनामित्यादिना । ननु मा ऽनुमानाद्वाध्युत्सर्गः
 आगमानु बाधियते तत्राह न चाग्निरित्यादिना । वाग्भूत्वेति । वाग-
 धिष्ठाता भूत्वेत्यर्थः । जीवस्य देवतानां चाधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोध
 उक्तः अधुना तु तदेव नास्तीत्याह अपि चेति । सत्यपि जीवे देवतानां
 करणाधिष्ठातृत्वाभ्युपगमे हि जीवस्य करणाधिष्ठातृत्वं न स्यादप्रयोजकत्वात्
 ततश्च ता एव भोक्तव्यः कर्त्यश्च स्युरित्यर्थः । आगमस्तावदुत्सर्गस्यापवा-
 दकः न च स आपचारिकः साध्यासत्वादित्याह नानाविधास्विति ।
 ननु श्रुतिस्मृतिषु* करणाधिष्ठातृदेवतानिरूपणमाध्यात्मिककरणानामाधिदै-
 यिकाग्न्यादिभिर्भेदोपासनार्थम् उपासनं च समारोपादपि संभवति तत्राह
 न च तदसत्यामिति । अनुपपत्तिर्ह्यभाभिप्रायभेदात्कार्यासिद्धिस्तां तु परि-
 हरिष्यति अनेकेषामधिष्ठातृणाम् एकः परमेश्वरो ऽस्ति नियन्तेति मन्येन ।
 अनुमानमप्युत्सर्ग बाधतर्हति वदामः । ननु तज्जीवेन सिद्धसाधनमित्यु-
 ११ । २२ क्तमत आह न च स्वरूपोपयोगेति । अधिष्ठातृत्वं त्वधिष्ठानानन्तरपूर्व-
 क्षणे ऽधिष्ठेयस्वरूपतत्साध्यप्रयोजनज्ञानपूर्वकं तत्प्रेरकत्वं न च तदस्ति जीवे
 इति कथं सिद्धसाधनमित्यर्थः । न देश्वरेण सिद्धसाधनत्वं तदभ्युपगमे
 त्वयैवात्सर्गवाधम्येष्टत्वात् स्वरूपप्रयोजनादाभिज्ञजीवाधिष्ठितमित्ति साध्य-
 त्वान्न । यद्येतां करणाधिष्ठातृत्वाद् भोगः स्यादिति तत्राह न चैता-
 वतेति । यो यदाधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः । यन्तरि
 सारथौ अनेकान्तादित्यर्थः । यदि मन्येत यन्तरि भोक्तृत्वे मानाभावाद्यु-
 क्तस्तदभाध इति तर्हि देवतास्यपि स सम इत्याह तावन्मात्रस्येति ।
 (अधिष्ठातृत्वमावस्येत्यर्थः । स्यादेतत् । देवता एतदिन्द्रियसाध्यफलभा-
 गिन्यः तदधिष्ठातृत्वाज्जीववदिति विशेषतो ऽनुमीयते तत्कुतो ऽनैकान्ति-
 कता ऽत आह)† न च नरादीति । न ह वै देवान्पापं गच्छति इत्या-
 गमविरुद्धमनुमानमित्यर्थः‡ ॥

५१७ । १४

तद्द्विधाणि तद्व्यपदेशान्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

* स्मृतिष्यति नार्ति १ पु. ।

† ( ) एतन्साध्यगन्त्यस्थान-अधिष्ठातृतो नैकान्तिकता ऽत आह इति पा. १ प. ।

‡ अत्र सप्तमं ज्योतिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ज्योतिराद्याधिष्ठानं तु

तद्व्यपदेशात् १४ प्राणवृत्ता शब्दात् १५ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

सत्सु इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्ता तान्येव तु न मुख्यप्राणवृ-
त्तिव्यतिरेकेण सन्तीति शङ्कते मा भूदिति । तद्भावेति । तस्य प्राणभा-
वाभावावनुविधायिनावनुसरणशीलैः भावाभावौ येषा तान्नान्द्रियाणि तथा
तत्त्वादित्यर्थः । प्राणशब्दस्येति । तस्मादेतद्व्यतिरेकान्तरात् प्राणा इती ५१७ । १८
त्यस्येत्यर्थः । एतस्माज्जायते इत्यादिव्यपदेशो न भेदमाधनमिति योज-
ना । तच्च हेतुः मनसो ऽपीति । तस्मिन्नेव वाक्ये मनः सर्वेन्द्रिया-
णीति भेदव्यपदेशान्मनसो ऽप्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृतिवशादि-
ति । मनःप्राणीन्द्रियाणीति स्मृतिः । हन्त इदानीमप्येव मुख्यप्राणस्य
रूपमसाम भवेमेति प्राणसंवादे इन्द्रियाणामुक्तिः । मृत्युवागादीनां स्वविष-
यासङ्गः सो ऽसुरशब्देन भाष्ये उक्तः* । मृत्युप्राप्तेति । श्रूयते हि यो वाच
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत्कल्याणं वर्तत तदात्मन इत्यादिना वागादीनां
विषयासङ्गवत्त्वं संश्रय्य तानि मृत्युः ऋमो भूत्वोपयेमे ऽयममेव नाप्रोद्योषं
मध्यमः प्राण इति ‡ । अर्थक्रियाभेदाच्चेति । अर्थोनावनं वाच्येन्द्रिया-
णामर्थक्रिया मनसो मननम् । भाष्यकारेर्हि तत्त्वान्तराणां भेदवाचक
तत्त्वान्तरशब्दं सूचे ऽध्याहृत्य प्राणातत्त्वान्तराणि वागादीनां प्रतिज्ञा रच-
यित्वा तद्व्यपदेशाद् भेदव्यपदेशादिति हेतुं व्याख्याय तत्माधनार्थं सूचयित्वा
योजितः । अन्यत्र श्रेष्ठात् श्रेष्ठं मुक्ताये प्राणान्तइन्द्रियाणि इन्द्रियशब्देना-
क्ताः श्रुतौ अतः प्राणासंभवा इन्द्रियशब्दवाच्यत्वादिन्द्रियाणि प्राणातत्त्वान्तरा-
णांत्यर्थ इति । तच्चाऽपरितोषं दर्शयन् व्याख्यान्तरमाह अन्ये न्विति ।

न केवलमध्याहारपक्षत्वात् प्रतिज्ञोक्तिरयुक्ता हेतुक्तिरपि पानरुक्त्या-
दयुक्तेत्याह भेदश्रुतेरच्चेति । यदि तद्व्यपदेशादितान्द्रियाणां प्राणाद् भेदव्य- ५१८ । २०
पदेशादित्यर्थः तर्ह्येतरसूत्रे स एव हेतुर्विवाचित इति पुनरुक्तिरित्यर्थः ।
ननु प्राणा इतीन्द्रियाणीति च संज्ञाभेदस्तद्व्यपदेशादित्युक्तः प्रकरणभे-
दस्तु भेदश्रुतेरित्युक्त इत्यपौनरुक्त्यम् प्रकरणभेदश्च भाष्ये प्रकटित इति ।
उच्यते । यदीन्द्रियशब्दः प्राणशब्देनापुनरुक्तः सप्राणादन्यत्किं विद्वत्कीति
विवाचितं तर्हि प्राणवृत्तीनामिन्द्रियाणां प्राणादन्यत्वात् मिदुमाधनम् । अथ
स्वनन्त वक्तीति न तर्हि संज्ञाभेदः संज्ञिष्यातन्प्रव्याप्तः प्राणाप्राणवृत्तिग-

* निर्दिष्ट इति ३ पु. पा. ।

‡ इतिशब्दो नास्ति ३ पु. ।

† वागादीनामाम, यन्त्रमिति ५ पु. पा. ।

§ इन्द्रियाणीति नास्ति २-३ पु. ।

व्ययेरेव व्यभिचारात् । अत एव संज्ञाभेदं जानन्नेव तदप्रयोजकतां मन्वानो
निबन्धान्तश्चपदेशं विवृण्वन् मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वेत्यादिना प्रकरणभेदमेव वर्णयां
बभूव तत उभयत्रायमेव वक्तव्यस्तथा च पुनरुक्तिरित्यभिप्रायः । किं चास्यां
व्याख्यायां तद्व्यपदेशादित्यक्त्यस्तच्छब्दस्तत्त्वान्तराणीति प्रतिज्ञागतमध्या-
हृतपदार्थं परामृशेन्न साक्षादुक्तम् । स्वव्याख्यायां त्वेकादशप्राणानामिन्द्रित्वप्र-
तिज्ञानादिन्द्रियपदार्थमनन्तरोक्तं परामृशतीति लाभमाह तच्छब्दस्य चेति ।

५१६ । २

नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु कूठः कथं प्राणो वत्स्यतीत्यत्र आह इन्द्र-
स्येति । जीवभावापन्नस्येत्यर्थः । स्मरति स्म हि भगवान् पाणिनिः इन्द्रिय-
मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रद्रुमिन्द्रसृष्टिमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति । इन्द्रशब्दात् पृष्ठी-
समर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थं घञ्प्रत्ययो भवति । घस्यायनादिमूचेण इयादेशः ।
चकारश्चित इत्यन्तोदात्तार्थः । अस्मादेव तृतीयासमर्थादिन्द्रेण द्रुष्टमित्याद्यर्थं
प्रत्ययो योज्यः । अत एव कूठो सत्यां व्युत्पत्तिशङ्के न अस्तीति केशवाक्तमसा-
धु । स्मृतिदर्शनात् शङ्कोपपत्तेरिति । भौतिकमित्युक्ते देहस्यापीन्द्रियत्वं स्या-
दित्येन्द्रलिङ्गत्वोक्तिः । न हि सुषुप्तौ देहमात्रम् इन्द्रमनुमापयति । यदि प्राणो
न स्याद् इन्द्रलिङ्गत्वमज्ञानादेरप्यस्तीति भौतिकग्रहणम् । इन्द्रित्वजातिव्य-
ञ्जकमाह देहाधिष्ठानत्वे इति । तद्गोलकेषु देहशब्दः । तस्माद्रूढेरिति ।
कूठस्येवेन्द्रियशब्दस्य स्वरसिद्ध्यर्थं पाणिनिर्व्युत्पत्तिमन्त्रशाद*त एव चानिय-
मप्रदर्शनम् । व्युत्पन्नेषु पाचकादिषु नियतोऽवयवार्थः । कूठानां पुनः शब्दानां
यथा कथं चित्परिकल्पितेनाप्यवयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्रियतइति । भाष्यकारार्थं

॥ १४ ॥ त्विति । द्वे इमे अधिकरणे इत्यर्थः । सूत्रेष्विति । बहुवचनं सूत्रद्वयग-
तपदाभिप्रायम् । एवं चाद्यसूत्रे एव यद्वाप्यकारैरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तिव्यतिरिक्त-
मकारितन्मात्रमयुक्तमित्युक्तं भवति । ननु टीकायां दुरुक्तिचिन्ता न युक्ता वा-
र्तिके हि सा भवति । तर्हि वार्तिकत्वमस्तु न हि वार्तिकस्य शृङ्गमस्ति । अत
एवानन्दमर्याधिकरणे मान्वर्वाण्येकसूत्रे आरम्भणाधिकरणे च भावे चाप-
लब्धे रितिसूत्रभाष्यमनपेक्ष्य व्याख्यां चकार ॥

* अन्वशादिदिति १ पु. पा. १ ।

१ भवतीति नास्ति ३ पु. १ ।

१ व्याससु. अ. १ पा. १ सू. १६ ।

१ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १५ ।

अत्राष्टमम इति द्रव्याधिकरणं पुर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-तद्विन्द्रियाणि तद्रूपदेशादन्यत्र

संज्ञामूर्तिरूपमिदं त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ ५१६ । १५

उत्पाद्यमानव्यापार उत्पत्तिः । उत्पादकव्यापार उत्पादना । तत्र जगदुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोध इतः प्राक् पाठद्वये निरस्तः । इदानीम् उत्पादना-विषयश्रुतिविरोधो* निरस्यते । तत्राऽत्रिवृत्कृतभूतोत्पादनं पारमेस्वरमेवेति श्रुतिष्वविगीतमवगतम् । भौतिकनिर्माणे तु श्रुतिषु विप्रतिषेधितृष्यते इति तन्नि-रासाय यत्न्यते । विषयप्रदर्शकं भाष्यमुदाहृतं व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना । ननु तदेतत् बहु स्यात् प्रजायेयेतीक्ष्ण ब्रह्मण उक्तम् अत्रः कथं सेयं देवते-क्षतेति पुनरुच्यते ऽत आह पूर्वोक्तमिति । अत्रिवृत्कृतभूतानां मृदमत्वेन व्यवहाराऽयोग्यत्वादीक्ष्णस्य प्रयोजनं बहुभवनं सामान्येन न निष्पन्नमित्यर्थः । अस्मानपेक्ष्य परोक्षत्वात्तेजसादिषु देवतागच्छः । ननु प्रलयसमये प्राणाभावात् कथं तद्धारणनिमित्तजीवगच्छस्तत्राह पूर्वसृष्टाविति । मत्प्राप्त्यविशेषादिते जीवे प्राणोपाध्यभिन्नरूपभावाभिप्राया स्मरणमन्निर्धापितव्याक्तिः । भूतमा-वायां भूतकार्यं रूपनिष्पत्यर्थं या त्रिवृत्करणश्रुतिस्ता व्याचष्टे तामामिति । तासां मध्ये एकैकां त्रिवृत् करवाणौति योजना । नामरूपनिर्माणे ऽपि समाननाम-रूपत्वमुक्तं न प्रमर्तव्यम् । ततश्च न शब्दार्थसंबन्धस्य कृत्रिमत्वगङ्गा । जीवे-नेत्यस्य व्याकरणानुप्रवेशसंबन्धाभ्यां संशयमाह तत्रेति । जीवेन्य ममुद्रादिना-मरूपनिर्माणयोग्यत्वाभावाज् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणौत्यनेनासंबन्धे पूर्व । पक्षा-भावमाशङ्क्याह डित्येति । अस्ति तावत् सामान्येन नामरूपनिर्माणे जीवस्य योग्यत्वं तावन्मात्रं चान्वयोपयोगि विषेयाणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वात् । यथाह ।

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।

तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥ इति ।

योग्यतामुपपाद्याकाङ्क्षामाह प्रधानक्रिययेति । ननु जीवेनेत्य ५२० । १५ म्यानुप्रविश्येत्यनेन सन्निधिगम्यतीति तत्राह न त्विति । आकाङ्क्षायोग्य-ताभ्यां लिङ्गाभ्यां संनिधिः म्यानलक्षणा दुर्धन इत्यर्थः । प्रधानक्रिये-त्येतद्विवृणोति प्रधानपदार्थेति । क्व विदित्याकाङ्क्षायां पश्यत्या संबन्धा-श्रयणमित्यर्थः । ननु व्याकरवाणौत्यस्य मुखाग्रम्याकारे को वाधो यतः

* उत्पादनाविरोध इति ३ पु पा ।

† श्रवणमप्येति ३ पु पा ।

‡ उपलक्ष्यतामिति ३ पु पा ।

प्रयोजकव्यापारनवणा तत्राह यदि पुनरिति । स्यादेतत् । साक्षात्कर्त्तव्यं
 ५२० । २२ देवताया करणं भवतु जीवस्त्वह इव वाम्यादीति नेत्याह न हि
 जीवस्येति । जीवो हि चेतनत्वात् कर्ता यत्र च कर्षत्तरं प्रति करणं तत्र
 करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमित्यस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण संकनधा
 नात्यादा तथा दर्शनादित्यर्थः । नामकर्मणीति । नामोत्पादने इत्यर्थः ।
 मानान्येता ऽवगतोपपत्तयश्च विज्ञेये बाधकप्रमाणाभावादपवादमाह न
 गिरिनदीति । अर्थापत्त्यभावेति । करणमामर्थ्यं हि प्रमाणं कार्य-
 ज-कत्वान्यथानुपपत्तिर्जाविस्य च समुद्रादिजनकत्वाददर्शनात् तच्छक्तौ
 नाथोपपत्तिरस्ति तेन सामर्थ्याभावो ऽर्थापत्त्यनुदयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । जीवे-
 नेत्यस्य व्याकरवाणीति प्रति प्रधानान्वययोग्यतायां निरस्तायां संनिधेरेव
 साम्राज्यमित्याह अनुप्रविश्येत्यनेन त्विति । तत्रः क्वाप्रत्ययस्य । अन्न-
 भागतेति । यो ऽणिप्रप्लन्मन इत्युक्ता अन्नस्य सूक्ष्मभागात्मतेत्यर्थः । वाचः
 पटुत्वानेजमा साम्यमस्ति तनेजामयो वागित्युक्तमित्यूहनीयमित्यर्थः । तेज
 इत्यग्निदीपकं घृतादुच्यते । तेजसः सूक्ष्मो भागो वाग अन्नस्यागितस्य सूक्ष्मो
 भागो मन इति श्रुतिवगाद् बाह्वनसयोस्तैजसभौमत्वे वक्तव्ये कथं मांसादे-
 भौमत्वमुच्यते अत्राह वाङ्मनसं इति । मांसादीत्यादिशब्देनाऽप्रेजः कार्य-
 योर्मज्जानादित्येवार्थहणम् । मज्जा नामाग्नेयो ऽभ्यन्तरो रसः । नित्यत्वं मनसो
 ५२२ । १० दूषयति न तावदिति । नाप्याहंकारादिकं मन आदौति शेषः । भूयस्त्वं
 भूतानां स्वस्वार्हाधिक्यम् । तन्न ईक्षित्यधिकरणे ऽस्माभिर्दृशितमिति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलान-
 न्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायमविरोधाख्ये द्वितीये ऽध्यायः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ८	८७
सूत्राणि २२	२८१

* इत्याहोति १ पृ. पा. ।

। अत्र नवमं संज्ञामूर्तिरूपं त्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-संज्ञामूर्तिरूपं त्रिवर्तुर्वत
 उपदेशात् २० मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च २१ वैशेष्यानु तद्वादस्तद्वादः २२ ॥

वेदान्तकल्पतरौ

तृतीयोऽध्यायः ।

कल्पादौ नूनत्वात् हरिरसृजदमूः कीर्तिविस्तारवित्तः
श्रीमद्व्यासाश्रमस्य प्रतिबदनमथात्कर्णयुग्मं विरिञ्चिः ।
श्रोतुं वाचस्पतेर्वाक्सरणिषु विततं कल्पवृक्षं निबन्धं
भेजे वज्री सहस्र चरितर्माभनवं द्रष्टुमन्त्यम्बुजानाम् ॥

इदममलात्मनः—

मत्सरपित्तिनिदानां विदुषामर्हच चिकित्सति प्रबलाम् ;
स्वगुणगणामृतवर्षैः कृतिरेषा कर्णरन्ध्रगता ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

५२३ । १

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अविरोधेन वेदान्तवेद्यं ब्रह्म निरूपितम् ।

तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सोपायमिह चिन्त्यते ॥

हेतुहेतुमद्भावं विशदयति स्मृतिन्यायेति । स्मृतिन्यायश्रुतिभिः
सह श्रुतीनां विरोधपरिहारेणेति योजना । अवान्तरसंगतिः पादसंगतिः ।
भाष्ये प्रसङ्गागतमिति देहात्मन्यतिरेकादिरुक्तः । पूर्वापरौ पृथोत्तरपक्षौ ।
भूमिकेति विषयः । भूतपरिष्वङ्गे प्राणानां नरकादिगमनाद्विराग्य न चेद्
निराश्रयप्राणगत्यभावाच्चेति चिन्ताप्रयोजनम् । करणेषु उपानेषु भूतानुपा-
दानं व्याहृतं कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारम्यावश्यभावा^{*}दित्याशङ्क्याह
अत्रेति । ननु भूतेषादानस्याश्रयणं तदभावगमकं न भवति सत्यापि प्रमेये ।
प्रमाणानुदयसंभवादत आह न ह्यागमैकेति । नानाप्रमाणगम्ये हि वस्तु-
न्येकप्रमाणानुत्पत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कया वस्तुसद्भावशङ्का म्यात्र

* कार्यस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारे तत्प्रकृतिस्वीकारम्यावश्यभावादिर्ति ३ पु. पा ।

+ तत्प्रमेये इति २-३ पु. पा ।

त्विहेत्यर्थः । अर्नामिषु दुलोकादिष्वग्नित्वस्यानाहुतित्वस्योपचारे निमित्त-
 ५२३ । २१ माह इह हीति । यदि शरीरोत्पत्त्यवस्थामाहुतिजां पञ्चाहतित्वेन प्रवि-
 भज्य तदाधारेषु दुलोकादिष्वग्नित्वसंपादनं विधीयते कथं तर्ह्योपः
 पुरुषवचस इति प्रग्ने आहुतावपगच्छः कथं वा प्रतिवचने अद्भुं जुहुतीति
 अद्भुशब्दः अत आह अत्र सायमित्यादिना । अद्भुपूर्व हुते इत्य-
 न्वयः । वक्ष्यमाणरूपकमित्दुर्थमाह आहवर्नयाग्नीति । पञ्चाग्निविद्या-
 श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे अस्मै वावेत्यादिना । आदित्यकार्यत्वात्नेति ।
 मर्मिदूपादित्यकार्यत्वादहरार्चः प्रमिदुम्यार्चपः समिन्कार्यत्वादित्यर्थः ।
 अधिदेवं यजमानप्राणा इत्यन्वयः । तन्निर्दिशति अग्न्यादिरूपा इति ।
 हादुनयो विष्फुलिङ्गा इति श्रुतिं व्याचष्टे गर्जितमिति । अग्निरूपा
 इत्यग्न्यादिरूपा इति द्रष्टव्यम् । स्वर्गं आरब्धो देहः सोमो राजा ।
 यद्यपि अद्भु सोम इत्यादिग्राहुतिभेदः श्रूयते तथापि जीवस्य भूतपरिष्वङ्ग-
 सिद्ध्यर्थमाप गव ततटाकारपरिणतामस्तथा तथा निर्दिश्यन्तइत्याह अद्भु-
 र्ग्या इति । प्रगे इति । प्रभाते इत्यर्थः । स्वरूपाभावमुपशममाश-
 ङ्काह प्रसन्नानामिति । श्रोत्रं शब्दश्रवणार्थे टिन्नु विप्रकीर्णमिव । उप-
 मन्त्रणं संकेतः । श्रुत्यन्तरवशेनाह लोमानि वेति । तानि च गौह्यानि
 धूमो ऽर्चिजेन्यत्वादित्यर्थः । सुगन्धविष्फुलिङ्गहेतुत्वाद् याम्यक्रमेणो ऽङ्गा-
 रत्वम् । अप्समवाग्रित्वाद्गन्धमेति शेषः । अश्रुतत्वादिति सूत्रार्थमिह
 प्राप्तावसरं दर्शयति ययपीत्यादिना । कर्मणां चन्द्रलोकारोहावरोहा-
 वाश्रित्य पञ्चाग्निदर्शनमुच्यते । तत्र दक्षिणमार्गं तदाहमे यामदृष्टादुपासते
 धूममभिसंभर्षन्ति इत्युपक्रम्य गव सोमो राजेति चन्द्रलोकाप्राप्तिः पुरुषो
 निर्दिष्टः पञ्चाग्निविद्यायामपि स्वर्गं लोके सोमो राजा भवतीति स गव
 निर्दिश्यते । सोमराजश्रुतिसाम्यात्स्वर्गाख्यम्यानसाम्याच्चेत्याह तथापीष्टा-
 दिकारिणामिति । अद्भुं जुहुतीत्युपाणमिष्टादिकारिभिरन्वयमुक्त्वा गव
 ५२६ । १० सोमो राजेत्यत्र कर्तृणां अद्भुवाख्यावगताभिरद्विः परिष्वङ्गमाह तथा हि
 या एवेति । अन्त्याहुत्यपेक्षया द्वितीया अद्भुहातिः । अथ वा पर्जन्याग्ने
 द्वितीये द्वितीयस्यामाहुतौ हेतव्यायां सोमभावं गता इत्यर्थः । अस्मि-
 न्येते प्रत्यवरोहसाम्यं वाक्यद्वये दर्शितम् । तथा । ८ । पञ्चाग्निविद्यायां

पर्जन्यादिष्वग्निषु हुतस्य सोमराजस्य वृष्ट्यन्नरेतोभाव आम्नायते । तथा दक्षिणमार्गे ऽपि प्रत्यवहूटानां सोमराजानां तथाभावो बाधोर्बृष्टिं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्तीत्यादिना । अतश्च श्रद्धावाक्ये कर्मिणां लाभ इत्यर्थः । चन्द्रलोकं प्राप्स्ततश्चन्द्रभूयं चन्द्रभावममृतमयशरीरात्मतां गत इत्यर्थः । वाक्यद्वयस्यसोमराजशब्दयोरर्थभेदं शङ्कते ननु स्वतश्चा इति । श्रद्धा- ५२६ । ३० वाक्ये आप एव सोमाख्यशरीरभावमाप्नुवन्तु येष सोमो राजेत्यत्र तु अद्वि- रपरिष्वक्त इन्द्रियमाचोपहितश्चन्द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं भुङ्क्षामित्यर्थः । उत्तरम् अयं दोष इति । येन रूपेणेति । अमृतमयशरीराभिमानित्वे- नेत्यर्थः । क्रम आहुतिपरिणामलक्षणः शब्दमात्रसाम्यमगमकं वटोरप्य- ग्निशब्दाविशेषाज् ज्वलनाभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह तस्मादिति । अप्श- ब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषार्थिष्ठितभूतगम- नस्य च संशये सोमराजशब्दसाम्य निर्णायकं भवति माणवकस्य तु ज्वलनाद्देहनिश्चयान्नाभेदापात इत्यर्थः । एवं हि सूक्ष्मेति । सूक्ष्मश- रीरं भूतसूक्ष्माणीति । जलकैव जलायुक्ता । ननु व्यापकस्यात्मन इह देहान्तराभिमानपूर्वकमेतद्देहत्यागः संभवति तत्र किमिति तृणान्श्रुते- राजैवभङ्गः क्रियतइति चेत् तत्र धक्तव्यं किं परमात्मन उक्तविधा देहा- न्तरप्राप्तिस्त जीवस्य । नाद्य इत्याह न तावदिति । जीवो ऽपि म्यतन्त्र एव व्यापकः सन्नस्मिन्देहे वर्तमानो देहान्तरमभिमन्यते उतोपाधिकः सन्नपाधिव्याप्या । न प्रथम इत्याह परमात्मैव चेति । न द्वितीय इत्याह तस्य चेति । तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणम्यान्तर्गत्या ऽन्यमाक्रम- माक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं शरीरआत्मा ऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान- मुपसंहरतीति श्रुतौ प्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादौर्धीभाव उपमायतइति भाष्ये उक्तं तत्र भाविदेहस्याऽननुभूतत्वात्स्मृतिहेतुभावनाऽनुपपत्तेर्युक्तिमा- शङ्क्य व्याचष्टे उत्पादनाया इति । प्राकृतक्रमाभ्य भाविदेहात्यन्ति ५२७ । २० यावत्कर्तृव्यापारस्य विततत्वाद् दौर्धीभावः । गतदुक्तं भवति । यथा जलूका तृणान्तरं प्राप्य तृणं मुञ्चति गन्धं संसार्यपि देहान्तरप्राप्यर्थं क्रमं

कृत्वा देहं त्यजतीति शब्दादिज्ञानानि सुखादिज्ञानानि च षट् प्रवृत्ति-
विज्ञानानि । अहमित्यालयविज्ञानसन्तानस्य वृत्तिः कार्यम् ।

५२८ । १०

भाष्योक्तां देहे भूतत्रयकार्योपलब्धिं दर्शयति तेजस इत्यादिना ।
साम्यावस्थाः शरीरं दधतीति वातादयो धातवः । कथं विधातुकत्वे शरी-
रस्य पञ्चभूतात्मकत्वमत आह अतो न स देह इति । वातान्वयाद्
वाय्वारब्धत्वं कफपित्तान्वयादग्नेजआरब्धत्वम् अवकाशदानान्वयादाकाशा-
रब्धत्वमित्यर्थः ।

अत्र नैयायिकादयो विवदन्ते । यदि देहः पञ्चभूतसमवायिकार-
णकः स्यात्तर्हि द्रव्यं न स्यात् पञ्चभूतसमवायिकारणकबहुत्ववत् । यदि
च प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि प्रत्यक्षो न स्यात् तरुमरु-
त्संगोगवत् । तस्मान्न देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशवत् ।
नापि प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्यक्षत्वाद्भूतवत् । तोयाद्वारब्धत्वे
च शैत्याद्युपलम्भप्रसङ्गः तोयत्वादिजातिसंकरप्रसङ्गश्चेति । तन्न । च्यु-
क्तादेरपि प्रत्यक्षत्वादिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावात्तुमानापातात् ।
शान्त्यर्थादिश्च शरीरे उद्भवाभिभवाभ्यां क्रमेणोपलभ्यतयव । जातिसंकर-
श्चादृष्टणम् । यदि मन्येन द्रव्यत्वादि पृथिवीत्वादिजातिं यद्यपि परिह-
रति व्यापकत्वात्तथापि पृथिवीत्वादि द्रव्यत्वादिजातिं न मुञ्चति व्याप्यत्वा-
त्तादृग्जात्योश्चैकत्र समावेशो नेतरयोः । पृथिवीत्वादिजातिश्च परस्परपरि-
हारिणी कुम्भे सलिलत्वाभावात् कुम्भसलिले च पृथिवीत्वाभावात् । पर-
स्परपरिहारम्यासमावेशानिश्चायकत्वे च गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वि-
श्वयाभावात्प्रसङ्गः उच्छिद्येत च तज्जातीयविरोधकथा तथा चापवचनावसित-
तुरगभावे तुरगत्वान्न स गौरित्याद्यनुमानपूर्वकव्यवहारविलयप्रसङ्ग इति ।
तदपि न । काश्चित्परस्पर परिहरन्त्यः क्व चिदपि न समाविशन्ति
काश्चित्तु जातयः क्व चित्परिहरन्ति क्व चित्समाविशन्ति च । समावेशश्च
क्रियत्स्वेव देहादिष्विति निश्चित्य गोत्वादावप्युक्तरीत्योरेकामप्रादिभ्यः
परिच्छिद्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि चायमत्र प्रमाणार्थः । पृथिवीत्वजलत्वे नैकत्र
समाविशतः परस्परपरिहारित्वाद् गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परंति
पृथिवीत्वसलिलत्वविषदायां साधनविकलो दृष्टान्तः । न हि गोत्वाश्वत्वे

पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायां विशेषेण यत्किञ्चित्परस्य-
रविवक्षायां च हेतोरनैकान्तिकता । गुणत्वरूपत्वयोगोत्वाश्वत्वे त्यजतो-
र्यत्किञ्चित्परस्यरात्मकस्तम्भकुम्भौ परिहरतोरप्येकत्र समावेशात् । तस्मा-
त्प्रसिद्धिसामर्थ्याद्वाधकस्यानिरूपणात् पञ्चभूतमयः कायः श्रुतितोऽप्यनुमी-
यताम् । श्रूयते हि पृथिवीमय आपोमयो वायुमयस्तेजोमय आकाशमय
इति । अथ च देहद्वारात्मनः पञ्चभूतमयत्वमुच्यते चक्षुर्मय इत्यादिवा-
क्यशेषात् । अनुमानमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वानेज-
स्त्वाद् वायुत्वानाकाशत्वात्यन्ताभाववत्समवायिकारणक शरीरत्वाद्यत्तदन्त-
शरीरवदिति । यद्यपि यत्तदन्तशरीरमनुदकत्वादिमत् पृथिवीमावसमवायि-
कारणकं परेषां तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सति अनुदकादिमज्जन्यं न
भवति तस्य देवदत्तशरीरजनकत्वाभावेन तद्विशिष्टानुदकादिमत्त्वरहित-
त्वात् । अतः साध्यप्रसिद्धिः । एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहित-
जन्यत्वमनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वाद्वा स्यादेतज्जनकत्वरहितजन्य-
त्वाद्वा द्वितीयो व्याहत इति प्रथमः स्यात्तथा चेदकत्वादिमद्वैतममवायि-
कारणत्वसिद्धिरिति ।

ननु निराश्रया एव प्राणा गच्छन्तु वायुर्वादित्याशङ्क्याह जीवहंहे ५२८ । २२
इति । भवतु साश्रयत्वं गतिस्त्वाश्रयस्यैव न प्राणानामिति नेत्याह त-
दनुविधायिन इति । न चेत्प्राणा गच्छन्ति स्थित्याधारदेशान्न विमुञ्चन् ।
तथा च देशान्तरगते देहे प्राणोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः । साश्रयप्राणोत्क्रा-
न्तावाश्रयदर्शनप्रसङ्गमाशङ्क्याह मृदम इति । ननु कायवशाद्यः कश्चिदाश्रयः
कल्प्यतां कथं भूतसिद्धिरत आह भूतेन्द्रियमय इति । हान्द्रियग्रहण
मृतदेहतुल्यत्वव्यावृत्त्यर्थम् । जागर्गते भूतमयदेहाश्रयत्वदर्शनादित्यर्थः ।
तर्हीन्द्रियाणि सन्त्वाश्रयो नेत्याह न हीति । तेषामपि परेषांश्रियमनत्वेन
प्राणा इत्यनुपपादकत्वादित्यर्थः । नैव प्राणा गच्छन्तीति भाष्यं दृष्ट्वा प्राणानां
गमनाभावे ऽग्न्यादिगतिश्रुतिर्हेतुरुक्त इति कश्चिन्मन्येत तन्नायकम् ।
श्रुते सत्यामवधारणानुपपत्तेः अत आह आश्रयं ऽपीति । अथ श्रुतिद्व-
यविरोधादन्वयवसाय आशङ्क्यते । भाष्यं च प्राणा गच्छन्त्येवेति यत्तद्वेति

व्याख्येयमित्यर्थः । परिहारभागं व्याचष्टे अत्र हीत्यादिना । तेषाम-
पीति । वागादिगमनानामपीत्यर्थः । ननु संदिग्धं वस्तु प्रायदर्शनाभिर्णो-
यते । गौणमुख्यग्रहणविशये च मुख्ये संप्रत्ययस्तत्र कथं वागादीनामग्न्या-
५२६ । १० दिगतिश्रुतिः प्रायदर्शनमात्रान्मुख्यार्थात्प्राच्यते अत आह श्रुतिविरो-
धादिति । जीवेन सहोत्क्रान्त्यादिश्रुतिविरोधात्संदिह्यमानार्था वागादिगति-
श्रुतिरतः प्रायदर्शनावकाश इत्यर्थः । भक्तिगुणयोगः । उपकारनिवृत्ति-
रुक्ता भाष्ये इति शेषः ।

ता एव ह्युपपत्तेरिति सूत्रस्य* परिहारभागं व्याचष्टे पञ्चम्या-
माहुतावित्यादिना । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषशब्दवाच्यत्वं यथा
भवति तथा किं वेत्येति प्रश्ने पुरुषशब्दवाच्यत्वप्रकारमात्रमग्निर्वस्फुलिङ्गा-
दिदृष्टिर्विशेषमज्ञातं पृच्छते वाक्यस्य विशेषणसंक्रान्तत्वात् । आपस्त्व-
ग्निहोत्रादिफलप्राप्तिपुनरावृत्तिपर्यालोचनया शास्त्रान्तराज्ज्ञाता एव । तत्र
प्रथमाद्याहुतिष्वहुतिविशेषमजिज्ञासित्वा पञ्चम्याम् आहुतिविषयः प्रश्न
एवमभिप्रायः । यैव पञ्चम्याहुतिः सैव प्रथमादिस्थाने ऽपि भवतीति ।
सति चेवं प्रश्नहृदये प्रथमाहुतौ अव्यतिरिक्ताहुत्यभिधानमसंबद्धं स्यादि-
त्यर्थः । अपशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वादनपां श्रद्धाया इति निर्देशः ।
अव्यतिरिक्तायाः श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परंपरया तज्जातस्य देहस्याब्र-
हुलत्वं न स्यादित्याह न चाप्येवमिति । ब्रह्मकार्यस्य तद्वैलक्षण्याभ्युप-
११ । २० गमादौत्सर्गिकीत्युक्तम् । श्रद्धायामन्वेषणपरापेक्षितं संबन्धमाह अत
एवेति । आपो हास्मे श्रद्धां संनमन्तइति श्रुतेः कार्यकारणभावे ऽवगम्यते
इत्यर्थः । आहुत्यपूर्वरूपा आपो जीवं परिवेष्ट्य परनेकं नयन्तीत्यत्र संवा-
दकत्वेन ते वा एते इत्यादिव्यजसनेधिब्राह्मणं भाष्यकारैरुदाहृतम् । तदि-
त्यम् । अग्निहोत्राहुती प्रक्रम्य जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति न त्वेवैनयोस्त्वमु-
त्क्रान्तिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकप्रत्युत्थायिनं वेत्येत्यज्ञाने
उद्भाषिते तेन चानुमोदिते । जनकः षट् प्रश्नान्निर्णय । ते वा एते
आहुती हुते उक्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमेशहवनीयं कुर्वते

वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अन्तरिक्षं तर्पयतस्ते दिवमाविशत-
स्ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं
ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते इत्युपक्रम्य पृथिवीं पुरुषं योषितं चाह-
वनीयत्वेनोपन्यस्य संवत्सरादींश्च समिटादित्वेन परिकल्प्य योषिदग्नेर्यः
पुत्रो जायते स लोकं प्रत्युत्थायीति । तत्रैष पट्प्रश्नीर्नर्णयः पञ्चाग्निविद्या-
यामद्विः परिवेष्टितस्य जीवस्य न गमयितुमर्हति विद्याभेदात् । पट्प्रश्न्यां
ह्याहवनीयसमिडाहुतय एव श्रूयन्ते न तु धूमाचिरङ्गाराः । अन्तरिक्षा-
ग्निश्चाधिकः पर्जन्यश्च न श्रुत इति । तत्र सत्यापि विद्यान्यत्वे आहु-
तिगत्या गतिसाम्याद् दृष्टान्तत्वमित्यस्त्येव परिहारः ।

आचार्यस्तु प्रोक्त्वा विद्वैक्यमुपेत्याष्याह पट्प्रश्नीति । अग्निहोत्रे ५३० । ५

पट्मु उत्क्रान्त्यादिषु ये प्रश्नास्ते ऽग्निमिदृमाचिरङ्गारविस्फुलिङ्गेषु मम
स्तेषु विषयेषु घटन्ते विस्फुलिङ्गादीनां तत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात् । बहुसाम्ये
सत्यल्पवैषम्यस्याकिंचित्करत्वात्पर्जन्याग्नेश्चाग्निहोत्रे स्वर्गात् पृथिवीप्राप्य-
भिधानेनार्थसिद्धेः । अन्तरिक्षाग्नेश्च पञ्चाग्निविद्यायां प्रांश्रयाः स्वर्गप्राप्य-
भिधानात् सामर्थ्यसिद्धेरित्यर्थः । यः समोहारः पण्णामुत्क्रान्त्यादीनामि-
त्यर्थः । एवं च पडन्युपासनमितम् । पञ्चाग्नीन्वेदेति त्ववान्तरगमन्या-
भिप्रायम् । साम्यलिङ्गात् पण्णान्युपसंहारसिद्धौ प्रचर्याग्रप्राप्तमन्यवानुर्वादि-
पञ्चशब्दस्य दुर्बलस्य तद्व्यावर्तकत्वानुपपत्तेः । एवं विस्फुलिङ्गादिषु पट्प्र-
श्नानुपलम्भादुत्क्रान्त्यादिविषयाणां च विस्फुलिङ्गादिविषयत्वाभावात् श्रुत्य
नभिन्नो वाचस्पतिगित्युपहामो ऽनवसरः ।

भाष्यस्यश्रुति व्याचष्टे क्रियेति । सोमस्य यथेति शेषः । नो गम-
ध्यमैकवचनं सर्वविभक्त्यर्थेषु क्रियासमभिप्रायव्यापानं पुन्ये स्मर्यते ।
तेनाप्याद्यस्येति आप्याद्येत्यर्थः । अपन्नाद्यस्येति अपन्नपथ्येत्यर्थः । यथा
सोमं यज्ञे भक्षयन्त्येवं कर्मिणः पुरुषान् देवा इत्यर्थः । गतोऽन्तर्गम्य-
न्तीति श्रुतेः एतान्गन्धेन कर्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्त्य भक्षणस्य
सृष्टभाष्यकाराभ्यां वर्णितं व्ययं तु सिद्धान्तानुसारेण विरुद्धमर्थमाह सोम-
मयाँल्लोकानिति । युक्ततरश्चायमर्थः । यय सोमो राजेति कर्माभिप्रा-
यस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् । विभूतिमनुभूयेति भाक्तृत्वनिर्देशः । साक्षादन्नत्वे

ऽनुपपत्तिः । पञ्चम्यां तत्राहुतावापो यथा पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति तं प्रकारं
 किं वेत्येति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य राज्ञः प्रश्नः । तस्मात्मानम् । यत्र
 काले अस्य पुरुषस्य वागादयोग्यादिदेशान् गच्छन्ति क्वायं तदा पुरुषो भव-
 तीति आर्तभागस्य याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नः । अस्मै अधिकारिणे श्रद्धां सन्न-
 मन्ते आनयन्ति । अथोत्तरमार्गकथनान्तरम् । ग्रामे गृहाश्रमे स्थित्वा इष्टं
 यागादिपूर्तंवाप्यादिकरणं दत्तं दानम् इत्येतान्युपासते ऽनुतिष्ठन्ति ये ते
 धूमं धूमाभिमानिनां देवताम् अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति आकाशदेवतातो
 वायुमाप्नुवन्ति । असौ अमुकनामा स्वर्गाय लोकाय स्वाश्रयं हा गच्छतु एत-
 देवादित्यस्य रोहिताद्यमृतं दृष्ट्वैव वस्यादयो देवास्तृप्यन्तीति मधुविद्यायां
 श्रुतम् । अथ पिबानन्दकथनानन्तरं जितः प्राप्रः श्राद्धादि*कर्मभिः पितृ-
 लोको यैस्तेषां पितॄणां ये आनन्दाः स कर्मदेवानामेक आनन्दः । पिबान-
 न्दशतगुण आनन्दः कर्मदेवानां भवतीत्यर्थः । ये कर्मणेति कर्मदेवानां
 व्याख्यानम् ॥

५३१ । ११ कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कर्मसमवायिनीनाम् अपां पञ्चम्यामाहुतौ पुं परिणामहेतुमाश्रि-
 त्यादिः परिवेष्टितजीवगमनमुक्तं तत्र स्वर्गादवरोहतः कर्मैव नास्ति कुत-
 स्तत्समवायिन्य आपः कुतस्तरां पुं परिणाम इत्याद्येपसङ्गतिगर्भे पूर्वपक्षमाह
 यावत्संपातमित्यादिना । अत एव च कर्मणामैकभावकनयाद्विलयसम्भवे
 सम्यग्ज्ञानस्य नैऋत्य पूर्वपक्षे प्रयोजनम् । श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे यदिति ।
 अन्तः फलम् । मुक्तिमप्याह प्रायणस्य चेति । येषां हेतूनां समस्तमेव
 कर्म स्वकीयं फलमुपभाजितवदित्युपरितनप्रतिक्षया ऽन्वयः । ननु फलं दत्त्वा
 ऽपि कर्म तिष्ठतु तत्राह स्वफलविरोधीति । लोके तथोपलम्भादित्यर्थः ।

* श्रद्धादीति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमे तदन्तरर्षतिपक्षधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ७-तदन्तरप्रतिपक्षौ
 रंहति संपरिखक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् १ आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् २ प्राणगतेश्च
 ३ अभ्यादिरतिश्रुतेरिति चेन्न भाकत्वात् ४ प्रथमे ऽश्रयणादिति चेन्न ता एव
 ह्युपपत्तेः ५ अश्रुतत्वादिति चेन्नैष्टादिकारिणां प्रतीतिः ६ भाक्त वा ऽनात्मविश्वा-
 सता हि दर्शयति ७ ॥

नन्वपति कर्मणि निमिताभावात्कथमवरोहश्चमत्त आह आचारादिति ।
 चरणादिति चेदिति सूत्रभागः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । आचारे चाग्निहोत्रादिप्रज्ञा-
 द्वाहुल्यमिति पूर्वपक्षघटना । ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य साधुका-
 रीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरेकत्वमवगम्यते ऽत आह स्तां वेति । भवे ५३१ । ३३
 तामित्यर्थः । कर्तारमनुशेते ऽनुगच्छतीत्यर्थानुशयः । जातिर्जन्य । स्मृति-
 श्चोपन्यस्ता । वर्णा आश्रमा इत्याद्या भाष्ये इत्यर्थः । दृष्टान्ताय प्रतिप्राणी-
 त्यादि भाष्यं व्याचष्टे अथ वेति । उपभोगवैविच्यं स्वर्गादवरोहतामिति
 कथमवगम्यते ऽत आह कपूयचरणा इति । यावत्पदस्येति । यावत्पद-
 मगतस्येत्यर्थः । यत्किंचेतिपदस्येति । श्रुत्यन्तरगतस्येत्यर्थः । याव-
 ज्जीवमग्निहोत्रमित्यवत्ययावत्पदस्य सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनविषयत्व
 ऽस्ति प्रमाणमिति दृष्टान्तं विशेषं शङ्कते सायंप्रातःकालविधानेन ।
 ननु सायं जुहोति प्रातर्जुहोति इति अग्निहोत्रं विधीयतां कालः स त्वङ्ग-
 त्वात् प्रधानाऽसंकोचकः तत्राह कालस्य चेति । कालस्य पुरुषान्निष्पा-
 दत्वात् सिद्धत्वेन निमित्तत्वं ततश्च नैमित्तिकस्य कर्मणः संकोच इत्य-
 र्थः । तदुपपत्तेरिति । यावत्संपातमित्यादेः स्वर्गं तदफलेप्राप्त्यर्थं विषयत्वो-
 पपत्तेरित्यर्थः । असंजातविरोधस्योपक्रमगतयावच्छब्दस्य सजातविरोधाप-
 संहारगतमणीयचरणश्रुत्या कथं संकोच इति शङ्कते तत्किमिति । स्वर्गमेव
 संकुचितार्थो यावच्छ्रुतिस्तदपेक्षितविषये उपसहारेण नीयतइति परिहरात्
 नेत्युच्यतइत्यादिना । मणीयचरणनिमित्तको ऽवरोह इति यदन्त्या
 श्रुत्या ऽर्थान्तरभुक्तफलकर्मविषयो यावच्छ्रुतिरिति विषयो दत्त इत्यर्थः ।
 यावत्संपातमिति । किं तद् भोक्तृकृत कर्माच्यते कर्ममात्रं वा । नाद्य
 इत्याह यावन्त इति । न द्वितीय इत्याह यावतां वेति । प्रथमाभावे
 हेतुश्चिरेति । द्वितीयाभावे हेतुः पुरुषान्तरेति । पूर्वदर्शिताधिकरण-
 पूर्वपक्षस्य तुच्छतामाह सकलेति । हेत्वभावे कार्यायोगात् कर्मरहिता- ५३३ । १९
 वरोहशङ्का न भवतीत्यर्थः । पित्रादिकर्मवरणाभ्यां तदुपपादनान्मन्यमा-
 नोक्तिः सिद्धान्त्युक्तसिद्धान्तं पञ्चकदेगिनः पूर्वपक्ष इत्याह । अनुपभुक्तक-
 र्मवशादिति । अस्मिन्मते सौचदृष्टशब्दार्थमाह दृष्टानुसारादिति । नू-
 त्पतिकर्मशेषे तत्फलमपि स्वर्गं एव भोक्तव्यं समस्तज्योतिष्टोमादेः स्वर्गाथ-

त्वेन विधानादत आह न चावशेषेति । तिष्ठासन् स्थातुमिच्छन् भुवि
शेषफलभोग इत्यर्थः । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । अश्वानां समूहो
५३४ । १० ऽर्घ्यीयम् । तन्मूला चेति । दृष्टन्यायमूला लौकिकी कालिदासादिस्मृति-
रित्यर्थः ।

वेदैर्गतां मुकृतशकलैः स्वर्गिणां भूमिभागे
भोगप्राप्तिं कथयति पुरीं वर्णयन् कालिदासः ।
म्यन्याभूते मुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्स्वर्गडमेकम् ॥

अथ वा ततः शेषेणेत्यादौव स्मृतिलौकिकी । अस्मिन्यन्ते तन्मले-
त्यस्य विवरणं लौकिकीति । लौकिकन्यायमूलेत्यर्थः । शक्यते
चाम्याः स्मृतेर्वेदो ऽनुमातुम् । गुडजिहिका मधुरोक्तिः । नैव युक्तमि-
त्युक्तेर्नष्टं स्यादिति । यत्तु स्वर्गसुखं भुवि भोक्तव्यमिति तत्राह शब्दैक-
गम्ये ऽर्थे इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतो दृष्टेन हि कर्मशेषो ऽनुमितः
तस्य च भुवि भोगः कल्पितः तत्सर्वं स्वर्गाद्विशेषेन यागविधिना विरुध्यते
भौमसुखस्य स्वर्गत्यागोपादित्यर्थः । अत एव स्मार्तः शेषशब्दो ऽपि न
भुक्तकर्मणः शेषं वक्ति किं तु कर्मराशिमध्ये ऽनुपभुक्तं कर्मान्तरमिति । कवि-
रपि दिवः स्वर्गडमिवेति पुरमुपमिमानो भुवि भोगमाह प्रायणेनेति ।
पूर्वदेहावसानकालीनेनेत्यर्थः । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन्निति ।
इदानीमित्यर्थः । ननु युगपदभिव्यक्तान्यपि कर्माणि क्रमेण फलं ददतामस
आह न चाभिव्यक्तमिति । ननु स्वर्गादिभुजः स्वर्गादिभोगानन्तरं पर-
कर्मभिः संसरन्तु नेत्याह न चेति । निरनुशया एवेति । अग्निहो-
षादिकर्मपूर्वगहिता इत्यर्थः । आचारस्य यागादिवद् न प्रधानकर्मत्वेन
५३६ । ४ पुरुषार्थत्वमित्याह स्नानादिवदिति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते तीर्थं स्नाति तीर्थमिव हि सजातानां भवती-
ति । दर्शपूर्णमासयोरप्याम्नायते जज्ञभ्यमानो ऽनुब्रूयान्मयि दत्तकृत इति
प्राणापानावात्मन् धत्तइति । तत्र तीर्थस्तानं जम्भानिमित्तमन्त्रोच्चारणं च
किं प्रकृतक्रतुधर्म उत शुद्धमनुष्यधर्मः प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मो वेति संदे-
हे न तावत्प्रकृतक्रतुधर्मत्वं वाक्येन पुरुषधर्मत्वप्रतीतेः । प्रकरणाच्च वाक्यस्य

बलवत्त्वादत एव न प्रकृतक्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं दुर्बलस्य प्रकरणस्याविशेषक-
त्वात्तस्माच्छ्रुदुपुरुषधर्मत्वे प्राप्ते राद्धान्तितं शेषलक्षणम् । न तावदिदं पुरुषं
प्रति फलाय प्रधानकर्मत्वेन विधीयते फलकल्पनाप्रसङ्गात् । वाक्यशेषनि-
र्दिष्टस्य वर्तमानोपदिष्टत्वेन फलत्वाऽनभिष्यक्तः । गुणकर्म तु स्यात् । तच्च
न पुरुषमात्रे विधातुं शक्यं वैयर्थ्यात् । अपूर्वमाधनांशे हि धर्मविधानम्
अपूर्वसाधनत्वलक्षणा च न प्रकरणादृते इति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्य-
नानुज्ञातत्वात् प्रकृतक्रतुयुक्तमनुष्यधर्मत्वमेवेति । एवं यथा तीर्थस्नानादेः
प्रकरणवाक्याभ्यां क्रत्वनुष्ठायिपुरुषधर्मत्वं तथा ऽऽचारस्याप्याचारहीनमिति
वाक्यानुमितविधिवाक्याद् वेदार्थानुष्ठायपुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ।

अजहल्लक्षणा माह सर्वो ऽनुशय इति । यथाकारो यथाचारीति ५३६ । ६

करणाचरणभेदनिर्देशो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति भाष्योक्तमयुक्तम् ब्राह्मण-
त्वस्य यावत्पिण्डभाषित्वेन जातित्वे ऽपि परिव्राजकत्वस्य ग्राह्यस्याद्यवस्था-
यामभावेन जातित्वाभावात् करणाचरणत्वयोश्चादृष्टत्वाद्यन्तरजातित्वादृष्टा-
न्नासङ्गानादित्याशङ्क्याह गोचलीवर्देति । परापर* जातिविषयगोचरीवर्तन्याये
ऽनुवृत्तव्यावृत्तविषयत्वसाम्याद् ब्राह्मणपरिव्राजकशब्द उपचरित इत्यर्थः । तेषां
कर्मिणां तददृष्टं यदा पश्येति परिगच्छति परिशीलो भवति तदा तत्रावर्तन्त-
इत्युत्तरवाक्येनान्वयः । प्राप्येति । यत्किं चिदिह लोके य. संमारी कर्म करोति
तस्मान्तं फलं परलोके प्राप्य तस्मान्नोकात्पुनरस्मिन् लोकाय आ गति आगच्छति ।
पुनः शब्दात्पूर्वमप्यागत इति गम्यते ऽनादित्यात्ममारम्य । किमर्थमागमनं
कर्मणे कर्मानुष्ठानाय । तत्र तेष्वनुशयिषु मध्ये बह लोके ये पूर्व गमर्णायाचरण-
वन्त आसन् ते तदनुकूपां ब्राह्मणादियानि शरीरमापद्योर्जति यत् तद् अभ्याशः
क्षिप्रम् अवश्यमेवेत्यर्थः । योनिशब्दः स्यान्वचन । कृपयचरणाः कुन्मिताच-
रणाः । वर्णा वर्णिनः । आश्रमा आश्रमिनः । विनिष्टदेशादयो मेधान्ता यथा ते
तथा । संसरे मज्जमानस्य जन्तोः कदा चित्सुकृते सुष्टुभिमानपूर्वकं कृतं यत्कर्म
तदायद् दुःखात्संसारगन्मुच्यते तावत्कूटस्थमिव तिष्ठन्तीति याजना । ॥

* परावरेति १ पु. पा. ।

† अत्र द्वितीयं कृतान्त्याधिकरणं पूरणम् । तत्र सूत्राणि ४-कृतान्त्याये ऽनुशयवान्
वृष्टस्मृतिभ्या यथेयमनेन च ८ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेन कार्णाजिनः ९
आनयंक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् १० मुक्तदुष्कृते पश्यति नु ब्राह्मिः ११ ॥

१३५ । १२

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणां प्रतीतिरित्युक्तं तत्रेष्टादिकारित्वविशेषणवैयर्थ्यमा-
शङ्क्य परिह्रियते । प्रयोजनं त्वनिष्टादिकारिणां शुभमार्गेण गमनमात्रमपि
नास्तीति प्रतिपादनेन वैराग्यजननम् । यत्किञ्चिदावच्छब्दयोश्चिरमुक्तादि-
कर्मविषयत्वादस्तु सङ्कोचे येकेचसर्वशब्दानामर्थसङ्कोचे नास्ति हेतुरिति
पूर्वपक्षमाह ये के चेति । हेतूनामेवामनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकागमने
प्राप्रवृत्ति वृत्त्यमाणाप्रतिक्षेपा संबन्धः । न केवलं समाम्नानम् उपपत्तिरप्य-
स्तीत्याह देहारम्भस्य चेति । कुतो ऽनुपपत्तिरत आह पञ्चम्यामिति ।
नन्वाहुतिसंस्थानियम इष्टादिकारिविषय एवास्तु नेत्याह तथा हीति ।
दुशब्देन द्विवि हुता श्रद्धा लक्ष्यते । श्रद्धा सेमित्यर्थः । पुरुषवचसो
भवन्तीति । साधारणपुरुषश्रुतिर्न सङ्कोचमर्हतीत्यर्थः । तर्हि यथोपातम-
नुष्येष्वेव सङ्काश्रयतां मनुष्यत्वं चेष्टादिकारिणामेवेति भ्रममपोहति न चैत-
दिति । दक्षिणोत्तरमार्गेणरेव श्रुताववगमादुत्तरस्य च ज्ञानिभिरेवावहदु-
त्वादनिष्टादिकारिणां चन्द्रप्राप्तिरेवेत्याह गमनागमनाय चेति । द्व्येणरेव
मार्ग्येणाम्नानादित्यस्यासिद्धिमाशङ्क्याह जायस्वेति । स्थानत्वं भोगायत-
नत्वम् । ननु वेत्य यथा ऽसौ लोको न संपूर्णतइत्यस्य प्रश्नस्य जायस्य
मिथस्वेत्येतत्प्रतिवचनम् । अस्मिंश्चन्द्रलोकासंपूर्णहेतुत्वेनोक्तस्थानस्य
मार्गान्तरत्वं प्रतीयते एकमार्गत्वे हि सर्वकर्मणां चन्द्रलोको निविडः
स्यादित्यत आह चन्द्रलोकादिति । असंपूर्णेण हि प्रतिवचनोपपत्तिः सा
चन्द्रलोकादागत्येह श्वादिजन्मप्राप्यापि स्यादित्यर्थः । ननु पापिनां चन्द्र-
लोकागमनेन तत्र भोगः स्यात्तश्चाकृताभ्यागमप्रसञ्जनमाशङ्क्याह अनन्य-
मार्गतयेति । पूर्वं तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपरत्वाभावः प्रतिपादितः ।

५३७ । २

इदानीं न कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थानसूचकत्वं निराकरोति न कतरेण
च नेतीति । एतयोर्द्वयानपितृयाणयोः कतरेण च न एकनरेणापि ये न
गच्छन्ति तानि क्षुद्रभूतानि भवन्तीति निर्दृशात् कीटादिप्राप्तिमार्गद्वयमुत्थि-
तानामित्येतन्न मन्तव्यम् । वाक्यस्य चन्द्रलोकासंपूर्णपरत्वादसंपूर्णस्य च
चन्द्रलोकादागतानां कीटादिप्राप्या ऽप्युपपत्तेः कतरेणापि नेति निषेधो
निन्दार्थ इत्यर्थः । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दे यद्यपि शरीरे व्युत्प-

ब्रत्वान्न मार्गमाह तथापि मार्गैः प्रक्रम्य तृतीयत्वेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थ-
स्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य साजात्यापेक्षत्वादिति सिद्धान्त-
यति सत्यमित्यादिना । असौ लोको न संपूर्यते इत्युदाहर्तव्यं न्याय-
साम्यादसौ मार्ग इत्युक्तम् । तत्प्रतिपक्षं तस्य मार्गद्वयस्य प्रतिद्वन्द्वीभूतं मार्ग-
मेवावसीत न शरीरमित्यर्थः । यदि पितृशरणेनैव गत्वा आगत्य च प्राप्स्य
क्षुद्रजन्तुदेहग्रहणस्य तृतीयस्थानत्वं निर्दिश्येत न तु मार्गान्तरस्य तर्हि
तदाहह रमणीयचरणा इत्यत्रापि प्राप्यमाणशुभाशुभशरीरस्य तृतीयत्व-
निर्देशः स्यान्न चास्ति । तस्मात्तृतीयस्थानशब्देः मार्गवाचीत्याह न हाष्टा-
दिकारिण इत्यादिना । ननु ये वै के चास्माज्जोक्तावयन्ति चन्द्रमममेव
सर्वं गच्छन्तीति सर्वेषां चन्द्रगमनमुक्तमिति सत्यम् । तत्सामान्यवचन
तृतीयमार्गविषयविशेषवचनेन सङ्कोचनीयमित्याह तस्माद्ये वै के चेति ।
यदुक्तमाहुतावाप इत्याहुतिसंख्यानिगमात् सर्वेषां स्वर्गगमनमिति तत्राह
स्वार्थविधानपरमिति । भास्करेण मुकृतिनां दुष्कृतिभिः समानफलभा ५३७ । १०
क्लमयुक्तमित्याशङ्कायां तन्निरमनेन पृथक्तापपादकतया संघमने त्वित्यादिमू-
चाणि नीतानि । न भोगश्चन्द्रलोके दुष्कृतिनां किं तु तद्द्वारा नरकं प्राप्या-
वरोहादिति विद्याकर्मणोरिति सूत्रादारभ्य सिद्धान्तो दर्शितः । तदुपपन्नं
अवरोहापादानतयेति । संघमने त्वनुभूयावरोह इत्युक्ते संघमनस्य श्रुत-
स्यावरोहापादानता शीघ्रमवगम्यते । तुल्येन च चन्द्रापादानता वाप्यते ।
परस्य तु भोगवैषम्यमर्थान्तरम्यत चन्द्रमण्डलादवरोह इति चाध्याहारोप-
स्थादित्यर्थः* ।

न सांपराय इति । सम्यगवश्यम्भावेन एव परस्ताद्वेहपाताद् ईयते
गम्यतइति सांपरायः परलोकास्तत्प्राप्त्यर्थः साधनविशेषः सांपरायः । सवालम-
विवेकिनं विशेषतो विननिमित्तेन मोहेन मूढं ऊन्नदृष्टिमत्त एव प्रमाद कुर्वन्तं
प्रति न भाति । स न केवलमज्ञ एव किं तु विपरीतदृश्यं पश्यते । एवमेव लोकः
स्थूलरूपानादिरस्ति न पर इति मानी मननशीलः । अतस्तदनुकूलमाचरन्तुनः
पुनर्जननमरणप्राप्त्यमेव समापद्यतइति मृत्योर्नैविकेतमं प्रति वचनम् । वैश्व-

* मतद्वये-शङ्कान्तरं च चन्द्रमण्डलान्तराध्याहारं च सूत्रं गर्भाधत्तव्यामिति महत् कष्ट-
म्यादित्यर्थः । इति ग्रन्था अधिकः ३ पुः ।

स्वतं जनानां परलोकागतानां संगमनं संगम्यं हविषा प्रीणयतेति । जीवजं
जरायुजम् । अगडजं हि किं चिदृश्विकादि मातुरुदरं निर्भिद्य मृताज्जा-
यते । उद्भिज्जं च किं चिदृचाद्यचेतनं पृथिव्याद्युद्भिद्य जायते । (जरायुजं
तु जीवतो जायतइति^१) ॥

५३८ । १

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

अथाकाशं वायुमिति कर्मत्वनिर्देशादूमे भवतीत्यादिभवतिश्रुतेश्च
संगमः । तदाह यद्यपीति । युक्तं मार्गौ प्रक्रम्य तृतीयत्वनिर्देशात्स्थानग-
द्यस्य मार्गलक्षणार्थत्वं न तु भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षणार्थत्वे ऽस्ति निमि-
तमिति संगतिः । वायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य वायुर्भूत्वेति तादात्म्य-
वत्त्वेन परामर्शकवाक्यशेषान्निर्णयेन पूर्वपक्षमाह वायुर्भूत्वेत्यादेरिति ।
वाक्यशेषस्यासंभयदर्थत्वमागङ्गाह न चान्यस्येति । नन्दिकेश्वरो हि
रुद्रमागध्य मानुषगंगरेणैव देवदेहत्वेन परिणामः । नहुषो ऽपीन्द्रत्वं
गतेः ऽगस्त्यगापादजगत्वं जगाम । एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा
स्यादिति भाष्यं तदनुपपन्नं भवति । श्रुतेर्हि सादृश्यालम्बनत्वे माणवके इव
बहिःश्रुतेः गौणता स्यान्न लक्षणेत्यागङ्गाह गौण्यामिति । गौण्यामपि
गुणस्य लक्षणा ऽस्ति लक्षितलक्षणायां^१ त्वभिधेयसंबन्धात् प्रवर्तमानायां
संबन्धवस्त्वन्तरपरत्वं न संबन्धपरत्वं गुणात् प्रवर्तमानायां तु गौण्यां
वृत्तौ गुणपरत्वं न गुणयुक्तवस्तुपरत्वमिति विवेकः । स्वाभाव्यापत्तिरिति
पाठे स्वसमो भावो येषां ते स्वभावास्तथा भावः स्वाभाव्यामिति समपदा-
११ । ११ ध्याहारः स्यादतः साभाव्यापत्तिरिति युक्तः पाठस्तं व्याचष्टे समान इति ।

* ( ) एतदन्तर्गता पञ्चो नास्ति २-३ पु । अत्र तृतीयम् अनिष्टादिकार्यधिकरणं
पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १०-अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् १२ मयमेन त्वनुभूयेतर-
पामारोहः^१रोहौ तद्गतदर्शनात् १३ स्मरन्ति च १४ अपि च सप्त १५ तत्रापि
च तद्व्यापारादविरोधः १६ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् १७ न तृतीये तयो-
पलब्धेः १८ स्मर्यते ऽपि च लोके १९ दर्शनाच्च २० तृतीये शब्दाविरोधः संशो-
कत्रयम् २१ ॥

१ स्वाभाव्यामिति पाठान्तरम् । लक्षितशब्दविक्रमे लक्षणायांमिति २-३ पु. पा. ।

चन्द्रलोके उषित्वा ऽथ तच्च प्रवृत्तफलकर्मक्षयानन्तरमेतमेव घट्यमाणं
पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनः शब्दप्रयोगादनादौ संसारे पूर्वमपि चन्द्रमण्डलं
गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । को ऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्तइति उच्यते
यथेतम् । यथागतम् । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमिति
गमनक्रमः । आगमने ऽप्याकाशनिर्दृशाद् यथेतमिति प्रतीयते । आगमने
पितृलोकादासंकीर्तनादभ्रादिसंकीर्तनाच्चानेवमर्षाति गम्यते ऽन्ता यथेतमिति
उपलक्षणम् । आकाशं प्रतिपद्यते या आपश्चन्द्रमण्डले शरीरमारब्धव-
न्त्यस्ताः कर्मक्षये दुता आकाशगता आकाशमदृशा भवन्ति तदुपहिता
अनुशयिने ऽप्याकाशसमा भवन्ति । ता आपो वायुना इत्यश्चामुतश्च
नीयमाना घायुसमा भवन्ति । अनुशय्यपि तादृशा भवति । तदनन्तर
गमनकाले यो धूम आसीत् तनुन्यो भवति । ततः अपां भ्रमणात् संभृतो-
दकमभ्रं तद् भवति । ततो जनमेघनान्मेघो वर्षणकर्ता संभवति । तद्वायु
सत्सादृश्यमापद्य प्रवर्षति । वर्षधाराभिरनुगम्यो पृथ्वीमापद्यतइत्यर्थः ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

५३६ । ५

आकाशादिसादृश्यचिराच्चिरत्वविचारात्मगतिः । म्यादेतत् ।
अतो वे खलु दुर्निष्प्रगततरमिति दुरुपमर्गतत्वरूपप्रत्ययाभ्यां श्रोत्यादिर्गतिर्ग-
मनस्येष विलम्बितत्वप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या ऽऽकाशादेर्वैगान्त्रिकमण प्रती-
यते ततः कथं तत्रापि चिराऽवस्थानेन पूर्वपक्षो ऽत आह दुर्निष्प्रगतत-
रमिति । दुःशब्दो ह्येकदेशलक्षणया दुःखं वर्त्ति न तु विलम्बमित्यर्थः ।
उतराधिकरणे ऽनुशयिनां दुःखनिषेधान्मन्यते इत्युक्तम् । गतदेव पितृ-
ण्वन् सिद्धान्तयति विनेति । न चैवमस्याऽनारम्भः । अनुशयिनामाका-
शादिप्रवर्षणान्तासादृश्यं चिरभावि अनुशयिसादृश्यरूपत्वाद् श्रोत्यादिसादृ-
श्यवदित्यनुमानस्य प्रागुक्तयुतायापत्त्या बाधार्थमधिकरणान्तारगम्योपपत्ते-
रिति ‡ ॥

* अत्र चतुर्थं साभाष्यापन्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-साभाष्यापनिरूपलब्धेः २२ ॥

† दुःखं वर्त्ति न तु व्यवधानाद्विलम्बमित्यर्थः इति २-३ प पा ।

‡ अत्र पञ्चमं नातिचिराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-नातिचिरेण विशेषात् २३ ॥

५३६ । ५

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अथ जायन्तइति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रुतेश्च संशयो भवति । श्रुते-
 र्नाचरितार्थत्वयोक्तत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह आकाशसारूप्यमिति ।
 सर्वगताकागमयोगम्यासाध्यत्वात्मादृश्य तेनाक्तमित्यर्थः । अन्यम्यान्यथा-
 भावानुपपत्तेर्ह तत्रोपचार उक्तः अथ तु जायते इति शब्दस्य देहप-
 ह्मणे रूढत्वात्तदाशङ्क्यते तच्चाविरुद्धमिति न गौणत्वावहमित्यर्थः ।
 अस्मिन्प्रकरणे यन्मायं जन्म तत्कर्मसाध्य श्रुतं यथा रमणीयचरणा
 इत्यादि । अथ तु व्यापककर्मजत्वपुतिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यमुख्यत्वव्यावृत्ति-
 माशङ्क्य हेत्वमिदमिहाह न च रमणीयेत्यादिना । शरीरभावः शरीरत्वं
 तस्याभावादित्यर्थः । नन्विष्टादेर्विहितत्वात् पुण्यस्य कथं स्थावरशरीर-
 प्राप्तिहेतुता इत आह इष्टादेश्चेति । विहितत्वे ऽपि तद्गतपशुहिंसाच्छि-
 प्रमामभवादेर्निषिद्धत्वाद् दुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यविषयनिषेधशास्त्रस्य
 विशेषणान्तेन बाधनं स्यात् कुतस्तस्य ततो दुर्बलत्वादित्येतन्न च सां-
 प्र-
 तर्मात योजनम् । सामान्यशास्त्रस्य टैर्वान्ये हेतुः सामान्यद्वारेणेति ।
 विशेषणान्तेन बाधनं हेतुः साक्षादिति । ननु क्रतुप्रकरणस्य हिंसाविधे-
 हिंसागतक्रतुशेषत्वं विषयः हिंसाविषयस्य तद्गतानर्थफलत्वगोचर इति
 विषयभेदाद्विधानिषेधयोरेकविषयत्वं तदेव नाम्नीत्याह पुरुषार्थाया एवेति ।
 क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थी हिंसां प्रतिषेधेत्* । तच्च यद्ययं न हिंसा-
 दिति निषेधः क्रत्वर्थी हिंसां प्रतिषेधेत् तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यान्न नाम्नीति
 स्यादिति भट्टोक्त्यर्थः । यत्वं हि विहिताया अपि हिंसाया दुःखफलत्वं
 यदि विधानिषेधयोरेकविषयत्वं तदेव नाम्नीत्याह पुरुषार्थाया एवेति ।
 क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थी हिंसां प्रतिषेधेत्* । तच्च यद्ययं न हिंसा-
 दिति निषेधः क्रत्वर्थी हिंसां प्रतिषेधेत् तर्ह्येव क्रत्वर्थः स्यान्न नाम्नीति
 स्यादिति भट्टोक्त्यर्थः । यत्वं हि विहिताया अपि हिंसाया दुःखफलत्वं
 यदि विधानिषेधयोरेकविषयत्वं तदेव नाम्नीत्याह पुरुषार्थाया एवेति ।

५४० । १० वाद्विषयन् निषेधनिषेधयोरेकार्थतामाह तथा हीति । यो हि यदर्थं प्रवृत्तो
 यस्माद्विषयाद् निवार्यते तन्निषेधो ऽपि तदर्थ इत्यर्थः । तर्हि क्रत्वर्थो हिं-
 साप्रतियोगिको ऽयं प्रतिषेधो इत यत्वं क्रत्वर्थश्चेत्याशङ्क्याह न चैतदिति ।

येन प्रकरणाभ्यासत्वेनानृतवदनस्य क्रत्वर्थत्वेन तन्निषेधो ऽपि क्रत्वर्थः स्याद्
येन च तेनेव प्रकरणाभ्यासत्वेन पशो निषिद्धयोरज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वात्-
निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् तेन प्रकारेण न हिंस्यादित्येतत् कस्य चित्प्र-
करणे न समाम्नातमित्यर्थः । नन्वाज्यभागो भवेतां क्रत्वर्थो निषेधस्त्वभाषार्थः
कथं क्रत्वर्थः स्यादत आह एवं हि सतीति । पशुयागे ऽतिदेशप्राप्ताज्यभा-
गनिषेधे सति तद्वर्ज्यनुक्ताङ्गान्तरेभाषार्थरूपैराज्यभागसाध्य उपकारो जन्यते
न केवलनिषेधमात्रात् । अतश्च विकल्प आज्यभागतदभाषयोः । फलभूमा-
र्थिनस्त्वनुष्ठानम् । प्राभाकरास्तु पर्युदासमेतमाहुः । अथ च पशुप्रकरणस्ये-
तद्वाक्यमस्तीति कृत्वा प्रतिषेधत्वमस्योक्तम् । गुणोपसंहारे तु हानौ तूपाय-
नेत्यधिकरणे* दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य न तौ पशावित्यस्य पाशुकप्रकरणा-
भ्युपगतेतद्वाक्यसिद्धार्थानुवादित्वेनार्थवादत्वं वक्ष्यतीति न विरोध इति ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वे ऽधिकरणमनुक्रम्यते-

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते नानृतं वदेदिति । तत्रायं निषेधः क्रत्वर्थः
पुरुषार्थो वेति संशयः तदर्थप्रतिषेध्या प्रवृत्तिः किमर्थेति च चिन्त्यते । यो
हि यदर्थे प्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव च निवार्यते । प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्णयाय
च आख्यातेन कर्ता ऽभिधीयते न वेति च विचार्यते । अभिहिते हि कर्तरि
तस्य प्रत्ययेन प्राधान्येनाभिहितत्वात् प्रवृत्तेः प्रयोजनाकाङ्क्षावलायां श्रुतिसं-
निधापितकर्षेक्षितोपायत्वं प्रकरणबाधया ऽवगम्येत अनभिहिते तु बाधकश्रु-
त्यभावादर्थोक्तं कर्तुः प्रवृत्तिं प्रति गुणत्वेनैवावगतेः प्रकरणेन प्रवृत्तेः क्रत्वर्थता
ऽवधार्यते । तत्र पचति देवदत्त इत्याद्याख्यातेः कर्त्तृवगमाद् लः कर्मणि
चेति सूत्रगतचकारेण कर्त्तृव्यपि लकारविधानाद् लकारादेशानां च तिबादीनां
स्यानिवृत्तायेन कर्तृवाचकत्वादाख्याताभिधेयः कर्त्तेति प्राप्य राट्प्रान्तितं शेष-
लक्षणे । क्रत्वर्थो ऽयं प्रतिषेध आख्यातेन कर्तुरनभिधानात् । या त्वाख्यातात्क-
र्तृप्रतीतिः सा आख्याताभिहितभावनया कर्तृरूपस्यापनादन्यथासिद्धा । सूत्र-
त्वभिधेयत्वद्योत्यत्वयोरुदासीनम् । अपि च लः कर्मणोऽप्यभिधाय द्व्येकयोरिति
सूत्रेण द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनेकवचनविधानात् कर्तृमर्थ्येवाख्यातया न
कर्ता । संख्येयकर्तृविवक्षायां हि द्व्येकेष्विति म्याद् द्वयोरैकस्य च कर्तृणां बहु-

त्वादाख्यातेन कर्तुरनभिधाने ऽनभिहिताधिकारविहिततृतीयापत्तेः पचति देव-
दत्तेनेति प्रयोगप्रसङ्गः । गम्यमानकर्तुः संख्याया अनेनाभिधाने करणादिमख्या-
नामप्याख्यातेनाभिधानप्रसङ्गः । पच्यतइत्येषापि कर्तुर्गम्यमानत्वात्तत्संख्याभि-
धानापात इति चेद् न । अनभिहितस्यापि कर्तुरितरकारकापेक्षया प्रधानत्वाद्वा-
चनायाश्च तद्वापारत्वादाख्यातेन प्राधान्येन द्योतनादनभिहिताधिकारस्य च
प्राधान्येन द्योतितत्वाभिप्रायत्वात् करणादीनां पचतीत्यादाख्यातैः प्राधान्येन
ध्वनितत्वाभावात् पच्यतइत्यादौ च कर्मप्राधान्येन कर्तृप्राधान्यस्याद्योतनात् ।
तस्मादाख्यातेन कर्तुरनभिधानात्सिद्धमनृतवदनप्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति ।

ननु मा भूत् प्रकरणानाम्प्रानात्र हिंस्यादिति निषेधस्य क्रत्वर्थता
पुरुषार्थत्वं तु कथमवगम्यते न हीह पुरुषस्तदर्थवगम्यतइति तत्र पुरुषा-
५४१ । १ र्थप्रतीतिमुपपादयति तस्मादनारभ्यार्थीतेनेति । न हिंस्यादित्यनेनेति
नञ्ज्यतिरिक्तोपादानं विवक्षितम् । अत्र वाक्ये हिंस्यादिति भागेनाभिहितस्य
पुरुषस्यापारम्य पुरुषार्थे गव भाव्य इत्यन्वयः । ननु हिंसैव भाव्या किं न
स्यादत्त आह विध्युपहितस्येति । श्रेयःसाधनत्वविध्यवर्चस्त्वादित्यर्थः ।
न केवलमर्थविरोधो धात्वर्थभाव्यत्वे अपि तु शब्दविरोधश्चेत्याह विधि-
विभर्त्ताति । हिंसैव कर्म क्रिया तद्वाच्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः । पुरुषप्रतीति-
मुपपादयति आख्यातानभिहितस्यापीति । कर्त्रधिकरणे* तु अनभिहि-
तपुरुषस्याप्राधान्येन निषेधस्य प्रकरणवशात् क्रत्वर्थत्वमुक्तम् इह तु प्रकर-
णाभावादात्तककर्तृशेषत्वमविरुद्ध निषेधस्य । यतश्च प्राचीनग्रन्थे अनारभ्या-
धीतेनेति पदेन द्योतितम् । ननु हिंस्यादिति विध्यंशेन यदि हिंसा श्रेयःसा-
धनमवगता कथं तर्हि निषेधावकाश इत्याशङ्क्यानुवादत्वमाह केवलमिति ।
स्यादेतत् । हिंस्यादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसा ऽनृत्य निषिध्यतां तथा
चोभयार्थत्वं निषेधस्य वाक्येनावगम्यतामिति । नेत्याह क्रत्वर्थस्यापि चेति ।
हिंसाविषयस्य निषेधस्य रागप्राप्तिहिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वे ऽधिकारान्तरा-
नुप्रविष्टकर्तृशेषाहिंसानुवादतन्निषेधविषयत्वत्पक्षनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।
उभयनिषेधे च वाक्यभेदः स्यादित्याह न च स्वातन्त्र्येति । क्रत्वर्थनिषेधत्वे
हि क्रत्वर्थत्वात् पारतन्त्र्य स्यात् पुरुषार्थनिषेधत्वे च पुरुषार्थत्वात्स्वातन्त्र्यम् ।

अनृतषटननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । हिंसानिषेधस्य पुरुषार्थत्वम् । १५९

तच्च वाक्यद्वयेन संबन्धद्वयबोधने भवेद् न त्विहेत्यर्थः । विधिनिषेधयोर्विषयभेदमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति । यदा च निषेधस्य रागप्राप्त्येता तदा वृष्टादिकर्मणः पुण्यमात्ररूपत्वाद्ग्रीह्यादिभावस्य कर्मजन्यत्वाऽसंकीर्तनरूपो हेतुः सिद्ध इत्याह आकाशादिष्विवेति । अत्र भाष्यकारेण हिंस्यादित्युत्सर्गः अग्नीषोमीयमालभेत्यपवाद इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । विशेषविहितस्यार्थस्य सामान्यावधिनापि विषयीकारे ह्युत्सर्गापवादस्यायः । यथा ऽऽहवर्नाये जुहोति पदे जुहोतीति होममात्रस्याहवर्नायान्वयविधिना पटहोमस्यापि विषयीकारे पटहोमान्वयविशेषविधिना बाधानदितरपरत्वं सामान्यशास्त्रस्य । अत्र तु वर्णितेन न्यायेन निषेधस्योत्पत्तिसमय एव पुरुषार्थहिंसाविषयत्वाच्च क्रत्वर्थहिंसानुप्रवेश इत्याशङ्काह अयमेवार्थः ५४१ । इति । एकस्य निषेधविधेः स्वविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन च विनियोगे विरोधात् सामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थहिंसामु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसा निषेधविषयत्वं तदा ह्यधिकगान्तरानुप्रवेशित्वेन सापेक्षत्वं स्यादिति यो विषयनिष्कर्षः कृतो ऽयमेवाविशेषप्रवृत्तत्वेनावभासमानशास्त्रस्य विशेषस्याजनलक्षणगुणसाम्यादुत्सर्गापवाद इत्युक्त इत्यर्थः । अवहन्तिना फलीकृतेषु कण्डितेषु । ते ऽनुशयिन इह लोके ग्रीहियथा इत्येवंरूपेण जायन्ते । यो यो ह्यनुशयिभिः संश्लिष्टमन्नमस्ति स एव च यो रेतः सिद्धति स्त्रियामृतु-काले तद्वय एव तद्भाव एव तत्समानाकारतामित्यर्थः । भवति प्रतिपद्यते अनुगम्यो । तथा च मनुष्यान्मनुष्यो जायते पश्यादेष्वन पश्यादिरिति* ॥

इति आपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्य-

परमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पसूत्रे

तृतीयम्याध्यायस्य प्रथमः पाठः ॥

अत्र पादे
अधिकरणानि ६
सूत्राणि २०

आदितः
९३
३१८

* अत्र षष्ठम् अन्याधिष्ठिताधिकरण पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-अन्याधिष्ठिता पूर्वव-
दभिन्नापात् २४ अगुट्टमिति चेव शब्दात् २५ रेतःसंयोगो ऽय २६ यान्ते
शरीरम् २७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

२ । १४

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

कर्मफलस्य यातायात*रूपत्वेन वेराग्यं† निरूपितम् । इदानीं
 विरक्तस्य तत्त्वस्य दार्थविवेकार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते । तत्रापि न
 स्थानतोऽपीत्यतः प्राक् त्वंपदार्थो विवेचितः तत आरभ्य‡ तत्पदार्थः ।
 आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह तस्यैवेति । यस्य पूर्वस्मिन्यादे जायदव-
 स्थायामिहलोकपरलोकसंचार उक्तः तस्यैवेत्यर्थः । प्रयोजनमाह
 स्वयंज्योतिष्येति । जायदवस्थायां ह्यादित्यादिसंकराद् दुर्विवेकमा-
 त्मनः स्वयंज्योतिषं तत्र यदि स्वप्नोऽपि सत्यः स्यात् तदवस्थं दुर्वि-
 वेकत्वमिति तन्मिथ्यात्वमुच्यते । मनस्तु स्वप्ने सदपि दृश्यत्वान्नात्मभा-
 सकम् । आदित्यादीनां दृश्यत्वाविशेषेऽपि स्वरूपतोऽपि व्यतिरेकसमर्थ-
 नार्थमर्थवती मिथ्यात्वचिन्ता । आरम्भणाधिकरणे॥ समस्तभेदमिथ्यात्वो-
 पपादनादजामित्वाय प्रपञ्च्यते इत्युक्तिः । रथादिसर्गान्नादृशाद्यभावा-
 न्नाच्च संशयमाह किमिति । सर्वविकारमिथ्यात्वस्याधस्तात्साधनाद्
 न पूर्वपक्षिणो दृष्टान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । स्वप्नस्य व्यावहारि-
 कत्वमस्ति न वेति चिन्त्यत इत्यर्थः । अनेन प्रपञ्च्यत इत्येतद्विशृतम् ।
 द्वयोर्लोकस्थानयोः संधौ भवतीति संध्यमिति भाष्यं न युक्तं स्वप्नस्ये-
 हेव लोके ऽनुभवादित्याशङ्क्याह ऐहलौकिकेति । यथा लोके यामसं-
 धिर्द्वौ यामौ भजते एवं स्वप्ने उभौ लोकौ लक्षणतः स्पृशति तत्र परलोक-
 स्येतल्लोकवर्तितचक्षुराद्यजन्यरूपादिसाक्षात्कारवत्त्वं व्यापारविरहाच्चेदनेहलो-
 किकत्वं स्वप्नस्य तर्ह्यैहलौकिकसुषुप्तेरप्यनेहलौकिकत्वं स्यादत आह रूपा-
 दिसाक्षात्कारोपजननादिति । चक्षुरादिशब्दो गोलकाभिप्रायः करणानां
 लोकद्वयेऽप्यविशेषात् । स्वप्नस्य परलोकलक्षणवत्त्वमुक्त्वा इहलोकलक्षणवत्त्व-

१४३ । १

* यातायातरूपत्वेनेति १ पु. पा. ।

‡ व्या. सू. अ. ३ पा. २ सू. ११ ।

॥ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

+ पृथं वेराग्यमिति २ पु. पा. ।

§ तद्वारभ्येति १-३ पु. पा. ।

माह पारलौकिकेति । अपि पारलौकिकसुषुप्तेरपारलौकिकत्वस्यावृत्तये
न च न रूपदीप्त्युक्तम् । संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हतीति भा
ष्यमयुक्तम् आरम्भणाधिकरणादौ सर्वकार्यमिथ्यात्वसमर्थना*दत आह
ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारादिति । स्वप्नसत्यत्व वक्तुं न शक्यते इदं- ५४३ ।
रजतादिबोधेष्विव बाधविरोधादित्याशङ्क्याह अयमभिमंघिरिति ।
ज्ञानं सर्वं यथार्थमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तर्हि स्वप्नोदाहरणमयुक्तं सर्व-
भ्रमेषु विप्रतिपत्तेरविशेषादत आह प्रकृतोपयोगितयेति । स्वप्नकाशत्व-
श्रुतौ प्रकृतमवायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति बाधकत्वासिद्धिमुपपादयितुं
पराभिमतबाधकस्वरूपमनुवदति समानगोचरे इति । समानगोचरवि-
रुद्धार्थज्ञानयोरपि सत्यप्रतिपक्षयोरिव न बाध्यबाधकत्वमित्यत उक्तं
बलवदबलवत्त्वेति । तच्च तावद्विदंरजतादिज्ञानानां नेदंरजतादिज्ञा-
नानां च विरोधाभावमाह नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिश्चय
इत्यतः प्राक्तनेन गन्धेन । नीलात्पले रात्रौ रक्तत्वभ्रमा भवति तमु-
पपादयति एवमुत्पलमपीति । तस्मादर्पाति । अपिकारेण प्रागुक्तं
विरोधाभावं समुच्चिनोति । विवादास्पदं प्रत्यया इति नियतनिवृत्त्या-
त्सामानाधिकरण्यम् । रश्म्युज्ज्वलति रथयोगा अश्वादयः । पथे रथ-
मार्गान् । बहुश्रुतिमंवादादिति । बहुश्रुतयः स हि कर्नेत्याद्या उदा-
हृता भाष्ये प्रमाणान्तरयुक्तमनुमानं वक्ष्यमाणं प्राज्ञकर्तृकत्वहेतुकम् ।
भाक्तत्वेनेति । भक्तिः संकाचः । तमेवाह जाग्रदिति । बहुश्रुति-
विरोधादित्येतत्स्पष्टयति अत एवेति । कर्तृश्रुतिः स हि कर्नेत्येषा
बार्हदारण्यकी शाखान्तरश्रुतिस्तु यद्यपि सुषुप्तिव्याद्या कटशाखागता । अनु-
मानान्तरं वक्ष्यमाणमित्युक्तं तदाह प्राज्ञेति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्याह
न च जीवकर्तृकत्वादिति । य यद्यपि सुषुप्तिव्याद्या कटशाखागता । अनु-
स्येव परमात्मन एव प्रकृतत्वादित्यर्थः । विमतिपदं सत्यं स्वप्नत्वात्
संवादिस्वप्नप्रदित्याह अपि चेति । ब्राह्मणा अयनमाश्रयो यस्य स तथा ।
स्वयं तु ब्राह्मणाभास इत्यर्थः । तथाविधेनात्मनि स्थिते सत्यं भवति

किं पुनरन्यदिति भावः । प्रियव्रतं प्रियव्रतनामानं कं चित् । उर्वरा सर्वसस्या भूः ।

यदुक्तं क्षीरदधिवत्कालभेदेनैकस्य 'शुक्तिरजतात्मकत्वादविरोधो
५४५ । ३ रजतशुक्तिज्ञानयोरिति तच्चाह न तावत्क्षीरस्यैवेत्यादिना । ईश्व-
रस्य राजादेश्च हे वस्तुतो यदीदं रजतं स्यात्तर्हि कालान्तरे ऽपि शुक्तिर्न
स्याद् राजमन्दिरगतं रजतकुम्भवदित्युक्तम् इदानीं यदापि रजतत्वेनानु-
भूयते तदैव पुरुषान्तरे विसंवादादपि न वास्तवं रजतत्वमित्याह
न चेतस्म्येति । अन्यो ऽनाकुलेन्द्रियस्तस्य शुक्तिभावं नानुभवतीत्येत-
न्निति व्यतिरेकमुक्त्वा ऽन्वयमाह प्रत्येति चेति । शुक्तिभावमित्यनुषङ्गः ।
शुक्तिरजतात्मकमेव वस्तु ग्रहणसामग्रीभेदात्कदा चिच्छुक्तित्वेन ज्ञायते
कदा चिद्रजतत्वेन ज्ञायते । मा भूत्परिणाम इति यदुक्तं तद् दूषयति न
चोभयरूपमिति । इष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह न मरीचिभिरिति । तृष्णजः
पिपासोः । स्वपितृषेर्नेजिडिति तृषेर्नेजिड्प्रत्ययः । उदन्या पिपासा । ननु
मा कुर्वन्तु मरीचयस्तोयसाध्यामर्थक्रियां मन्तु च तोयं का बाधा तोयस्य
ध्यात्मकत्वादित्याशङ्क्याह न च तोयमेवेति । पिपासोपशमकमुदकमित्ये-
कद्वयस्य सति संभवे न प्रयोजकद्वैविध्यं कल्प्यमित्यर्थः । कल्पने च
व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिमप्याह तदर्थेति । ननु न कल्प्यते किं तु
दृश्यते इत्याशङ्क्य प्रयोजकद्वैविध्यव्याभ्युपगमेनापि परिहरति अपि चेति ।
मरीचिषु तोयमवभासमानमर्थक्रियायामसमर्थमिति भासेत समर्थमिति वा ।
नाद्य इत्याह असमर्थविधेति । असमर्थस्य विधा प्रकारस्त पतति प्राप्नोति
तथोक्तम् । यथा मरीचीनां शुटानित्यर्थः । पूर्वं क्षीरस्यैव दधि न रजतस्य
शुक्तिः परिणाम इत्यर्थं दूषणमभाणि संप्रति प्रतीतिरपि तथा नास्तीत्याह
११ । १८ न च क्षीरदधिप्रत्ययवदिति । आचार्यादौ न परिणामः किं त्वेषामा-
चम । एवं तावज्ज्ञानद्वयस्य विरुद्धार्थत्वविषयत्वमुक्तम् अथ यदुक्तं बाध्यबा-
धकभावो न ज्ञानयोर्निर्णयते स्वगोचरशूरत्वाद् द्रव्येति तत्र स्वगोचरशूरत्वे
ऽप्यर्थोद्विरोधमुपरिष्ठद्वत्यति । इदानीं बाध्यबाधकभावं निगमयति तत्रा-
पीति । परं शुक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्वं रजतज्ञानं ज्ञायते कुतः परस्यागा-
मित्वाद् भविष्यत्वादप्राप्तेस्तन्निषेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु

साहं पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयगूरत्वादुभयोरिति तथाह पूर्व
 पुनरिति । सत्यं तथापि पूर्वप्रतीतायांभावबोधित्वात् तस्य बाधकमि-
 त्यर्थः । स्वविषयगूरत्वे ऽपि अर्थद्विरोध वन्त्यतीत्यथादिष्य तमाह न च
 वर्तमानरजतावभासीत्यादिना । वर्तमानरजतावभासि विज्ञानमत ५४६ ।
 एवाम्य रजतस्य भविष्यतामगाचरयद् भविष्यता शुक्तिप्रत्ययन स्वसमानव-
 र्तिनां शुक्तिं गोचरयता न बाध्यते कुतः कालभेदेन विरोधाभावादित्ये-
 तन्न च युक्तमिति योजना । अत्र हेतुमाह मा नामेति । अस्य रजतस्य
 भविष्यता मा क्षामोन्नाम मा प्रकाशयतु नाम । उपकारभावहेतुमिवेति ।
 इदं रजतमुपकारकं रजतत्वात्ममतर्वादिति यथेत्यर्थः । विनाशप्रत्ययिधस्तु येन
 स विनाशप्रत्यया विनाशः कारणम् । रजतज्ञानकालमारभ्य यावच्छुक्तिज्ञानकालं
 रजतविनाशहेत्वदृशनात् स्यादित्ये शुक्तिवरजतयोरकटकत्र विरोधादर्थ्याद्
 बाध्यबाधकत्वं ज्ञानयोरित्यर्थः । अनुमानानुगृहातप्रत्यक्षेण गृह्यमाण रजत
 चिरस्थायीति गृह्यते इति व्याख्याम्याति । तेन तदुज्जतं भविष्यच्छुक्तिका-
 ज्ञानस्य यः कालः तं व्याप्नोतीति वार्तिकार्थः । ननु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं
 कालान्तरवर्तिनीं सतां गृह्णाति गवं रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यतां रजतस्य
 गृहीष्यति अत्र आह न च प्रत्यभिज्ञेति । अत्यन्ताभ्यासवशेनेति ।
 सूक्ष्मकालव्यवधानागणने हेतुः । परिच्छदानन्तरक्षणे अनुमानस्य प्रत्यक्ष
 प्रति सहकारित्वानदा च तस्य विनश्यत्वाद्विनश्यदवस्थत्योक्तिः । गतत्स-
 द्मतरे कालव्यवधानमविवेचयन्तः मौगता अनुमानगम्या ऽपि सताना
 ऽनुगतरूपः प्रत्यक्षाध्यवसेयः स्वलक्षणग्रहणादध्युपगम्यमेव इत्याहु रित्यर्थः ।
 इदंरजतादिभ्रमाणां बाधमुपपाद्य प्रकृते योजयति एतेनेति । स्वप्नस्य य
 आख्यातो ब्राह्मणाभास्तेन सह जागरणे गत्वा आख्यातं त्यगा ममेतदु-
 क्तमित्यभिधाने तेन च नेत्युक्ते विमंशदानत्रापि स्वप्ने न सत्यत्वमिति शेषः ।
 भाष्यमुपादाय व्याचष्टे रजन्यामिति । भारतवर्षे वासरमिति भारतग्रहणः ५४७ ।
 व्यवच्छेद्यमाह रजनीति । भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तस्मिन्नप्येत्यर्थः ।
 केतुमालमिति मेरोः पश्चिमदेशः ।

* उपकारहेतुभावमिवेतीति = पु. पा. ।

† सतामिति = पु. पा. ।

‡ अत्यन्ताभ्यासादिति = पु. पा. ।

ननु कुञ्जरारोहादिदर्शनं स्वप्ने सूचकं तच्च सत्यमिति कथं
 ॥४७॥ १८ मिथ्याभूतस्य स्वप्नस्य सूचकत्वं सूत्रे उच्यते तथाह तच्च स्वरूपेणेति ।
 विषयविशेषितरूपेण ज्ञानमात्ररूपेण सत् । तच्च न सूचकम् । यतः कुत-
 श्चिज् ज्ञानादास्य कस्य चित् सूचनप्रसङ्गात् । असत्तु दृश्यं तस्मान्दुर्गहितं
 दर्शनं सूचकम् । तच्च मिथ्येवेत्यर्थः । यदि सूचकत्वं स्वप्नस्यापेयते तर्ह्य-
 र्थक्रियाकारित्वमहत्त्वसंयोगाज् जायद्वद् ब्रह्मसाक्षात्कारादवगवाधः स्यात् ।
 अतश्च पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्याह अत एवेति । अस्ति मिथ्याभूत-
 स्त्याद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकं सत्त्वम् । अत एवाद्यात्
 स्वप्नमहमिति मिथ्यार्थोपहितं स्वप्नदर्शनमनुमन्यते । युक्त्या तु तस्य
 मिथ्यार्थोपहितत्वान्मिथ्यात्वमुच्यते । अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या न च व्याव-
 हारिकमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न पूर्वापरविरोध इत्यर्थः । स्वप्नः सत्यः
 प्राज्ञकर्तृकत्वादित्यनुमिते न चास्माभिरिति भाष्येण स्वप्नस्य प्राज्ञकर्तृक-
 त्वमभ्यनुज्ञायते तच्च हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह
 प्राज्ञव्यापारत्वेनेति । तस्याभिधानान्तर्तीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यमिति
 भाष्योदाहृतश्रुतेः तृतीयशब्दार्थमाह बन्धमोक्षयोरिति । सगुणब्रह्मोपा-
 सनफलमीश्वरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावान्न मोक्षो भेदाश्रयत्वादतो
 ॥४८॥ ४ ऽन्तरालवर्तीत्यर्थः । उपपादितं* प्रथमसूत्रे इति । प्रथमसूत्रे हि स्वप्न-
 काशस्याप्यविषयाविषयत्वसमर्थनाज् जीवस्यैश्वर्यनिरोधानम् अधिदादे-
 र्मिथ्यात्वेन तत्त्वसाक्षात्कारान्निरुतेऽभिव्यक्तिश्च समर्थतेति अध्यासात्म-
 कश्च देहयोगः समर्थित इत्यर्थः ।

सुप्नेषु प्राणेषु य एष साक्षी जागर्ति न स्वपिति । कथं न स्वपि-
 त्यत आह कामं कामं तं तमभिप्रेतं विषयं निर्ममाणो जागर्ति यस्तदेव
 शुक्तं शुद्धममृतं ब्रह्माच्यते । वृणीष्वेति नचिकेतसं प्रति मृत्युवचनम् ।
 काम्येषुवादीनां कामभाजं प्रकामभाजमतिशयभाजम् । तद् ब्रह्म कश्चित्
 कश्चिदपि नात्येति उशब्द एवार्थः । नात्येत्येवेत्यर्थः । अथो स्वयं ज्योतिष्प्रकाश-
 नानन्तरम् । अन्ये आहुः । अस्यात्मनो जागरितदेश एवैष यः स्वप्नः । अथ
 हेतुमाह यानि हि जायतपुरुषः पश्यति तान्येव सुप्नोपि पश्यतीति । बहि-

कुलायादिति । स्वप्रावस्थायां प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं कुत्सितं नीडं शरीरं तस्मात्कुलायाद्बहिश्चरित्वा तस्मिन्नभिमानमकृत्वेत्यर्थः । स आत्मा यश्चकामं यश्च कामो भवति तश्च विषये ईयते गच्छति । स्वप्राया स्वप्ररूपया ऽन्तःकरणवृत्त्येत्यर्थः । स्वयमात्मा जायतेहं विहत्य निश्चेष्ट-
मापाद्य । देहव्यापारो ह्यात्मभोगार्थः भोगार्थं कर्मणश्चात्मा कर्ता तदा च जायद्भोगप्रदकर्मोपरमे भवति देहपातादात्मा विहन्तेत्युच्यते । तथा स्वप्रदेहमदृष्टद्वारा स्वयं निर्माय स्वेन भासा वासनाजन्यज्ञानेन युक्तः स्वेन ज्योतिषा तत्साक्षिचित्प्रकाशेन इत्यभूतः प्रस्थापित वासनामयीवृत्तीः पश्यन्नास्तइत्यर्थः । देवमीश्वरमहमस्मीति ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशा-
नामविद्यादिबन्धानामपहानिर्भवति । क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममरणयोर्हन्त्यभावात् प्रहाणिरिति निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा सगुणोपाप्मिफलमाह तस्येति । तृती-
यत्वं विश्वेश्वर्यम्योपपादितं देहभेदे देहवियोगे मति विश्वेश्वर्यं भवती-
त्यर्थः । तच्च च भोगान् भुक्त्वा ब्रह्मविद्याभिज्यक्ता केवलो ऽद्वितीय आप्र-
कामः प्राप्रपरमानन्दः परानन्दात्मा भवतीति क्रममुक्तिरुक्ता । भाष्ये ऽरणि-
निहिताग्न्युदाहरणमरण्योर्निर्हता जातवेदा इत्यादिगाम्नादृष्टपेष नोक्तदृष्ट-
पेषं भस्मच्छन्नोदाहरणम्* ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

५४८ । ६

जीवस्य स्वप्नस्थाय स्वप्नप्रमथ्यात्वमौगितम् ।

अयाम्य ब्रह्मभावाय सुषुप्तिः कृति चिन्त्यते ॥

आसु तदा नाडीषु इत्यादिप्रमोनिर्दृष्टात् ताभिः प्रत्यक्षमृष्ये-
त्यादिमसुषुप्तिनिर्दृष्टाच्च संग्रहमाह तत्र किमिति । प्रयोजनमाह एतदत
इति । घञ्जुते । ब्रह्मण एव सतो जीवस्य तद्वैपरीत्यं भ्रमः । तदादि
निवृत्ते ऽपि सुषुप्ती विषयासे नाडीषु पुरीताति या तिष्ठेद् न तु ब्रह्मता-
दात्म्य भजेत जीवस्तदा ब्रह्मभावे विपरीतज्ञाननिवृत्तिरप्रयोजिका म्यादि-

* अत्र प्रथमे संध्याधिकरणे पूर्णम् । तत्र सृष्टाणि ६-मध्ये सृष्टिराह हि १ निर्मा-
तारं चैके पुत्रादयश्च २ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिध्यक्तम्यरूपत्वात् ३ मूलकश्च
हि श्रुतेरावृत्तते च तद्विदुः ४ पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविषययो ५
देहयोयाद्वा सो ऽपि ६ ॥

त्यर्थः । ननु दण्डायमानभावरूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः सुषुप्तौ तु नाड्या-
 दिस्थस्य तदनिवृत्तमिति न ब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभा-
 ५४८ । १२ वचिन्ता निप्रयोजनेत्याशङ्क्याह अविद्यानिवृत्तावपीति । यावदावद्वि-
 प्रतिबन्धनिवृत्तिस्तावतावद् ब्रह्मभावो ऽप्याविर्भवेत् । तच्च यदि मिथ्या-
 ज्ञाननिवृत्तौ न ब्रह्मभावः श्रुत्योच्येत तर्ह्यज्ञाननिवृत्तावपि न ब्रह्मभाव
 इति श्रुतेराशयः स्यात् ततो ब्रह्मभावाय कारणान्तरं स्याद् नाज्ञानमि-
 थ्याज्ञाननिवृत्तौ इत्यर्थः । तर्हि तदेव कारणान्तरं ज्ञानमस्तु नेत्याह
 तच्चेति । कर्म ह्यभूतप्रादुर्भावफलं ज्ञानं त्वविद्यानिवृत्तिमात्रफलमित्यर्थः ।
 विपरीतज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तेऽप्युपलक्षणम् । न तु विपरीतज्ञानमेवावि-
 द्येति भ्रमितव्यम् । समूलकाशमविद्याया अकाशदित्युपरितनयन्ये मूल-
 शब्देन भावरूपाऽविद्याया अभिधानात् । तर्ह्यविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्म-
 भावं ज्ञानमभिधनक्तु नेत्याह विपरीतज्ञाननिवृत्तेरिति । वशब्देना-
 विद्यानिवृत्तेरप्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । मात्रयेति । स्तोकप्रतिबन्धनिवृत्तिरु-
 पेक्षेत्यर्थः । तथा विपरीतज्ञाननिवृत्त्या तावत्तदवस्थानो ब्रह्मभाववस्थानो
 भवति जावस्तावच्छब्देन न सर्वोत्पन्ना तदवस्थानो मूलाविद्यायाः
 स्थितत्वादित्यर्थः । लौकिकं विकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकमाह यथा
 निरपेक्षा इति । निरपेक्षा इति समुच्चयासंभार्यम् । आयतनश्रुत्या
 चेति । सदायतना इत्यवस्थायतनस्य सम्यर्थत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तबो-
 जमाशङ्क्याह यत्रापीति । नन्वत्र प्राणप्राप्तिः प्रतीयते कथं नाडीब्रह्मस-
 मुच्चयः तत्राह प्राणशब्दमिति । पदार्थमुक्त्वा प्रस्तुतवाक्यमेव योजयति
 अथास्मिन् प्राण इति । इतिवचनाद्यत्रापि नाडीब्रह्मणो समुच्चयश्रवण-
 मिति योजना । तथापीति । तथापीत्युपक्रमात् । निरपे-
 क्षसंप्रतीतिभ्यां यदि नाडीपुरीततोन्निरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चय-
 ५४९ । १३ श्रवणस्य गतिरस आह इयांस्तिवति । नाड्यस्तावत् स्वतन्त्रा एवाधारः
 पुरीतद्ब्रह्मप्राप्ते तु नाडीद्वारा भवतः परम्परं चानपेक्षे तच्च समुच्चयश्रव-
 णाभावात् कदा चित्तं नाडीनां पुरीतद्ब्रह्मसमुच्चये ऽपि कदा विदनपेक्ष-
 स्थानत्वाद्विकल्पसिद्धिरित्यर्थः । बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति
 पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानाद्विकल्पः । एवमेषो ऽष्टदोष

सुषुप्तस्य जीवस्य समुच्चयेन नाडीपुरीतत्परमात्मरूपस्यानोपगमनम् । ३६०

इति । ब्रीह्यनुष्ठानपक्षे यवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागोऽप्रतीताप्रामा-
ण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषु उपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्
स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानमिति यवशास्त्रे चत्वारो
दोषाः । यव यवानुष्ठानपक्षे ऽपि ब्रीहिशास्त्रे चत्वार इत्यप्रदोषदुष्टो विक-
ल्पः । ननु यदि ब्रीहियवौ द्वौ विहिते तर्ह्यग्नेशादिवत्समुच्चयः किं न
स्यादित्याशङ्क्य निराकुर्वन् गतिरन्या न विद्यते इत्येतत्प्रपञ्चयति प्रकृ- ५५० । ३
तकतुसाधनीभूतेत्यादिना । मा भूद्रास्त्रद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः अङ्ग-
सहितप्रधानानुष्ठापकप्रयोगवचनो ब्रीहियवौ समुच्चाययतु तत्राह न चैता-
विति । ननु मा मिथ्येतानां ब्रीहियवावुभयार्थव्यर्थवत्त्वायैकस्मिन्नेव प्रयोगे
ब्रीहिभिरैकवारं यवैरप्यपरवारमिज्यतामिति गत्यन्तरमाशङ्क्याह न चाङ्गानु-
रोधेनेति । प्रकृतौ बृहद्रथन्तरे प्रुप्तोपसाधनत्वेन विहिते विक-
ल्पेते विकृतौ गोसवाख्यैकाहे ऽतिदेशेन प्राप्तः । तत्रापि विकल्पप्राप्ते
गोसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादित्यङ्गभूतबृहद्रथन्तरसाहित्यवचनान् प्रु-
प्तोपसाधनत्वे बृहत्तैकवार रथन्तरेणैकवारमिति । यवमहाङ्गभूतब्रीहि-
यवानुरोधेन प्रधानाग्नेययागम्याभ्यासो न युक्तः । कारणमाह अश्रुन इति ।
तत्र ह्युभे कुर्यादित्यङ्गसाहित्यश्रवणात्तस्य च प्रधानस्तोवावृत्तिर्यातरेकेणा-
सम्भवात्तात्पर्यवृत्त्या प्रधानाभ्यासः श्रुतः नैवमत्र ब्रीहियवाभ्यां यजेतेति
श्रवणमस्ति येनावृत्तिः स्यादित्यर्थः । एवं सत्यङ्गविधिमात्रात्प्रधानावृत्ति-
प्रकल्प्या सा चायुक्तेत्याह अङ्गानुरोधेन चेति । न हि स्थानानि सप-
न्नानीति भुक्तवतापि पुनर्भोक्तव्यमेवमहापातव्यर्थः । ननु साहित्याश्रवणं
ऽप्यङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो दृश्यते यथा सोमेन यजेतेति श्रुतस्य सोम-
यागस्यैन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णात्याश्विनं गृह्णातीत्यादिग्रहणरूपा-
ङ्गानुरोधेनावृत्तिरित्याशङ्क्याह न चाङ्गभूतेति । ननु कथमत्र प्रधानस्या-
ङ्गानुरोधेनावृत्तिः यावतैन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासंज्ञन्याभिधाना-
त्तद्वारा ऽनुमितयागा विधीयन्ते सोमेन यजेतेति तु तेषां यागानां समुदा-
यानुवाद इत्याशङ्क्याह सोममेव यजेतेति हीति । इदमत्राकृतम् । न
समुदायानुवादत्वं सोमवाक्यस्य प्रत्यभिज्ञानाभावात् । गेन्द्रवायवादिगच्छा हि

११ । १३

रसमभिदधति सोममभिषुणोति सोमं प्रावयती*त्यादिवाक्ये रसस्य प्रस्तु-
तत्वात् । सोमशब्दश्च लतावनः ततश्च लताविशिष्टयागविधिरयं कथमनु-
वादकः स्यात्† । प्रत्यक्षे च यागविधायानुमानिकविधिकल्पना ऽनुपपन्ना ।
तस्मात्सोमेन यजेतेत्येवापूर्वविधिः इतराणि त्विन्द्रवाय्वादिविशिष्टग्रहणा-
ख्यसंस्कारविधायकानीति द्वितीये निरूपितमिति ।

भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिसिद्धिः । सोमवाक्यविहितसोम-
५५० । १४ यागे इन्द्रवाय्वादिवेदता विकल्पेन विधीयन्तां नेत्याह तत्र चेत्यादिना ।
एवं ह्यत्र विकल्पः स्याद् यदीमानि देवताविधानानि द्रव्यं वा सर्वं
सकृत् त्यक्तुं शक्यम् । न तावद् द्रव्यस्य सकृत् त्यागसंभवो दशमुष्ट्रीर्मिमीते
इति विधेः सोमस्य विपुलत्वात् । न च दशापि मुष्ट्यो लतारूपेण व्यज्यन्ते
अभिषुणोत्यभिप्रावयति गालयतीत्यर्थे इत्यादिना रसभावेन यागो-
पयोगावगमात् तस्य च नियतपरिमाणोदककलशजलेः सेकात् । न च
मर्षो ऽपि रसः सकृत् त्यज्येत नानादेवतोद्देशेन गृह्यमाणत्वादित्याह
इन्द्रवाय्वादीति । ननु प्रतीन्द्रवाय्वादिकं ग्रहणानि विकल्प्यन्तां तत्राह
प्रादेशमात्रेणिविति । प्रादेशमात्रेण हि पात्रेण एकैकेनेन्द्रवाय्वादिभ्यो रसो
गृह्यते न चेकैकस्मिन्यात्रे कृत्स्नो रसः संमातीत्यर्थः । ग्रहणानीत्यस्य
व्याख्यानं पृथक्कल्पनानीति । एवं द्रव्यस्य सकृत्यागासंभवमभिधाय देव-
ताविध्यसंभवमाह न तु सोमयागोद्देशेनेति । एषु हि वाक्येषु गृह्णातीति
ग्रहणान्वयो देवतानामवगम्यते अतः कथं यागे देवताविधिरित्यर्थः ।
ग्रहणमात्रे त्वपर्यवसानादर्थोद्देवतानां यागान्वयः । दशमुष्ट्यादिग्रन्थं स्वय-
मेव व्याचष्टे न च प्रादेशमात्रमित्यादिना । प्रादेशमात्रे ऊर्ध्वत्प्रतीतिः
तर्ह्येव घटते यदि विस्तारः प्रादेशादूनस्तिर्यक्प्रसारे ह्यूर्ध्वत्वं न स्यात्
ततो ऽल्यत्वविशेषणद्वयेनोक्तं तुल्यार्थतयेति । एकसोमसंस्कारप्रयोजनत-
येत्यर्थः । लिङ्गदर्शनाभ्याह अत एवेति । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः
५५१ । ८ स्यादित्यर्थः । समुच्चये सत्युपपदमानं क्रमं दर्शयति आश्विन इति ।
दशानां ग्रहाणां मध्ये आश्विनो ग्रहणकाले दशमत्वेन गृह्यते होमकाले

* आश्वयतीति १ पु. पा. ।

† अनुवादः स्यादिति ३ पु. पा. ।

‡ विकल्पनानीति ।

तृतीयत्वेन हूयतइत्येतद् विकल्पे सति न युज्यते । एकत्वेन दशमत्वा-
द्ययोगात् । तथा विकल्पे सति गृहणकाले गृहणाभेदेऽप्यवयवत्वमेन्द्र-
वायवप्राथम्यवत्त्वं न स्यादेकत्वे प्रथमचरमभावायोगादित्यर्थः । नन्वे-
वमपि गृहणान्यावर्तन्तां कथं यागावृत्तिस्तच्च श्रुत्याद्यभावाद् यतोऽङ्गानुरो-
धेन प्रधानावृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य सामर्थ्यमाह तेषां चेति । कां चन ५५१ । १२
देवतामिति । इन्द्रवाखादीनां मध्ये एकामित्यर्थः । इह त्विति ।
ब्रीहियवषाक्ये इत्यर्थः । ब्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकल्पना स्यातच
च प्रमाणाभावादित्यर्थः । न केवलं ब्रीहियवसमुच्चये प्रमाणाभावः प्रमाण-
विरोधोऽपीत्याह पुरोडाशस्य चेति । पुरोडाशचेदनयेशेषधिद्वयं
यस्मिन्कस्मिंश्चित्प्राप्ते ब्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्तास्तत्राप्राप्तं पूरणार्थं ब्रीहिश्रु-
तिर्ब्रीहिभिरवेति गमयेतच यवसमुच्चये ब्रीहिश्रुतिबाधः स्याद् एवं यव-
श्रुतेरपि नियमार्थत्वाद् ब्रीहिसमुच्चये तद्बाध इत्यर्थः । एकार्थतयेति ।
एकपुरोडाशार्थतयेत्यर्थः । एवं गत्यन्तराभावाद्ब्रीहियवयोर्विकल्पमुक्त्वा
प्रकृते गत्यन्तरसद्भावाद्विकल्पाभावमाह न तु नाडीत्यादिना । भाष्ये
समुच्चयश्रुत्यनुरोधादसमुच्चयश्रुतिर्नयेति प्रतिज्ञामाचमिव भाति ततो
ऽभिप्रायं स्फोरयति सापेक्षश्रुत्यनुरोधेनेति । निरपेक्षता ह्यपेक्षाभाव
उत्सर्गः तस्य सापेक्षताऽपवादिकेत्यर्थः । न विकल्प इति । विकल्पफ-
लोकोऽभ्युच्चय इत्यर्थः । एवं तावत्तुल्यबलश्रुत्यभावात्तान् नाड्यादीनां विकल्प
इत्युक्तम् । इदानीमतुल्यार्थत्वात् न विकल्प इत्याह अभ्युपेत्येत्या-
दिना । जीवोपाधिरन्तःकरणदित्राडीपुरोततोरान्वितः जीवस्तु न
कार्षीति कथमाधारत्वेन तुल्यार्थतयेत्यर्थः । ननु सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे
मुषुप्रो किमत्याधारत्वोपचारस्तत्राह उपार्थीनामसमुदाचारादिति ।
अव्यक्तेरित्यर्थः । ननु तादात्म्यादुपाध्युपगान्तेष्व यथा मुषुप्रो जीवस्य
ब्रह्माश्रयत्वोपचार एवं जीवोपाध्याधारत्वात्मुषुप्रो नाड्यादेर्जीवाश्रय-
त्वोपचारोऽस्तु तत औपचारिकाश्रयत्वेन तुल्यार्थत्वमत आह मुषुप्र- ५५२ । २०
दशारम्भायेति । मुषुप्रप्राक्काले उपाधिद्वारेण जीवस्य नाड्याश्रयत्वमुप-

चरितुं शक्यं तेन सुषुप्तौ उपाधीनां लीनत्वादित्यर्थः । न सम्प्रधानत-
येति । सम्प्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्वृत्त्यसु विष्वपि जीवस्थानं स्यात्
तदा च न ब्रह्मभाव इति सम्प्रधान्य निरस्य* तन्निरासश्च विकल्प-
निरासोपलक्षणार्थम् इत्यर्थः । नीतार्थं गतार्थम् । तद्यत्रैतदिति ।
नाडीष्वदित्यरश्मीनां प्रवेशः पूर्ववाक्यउक्तस्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन्
काले गतत् स्वप्न सुप्तः कुर्वन् आदनपाकं पचतीतिवत् स्वापस्य द्विप्रकार-
त्वात् सुषुप्तिसिद्धयर्थे विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः ।
विषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् संप्रसन्नः सन् स्वप्नं न विजानाति तदा
आमु रश्मिपूर्णां नाडीषु सृष्टः प्रविष्टो भवतीत्यर्थः । सुषुप्तमुत्थाप्य
तदागमनावधिगमजातशुच्यार्थं प्रति पप्रच्छ कुत गतदागादिति । एतदा-
गमनं कुत आगात् कृतवानित्यर्थः† ॥

५५४ । ४

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ६ ॥

आत्यन्तिकत्वेनोत्सृष्टा सत्संपत्तिः पुरोदिता ।

तस्या अविद्याशेषत्वमपवाद इहोच्यते ॥

अथ वा ऽतः प्रबोधो ऽस्मादिति सुषुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणः प्रबोधश्च
षणात् तदात्मनैव सुषुप्त्यस्तिप्रतीत्युक्तं ततः प्रबोधः तत्संपत्तिं न गमयति
सुषुप्तादन्यस्य प्रबोधसंभवेन सुषुप्तस्य नाडीपुरीततोरवस्थानसंभवादित्या-
क्षिप्यते ।

अत्र भास्करेण भाष्यकारमते ऽधिकरणानारम्भ उक्तः । येषामी-
श्वर एव साक्षात्संसारोति दर्शनं न तेषां पूर्वपक्षो ऽवकल्प्यते । नापि
सिद्धान्तः । ईश्वरस्य सुषुप्त्युत्थानादेरदर्शनात् । कल्पितस्य च जीवस्य
स्वाप्नजीववदुत्थानादसंभवादिति तत्सिद्धान्तानवबोधजृम्भितमित्याह
पक्षपीरवरादिति । अवस्थावयानुगामिऽव्यावहारिकसत्त्वोपेत्याविद्योपहित-
जीवस्य स्वप्नकल्पितजीववैलक्षण्यात् एवेतिश्रुत्वान्यो वेति चिन्ता संभवती-

* निरस्तमिति २ पु. पा. ।

† अत्र द्वितीय तदभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-तदभावा नाडीषु तच्छ्रुते
रात्मनि च ७ अतः प्रबोधो ऽस्मात् ८ ॥

‡ प्रशब्दो नास्ति १ पु. ।

§ अयानुगमोति ५ पु. पा. ।

त्यर्थः । अथ पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं तस्मात्सर्वेश्वरो ऽन्यो वा जीवः
 प्रतिबुध्यत इति । तच्च स श्वेत्युक्तम् । अनियमेनाथ पूर्वपक्षेणात् । स
 श्वेतिष्ठतीत्यस्य सिद्धान्तत्वात् । अतीतानन्तरभाष्ये च न स श्व पुनरु-
 त्थातुमर्हतीत्यभिहितत्वादत आह स एवेतीति । स श्वेत्येतत् पूर्वप- ५५४ । ८
 क्षत्वेन दुःमपादमिति यत्तस्माद्वाशब्दसमानार्थं श्वकारः । तथा च
 स वा ऽन्यो वेति व्याख्येयो अन्य इत्यर्थः । ईश्वरो वेति पक्षोपि न
 स्थिरपूर्वपक्ष इत्याह ईश्वरो वेतीति । जीवश्चेतनत्वादीश्वरोत्थानसं-
 भावना । विमर्शविस्मरइति । किं य श्व सत्सपन्नः स श्व प्रतिबुध्यते
 उत स श्वाऽन्यो वेति मटेहभाष्ये इत्यर्थः । ननु स्मृतिमात्रम्यापि सुषो-
 न्धितजैविक्यगमकत्वमस्ति न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति स्मरति चात्र सपक्षे
 जायदृष्टमतः सृष्टेः अनुष्मृतीत्यनशब्दो व्यर्थ इत्याशङ्काह यदि ह्यहदीति ।
 द्वे अहनी ह्यहः । यत श्व सृष्टेः ऽनुष्मृतिः प्रत्यभिज्ञा अत श्व सो ऽह-
 मस्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृतो भाष्ये इत्यर्थः । भाष्यगतश्रुतिमुदाहृत्य व्याश्रे
 अयनमिति । इणो धातोर्धाञ्जि कृते आय इति कृष्णम् । बुद्धान्ताय बृद्धम-
 ध्याय जागदवस्थाये । प्रतियोगीतीति । योनिशब्दः स्थानवचनः सन् शरी-
 रमाह अनाद्यनिर्वाच्येति । अनाद्यनिर्वाच्याया अविद्याया य उपधाने
 भेदः संबन्धविशेषः स श्वोपाधिः तेन कल्पितो जीव इत्यर्थः । यदोपा-
 धिको जीवस्तर्हः सुषुप्तावुपाधिनाशान्न पश्यतीत्यत आह उपाधुद्वयेति ।
 सुषुप्तादावन्तःकरणादुपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मना ऽवातप्रुते न
 तु सत्त्वात्मना न पश्यतांत्यर्थः । ननु जागदादावन्तःकरणादि सुषुप्ती
 तद्वासनेत्युपाधिभेदाज्जीवभेदः स्यात् अतः कथं तस्येव जावम्योत्थान-
 मत आह तस्य चेति । अविद्या भ्रान्तिज्ञानं तद्वात्मना चोपाधौ अयच्छे- ५५५ । ९
 दको मृद इव घटशरावादि गम्य सो ऽविद्यातद्वासनेोपाधिरुडायमानो
 ऽविद्यालक्षणः तस्यानादितया कार्यकारणात्मकभ्रमसत्संस्कारभावेन प्रश-
 हतः प्रकृतिविकारयोर्भेदात् परिणममानस्य सुविवेकतया तदुपहितो
 जीवो ऽनादिकाले ऽपि सुविवेको ब्रह्मासंकीर्णः सन् सुषुप्ताद्यवस्था अनु-
 भवतीत्यर्थः । अत श्व यथाश्रुतयन्यार्थग्राहिभिः केष्विन्द्राद्यम्पतिमते
 सुषुप्ती भ्रमसंस्कार उपाधिजायत्यन्तःकरणादीत्युपाधिभेदादुपहितजीवभेद-

प्रसङ्गः संस्कारस्य च सुषुप्तौ न सांकर्यधारकत्वम् । न हि घटसंस्कारो घटाकाशं व्यवस्थाप्रतीत्याक्षेपौ कृतावनवकाशौ । अहरहर्गच्छन्त्य इति । अहरहरति घोष्मा एकस्यैव गत्यागती दर्शयति । ये प्राणिनः सुषुप्ते सत्संपन्नास्तदह जागरिते व्याघ्रो वेत्यादि यदाद् भवन्त्यभवन् तस्य सुषु-
प्रादागत्य भवन्ति* ॥

५५५ । ८

मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् स एवेति प्रतीत्युक्तं तर्हि विशेषविज्ञाना-
भावविशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्तिरेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षमाह विशेष-
विज्ञानाभावादित्यादिना । विकारान्तरे करालवदनत्वादौ सत्यपीत्यर्थः ।
ज्ञानाऽभावसाम्येन सुषुप्तिमुद्ध्योरभेदः तर्हि स्वप्नजागरितयोरपि विशेषवि-
ज्ञानसाम्यादभेदः स्यादिति प्रतिबन्दीमाह न हीति । अथ सत्यप्यप्रयो-
जकसाम्ये प्रयोजकभेदात् स्वप्नजागरितयोर्भेदस्तर्हि सुषुप्तिमोहयोरप्यवि-
शिष्ट इत्याह बाह्येन्द्रियेत्यादिना । प्रयोजनभेदमाह श्रमापनुत्त्यर्था
हीति । ननु शरीरपरित्यागाद्यैश्चेन्मोहस्तर्हि मुग्धः सर्वः शरीरं त्यजेदत
आह यद्यपीति । सत्येव मोहे मृतिरित्यस्ति व्याप्तिः सैव कारणत्वोप-
योगिनी न तु सति भवत्येवेति स्थिरकारणस्वीकारादित्यर्थः । यदुक्तं
सुखमहमस्वाप्सं दुःखमहमस्वाप्समित्यादिवैलक्षण्यात् सुषुप्तिरपि भेदप्र-
सङ्ग इति तत्राह सुषुप्तस्य त्विति । निमित्तादीनि भ्रमादीन्युक्तान्येव ।
तत्प्रविलयायेति । अद्वयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिसमये विचारेण तत्प्रविलया-
येत्यर्थः ॥

५५६ । ११

न स्थानतो ऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अथ कश्चिद् भिन्नाभिन्ने ब्रह्मण्यभिन्नरूपमात्रं चिन्तनीयमित्यनेना-
धिकरणेन विचार्यते न तु भेदो निषिध्यते इति वदति तस्य भ्रान्तिज्ञानं
ब्रह्मणि स्यान्न हि रूपरसाद्यात्मके घटे रूपवानेवेति ज्ञानमभ्रान्तं भवति ।
भिन्नरूपमदृष्टा भिन्नरूपं द्रष्टव्यमिति चेत् तर्हि तस्य भिन्नाकारस्य ज्ञेयत्वेन

* अथ तृतीये कर्मानुस्मतिशब्दविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-स एव तु कर्मानु-
स्मतिशब्दविध्यः ८ ॥

† अथ चतुर्थे मुग्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् १० ॥

ब्रह्मण्यनन्तभावाद् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधः । भेदस्य चानुपास्यतायां भिन्नाभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयनिरूपणं निष्फलं ज्ञानार्थो हि समन्वयः । तस्माद्

उपाधितो ऽपि भेदस्य मायामात्रत्ववर्णनात् ।

निर्विशेषमिह ब्रह्म याथात्म्यं प्रतिपाद्यते ॥

प्रपञ्चलिङ्गानामिति । प्रपञ्चो लिङ्गं सविशेषब्रह्मणस्तदाभिः ५५६ । १ । प्रकाशयते ताः प्रपञ्चलिङ्गाः । तस्य चेति । निष्प्रपञ्चब्रह्मण इत्यर्थः । सिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्य विशेषमाह न चेति । ननु परोपाधिकं किं चित्सत्त्वं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरणात्वं किं चिन्मिथ्या यथा स्फटिकलेहित्य स च सविशेषनिर्विशेषत्वयोरेकदन्यतरपक्षोपाधिकं तत्सम्यग्मेवेति कुतो निर्णयस्तथाह उभयलिङ्गकशान्त्रप्रामाण्यादिति । सविशेषतायामपीति । पृथिव्याद्युपाधिकसविशेषताया सत्यामापि यश्चायमस्या पृथिव्या यश्चायमध्यात्ममिति तामनूयायमेष स इत्यद्वैतप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । ननु पृथिव्याद्युपाधिकभेद एकत्वं च प्रतीयतामस आह एकत्वनानात्वयोरेवेति । भवतु तर्हि नानात्वमेव प्रतिपाद्य नेत्याह एकत्वाङ्गत्वेनैवेति । तदेव साधयति नानात्वस्येति । व्यावहारिकप्रमाणनिर्मुक्तानुवादेन पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः । जीवब्रह्मणोरैकत्वमपि सत्याद्यात्मना सिद्धमिति तथाह एकत्वस्य चेति । उपाधिनिर्णयनेकत्वस्यासिद्धेर्विधेयत्वोपपत्तेः प्रतिपाद्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । ननु भवतु निर्गुणब्रह्मसन्निधिममाम्नासभेदश्रुतीनां निषेध्यभेदानुवादकत्वमेकत्वस्य प्रातिपाद्यत्वाद् उपासनप्रकरणवृत्तिभेदश्रुतीनां तु भेदपरत्वमस्तु एकत्वस्य तथाऽप्रतिपादनादस्य आह आकारवद्भवेति । उपास्तिपरत्वाच्च भेदप्रापकत्व- ५५७ । १४ । इत्यर्थः । ननु ह्य सुषोण्ण्याद्याः श्रुतयः सन्ति भेदप्रतिपादनपराम्नावाहकासां चिच्चेति । अस्यां तावद् क्वचिदुपाध्यायकतृत्वनिषेधेन निर्विशेषः प्रत्यगात्मा प्रतिपाद्यते इति पैङ्गुपनिषद्व्याख्यातम् । यवमन्यवापि द्रव्यम् । एकदेशमते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह किं मल्लक्षणमेवेति । यवकारो* बोधाद्वेदव्यवच्छेदार्थः । बोधनक्षणमेवेत्यत्र तु बोधस्य मनाया

* आह किं मल्लक्षणमिति । मल्लक्षणमेवेत्यवकार इति ५ पुं पा

भेदव्यावृत्त्यर्थः । ततश्च बोधात्मिका सता सतात्मको वा बोधो ब्रह्मेति
सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शितः ।

सञ्कृतेः सदेवेदमित्याद्याया अवैयर्थ्याथै सतावन्न ब्रह्म मन्तव्यमित्य-
र्थः । तदेतदधिकरणवचनम् । अनेन अत्र के विदित्यादिभाष्येणेत्यर्थः । अत्र
५५८ । ७ पूर्वपक्षानुत्थानमाह सत्ताप्रकाशयोरिति । प्रकाशवन्न ब्रह्मेत्युक्ते किं
धत्ताप्रकाशयोरभेद उत भेदः । आद्ये सिद्धान्त एवेति न पूर्वपक्षत्वमित्याह
नोभयलक्षणात्वमिति । ब्रह्मण इति शेषः । द्वितीये गतार्थत्वमित्याह
भेद इति । शङ्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिकरणान्तरं प्रयोजयती-
त्यर्थः । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गादिति भाष्यीयो ऽपि हेतुः पूर्वपक्षानुत्था-
नमत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते स्थिते तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुत्थानादित्यर्थः ।
यश्च सत्ताप्रकाशयोरैकत्वं कृत्वा सद्बोधात्मकं ब्रह्मेति सिद्धान्तः सो
ऽप्युक्तस्तथा सति सद्बोधशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि
सिद्धान्ते अखण्डत्वसिद्धिरत आह परमार्थतस्त्विति । अनिर्वाच्यभेदा-
ऽभ्युपगमान्न पर्यायता । परमार्थतस्तु ब्रह्मणो लक्ष्यत्याभेद एव यथा प्रकृष्ट-
प्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकर्षप्रकाशाभ्यां लक्ष्यमाणचन्द्रस्यैकत्वं तद्वदित्यर्थः ।
प्रपञ्चितं* चेतदस्माभिर्जन्मादिसूचे । भाष्यमुपादाय व्याचष्टे सर्वेषां
चेति । प्रयोजनियोगानामपि समिधो यजतीत्याद्याख्याताभिहितानां
दर्शपूर्णमासानेयोगाद्वेदाद्राध्यायोगमाशङ्क्याह अधिकाराभिप्रायमिति ।
अधिकारः परमापूर्वं तदेकमिति तदपेक्षयैरनियोगत्वम् । अनुबन्धो नियो-
गावच्छेदको धात्वर्थः । स हि प्रयाजादावाग्नेयादौ च द्रव्यदेवतादिभेदाद्
भिन्न इति । कुरु प्रपञ्चप्रविलयमिति प्रवर्तितो न शक्नोति प्रविलयं कर्तुं
प्रवर्तितो न शक्नोति प्रवर्तितश्च न शक्नोत्यात्मज्ञानं कर्तुमित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । अयं ज्ञातव्यो ऽयं इति विधिद्वारेणैव वाक्यस्य विवक्षितार्थत्व-
५५९ । ८ मित्याशङ्क्याह न चास्येति । अधिकारिण इत्यर्थः । मा भूच्छाब्दज्ञाने
विधिः शब्दादेव तस्योत्पत्तिः ध्याने साक्षात्कारे वा ऽस्तु तथाह
न चेति ।

जर्तिलेति । दशमे स्थितम् । न चेदन्य प्रकल्पयेत्प्रकृत्यो चार्थः ५५६ । १

वादः स्यादानर्थस्यापरसामर्थ्याच्च* । अग्निहोत्रं प्रकृत्याधीयते जर्तिलग-
वाभ्या जुहुयाद् गर्वाधुकयवाभ्या वा जुहुयाद् न याम्यान्गृह्णन् हिर्नाम्ना
नारग्याननाहुतिर्वै जर्तिलगश्च गर्वाधुकाश्च पयसा ऽग्निहोत्रं जुह्यादिति ।
तत्र किं जर्तिलगर्वाधुकययो विधिः अनाहुतिरिति च प्रतिषेधः परमेत
च विध्यन्तरम् उक्तं पयसेत्येव विधिरितरस्तदर्थो ऽर्थेवाद् इति । तत्र
अनाहुतिरिति निन्दाया निषेधशेषत्वेन विधिशेषत्वाऽयोगान्नपेध परिकल्प्य
विधिनिषेधसमावेशाद्विकल्प इति प्राप्ते सिद्धान्तः । । अनाहुतिरित्यन्तर्भाष्य
प्रकल्पयेद् यदन्य विधिं स्वशेषित्वेन न कल्पयेत् । कल्पयति त्विदं पय-
सेन विधिं स्वशेषित्वेन । प्रकृत्यो चार्थवादः स्यात् । विध्यैकवाक्यता हि
प्रत्यक्षवाक्यभेदापादिकां प्रतिषेधकल्पनां वारयति किं च कल्पयेत् ऽपि
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । जर्तिलगर्वाधुकयवाग्भ्यां होतव्यं न होतव्य-
मिति । तत्र प्रतिषेधकल्पनम्यानर्थक्यं होमार्थत्वेन जर्तिलगर्वाधुकपयसा
विधिभिरेव विकल्पमिदं । ननु निन्दायाः प्रतिषेधशेषत्वात् कथं विधि-
शेषत्वमत उक्तं परसामर्थ्याच्चेति । परेण पयोहोमविधिना गकयाक्य-
त्वसामर्थ्याच्चेत्यर्थः । इह हि याम्यागयपशुहोमाविरहाज् जर्तिलगर्वाधुक-
होमः प्रशस्ततया कीर्त्यते । तदनु ततो पयोहोमस्य प्रशस्ततरत्वाद्यंम-
नाहुतिवाक्येन जर्तिलगर्वाधुकहोमौ निन्द्येते तस्मादर्थवाद इति ।

निष्प्रशङ्गमुक्तम् गकदेशिना ऽपि न म्यानतो ऽर्पोऽन्यादाधिकरणो
इत्यर्थः । नियोज्य आक्राणादिप्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्मेव वा ब्रह्मण आपाधि-
कावच्छेदो वेति विकल्पान् क्रमेण निरम्यति स चेदन्यादिना । न्यया
विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चप्रविलयः साध्य इति यक्तव्यम् । तत्र च
ज्ञानजन्मानन्तरमेव नियोज्यम्योक्तिस्त्वन्योयोगाऽस्मिद्विरित्यर्थः । तन्त्र-
प्रतिपादनस्य ज्ञानोत्पत्ताववश्यापेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधौ तदभासमाह न च
ज्ञानाधानइति । साध्यानुबन्धभेदादिति । द्वेया हि प्राभाकराणां ५६१ । ४
शास्त्रभेदः साध्यभेदादन्यबन्धभेदाच्च । तत्र साध्य मप्रविध्यम् उत्पत्तिरिति-

* जं म अ १० पा ८ म १ ।

१ शब्दान् इति २ प पा ।

२ जं म अ १० पा ८ म १ ।

३ द्या म अ ३ पा २ म ११ ।

उत्पत्तिशक्तिरिति २ प पा ।

कृत्तिसंस्कृतिकरणोपकारकरणावान्तरव्यापाराधिकाररूपम् । संयवनस्य पिण्ड उत्पादः । दोहनस्य पयः प्राप्यम् । प्रोक्ष्यस्य ब्रीहयः संस्कार्याः । अवघातस्य तमव विकार्याः । प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादिकरणानि प्रत्युपकारः साध्यः । आग्नेयादीनां प्रत्येकं करणावान्तरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणि साध्यानि । सर्वेषां चेषामधिकाराः पूर्वं परमसाध्यमिति । तैः साध्यैर्नियोगाः पिष्ट संयौगीत्यादिशास्त्राणि भिद्यन्ते । तथा द्रव्यदेवतादिरूपभेदाद्वा-
त्वर्यभेदस्ततश्च नियोगावच्छेदकधात्वर्थ्यात्मकविषयभेद इति ।

अस्यां पृथिव्यामधिदैवं यस्तेजोमयश्चिन्मात्रस्वरूपो ऽमृतमयो ऽमृतस्वरूपः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरे भवः शारीरस्तावुभावपि सर्वेषां भूतानां मधु उपकारकौ तयोश्च सर्वाणि भूतानि मध्वित्यनुपज्यते । च-
शब्दादियं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वित्युपक्रमान्न सो ऽधिदैवाध्यात्मा-
वच्छिन्नः पुरुषो ऽयमेव यो ऽयमात्मा सर्वकारणभूत इत्यर्थः । शास्त्राचार्य-
संस्कृतमनसैवेदं ब्रह्माप्रव्यं ज्ञातव्यम् । ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किं चन किं चिदपि न नास्ति । यस्त्वविद्याया नानेव आभासं नानारूपं पश्यति स मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणं गच्छति । पुनः पुनर्म्रियते इत्यर्थः । यो भोक्ता जीवन्तं भोग्यं शब्दादिप्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्य विविधमेतद् ब्रह्म प्रोक्तम् । ब्रह्ममिति च्छान्दसम् । ब्रह्ममेतु मामिति वद् मे मम तद्ब्रह्म प्रोक्तमिति वा । तदेतदिति । तद् ब्रह्म सर्वकारणमेतदेवात्मरूपं तद्ब्रह्म विशेष्यते । पूर्वकारणं तस्य न विद्यते इत्यपूर्वम् । स्वयं कार्यं न भवतीत्यर्थः । परं कार्यमस्य न विद्यते इत्यनपरम् । स्वयं च न कारणमित्यर्थः । एवंविधमेतज्जातीयमन्यदस्य नास्तीति अनन्तरं तथा एवंविधं बाह्यं विजातीयमस्य च नास्तीत्यबाह्यम् । एवं तावदपूर्वादिलक्षणं ब्रह्मानूयात्मत्वं विहितं संप्रत्यात्मानुवादेन ब्रह्मत्वं विदधाति अयमिति । य आत्मा ऽयं ब्रह्मेत्यर्थः । स आत्मा किंलक्षणो ऽत आह सर्वानुभूः साक्षिरूपेण सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । अधीह्यध्यापय भो भगवन् । आदिरस्य विद्यतइत्यादिमतद् न भवतीत्यनादिमतम् । सत् कारणम् असत्कार्यं च तदूरेण ब्रह्म नोच्यते । पुरः पुराणि । द्विपदो द्विपदोपलक्षितानि शरीराणि चक्रे । पुरः पुरस्ताच्चक्षुराद्यभिव्यक्तेः पूर्वमेव च स ईश्वरः पदौ लिङ्ग-

शरीरस्य तेतिरीयादेः पक्षपुच्छादिसम्पादनात् पक्षीति लिङ्गशरीरमुच्यते तद-
भिमानो भूत्वा पुरः सृष्टानि शरीराणि पुरुष आशिशत् प्रविष्ट इति* ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ ४६१ । १

निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निर्विशेषं निरूपितम् ।

तासां ब्रह्मनिषेदृत्वमिहाशङ्क्य निरस्यते ॥

अथ वा

सन्मात्र ब्रह्म सामान्यं तद्विशेषानपेक्षते ।

निषेधेषु निषिद्धेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्क्यते ॥

श्रुतिगतवाचशब्दार्थमाह द्वे एवेति । समुच्चये सत्येवकारो विरु-
ध्यते तन्मात्रावधारणस्य तदितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह
समुच्चयमानावधारणमिति । सर्वदा द्वे अपि रूपे मिलिते
गवेत्यर्थं गवकार इत्यर्थः । गवा अपि श्रुतिः द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूले
चेवाऽमूले च तदेतन्मूले यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतन्मिथ्यमेतन्म-
नम्येतस्य मूलेत्येतस्य मर्त्येतस्य मिथ्येतस्य सत गव रमो य गव
तपति सतो ह्येव रमो अथामूले धागुश्चान्तरिक्षं चेतदमृतमेतदादेतन्मर्त्यं
तम्येतस्याऽमूलेत्येतस्याऽमृतम्येतस्य यत एतम्येतम्येष रमो य गव गत-
स्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इति । अस्यां श्रुतो तदेतन्मूले यद-
न्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैत्येतद्वाचग्रे पृथिव्यप्तेजांसीति । मूर्च्छनं स्थूली-
भावः । तच्च हेतुः इतरेतरानुप्रविष्टावगममिति । षटादेर्हि तन्वादाद्य-
यवा इतरेतरमनुप्रविष्टा दृश्यन्ते । ततश्च तन्वादाद्यम्यातः स्थूलाश्च । यद्यपि
षाण्योरपीदं तुल्यं तथापि प्रत्यक्षेणानुग्रहणादनादरः श्रुतेः । यदीति
गच्छदित्यर्थः । ततश्चैकैव च न तिष्ठतीति व्यापीत्यर्थः । त्यच्छब्दः

११ । १३

* अत्र पञ्चमम् उभयानिर्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सृष्टाणि ११-न स्यान्तो ऽपि पर-
स्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ११ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतवृत्तनात् १२ अपि चैव-
मेके १३ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् १४ प्रकाशवज्रावैयथ्यात् १५ आह च
तन्मात्रम् १६ प्रदर्शयति चाद्यो अपि स्मर्यते १७ अत एव त्रैपमा सूर्यकादिवत् १८
अम्बुवदहणात् न तथात्वम् १९ वृद्धिर्ह्यसत्त्वमन्तर्भावादुभयामासामञ्जस्यादे-
वम् २० दर्शनाच्च २१ ॥

सर्वनामतच्छब्दसमानार्थः । त्यदिति वक्तव्ये त्यमिति छान्दसम् । यद्यपि पञ्चभूतकार्यं हिरण्यगर्भस्तथाप्यमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रसरसि-
भावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिण्यब्देन विवक्षितस्तं दर्शयति नित्यपरोक्ष-
५६२ । ६ नेति । रसत्वमत्र कार्यत्वम् । यवमधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्य मूर्ताऽमू-
र्तव्यवस्थामुक्त्वा ऽऽध्यात्मिकविषयां श्रुतिमथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्य-
त्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश इत्याद्यामुदाहरति अथाध्यात्ममित्या-
दिना । यश्चायमन्तरात्मन्नन्तःशरीरे आकाशस्तस्मात्प्राणाच्च यदन्यतन्मू-
र्तमिति श्रुतियोजनामभिप्रेत्योक्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यामिति ।
आध्यात्मिकत्वसिद्ध्यर्थमाह शरीरारम्भकमिति । चक्षुरिति गोलक-
मात्रम् । ननु चैतन्यव्याप्तं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरे सर्वत्र वर्तते तत्र कथं
दक्षिणमन्त्राधारत्वेनोक्तमत आह । लिङ्गस्य हीति । लिङ्ग्यते ऽनुमीयते
इति लिङ्गम् । अनुमानप्रकारमाह करणात्मकस्येति । रूपाद्युपलब्धिभिः
क्रियाभिः करणत्वेनानुमीयतइत्यर्थः । आध्यात्मिकचक्षुरादेराधिदैविकहिर-
ण्यगर्भादित्यादिव्यष्टिवा*द्विरण्यगर्भस्येत्युक्तम् । अथ वा अनुयाहकत्वेन
हिरण्यगर्भस्य चक्षुष्यव्यवस्थानमुक्तं विशेषव्यवस्थानमदृष्टमपि शास्त्रीयमस्ती-
त्यर्थः । ब्रह्मण श्रौपाधिकयोरिति । ब्रह्मण उपाधिरज्ञानं तत्र भवत
इत्यौपाधिके तयोरित्यर्थः । कार्यकरणभावेनेति । कार्यं शरीरं करण-
मिन्द्रियम् । सत्यशब्दवाच्ययोरिति । सदिति त्वमिति च शब्दवाच्य-
योरित्यर्थः । एवं मूर्ताऽमूर्तं प्रतिषेध्ये दर्शयित्वा वासनामयं रूपं निषेध्यं
दर्शयति अथेदानीमिति । मूर्ताऽमूर्तविषयानुभवजनितवासनाजन्यविज्ञान-
विषय इत्यर्थः । तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासे यथा
पाण्डुराविक्रमत्यादिदृष्टान्तरूपमां दर्शयतीत्यर्थः । महारजन हरिद्रा तथा
रक्त माहारजनम् । नन्वनुद्वृत्तरूपं लिङ्गशरीरं तस्य कथं हरिद्रादिरूपतु-
ल्यरूपसम्भवे ऽत आह एतदुक्तं भवतीति । वासनाजन्यभ्रान्तिवशाद्दू-
११ । २० पाध्यासयोग्यः को ऽप्याकारो लिङ्गशरीरैक्ये नारोप्यते तन्निष्ठाः स्वप्ने रूप-
भेदाः प्रकाशन्तइति प्रतिषेध्यं रूपं प्रदर्श्य प्रतिषेधावधिभूतं रूपं ब्रह्म
दर्शयति श्रुतिरित्याह तदेवमिति । सत्यरूपमिति । व्यावहारिकसत्यं

ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः । अथात आदेश इत्यत्रातः शब्दार्थमाह यत इति तदुक्तिहेतुकमित्यन्तेन । मध्ये अथशब्दार्थमाह* तस्यानन्तरमिति । सत्यसत्यस्येति । व्यावहारिकस्य सत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा ५६३ । ५ तस्येत्यर्थः । न ह्येतस्मादिति नेत्यपरमस्तीत्युत्तरवाक्यं व्याचष्टे ननु किमेनावदेवेति । इति नेत्यादिप्रादेसस्मादन्यत्परमुत्कृष्टं न ह्यस्तीति वाक्ययोजना दर्शिता । एवंशब्दस्यार्थं वषार्थो यस्य स वषमर्थस्तेन इतिना इतिशब्देनेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वेनेति । कस्य रूपद्वयमित्यपेक्षाया ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विशेषत्वेनेत्यर्थः । अथ सवासनं रूपद्वयमित्यत्रापि प्रति-
विध्यतइत्यनुबद्धः । ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुत्थानमाशङ्काह यन्नापी-
त्यादिना । सदूषाधरूपमिति । बोधत्वेन रूपत्वेन विशेषात्मकत्वमुक्तं सति सामान्यात्मत्वम् । तच्च सवासनमूर्ताऽमूर्तसाधारणत्वेन व्यक्तीकृतं निर्विशेषं यतत्सामान्यं न भवेदिति योजना । उपासनाविधानवदिति । यथा नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनेऽपामना विधीयते गयम-
सत्येशास्तीत्युपलब्धिदृष्टिविधीयते इतिशब्दागिरम्यत्वाऽविशेषादित्यर्थः । तत्प्रशंसार्थमिति । अस्तित्वदृष्टिविधिप्रशंसार्थममन्त्रेण स भवति असद्र-
ह्येति वेद चेदित्यसद्भावज्ञाननिन्दित्यर्थः । सम्भन्तस्येत्यस्येत्युक्तं भवितव्यम् । क चिदुमिणमनाश्रित्य निषेधाऽयोगात्पत्नान्तरमाह अथ वेति । ननु पप्रान्तशब्दादुपमर्जनत्वेन प्रप्तुत ब्रह्म कथं निषेधेन सत्त्वयत वाचाह योग्यत्वादिनि । अप्रमित्यमेव निषेधयोग्यत्वम् । ननु विशेषाणां निषेध-
सामान्यस्याप्ययोगाच्छून्यवादप्रमद् इत्यादिद्वयं सामान्यविशेषाभावा ब्रह्म-
गताऽसिद्ध इत्याह उपाधय इति । शोणां नाहतः । कर्कशं दण्डा-
हितः । निर्विशेष सामान्यं न भवेदित्युक्तं तत्र निषेधेन निषेध्यमनानिषि-
ध्यते सा किमर्थमवभासता उत प्रमाणमप्यन्यात्मिका । द्वावपि पक्षा नेत्याह
अभावोऽप्रतीतिर्वेति । शशविपाणायमानता शशविपाणानुत्पत्त्या । ५६४ । २
ननु न वयं विशेषात्मजगन्निषेधनार्थाद् ब्रह्मनिषेधं वृमः किं तु रूपद्वयवत्
सन्निधानाविशेषाद् ब्रह्मणोऽपीति शब्देन प्रतिषेध्यत्वनाशान्नां वा साक्षादुप-
यनिषेधमित्यत आह न चेतीति । भावमनाश्रित्याश्रयत्वेनानुपादाय प्रति-

वेधो नापपद्यते इति । प्रतिषेधसताया आश्रयापेक्षां व्यतिरेकमुखेनेत्याह
 ५६५ । ११ इत्ययमखेनाप्याह किं चिद्वितीति । प्रतीतावयवभावस्याश्रयापेक्षामाह न ह्य-
 नाश्रय इति । वेदान्तेषु ब्रह्मप्रतिपादनस्य निषेध्यसमर्पकतायाः पूर्वपक्षे
 उक्तत्वाद् ब्रह्म ते ब्रवाणीत्याद्युपक्रमविरोधादित्यादिभाष्योक्तहेतुना शङ्क-
 तान्ययासिद्धीनां सिद्धवद्ब्रह्मप्रतिषेधवारकत्वायोगं मत्वा भाष्ये ऽर्थात्सू-
 चितं हेतुं चिच्छेदति युक्तमित्यादिना । नैसर्गिकाविद्याप्राप्तेः प्रपञ्चः प्र-
 तिषिध्यतइति यत्तद्युक्तमित्यर्थः । किं भ्रमसिद्धं ब्रह्म प्रतिषिध्यते उत प्रत्य-
 क्षादिसिद्धम् आहो शास्त्रसिद्धम् । नाद्य इत्याह ब्रह्म त्विति । सद्रूप-
 त्वेन निर्वचनीयत्वादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह नापीति । तृतीयम-
 मूढ दूषयति तस्मादिति । ननु शास्त्रप्रमिते ऽपि प्रतिषेधः प्रमाणवान्
 भवेद् विधिप्रतिषेधयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पसम्भवादित्याशङ्क्याह न च
 पर्युदासेति । पर्युदासाधिकरणं गुणोपसंहारे हानौ तृपायनशब्दशेषत्वा-
 दित्यत्र स्वयमेवानुक्रमिष्यति तत्रैव तत्पूर्वपक्षो ऽपि द्रष्टव्यः । तत्र यथा
 विधिप्राप्तस्य यागेषु येयजामहकरणस्य सर्वात्मना नानूयाजेष्विति प्रतिषेधेन
 वारयितुमशक्यत्वाद् अनुयाजेषु येयजामहविकल्पः गवमश्च सत्त्वाऽसत्त्व-
 योर्न विकल्पो वस्तुनि तदयोगात् । पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रागेव तस्यैक-
 रूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । यच्च बाह्वनसाऽगोचरत्वेन प्रमाणविरोधाभावद्
 ब्रह्मणः प्रतिषेध इत्युक्तं तन्न । तथा सति योग्यप्राप्या निषेधाऽयोगादि-
 त्याह न चाऽमत्यामिति । अयं हि निषेधः सन्निहितप्रपञ्चविषयत्वेन
 निराकाङ्क्षो न दूरस्थेन ब्रह्मणा संबध्यते । यद्यपि ब्रह्मणो ऽपि सन्निधा-
 नमविशिष्टं बृहदारण्यके एतन्निषेधं प्रति तथापि षष्ठ्यन्तत्वेनापसर्जनत्वान्न
 तस्य निषेधेन सम्बन्ध इति वक्ष्यति प्रधानं प्रकृतमिति गन्धेन । सन्निहि-
 तमपि प्रपञ्चं प्रमाणाऽविरोधादुपेत्य प्रतिषेधो दूरस्थं ब्रह्माकाङ्क्षतीत्याशङ्क्याह
 ११ । १२ यच्चेति । ब्रह्मनिषेधे ऽप्यास्ति प्रमाणाऽविरोधो वेदान्तानां तत्र प्रमाणात्वा-
 दित्याह प्रतिपादयन्ति वेदान्ता इति । अनुपपत्तेरिति । शास्त्रप्रमित-
 निषेधे हि विकल्पः स्यातस्य च वस्तुन्यनुपपत्तिरित्युक्तम् इत्यर्थः । अध-

स्तादिति । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यतइति भाष्यइत्यर्थः । तर्हि तेनेव
वाङ्मनसाऽतीतत्वमपीति भाष्यं पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह इदानीं त्विति । ५६५
तेन भाष्येण शास्त्रप्रमितस्य निषेधाऽनुपपत्तिरुक्ता अनेन तु निषेद्धुमि-
ष्टस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यम् । अथ लिङ्गं भाष्ये प्रक्षालनादतीति न्यायादाहरण-
मित्यर्थः । प्रक्रियाशब्दस्य व्याख्या उपक्रम इति । वाङ्मनसगोचरत्वे
निषिद्धे तथैव मनसि स्थिरीकृते स्वयंज्योतिरात्मा स्फुरतीत्युपक्रमत्वम् ।
प्रधानं प्रकृतमिति प्रकर्षेण कृतं प्रकाशितं प्रकृतं प्रकर्षः प्राधान्यमित्यर्थः । न
ब्रह्मेत्येव प्रधानं प्रकृतमित्यनुपपन्नः । सूत्रे ततः शब्दादुपर्यन्यदित्यध्याह-
रति ततोऽन्यदिति । इतरथा हि ब्रवीतीत्युक्ते किं ब्रवीतीति न ज्ञाये-
तेति । ततः शब्दार्थमाह नेति नेतीति प्रतिषेधादिति । प्रतिषेधादभा-
वादन्यद्वाचक्यं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः । प्रतिषेधादन्यद्वस्तु ब्रुवाणं वाक्यमुदा-
हरति निर्वचनं न ह्येतस्मादिति । नेति नेतीति प्रतिषेधनिबन्धनरूपं
न ह्येतस्मादिति वाक्यमित्यर्थः । अस्य वाक्यम्यार्थद्वैविध्यमुपादायाभावा-
दन्यप्रतिपादकतामुक्तामुपपादयति अस्मेति । न ह्येतस्मादित्येतद्वाच्यं
इति नेति इत्यादिष्टादिति । नेति नेत्येवंरूपेणादिष्टाद् ब्रह्मणाऽन्य-
न्नास्ति परम् अप्रतिषिद्धं ब्रह्म त्वस्तीत्यर्थः । धेयप्रत्ययः स्यार्थक इत्याह
नामेति । स्थूलशरीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्य स्यार्थित्वात्
सत्यत्वमुच्यतइत्याह माहारजनादीति । माहारजनादीनि रूपगण्यर्पाह-
तानि निक्षिपानि यस्मिंस्तथोक्तम् । उपमितमिति पाठो यदास्ति तदा
सुगमम् । इतरापेक्षयेति । स्थूलशरीरापेक्षयेत्यर्थः । तदिति तस्मादर्थः ।

अहिकुण्डलसूत्रस्य* प्रकाशाश्रयवदेति । सूत्रस्य च भेदाऽभेदविषयत्व-
साम्यात्पेनरुक्त्यमाशङ्क्याह विषयभेदादिति । अहिरंकः कुण्डलभोगादयः ६५७
परस्परं भिन्ना इति भेदाभेदो भिन्नविषयो तदिदमुक्तं कुण्डलादीत्यादिश-
ब्देन । सवितरि तु प्रकाशस्य गुणस्य द्रव्यस्य च परस्परं भेदाऽभेदो न च
यस्त्वन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वम् । एकविषयत्वे हेतुमाह सर्वदेति । विरोधे
हि विषयव्यवस्था सदाऽनुभूयमानत्वाद्विरोध इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

भेदाभेदो भिन्नविषयाविति पक्षं दूषयति यस्य मतमिति । न तावदेवं भेदाभेदौ निर्वक्तुं शक्यौ कुण्डलादयो भिन्ना अहिश्चानुयायी एक इति अत्यन्तभेदवादिभिरपि तथेष्टत्वात् । तस्मादेकस्य वस्तुनो द्वाभ्यामाका-
राभ्यां भेदाभेदौ इति निरूपणीयम् । तत्राहित्वमनुवृत्ताकारः कुडलत्वं व्यावृत्ताकारः । तदात्मना चेतदुभयाश्रयस्य वस्तुनो भेदाऽभेदाविष्येते तदा तावाकारौ वस्तुनो भिन्नौ चेत्तर्ह्यहित्वकुण्डलत्वे परस्परं भिन्ने वस्तुनि सम-
वेते इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्तदात्मना भेदाऽभेदा*वित्यर्थः । अहित्वे-
नेत्याद्यास्तृतीया इत्यम्भावायाः । प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदौ निषेधति न चेति ।
भावाऽभावयोर्हं स्वाभाविको विरोधस्तदनुषङ्गादन्यचेति स्थितिः । तत्र
भेदतदभावयोर्गोचराविरोधस्तदा क्वापि विरोधो न स्यादित्याह परस्परवि-
रुद्धयोरिति । ननु सवितृप्रकाशगतभेदाभेदयोः सहाऽनुभववादाविरोध-
पूर्वकः । इत्युक्तम् इति तत्राह न चेति ।

आत्मा न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा शब्दोच्चारणद्वारेणाभिधीयते ।
नान्येर्देवैरिन्द्रियैर्गृह्यते तपसा कृच्छ्रादिना कर्मणा ऽग्निहोत्रादिना न गृह्यते
इति नेति नेतीति य आत्मा व्याख्यातः स गणो ऽगृह्यो ऽग्राह्यः यस्मान्न
हि गृह्यते यहणायोग्यः प्रत्यगात्मत्वादित्यर्थः । स्वयंभूरीश्वरः । खानि
खं श्रोत्रमाकाशारब्धत्वात्तदुपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि पराञ्चि बहिर्विषयाणि
यथा भवन्ति तथा व्यवृत्ताद्भिन्नतवान् तस्माद्भूतोः परानेव पश्यति
सर्वो लोकः नान्तरात्मन् अन्तरात्मनि विषये न पश्यति । कश्चिन्नु धीमान्
विवेकी प्रत्यगात्मानमैक्षत ईक्षितवान् आवृतचक्षुरुपरतेन्द्रियः । किमर्थम्
अमृतत्वमिच्छन् । ज्ञायते ऽर्थो ऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं तस्य प्रसादो
रागादिगहित्यं तेन विगुदुसत्त्वः प्रत्यक्प्रवणान्तःकरणत्वात्तस्य विगुदुस-
त्त्वाद्भूतोः तमात्मानं निष्कलं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति । स्मृतौ
योगात्मन् इति योगगम्यात्मन् इत्यर्थः । परात्कारणात्परं दिव्यं स्वप्रकाशं
यः सर्वान्तरः सर्वाधिष्ठानभूतः एष त आत्मा स्वरूपम्† ॥

* तदा भेदाभेदाविति = पु. पा. ।

† स्वरूपविरुद्धयोरिति सु. भासते पु. पा. ।

‡ अत्र षष्ठं प्रकृतेतावत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १-प्रकृतेनावस्य हि प्रतिषे-
धति ततो ब्रवीति च भूयः २२ तदव्यक्तमाह हि २३ अपि साराधने प्रत्यक्षानुमा

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

५६८

नेति नेत्यपूर्वमनपरमेकमेवाऽद्वितीयोपपत्त्यादिसाक्ष्येर्गद्वितीयत्वञ्च ब्रह्मणः साधितम् । कथामह ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुत्वमाशङ्कते । न च सेतु-
गच्छादाशङ्का दुष्वाद्यधिकरणे* तस्य नीतत्वादित्याशङ्कामुद्राच्य निरस्यति
यद्यपीति । दुष्वाद्यधिकरणे हि सेतुगच्छस्य पूर्वपक्ष ऽप्यमुष्यार्थत्वा
द्विधरणत्वमर्थ आश्रितः इह तून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशानां पूर्वपक्ष
मुष्यार्थलाभात्तेषां वक्ष्यमाणा गतीरजानतः पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तद्विदमुक्त
सेत्वादिश्रुतीनामिति । आदिशब्देन न केवलं सेतुश्रुतिस्तदाद्या अन्या
अपि सन्त्यनिर्णीतार्था इत्यर्थः । पूर्वं च प्रतिषेधादन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्या-
क्तत्वादस्ति ब्रह्मव्युक्तम् । अस्मिन् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यापि श्रुत्याक्तत्वाद्
ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्तीति प्रत्यक्षस्योच्यते । जाङ्गलं घातभृगिष्ठम् इति वैया-
क्तत्वाद्वातबहुलदेशो जाङ्गलम् । भाष्ये तुल्यन्यागत्वान्मनसाचमुक्तमि-
त्याह स्थलमिति । उन्मानव्यपदेशविशेषणार्थं ब्रह्म चतुष्पादित्यादि-
भाष्यं तच्छान्दोग्यश्रुत्युक्तषोडशकलविद्यामन्वन्धपादशफोटाहरणेन व्याचष्टे
प्रकाशवदित्यादिना । गवां हि पादेषु पुरतो द्वौ खुरौ पृष्ठतश्च द्वे
पादौ भवतः । तच्च पुरतो ऽद्वे पश्चादधौ च शक्रगच्छेनाच्यते । ततो
ग्रागफम् । एकैकस्मिन् पादे कलाचतुष्टयमिति षोडशकलम् । पादस्य प्रकाश-
वत्त्वमसाध्यं हेतुमाह एतदुपासनायामिति । प्रकाशवान्भवतीति
फलश्रुति व्याचष्टे मुख्य इति । कान्तिमान् हि सर्वत्र मुखो भवतीत्यर्थः ।
प्राण इति । प्राण इह प्राणोन्द्रियं तस्य प्राणमहचरस्य गन्धवाहकत्वात् ।
मन आयतनमाश्रित्येति । गन्धादिविषयज्ञानाश्रयमार्गव्यतेनार्थागृह्णानि
भूत्वेत्यर्थः । अतः परमन्यदमितमस्तीति भाष्ये तदनुपपन्नमिव अन्यत्वे
सन्त्यमितत्वानुपपत्तेः । अत उचितशङ्का कृत्वा अवतारयति स्यादेतदस्ति ५६९
चेदिति । अस्ति चेदन्यदित्यनुपपन्नः । परिसंख्याय गणयित्वा । भाष्ये

नाभ्याम् २४ प्रकाशाद्विषयवैशेष्यं प्रकाशस्य कर्मण्यभ्यामात २५ अतो ऽनन्तेन
तथा हि लिङ्गम् २६ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् २७ प्रकाशाश्रयवद्वा तेज-
स्त्वात् २८ पूर्ववद्वा २९ प्रतिषेधाच्च ३० ॥

गम्यते इति पदं व्याचष्टे प्रमाणसिद्धमिति । संख्यातुमशक्यानि वस्तूनि
 १६६ । १० ब्रह्मणो ऽन्यानि सन्तीति भाष्यार्थमाह न त्वेतावदिति । अथ य एषो
 ऽन्तरादित्यडित्यथ य एषो ऽक्षणीति च भेदव्यपदेशं व्याचष्टे आधारत
 इति । तस्मैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमित्यादिभेदव्यपदेशं व्याक-
 रोति अतिदेशत इति । ये वा ऽमुष्मात्पराञ्चो लोका इत्यादिभेदव्यप-
 देशं व्याख्याति अवधितश्चेति । न केवलं जगत उपादानत्वेन ब्रह्म
 धारकं किं तु नियन्तृत्वेनापीत्याह तन्मर्यादानां चेति । अतिचपला अनि-
 यतचेष्टाः स्थूलाश्च बलवन्तश्च कल्लोलास्तरङ्गास्तेषां मानास्ताभिः कलिलः
 क्षोभितो जननिधिः स इलापरिमण्डलं भूमण्डलमवगिलेद् यसेद् यदि
 ब्रह्म भुवं न धारयेदित्यर्थः । यदि च ब्रह्म जगन्न धारयेत् तर्हि स्फूर्जन्यो
 दीप्यमाना ज्वालाकृपा जटा यस्य स षडवाग्निर्वा जगद्भस्मसाद्भावेत्
 कुर्यादिति । अकारणमिति । अनवसरो यथा भवति तथा अकाले इत्यर्थः ।
 प्रलयकाले हि विघटनावसरः । पादवदिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं
 यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवं चेत्यादि तद्वाच्ये मनस इत्यादिना ।
 ब्रह्मप्रतीकम्येत्येतस्य व्याख्यानम् आरोपितब्रह्मभावस्येति । प्राण
 इति घ्राणमुक्तम् । वागादीनां मनःपादत्वं हेतुमाह मनो हीति । संचरण-
 साधारणतयेति । सञ्चर्यतणभिरिति सञ्चरणाः । तद्रूपत्वेन प्रसिद्धपाद-
 साधारणतया वागादयो मनसः पादा इति । आध्यात्मिकं मनश्चतुष्पा-
 द्वाख्यायाधिदैविकमाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना ।
 भाष्ये कार्षापण इति षोडशपणाः कर्पट्टका उक्ताः । ताम्रकर्षमितः क्रयसाधनमु-
 द्राविशेषो वा । सौधं हर्म्यं तस्य जालं गवाक्षं तन्मार्गनिवेशिन्यः* । यः
 सम्बन्धः स एकीभाव इति कथं चित्कस्माद्वाख्यायतइत्यर्थः । ननु स्वहृ-
 पसम्बन्धः समवायो ऽपि सम्भवति कथं जीवस्य ब्रह्मसादात्म्यसिद्धिरत
 ५७० । २० आह स्वभावश्चेदिति । अनेन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धभावेन स्वभावश्चेत्
 स्पृष्टः स्वभावसम्बन्ध इति चेदुच्यतइत्यर्थः । ततः स्वाभाविकः सम्बन्ध-
 स्तादात्म्यान्नातिरिच्यते समवायस्याऽप्रामाणिकत्वादित्युक्तं तर्कपादे इत्यर्थः ।

भास्करोणानेन सर्वगतत्वमिति सूत्रं प्रसङ्गादात्मसर्वगतत्वप्रतिपादकं नात्र पूर्वपक्षशङ्का निरस्यतइत्युक्तं तत्सूत्राभिप्रायाऽनवबोधा^{*}दिति दर्शयन्नाशङ्का-
माह ब्रह्माद्यैतमिद्धावपीति । ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावे सर्वभावादेष
सर्वसम्बन्धात्मकसर्वगतत्वमिद्विरुद्धाकाशवत् सर्वगत इत्यादिप्रतीति-
रोद्यः । तस्मात्सर्वगतत्वार्थं ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वपेक्षणापरमत इति पूर्वपक्ष
उन्मज्जतीति शङ्का । न वास्तवं सर्वगतत्व किं तु प्रपञ्चेन मिथ्याभादा-
त्यमित्याह अद्वैते इति ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

५११

ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुनि निषिद्धे फलदातृत्वमपि ब्रह्मणो न स्यादि-
त्याशङ्क्य व्यवहारस्तत्समर्थ्यते । सत्यपि सर्वगतत्वेन समानन्यायस्य कर्मण
गव फलमित्याशङ्कानिरासायारम्भः । गतञ्चेति ब्रह्मण उपाश्रित्यगतीक्षणक-
र्तृत्वम् । तपसेति मन्त्र ईक्षत्यधिकरणे व्याख्यातः । तेन फलदातृत्वम-
प्यौषाधिकमुपपादितमित्यर्थः । भाष्यम्यमिष्टद व्याचष्टे इष्टं फलमित्या-
दिना । अर्वाचिर्नैकविशेषः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गमाश्रयस्य परिहरात्
कर्मभिराराधितादिति । यदि कर्म म्यानन्तरकालमारमत तच्च फलम-
नेत्याशङ्काह उपात्तमपीति । स्वरूपेण सदापि कथं फलमिति याजना ।
भुज्यमानमपि फल विषयान्तरव्यामद्गान्न दृश्यतइत्याशङ्काह नीव्रतमे
इति । प्रत्यक्षागमाभ्यामिति । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरे गमयतीत्या-
गमः । अन्नमा समन्तादुदातीत्यन्नादः । अत्र भगवता भाष्यकारेण विधियु-
तेर्विषयभावोपगमादित्यादिभाष्येण कर्मण गव फलमिति पूर्वपक्षघटनाय
स्वर्गकामाधिकरणमिद्वान्तः सञ्चित्तिपे तन्नियत्यामाशङ्कामादर्शवत्तदधिकर-
णपूर्वपक्षमाह नन्वित्यादिना । धात्वर्थनिष्पादकः कर्तृव्यापारे भावना
मेव क्रियेत्यन्येषाम् । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे स्वर्गादानपेक्षामाह तथा इति । ५१३
यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपेक्षानुसङ्गात्

* सूत्रभाषातनबोधार्थादिति २ पु. पा. ।

+ अत्र मज्जमे पराधिकरणे पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १-परमतः सेतृन्मानमवन्मभेद
व्यपदेशेभ्यः ३१ सामान्यान्तु ३२ बुद्ध्यर्थः पादयन् ३३ म्यानविशेषान् प्रकाशादि-
वन ३५ उपपत्तेः ३६ अनेन सर्वगतत्वमायाशङ्कादिभ्यः ३८ ॥

इत्याह पूर्वापरीभूता इति । यजेतेत्यत्र हि यजिना प्रकृत्या याग एव प्रतीयते । प्रत्यग्रमहि तेन तु तेन स एव पूर्वापरीभूतो नानाज्ञग्न्यासक्तो ऽभिधीयते । पूर्वापरीभूतत्वं यजतइत्यादिवर्तमानापदेशेष्वप्यस्तीति लिङा-

५१३ । ३ द्विषु विगेषमाह साध्यस्वभावा इति । द्वितीयपक्षे तादृशभावनाभाव्यः किं स्वर्गादिरेव किं वा यागादिरपि न प्रथम इत्याह तथाप्यसाविति । प्रत्ययार्थभूता भावना धात्वर्थान्तिरिक्ता यदापि स्वातिरिक्तं भाव्यमाकाङ्क्षते तथापि धात्वर्थं गवास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतिः । अत एव च पूर्वावगतेः न स्वर्गः । तस्य भिन्नपदोपातस्य वाक्येन साध्य-
त्यस्य प्रत्येत्यत्वाद् वाक्यस्य च लिङ्श्रुतिकल्पनापेक्षस्य चरमभाषित्वात् । किं च पुरुषविशेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्ध उपसर्जनस्य पदान्तरेणा-
सम्बन्धादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह न केवलमिति । यागादयो न साध्यान्तरमपेक्षन्ते इत्येतन्न केवलं शब्दतो ऽपि तु वस्तुतश्चेत्यर्थः । वस्तुसामर्थ्यमेव दर्शयति पुरुषप्रयत्नस्येति । यदि स्वर्गो न साध्यः कथं तर्हि स्वर्गो यागेन सम्बध्यते ऽत आह स्वर्गादेस्त्विति । प्रीतिसाधनं चन्दनादि स्वर्गः । तस्य मिदुत्वात् साध्यक्रियां प्रति साधनत्वेनान्वय इत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूचमुदाहरति द्रव्याणा-
मिति । यदि यागादेर्न स्वर्गादिसाधनत्वं कथं तर्हि पुरुषाः प्रवत्तरन्नप्रवर्त-
मानेषु वा तेषु कथं शास्त्राणां प्रामाण्यमत आह तथा च कर्मण इत्या-
दिना । कथं कर्मविधीनां ब्रह्मज्ञानपरत्वमत आह भेदप्रपञ्चेति । अप्रविलापिते हि प्रपञ्चे ब्रह्माद्वैतं प्रत्येतुमशक्यमिति । ननु स्वर्गकामवाक्य-
आकाशादिलयो न भाव्यत आह । क चिदिति । अनुक्ते स्वर्गसाध्यत्वे देहा-
तिरिक्तात्माऽप्रतीतिरुक्ते च वाक्यस्य तत्परत्वं स्यादित्याशङ्क्याह आपा-
तत इति । आपातप्रतीतो ऽपि तथा ऽस्तु देवताविग्रहादिवदत आह तत्रेति । निराकृतस्य कथं प्रपञ्चप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आह असतो ऽपीति । अमन्नपि प्रमित्यर्थो वषोत्खननादिरिव प्राशस्त्यप्रमित्यर्थ इति भावः । स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावोपलक्षितजडप्रपञ्चविलयमुक्त्वा गोदोहन-
वाक्ये दर्शपूर्णमासाधिकारिणा एव गोदोहने ऽप्यधिकारावगमादुभयवाधिका-
रिभेदप्रविलापनद्वारा तदुपनिक्षिप्तात्मभेदः प्रविलाप्यतइत्याह गोदोहने-

नेति । एवं प्रवृत्तिविषयजडप्रपञ्चस्य स्वरूपेण प्रविश्यं प्रवृत्तिरुत्तरेत्वेन नम्य
भेदमात्रप्रविलय चाभिधाय प्रवृत्तेः प्रविलयमाह* निषेधवाक्यानीति । ५७४
साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेनात्मज्ञानोपयोगीनीत्यव्याहार । विधिवाक्यानीति ।
गोहिकफलानीत्यर्थः । पारलौकिकफलानां देहात्मभावप्रविलयार्थं यथोक्त-
त्वात् सायहर्णाद्यादिप्रवृत्तिपराणि न भवन्ति । स्वर्गकामपदत्रयं यामकाम-
पदस्यापि फलसमर्पकत्वायोगादित्यर्थः । सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्था-
नीति । सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि सायहर्णयामनुष्ठेयमानाया न भवतीत्यर्थः ।
यद्य मुत्थार्थपरिग्रहे बाधकप्रदेशेन विधाना प्रपञ्चनार्थं यमुक्तमिदानीं
लक्षणास्वीकारे प्रयोजनमाह तथा चेति । ननु यदि न कर्मणा फलसाध-
नत्वं यथ तर्हि जगदे चिद्यमत आह अनादिविचित्रेति । कथं तर्हि
विधिरिति । त्वया ऽपि सायहर्ण्यादीनां दृष्टाद्यप्रवृत्तिपरिसंख्यायकत्वं ब्रुवता
विधनेन त्यक्तः । तथा च फलार्थेना । अधिकारिणा । भावे विधित्वं न स्या-
दित्यर्थः । वायुदकादिवाद्बोधः प्रयत्नकत्वमित्येतत्तावद् निषेधन् स्वर्गकामा-
धिकरणसिद्धान्तं दर्शयति उपदेशो हीत्यादिना । ननु भवतृपदेशो
विधिः कथं तस्य फलसाधनविषयता ऽत आह उपदेशश्चेति । नियोज्यः
प्रवर्त्यः पुरुषस्तदीयं प्रयोजनं साध्यं यस्य कर्मणः तन्नियोज्यप्रयोजनम् । ननु
नियोक्तपुरुषप्रयोजनसाधनं यथा ऽऽज्ञादो बोध्यते यद्यमुपदेशे ऽपि किं न
स्यादत आह न त्याज्ञादिरिव नियोक्तप्रयोजन इति । उपदेश इत्यनु-
षङ्गः । उनमनियोक्तका ह्याज्ञा यथा गामानयेति । अनुनमनियोक्तका ऽभ्य-
र्थेना यथा मम पुत्रमध्यापयेति । उभयत्रापि प्रवर्तयितुः प्रयोजनसाधनं
बोध्यते नेवमुपदेशे । तत्र हेतुमाह तत्राभिप्रायस्येति । प्रवर्तयिता स्वस्य ५७५ ।
हितं भवत्विति यत्र प्रवर्तयति तत्राज्ञादिस्तदभिप्रायविशेषः प्रवर्तकः । अपो-
रूपेये वेदे तस्यासम्भवन्नियोज्यप्रयोजनसाधनमुपादिश्यतइत्यर्थः । न च
वाच्यमुपदेशो ऽपि नियोज्यप्रयोजनसाधनविषयो ऽभिप्रायविशेष इति कथ-
मसावपौरुषेये वेदे सम्भवतीति यतः परस्य स्वस्य या प्रयोजनमनभिसेधा-
यापि गोपालादेर्मार्गाद्युपदेशृत्व्य भूतार्थविषयं दृश्यते । ननु नियोज्यप्रयो-
जनसाधनविषयत्वमनुज्ञायामपि दृश्यते यथेच्छमि तथा कुर्वित्यादौ तत्राह

अस्य चेति । अनुज्ञायां हि प्रवृत्तस्य प्रवर्तनमुपदेशे त्वप्रवृत्तस्य ततश्चा-
 ५७५ । ५ प्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सतीति विशेषणविशिष्टनियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्वमुपदे-
 शस्येव लक्षणमिति न्यायकणिकायाम् उपपादितमित्यर्थः । नियोज्यप्रयोज-
 नेत्यादेर्व्याख्यानम् अनुष्ठात्रपेक्षितेत्यादि । प्राभाकराभिमतनियोज्यव्या-
 वृत्त्यर्थं सिद्धान्तसूचकतं तादर्थ्यादिति पदं व्याचष्टे अनुष्ठात्रपेक्षितोपाय-
 तारङ्गिनेति । तादर्थ्यात् तादर्थ्यं सति पूर्वपक्षोक्तप्रवर्तनामाचार्यत्वे
 सर्वातीत्यर्थः । यदुक्तं साक्षाद्भावनाभाव्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यप्रवृ-
 त्तिरिति तत्राह न चैतदिति । विधिविषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात्
 स्वर्गं गवोद्वेश्यो न तु यागादयः । यदि स्युस्सह्यप्रवृत्तिविषयता तेषां स्यात्
 तन्न नास्ति । यागादीनां भावनां प्रत्यनीप्सितकर्मतामात्रत्वादित्यर्थः । या-
 गादीनां भावनेद्वेश्यत्वाभावे हेतुः । दुःखत्वेन कर्मणामिति । यत्स्व-
 र्गादेर्भावनां प्रति व्यवधानान्न भाव्यत्वमित्युक्तं तत्राह स्वर्गादीनां त्विति ।
 सर्वो हि कामनानन्तरं प्रवर्तते ततश्च स्वर्गादेर्भावनायाः पूर्वरूपकामनाविषय-
 त्वादतितरामव्यवधानमित्यर्थः । यच्च द्वयत्वात् स्वर्गादेः क्रियाशेषत्वमिति
 तत्राह प्रीत्यात्मकत्वाच्चेति । गणां हेतूनां स्वर्गकामादेरधिकार इति वक्तव्य-
 माणप्रतिज्ञायां संबन्धः* । प्रीतो हि रूढः स्वर्गशब्द इति तच्छेषा क्रिया इत्यर्थः ।
 यत्तु सुषेन्तपदाभिधेयत्वात्सिद्धरूपतेति तन्न । तथापि कामपदात्साध्यत्व-
 प्रतीतिरित्यभिप्रेत्याह नामेति । यदपि पुरुषविशेषणत्वात्स्वर्गादेर्न भाव्य-
 त्वमिति तत्राह पुरुषविशेषणानामपीनि । भावनातिप्रकर्षनुवादेन विशे-
 षणभूतस्वर्गपरं स्वर्गकामपदं स्वर्गं भाव्यत्वेन समर्पयतीत्यर्थः । यत्तु
 यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति तत्राह फलार्थप्रवृत्तेति ।
 फलार्थं प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या भावना तथा भाव्यत्वलक्षणेनेति प्रथमयन्त्रे
 विग्रहः । फलार्थं या प्रवृत्ता भावना तथा भाव्यत्वरूपमेति द्वितीययन्त्रे ।
 ततश्च यागादेः साध्यत्वमन्यत्साधयितुं स्वर्गादेस्तु स्वत इति स्वतन्त्रसा-
 ध्यद्वयाभावाच्च वाक्यभेद इत्युक्तं भवति । ननु यागादिर्न करणं स्याद् भाव-
 ७७ । २१ नाभाव्यत्वात्स्वर्गवदिति तत्राह भावनाभाव्यत्वमात्रस्येति । परश्चा-
 देरपि तथाभावाद्वापाराविष्टरूपेण साध्यत्वादित्यर्थः । स्वर्गादीनां त्विति

यन्मेन भावनां प्रति स्वर्गादीनामव्यवधानातिशय उक्तः । इदानीं व्यवधान-
मङ्गीकृत्याप्युद्देश्यत्वेन साध्यत्व आकाङ्क्षातिशयमाह फलस्य साक्षादिति । ५७६
तदुद्देश्यतया लक्षणैः फलस्य सर्वत्र व्यापितया व्यापित्वेनावस्थानादिति
योजनम् । व्यापित्वनिर्देशे लक्षणस्याव्याप्यतिव्यापिपरिहारार्थः । न
चाधिकाराभावे इति । स्वर्गभोगाधिकारान्यथानुपपन्ना हि देहा-
त्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः । मयात आपातः । यच्च प्रपञ्चप्रविलयादलक्षणाया
प्रयोजनं शास्त्रत्यामिद्विगति तत्राह न चैतावन्त्यादिना । सर्वपारि-
षदतया सर्वपरिषत्प्रसिद्धतया । यदि प्राभाकरा मन्वीन् अर्मात् व्यापा-
रवति न व्यापार इति तान्प्रत्याह अस्तस्वप्यारम्भेणादिविति । तेषा-
मपि मते आग्नेयादिवाक्यैर्याग एव विधीयन्ते नापृषाणि । अधिकारवाक्य-
मन्निधिसमाप्तातानामाग्नेयादिवाक्यानामाधिकारापृषानुवादकत्वगङ्गाया कु-
ण्डिततन्त्रीनां द्वागित्येवापृषान्तरप्रत्ययाजनकत्वानेनैव परमापृषे जनयि-
तव्यं ऽषान्तरव्यापार जन्यमाना अस्तस्यपि व्यापारवत्सु भवन्तीत्यर्थः । अथ
लौकिको वदेत् तत्राह अस्तस्यपीति । सापेक्षेश्वरात् फलमिद्वैवंत्यमाणा-
त्वादविचित्रस्येति भाष्याऽयोगमागङ्गाह केवलादीतीति । तर्हि कर्मा-
ऽपेक्षत्वपेक्षा निर्वृत्तिरिति कथं पूर्वपक्षावकाशस्तत्राह कर्मभिर्वेति । क
चिच्छुभ कारयति क चिदशुभमिति वैषम्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । कर्मादि चेतना-
धिष्ठितमचेतनत्वाद् मृदुदित्यनुमानस्य जायते । मिदुमाधनत्वमागङ्गाह न
चैतन्यमात्रमिति । कर्म स्वरूप तस्य च शुभस्य सुखमितरस्य दुःखमित्येव
समान्यविनियोगः । आदिशब्देन ज्योतिष्प्रामाण्यं इत्यादिविशेषविनियोग
उच्यते । फलमिद्वैपृषाद्ये कर्मस्वरूपादिमात्राकारवदधिष्ठितमस्माभिः
साध्यतइति न सिद्धमाधनमित्यर्थः । आगमप्रामाते मभावनामात्राध्यानात्य-
त्युरसामञ्जस्या*दित्युक्तखडनानामनवकाशः । दुर्गेषु यो जनानां निवेश-
नार्थं भूमिकाविशेषो रच्यते ऽसाद्यट्टानः । निरटङ्कि निप्रद्विप्तं निर्णोतमित्यर्थः ।
नन्वीश्वरश्चेत्फलं ददाति किं कर्मभिरत आह लौकिक ईश्वर इति । ५७७
ईश्वरस्य कर्मापेक्षामुक्ता कर्मणामीश्वरापेक्षामुक्ता म्पारयति तदिह केवलं
कर्मैति । न केवलं कर्माधिष्ठानत्वादीश्वरमादुरपि तु कर्मभरीश्वरप्रमादस्य

साध्यत्वाच्चेत्याह तथा देवपूजात्मक इति । न प्रसादयन्नित्यप्रसादयन्नित्यर्थः । नशब्दोऽयं प्रतिषेधवचनः । विरोधनं द्रोहः । ननु प्रधानयोगेन परमेश्वरः प्रसीदतु अङ्गानुष्ठानं तर्हि किमर्थमत आह यथा च परमाऽपूर्वइति ।

अथ भास्करेण प्रलेपे । भाष्यकारमते ऽन्तर्यामिव्यापारः फलोत्पादकः स च संनिधिमात्ररूप इति नित्यः सर्वजीवसाधारणश्चातो न तस्यैकैक-
५७८ । १९ जीवकर्मभिः साध्यत्वमिति तं भाष्यव्याख्यानेनानुगृह्णाति ये पुनरिति ।
अविदोषाधिषशादीश्वरम्याऽनित्यः प्रतिजीवं कर्मसाध्यश्चानुयहो ऽस्तीत्यर्थः ‡ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवद-
मलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतो वेदान्तकल्पतरो
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पाटः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिहाराणि ८	१०१
सूत्राणि ४१	३५९

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

५७६

द्विर्वाये पादे सत्त्वपदार्थो परिगोचरितो इदानीमपुनरुक्तापेक्षितपदार्थोपसंहारेण मगुणानिर्गुणब्रह्मवाक्यानामर्थो विधायते । मगुणवाक्यार्थचिन्ता तु तद्विद्याना मन्त्रशुद्धिद्वारा निर्गुणविद्योपयोगात् । पदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थविधायकार्थं च मगुणविद्यानामभेदचिन्ता । भेदचिन्ता तु तदपवादत्वेन । निर्गुणविद्यायां तु विद्याभेदादिक्य सिद्धमेव । तत्र विचार्यते । गुणोपसंहारस्तु आनन्दादय इत्याद्याधिकरणैर्लेख्यावगदवाक्यार्थसिद्धयर्थवाक्यार्थोपसंहाररूपां वर्णयिष्यते । तदेतत्सर्वमभिसंधायत पूर्वणेति । अत्राक्षेपभाष्यं नन् विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरगतिभेदरहितमेकरम सैन्धवघनवदवधारितमित्यादि । तदनुपपन्नमिष । मगुणब्रह्मणो नानारमत्वेन तद्विज्ञानभेदाभेदचिन्तायाः संभवात् । अत्र आह निरुपाधीति । पूर्वापरगतिभेदरहितमेकरममिति च विशेषणद्वयस्याऽपुनरुक्तमर्थमाह सावयवस्य हीत्यादिना । अवयवनि ह्यवयवाः पूर्वापरभावेन वर्तन्ते अतस्तन्निषेधात्मावयवत्वनिषेधः । गकरममित्यनेकधर्मवत्त्वनिषेध इत्यर्थः । स्वभावो धर्मः । भाष्यगतघनशब्दार्थमाह कठिनमिति । अच्छिद्रत्वाद् रमान्तररहितमित्यर्थः । अवयवभेदं धर्मभेदं च निरम्यापेक्षिकभेदमागच्छन् तन्निषेध गकरूपत्वविशेषणेन क्रियतइत्याह नन्वेकमपीत्यादिना । भाष्ये गकरत्वादित्यनेन प्राङ् निषिद्धावयवधर्मभेदं निषेद्यानुवादः । नन्वेककरूपाणि ज्ञानानांत्यत्र रूपग्रहण व्यर्थम् अनेकानांत्येषाच्चताम् अत्र आह एकस्मिन् गोचरइति ।

ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमेनेकरूपत्वप्राप्तिरत्र आह रूपमाकार इति । नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिममाप्रियचनप्राप्यचित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदः स्यादिति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षमूत्रम् । तत्र निन्देति उदितहोमाऽनुदितहोमनिन्दोच्यते । प्राप्तं प्रातरनृतं ते यदन्ति

* मगुणानिर्गुणविद्यानामिति = प पा । १ व्या सू अ ३ पा ३ सू. ११ ।

† जे. सू. अ ३ पा ४ सू. ८ ।

पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दा । यथा ऽतिथये प्रदुतायान्नं हरेयुस्तादृक् तद्यदुदिते जुह्वतीत्युदितहोमनिन्दा । प्रदुताय निर्गतायेत्यर्थः । ततश्च एकस्य विरुद्धकालद्वयाऽसंभवात्कर्मभेदः । प्रायश्चित्तमुदिताऽनुदितहोमव्यतिक्रमे । तच्च निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तगतविद्यासु न स्त इति नोदाह्रियेते । इतरे ये नामादयो भेदहेतवस्तदुपन्यासार्थे नाम्नस्तावदित्यादिभाष्यं त-
 ५१६ । १८ द्याचष्टे अस्त्यथैष ज्योतिरित्यादिना । ननु यजेतेति प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादो ऽनुपपन्नः । नाम्नैव तद्वद्विविच्छेदा*दत आह ज्योतिरितीति । ज्योतिरिति हि प्रातिपदिकमात्रं न त्वस्य नामत्वमभिव्यक्तम् । एतेनेत्यमनुकृष्य यजेतेत्याख्यातवाच्यकर्मसामानाधिकरण्यात् नामत्वाभिव्यक्तिः । तथा चाख्यातपारतन्त्र्यादाद्याख्यातं कर्म विदधीत तर्हि नामापि तद्वदेदथ त्वनुवदेतर्हि नामापि तदनुवदिष्यतीत्यप्रयोजकमिह नाम भेदाऽभेदयोः । ततश्चाख्यातार्थं गव चिन्त्य इत्यर्थः । उक्तं हि ।

प्रायेणाख्यातसम्बन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यभाक् ।

तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्ततः ॥ इति ।

ज्योतिरिति कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनादित्यादिहे-

तूनां सहस्रदक्षिणागुणविधानार्थो ऽयमनुवाद इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञया सम्बन्धः ।
 ५२० । २ अथशब्दस्य चेति । अनन्तर्यं हि पूर्ववृत्तापेक्षं गुणविधिपक्षे चाश्रयदानार्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा न कर्मान्तरत्वे । न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षत इत्यर्थः । ननु द्वादशशतं दक्षिणेति ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं गावो दक्षिणा तद्विरुद्धं सहस्रदक्षिणाविधानमित्यत आह द्वादशशतेति । उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञापनं तन्मध्ये विहितमुत्पत्तिशिष्टं कर्मस्वरूपज्ञापनोत्तरकालविहितमुत्पन्नशिष्टम् । तच्च द्वादशशतं दक्षिणा यद्युत्पन्नैः श्रूयेत तर्हि बलवत्त्वात् सहस्रदक्षिणां बाधेत न त्वेवमस्त्युभयोरपि कर्मज्ञापनोत्तरकालं श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायादिति दृष्टान्तोक्तिरियम् । यथा ऽनेकार्थत्वमेकस्य शब्दस्यान्याय एवमेकस्यार्थस्यान्यायमनेकशब्दत्वमित्यपि न्यायस्ततो ज्योतिष्टोमो ज्योतिःशब्दौ नैकस्य कर्मणा वाच-

कावित्यर्थः । ननु वसन्तवाक्ये ज्योतिष्टोमवाक्ये च ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्द-
 योरकार्थत्वादनेकशब्दत्वमपि कृत्वा विद्वान्निमित्तम् आह उत्सर्गत इति । अस- ५८०
 म्बद्वयार्थपदव्यवायादिति पूर्वणासम्बद्वयार्थवता ज्योतिःपदेन व्यञ्जना-
 दित्यर्थः । यत्तु वसन्तादिवाक्ये ज्योतिःशब्द एकदेशान्तरलक्षणां दृष्टुं
 शक्यमिति तत्राह न चैकमेति । वसन्तादिवाक्ये हि ज्योतिषा यजे-
 तेत्याख्याततन्त्रा सञ्ज्ञा आख्यातं च कालादिविधिभेदान्तामिति पूर्वकर्म-
 नुषङ्गदेशे तु प्रथमान्तत्वादतन्त्रेति प्रकृतकर्मवृत्तिर्विच्छिन्ननीत्यर्थः ।
 यत्तु ज्योतिरिति प्रातिपदिकमुच्चार्यतेनेति परामृश्य यजेतेति विधानाद्
 नामधेयं ज्योतिःशब्द इति तदोमिति* भ्रूमः तस्यैव नाम्नः कर्मान्तरवा-
 चकत्वादित्याह भेदेऽपि चेति । अपि चेति समुच्चये । यथा नामधे-
 यत्वमेव भेदोपि प्रथममुल्लिखित इत्यर्थः । ननु कठेन प्रणीतत्वादध्यापित-
 त्वाद्वा काठकमुच्यते न विद्या प्रणीयते तस्या अशब्दत्वादस आह
 प्रणयनं चेति । प्रणयनं शिष्येभ्यो नयनमुपदेशः स ज्ञानेऽपि अविशिष्ट ५८१ ।
 इत्यर्थः । ज्योतिःसञ्ज्ञायाः सकाशात् काठकत्वादि सञ्ज्ञाया भेदकत्वात्-
 शयमाह तथा चेति । ज्योतिष्टोमस्य मन्त्रिणो श्रुतत्वात्तदनुवादकत्वेन तन्ना-
 मेकदेशत्वेन च सम्भाव्यमानमपि ज्योतिरिति नाम यदा कर्मभेदक तदा
 शाखान्तरम्यत्वेन दूरस्य संपूर्णं च काठकादिनामातितरा ज्ञानभेदकमि-
 त्यर्थः । अतत्प्रतीकभूतेति च्छेदः । तथा रूपभेदोपीत्यादिभाष्यमुपानं तद्
 व्याचष्टे इदमास्नायतइत्यादिना । नान्वह सिद्धानुवादमात्रं सा आ-
 मिक्षेति प्रतीयते न विधिः तत्र कथं कर्मभेदाभेदाचिन्तायकाशस्तत्राह
 द्रव्यदेवतेति । वाजिनं गुणा विधीयतइति । यदाप्यत्र वाजिनं
 देवता च गुणा विधीयते इति यत्तु शक्यं तथापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणवि-
 ध्यसंभवाद् द्रव्यमात्रविधिरुक्तः । वाजिपदेन तु विशेषदेशो अभिधीयन्ते
 इति वक्ष्यति सिद्धान्ते तु विशिष्टविधित्वादप्राप्य कर्माऽनेकगुणविशिष्टं विधानं
 शक्यमिति मत्वा द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वकर्म विधीयते इत्युक्तम् ।
 विशिष्टविधौ कर्म विधातव्यविशेषणभूतं द्रव्यं देवता चेति गौरवमिष्याह
 विधिगौरवेति । यदाऽऽमिक्षायागाद्वाजिनयागः कर्मान्तरं विधीयते ५८२

तदा तत्तावत् कल्प्यं तच्चान्यमपूर्वं च कल्पनीयमित्याह कर्मान्तराऽपूर्वा-
न्तरेति । ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिप्रतीतिसमयवशाऽऽमिक्षा या-
गान्विता प्रतीयते वाजिनं तु वाक्यान्तरेणाऽत उत्पत्तिशिष्टामिक्षाऽव-
रुद्धे कर्मणि वाजिनं दुर्बलमवकाशमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह
५८२ । ६ न चोत्पत्तिशिष्टेति ।

किमिति न युक्तमत आह उभयोरपीति । अयमभिप्रायः ।
अत्र ह्यामिक्षायां वाजिने वा न प्रत्यक्षं विधिमुपलभामहे न्यायव-
स्तानु कल्पयेमहि । तत्र वैश्वदेवावाक्ये आमिक्षाविश्वेदेवसंबन्धः * प्रतीयते
वाजिनवाक्ये तु वाजिनां तेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च संबन्धः ।
तत्र देवतैश्चाद् द्रव्यद्वयस्य सहत्यागकल्पनया द्रव्यद्वययुक्तयागविधिर-
नुमीयते । तत्र कृत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कृतो वा वाजिनस्योत्पन्नशि-
ष्टत्वमिति । नन्वामिक्षावरुद्धयागस्य प्रथमं प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि विश्वदे-
वानां श्रौत आमिक्षासंबन्धः । तेषां पुनर्वाजिपदाभिधेयानां वाजिभ्यो वाजि-
नमिति वाक्यायो वाजिनसंबन्धः स च श्रौतसंबन्धादुर्बल इति न विश्वदे-
वा वाजिनेन संबध्यन्ते । तत्र कर्मान्तरं वाजिभ्यो वा जनमिति पदद्वया-
त्मकवाक्यगम्यं विधीयते अत आह न च वैश्वदेवीत्यत्रेति । वैश्वदे-
व्यामिक्षेति पदद्वयात्मकवाक्यादेव विश्वेषां देवानामामिक्षासंबन्धः
(एवं वाजिनसंबन्धो ऽपि तेषां)† वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयात्मकवा-
क्यगम्य इति तुल्यतेत्यर्थः । ननु वैश्वदेवीति तद्वृत्तान्तपदश्रुतिमात्रादामि-
क्षासंबन्धो विश्वेषां देवानाम् अवगम्यतइत्याशङ्क्य तथा सत्यामिक्षापदवैयर्थ्यं
स्यादित्याह नो खल्विति । ननु विश्वे देवा देवता अस्या इति तद्वि-
तार्थः अस्या इति शब्देन च सन्निहिता ऽऽमिक्षेवोच्यते अतः श्रौत गवा-
मिक्षासंबन्धस्तत्राह अस्तु वेति । तत्संबन्धिनो विश्वान् देवानुपल-
क्षयतीति । उपलक्षितेषु चामिक्षासंबन्धेषु विश्वेषु देवेषु यत्फलप्राप्ति
तत्तत्त्वामिक्षासंबन्धोपजीवनेनेत्युपरितनयन्ये घट्यति । ननु वाजिभ्य इति
इन्द्रप्रत्ययान्तं पदमामिक्षासंबन्धिनो विश्वदेवानुपलक्षयितुं न शक्नोति
११ । ६१ अधिकरणान्तरविरोधादित्याशङ्कते यद्यपीति ।

दशमे स्थितम् । विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ।
दशपूर्वमासयोर्देवतापदान्यानेयादीनि सन्ति सन्ति चाग्नेरभिधानानि लोके
ऽग्निः षावक इत्यादीनि । तच्च सन्देहः किं हवि प्रदानसमये येन केन
चिदग्निषावकपदेनाग्निरुद्देश्य उत विधिगताग्निपदेनेवेति । तच्चाऽर्थरूप-
त्वादुद्देश्यतात्वस्य तस्य च येन केन चिद्वाचकेन निदृशसमवादानियम इति
प्राप्ते राद्धान्तः । सत्यमर्थ्यात्मकं देवतात्वं तत्तु न स्वर्गवासित्वादि संभ-
वति मासेभ्यः स्वाहेत्यादौ मासादेरुद्देश्यतात्वप्रसङ्गात् किं तु त्यज्यमान-
हविः प्रत्युद्देश्यत्वम् । उद्देशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निदृशस्तत्त्वान्येय
इति विधिगतस्येव मन्त्रत्वं देवताप्रकाशकत्वे भावो देवतात्व । हविस्त्या-
गकाले ऽपि स्यात् तद्विषयवर्त्यग्निशब्देन हविः प्रत्यग्नेः प्राधान्येन निदृशा-
दुद्दिष्ट्यागकाले ऽपि तेनैव स निदृश्यः शब्दान्तरेण निदृशे देवतात्वं न
स्यात्तस्माद्विधिशब्दस्येव मन्त्रत्वं देवताप्रकाशकत्वं भावः स्यात्तेन हि देव-
तामुद्दिश्य हविषश्चोदनात् । तच्च शब्दभेदे ऽपि देवतेत्ये एतदधिकरण-
विरोध इत्यर्थः ।

यदि च शब्दभेदे ऽपि देवतेत्य तर्हि मौर्ये चरु निर्वपेद् ब्रह्मव-
स्रंसकामः आदित्य चरुं निर्वपेदिति च मौर्यादित्य'चर्चारेकदेवतात्वं
स्यादित्यर्थः । न चेतयोरेकदेवतात्वमेव शक्यं सूर्याय जुष्टं निर्वपामासि आदि-
त्याय जुष्टं निर्वपामासि च सर्वसमत्वानुष्ठानविरोधादिति आशङ्क्य परिह-
रति तथापीत्यादिना । तदस्यास्त्यर्थं हानिप्रत्ययः स्मर्यते अम्योत् ५८२
च सर्वनाम तेन विश्वदेवपदसन्निहिताना परामशान् शब्दान्यन्ययुक्तं
देवतान्यन्यमित्यर्थः । आमिन्नासवद्विश्वदेवापलक्षणे फल यत्प्रतीत्युक्तं
तच्चाह नतरचेति । वाक्येनैवामिन्नासम्बन्धापजावनेन वाजिनां यथानान्न या-
जिनसंबन्ध्या ऽऽमिन्नाया बाधितुं शक्यते शौतात्मबन्धे द्वाक्योयः सम्बन्धो दुर्बल
इति न्यायादशङ्क्यत्वम् । स च न्यायो वचनेन बाधित्यसङ्गत्यभिप्रायः ।
द्रव्यद्वयेन युक्तमेकं कर्म विधीयतइति यदवादिष्य वाजिनामिन्नायाः सह-
त्याग इति तद्विदुमुत्थितम् । एवं च यत्सन्देहप्रदर्शनायमेव उक्तं पूर्वाम्मन्त्रश्च

कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते इति तदापातप्रतिभानमादायभिहितमिति विश्वेषां देवानामामिन्नासंबन्धस्य श्रौतत्वाद् वाजिनसंबन्धस्य च वाक्यीय-
 ५८३ । ६ त्वात् श्रुतिबलीयस्त्वन्याय* मादाय सिद्धान्तयति स्यादेतदेवमित्यादिना ।
 ननु तद्धित आमिन्नाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्ताम् अथ वा तेषामामिन्ना-
 संबन्धमभिदत्तु यद्वा विश्वेषां देवानां यत्संबन्धमात्रं तद्वा वक्तुं तथा च
 कुतो ऽस्यामिन्नावाचकत्वमत आह न तु विश्वेषु देवेष्वित्यादिना । अत्र
 सर्वत्र हेतुरुक्त एव सन्नित्यविशेषः सर्वनामार्थत्वादिति । अथ यदुक्तं वैश्वदे-
 वीपदादामिन्नाप्रतीतावामिन्नापदवैयर्थ्यमिति तदनुभाषते नन्वेवं सतीति ।
 उत्तरमाह तद्धितान्तस्येति । नात्र वैश्वदेवीपदस्य स्मिन्नर्थं पर्यवसिते आमि-
 न्नापदेन चापरस्मिन्नभिहिते तयोर्वैशिष्ट्यं पदद्वयसमभिव्याहारादवगम्यते किं
 तु नामसंनिहितावलम्बिनः सर्वनाम्नो ऽर्थः क इत्युच्यमान आमिन्नापदेन
 समर्प्यते ऽतश्च यथा ऽयं घट इत्युक्ते ऽयमिति पदस्य संनिहितावलम्बिनो
 विषयसंनिधापक्षप्रत्यक्षापेक्षायामपि न श्रुतित्वहानिरित्येवं तद्धितस्यापीत्यर्थः ।
 एतदेव स्फुटीकरोति अवसिताभिधानं हीति । अवसिताभिधानत्वं नाम
 परिपूर्णविषयलाभः । द्वयं हि सर्वत्रापद्यमभिमतविधातो ऽनभिमतप्रसरश्चेति ।
 तत्रानभिमतप्रसरं वारयति कुत आमिन्नापदानपेक्ष इति । अभिमत-
 विधातो ऽपि नास्तीत्याह कुतो वेति । नन्वेवमामिन्नापदसापेक्षवैश्वदेवी-
 पदादामिन्नासंबन्धो विश्वेषां देवानां गम्यते तर्हि द्वे अपि पदे मिलित्वा
 प्रमाणं स्यात् तथा च वाक्यत्वम् । अथ सत्यामप्यामिन्नापदापेक्षायां
 वैश्वदेवीपदमेव तत्र प्रमाणं तर्ह्यामिन्नापदमेव किं न स्यादत आह
 ११ । १६ अतश्चेति । यदिति द्वितीयान्तः शब्दः पदमिति च प्रथमान्तः । आमि-
 न्नेत्युक्ते हि न क्वाप्यपेक्षा ऽवभासते वैश्वदेवीत्युक्ते त्वस्ति कासावित्य-
 पेक्षा ऽतो वैश्वदेवीपदमेव साकाङ्क्षमर्थमभिदधत् प्रमाणमामिन्नापदं तु
 तदीयार्थाभिधानकथंभावाकाङ्क्षापरिपूरकमिति कर्तव्यभावमनुभवतीति विनि-
 गमकहेतुबलाद् वैश्वदेवीपदमेव प्रमाणं ततश्च श्रुतित्वाद्वाक्यापेक्षया तत्
 प्रथममपि ततः पदान्तरापेक्षं वैश्वदेवीपदं यदामिन्नाविश्वदेवसंबन्धरूपं
 वस्त्वभिधत्ते तदुक्तप्रकारेण प्रमाणभूतप्रथमभाविवैश्वदेवीपदावगम्यत्वात् श्रौतं

तत्तत्त्वं अनवदित्यर्थः । एतत्प्रकारवेपरीत्यं वाजिनविश्वेदेवसंश्रये दर्शय-
 स्तस्य वाक्यीयतामाह यत्त्विति । वाजिभ्य इति वाजिनमिति च पदे पर्य- ५८३
 वसिताभिधाने । यद्यपि वाजिपद वेश्वदेवसापेक्षं तथापि न वाजिनपदापेक्ष
 तत्तत्त्वं पर्यवसिताभिधानाभ्यां वदाभ्यां यावमिहितो पदार्थो वाजिवाजिन-
 रूपो तदवगम्यं यद्विश्वेदेववाजिनसंबन्धरूपं वस्तु* तदामिदाविश्वेदेवसम्ब-
 न्धात्तरमभावि अतो वाक्यगम्यत्वेन दुर्बलमित्यर्थः । कर्मान्तरविधौ हेत्व-
 न्तरमाह एवं चेति । पूर्वपक्षे हि विकल्पः समुच्चये वा वक्तव्यः स
 चायुक्तः नित्यवदवगतसाधनभाषाया आमिदाया विकल्पाऽयोगात् । अन-
 वेदावगतसाधनभाषायाश्च तस्याः समुच्चयाऽयोगादित्यर्थः । नित्यमेवेति
 वक्तव्ये मृदूक्त्या वतिप्रयोगः । यतूक्त वचनेनेव श्रुतिबलीयस्त्वन्याय । बाध इति
 तथाह न चाश्वत्वे इति । विश्वेदेवा इत्ययं शब्दो यस्याः सा तथोक्ता
 नां वेश्वदेवशब्दाम् । द्रव्यवचनादामिदाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतामवगतामेव
 सति कर्मान्तरविधिपक्षे नोपलक्षयिष्यति उपलक्षणे हि नोपसर्जनन्यायबाध-
 म्यादित्यर्थः । ननूपसर्जनभूता अपि विश्वेदेवा वाजिन् इति तद्विज्ञानसं-
 तिसर्वनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः संनिहितगोचरत्वाद्दत्त आह प्रकृतं
 हीति । यत्तु कर्मान्तरविधिपक्षे विधिगौरवमपृथक्कल्पनागौरव चेति तथाह
 प्रामाणिके चेति । तत्त्वविषयत्वाद् यथार्थविषयत्वात् । एवं गुणा-
 त्कर्मभेदे व्यवस्थितमुदाहरणं दृष्टान्तमुक्त्वा ऽप्युपसर्जनं गुणाज्ज्ञानभेद
 दाष्टान्तिकमाह एवमिहापीति । अस्ति चाद्येति । भाष्ये ऽन्यथा
 शाखिनां शिरोव्रतस्यासत्त्वं नाक्तमतो ऽध्याहरति अन्येषामिति । शिर- ५८४
 म्यङ्गारपात्रधारणं शिरोव्रतम् ।

अभ्यासाधिकरणस्य § शब्दान्तराधिकरणेन प्रत्युदाहरणलक्षणा सङ्ग-

* वन्तिवति नास्ति २ पु. ।

† जे. मू. अ. ३ पा. ३ मू. १४ ।

‡ त्रिवचनार्थेति ३ पु. पा. ।

§ जे. मू. अ. २ पा. २ मू. २१

५८४। २१ तस्माद् धात्वर्थानुबन्धेनेति । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्* ।

यजति ददाति जुहोति इत्यत्र किं यजत्यादय एकां भावनां विशिष्यन्ति उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेद इति संदेहे भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात्तस्मिन् गुणभूतधात्वर्थानां समुच्चय इत्येकभावनाविशेषकत्वेन प्राप्ते राट्टान्तः—नियमेन धातुप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य च धातोारसि सूत्रेण विधितैकवचनेनेकस्मादेव धातोर्विधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावना ऽभिहिता सा न धात्वर्थान्तरेण संबध्यते । तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिशिष्टत्वात् । यच्च षट्शान्तरोपात्तं प्रधानं तच्च भवति गुणानां समुच्चयः क्रये इषारुण्यादीनाम्† । तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कर्मभेदो भावनाभेदः कृतानुबन्धत्वात्पुनर्येव कृतधात्वर्थसंबन्धत्वाद्भावनाया इत्यर्थः । धात्वर्थेणवानुबन्धो ऽवच्छेदकः । ननु समिधो यजतीत्यादावेकभावनाविधाने एकच विधिरपरवानुषाद इति वक्तव्यं तच्च को विधिरिति न ज्ञायते ऽत आह प्रथमभाविना वाक्येनेति । विपरिवर्तमाना बुद्धाविति शेषः । ततश्च प्रत्यभिज्ञायमानेत्यर्थः । विध्यनुषादाऽविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्पराऽनपेक्षाणीति । एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः । ननु पाठक्रमाऽनादरणे कथं प्रयाजादीनां पाठानुष्ठानक्रमसिद्धिस्तथाह परस्परापेक्षाणामिति । प्रयाजाद्येकं करणोपकारं कुर्वन्तीति परस्परापेक्षाः । अतस्तेषामेककरणोपकारजनकतया एकवाक्यत्वे संभूयकारित्वे सति पाठक्रमो ऽनुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः । तद्वाक्यानि स्वार्थबोधने परस्परं नापेक्षन्ते इति न क्रमापेक्षा । यत एकत्वं पाठक्रमान्नियम्येतेत्यर्थः ‡ । ननु धात्वैक्यादितरेतरच च§

५८५। २२ प्रत्यभिज्ञानमुक्तमत आह कथं चिदिति । समिदादिनामभिः कर्मभेदप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञेव नास्तीति कथं चिदित्युक्तम् । आख्यातस्य हि सर्वत्र विधि-

* के. सू. अ. २ पा. २ सू. ३ ।

† अरुण्यादीनामिति ५ पु. पा. ।

‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु. ।

§ अशब्दो नास्ति ५ पु. ।

त्वमुत्सर्गः स च बलवदपवादकेन बाधनीयः । न च ब्रह्मेतदस्तीत्यर्थः ।
 किं तद्वलवदपवादकं तदाह गुणश्रवणे हीति । यच्च हि* वाक्ये गुणः ५८५
 श्रूयते तच्च गुणविशिष्टकर्मविधाने विशेषणं विशेष्य च विधातव्यं तदा विधि-
 गौरवं स्यात् । तच्च हि गुणमात्रविधानप्रयुक्तलाघवाय विधिना विशेष्यकर्म-
 णो ऽनुवादो ऽपेक्ष्यते । तदपेक्षायां बुद्धिसन्निधानस्योपकार इत्यर्थः । उदा-
 हरति तथेति । ननु समिदादिवाक्यं नाभ्यासात् कर्मभेदे उदाहरणं समि-
 दादिगुणाद्वेदप्रतीतेरत आह न चात्रेति । समिधोऽग्निर्वाज्यस्य व्यन्तिवत्या-
 दिमन्त्रेरेव समिदादिदेवतासंबन्धमिदं स्तत्प्रख्यानशास्त्रेः । समिदादीनि नाम-
 धेयानीत्यर्थः । अङ्गीकृत्य गुणवचनत्वमाह अगृह्यमाणेति । केन वचनेन
 विहितमिति किंवचनविहितम् । किंवचनविहितं च तत् क्रिकर्म चेति किंवच-
 नविहितक्रिकर्म । तदनुवादेन कस्य वाक्यस्य गुणविधित्वमिति न विनिग-
 म्यते इत्यर्थः । न चाग्नेयादिकर्मसु गुणविधिः । तेषामुत्पत्तिगिष्ठाभ्यादाविरो-
 धादिति । यदि नामधेयानि समिदादीनि तर्हि नाम्न एव भेदे नाभ्या-
 सादत आह न चापूर्वमिति । पूर्वकर्मानन्वयीत्यर्थः । अनन्वयित्वे हेतुः
 विधानाऽसंबद्धमिति । ननु ज्योतिरादेरपि विधिना संबन्धो॥ ऽसिद्ध ।
 एतेनेत्यनुकृष्य यजेतेति विधिसंबन्धावगमादत आह प्रथममिति । ज्यो-
 तिरित्यादिनाम हि प्रथमं विधानेनाऽसंबद्धमवगतं पश्चात् तस्य विधिसं-
 बन्धः । स च विधातव्यमानकर्मनामधेयत्वेनाप्यविरुद्धः । समिदादि तु प्रथ-
 ममेष विधिसंबद्धमिति न पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकमित्यर्थः । तस्य देवतेति ।
 तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागम्यासेशनाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमम्याव-
 च्छेदो यः पुरुषप्रयत्न एकस्यां शाखायां चोद्यते स एव शाखान्तरे चोद्यते
 यथेत्यर्थः । दाष्टान्तिकमाह एवमिति ।

* जे. सू. अ. १ पा. ४ सू. ४ ।

† यत्र चेति १ पु. पा. ।

‡ ननु यदिति ५ पु. पा. ।

§ अवबोधार्थेति २ पु. ।

॥ विधानासंबन्ध इति ३ पु. पा. ।

शाखान्तराधिकरणेना*स्याऽपौरुषेयं सूत्रमाद्याभ्यामुक्तमुपपादयति
 ५८७ । ५ युक्तमिति । शाखान्तराधिकरणे हि एकस्यां शाखायाम् अग्नेषोमीयस्ये-
 कादशकपालत्वमपरस्यां द्वादशकपालत्वमिति रूपभेदात् कर्मभेदः शङ्कितः
 सिद्धान्ते तु तयोर्विकल्प इत्युक्तम् । तद्युक्तम् । कपालसंख्ययोरुत्पन्नशिष्ट-
 योरुत्पत्तायैकद्वयव्यवहारमन्यमानकर्मप्रत्यभिज्ञाबाधकत्वेन† कर्मभेदकत्वाभावा-
 त् । अग्निगतपञ्चसंख्यायास्तु उत्पत्तिशिष्टत्वाद् वाजिनघद् भेदकत्वमिति
 शङ्कोत्यानादगतार्थत्वमित्यर्थः । अग्निहोत्रस्येत्यशुद्धः पाठः । अग्निहोत्रे
 कपालाऽभावात् । अथवा ऽग्नेः होत्रं होमः इति अग्नेषोमीय एवाच्यते ।

एकादशकपालत्वादेरुत्पन्नशिष्टत्वमिति वदता वाचस्पतिना कस्यां
 चिच्छाखायाम् अग्नेषोमीया भवतीति केवलोत्पत्तिवाक्यं दृष्टमिति गम्यते§ ।
 इतरथा ऽग्नेषोमीयमेकादशकपालमित्यादौ संख्ययोरुत्पत्तिशिष्टत्वादिति
 उत्पत्तिशिष्टा पञ्चसंख्येव न षट्संख्या षष्ठस्याग्नेरनूद्यमानत्वादिति परिहृति
 पञ्चैवेति । सांपादिका उपास्याः । संपद्यतिरेकाय उपास्तिव्यति-
 रेकाय । अग्निरेवाग्निरित्यादिना मुख्याग्निमिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्ति-
 र्बोध्यतइत्यर्थः । एवं षष्ठ्याग्नेरनुवादात्त्वमङ्गीकृत्य परिहार उक्तः । इदानीं
 षडप्यग्नयः शाखाद्वये ऽप्युपास्याः पञ्चसंख्या त्वमुख्यानाग्नीन् योषिदादीनव-
 च्छेतुमित्यभिप्रेत्याह अथ वा छान्दोग्यानामिति । छन्दोगेन दृष्टां शा-
 खामधीयते इति छान्दोग्याः ।

इदानीं पञ्चसंख्या उपास्याऽग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किं त्वनू-
 द्यते । अग्नयस्तु पञ्च शाखाद्वये ऽप्यविशेषणोपास्यतया विधीयन्ते अधि-
 ११ । १५ कस्तु षष्ठो ऽग्निर्विकल्प्यते इति परिहरति अथ वा भवतु वाजसनेयि-
 नामित्यादिना । प्रचयशिष्टेति । एकैकशो ऽग्निषु विहितेषु तेषां

* जे. सू. अ. २ पा. ४ सू. ८ ।

† प्रत्यभिज्ञाया अज्ञाधकत्वेनेति ३ पु. पा. ।

‡ अग्नी होम इति ३ पु. पा. ।

§ प्रतीयते इति पाठान्तरम् ।

प्रत्ययेनार्थाञ्ज्ञातेत्यर्थः । सांपादिकानिति । सप्तारोप्याग्निभाषानि-
त्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टवृत्तिरिति । प्राणगतत्वाधकसंख्यादेरात शेष । असिद्ध
इति छेदः । दर्शयति चेति सूत्र* पूरयति विद्यैकत्वमिति । ननु सर्वं ५८८ ।
वेदा यस्यदमामनन्तीति वाक्य वेदोक्तद्वारेण । वदस्यदर्शक । नगुणब्रह्मविषय
कथमनेन सगुणविद्यैक्यमितिदुरत आह यत्रापीति । तत्प्रायपठिता-
नामिति । निगुणविद्यासार्धपठितानामित्यर्थः । अथ श्रेष्ठ । ननु
विद्यानामशब्दात्मकत्वात् कठादिप्राक्तत्वाभाव ऽपि कठाद्यनुष्ठुतत्वात्
काठकादिसंज्ञा किं न स्यादत आह न च कठादीनि । अथयन हि प्र-
तिशाखं स्वरादिभिर्मिद्येत न त्वनुष्ठानामित्यर्थः । ननु किं कठप्राक्तत्वादि-
निमित्तानुसंगेन विद्यायां ग्रन्थे च काठकादिशब्दा कृता भवन्तु तथाह
न च कठप्राक्तनेति । ग्रन्थ अत्रयवार्थयोगसंभव ग्रन्थ कृतिर्न कल्प-
नीया ग्रन्थसंबन्धाद्विद्यायां च वृत्तिरूपसंभव तथापि कृतिर्न कल्पनीये-
त्यर्थः । अर्द्धाकृत्यापि काठकादिसंज्ञाना विद्याभिधायकत्वमप्रयोजकत्वमाह
न च तद्भेदाभेदाविति । यदि काठकादिसंज्ञाना भेदाद्विद्या भिद्यत ५८९ ।
तांहि एकशाखागतदहरषोडशकलादिविद्यानामेक्य प्रसज्येत तन्न मा भूद्
अयुक्त हि तद् नानाशब्दादिभेदादित्यत्र तन्निषेधादित्यर्थः । नित्यादान-
त्यसयोगविरोधाच्च संज्ञाना न विद्याभेदकत्वमित्याह कठादिपुरुषेति ।
यश्च तत्तच्छाखास्वीकारमावात्म्यादेो ब्रह्मविद्याममाप्रत्यपदेशा ऽध्यतूणां
मेो ऽपि तत्तदशममाप्रभिप्रायस्ततो न शाखान्तरे विद्याया भेदक इत्याह
ममाप्तिश्चेति । शाखान्तराधिकरणेनाम्य पौनरुक्त्यमागङ्गाः कं चि- ५९० ।
दिति । श्लोकेन पञ्चाग्निविद्यायामग्निगतपञ्चत्वपठत्वसम्ययाकृत्यानांशपृथ-
विशेषः स च प्रागेव परिहृत इति । ग्रन्थमाणावर्थो गुणपमहारा-
नुपसंहारो ।

रेतः प्रजननेन्द्रियं प्रजापतिः प्रजननम् गुणविशिष्टतदुपास्तः फलमाह
प्रजायते हीति । त यजमानं प्रेतं दिष्ट परलोकाय कर्मभिरादिष्टमिता यामा-
दग्नये अग्र्यर्थं हरन्ति नयन्त्यत्विजः । शिरम्यद्भारपृष्णपाशधारण शिरो-

* व्या- सू- अ ३ पा ३ सू ५८ ।

† न च काठकादीनांति ३ पु- पा ।

‡ व्या- सू- अ ३ पा ३ सू ५८ ।

व्रतम् । एतं ह्येवात्मानं बहुधा ऋग्वेदिना महत्युक्ते शस्त्रविशेषे मीमांसन्ते ।
महाव्रते क्रतुविशेषे । महद्भयं भयहेतुर्वज्रमुद्यतं यथा तथा ब्रह्मेत्यर्थः ।
यस्येऽधिकृतः पुरुष एतस्मिन्नात्मन्युद् अपि अरमल्पम् अन्तरं भेदम् ।
अल्पमपि भेदं यदा कुरुते अथ तदा तस्य भयं भवति । तत्त्वेव ब्रह्मश-
ब्देन विदुषो ज्ञातवतो मन्वानस्य तर्कयतो मननमकुर्वतो भयं भयहेतुः* ॥

५६० । ४

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

सर्वशाखासु विद्यैक्ये सिद्धे गुण्याकृष्टगुणानामुपसंहारसिद्धेरधिकरणाना-
रम्भ इत्याशङ्क्याह भवत्विति । करणं हि विद्याङ्गमाकाङ्क्षते आकाङ्क्षा च
संनिधिसमाम्नातेः अङ्गैः शान्तेति न शाखान्तरीयाङ्गापेक्षेत्यर्थः । यद्यपेक्षा
स्यातवाह अपेक्षणे चेति । साकाङ्क्षस्य प्रयोगविधेरनुष्ठापकत्वासंभवात्त्रि-
राकाङ्क्षत्वाय सर्वमङ्गजातमेकस्यामेव शाखायां विधीयेतित्यर्थः । ननु सर्व-
शाखासु विद्यैक्ये सति शाखान्तरगततदीयाङ्गाननुष्ठाने ऽखण्डकरणोपकाराऽ-
सिद्धेरनुपकृता विद्या न श्रेयस्करी स्यादत आह तस्माद्यथा नैमित्तिक-
मिति । ननु नित्यकर्मणि यावज्जीवमित्यादिनियतनिमित्तवशाच्छक्याङ्गा-
नुष्ठानमात्रेण परिपूर्णोपकारः कल्प्यते उपासनासु तु स्वशाखाधीतैरेवाङ्गैः
परिपूर्णोपकारकल्पनायां को हेतुरत आह अङ्गान्तराऽविधानादेवेति ।

११ । १५

गृहमेधीयेति । अस्ति चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो महद्भ्यो गृह-
मेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदन इति । तच्चेदमामनन्त्याज्यभागो
यजतीति । तत्र संदेहः किमयमतिदेशप्राप्रयोराज्यभागयोरनुवाद उताङ्गा-
न्तरपरिसंख्या अथ वा ऽतिदेशेनाज्यभागविवे प्राप्यते इत्येतदनेन वचनेन
ज्ञाप्यते किं वा सर्वाङ्गेभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेवाङ्गान्तराऽनपे-
क्षाभ्यां भवतीत्युपकारावच्छेद इति । अन्ये ऽपि पक्षाः प्रथमे काण्डे समा-
शङ्क्य निरस्तास्ते तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । तच्चानुवादमात्रस्य वैकल्यात्य-
रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वाद्ङ्गान्तरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतेः कल्प-
नायां† चाज्यभागवाक्यस्य स्वार्थेत्यागप्रसङ्गात् प्राप्रस्य चाङ्गान्तरस्य प्रति-

* अत्र प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-सर्ववेदान्तप्रत्यय
चोदनाद्यविशेषात् १ भेदाचेति चेन्नैकस्यामपि २ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि
समाचारे ऽधिकाराज्य सर्वच्च तद्विषयः ३ दर्शयति च ४ ॥

† कल्प्यमाने चेति १-२ पु. पा. ।

रेधे प्रापकप्रमाणबाधापातात् । तदेवं स्वार्थहानिरस्वार्थकल्पनं प्राप्रबाधश्चेति
 चिदोषीप्रसङ्गात् । अतिदेशस्य च विकृत्यपेक्षितप्राकृत्याखण्डकरूपोपकारा-
 तिदेशद्वारेणोपकारजनक*पदार्थान् विकृतौ प्रापयते । युगपदेव सर्वाङ्गवि-
 षयत्वेन प्रवृत्तेराशुभावमात्रविषयत्वकल्पनस्याऽयोगादुपकारावच्छेद एवेति
 दशमे सिद्धान्तितम् । गतज्यायेनेह नोपकारावच्छेदो युज्यते । कुत इत्यस्य
 आह न हीति । गृहमेधीये हि न्याये विकृतिकर्मैव गृहमेधीयः आज्यभा- ५६०
 गतिरिक्तमङ्गयामं स्वेपकाराय नापेक्षते प्रकृतिसम्बन्धेन । अत्र पुनरेकमेव
 विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छाखिभिरनुग्रीयमानं सन्नापेक्षते । शाखान्तरिभि-
 रनुग्रीयमानं सदपेक्षते । गतञ्च विरुद्धमित्यर्थः । यत्रोक्तं यथा नैमित्तिक कर्म-
 न्यादि तत्राप्याह नैमित्तिके न्विति । यावज्जीवनिमित्तानुरोधात् प्रधा-
 नकर्तव्यत्वं नित्यमवगतं सर्वाङ्गोपसंहारस्य च सर्वदा पुनः संपादयितुमश-
 क्यत्वाच्छ्रमात्राङ्गानुष्ठानादेव सकलाङ्गमाध्योपकारमिद्विरित्युपकारस्याव-
 च्छेदः । अश्रमाङ्गेभ्यो ऽवच्छिदा शक्यवस्थापनं युज्यते । न तु तथेह
 शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारस्याशक्यत्वम् । अशक्तेः प्रथमाधिकरणे निरस्तत्वाच्च
 चेपाप्सीना नित्यत्वावगतिः काम्यत्वादित्यर्थः । पूर्वमेकस्मैकस्मिन्विषये
 ऽपेक्षाऽनपेक्षयोर्विरोधाद् गृहमेधीयन्यायामभय उक्त इदानीं येषम्यान्तरेण
 प्रकृते तदसंभवमाह प्राकृतेति । चेदको ऽतिदेशः । तेन प्राकृत उपकार-
 पिण्डो गृहमेधाय प्राप्यते तद्द्वारा च तज्जनकानि सकलप्राकृत्याङ्गानि ।
 तत्राज्यभागावपि तन्मध्ये प्राप्नुत इति प्राप्रयाः पुनर्वचनात् सकलाङ्गजन्यो-
 पकारस्य तन्मात्रजन्यत्वेनावच्छेद म्यादिह तु स्वशाखागताङ्गानां वचना-
 द्विना न प्राप्तिरिति तद्विधायकमेव वचनं नेतरपरिमव्यायकमित्यर्थः ।
 अनेन गृहमेधीयपूर्वपक्षगतपरिमव्यापत्ता ऽपि व्युत्पत्तः । तन्मात्रविधिपक्ष-
 म्यापि गृहमेधीयपूर्वपक्षगतस्यात्रासंभवमाह न च तदुपकारेति । तच्छ ॥
 ब्देन प्राकृतमङ्गं परामृशति । आज्यभागसदितगङ्गमाध्ये उपकारस्तोमे
 ऽतिदेशप्राप्ते ऽप्याज्यभागविधानाद्वि तत्रातिदेशस्य तन्मात्रविधानपरत्वं
 कल्पितं न त्विह विद्यामु स्वपरशाखागतधर्ममाध्योपकारपिण्डम्याम्नि
 कश्चिदतिदेशः यस्य तत्प्राप्रधर्मस्य स्वशाखायां विधानात् स्वशाखा-

गतधर्ममात्रविभागकत्वं कल्प्येनेत्यर्थः । तत्त्वेन यकत्वेन । बलवति
बाधके इति । प्राप्ते पुनर्विधानमेव बलवद् बाधकम्* ॥

५६९ । ३

अन्यथात्वं शब्दादिति चेद विशेषात् ॥ ६ ॥

चोदनाद्यविशेषादित्यस्यापवादार्थमिदमधिकरणं भाष्ये वाजसनेयि-

शाखागतमुद्गीथब्राह्मणं छान्दोग्यगत उद्गीथाध्यायश्च विषयत्वेनादाहृतः ।
तत्र वाजसनेयिब्राह्मणं तावद्वाचपृष्ठं द्रव्या इत्यादिना । द्रव्या ह प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्तपु लोकेष्वप्य-
र्हन्ते ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यच्च उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं
न उद्गीथेति तथेति तभ्यो वागुदगायन् विदुरनेन वैतउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गीथेति तथेति
तेभ्य गप प्राण उदगा-ने विदुरनेनेत्याद्यभिधाय तमभिद्रुत्य पाप्मना विध्य-
न्त्सन्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्यंसतेिव हेव विध्यंसमाना विष्वज्जो विनेशु-
रिति श्रुतिः । तत्र प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । तदपत्यानीन्द्रियवृत्तयः
प्राजापत्याः अमराणां ज्यायस्त्वं घृदुत्वं श्रुत्युक्तमुपपादयति यतोऽमी
इति । कानीयसाः कनीयासा देवाः । कनिष्ठत्वमुपपादयति अज्ञानपू-
र्यकत्वादिति । अनादि ह्यज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरममात्रि । अतस्तज्जन्यप्र-
वृत्तिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः । अस्यर्हन्तेत्येतद्वाचपृष्ठं तदस्ये-
त्यादिना । प्राणस्येत्येतच्छ्रुतिगतप्रजापतिशब्दस्य व्याख्यानम् । प्राणप्र-
धानस्य क्षेत्रज्ञस्येत्यर्थः । हन्तेत्यनुमतेः । यदनुमतिरस्ति सर्वेषामस्माक-
मसुरजये तर्ह्यसुरानत्ययामातीत्यासुरान् देवभावमाप्नुवामेत्यर्थः । यच्चो
ज्योतिष्टोमः । सोमराणां विध्यंसकत्वादाभिचारिकः । वाक् प्राणेत्यत्र प्राणो
घ्राणेन्द्रियम् । निन्दित्वेति । तान्येव वागादीनीत्यर्थोऽप्युच्यते । प्राणमात्रस्य

११ । १६ संवादकर्तृत्वायोगाद्वैवता लक्ष्यतइत्याह प्राणाभिमानेति । यत्र इति
मुख्यप्राणस्य विशेषणं घ्राणव्यावृत्त्यर्थम् । अभिद्रुत्याधिगम्य । अविध्यंस्ता-
दितवन्तः । अविध्यन्सन्निति श्रुतिपदं तत्र सन्नत्ययमुपेत्य प्रकृतिमात्रमुदा-
हृतम् । लोष्टः पांशुपिण्डः । स चान्यो वा दुर्बलः काष्ठादिरित्यर्थः । वा-
शब्दः श्रुतावविद्यमानोऽपि न्यायलभ्यत्वादुपन्यस्तः । उद्गीथकर्तृत्वम् उद्गा-

* अत्र द्वितीयम् उपसंहाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्वि-
शेषवत्समाने च ५ ॥

नक्रियाङ्गपत्वं च शाखाभेदेन श्रूयमाणं न विद्याभेदकम् । एकस्यां शाखायां
 विद्येत्यसंप्रतिपत्तावपि तदुत्पत्तिनादित्याह न केवलं शाखान्तरे इति । एवं
 कर्तृक्रियात्वनिर्देशेष्वप्यपरिहृत्य सकलभक्तिनिर्देशो वाजमनेयके भक्त्येक- ५८२ ।
 देशप्रणवनिर्देशश्चान्तोऽप्यवर्तते शेषस्य परिहरति बहुतररूपेति । रसस्य
 माटिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य कृत्विति शेषः । एतच्च भाष्यप्रतीकाणानाम् ।
 एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसो ऽपामोषधयः आपधौना पुरुषो
 रसः पुरुषस्य वाग् रसो वाच ऋयसः ऋचः साम रसः साम्न उद्गंथो
 रसः स एष रसानां रसतमः परमः परालो ऽऽमो यदुद्गीय इति श्रुतिः ।
 एतच्छ्रुतिव्याख्यानेन भाष्योक्तं रसमाटिगुणयोगं विवृणोति तथा हीति ।
 यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वं हविरूपं देवतायै मूर्धन्यतमं भवति चन्द्र-
 माश्व पश्चादभ्युदेति स चतुर्दश्याममावास्याभ्रमवान् मध्यमादिभावेन चधा-
 भूतास्तन्तुलानन्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशाद्विभजेद् । विभज्य च द्वा-
 न्यादिदेवताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः । दधद् दधति । भृतं दुग्धं । तेष्वेव
 कर्मस्त्विति । आनेयादिष्वित्यर्थः । कालापरार्ध विधरीतुं यथाकालपनुष्ठान
 दर्शयति एष तावदिति । अभितः सन्निधौ उदितश्चन्द्रो यस्य स यज-
 मानो ऽभ्युदितः । अथ सिद्धान्ते दर्शकर्मण्येव देवतापनयमात्रमित्याम्बन्
 प्रयोजनमाह अमावास्यायामेवेति । तस्यैव कर्मणो अनुवर्तमानत्वं हि
 स्वदेवतायुक्तं तत्परिसमापनीयं तत्तत्तुर्दश्या निरूपकहविषा देवतान्तरभ्यो
 नेमितिकप्रयोगं परिसमाप्य पुनरमावास्यायामेषान्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो
 हविर्निरूप्य प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । दर्शनेपि तु प्रायश्चित्तभूतमिदं
 कर्मावास्यायां कृत्वोपरन्तव्यमिति चिन्ताप्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाह
 हविर्भागेत्यादिना । उत्पत्तिशिष्टदेवतावरुद्धे कर्मणि देवतान्तरानुवर्तका-
 शात् कर्मान्तरत्वमित्येवमर्थे हविर्विभागमात्रश्रवणादिति संग्रहवाक्यं प्राग्
 कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् कर्मान्तरत्वमित्येवमभिप्रायं चरुवि- ५८३ ।
 धानसामर्थ्याच्चेति द्वितीयं संग्रहवाक्यम् । तथाहं विभजते यदि हीत्या-
 दिना । पूर्वदेवताभ्यो ऽन्यादिभ्यो हवींषि विभजेदिति वाक्येन विहिते उत्प-
 त्तिशिष्टदेवतावरुद्धस्य वाक्येनेव वारितत्वात् पूर्वकर्मणि देवतान्तरानुवर्तक-
 मवे सति न कर्मान्तरत्वं स्यात् । हविर्मात्रविभागविधाने तत्पत्तिशिष्टदेवताश-
 रोधाद् वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । द्वितीयं संग्रहं विवृणोति

१८४ । २ अपि चेति । ननु कर्मान्तरविधौ प्रारब्धदर्शप्रयोगस्य का गतिस्तत्राह दर्शस्तु लुप्यते इति । कर्मान्तरमिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह पूर्वदेवतात इति । उत्पत्ति-
शिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यभेदं परिहरति चर्वर्थस्येति । वाक्यान्तर-
प्राप्तमिति । ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तमित्यर्थः । ननु विभजेदित्येताव-
न्मात्रविधौ कस्मादिति न ज्ञायते तत्राह तत्र च वाक्यान्तरेति । ये-
मध्यमादिवाक्यैः देवतान्तरेषु तत्प्रतियोगिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां
विभागप्रतियोगित्वं गम्यते इत्यर्थः । ननु तन्दुलानामेव देवताभ्यो विभाग-
श्रवणादुपपद्यमानं पूर्वदेवतातो विभागो ऽपगतो ऽतस्तयोस्त्यक्तावैन्द्रं दध्य-
मावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामितीन्द्रदेवतावरुद्रयोर्न देवतान्तरावकाश
इति कर्मभेद एव म्यादत आह तन्दुलानिति त्वविवक्षितमिति । हवि-
र्मात्रं विभागविषयः । तस्य तन्दुलत्वेन विशेषणं विशिष्टोद्देशाद्वाक्यभेदः
स्यादित्यर्थः ।

११ । १४ हविरुभयत्ववदिति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । यस्योभयं हवि-
रार्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । उभयं दधिपयः । तत्र श्रुत-
त्वादुर्विर्वदुभयत्वमपि निमित्तान्तर्भूतमिति प्राप्य षष्ठे राद्धान्तितम् । अवि-
वक्षितमुभयत्वम् । तद्विवक्षायां हि विशिष्टोद्देशनाद्वाक्यं भिद्येत । हविरार्तौ
निर्वपेदुभयं हविरार्तौ चेति विध्यावृत्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि हविरप्यविवक्षितं
स्यादुर्विशिष्टातिरुद्देश्यत्वे वाक्यभेदतादवस्थात् । न । आर्तिमात्रस्य सर्वदा
सर्वेषां सम्भवेन निमित्तत्वाऽपर्यवसानात् । तत्पर्यवसानस्य हि मृष्यामहे
हविषा* विशेषणम् । उभयत्वं तु पर्यवसिते निमित्ते विशेषणं भवद्विध्यना-
काङ्क्षितं वाक्यं भिद्यादिति तन्न मृष्यामः । तस्मादविवक्षितमुभयत्वमिति ।

ननु शक्रवन्तु वाक्यानि तस्मिन् कर्मणि देवतान्तरं विधातुं तस्यैव
त्वबुद्धिस्थत्वात्कथं तत्र देवताविधिरत आह द्रव्यमुखेनेति । पूर्वोक्तं
सिद्धान्तप्रयोजनं निगमयति ततरचेति । एवमुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परि-
हृत्य वाक्यभेदप्रसङ्गं परिहरति न च दधनि चरुमित्यादिना । प्राकृ-
तकर्मणि तन्दुलादयः पाकान्ताः पुरोडाशसामर्थ्यात्सिद्धाः । दधिपयसी च
स्वत एव सिद्धे । कथमेतावता ऽधिकरणचर्वर्थयोः प्राप्तिरत आह तत्राभ्यु-

दयेति । दधस्तन्दुलानां पयसस्तन्दुलानां च साहित्यं येमध्यमादिवाक्या-
वगतादेकदेवताकत्वात्सिद्धम् । तदिदमुक्तं दधियुक्तानां पययुक्तानां ५६४ ।
चेति । नन्वेवमपि दधिपयसोस्तन्दुलानां च मिश्रणमेव भवति कथमधिकर-
णार्थलाभस्तच्चाह न च प्रभूतेति । अधिकगवां दोहविधानादृधिपयसोः
प्रभूतत्वम् अतश्चाल्पोस्तन्दुलान् प्रत्याधारत्वं सप्रम्यर्थो दधिपयसोः
सिद्धः । ननु पुरोडाशनिवृत्तौ पाको ऽपि निवर्ततां तथा च कथं चरुमिद्विरत
आह अनिवृत्तस्त्विति । साधनविशेषाश्रितत्वादूर्माणां तन्दुलेष्वपि
पाकानुवृत्तिर्ब्रह्मधर्माणामिवावघातादीनां यवेष्वित्यर्थः । प्रकृताधिकारेति ।
प्रकृतस्य दर्शपूर्णमासकर्मणोर्द्व्यद्वारेणाधिकारावगमात् संबन्धावगमादगत्या
वाक्यभेदस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । वत्मानणकुर्वाद्गोदेशाद्वैशान्तरं नयेत् ।
इतरथा हि ते सर्वे दुग्धं* पिबेयुरिति । भवतु परस्मात्स्वरप्राणादेः
परोवरात्र तस्मादेव वरीयान् वरतर उद्गीयः कथमनन्तस्तच्चाह
परमात्मरूपेति । परमात्मदृष्ट्यामातद्रूपसंघतिः । ननु का साम्ना
गतिः कारणं स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इतीत्युप-
क्रम्यास्य लोकस्य का गतिरित्यनन्ताकाशं निर्दिष्ट्याकाशो ह्यवैभ्यो ज्याया-
नित्यादिना ऽऽकाशस्येव परोवरीयस्त्वाद्विगुणयोगं दर्शयति । तत्कथं पर-
मात्मदृष्ट्यामात उद्गीथे ऽत आह परमात्मदृष्टिमिति । आकाशस्ता-
लिङ्गादित्युक्तं न प्रमत्तव्यमित्यर्थः ।

ततश्च देवासुरसंग्रामे ह किल देवा उद्गीयम् उद्गीथावयवाङ्गारम्
आजह्राहृतवन्तः । तस्य केवलम्याहरणायोगात् तदाथय ज्यातिष्टोमादि
आहृतवन्त इत्यर्थः । अनेन कर्मणा यतानमुगानभिभविष्याम इति स
उद्गाता वाचा प्राणेन च वागुपमर्जनप्राणेनोद्गानं कृतवान् ॥

व्याप्तिश्च समञ्जसम् ॥ ६ ॥

५६६ ।

ॐमित्येतदक्षरम् उद्गीथमिति वाक्ये ॐकारम्योद्गीथेन विशेषण-

* सर्वे दुग्धमिति ३ पु० पा० ।

† ज्या० सू० अ० १ पा० १ सू० ३३ ।

‡ अत्र तृतीयम् अन्यथात्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-अन्यथात्वं शब्दादिति

चेवाविशेषात् ६ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ७ संज्ञातश्चेत् तदु-
क्तमस्ति तु तदपि ८ ॥

मथं सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदो दर्शितः इदानीं स एवार्थश्चिन्त्यते ।
 भाष्ये भेदबुद्धावनुवर्तमानायामन्यतरबुद्धिरध्यास इत्यध्यासलक्षणमुक्तम् ।
 तदयुक्तम् । स्मृतिरूप इत्यचाऽविवेकपूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादत आह
 ६६ । ४ गौणी बुद्धिरध्यास इति । उक्तानीति । भाष्ये यथाश्रुतान्येव ग्राह्याणि
 न व्याख्यानापेक्षणीत्यर्थः । उद्गीथोद्गारशब्दयोरैकार्थ्यं पर्यायत्वात्सहप्रयो-
 गादेकत्वपक्षाऽनुत्थानमाशङ्क्याह ऐकार्थ्यं ऽपीति । भाष्यमुपादत्ते इदमु-
 च्यतइतीति शब्दो द्रष्टव्यः । ॐकारस्य शब्दविशेषस्य कथं वेदव्याप्तिरत
 आह प्रत्यनुवाकमिति । यजुर्वेदे अध्ययनप्रवचनयोः प्रत्यनुवाकमुपक्रम-
 समाप्ति चोद्गार उच्चार्यते ऋग्वेदे तु प्रत्यृचम् । अत एव सामवेदे ऽपि ऋग
 ध्यूढत्वात् साम्न इति सर्ववेदे व्यापक ॐकारः प्रतिवेदं च स्वरादिभेदाद्
 भिद्यते । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुद्गीथविशेषणमित्याह किंगतो ऽयमिति ।
 विशेषणे च प्रयोजनमाह तत्तदाप्त्यादीति । आदिशब्देन समृद्धिरसत-
 मत्वादि गृह्यते । आप्तिः कामप्रापकत्वम् अधिक्रियते प्रतिपाद्यते । ननु
 संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् तच्च सर्ववेदव्यापकत्वाद्विशेष्यस्योद्गा-
 रस्य भवतु विशेषणेन व्यभिचारः संभवन्तु विशेष्ये ॐकारे विशेषणस्योद्गी-
 थत्वस्य नापपद्यते उद्गीथशब्दस्य सकलभक्तिवाचित्वाद् भक्तित्वस्य च
 भक्त्यवयवे ॐकारे ऽनुपपत्तेरत आह उद्गीथपदेनेति । स्यादेतदुद्गीथशब्दस्य
 किमित्यवयवलक्षणात्त्वमोङ्कारशब्द एवोद्गीथभक्तिनीमवयविनीं लक्षयतु
 तदापि शब्दयोः सामानाधिकरण्यसंभवादत आह न पुनरोङ्कारेणेति ।
 खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति आपयिता ह वै कामानां भवति य
 गतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते इत्यादिना प्रणवस्यैवाप्यादिगुणविशिष्टस्य
 तादृक्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् प्रधाने च लक्षणानुपपत्तेरुद्गी-
 थशब्द एव लाक्षणिक इत्यर्थः । ॐकारेण भक्तिलक्षणायां वैयर्थ्यं च स्याद्
 उद्गीथपदेन भक्तिविशेषस्यैव समर्पणेन व्यभिचाराभावादित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 निरूढा चेयं लक्षणा न सांप्रतिकी स्यादित्यर्थः । इयं च वक्ष्यमाणन्यायेन
 गौण्येव लक्षणेत्युक्तेति । ननु किमिति फलकल्पना आप्यादिफलस्य श्रुतत्वादत
 ॥ २३ आह आप्त्यादिगुणकेति । ॐकारउद्गीथदृष्टेस्तस्मिन्नाप्यादिगुणदृष्टेस्त-

स्मिन्नाद्यादिदृष्टेश्चोपास्यरूपभेदाद्देद इत्यर्थः । सिद्धान्ते फलकल्पनां धार-
यति उद्गीथसंबन्धीति । उद्गीथभक्तिसंबन्धिनः प्रणवस्योपासनाया ५६७
अधिकारप्रतिपादनं तत्परे तु वाक्ये न फलकल्पनादोषः । आप्यादिदृष्टीर्वि-
धातुमोमित्येतदक्षरमिति वाक्येन विशिष्टप्रणवसमर्पणेन पृथगुपासनविध्यभा-
वाद्याद्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपास्तेश्चाश्रयिता ह वै कामानां भवतीत्यादिना
फलश्रवणाच्चेत्यर्थः । विषयतया ॐकारउद्गीथदृष्टिविधौ हि गौण्युद्गीथ-
शब्दस्य वृत्तिः स्यात् । उद्गीथदृष्टिविषयत्व च गुणः । ततश्चोद्गीथ-
दृष्टिदृष्टत्वादोङ्कार उद्गीथ इत्यर्थः संपद्यते* न पुनरुद्गीथेनोङ्कारलक्षणा तथा
सति दृष्टिविध्यसिद्धेः । सिद्धान्ते त्ववयवविचनेनोद्गीथशब्देनावयवक्षनणा ।
ततः किं जातमत आह गौण्या वृत्तेरिति । वाच्यमर्थं विहाय यद्वस्तु
लक्ष्यते तन्मात्रपरत्वलक्षणायाम् इत्यव्यवधानमुक्त्वा गौण्यां लक्षणार्थाद्वारा
ऽर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तेर्यवधानमाह गौर्वाहीक इति । लक्षणायामपीति ।
भाष्ये पूर्वपक्षे ऽपि लक्षणाभ्युपगमो न युक्तः तत्र गौणी वृत्तिरित्युक्तत्वादत
आह गौण्यपीति । लक्षणा गुणविषया ऽवयवमकदेशो यस्याः सा तथाक्ता ।
यत्रमध्यामपक्षं दूषयित्वैकत्वपक्षं दूषयति यत्पर्याप्ति । वैश्वदेव्यादिशब्दे
लक्ष्यैक्ये ऽपि वाच्यभेदान्न पर्यायत्व तत्र तु वाच्याभेदान्पर्यायत्वात्मित्यर्थः ।
ननु पर्यायत्वे ऽपि करिसिन्धुरादिशब्दानां सहप्रयोग उक्तस्तथाह न च
व्याख्यानमिति ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

११ ।

ॐकारस्य सर्वस्य प्राप्तावुद्गीथमिति विशेषणादन्यथावृत्तिवदेव
विद्वानित्येवंशब्दात्संनिहितावलम्बनादसंनिहितस्य विद्यैक्यद्वारा ऽनुमानात्
प्राप्तिवतो वसिष्ठत्वादेव्यावृत्तिरिति पूर्वपक्षमाह एवंशब्दस्येति । ननु
कौपीतकिवाक्यं वसिष्ठत्वादिमत्प्राणविषयं श्रेष्ठ्यादिगुणकप्राणोपास्तिपर-
त्वाद् वाजसनेयिवाक्यवदित्यनुमानाद्वसिष्ठत्वादिकमपि संनिहितमिति
नेत्याह साक्षादिति । अशाब्दस्य शाब्देनाऽनन्वयत् । न हि गामानयेति

* संपद्यते इति नास्ति १ पु० ।

† शब्दं तु इति ३ प० पा० ।

‡ अत्र चतुर्थं व्याख्यानधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-व्याप्तश्च समञ्जसम् ९ ॥

§ प्राप्त इति ३ प० पा० ।

वाक्यार्थं प्रत्यक्षदृष्टो घटो ऽन्वेतीति फलविधिपरे एवं विद्वानिति वाक्ये
 ऽन्यव्यावृत्तिपरत्वमेवंशब्दस्य न युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति केशवोक्तमयुक्तम् ।
 व्यावृत्तिपरे ऽपि वाक्ये विद्यैक्यद्वारप्राप्रशाखान्तरीयफनसबन्धानुवादात् कुतो
 वाक्यभेदः । सत्यमशब्दं शब्दे नान्वेति सन्निधिमाममिदधतस्त्वेवंशब्दस्य
 शाखान्तरीयमपि वसिष्ठत्वादिकं गुणिद्वारेण सन्निहितमभिधेयमिति भवति
 १ । २५ शाब्दमतश्च वाक्यार्थं ऽन्वेतीति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना । एवं च
 सिद्धान्ते संनिहितसमस्तधर्मपरामर्शिन गवंशब्दस्यानुवादकत्वात् फलपरत्व-
 मेष कौपीनकिवाक्यस्येति वेदितव्यम् । जुहोपस्यापितक्रतुः संनिहितः स
 च जुहूपदस्य लक्ष्य इति नाऽशब्द इत्यर्थः । उपास्यफलप्रत्यभिज्ञा-
 नादिति । उपास्यप्राणस्य प्रत्यभिज्ञानातदाप्रिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चे-
 त्यर्थः । भाष्ये कौपीनकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतगुणप-
 रामर्शाऽभावाङ्गीकारो न युक्तः उक्तप्रकारेण *तत्परामर्शस्यापि संभवादत्त
 आह तथापीति । शाखान्तरीयगुणोपसंहारे ऽपि स्वशाखागतगुणस्वीका-
 रात्कथं श्रुतहानिप्रसक्तिर्यतो भाष्ये निषिध्यते ऽत आह केवलस्येति ।
 केवला हि स्वशाखायां श्रुतास्तंषां कैवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति
 शङ्केत्यर्थः ।

निःश्रेयसं श्रेष्ठं तस्यादानं निर्द्वारणं प्रप्त्ययतइत्यर्थः । अहंश्रेयसे
 आत्मश्रेष्ठत्वाय । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठस्तथाऽत तथाऽउशब्दो ऽप्यर्थः ।
 एवं विद्वानपि प्राणे श्रेष्ठं विदित्वा उपास्यप्राणात्मत्वप्राप्या श्रेष्ठ्यादिगुणा-
 न्वितो भवति* ॥

३८ । १०

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

प्राणस्य सविशेषत्वादुक्तः शाखान्तरीयवसिष्ठत्वादुपसंहारो ब्रह्म-
 णस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशाखागतधर्मैरेव प्रमितिमिद्वेनानन्दादुपसंहार
 इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । ननु वेदाब्रह्मैक्याद् गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्तो न
 चावापवादकमेवंशब्दवत् किं चिदुपलभ्यते तत्किमर्थमधिकरणमारभ्यते
 ऽत आह गुणविधानस्येति । यद्यानन्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशाखास्प-

संहियेरैस्तिर्हि संयद्दामत्वादयः किमिति नोपसंहृता इति प्रतिबन्दाशङ्कायां
संयद्दामत्वादय उपसनाथं विधेया विधिप्रयुक्ताऽपूर्वस्य चानिर्ज्ञातपरिमा-
णत्वादपूर्वप्रयुक्तधर्माणां यथाविधि व्यवस्था सत्यज्ञानादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमि-
त्यर्था इति यच्च यच्च वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिस्तच्च तच्च नेतव्या इति विशेषप्रदर्श-
नेन प्रतिबन्दी परिहर्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टार्थम् । यत्तु निर्वि-
शेषे षडान्तरवैयर्थ्यादनुपसंहार इति । तच्चोच्यते । सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मत्व-
पदार्था इतरेतरं विशेषण*विशेष्यभूता विरुद्धानृतजडदुःखपरिच्छेदानात्मता-
भ्रान्तीव्यावर्तेयन्तः सत्तादिपरापरसामान्याधारभूतामेकामानन्दव्यक्तिं लक्ष-
यन्ति सद् द्रव्यं कुम्भ इति पदानां च कुम्भव्यक्तिम् । एतादृशब्रह्मसिद्धिश्च नैक-
स्मात्पदान्तावप्रयोगे विरोधाभावाल्लक्षणाया अनृत्यानात्प्रयोक्तव्ये च
षडान्तरे यावन्त्यो भ्रान्तयः संभाव्यन्ते तन्निरसनसमर्थपदवृन्दं प्रयोक्तव्यमिति
समारोपितभ्रमनिरसनसमर्थं पदार्थवृन्दं सर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति । ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

५६६

विद्याभेदाभेदप्रसङ्गेन वाक्यभेदाऽभेदचिन्ता तन्निबन्धनविद्याभेदा-
भेदचिन्तनाद्वा पादसंगतिः । ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यधर्मचिन्तानन्तरमप्यभा-
वस्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वचिन्तनादश-
न्तरसंगतिः । विगतज्वरत्वं प्रतितिष्ठत्यर्थं संबध्यते शतं सहस्रमित्यादिभि-
र्मन्वन्तरमेव विशेष्यते । मृक्षमशब्दादिभूतध्यायिना भौतिकाः । करणा-
भिमान्यादित्यादिदेवताध्यायिन अभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिना
बौद्धाः । दृष्टप्रयोजने सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः पुरुषपरत्वार्थत्वमितरे-
षामित्याह तदत्रेति । फलघनरत्वं तात्पर्यलिङ्गपुरुषपरत्वे ऽभिधीयमाना-
न्तरानधिगतत्वलक्षणमपूर्वत्वं तात्पर्यलिङ्गमाह अनधिगतार्थेति । अत्रे-
तनायाः श्रुतेरभिप्रायाऽयोगाद् भाष्ये आशयशब्दो गौण इत्याह आश-
यातिशय इवेति । किं चार्थादिपरत्वे वाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणो-
त्कर्षः स्यान्निर्गुणविद्यायां तदनुपयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैकधा-

* इतरेतरविशेषणेत्यादिः पाठः ३ पु. ।

† अत्र षष्ठम् आनन्दाद्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र मृत्तानि ३-आनन्दादयः प्रधानस्य ११

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपव्याऽपचयौ हि भेदे १० इतरे त्वर्थसामान्यात् १३ ॥

कथत्वं लभ्यतइत्याह किं च श्रुत्यन्तरेति । एतत्प्रकरणस्य सोऽध्वन इति वाक्यमेव श्रुत्यन्तरम्* ॥

० । २०

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ .

पूर्वच वाक्यभेदप्रसङ्गादर्थ्यादिपरत्वं निरस्तं तर्हि हिरण्यगर्भे सकलस्य वाक्यस्यान्वयेन वाक्यभेदाभावात्परत्वं वाक्यस्याशङ्कते नन्वेक एवाग्रआ-
सीदिति । प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणाद्वैततेतीक्ष्णत्वश्रवणाच्च परमेश्वरे
गम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्का ऽत आह श्रुतिस्मृत्योरिति । आत्मा वेति
वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतसृष्ट्यविषयत्वे सति लोकसृष्टिविषयत्वात् । आ-
त्मैवेदमग्रआसीत्युत्पत्तिविधः स वै शरीरी प्रथम इति च वाक्यवदित्यनुमा-
नात् लिङ्गद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः । लोकसृष्टिरुपलभ्यमाना ऽवान्तरेश्वरकार्या
सती एकत्वावधारणादिकमवान्तरेश्वरसंबन्धिनं यागं गमयतीति योजना ।
अनुमानस्य श्रुतिस्मृत्योरित्यादिना ऽन्वयव्याप्तिरुक्ता इदानीं व्यतिरेकव्याप्ति-
माह परमेश्वरस्येति । परमेश्वरलिङ्गद्वयस्यान्यथानयनप्रकारमेव दर्शयति
अस्ति हीति । संदंशनायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसंधने अपि चैतस्मिन्निति ।
अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतकर्तृका सृ-
ष्टिरुक्तेत्यर्थः । उतरवाक्यमालोचयति अपि च ताभ्य इति । अत्रापि दृष्ट-
इति । आत्मैवेदमग्रआसीत्युत्पत्तिविध इति वाक्ये दृष्ट इत्यर्थः । आत्मे-
वेति पदं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । महाभूताविषयत्वे सति लोक-
सृष्टिविषयत्वादिति हेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह न च महाभूतसृष्टीति ।
इहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयमिति । अनेन सिद्धान्ते महा-
भूतसर्गोपसंहारादसङ्गतिः सूचितसर्गस्य महाभूतादित्वं यच्छ्रुत्यन्तरे श्रुतं
तस्मिन् शैथिल्यं नादरणीयं किं तु तस्येहोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । औप-
यिकत्वमुपयोगित्वं महाभूतानुपसंहारे ऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह
न च लोकसर्गो ऽपीति । अत्रैवोक्तमिति । अस्मिन्नेव शास्त्रे सञ्जा-

०२ । ८ मूर्तिकृष्ट्याऽदधिकरणेष्वित्यर्थः । उपरिष्ठाच्चेति । गप ब्रह्मैव इन्द्र इत्या-
दिवाक्ये इत्यर्थः । इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागात्मा एक एवासीत् । एवकारस्तु सत्य-

* अत्र सप्तमम् आध्यानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आध्यानाय प्रयोजनाभा-
वात् १४ आत्मशब्दाच्च १५ ॥ । व्या. सू. अ. २ पा. ४ सू. २० ।

प्यात्मतादात्म्ये इदानीमिव विशेषावस्थाया निषेधार्थः । मिषन्निमेषव्या-
पारवन्नेतनं तन्नामिषतो ऽप्युपलक्षणम् । ईक्षत गेक्षत । आडभावः क्कान्दसः ।
कथमीक्षितवान् । लोकान् नु सृजे स्रज्यामीति । लोका गवोच्यन्ते अम्भ
इत्यादिना । अम्भःप्रभृतीन् स्वयमेव श्रुतिव्याचष्टे अदो ऽम्भः परेण दिवं
द्यौः प्रतिष्ठा ऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति ।
अदस्तदम्भः यत्परेण दिवं दिवः परस्तादूर्नेते तस्य च परस्तादूर्नेमानस्य
द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयः सा ऽप्यम्भःशब्दवाच्या दिवमारभ्योपरितनलोकौश्चा-
न्द्रमसैरम्भोभिरभिध्याप्रत्वादम्भ उच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सधि-
तृमरीचिव्याप्रत्वान्मरीचय इत्यर्थः । स्थानभेदापेक्षया बहुवचनम् ।
म्रियन्ते ऽस्मिन् भूतानीति पृथिवीलोको मरः याः पृथिव्याः अधस्तात्ता
आपः पातालानि तेषामब्बाहुल्याद्विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वम् । आत्मा
हिरण्यगर्भः पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपागयादिमान्प्रजापतेः रेतः कार्यं
देवाः प्रजापतिः कार्यकारणाधिष्ठात्रीग्न्याद्या देवता वागादिभिः सह
सृष्टवान् । ताश्च तं प्रति भोगसिद्ध्यर्थं शरीरमयाचन्त स च ताभ्यो गां
गोशरीरमानीतवान् तथा ऽश्वशरीरं पुरुषशरीरं च । ततस्ता देवताः सो
ऽब्रवीद् यथायतनं यथाचक्षुरादिस्थानम् अस्मिन् शरीरे प्रविशतेति* ।
स ईश्वर गतमेव सीमानं मूर्द्धः केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा
गतया द्वारा ब्रह्मरन्ध्रसञ्ज्ञया शरीरं प्रापद्यत प्राप्त्वान् । स शरीरे प्रविष्ट
ईश्वर गतमेव शरीरान्तर्गतं स्वात्मानं ब्रह्म ततमं तकार गको लुप्रो
द्रष्टव्यः । तततमं व्याप्तमं यद् ब्रह्म तदृषेणैतमात्मानम् अपश्यदित्यर्थः ।
यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर गव गव ब्रह्म परमात्मा प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो
ऽप्येष गव प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यं नीयते ऽनेनेति नेचं नियन्तृ यस्य तत्प्र-
ज्ञानेचम् । प्रज्ञाने तस्मिन्नेवाधिष्ठाने प्रतिष्ठितम् । लोको ऽपि भूगादिप्रज्ञा-
नेचः प्रज्ञानियन्तृकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठा ऽधिष्ठानं तच्च
प्रज्ञानं ब्रह्म ।

पूर्ववर्णके विद्येक्यगुणोपसंहारानिर्गुणत्वात्पादसङ्गतिमिद्ध्यर्थे वर्ण-
कान्तरमारभते अपरः कल्प इति । कल्पः प्रकारः । पूर्वव वाक्येक्य- ६०२

बलादर्थोऽदिपरत्वमविवक्षित्वा विदौक्यमुक्तम् अत्र तु भिन्नार्थोपक्रमेण
 ८२ । १३ वाक्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षयति तत्र सच्छब्दस्येति । उपक्रम-
 भेदाद्विन्नार्थत्वमिति । आत्मोपक्रमवाजसनेयिवाक्याद् भिन्नार्थत्वमि-
 त्यर्थः । ननु स आत्मेत्युपसंहारादुपक्रमस्याप्यात्मपरत्वमस्तु नेत्याह
 स आत्मेति । असञ्जातविरोधोपक्रमात्सञ्जात*विरोध उपसंहारः सत्ता-
 सामान्ये परमात्मदृष्ट्यासपरत्वेन नेतव्य इत्यर्थः । नन्वद्वयब्रह्मात्मत्व-
 परत्वाभावे वाक्यस्य कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सदुपक्रमादप्यादौ
 निर्दिष्टा घटते ऽत आह तद्विज्ञानेन चेति । ननु छान्दोग्ये उपक्रम
 एवात्मपरः आत्मन एव सत्त्वेन सच्छब्दस्याकाशशब्दवद्भुक्तिवाचित्वेना-
 सन्दिग्धार्थत्वात्तत्र किमित्युपसंहारगतात्मतादात्म्यपरामर्शो भाष्यकारैरा-
 श्रितः अत आह अस्त तावदिति । आत्मैव सन्नित्येतदस्तु तावदिति
 योजना । अभ्युपेत्यापि सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वं तादात्म्योपदेशादिति
 हेतुमदित्यर्थः । सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वे ऽभ्युपेते वाक्यशेषस्य
 निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थाप्यत-
 इत्यर्थः । ननु क्व चिदुपक्रमादुपसंहारो ऽपि निर्णयते यथा वेदोपक्रमा-
 दृगादिशब्दानां वेदपरत्वं तद्वदिह किं न स्यादत आह नीतार्थेति ।
 निर्णीतार्थेत्यर्थः । अदृष्टफलकल्पनाप्रसङ्गाच्च न सतायामात्मसम्पत्तिरित्याह
 अपि चेति । किं चास्तु नामोपक्रमादुपसंहारनिर्णयः सदुपक्रमादपि प्राक्त-
 नादेकविज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानात्परमात्मपरत्वं वाक्यस्येत्याह न चेति ।
 ६०३ । ८ वर्णकद्वयप्रयोजनं विभजते अत्र च पूर्वस्मिन्निति । पूर्ववर्णकगतपूर्व-
 पक्षे गेतेरेयकवाक्यं हिरण्यगर्भोपास्तपरम् । तत्सिद्धान्ते तु तद्वाक्यं ब्रह्म-
 भावनापरं ब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्य-
 र्थः† । अस्मिंस्तु वर्णके पूर्वपक्षे छान्दोग्यवाक्यसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वसम्प-
 त्यर्थं वाजसनेयिवाक्यं त्वात्मनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते‡
 द्वे अपि वाक्ये प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरे इति भेदो ऽनन्तरोक्तत्वाज्ज्ञाय-
 तमवेति नेक्तः ।

* उपक्रमाज्जातेति २ पु. पा. ।

† द्वयहेतुप्रयोजनमिति १ पु. पा. ।

‡ प्रतिरित्यर्थ इति ३ पु. पा. ।

§ सिद्धान्ते तु इति २-३ पु. पा. ।

श्रुतिद्वये ऽपि विद्वैक्ये सटात्मभ्यामुपक्रमः ।

कृतः किमिति तत्रोचुराचार्यो न्यायसंगहे ॥

तद्यथा । पदयोः श्रौतसामानाधिकरण्यास्य वाच्यार्थे भेदादनुपपत्तौ तत्परिहाराय लक्षणा ऽऽश्रीयते । तत्र लक्ष्यमाणावपि तत्त्वमर्थौ यदि भेदेनैव लक्ष्येते तर्हि तत्रापि लक्षणान्तरं स्यादित्यनवस्था स्यात् सा मा भूदिति लक्ष्यमाणाथैक्यमेव युक्तम् । ततस्त्वंपदार्थौ ब्रह्मपर्यन्तस्तत्पदार्थौ ऽपि प्रत्यगात्मपर्यन्तौ लक्षणीयः । तथा च वाजसनेयिवाक्यं त्वमर्थतदर्थ-पर्यन्तं लक्षयति छान्दोग्यवाक्यं तु तदर्थत्वमर्थपर्यन्तं लक्षयत्यर्थैक्या-द्विद्वैक्यमिति* ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

६०३

सन्दिग्धसदुपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयवदशिष्यन्त आचामन्तीत्यादे-वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वसन्देहे सत्यशिष्यज्ञाचामेदित्यादिवाक्यशेषादा-चमनविधिपरत्वं निर्णयमिति पूर्वपक्षणात्सङ्गतिः । अनशब्दस्य प्राणवृत्ते-योगमाह अननमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते इति श्रुतौ मन्यतेक्षानार्थत्वाद् भाष्ये चिन्तनत्वेन व्याख्याय निर्देशो न युक्तः चिन्तनशब्दस्य ध्यानवाचित्वादित्याशङ्क्याह तद्ज्ञान-पर्यन्तमिति । अनग्नतावदस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तौ सत्यां वाक्यभेदकल्पना-नुपपत्तसम्भयविधित्वमशक्यशङ्कमित्यभिप्रेत्याह खुररवमात्रेणेति । यथा ह्यनिर्णयैव खुरशब्दमात्रेणाश्वो धावतीत्युच्यते गवमिदमपीत्यर्थः । सिद्धान्तबीजमाशङ्क्य परिहरति यद्यपीति । अनृतवदनप्रतिषेधे इति स्मार्ते इति च द्वे सप्रम्यावनादराथे । सत्यपि स्मार्तं ऽनृतवदनप्रतिषेधे तमनादृत्य यथा नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेनार्थवान्स्तथा ऽऽचमनविधिरपि प्राणोपास्त्यङ्गत्वेनार्थवानित्यर्थः । स्मार्तो ऽनृतवदन-प्रतिषेधः पुरुषार्थत्वाज्ज्योतिष्टोमे न प्राप्नोतीति ज्योतिष्टोमे पृथक्प्रतिषेधो ऽर्थवान् । आचमनविधिस्तु स्मार्तो द्विजो नित्यमुपमृशेदित्यादिः सकल-कर्मगोचरः प्राणोपासने ऽपि प्राप्नोतीति तदङ्गाचमनविषयत्वे श्रुतेरनुवादकत्वं

* अत्राष्टमम् आत्मग्रहोत्पत्तिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आत्मग्रहोतिरितरवदुत्त-
रात् १६ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् १८ ॥

स्यादित्याह कत्वर्थपुरुषार्थयोरित्यादिना । ननु नित्यश्रुत्यर्थानुवादि-
 ६०४ । ६ त्वमनित्यायाः स्मृतेः किं न स्यादत आह न च स्मार्त्तस्येति । स्मृत्य-
 नुमितश्रुतेर्व्यापकविषयत्वात्तत्सिद्धार्थानुवादिनी श्रुतिः स्मृत्यपेक्षया ऽप्यनुवा-
 दिनी स्यादित्यर्थः । अत एवाचमनस्यान्यतः प्राप्रत्वादाचमनवासोदृष्ट्यो-
 रुभयोरपि न विधानमित्यर्थः । प्रथमपक्षं निराकृत्य पुनरपि मध्यमे पक्षे
 ऽधिकं दूषणं वक्तुं न चायमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे श्रोतव्याभाव इत्या-
 दिना । आचमनपर्यालोचनया ऽनग्नतावादेन न स्तुत्यर्थ इत्युक्तम् अनग्नता-
 सङ्गन्तपर्यालोचनया ऽप्येवमेवेत्याह अपि च मानान्तरेति । स्तावकः
 स्तुतिहेतुरित्यर्थः । आचमनस्यान्यतः प्राप्तिमुक्तां निगमयति न चाचम-
 नमिति । प्राणविद्याङ्गत्वेन यदा आचमनं विधीयते न त्वनूद्यते तदा
 नैमित्तिके नित्याधिकारस्य प्रसङ्गसिद्धेरावृत्त्यनाक्षेपाच्छुद्ध्यर्थत्वं प्राणविद्यो-
 पकारार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वमाचमनस्य स्यात् । सिद्धान्ते त्वाचमनानुवादेन
 वासोदृष्टेर्विधानान्नायं प्रसङ्गः दृष्टेः शुद्ध्यर्थोचमनसंबन्धस्यानुवादसामर्थ्य-
 सिद्धेरकल्पत्वादित्येवमर्थपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे अपि चैकस्य कर्मण
 इति । परिधानार्थता चेति भाष्ये परिधानशब्दः परिदधतीति श्रुतिगतपरिधानं
 घटनुपकारपरः । अशब्दत्वान्न सर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति भाष्योक्तम-
 युक्तं सर्वान्नदृष्टेरपि सिद्धान्तसंमतया अश्रुतत्वादित्याशङ्क्याह अशब्दत्वं
 चेति । शब्दं दृश्यं शब्दप्रकाशितं ज्ञेयं प्राणस्य सर्वान्नत्वं तन्नान्तरी-
 यकत्वेन दृष्टेर्ज्ञेयशब्देन क्रियमाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियते
 ऽपीति न बुद्धिस्त्य इति वैषम्यमित्यर्थः । कथं चिद्योग्यतामात्रेणेति ।
 प्राणस्य समस्तमन्नं श्रुतं प्राणवित्त तदात्मनि तेनापि सर्वमन्नमभ्यवहर्त-
 व्यमिति योग्यतामात्रेणेत्यर्थः । प्रायेणेति । माध्यन्दिनानां विधिदर्शना-
 त्प्रायशब्दः* ॥

६०५ । ८

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

पूर्वच प्राप्ताचमनानुवादेनाऽनग्नताचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् इह तु
 वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वा ऽनुवादत्वमित्यनिश्चयाद् द्वयोरपि

विद्याविधित्वमिति पूर्वपक्षमाह इहेति । अभ्यासाधिकरण*न्यायमेव प्रकृते
 योजयति द्वयोरिति । निर्गुणे हि कर्मणि विहिते तदनु गुणो विधीयते ६०५ । ८
 यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनिर्गुणकर्मानुवादेन दध्ना जुहोतीति दधि-
 गुणः । शाण्डिल्यविद्याविध्योस्तुभयोरपि सगुणत्वान्नान्यतरस्यानुवादतेत्याह
 न च गुणान्तरेति । सगुणत्वे ऽपि द्वयोर्वाक्ययोरन्यतरस्यानुवादत्वं भवति
 यथा ऽऽग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति काल-
 द्वयान्विताग्नेयविध्यन्तर्भावाददानेयोष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवतीत्येकका-
 लाग्नेयवाक्यस्यानुवादता न तथेह वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरचान्तर्भाव इति
 गमयितुं गुणान्तरेत्यन्तरशब्दः । अग्निरहस्ये हि स आत्मानमुपासीत मनो-
 मयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसङ्कल्पं सत्य-
 धृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशो ऽनुसंभूतं सर्वमिदमभ्यात । मवाक्य-
 नादरं यथा ब्रीहिर्वा यत्रो वेत्यादयो बहुतरा गुणा आम्नाताः । आरग्यके तु
 मनोमयो ऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये . . . . . यत्र वा स
 गप सर्वस्य वशीत्यादयः स्तोकाः । तत्र चान्त्यादयो नाग्निरहस्ये कामरूप-
 त्वादयश्च नारग्यके ऽत इतरेतरानन्तर्भावान्नानुवादतेत्यर्थः । अपि चैक-
 मार्गेण विधित्वे ऽधिका एव गुणाः श्रूयेरन् न तु । समाना मनोमयत्वा-
 दयः अतो ऽप्युभयत्र विद्याविधिरित्याह समानगुणानभिधानेति ।
 पूर्वपक्षं निरस्यति नेति । सिद्धान्तं प्रतिजानीते एकैककर्ममिति । एकवि-
 द्यमित्यर्थः । एकविद्यात्वं हेतुमाह एकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयत्वादि-
 गुणविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । ननु समानाऽसमानगुणवतयोभयोर-
 पि वाक्ययोरतुल्यत्वात् क्व विद्याविधिः क्व वा गुणविधिरिति न ज्ञायते
 ऽत आह न चागृह्यमाणेति । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । अश्वानां ६०५ । ९
 समूहो ऽश्वीयम् । शक्तियष्टिधनुःकृपाणप्रासाः प्रहरणानि येषां ते तयो-
 क्ताः । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च श्रूयमाणज्योतिष्टोमस्य तावदेकत्र विधिरन्यत्र
 गुणविध्यर्थमनुवाद इति म्रियते क्व विधानमित्यनिर्णयप्राप्ते यजुर्वेदे दीक्षाया-
 द्यङ्गभूयस्त्वेन तत्रैव विधीयत इति सिद्धान्तितं शेषलक्षणे । गयमत्रापि
 धर्मभूयस्त्वादग्निरहस्ये विद्याविधिनिर्णय इत्यर्थः ।

यत् केशवेनोक्तं सिद्धे कर्मण उत्पत्त्यैक्ये प्रयोगविधिः क्वेति वीक्षाया-
मङ्गभूयस्त्वेन प्रयोगविधिस्तच्च निर्णीतः । अत्र पुनर्विद्योत्पत्त्यैक्यमेव न
सिद्धमिति मुधा भूयस्त्वन्यायोपन्यास इति । तन्न । यतो ऽत्रापि प्रत्यभि-
क्षया विद्यैक्ये सिद्धे क्लृप्तानिरिति निर्णयते न चाङ्गभूयस्त्वं प्रयोगविधि-
निर्णायकं नोत्पत्तिविधिनिर्णायकमिति वाच्यम् । उत्पत्तेः प्रयोगाविनाभूत-
त्वेन प्रयोगगमकादङ्गभूयस्त्वादुत्पत्तिरप्यनुमातुं युक्तत्वादात । अनुवाद-
मात्रस्यापीति । आनेयैककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः । भाः प्रकाशात्मकाः
सत्यः परमार्थः तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनःशब्देन प्रस्तुते हृदये
ऽन्तर्यथा व्रीह्यादिस्तथा तावत्प्रमाणः पुरुष आस्ते स एव सर्वस्य वशी-
त्यादिलक्षणः* ॥

६०६ । ४

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

आप एवेदमयआसुः ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यमिति हिरण्य-
गर्भ उच्यते । तच्च सत्यं ब्रह्म महद् इत्युपक्रम्य तत्रैवं सति यतत्सत्यं
हिरण्यगर्भाभ्यं सोसावादित्यापेक्षया पुँल्लिङ्गप्रयोगः । क आदित्यः । किं
मण्डलमेव । न । किं तर्हि य एष यतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
ऽक्षन् पुरुष इति । तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणो ऽधिदैवतमध्यात्मं चादित्यचा-
क्षुषपुरुषरूपेणावस्थानमुक्त्वा तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेपो ऽस्मि-
न्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्नितीतरेतरव्यतिषक्तत्वमुक्त्वा ऽऽदित्यपुरुषस्य य
एव यतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः भुव इति बाहू सुव(स्व)-
रिति प्रतिष्ठापादावित्यर्थ इति व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमि-
त्यादित्यपुरुषस्याहर्नामत्वमुक्तम् । अनन्तरं यो ऽयं दक्षिणे ऽक्षन् पुरुषस्त-
स्यापि भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमि-
त्यहंनामत्वमुक्तम् । उपनिषदिति देवतामुषनिगमयतीति देवताप्रकाशकं
रहस्यं नाम भण्यते । अहःशब्दः प्रकाशवचनः । अहंशब्दः प्रत्यगात्मत्व-
वाची । एते उपनिषदौ सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थया ऽनुचिन्त-
नोये उत द्वे अप्युभयवेति स्थानभेदात्सत्यब्रह्मैक्याच्च संशये संग-

* अत्र दशमं समानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-समान एवं चाभेदात् १९ ॥

† ब्रह्मणः प्रकृते इति २ पु. पा. ।

तिगमं पूर्वपक्षमाह यद्येकस्यामपीति । ननु तस्योपनिषदहस्तस्योपनिष- ६०६ ।
दहमिति चादित्यमशङ्कलाक्षिप्तानविशिष्टस्य सत्यब्रह्मणः परामर्शात्कथमुप-
निषदोः संकर इति सिद्धान्ताशयमाशङ्क्याह तस्येति चेति । तस्येति
शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्स्यानावच्छिन्नस्य च प्रकृतत्वादुपनिषदोर्मिथो
ऽसंकर इति हि सिद्धान्ताशय इत्यर्थः । यद्यमनूदितसिद्धान्ताशयं दूषयति
सत्यस्य चेति । सत्यं प्रकृतावलम्बि सर्वनाम प्रकृतमिति च प्राधान्येन
पूर्वमवगतमुच्यते अतः सत्यं ब्रह्मैव प्रधानं परामृश्यते न गुणभूतः
स्यानविशेषः । नापि तद्वैशिष्ट्यम् । तस्यापि स्वरूपधर्मत्वेनोपमर्जनत्वा-
त्तथा च सत्यस्यैक्यादुपनिषदोः संकर इत्यर्थः । पूर्ववदिति । शाश्वत-
विद्यावदित्यर्थः । सत्यं न गुणभूतं स्यानमात्रं तच्छब्देन परामृश्यते नापि
तद्वैशिष्ट्यं धर्मः किं तु स्यानविशिष्टं ब्रह्मैव । य यथा गतस्मिन्मण्डने
पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात् । तथा च विशिष्टस्य विशिष्टान्तरे ऽननुग-
मात्प्रोक्तोभयनामचित्तनमिति सिद्धान्तयति सत्यं यत्रेत्यादिना ।
तत्रैवेति । विशिष्टयोरेकत्वे ऽन्तरादित्ये ऽन्तरक्षिप्तोत्पत्तिप्रहरणमय-
पुरुषयोरेकत्वाद् रूपाद्यतिदेशो न स्यादतिदेशस्य भिन्नाऽविश्रान्तत्वादित्यर्थः ॥

संभृतिदुव्याप्तपि चातः ॥ २३ ॥

६०७ ।

यद्यपि वैश्वानरपोडशकलादिविद्यानामितरेतरमाधिदैविकविभूति-
प्रत्यभिज्ञानं ब्रह्मसंबन्धप्रत्यभिज्ञानं चाविशिष्टं तथापि तामु नेतरेतर-
गुणोपसंहारः शङ्क्यते तामां प्रत्यक्षविधिविहितत्वेन भेदनिश्चयात्मभृत्या-
दीनां त्वयुतविधिकत्वात्परिशिष्टोपदेशात्मकखिलग्रन्थशिष्टत्वात्प्रोपनिषदु-
तविद्याशेषत्वमाशङ्क्यते । ज्येष्ठा ज्येष्ठानि छन्दसि बहुयचनस्य डादेशः ।
ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि पराक्रमविशेषाः । अन्येह पुरुषैः सहायानपेक्ष्य
विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां न तत्र नियतपूर्वभावित्व-
रूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः किं तु तत्सहकारिणो ऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु ब्रह्मय

* विद्येति नास्ति २ पु ।

+ उभयवैति नास्ति ३ पु ।

† अत्र एकादशं सम्बन्धाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सम्बन्धादेवमन्यत्रापि २०

न वा विशेषात् २१ दर्शयति च २२ ॥

ज्येष्ठमनन्यापेक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादि करोतीत्यर्थः । किं चान्येषां पराक्रम-
माणानां* बलवद्विर्मध्ये भङ्गोऽपि भवति तेन ते स्ववीर्याणि न संवि-
भूति ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतानि अविघ्नेन संभृतानीत्यर्थः । तच्च
ज्येष्ठं ब्रह्मापे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमागतान व्याप्रवद् नित्य-
मेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतो ऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतो ऽप्याह

६०१ । ३ ब्रह्मभूतानामिति । जज्ञइत्यस्योत्पत्तिवचनत्वं व्यावर्तयति आसेति ।

पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषादनुपसंहार उक्तः । तस्यातिदेशो ऽयम् । अस्या-
धिकागङ्गामाह यद्यपीत्यादिना । आयतनभेदपरिग्रहेणेति । हृदया-
दायतनं मा भूदायतनविशेषावरोधाच्छाण्डिन्यादिविद्यासु संभृत्यादीनामुप-
संहारस्त्वेनोक्त्यात्मकविषयासु विद्यासु आयतनाभावात् तासूपसंहारो भवि-
ष्यतीत्यभ्यधिकागङ्गान्तरमाह षोडशकलाद्यासु चेति । एकस्यां विद्यायां
ये गुणा असाधारण्ये यदन्यत्रापि श्रूयन्ते तत्र विद्वैक्यं गुणोपसंहारश्च
यथा ऽग्निरहस्ये बृहदारण्यके च मनोमयत्वादासाधारण्यगुणप्रत्यभिज्ञाना-
द्विद्वैक्यं न तु साधारण्यगुणमात्रश्रवणं विद्वैक्यगमकमतिप्रसङ्गात् । तत्र
किं यद्यन्यत्रापि विद्यायां साधारण्यगुणमात्रश्रवणं विद्वैक्यगमकमतिप्रसङ्गात् । तत्र

यत्नश्च ब्रह्ममात्रप्रत्यभिज्ञानान्नाद्य इत्याह

मिथः समानेति । समानगुणेत्यसाधारण्यगुणसाम्यं विवक्षितं शाण्डिन्या-
दिविद्यागतगुणश्रवणं नास्तीत्यप्यसाधारण्यगुणाभिप्रायम् । द्वितीयं प्रत्याह
या तु का चिदिति । द्युष्याद्यादिगुणास्तु यद्यपि संभृत्यादिविद्यायां
शाण्डिन्यादिविद्यायां च समास्तथापि तेषां वैश्वानरषोडशकलादिविद्यास्यपि
साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिप्रसङ्गित्वाच्च विद्वैक्यबोधन-
द्वारेण संभृत्यादिगुणकर्षकत्वं किं तु शाण्डिन्यादिविद्याप्रकरणपठितत्वात्ता-

११ । १० वन्मात्रमेव शाण्डिन्यादिविद्यासु स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । एतत्प्रत्यभिज्ञाना-
भावादिति । संभृत्यादिप्रत्यभिज्ञानाभावादित्यर्थः । इत्युक्तमिति । संभृ-
तितद्व्याप्तीति सूत्रेणेति शेषः । तृतीयं प्रत्याह ब्रह्माश्रयत्वेन त्विति ।
तदिदमुक्तमिति । आधिदैविकविभूतेः साधारण्यात्संभृत्यादनाकर्षकत्वं

* पराक्रमाणांमिति २ पु. पा. ।

+ उत्पत्तिपरत्वमिति ३ पु. ।

१ विराजात्मविषयास्थिति २ पु. विराजात्मकविषयास्थिति ३ पु. पा. ।

२ तत्रेतिदिति ३ पु. पा. ।

३ तत्राप्याधिदैविकेति ३-५ पु. पा. ।

ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायाश्चातिप्रसक्तत्वं चेत्यर्थः । तथापि आधदैविकविभूतेर्बहुविद्यासाधारणत्वेनाऽसाधारणसंभृत्यादेः सकाशाद्भावतत्त्वान्तदनाकूपकत्वं संभृत्यादयस्त्विति भाष्येणोक्तम् । न च ब्रह्मसंबन्धमात्रेणेत्यादिना च ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वमुक्तमिति विवेकः । संभृतिदुःखाप्रीत्येतत्सूत्रपदं (प्रगृह्यत्वाभावाय) * द्वन्द्वैकवद्भावेन व्याचष्टे तस्मादिति । अत इति सूत्रपदेन पूर्वाधिकरणोक्तस्थानभेदे न परामृश्यते तस्य षोडशकलादिविद्यास्वभावेनाव्यापकत्वात्किं तु यथा तथादित्यविशिष्टब्रह्मणो ऽक्षिविशिष्टब्रह्मणश्चाप्रत्यभिज्ञानमुक्तमेवमिहाप्यसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञाभावा ऽस्त्यसावत इति निर्दिश्यतइत्याह प्रत्यभिज्ञानाभावादिति ।

प्रत्यक्षविध्यभावे ऽपि प्रत्यभिज्ञानवर्जनात् ।

कल्पयित्वा विधिं विद्या खिनेक्तापीह भेदिता । ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

६०८

छान्दोग्यशाखाविशेषे तावदेका विद्या ऽधिगता पुरुषो याव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिनम् अष्टाचत्वारिंशत्तृतीयं सवनम् । यदाग्राणि त्रिणि पणमन यद्रमते सा ऽस्य दीक्षा अथ यदुसति जज्ञति तत् स्तुतगमन् । शब्दवत्य सामान्यादिति दीक्षादिकल्पना । तं चेदेतस्मिन्वयसि किं चिद् व्याध्याद्युपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा वा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुमन्तनुतेत्यादिराशीः । सेतन्तवेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येता ऽक्षितमस्यच्युतममि प्राणसंशितमसीति मन्त्रप्रयोगः । तेतिरीयके तु पठ्यते तस्येवं त्रिदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्वा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिलौमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपो ऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युरिति । विषयविवेको भाष्यटीकयोर्व्याख्यानार्थं दर्शितः । अत्र तेतिरीयगतयोर्विदुषो यज्ञस्येति पठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याऽनवधारणात्संदेहः । असाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाद्विद्वैक्य-

* ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति ५ पु० ।

† अत्र द्वादश संभृत्यधिकरण पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-संभृतिदुःखाप्रीत्यपि वानः २३ ॥

६०८ । ३ मिति पूर्वपक्षयति पुरुषयज्ञत्वमिति । पुरुषस्य यज्ञत्वं पुरुषयज्ञत्वं
 पुरुषे यज्ञत्वसम्पत्तिस्तस्या अविशेषादित्यर्थः । तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्व-
 सम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्संबन्धियज्ञप्रतीतेः । न चैते षष्ठ्यौ
 समानाधिकरणे । आत्मा यजमान इति विदुषा आत्मनो यजमानत्वनिर्दे-
 शाद् गुरुस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादत आह न च विदुष इति ।
 यज्ञस्यात्मेत्यच्चात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वे सति यत्फलितं तदाह यज्ञस्य
 स्वरूपमिति । पुरुषस्यैव यदा यज्ञत्वं सम्पाद्यते तदा तस्मिन्स्वरूपमेव यज-
 मान इति न विरोध इत्यर्थः । अत एव विद्वद्यज्ञयोश्चेतनाऽचेतनत्वाद्वि-
 दुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेद्यं निरस्तम् ।
 पुरुषैक्येन सम्पादितस्य यज्ञस्य चेतनत्वेन विद्वत्त्वसम्भवादित्याह तस्य
 चेति । आत्मा यजमान इत्यनेन यज्ञस्वरूपं यजमान इत्युच्यतइत्यभि-
 हितं तत्किं मुख्यमुत गौणं न प्रथम इत्याह न हि यज्ञस्वरूपमिति ।
 न केवलं यज्ञस्वरूपस्य मुख्ययजमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च
 न मुख्यसामानाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाऽचेतनयोश्चेति । विद्वान्
 हि चेतनस्तस्याऽचेतनयज्ञैक्यायोग इत्यर्थः । वैयधिकरण्यपक्षे तु षष्ठ्यो-
 रूपपत्तिमाह आत्मनस्त्वित्यादिना । यजमान आत्मेत्यात्मोद्देशेन
 यजमानत्वं विहितम् । द्वितीयपक्षमाशङ्कते इतरथेति । दूषयति न च
 सत्यामिति । पुरुषाङ्गेषु पञ्चादिकल्पनात्पुरुषे यज्ञत्वकल्पनसम्भव इति
 केशवो वक्ति । तस्यैतं ग्रन्थं व्याचक्षीत अवयवेषु स्वगत्या सम्पत्तिराश्रिता
 पुरुषे तु षष्ठ्योर्वैयधिकरण्येन मुख्यार्थः संभवति । अपि च तस्यैवं विदुष
 ६०९ । १ इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अनुवादश्रुतौ सत्यामिति । विद्वत्संबन्धि-
 यज्ञानुवादेन तस्य विद्वदङ्गैरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते । तत्र तु
 विद्वान् यज्ञस्तस्य चात्मादयो यजमानादय इति विध्यावृत्त्या वाक्यभेद
 इत्यर्थः । तस्माद्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुरिति उभमित्यात्मानं युञ्जी-
 तेति च ससंन्यासात्मविद्या प्रक्रान्ता ‡ ॥

* यज्ञसम्पत्तिरिति २ पु. पा. ।

† व्यधिकरणपक्षे इति ३ पु. पा. ।

‡ अत्र त्रयोदशं पुरुषविद्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-पुरुषविद्यायामिव चेत-

वेधादर्थभेदात् ॥ २५ ॥

६०६

अन्यवानुपसंहारसिद्धये मन्त्रकर्मणाम् ।

सन्निधौ श्रूयमाणानां विद्याङ्गत्वं निरस्यते ॥

पूर्वशास्त्रविद्यासंनिधौ श्रवणातेतिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञो विद्या-
ङ्गमिति स्वीकृत्यायुर्वृद्धिफलविद्याया भेद उक्तः । तर्हि प्रवर्ग्यादीनामपि
विद्यासंनिध्यविशेषाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वपक्षमाह सकला हीति । ननु
मा भूदाकाङ्गालक्षणं प्रकरणं संनिधिलक्षणं तु तत्किं न स्यादत आह
न चाऽसति सामान्यसंबन्धे इति । काम्येष्टीनां काम्ययाज्याकाण्डस्य
च समाख्येक्यात्सिद्धे हि सामान्यसंबन्धे प्रथमेष्टेः प्रथमो मन्त्रो द्वितीयाया
द्वितीय इति संनिधेर्विशेषसंबन्धो दृष्टः न तु संनिधमात्रं विनियोजकमि-
त्यर्थः । अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्गालक्षणप्रकरणाऽनुपलभ्ये ऽप्यङ्गाकाङ्गया
प्रधानस्याप्याकाङ्गामुत्थाप्य प्रकरणव्यक्तेः सामान्ये संबन्धसिद्धौ संनिधेर्वि-
दाविशेषाङ्गत्व* मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपक्षमुपपादयति मा नामे-
ति । रक्तपटन्यायेति । यथा पटो भवतीति वाक्यस्यानाकाङ्गत्वे ऽपि
सहोच्चारितरक्तपटस्याकाङ्गयेतरस्याप्याकाङ्गामुत्थाप्य रक्तः पटो भवतीति
वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति । नन्वेवमुभयसंबन्धे ऽपि कस्याङ्गत्वमत
आह अत्रापीति । कल्पनास्पदं कल्पनालम्बनम् । अवरोहान् उत्तरा-
न्निवर्तनादित्यर्थः । पिण्डपतृयज्ञाधिकरणं समन्वयमूषे ऽनुक्रान्तम् । संनिधि-
सामर्थ्यान्मन्त्रादीनां विद्याङ्गत्वविध्यनुमानं भाष्योक्तमुपपादयति इदं
खल्विति । आकाङ्क्षोत्थापनात्प्रकरणव्यक्तिमुक्त्वा विद्यावाक्यस्य मन्त्रकर्मवा-
क्ययोश्चैकविशिष्टार्थबोधकत्वेन वाक्येरुवाक्यत्वकल्पनामाह उत्थाप्य
चेति । वाक्याल्लिङ्गकल्पनामाह असमर्थस्य चेति । सामर्थ्यमात्राव्याप्या-
वृत्त्यन्वयाऽनुपपत्तेर्लिङ्गबलाच्छ्रुतिकल्पनामाह न च मत्प्रीति । अत्रि-
नियुक्तमिति छेदः । असौ संनिधिरकस्माद्विना विषयेणाश्रयितुं न युक्त इति
भाष्यार्थः । लोकवेदयोः रविशिष्टस्तु वाक्यार्थस्तत्र मन्त्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाश-
कत्वेनार्थवत्त्वं शक्त्यं नाश्रित्वितार्थत्वमिति सूचार्थः । प्रवर्ग्यादीनामन्यार्थ-
त्वेन विनियोगं भाष्योक्तमुपपादयति यद्यपि चेति । नन्वेवमपि उपपत्त्य- ६१०

बन्धो ऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसंबन्धस्तथाह उपसदामिति । यद्यप्यस-
दस्तत्र कर्मणि प्रवर्ग्य इति वाक्येन सामान्यतो ऽवगतं कर्म विशेषेण तु
केनास्य संबन्धः किं प्रकृतिभ्यामुत प्रकृत्यैवेति । केवलविकृतिप्रवेशस्त्वना-
शङ्क्यः । प्रकृतावुपसदां प्रत्यक्षत्वेन तत्परित्यागकारणाभावात् । तत्र निर्ण-
यमाह यद्यपीति । कर्मोपस्थापिका उपसदः प्रकृतावेष प्रत्यक्षाः विकृतौ
त्वतिदेशद्वारेणानुमानिका इति प्रकृतावेष प्रवर्ग्यनिवेश इत्यर्थः । आस्तामु-
पसदां प्रत्यक्षत्वाऽप्रत्यक्षत्वचिन्ता अनारभ्याधीतत्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेष
निवेशः सिध्यतीत्याह अपि चेति ।

६११ । ५

चोदकेन अतिदेशेन । शेषलक्षणे स्थितम्-तत्सर्वार्थमविशेषात्* ।
अनारभ्य कं चित्क्रतुमधीयते यस्य खादिरः सुत्रे भवति छन्दसामेष
रसेनावद्यति यस्य पर्णमयी जुहूरित्यादि । तत्र किं खादिरत्वादि प्रकृतौ विकृतौ
च निविशतउत प्रकृतावैवेति विषये तत् खादिरतादि सर्वार्थं प्रकृत्यर्थम् अप्र-
करणात् । न हि कस्य वित्प्रकरणे इदं श्रुतम् । तत्र क्रतुमाचनियतसुवादिद्वा-
रेण वाक्यात् सर्वार्थमिति प्राप्ते राद्धान्तः । प्रकृतौ वा ऽद्विरुक्तत्वात्† । प्रकृति-
विकृतिगामित्वे हि खादिरतादेः विकृतावतिदेशतो ऽनारभ्याधीतत्वादप्य-
स्मादुपदेशात् प्राप्तेद्विरुक्तत्वं स्यात्तच्चायुक्तमतिदेशतः प्राप्ते प्राप्तापणवेय-
र्यात् । न चोपदेशतः प्राप्या ऽतिदेशवेयर्थ्यमाशङ्क्यम् । यतो ऽयमुपदेशो ऽति-
देशमन्तरेण न प्रवर्तितुमर्हति । तथा ह्ययं प्राप्सुवाद्यनुवादेन खादिरत्वा-
दिधर्ममात्रं विकृतौ विदधेद्विदध्याद् धर्मविशिष्टसुवादिविधानस्य गौरवादे-
षानुपपत्तेः । न चातिदेशेन विना विकृतौ सुवादिप्राप्तिः । तस्माद् द्विरुक्त-
त्वालाभाय प्रकृतावेष निवेश इति । एवमिहाप्यनारभ्याधीतत्वात्प्रवर्ग्यस्य
प्रकृतौ विहितस्य सतो ऽतिदेशेन विकृतावप्युपसदां प्राप्तिस्त्वेद्विरुक्तत्व-
लाभाय प्रकृतौ वेति न्यायाज् ज्योतिष्टोमे एवोपसदा सह विधानं युक्त-
मित्यर्थः । उपसद्वदुपसदा सहेति च निर्देश उपसदां तुल्ययोगक्षेमत्वं न
प्रवर्ग्यसंबन्धविशेषहेतुत्वमिति ज्ञापनार्थः ।

ननु तर्हि संनिधिवाक्याभ्यामुपगम्यार्थत्वमस्तु तथाह संनिधाना-

दिति । नन्वेवमपि हृदयपदमात्रस्य विद्यायामङ्गत्वेन समवेतार्थप्रकाशकत्वेन
सामर्थ्यं न पदान्तराणामत आह यथा ऽग्रयइति । समवेतहृदयादिवि- ६११
शेषणीभूतस्वार्थप्रकाशकत्वद्वारा तद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाशकत्वादितरपदाना-
मपि समवेतार्थत्वमित्यर्थः । भाष्यकारैर्वाक्येन ज्योतिष्टोमे विनियुक्तस्यापि
प्रवर्ग्यस्य संनिधानाद्विद्यास्वपि विनियोगः । बृहस्पतिसवस्यैव स्वतन्त्राधि-
कारविहितस्य वाजपेये विनियोग* इत्युक्तं तदयुक्तं वाक्यात् संनिधेर्दु-
र्बलत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । प्रबलस्यापि वाक्यस्य न
संनिधिबाधकत्वं विरोधाभावात्त हि बलवानित्येव राजा साधुजनान्
बाधते । तदिह संनिधिर्न वाक्यगम्यं ज्योतिष्टोमसंबन्धं प्रत्यासृष्टे अपि तु
तमनुमत्येव लिङ्गत्वमपि गमयति इत्युभयाङ्गत्वं प्रवर्ग्यस्येत्यर्थः ।
तदनेन श्रुतिलिङ्गाधिकरणमप्याक्षिप्तम् । ननु वाजपेयेनेत्यत्र न बृहस्पति-
सवस्य वाजपेयाङ्गत्वं बोध्यते किं तु कस्मिन् काले बृहस्पतिसवः कर्तव्य इत्य-
पेक्षायां वाजपेयानुष्ठानान्तरकालता इष्टेति क्त्वाप्रत्ययेन कालाभिधानादत
आह अत्र हीति । अत्र हि पूर्वकालताभिधानमङ्गत्वे ऽप्यविरुद्धम् ।
बृहस्पतिसवस्य वाजपेयान्तराङ्गत्वात्तत्र धातुसंबन्धं प्रत्यया इत्यधिकार-
विहितः समानकर्तृकत्ववाची च क्त्वाप्रत्ययो न कालमात्रविधौ घटतइत्यर्थः ।
कत्वः क्त्वाप्रत्ययस्य । धातुसंबन्धे इत्युक्ते ऽर्थाद् धात्वर्थान्तरसंबन्धो
लभ्यते । धातोरित्येकत्वाधिकाराद्धातुस्वरूपसंबन्धे धातुद्वयापत्तेः (ततश्च
धातुद्वयोपरि)† प्रत्ययविध्यनुपपत्त्या धातुशब्देन धात्वर्थलक्षणात्‡ । एकस्य
च धात्वर्थस्य स्वेन संबन्धाऽयोगेन धात्वर्थान्तरलाभाच्चेति । समानकर्तृक-
त्वादेकप्रयोगतां तावदुपपादयति तत एवाङ्गाङ्गित्वमिदुपार्थं कथं च समान
इति । कथं च समानः कर्ता स्यादेकप्रयोगतामन्तरेणेति शेषः ।
व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह यदीति । यद्येकः प्रयोगो भवेत्तर्ह्येव समानः कर्ता
स्यादित्यनुषङ्गः । ननु भिन्नप्रयोगत्वेपि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्ठानपुरुषैक्यात्
क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिस्तत्राह प्रयोगाविष्टं हीति । करोतीति हि कर्ता भवति । ६१२
अधिष्ठानलक्षणायां तु सैव दोष इत्यर्थः । धात्वर्थान्तरसंबन्धो ऽपि प्रयोगे-

* विनियुक्त इति १ पु. पा. ।

† जे सु अ. ३ पा. ३ सु. ७ ।

‡ ( ) यतश्चलनगतां सन्ध्या मासि ३ पु. ।

§ धातुद्वयलक्षणादिति ३ पु. पा. ।

क्यगमकः एकप्रयोगत्वमन्तरेण क्रिययोरसाधारणसंबन्धाऽनिरूपणादित्याह
धात्वर्थान्तरेति । भवत्वेकप्रयोगत्व ततः किं जातमत आह न चेति ।
प्रधानभेदे हि स्वतन्त्रत्वात्प्रयोगो भिद्येतेत्यर्थः । संबन्ध एकप्रयोगतां गमय-
१२ । ५ तौत्युक्तम् । इदानीं स एव साक्षाद्गुणप्रधानभावं च गमयतीत्याह संबन्ध-
श्चेति । ननु भवत्वङ्गाङ्गित्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोः कस्य त्वङ्गत्वं कस्य
वा ऽङ्गित्वम् अत आह तत्रापीति । प्रकरणिनो वाजपेयस्य प्रधानत्वाद-
ङ्गित्वम् बृहस्पतिसवस्य तु परप्रकरणे श्रूयमाणस्याङ्गत्वमित्यर्थः । नन्वेवं
सोमासकानां मुद्राभेदः कृतः । तथा हि । यदि बृहस्पतिसवेन यजेतेत्ये-
तत्प्रकरणान्तरस्य बृहस्पतिसवविपरिवृत्त्यर्थे * कस्तर्हि वाजपेयाङ्गत्वविधिः ।
अथ विधिः कथं प्रकरणान्तरस्य बृहस्पतिसवस्येह संनिधिर्न चैकमेव वाक्यं
दूरस्थमपि कर्म सन्निधापयत्यन्याङ्गत्वेन च विधत्त इति युज्यते । तस्मात्प्र-
करणान्तरे कौण्डिण्यनवत्कर्मन्तरं बृहस्पतिसवः । बृहस्पतिसवनाम तु
प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्मातिदेशार्थम् । तथा च तदुर्मकं कर्मन्तरमेव वाजपेयो
ऽङ्गत्वेन विधीयते इति मतद्वये ऽपि संमतम् । एवं च कथं त्रिनिवृत्तवि-
नियोगशङ्का । सत्यम् । अभ्युपेत्यवाद एव । व्यवस्थितोदाहरणमिह खादि-
रत्वादिति । यदि साधिकारयोरपि कर्मणोः क्त्वाश्रुत्या ऽङ्गाङ्गिभावः तर्ह्यति-
प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विशेषप्रदर्शनेन परिहरति न च दर्शेति । वाजपेयप्रकरणे
समाम्नानाद्बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वम् इदं तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति
नाङ्गाङ्गित्वबोधकमित्यर्थः । ननु कुं चित्सोमयागप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतम्
अतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमासयोरिति नेत्याह यदि त्विति । अनारभ्या-
धीतवाक्यार्थ एव तत्राप्यनूद्यतइत्यर्थः । अनुवादे लाभमाह तथा
सतीति । अधिकरणं त्वत्त्वमस्माभिः प्रथमसूत्रे ऽनुक्रान्तम् । ननु यद्यप्ये-
कपदसमवेतार्थता बहुपदसमवेतार्थताया दुर्बला तथापि त्रिद्यासंनिध्यनुगृ-
हीता हृदयमित्येकपदसमवेतार्थता त्रिद्याङ्गत्वं मन्त्रस्य गमयिष्यतीत्यत
१३ । ५ आह न च संनिध्युपगृहीतास्त्विति । मन्त्रमवस्थापयतीत्येकपदसमवे-
तार्थतेत्यनुषङ्गः । हृदयपदं त्रिद्यायामभिचारे च समवेतार्थमिति साधार-
णम् इतराणि तु पदानि त्रिद्यायामसमवेतार्थानि समवेतार्थानि त्वभि-

चारे ऽतः कांस्यभोजिन्यायेन हृदयपदमितरपदानुरोधेनाभिचारमेष मन्त्रं गमयतीत्यर्थः । यत्वेकपदसमवेतार्थताया अस्ति संनिधिरनुग्राहक इति । तन्न । बहुपदसमवेतार्थतायाः सन्निधेरपि प्रबलेन वाक्येनानुगृहीतत्वादित्याह इतरपदैकवाक्यतापन्नस्येति । इतरपदैकवाक्यतापन्नस्याऽत गव वाक्य- ६१३
प्रमाणानुगृहीतस्याऽभिचारे ऽपि समवेतार्थस्य हृदयपदस्याभिचारात्कर्मणो ऽन्यत्र संनिधिना चालयितुमशक्यत्वादिति योजना । यत् वाक्यलिङ्गाभ्या-
मन्यत्र विनियुक्तयोरपि मन्त्रकर्मणोः संनिधानाद्विद्यायामपि तदविरोधेन विनियोगसंभवादुभयार्थत्वमित्युक्तं तदनूद्य परिहरति कस्मात्पुनरित्या-
दिना । श्रुतिलिङ्गयोरिति । यत्र ह्येक गव शेष गकेन प्रमाणनैकशेषणा
संबन्धत्वेन बोधितः स गव प्रमाणान्तरेण शेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते । तत्रै-
केनैव संबन्धे शेषस्य निराकाङ्क्षत्वादपरसंबन्धो विरुध्यते । तदनयोः प्रमा-
णयोः परस्परविषयापहारेण भवितव्यम् । अत एकशेषविषययोर्मित्रशेषिसंब-
न्धबोधिनाः प्रमाणयोर्वाध्यबाधकत्वे स्थिते तदर्थं किं बलीय इति विन्ता
क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः । अत गव विनियुक्तविनियोगे ऽपि वैषम्य-
मुक्तम् । तत्र हि तुल्यबलत्वात्प्रमाणयोरुभयार्थत्वमिति ।

ननु नेदं श्रुतिलिङ्गविरोधादाहरणम् । तथा हि । किमेन्द्रा गाहं-
पत्यमिति द्वितीयातृतीयाश्रुत्योः पदान्तराऽनुपेक्षयोर्मन्त्रगतेन्द्रप्रकाशनसा-
मर्थ्येन विरोध उच्यते किं वा पदान्तरैकवाक्यतापन्नयोः । प्रथमकन्याऽनु-
पपत्ति*माशङ्कते यस्यपीति । द्वितीया हि गाहंपत्यः किं चित्प्रतिशेषोति
वक्ति तच्च कां चिदाग्नेयीमृचं प्रति शेषित्वे ऽपि चरितार्थमिति नेन्द्रा
इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्ये बाधेत गेन्द्रोति च तृतीयैन्द्राः किं चित्प्रति शेषत्व-
माह तच्च तस्या इन्द्रं प्रति शेषत्वे ऽप्यश्रुदुर्मित्यर्थः । द्वितीयकन्यानुपप-
त्ति†माशङ्कते पदान्तरेति । वाक्यलिङ्गयोर्लिङ्गस्य वन्नवत्वाद्वाक्यस्यैव
बाधा स्यादित्यर्थः । परिहरति तथापीति । श्रुत्योरेव निङ्गुन विरोध
इति वक्तुं श्रुतिवाक्ययोरभिधेयभेदमाह द्वितीयन्यादिना । गेन्द्रोति
तृतीयया क्रियायामैन्द्री शेषत्वेन बोधिता । गाहंपत्यमिति द्वितीयया

* कन्याऽनुपपत्तिमिति १ पु पा० ।

† शेषित्वमाहति १ पु पा०

‡ कन्यानुपपत्तिमिति पाठः २ पु० ।

गार्हपत्यः शेषित्वेन बोधितः । शेषशेषिभावश्च विनियोग इति । श्रुती
 १ । ६ विनियोगे निरपेक्षे चेत्तर्हि वाक्येन किं बोध्यते ऽत आह सो ऽयमिति ।
 शेषादिपदार्थविशिष्टोपस्थानकर्तव्यता हि वाक्यार्थः । तेनैन्द्रा यत्सामान्येन
 क्रियां प्रति शेषत्वमवगतं गार्हपत्यकर्मकोपस्थाने यच्च गार्हपत्यस्य कर्मत्वं
 तदेन्द्रीकरणोपस्थान इति सामान्यावगतसंबन्धो वाक्यीयविशेषणविशेष्यभा-
 वबलाद्विशेषे ऽवस्थाप्यते । न चैवं वाक्यार्थस्येव लिङ्गेन विरोधो न
 श्रुतेरिति वाच्यम् । यतो यदि गार्हपत्यमिति द्वितीया सप्रम्यर्थं लक्षयेत्
 सप्रम्यर्थश्च सामीप्यं तदा नैव लिङ्गस्य का चित् क्षतिः । गार्हपत्यसमीपे
 स्थित्वेन्द्रस्यैवोपस्थानसंभवात् । यदि तु द्वितीयेऽस्मिन्तत्तमां न मुञ्चति
 तदेव विरोध इति श्रुतेरेव लिङ्गविरोधः । ननु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न
 विरुध्यते इत्युक्तम् अत आह तस्मादिति । न ह्येकं पदं कदा चित्प्र-
 गुज्यते वेद्यार्थात् । अतः प्रतिनियतो श्रुतिवाक्यसंबन्धो तच्च श्रुतिरेवं
 घटति वाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यभावस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति । एवं
 च श्रुतेन शेषशेषिभावेन लिङ्गस्य विरोध इत्यर्थः । नन्वेवं श्रुतस्य
 शेषशेषिभावस्यायं विशेष्यविशेषणभाव इति वाक्येन बोधनानस्य च लिङ्गेन
 विरोधाद् लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणमिदं किं न स्यात् । उच्यते । स्वार्थबोधे
 श्रुतेः शीघ्रप्रवृत्तेर्लिङ्गविरोध्यर्थतया द्रागित्येष बोधित इति तद्विरोधत्वे-
 नैवोदाह्रियत इति । तदाहुः ।

यथा शीघ्रप्रवृत्तत्वाल्लिङ्गादेर्बोधिका श्रुतिः ।

तथैव* विनियोगे ऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥ इति ।

११४ । ८ श्वमुदाहरणं परिशोध्याधिकरणमारचयति किं लिङ्गानुगुण्येने-
 त्यादिना । प्रभवति समर्थः । प्रमाणान्तरं वृद्धव्यवहार इत्याह
 विदितपदेति । लिङ्गबाधकत्वेनेक्ता तृतीयाश्रुतिः । तदीयप्रातिपदिकमे-
 न्द्रीत्येवंरूपं तद्वितान्तं शब्दत इत्युक्तम् । तदिन्द्रस्येयमितीन्द्रशेषत्वेनै-
 तामृषं बोधयतीत्याह शब्दाच्चेति । दास दहतीति दासदहनः । दहनो
 ऽग्निः । श्वेन्द्रा गार्हपत्ये यो विनियोगः स काष्ठदाहकस्याग्नेः सलिलदाहे

विनियोग इव विरुद्ध इत्यर्थः । उपस्थातव्य इति । प्रकाशयितव्य इत्यर्थः । अतः प्रकाशनव्यतिरेकेण कार्याभावात् । यदि सामर्थ्यज्ञानं नापेक्षते श्रुतिः तर्हि योग्यतावधारणं व्यर्थं स्यादित्यग्निना सिद्धेदित्यपि प्रमाणं स्यादत आह अवगते त्विति । यथा स्फोटे जाते वह्नेर्द्रोहशक्तिर्ज्ञायते न तु दाहकत्वं वह्नेः शक्तिज्ञानापेक्षमेवं श्रुतेः शेषत्वे ज्ञाते अनन्तरं तादृशी शक्तिः कल्प्यते अतो नार्थगतसामर्थ्यज्ञानं विनियोगकारणमित्यर्थः । तदिति तस्मादर्थः । ननु यदि विनियोगोत्तरकालमर्थसामर्थ्यं विनियोगनिर्वाहाय कल्प्यते तर्हि तदेन्द्रो गार्हपत्यप्रकाशने नास्तीति कथं विनियोगनिर्वाहस्त-
थाह श्रुतिविनियोगादिति । मन्त्रो ह्यभ्रान्तया श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र यदि मुख्यं सामर्थ्यं न दृश्यते तर्हि प्रथमावगतविनियोगस्यापजातवि-
रोधत्वात्तस्य च सामर्थ्यकल्पकत्वेन तदनुगुणं गौणमपि सामर्थ्यं मन्त्रे क-
ल्पनीयं तद्वोक्तं संदेहावसरे प्रभवति हि स्वोचितायामित्यादिनेति । एवं श्रुत्यनपेक्षत्वरं श्लोकस्य पूर्वादु व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षत्वेन दोषन्यप्र-
तिपादकं द्वितीयादु व्याचष्टे लिङ्गं त्वित्यादिना । तस्य त्विति । मन्त्रस्येत्यर्थः । दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नानसामर्थ्यादित्यर्थः । तदन्यथानुप- ६१५
पत्त्येति । इन्द्रस्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । ननु यथा प्रत्यक्षेणा-
ग्निर्बोध्यते अनुमानेनापि एवं लिङ्गश्रुतिभ्यां मन्त्रस्येन्द्रे गार्हपत्ये च विनि-
योगो बोध्यतां तथा च तुल्यबलत्वमत आह श्रौताद्विनियोगादिति ।
अर्थविप्रकर्षादिति । शब्दप्रकाशितार्थेन सहार्थकम्यार्थस्य विप्रकर्षात्
सबन्धायोग्यत्वादाकाङ्क्षितविनियोगप्रकाशिका श्रुतिरेन्द्रेन्द्रं प्रकाशयेदित्येवं-
रूपा कल्पयितुमुचितेत्यर्थः । नियोग आज्ञा । अनुयोग आक्षेपः । प्रका-
न्तव्यापारः प्रतिपत्तेति शेषः । प्रथमां मुख्यवृत्तिं यद्यजहतिष्ठेनर्हि प्रसह्य-
जघन्ययापि वृत्त्या नेयमित्यर्थः । कल्पयाम्यन्तउपस्तरणइति । वृत्तस्य
धारया सुशेवं कल्पयामीति लिङ्गादुपस्तरणं प्रतीयतइत्यर्थः । आसादनं
स्थापनम् । उभयत्र कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य प्रमाणभूतमेकवाक्यत्वमेव दर्शयति
एतदपेक्षो हीति । एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनालिङ्गस्योपजीव्यं वाक्यं
लिङ्गादुलवदिति सोदाहरणमाह इह हीत्यादिना । यत्तदपसमभिध्याहारे।

विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे हेतुः । विभज्यमानत्वे सति साकाङ्क्षत्वं चैकवाक्यत्वे हेतुः । आह हि परमपरिचयैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । साकाङ्क्षत्वादित्युक्ते प्रकृतिप्रत्यययोरप्येकवाक्यता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं विभज्यमानेति । न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो विद्यते । विभज्यमानत्वेन पदत्वापत्तिर्विवादिता । तावत्पुक्ते भगो वां विभजत्वर्थमा वां विभजत्वित्यादौ निरपेक्षविभागे ऽपि वाक्यत्वं स्यात्तत्र हि प्रतिपदं विभजत्वित्यन्वयान्निराकाङ्क्षत्वं । तन्निवृत्त्यर्थं साकाङ्क्षत्वविशेषणम् । अर्थैकत्वविशेषणस्य तु स्योनं ते इतीदमेव व्यावर्त्यम् । अत्र च वाक्यभेदे ऽद्याप्यसिद्ध इति तन्नापन्यस्तम् । देवस्य त्वेति मन्त्रे ह्यग्नये निर्वणामीतिपदातिरिक्तपदानां न निर्वापे समवेतार्थत्वम् । एवमन्यथापि कर्मणि तेषां न समवेतार्थतोपलभ्यते तेनागतीनां तेषां समवेतार्थाग्निनिर्वणामिपदाभ्यामेकवाक्यतां कल्पयित्वा तदनुरोधेन जघन्यया ऽपि वृत्त्या ऽर्थाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यताम् । मन्त्रभागयोस्त्वनयोरुपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसमर्थस्यैकवाक्यतामनपेक्ष्येवार्थप्रतीतिकार्यवशेन सिद्धत्वान्न वाक्यपूर्वकत्वं लिङ्गस्येति

१७ । ११ सिद्धान्तयति भवेदेतदेवमिति । प्रयोजनैकत्वेनेति । विशिष्टैकार्थप्रमितिः प्रयोजनं प्रधानमेकमर्थमिति अचैकशब्दः प्रयुक्तः । स्योनं ते इत्यस्य वाक्यभेदप्रतिपादनात् । एकस्मिन्वाक्ये पदार्थानां बहुत्वादेकार्थत्वम् अयुक्तमित्याशङ्क्य विशिष्टार्थाभिप्रायेण प्रधानमित्युक्तम् । ननु भावनेव प्रधानं कथमुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आह अनुष्ठेयार्थश्चेति । मन्त्रावयवाविविनियुज्य हि नाऽवयविरूपं वाक्यं विनियोज्यं शक्यते ऽतश्चैकवाक्यत्ववादिना ऽप्यवयवौ विनियोज्यौ तयोश्च मिलितयोनैकार्थप्रकाशनं सिद्धमिति देवस्य त्वेत्यादाविवैकवाक्यतावशेन कथं चित्सामर्थ्यमनुमेयम् । तत्रोपस्तरणे पूर्वभागायै उत्तरो मन्त्रभागो भङ्गो व्याख्येयः । पुरोडाशासादने चोत्तरभागार्थे पूर्वः । एवं यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्पूर्वस्योत्तरस्य च मन्त्रभागस्यैकस्मिन्नुपस्तरणे पुरोडाशासादने चार्थप्रतीतिकार्यवशेन प्रतीतं यत्सामर्थ्यं तन्मन्त्रभागद्वयस्य विनियोजिकां श्रुतिं पूर्वैषोपस्तृणुया-

* जे. सू. अ. ३ पा. १ सू. ४६ ।

† निराकाङ्क्षत्वादिति ३ पु. पा. ।

‡ अनुष्ठेयश्चार्थ इति सु. भा. पु. पा. ।

§ वाक्येन विनियोजकमिति ३ पु. पा. ।

दुतरेण पुरोडाशमासादयेदित्येवंरूपं कल्पयति । ततः किं जातमत आह
तथा चेति । एकं विनियोगं कर्तुं वाक्यालिङ्गयोः सहप्रस्थितयोः वाक्ये ६१७ ।
लिङ्गं कल्पयितुमुपक्रान्तवति एकैकमन्त्रभागगतं लिङ्गं वाक्यकल्पलिङ्गादपि
विनियोगफलं प्रति प्रत्यासन्नां श्रुतिं कल्पयति । वाक्यकल्पिते च लिङ्गे-
श्रुतिं कल्पयितुमुपक्रान्ते लिङ्गकल्पिता श्रुतिर्विनियोगं गृह्णाति गृहीते च
तथा तस्मिन् वाक्येन लिङ्गद्वारकल्पिता श्रुतिरेकसोपानान्तरितत्वात्फलम-
नवाप्य विलीयते । आह चात्र निदर्शनमाचार्यसुन्दरपाण्ड्यः ।

निःश्रेय्यारोहणप्राप्यं प्राप्तिमात्रोपपादि च ।

एकमेव फलं प्राप्नुमुभावारोहतो यदा ॥

एकसोपानवर्त्यको भूमिपृश्चापरस्तयोः ।

समयोश्च जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥

विरोधिनोस्तदैको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः ।

प्रथमेन गृहीते ऽस्मिन्पश्चिमे ऽवतरेन्मुधा ॥ इति ।

एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि लिङ्गाभ्यां* मन्त्रभागयोरर्थभेदवाक्यं
भङ्क्ता विनियोगस्तर्हि देवस्य त्वेत्यत्रापि लिङ्गाद्वाक्यं भङ्क्ता भेदेन विनि-
योगः स्यात् । तथा चात्रापि समवेतार्थसदनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्र-
भागाभ्यामेकवाक्यता न स्यादत आह यत्र त्विति । यत्र विरोधकं पृथक् ६१८ ।
कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यं नास्ति तत्र समवेतार्थनैकेन पदेन द्वाभ्यां
चिभिर्वा पदैर्येकवाक्यता सा क्वापि कर्मण्यसमवेतार्थानां पदान्तराणां वैय-
र्थ्यपरिहाराय स्वानुसारेण सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति तत्र वाक्यस्य विनि-
योजकत्वं न त्वच । पृथक्कर्मवर्तिपदार्थप्रकाशनादित्यर्थः । उक्तं च ।

पदान्तराणि यत्रार्थे वदेयुः कर्मवर्तिनम् ।

तत्रैवमितरेषां तु वाक्यमप्यगतेर्वरम् ॥ इति ।

एवमिति लिङ्गाद्वाक्यभङ्गः† इत्यर्थः । प्रकरणवाक्ययोर्विरोधमुदाहर्तुं
वाक्यलक्षणमाह अत्र चेति । प्रकरणलक्षणमाह लब्धेति । कार्यान्तरापेक्षा- ६१९ ।
वशेन प्रकरणत्वं शबरस्वामिसंमतमित्याह कर्त्तव्याया इति । प्रधानवा-

क्यस्याङ्गवाक्याकाङ्क्षामुक्त्वा ऽङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्क्षामाह समिदा-
दीति । सन्निहितकरणोपकारे संभवति न विश्वजिन्यायेन* स्वर्गकल्पना
नापि दर्शपूर्णमासफलस्वर्गस्यानुषङ्गः प्रयाजादेः फलाकाङ्क्षायामपि स्वर्ग-
स्यानाकाङ्क्षत्वादित्याह अनुषङ्गतो वेति । करणोपकारस्य सिद्धत्वादेव
यज्ञवर्मकरणाद्यार्थवादिकं फलं सचन्यायेन कल्प्यमित्याह अर्थवादतो
वेति । निर्वारयितुं चरितार्थोक्तुं निर्वृण्वन्ति कृतार्थोभवन्ति ।
निर्वारयन्ति स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीत्यर्थः । उक्तमितरेतरा-

१८ । १८ पेक्षां सदृष्टान्तमुपसंहरति सो ऽयमिति । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत
महो ज्यायो ऽकृत (प्रजापतिरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृत)†
आग्नीषोमाविदं हविरजुषतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं
हविरजुषतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत
महो ज्यायो ऽकृतेति सूक्तवाकनिगदः । देवतासंबोधनप्रधानः पदसमूहो
निगद इत्याख्यायते । तच्चाग्निः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणः । प्रजा-
पतिः पौर्णमास्यामेवापांशुयाजस्य । नाऽसोमयाज्ञी सन्नयेदित्यसोमयाजिनः
सान्नाय्याभावात् । आमावास्ययोर्दधिपयसोरभावे ऐन्द्राग्नमेकादशरूपालं वि-
हितं तस्य देवतेन्द्राग्नी । इदमाह तत्र हीति । एकञ् सहपाटे ऽपि लिङ्गा-
दुत्कृष्टेनेन्द्राग्निपदेनेकवाक्यतापन्नो ऽवीवृधेताम् इत्यादिमन्त्रशेषो यजामा-
वास्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तच्च नीयेतेतेन्द्राग्निपदमाचममावास्यायां नीत्वा
वाक्यशेष उभयञ्च पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्य इति संदेहस्य नापकमाह
तत्र यदीति । फलवती भावना प्रधाना सती इतिकर्तव्यत्वं संनिधिषष्ठित-
स्यापादयतीत्यर्थः । आकाङ्क्षात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिव विनियोगमभि-
धत्ते किं तु विनियोज्यपदार्थशक्तिं प्रमाणान्तरप्रमितामपेक्षते एवं च सति वि-
नियोज्यस्य मन्त्रवाक्यशेषस्य वाक्येनान्यञ्च विनियुक्तत्वान्न प्रकरणेन कृत्स्ना-
र्थत्वेन विनियोग इत्याह भवेदेतदेवमिति । विपक्षे दण्डमाह अन्यथेति ।
द्वादशोपसत्ताधिकरणं ज्योतिर्दर्शनादित्यचानुक्रान्तम् । पूषाद्यनुमन्त्रणम-

६१६ । १४ न्ताश्च तत्रैवादाहृताः । यद्यदेवेति । विनियोजकं प्रमाणमित्यर्थः । एक-

* जै. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १५ ।

† ( ) इतदन्तर्गते पन्था नास्ति २ पु. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४० ।

वाक्यतेति । वाक्येकवाक्यतेत्यर्थः । यावदितरत्र सामर्थ्यमिति । वा- ६२० । १

क्यद्वयेकवाक्यतायां कल्पितायाम् अन्यथानुपपत्त्या वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरौप-
कार्यौपकारकत्वसामर्थ्यं कल्प्यतइत्यर्थः । नानेष्टिपशुसोमसमुदायो राजसूयः ।
तत्राभिषेचनीयः सोमयागविशेषः । शुन शेफः क्लि कृषिपुषा हरिश्चन्द्रपुषा
पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः स वरुणाय स्वस्यालम्भे कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टा-
व स च तुष्टु एनं ररेत्याख्यानं बहुवचनस्य पठ्यते । अतदूतादिकमभि-
षेचनीयसन्निधौ श्रुतमादिशब्दार्थः । यदाकाङ्क्षाभावात्पदानां संबन्धः तस्या-
नय प्रासादमिति पदद्वयव्यवहितेन पश्येत्यनेनापि गामित्यस्याभिसंबन्धः
स्यात् आनयेत्यनेन तु सन्निधानात्संबन्ध उपपन्नस्तस्मान्नाकाङ्क्षाभावं संब-
न्धहेतुरित्यर्थः । अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् संनिधेरपि केवलस्य न
संबन्धे हेतुत्वमित्याह न चेति । अयमेतीति वाक्ये राक्ष इत्येतत्पदं पुत्र-
पटस्योपरिष्ठात्पुरुषपदस्य चाधस्तादृश्यते । यदि संनिधिमात्र संबन्धकारण
तर्हि राक्ष इति पदस्य पुत्रपदेन वा संबन्धः राक्षः पुत्र इति किं वा पुरु-
षपदेन राक्षः पुरुष इत्यत्रिनिश्चयः स्यादित्यर्थः । यत्रमनिश्चये सत्याका-
ङ्क्षाया* निर्णयमाह तस्मादिति । अन्तिके यदुपनिपतितमिति । पितृ-
समर्पकं राजादमित्यर्थः । यदि राक्ष इति पदस्य पुरुषपदेनासंबन्धः तर्हि
तेनासंबन्धस्य पुरुषपदस्य केन संबन्धस्तत्राह किं त्विति । ननु प्रकरणा-
द्राजसूयार्थत्वं क्रमादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यादत आह समुच्चया- ६२१ ।
ऽसंभवाच्चेति । अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यरातित्वान्तर्यमप्यनुष्ठित-
माख्यानादि राजसूयाङ्गमपि भवति पृथक्प्रयोगाऽनपेक्षणाद् न समुच्चय इत्य-
र्थः । न चेवं चिन्तावेयम् । अभिषेचनीयार्थत्वेनानुष्ठितस्य पवित्राद्यव-
यवान्तराऽनुपकारकत्वादवयविराजसूयार्थस्य तदीयसर्वावयवार्थत्वोपपत्तेस्त-
न्निष्ठद्वये राजसूयाङ्गत्वस्याप्युपाख्यानादेश्चिन्तनीयत्वादिति । पवित्रः सोम-
यागविशेषः । लक्षस्य धृतिरिष्टिः । प्रधानस्य कथम्भावे कथं भाषना
निष्पद्यतइत्यपेक्षायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यर्थः । यतस्यामथस्यायामनि-
ष्ठातफलं यदेतत्कर्म पठ्यते तस्य प्रकरणिनं प्रत्यङ्गता भवति निष्ठा-
तफलस्य गोदोहनादेर्वाङ्गता तस्य फलवत्त्वेनाकाङ्क्षाऽनुदयादित्यर्थः । प्रधा-

२१ । ६

नस्याकाङ्क्षायामनुवर्तमानायामाम्नातस्यासंबद्धः पदव्यवधानाभावाद्वाजसूया-
 ङ्गत्वमुक्त्वा ऽभिषेचनीयं प्रति संनिधेर्दुर्बलत्वादनङ्गत्वमाह अभिषेच-
 नीयस्य त्विति । निराकाङ्क्षस्येति प्रकरणानुत्थाने हेतुः । ननु यथा ऽभि-
 षेचनीयस्य सन्निधिवशात्प्रकरणकल्पना एवं राजसूयस्यापि प्रकरणात्संनिधिः
 कल्प्य इति तुल्यत्वमुभयोरित्याशङ्क्याह प्रकरणिनश्चेति । सर्वव्यापकत्वा-
 द्वाजसूयस्याभिषेचनीयस्यापि तदात्मकत्वात्संनिधिसिद्धिरित्यर्थः । पौरोडाशि-
 ककाण्डे आग्नेयादीनां कर्मणां क्रमे मन्त्राः श्रुताः तच्चाभावस्यिकसान्नाय्य-
 क्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः समाम्नात इत्यर्थः । यदुक्तं समाख्याश्रुतिः
 साक्षात्पौरोडाशपाचमन्त्रसंबन्धबोधनीति तच्चाह समाख्यानं तावदिति ।
 यौगिकशब्देन हि विशिष्टं द्रव्यमुच्यते न संबन्धस्तद्वाचकत्वे हि संबन्धिनौ
 संबन्धश्चेति त्रयो वाच्याः प्रसज्येरन् । अतः संबन्ध आनुमानिक इत्यर्थः ।
 आनुमानिको ऽपि संबन्धो न विशेषस्य साक्षात्सिद्ध्यति काण्डमात्रविषय-
 त्वादित्याह ननु साक्षादिति । अपि च भवतु समाख्याश्रुतिः सा
 श्रुत्या च संबन्धं वक्तु नासौ विशेषरूपो विनियोगः । स चेह विचार्यते
 ऽतः संबन्धमात्राभिधाने ऽपि नापेक्षितसिद्धिरित्याह न चासाविति ।
 ननु यथा शौनःशेफोपाख्यानादिकमभिषेचनीयसन्निधिः बाधेन प्रकरणात्स-
 मस्तराजसूयाङ्गं निर्णयितमेवमत्रापि सान्नाय्यक्रमं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमा-
 सार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु वृथा क्रमसमाख्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यचिन्तनमत
 आह तत्रापि चेति । सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणेनापादितमैदमर्थं
 यस्य स मन्त्रस्तथोक्तस्य यथा आरादुपकारतया शौनःशेफोपाख्यानादेः
 प्रकृतमात्रार्थत्वमेवं प्रकृतमात्रसंबन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेन
 संनिपत्योपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति । ननु दृष्टार्थत्वेन स्थानादर्थविशेषसं-
 बन्धे प्रकरणं बाधित स्यादत आह यं कं चिदिति । पदार्थशक्त्यपेक्षत्वा-
 त्प्रकरणस्य मन्त्रस्य च क्व चिदेव प्रकाशनशक्तौ तन्मात्रोपकारकत्वेनापि
 प्रकरणस्वीकारो भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रकरणापेक्षितविशेषसंबन्धः स्थानेन

६२२ । २२ वा बोधनीयः समाख्यया वेति संदेहे निर्णयमाह सान्नाय्यक्रम इति ।

असंनिहितयोः संबन्धाऽयोगात्* संबन्धसिद्धार्थं संनिधिमुपकल्पयतीत्यर्थः ।

वैदिकेनेति । पुरोडाशिकसमाख्या हि षाठकेः कृता सान्नाय्यपाचमन्त्रयोस्तु क्रमे वेदेनेव कृत इत्यर्थः । आकाङ्क्षा कल्पते सान्नाय्यपाचमन्त्रयो*रित्यर्थः । यावच्च क्लृप्तेनेति । पुरोडाशपाचमन्त्रयोरित्यर्थः । एवमुतरञ्च योज्यम् ।

अधिकरणपञ्चकार्थं वृद्धोक्त्या संकलयति एकेति । लिङ्गस्येकया ६२० श्रुत्या श्रुत्यर्थे विनियोगं प्रत्यन्तरयोर्यवधानं प्रतीयते । वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिभिः निस्तृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिश्चतस्तृभिः समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थे प्रत्यन्तरागः प्रतीयते इत्यर्थः । सौकर्यार्थे बाध्यबाधकभावमपि विभजते बाधिकैवेति । मध्यमानां तु लिङ्गादीनामुत्तरापेक्षया बाधकत्वं पूर्वापेक्षया बाध्यत्वम् । तदयथा । लिङ्ग वाक्यस्य बाधकं तदेव श्रुतेर्बाध्यमित्यादीति । निघ्नाः परवशीकृताः ।

एवं श्रुत्यादिषु बलाबले निरूप्य प्रस्तुते लिङ्गात्संनिधिवाधे उपयुक्तमुदाहरणमाह तस्मादिति । यः सोमं पिबति स इतरान् प्रत्यनुक्षां याचते ते चानुक्षां ददति । तवानुज्ञापनमनुक्षा याचनम् अनुज्ञेत्यनुज्ञानदानम् । उपह्वयस्व अनुजानीहीत्यर्थः । उपहृतः अनुज्ञातो ऽमोत्यर्थः । देशमामान्यात्पाठक्रमादित्यर्थः । लिङ्गेनेति । आदौ ह्यनुज्ञापनं पश्चादनुज्ञेति लोकसिद्धम् । तत्रोपहृत इति मन्त्रे यद्यपि प्रथमपठितत्वादनुज्ञापनं प्राप्स्तथापि लिङ्गादनुज्ञाया शेषत्वेन प्रतिपाद्यते । उपह्वयस्वेति च मन्त्रे यद्यपि चरमपठितत्वादनुज्ञायां प्राप्स्तथाप्यनुज्ञायाचनप्रकाशनमामर्थ्यान्तर्लपत्वेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । प्रथमतन्त्रोक्तस्मारणञ्च प्रयोजनमगङ्गान्तरनिर्गतिरित्याह तथापीत्यादिना । विनियुक्तविनियोगो न वस्तुनि र्मुख्येने दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहोतीत्येकस्य दध्ने उभयार्थत्वदर्शनादयं प्रतीतो विरोधः । अन्यशेषस्यान्यशेषत्वविरोधाद्यद्वेवदनीयं तद्यत्तदनशेष इतिवत्तर्ह्यधिष्ठानलक्षणया सो ऽपि विरोधः शमयिष्यतइति चेद्विद्याया मन्त्रस्य विनियोगे ऽपि तत्तुल्यमित्याह सविद्यायामिति । न चेवमेत्या ६२४ अपीन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोगगङ्गा एकस्मिन्प्रयोगे मन्त्रावृत्तिप्रमङ्गादिति ।

बृहस्पतिसवोदाहरणं तु कृत्वा चिन्तयेत्युक्तमेव । अस्य पुनः स्मारणस्या-
भ्यधिकशङ्केत्यर्थः । प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाध उक्तः अत्र
तु लिङ्गात् क्रमस्य बाधो नाच्यते किं तु शंघं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे
विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपाद्यते । तत्र क्रमस्या-
ऽपरिच्छेदकत्वे ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगशङ्केत्याह नेहेति । श्लोकं
घिवृणोति प्रकरणेति । यद्यपि प्रथमे ऽपि काण्डे लिङ्गादीनां श्रुत्यादिभिर-
प्राप्रबाध एव दर्शितः तथापि तत्र दुर्बलप्रमाणात्* प्राप्तिः शङ्कितुं शक्यते
गार्हपत्यस्य इन्द्रस्य च स्वस्वप्रकाशकत्वेन मन्त्राकाङ्क्षात् । इह तु विद्याया
निराकाङ्क्षाद् मन्त्रकर्मणां चान्यत्र विनियुक्तत्वेन रक्तपटन्यायाभावाच्च
प्राप्तिरेव नास्तीति वैषम्यम् ।

भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यबलप्रमाणद्वयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रव-
र्गस्यापि बृहस्पतिसवेन तुल्यत्वाशङ्कायां सन्निधेर्दुर्बलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपा-
दनीयम् । तथा च सति अपिचशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्य नाभ्युपगम्यार्थः स
ई२५ । २ किं त्वेतदुपपत्तिसाहित्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीत्याह तुल्यबलतयेति ।
प्रमाणयोस्तुल्यबलतया बृहस्पतिसवेन प्रवर्गस्य या तुल्यताशङ्का तदपाक-
रणद्वारेणेत्यर्थः । बृहस्पतिसवस्येति षष्ठी चन्द्रस्य तुल्यं मुखमितिवनु-
ल्यार्थयोगनिबन्धना ।

अभिधातुं पदे ऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः ।

सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ॥

संहृत्याथै ब्रुवन् वृन्दं पदानां वाक्यमुच्यते ।

प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् ॥

स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको रवः ।

इति श्रुत्यादिलक्ष्योक्तं मीमांसाबुद्धिपारगेः ॥

अभिचारकर्मदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते हे देव मद्विपोः सर्व-
मङ्गं प्रविध्य दारय हृदयं च दारय धमनीः सिराः प्रवृञ्ज विभज
चोटय (शिरश्च अभितो विदारय ।) § एवं मद्रिपुस्त्रिधा विपृक्तो विश्लिष्टो

* दुर्बलात् प्रमाणादित्यर्थ इति २-३ पु. पा. । + एकः स्वशब्दो नास्ति २ पु. ।

‡ तर्हि प्रवर्गस्येति ३ पु. पा. । § ( ) एतदन्तर्गता यन्त्रो नास्ति २-३ पु. ।

भवत्वित्यर्थः । हरिरिन्द्रनीलस्तद्वनीलो ऽपीन्दीन्द्रः संबोध्यते । मित्र
आदित्यः । शं सुखङ्करो भूयादिति विद्यार्थाशास्ते । अग्निष्टोमो ब्रह्म स
यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्माऽत एव तदहरहर्निर्वर्त्य कर्म यउपयन्ति अनु-
तिष्ठन्ति* ते ब्रह्मण्येव साधनेन ब्रह्मापरमुपयन्ति प्राप्नुवन्ति ते चापृतत्वं
परं ब्रह्म चाप्नुवन्ति । पुत्रस्य दीर्घायुश्चिदुये छान्दोग्ये चेनोक्तं कोशत्वेन
परिकल्प्योपासनमुक्तम् । तत्रायं पितुः प्रार्थनामन्त्रः । अमुनेति पुत्रस्य
चिर्नाम गृह्णाति । अमुना डित्यनाम्ना सह भूरितीमं लोकं प्रपद्यइत्यर्थः । ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

६२५

यथा विद्यासन्निधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामपामथ्यादनुपसं-
हारः एवं हानसन्निधौ श्रुतस्याप्युपायनस्य तदन्तरेणपि हानसम्भवेन हानो-
पपादनसामर्थ्याभावादनुपसंहार इति प्राप्य प्रतिविधीयते । उपायनमित्यस्य
व्याख्यानमुपादानमिति । सगुणनिर्गुणत्वेनेति । कोषीतकिशाखागतपर्य-
ङ्कविद्या हि सगुणेति । यद्यपि सगुणविद्यायां हानसन्निधौ उपायनं श्रुतं
तथापि निर्गुणविद्यास्य हानं तदन्तिपति तदन्तरेण तदनुपपत्तेरिति
शङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावश्यकत्वे प्रयोजकः । परकर्तृकहान-
नियतेन स्वकर्तृकोपायनेनानेकान्तादित्यर्थः । यदुक्तं विद्याभेदादनुपसंहार
इति तत्राह कर्मन्तरइति । अश्वरोमादिवद्विधूतयोरिति योजना । यद-
प्युक्तं हाने उपायनं नावश्यकमिति तत्राह न तावत्प्रायश्चित्तेनेति । न
केवलमश्वरोमदृष्टान्तात् सुकृतादिविलयाभावः किं तु विधूय प्रमुच्येति श्रु-
तिभ्यामपीत्याह न च नष्ट इति । शब्दमग्निभिकृतो ऽपि विशेष इति ।
हानोपायनशब्दयोः कोषीतकिशाखायां सन्निधिरस्ति तत्कृतो विशेष इत्य-
र्थः । यदाश्वरोमदृष्टान्ताद्विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परावम्यानसापेक्षत्वा-
दन्यत्र हानसन्निधौ श्रुतमुपायनं केवलहानश्रवणे ऽप्यपेक्षितत्वादायानोति
व्याख्यायते कथं तर्हि भाष्यकारः स्तुतिप्रकर्षलाभायेति स्तुतिप्रकर्षमुपाय-
नोपसंहारकल्पकं प्रमाणमावृष्टे अत आह स्तुतिप्रकर्षस्त्विति । स्तुतिर्हि

* अनुतिष्ठन्तीति नास्ति ३ पु० ।

† अत्र अनुदंशं यथाव्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र

विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतहानेनाप्युपपद्यते । एवं हि प्रकर्षो ऽपे-
क्ष्येत यदाप्रकर्षे स्तुतिर्न स्यात्तत्र नास्ति तस्मात्प्रमाणासिद्धस्योपायनोपसं-
हारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तमित्यर्थः । भाष्ये केनापि प्रकारेण पुरुषान्तरे
सुकृतदुष्कृतयोरसङ्कान्तिरङ्गीकृतेति भाति तन्नायुक्तं फलद्वारेण सङ्कान्तिसं-
२६ । १८ भवादिपञ्चाङ्गाह यद्यपीति । वैश्वानरीयेष्ट्यधिकरणं द्वितीयसूत्रे ऽनु-
क्रान्तम् । भाष्ये अतीवशब्दः सुकृतादिस्वरूपपरः । स्तुत्यर्थत्वाच्चेति* भाष्यस्य
चान्यत्र विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतफलसञ्चाररूपमोक्षाभिधानेन विद्यास्तु-
त्यर्थत्वादित्यर्थः । गुणोपसंहारविवक्षायामुपायनार्थस्यैवानुवृत्तिं ब्रूयादिति
भाष्ये ऽप्युपायनार्थशब्दं न सुकृतदुष्कृतस्वरूपोपायनं विवक्षितं फलत उपायन-
स्योक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह न स्वरूपत इति । सञ्चार इत्यभिप्रायमितीतिशब्दे ।
ऽध्याहर्तव्यः । स्तुतिगुणेति । स्तुत्युपयोगी गुणः सुकृतदुष्कृतयोः परस्व-
सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि स नोपास्य इत्यर्थः । कुशशब्दे । हि न
स्त्रीलिङ्गः अस्त्री कुशमित्यमरसंज्ञेनानुशिष्टत्वाद् अतस्तदविरोधेन सूत्रेण पदं
हिनति आच्छन्द इति । आहुपसर्गस्यार्थमाह आच्छादनादिति । अनु-
ष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः । श्रूयते हि द्वादयन्ति हि
वा एनं छन्दोऽसि पापात्कर्मण इति । अत्र समिधः कुशा इत्युच्यन्ते । औदु-
म्बरा इति विशेषणात्समिद्धाचो कुशाशब्दे ऽन्य एव स्त्रीलिङ्ग इति निष्ठा-
ऽनभिज्ञानाद्वाच्यतिः पदं चिच्छेदेति केचित् । तदतिमन्दम् । अने-
कशब्दत्वस्यान्याय्यत्वात् । कुशसंबन्धात् समित्सु कुशशब्दस्य तु लाक्ष-
णिकत्वोपपत्तेः यज्ञसंबन्धादिव गार्हपत्ये इन्द्रशब्दस्य । यदि तु कस्यां
विच्छ्रुतावौदुम्बर्य इति प्रयोगः स्यात्तर्हि स छान्दसो भवेद्भाष्ये च तस्यानु-
कारमात्रम् । तस्मात्

एदवाक्यप्रमाणाब्धेः परं पारमुपेयुषः ।

वाचस्पतेरियत्यर्थे ऽप्यबोध इति साहसम् ॥

विकल्पपरिहारार्थं वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतदिति । अष्ट-
दोषा विकल्पस्य तदभावे नाडीष्वित्यत्र दर्शिताः । पर्युदासाधिकरणविषय-
६२९ । २० माह एवमिति । आश्रययेति चतुरक्षरम् अस्तु औषडिति चतुरक्षरं

यजेति ह्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं ह्यक्षरो षष्ठकार ण्ये सप्रदशाक्षरो
मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन स्तूयते प्रजापतेरपि सप्रदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूप-
त्वात् । यच्चे यच्चे ऽन्वायतो ऽनुगत इत्यनारभ्यशब्देन* वाक्येन सर्वयज्ञेषु मन्त्र-
गणो विनियुक्तस्तत्र यदि नानुयाजेष्वित्ययं प्रतिषेधः तर्हि विधिप्रतिषेधसंनि-
पाताद्विकल्पः स्यात् । अथ पर्युदासः ततो विधेरेव वाक्यशेषः सन्ननुयाजाति-
रित्यागेषु येयजामहविधिपरः स्यात्तदर्थं संशयमाह तत्रेति । ननु प्रतिषेधे ६२७ ।
ऽपि कथं विकल्पप्राप्तिः । प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति प्रबलत्वाद् भुजङ्गायाहुलिनं
देयेतिषदिति शङ्कां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह मा भूदित्यादिना । अर्थप्राप्त्यस्य
भ्रमगृहीतविषयसौन्दर्यसामर्थ्यात् प्राप्स्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पो मा
भूत् । अत्र कारणमाह दृष्टं इति । तात्कालिकश्रेयसाधनत्वं प्रत्यक्षबो-
धितं प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयदुरितहेतुत्वं ज्ञाप्यतइति विषयभेदेन तुल्या-
र्थोपनिपाताभावात् विकल्प इत्यर्थः । तर्हि कथं बाध्यबाधकभावस्तथाह आ-
यत्यां भविष्यत्काले दुःखतो विभ्यतमिति । यदिदानीं प्रवृत्तस्य सुखं दृश्यते
तत्तुल्यमेव चेदुःखं कालान्तरे भवेत्तर्हि व्यर्थं । यं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेदुःखक-
रत्वविवृतेरपि सुखविगमे हेतुत्वात् ततश्च दृष्टात्सुखादधिकं दुःखमस्तीति
प्रतिषेधेन गमिते सत्यास्तिकानां प्रवृत्तेरुपरमात् प्रतिषेधस्य फलतो बाधक-
त्वमित्यर्थः । ननु कथं षोडशियहणायहणयोर्विकल्पः अकरणे ऽपि क्रतूप-
कारसिद्धौ करणवैयर्थ्यादत आह तत्र हीति । उपकारभूमार्थेनो ऽनुष्ठान-
मुपकारमार्थेनो ऽननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः । शास्त्रीयविधिप्रतिषेधयो-
स्तुल्यबलत्वमित्यत्र जेमिनीयं सूत्रमुदाहरति यथा ऽऽहेति । तुल्यहेतु-
त्वादिति । प्रतिषेध्यप्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । तदेष
दर्शयति उभयं प्रवृत्तितत्प्रतिषेधरूपं शब्दलक्षणं शब्दप्रमाणं किमित्यर्थः ।
शास्त्रीयत्वे ऽपि विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेनाऽस्तुल्यबलत्वमाश-
ङ्क्याह न च वाच्यमिति । यजतिषु यागेषु येयजामहकरण यागमामान्यं या-
गद्विषयीकरोति तावन्निषेधो ऽनुयाजे यागविशेषस्य येयजामहानुष्ठानं निषेधति ।
निषेधे च विधेः सामान्यद्वारा विशेषसंक्रान्तिर्निरूप्यते इति न च वाच्यम् ।
कुतो ऽत आह यत इति । विध्योर्हि सामान्यविशेषविषययोर्विधिर्बलवान् पर- ६२८

स्वरं निरपेक्षत्वाद् निषेधस्तु विधिप्राप्तिं निषेधद् विशेषविषयो ऽपि न विधेरधि-
क्यत्नः प्राप्तिसापेक्षत्वेन विध्युपजीवित्वादित्यर्थः । तर्हि विधिरैव निषेधेनोपजी-

२८ । २१ व्यत्वात्प्रबलः स्यात्तथा च कथं विकल्पावकाशस्तथाह न च सापेक्षतयेति ।

अनन्यगतिकत्वान्निषेधस्य विधिना तुल्यबलत्वं कल्प्यमित्यर्थः । ननु नानन्य-
गतित्वमर्थवादत्वेन गतिसंभवादित्याशङ्क्याह न च न ताविति । तावाज्य-
भागौ पशौ न करोति इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । तथा क्वचित्पशुप्रकरणे ऽपि
पशुप्रकरणस्य तु वाक्यमतिदेशवाक्यं प्रति शेषत्वेन पर्युदासः यत्पशुतिवन्पशौ
कतं व्यं तदाज्यभागवर्जमिति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं तु वाक्यं ज्योतिष्टोमग-
तद्वदशेषसत्तावाक्यवत् पशुगताज्यभागभावानुवादद्वारेणार्थवादः । पशाव-
प्याज्यभागौ न क्रियेते तौ पुनर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियेते तस्मात्प्रशस्तौ दर्श-
पूर्णमासाविति । नैवमिहार्थवादः । हेतुमाह असमवेतेति । उदाहरणे
तु समवेतार्थत्वेन वैषम्यमाह पशौ हीति । उपपद्यते ऽर्थवादतेत्यनु-
पह्नः । असमवेतार्थत्वादित्येतद्विवृणोति न चात्रेति । अस्तु तर्हि पर्यु-
दासत्वं गतिनैत्याह न च पर्युदास इति । नानुयाजेष्वित्यर्थं यदि पर्यु-
दासः स्यात्तदा सुबन्तेन नञो योगात्समासः स्यात्कात्यायनेन समासनि-
यमस्य स्मृतत्वादित्यर्थः । न हि तत्रान्येति । विधिनिषेधयोरुभयोरपि
विशेषनिष्ठत्वान्न पर्युदाससंभव इत्यर्थः । ननु पर्युदासे ऽपि किमिति न
विकल्पः स्यात् । अनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते येयजामहस्यानुयाजविक्षेदप्रतीतेः
सामान्यविधिना च संबन्धप्रतीतेरिति शङ्कते किमत इति । परिहरति
एतदिति । अनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्युक्ते के तदिति न ज्ञायन्ते ततो ऽप-
र्यवसितं वाक्यं ये ऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते
न पृथक् पर्यवस्यतीति न विकल्प इत्यर्थः । नन्वनुयाजवर्जितेष्वित्युक्ते
वर्जनाभिधानान्निषेधत्वमिति नेत्याह तथा चेति । पूर्ववाक्ये येयजामहं
प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामननुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्य-
तदिति विधिशेषत्वान्न प्रतिषेधतेत्यर्थः । अमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोश्चाल-

ई२६ । २२ नाऽनुपपत्तेः पूर्वपक्षाऽसंभवमाशङ्क्य सिद्धान्ते ऽपि साम्यमाह यथा हीति ।

ननूपायनं च यच्च विधूननं च यच्च कौषीतक्यादौ श्रूयते तच्चोपायनसिद्ध्यर्थं

विधूननं च यच्च विधूननं

मात्रमिति । ननु विधूननशब्दस्य लाक्षणिकत्वाविशेषे किमिति फलारम्भा-
च्चालनमेव लक्ष्यते न पुनरन्यत्र संचार इति तत्राह कल्पनागौरवेति । अमू- ६३८
र्तयोः सुकृतदुष्कृतयोः स्वाश्रयादपसरणमन्यत्र चावस्थानमिति विस्तृष्टार्थ-
द्वयलक्षणात् स्वाश्रयस्थयोरेव तयोः फलात् प्रधावनं लघुत्वान्नक्षणीयमित्य-
र्थः । उपायनसंनिधौ श्रुते विधूननशब्दस्तावत्यागं लक्षयति ततो ऽन्य-
त्रापि केवलविधूननशब्दश्रुते प्रवृत्तत्वात् सैव लक्षणा बुद्धिम्या भवतीति
न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याह यत्र तावदिति । ननु
क्व चिद्येन शब्देन यो ऽर्थो लक्षितः स गद्य तस्यान्यत्राप्यर्थ इति न नियतं
न ह्यग्निरधीतइत्यत्र माणवको लक्षित इत्यग्निर्ज्वलतीत्यत्रापि तदर्थता
ऽत आह एवं हीति । यदि केवलविधूननशब्दश्रवणे चालनमर्थो लभ्येत
तर्हि प्रयोगान्तरे प्रप्लो लाक्षणिकार्थो न परिगृह्येत न त्वेतदस्तीति प्राप्-
त्याग गद्य लक्ष्यतइत्यर्थः । नन्वस्मिन्यन्ते कल्पनागौरवमुक्तमत आह
न च प्रामाणिकमिति । प्रवृत्तस्य लक्ष्यार्थस्य प्रयोगान्तरे ऽपि बुद्धौ
संनिधानं प्रमाणं तत आयातं प्रामाणिकम् । ननु चालने मुख्यो विधूननश-
ब्दस्त्यागे तु गौण इति नेत्याह प्राचुर्येणेति । अवधूत इत्यादौ त्यागे
धुनेतेः प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अश्वो यथा जीर्णानि रोमाणि विधुनते
त्यजत्येवं पापं विधूय यथा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति गद्यं
धूत्वा शरीरं स्वच्छं भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि प्राप्नोमीत्यन्वयः । कृतः
सिद्धः न पुनरपूर्वपुण्योपचयेन साध्य आत्मा यस्य स कृतात्मा कृतकृत्य
इत्यर्थः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः* ॥

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

६३९

सिद्धं कृत्वा विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वं हानसंनिधायुपायनोपमंहार
उक्तः इदानीं तदेवासिद्धं मार्गमध्ये श्रूयमाणस्य कर्मक्षयस्य विद्याहेतुकत्वा-
भावादित्याशङ्क्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र पाठादर्थो वनोपानत गद्य
अतिरतिबलीयसी अर्थादपि तस्याः प्रवलत्वादित्यर्थः । ताण्डिनां श्रुतिवि-

* अत्र पञ्चदशे हान्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्-५ इदानीं तृपायनशब्दशेषत्वात्कु-
शाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् २६ ॥

रोधं परिहरति अर्द्धपथे ऽपीति । विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः
 १ । ६ प्राक्कालतोच्यते सा चार्द्धपथे विधूयने ऽप्युपपद्यतइत्यर्थः । एवं शाब्द्या-
 यनिनामिति । अर्द्धपथवोपायनसंभवादित्यर्थः । ननु जीवत एव विधू-
 ननोपायने । न । एवं श्रुत्यभावादित्याह न हि तत्रेति । सर्वनामश्रुतेर-
 न्यथासिद्धिमभिधास्यन्याठक्रमभञ्जकमर्थक्रमं तावदाह विद्यासामर्थ्येत्या-
 दिना । यथागूषाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामर्थ्यं होमस्य द्रव्यापेक्षत्वेना-
 धगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह यमनियमा-
 दीति । श्रवणात् कोषीतकिशाखायामिति शेषः । यमाद्यङ्गसहिताया
 विद्याया उतरमार्गद्वारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वमस्तु तावता कथं पापक्षयहेतु-
 त्वमत आह अप्रक्षीणेति । तदनुपपत्तेः ब्रह्मलोकमार्ग*प्राप्यनुपपत्तेरि-
 त्यर्थः । तादृशीति । यमादिसहितेत्यर्थः । कथमेकस्या विद्याया उभया-
 र्थत्वमत आह क्षपितेति । ब्रह्मलोकप्रापणार्थमेव पापक्षयं करोतीत्यर्थः ।
 तच्छब्दश्रुतिविरोधमुक्तमनूय निराचष्टे ननु न पाठेत्यादिना । प्रधानरूप-
 परामर्शत्वात्सर्वमात्मो विद्यैव परामृश्यते नानन्तरनिर्दष्टे ऽपि विरजानद्य-
 तिक्रमः । अभ्युपेत्य तु समानश्रुतिरित्युक्तम् । शङ्कायन्योक्तदृष्टान्ताद्वैष-
 म्यमाह विद्याफलमपीति । अजनित्वा देवभावेनानुत्पद्येत्यर्थः । स्या-
 ज्जीवत एवेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । असङ्गतिरुक्तेति । विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य
 पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते इति ग्रन्थे उक्ता या ऽसङ्गतिः सा स्यादित्यर्थः ।
 भास्करमतमनुवदति ये त्विति । छन्दः संकल्पः । विदुषि यः शुभं संक-
 ल्पयति तस्य तदीयं शुभं भवति अशुभं संकल्पयतस्तदीयं पापमित्यर्थ-
 तया छन्दत इत्येतत्पदं तन्मतेन व्याख्यायोभयाविरोधपदं व्याचष्टे
 श्रुतिस्मृत्योरिति । ते नः कृतादकृतादेनसो देवासः पिपृत स्वस्तये
 इति श्रुतिर्भास्करोदाहृता । ते यूयं देवासो देवाः नः अस्मानद्य कृता-
 त्स्वकृतादकृतादन्यकृतादेनसः पापात्पिपृत पालयत स्वस्तये क्षेमायेति
 श्रुतेरर्थः । अन्यकृतादपि भयश्रुतेरस्त्यन्यकृतस्य कर्मणो ऽन्यत्र प्राप्तिरिति ।

प्रियेषु त्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विस्तृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ इति मनुस्मृतिः ।

ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोराश्रयान्तरसं-
चारस्तथाह न त्वन्नेति । एतद्व्याख्यानं दूषयति तेषामिति । अयं हि
विचारो भवन्नपि हानौ त्वित्यधिकरणे* संगच्छते नात्र ततः शङ्कोतरत्ये-
नास्मत्कृतमेव व्याख्यानं भद्रम् । तस्य प्रियाः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृत-
मिति तदधिकरणोदाहृतवाक्यादेव निर्णीते वृथा च वाक्यान्तरोदाहरणम् ।

यस्तु केशवेनास्य विचारस्यैवं तदधिकरणसङ्गम उक्तः । विद्वद्वृत्ति-
सुकृतदुष्कृताकर्षणहेतुर्जनानां विदुषि शुभाशुभसंकल्पो जीवत्येव च विदुषि
युक्तस्ततश्च जीवदवस्थायामेव विदुषः कर्महानं नार्दुपयइति । सो ऽसा-
धुः । मार्गमध्यगतमपि विद्वांसं प्रति जनानां प्रीत्यप्रीतिसंभवात्तदा ऽपि
सुकृतादिसंक्रमोपपत्तेरित्यास्तां तावत्† ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

६३

विद्योदयसमनन्तरक्षणव कर्मदहनमिति प्रसङ्गागतं निरूप्य प्रप्नु-
तगुणोपसंहारचिन्तायौ अपवादकत्वेनाधिकरणं संबन्धयन् पूर्वपक्षयति यथे-
त्यादिना । मोक्षार्थमर्चिंराद्यपेक्षा विद्योत्पत्त्यर्थे वा विदुषो ऽपि द्वैतदर्शने-
न यत्नान्तरापेक्षणाद्वा । नाद्यः । विद्ययैव मोक्षश्रवणादित्याह विद्वानित्या-
दिना । अन्यायमप्याह भ्रमनिबन्धन इति । द्वितीयं प्रत्याह न च
विद्योत्पादायेति । न तृतीय इत्याह यदि परमिति । भोगादारब्ध-
कर्मक्षये द्वैतदर्शनेपरमसिद्धेर्न मार्गापेक्षेत्यर्थः । उक्तमर्थं निगमयति इति
श्रुतिदृष्टविरोधादिति । श्रुतिर्निरञ्जनः परमिति । दृष्टं न्यायः । भास्क-
रमतमाह ये त्विति । विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेद् भोगप्रयोजकाभा-
वाद् गतिर्वृथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा हि विरोध इति सूत्रभागे तन्मतेन
योजयति यदि पुनरिति । पुण्यक्षये ऽप्युपास्तेर्भोगप्रयोजिकाया विद्यमान-
त्वादाशङ्कानुत्थानेन दूषयति तैरिति ॥

* व्या. सू. च. ३ पा. ३ सू. २६ ।

† अत्र बोद्धव्यं सांप्रत्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे १-साप्पराये तत्तेत्याभावात्तथा
ह्यन्ये २० कुन्दत उभयाविरोधात् २८ ॥

‡ अत्र सप्तदशं गतेरर्थवत्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि
विरोधः २९ उपपन्नस्तत्त्वक्षणार्थोपलब्धौलोकवत् ३० ॥

३४ । ११ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिभावाऽभावव्यवस्थावत्सगुणास्वपि व्यवस्था-
प्राप्तौ तदपवादार्थमारभ्यते । ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वात्तत्फलासु सकल-
सगुणविद्यासु लिङ्गाद्गतिसिद्धेः कथं प्रकरणेन दुर्बलेन गतिव्यवस्था शङ्क्यते
तच्चाह प्रकरणं हीति । लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षत्वात्प्रकृते च तद-
भावादविनियोजकत्वे प्रकरणाद्भवस्येत्यर्थः । यदि षष्ठाग्निविद्यासु श्रुतापि
गतिर्विद्यान्तरे संचार्येत ततो ऽतिप्रसङ्ग इत्याह यदि त्विति । प्रकरण-
स्यानियामकत्वे यच्च क्व चिच्छ्रुतं सर्वत्र श्रुतमेवेति दर्शपूर्णमासविकृतिषु
सौर्यादिषु ज्योतिष्टोमविकृतिषु द्वादशाह्यादिषु च प्राकृतधर्माणामतिदेशतः
प्राप्तिर्न स्यात्सर्वेषां सर्वत्रैवपदेशिकत्वप्रसङ्गादित्याह न च तेषामिति ।
अतिप्रसङ्गान्तरमाह न च दर्विहोमस्येति ।

यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । यच्चैकया कृत्वा जुहु-
याद् हेतुमारभेत तच्च दर्विहोमं कुर्यादित्यर्थः । ये होमाः कुतश्चित्प्रकृ-
तेर्दुर्मै न गृह्णन्ति न च केभ्यश्चित्स्वधर्मं ग्रथच्छन्ति तेषां दर्विहोम इति
नाम । तेषु नारादुपकारकमङ्गमस्ति । तच्च दर्विहोमा धर्मग्राहिणो न वेति
संदेहे उत्पत्तावश्रुतदेवतात्मकाऽव्यक्तत्वेन सोमयागसाम्यात् तद्विकृतित्वात्-
दुर्मप्राप्यश्रुमे सिद्धान्तितम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरिव दर्विहोमस्य होम-
त्वात् सोमस्य च यागत्वाद् वैषम्येण न प्रकृतिविकृतिभावः । अव्यक्तत्वं
च सति यागत्वे विशेषसंबन्धनिमित्तं न यागहोमत्वरूपात्यन्तवैलक्षण्ये प्रकृ-
तिविकृतिभावमवगमयितुमर्हति । अस्तु तर्हि नारिष्ट्रहोमप्रकृतिकत्वं दर्वि-
होमानाम् । तदपि न । न तावदग्निहोत्रस्य नारिष्ट्रप्रकृतिकत्वमुभयत्रापि
कतिपयधर्मसद्भावेनागृह्यमाणविशेषत्वात् । न च होमान्तराणां नारिष्ट्रप्रकृति-
कत्वं तेषां नारिष्ट्रप्रकृतिकत्वमग्निहोत्रप्रकृतिकत्वं वेत्यविनिगमप्रसङ्गात् ।
तस्मादपूर्वो दर्विहोम इति ।

तदेवमप्रकृतिविकृतिभूतस्य दर्विहोमस्याधर्मकत्वं सिध्यति प्रकरण-
स्याऽनियामकत्वे यच्च क्वापि श्रुतस्य दर्विहोमशेषत्वापत्तेरित्यर्थः । अपि च
प्रकरणस्याऽनियामकत्वे सर्वे धर्माः सर्वकर्मणां स्युस्तथा चाशक्यानुष्ठानते-
११ । १० त्याह न च सर्वधर्मेति । ननु प्रकरणस्यानियामकत्वे ऽपि श्रुत्यादिभिः

शेषशेषिभावावगमः स्यादत आह न चैवं सतीति । श्रुत्यादयो हि द्विप्र-
काराः के चित्सामान्येन प्रवर्तन्ते यथा ग्रीहीन् प्रोक्षतीति के चिद्विशेषतो
यथैन्द्र्या गार्हपत्यमिति । आदोष्वाह तेषामपीति । इतरथा ऽऽनर्थक्या- ६३४
दित्यर्थः । द्वितीयेष्वाह यत्रापीति । विशेषतस्तु श्रुतिविनियुक्तस्यापि धर्मस्य
प्रकरणाऽनपेक्षायामानर्थक्यमेव स्यात् । न ह्येन्द्र्या गार्हपत्यप्रकाशनमात्रेण
किं चित्फलं लभ्यमित्यर्थः । यच्च स्वयमेव प्रकरणं विनियोजकं यथा प्रया-
जादिषु तच्च विनियोगाय यच्च श्रुत्यादीनि विनियोजकानि तच्च विनियोगनि-
र्वाहाय प्रकरणमवश्याभ्युपेयमित्यर्थः । प्रकरणस्य वाक्याद्वाधमाशङ्क्याह
न च ये चेति । छान्दोग्यस्य पञ्चाग्निविद्यावाक्यगतश्रद्धातपसोर्वाक्यान्तरव-
शेन विद्यालक्षणाथत्वं व्याख्याय वाक्येन प्रकरणबाधया सर्वसमुग्राहं पृहयि-
द्यानामर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् इदानीं घाजसनेयकगत-
पञ्चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिसाधनत्वप्रतीतिरप्येव-
मेवेत्याह तथा ऽन्यत्रापीति । ननु सत्यशब्देन फलाऽन्यमिच्छायात्पञ्चा-
ग्नय एवाच्यन्ताम् अत आह पञ्चाग्निविदां चेति । न केवलं लौकिकस-
त्यस्यापेक्षितत्वाद् ब्रह्मणश्च निरङ्कुशसत्यत्वात्सत्यमुपासतइति ब्रह्मोपासना-
या ग्रहणमपि तु पञ्चाग्निविद्यामन्त्रिधानादपीत्याह विद्यामाहर्चयाचेति ।
दक्षिणोत्तरमार्गहीनानामथ यगती पन्थानौ न विदुरित्यध्यागतिश्रवणाद्विद्या-
न्तरशीलानां मार्गद्वये ऽन्नभावश्चेत्तर्ह्युपासकानां दक्षिणमार्गाग्रिगम्यतीति
नेत्याह तत्रापि च योग्यतयेति । विद्याया तदारोहनीति विद्यादेवया-
नयोः संबन्धुं योग्यतयेत्यर्थः । यत्तु प्रकरणस्यानियामकत्वे दूषणजातमुक्तं
तदनङ्गीकारपरामर्शमितिहाह भवेत्प्रकरणमिति । वाक्यबाधितविषयाद-
न्यच्च प्रकरणस्य नियामकत्वमिष्यतइत्यर्थः । श्रौतं वाक्यं ये चेमे ऽरण्ये
श्रद्धां सत्यमुपासतइत्यादि स्मार्तं शुक्रकृष्ये गती ह्येते इत्यादि । विद्यान्तरे-
ष्वपि देवयानः पन्था अस्तीति शेषः । यत्तृकमेकस्य श्रुतस्य मार्गस्य सर्व-
ेषोपसंहारश्चेत्तर्ह्युपासकविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चानेकत्र मार्गातिवैयर्थ्य-
मिति तत्राह असकृदिति । उभयवानुविन्तं भाष्योक्तं प्रयोजनम् । ६३५

यच्च यस्मिन्प्राप्ते कामाः क्षुद्रविषयाः परागता निवृत्ता भवन्ति तद्
ब्रह्मलोकार्थं स्थानं विद्याया ऽऽरोहन्ति तच्च च म्याने दाक्षिणा दक्षिणमा-

गंगा न यन्ति । तपस्विनो ऽप्यविद्वांसो न यन्ति ये एतत्पञ्चाग्निरूपं विदुः ये चारण्ये स्थित्वा इमे वनस्थादयः श्रद्धां कृत्वा सत्यमवितथं परं ब्रह्मोपासते उभये ऽप्यर्चरादिमार्गं प्राप्नुवन्तीति शेषः । एतौ पन्थानौ दक्षिणोत्तरो ये न विदुरेतत्प्राप्तिसाधनं नानुविशन्तीत्यर्थः । ते कीटादयो भवन्ति कीटा गोमया-
दिसंभवाः । पतङ्गाः शलभाः । दन्दशूकः सर्पः* ॥

६३६ । ६

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

निर्गुणविद्यायां गतिं प्रतिषिद्धां सगुणविद्यायां गतिप्रयोजकेश्वर्यवि-
शेषदर्शनादतिरिच्यवतीत्युक्तम् । सगुणासु च गतेः सार्वत्रिकत्वं वर्णितम् ।
इदानीं निर्गुणविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वाऽनुपपत्तेरैश्वर्यफलत्वं वक्तव्यम्
ऐश्वर्यविशेषश्च न गतिमन्तरेणेति सगुणास्त्विति विशेषणं च व्यर्थमित्य-
भिहितव्यवस्थान्तेण प्रत्यवस्थीयते । तत्रोपरितनकतिपयाधिकारणानां ता-
त्पर्यमाह सगुणायामिति । अपुनरावृत्तिर्हीति । पुनर्देहानुपादानमि-
त्यर्थः । ननु पुनर्देहाऽनुपादानं नापवर्गः किं त्विदानीं प्रवृत्तफलकर्मज-
न्यभाविदेहसंबन्धाभावः । वसिष्ठादीनां च सो ऽस्तीति कथं नापवर्ग
इत्याशङ्क्याह न च तावदेवेति । भाविदेहस्य सर्वस्याप्रवृत्तफलकर्मज-
न्यत्वाद्वसिष्ठादयो यदि देहान्तरं गृह्णीयुस्तर्ह्यप्रवृत्तफलकर्मजन्यदेहत्वा-
न्मुक्ता न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तफलं कर्ममात्रं प्रतीचेरस्तर्हि वसिष्ठादिदेह-
मात्रारम्भकं कर्म प्रतीचेरन्निति देहान्तरग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः । यच्च वसि-
ष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्रतीक्षायामस्मदादिविद्वन्निर्दर्शनं तदप्यसिद्धमित्याह न च
तावदिति । विद्याकर्मणोः सुष्ठुनुष्ठानं विद्याकर्मस्वनुष्ठानम् । प्रतिबन्धाऽपगमे
गुरुत्वं न न हेतुरपि तु हेतुरेवेत्यर्थः । सेतुभेदेन हेतुना ऽपि निम्नदेश-
मापो नाग्निसर्पन्तीति नाऽपि तु अग्निसर्पन्त्येवेत्यर्थः । आवर्जितो वशी-
कृतः । भ्रियते प्रतिबुध्यते । प्रारब्धमधिकारलक्षणं फलं याभ्यां विद्या-
कर्मभ्यां ते प्रारब्धाधिकारलक्षणफले विद्याकर्मणौ इत्येको बहुव्रीहिः तादृशे
विद्याकर्मणौ यस्य स प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मो पुरुष इत्यपरः ।

६३७ । २२

* अत्र अष्टादशम् अनियमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अनियमः सर्वसामवि-
रोधः शब्दानुमानाभ्याम् ३१ ॥

सोभरिषिदुगपत्क्रमेण वेति प्रवृत्तफलादेव कर्मणो नानादेहप्राप्तिरुक्ता । मुक्तो जीवन्मुक्तः । अनाभोगात्मिकयेति । अविस्तारात्मिकया प्रख्यया प्रतीत्या ६३८ । ३ दृढाभिमानेन रहितयेत्यर्थः । विहरति चेष्टते । सकृत्प्रवृत्तमिति भाष्ये किमर्थं प्रवृत्तः कर्मसमूहः इति न ज्ञायते ऽतः पूरयति अधिकारेति । ननु प्रवृत्तफलं कर्मशयं भोगेनातिवाहयन्तु अप्रवृत्तफलानां तु कथं निवृत्तिरत आह प्रारब्धविपाकानि त्विति । व्यपगतानि निवृत्तानि । तत्र हेतुर्ज्ञानेनैवेति । जानिस्मरस्याधिकारिकपुरुषाद्वैषम्यमाह यो हीति । परित्याज्यते परित्यक्तत्वेन क्रियते । पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी । स जन्मवानिति । जातो ऽहमित्यबाधिताभिमानवानित्यर्थः । आधिकारिकपुरुषस्य जातिस्मराद्वैषम्यमाह गृहादिवेति । बाधितदेहाभिमान इति प्रदर्शनाय गृहोदाहरणम् । व्युद्येति भाष्यपदमुपादाय व्याचष्टे विवादं कृत्वेति । व्यतिरेकमाहेति । प्रवृत्तफलमेव कर्म भोगेन क्षपयन्त्याधिकारिका इत्युक्तं तस्य व्यतिरेकमुपन्यस्य दूषयतीत्यर्थः । प्रवृत्तफलाऽनेककर्मजन्यफलभोगस्याधिकारिष्वशीष्टत्वात्कर्मान्तरशब्दं व्याख्याति अप्रारब्धेति । त्वं तदसि वर्तस इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्तत इत्युक्ते ऽनुभवानुष्ठितं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयते ऽर्थसत्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशङ्कायाः परिहारमाह वर्त्तमानापदेशस्येति । स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मत्वमत उपदिष्टे तस्मिन्ननुभवेन भाव्यम् । अज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्यापनीतत्वात् । न चेदनुभूयेत तर्हि तदिदानीं नास्तीति मृतस्त्वं तद् भविष्यसि इत्यध्याहार्यम् । अतो ऽध्याहारभयाद् वर्त्तमानापदेश उतमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यन्ततामपि गमयतीत्यर्थः ।

अथ आधिकारिकैश्वर्यप्रापककर्मक्षयानन्तरं ततः पदादूर्ध्वः खिलक्षयः सन्* साक्षादेत्य उद्गम्य नेत्रादेता नास्तमेता ऽऽदित्यः किं तर्ह्येकल एव मध्ये स्वात्मनि स्याता† ॥

अक्षरधिषां त्वधरोधः सामान्यतद्वावाभ्या-

६३९ । १५

मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

* सन्निति नास्ति २-३ पु० ।

† अत्र ऊनविधं यावदधिकाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ३२ ॥

पूर्ववाधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मण एव शरीरान्तरारम्भसंभवेन*
 कर्मान्तरस्य निमित्ततेत्युक्तम् एवमिहापि तत्प्रकरणपठितनिषेधेभ्य एवो-
 पलक्षणतया सर्वप्रपञ्चनिषेधसिद्धेर्न शाखान्तरीयनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमिति-
 हेतुत्वमित्याशङ्क्यते । अक्षरस्य धियो ऽक्षरधियः । अक्षरे धर्मिणि प्रपञ्च-
 प्रतिषेधधिय इत्यर्थे सूचपदं व्याचष्टे अक्षरविषयाणामिति । प्रतिषेध-
 सामान्यादिति । प्रतिषेधानां भूमनिवर्तकत्वसामान्यादित्यर्थः । तस्यैवैष

६३६ । २९ प्रपञ्च इति । अस्यार्थः ।

भवेद् ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहृतिः ।

निषेधानामनात्मत्वान्नोपसंहारसंभवः ॥

आनन्त्याच्च निषेध्यानां तन्निषेधधियामपि ।

असंख्येयतयैकैव कथं शक्योपसंहृतिः ॥

स्थालीपुलाकवत्किं चिन्निषेधेनान्यलक्षणे ।

यथाश्रुतेन तत्सिद्धेरुपसंहरणं वृथा ।

इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणम् । निवृत्तिप्रकारस्तु

प्रतिषेधा अनात्मनो ऽप्यात्मलक्षणतां गताः ।

आत्मप्रमितिसिद्ध्यर्थं संयास्यन्त्यश्रुतस्थले ॥

न च निषेधानन्त्यादनुपसंहारः ।

प्रपञ्चो हि निषेधो ऽत्र भूतं वा भौतिकानि वा ।

इन्द्रियाणि शरीरं वा ऽविद्या वा विश्वकारणम् ॥

एषां परिमितत्वेन निषेधपरिमेयतः ।

साकाङ्क्षेषु निषेधेषु गच्छेद्युः पूर्तये परे ॥

तत्राप्यस्यूलवाक्यपरिपूर्णा निषेधः अस्यूलमित्याद्यादीर्घमित्यन्तेन
 शरीरनिषेधात् । अतम इत्यविद्यानिषेधात् । अवाद्या नाकाशमिति
 भूतनिषेधात् । अवक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियनिषेधात् । अन्यत्र त्वस्मादुपसं-
 हार इति सूचयितुं भगवता सूचकारेणाक्षरधियामित्युक्तम् । भाष्यकारेणो-
 पसदवदिति सूत्रोक्तदृष्टान्तविवरणाय जामदग्न्याह्वीनगतमन्त्रा उदाहृताः ।
 तेषु गुणा मुख्याधिकरणविषया इति च सूचितम् । प्रधानकर्मत्वाद्वाङ्माना-

मिति तत्रैव सूत्रयोजनात् । शाबरतन्त्रे चान्यदुदाहृतमिति विरोधमाशङ्क्याह यद्यपीति । वारवन्त्यादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वारः ६३६ । २२ वन्तीयादेर्वेदसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्रत्येनैव स्वरेण स्वरषत्वं च सिध्यतीत्यभिप्रायः । विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनेति । तद्वि फलसंनिर्वाहान्मुख्यमिति । ननु सर्वेषां विधीनामुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात्कथं विधीनां शेषशेषित्वमित्यत्राह एतदुक्तमिति । विधित्वं हि अपेक्षितोपायत्वरूपम् । तच्चानुष्ठेयभावार्थज्ञानादुत्पत्तिरस्ति । अस्ति च किं चित्प्रतिशेषत्वाद्विनियोगः । अस्ति च फलसाधने स्वामित्वं पुरुषस्याधिकारः । अस्ति चानुष्ठेयत्वबोधात् प्रयोग इत्युत्पत्तिविधाषणं विद्यते चातूरूप्यमिति । गेदं पर्यभेदे हेतुमाह एकस्यैव हि विधेरिति । विधेर्विध्यर्थस्य उत्पत्त्यादिषु मध्ये यद्येकमप्राप्तमितराणि प्राप्तानि तर्हि तदेव रूपं वाक्येनोद्भिष्यते नेतराण्यन्यतः प्राप्तेः । यदि सर्वाण्यन्यतो ऽप्राप्तानि तर्ह्यगत्या सर्वाण्युद्भिष्यन्ते इत्यर्थः । प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह तत्रेति । समीहितार्थाप्रतिलम्भादिति । समीहितशेषः समीहितार्थः । भावप्रधानो निर्द्वैतः । हितसाधनत्वं तदप्रतिलम्भादित्यर्थः । तदर्थान्येवेति । विनियोगवाक्यार्थान्येवेत्यर्थः । भवतु साम्नो सामवेदे उत्पत्तिर्यजुर्वेदे च विनियोगस्ततः किं जातमत आह तत्र येन वाक्येनेति । येन वाक्येन सामानि विनियुज्यन्ते तस्यैव तद्वाक्यप्रकाशितत्वकृतस्य उपांशुस्वरस्य ग्रहणं युक्तम् । तस्य साधनत्वसंस्पर्शाद्विनियोगदशायां हि साम्नां साधनत्वं ज्ञायते नेत्पत्तिदशायां साधनत्वं च प्रधानम् । उत्पत्तिवाक्यप्रकाशितत्वनिमित्तः स्वरः सामरूपमात्रसंस्पर्शी उत्पत्तिवाक्यस्य रूपमात्रप्रकाशकत्वादित्यर्थः* ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

६४१ । १३

पुनरुक्तिमाशङ्क्याह गुह्यमिति । पूर्वच प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्ये ऽन्तरधियामुपसंहार उक्तः । इह तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह एकत्रेति । सिद्धो ऽर्थः प्रपञ्च्यतइत्युक्तं तमेव प्रपञ्चप्रकारमाह न च सृष्टी-

* अत्र विंशम् अन्तरध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-अन्तरधियां त्ववरोधः सामा-

ति । यथा सृष्टीरुपदधातीति सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकेष्टकासमूहलक्षणया सर्वसमूह-
 परो भवति एवं पिबच्छब्दो ऽपि पिबदपिबत्पर इत्यर्थः । सृष्ट्याधिकरणं*
 गुहाप्रविष्टाधिकरणे† ऽनुक्रान्तम् । ननु यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्पर-
 मिति वाक्यशेषे परमात्मप्रतिपादनात्स्यैव जीवद्वितीयत्वादभोक्तृत्वाच्च पिब
 न्तावित्यत्र भोक्तृभोक्तारौ प्रतिपादयेते । तथा च ह्यचिन्यायेन पिबन्तावित्येत-
 द्वाक्षयिकमिति नेत्याह न च वाक्यशेषानुरोधादिति । नन्वन्यत्र धर्मा-
 दिति प्रकरणादिति प्रकरणात् पिबन्तावित्यत्र जीवद्वितीयः परमात्मा प्रती-
 यते इति नेत्याह प्रकरणस्येति । उत्पत्तौ प्रथमप्रतीतो । वस्तुप्रतीत्य-
 नन्तरं प्रतीतो हि न संख्याया वस्तुवैक्यगमकत्वं स्यादिति । न वयं वाक्य-
 शेषाद्वा केवलात्प्रकरणाद्वा पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं ब्रूमः किं तु उभा-
 भ्यां तथा च संदर्भस्यैकवाक्यत्ववगमाज् जीवपरमात्मपरत्वम् । तथा च
 तन्मध्यगतितं पिबन्तावित्येतदपि लाक्षणिकमित्याह सा चोपक्रमोपसं-
 हारेति । उपांशुयाजाधिकरणं समन्वयसूत्रे‡ ऽनुक्रान्तम् । पिबदपिबतोऽयंत्स-
 मूहि तत्परं केवलं लक्षणीयमित्यर्थः । पिबच्छब्दो ऽपि पिबदपिबतोः समूहं
 लक्षयति तद्द्वारा च समूहनिविति । त्रिष्वपीति । मुण्डककठबल्लीश्वेता-
 श्वतरेषु॥

६४२ । १०

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके पञ्चमे ऽध्याये अथ हेनं याज्ञवल्क्यमुषस्तश्चाक्रायणः
 पप्रच्छ यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति उपक्र-
 ममेकं ब्राह्मणम् । अथ हेनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ यदेव साक्षादित्याद्य-
 परम् । उषस्त इति नामतः । चक्रस्यापत्यं चाक्रः । चाक्रस्यापत्यं चक्रस्य युवा
 चाक्रायणः । कहोल इत्यपि नामतः । कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकः । तस्यापत्यं
 कुषीतकस्य युवा कौषीतकेयः । घटादीनां हि वृत्तिकर्मत्वेनापरोक्षत्वं ब्रह्म तु
 साक्षात्स्वत एवापरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । तदेव ब्रह्म प्रत्यगात्मेत्याह य आ-
 त्मेति । स च सर्वान्तरः ब्रह्मणि सिद्धस्य सर्वान्तरत्वस्यात्मनि निर्द्वैशादात्मनि

* सृष्ट्याधिकरणमिति २-३ पु. पा. ।

† व्या. सू. अ. १ पा. २ सू. ११ ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. ४ ।

§ अत्र एकविंशम् इष्टाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १- इयदात्मननात् ३४ ॥

स्थितस्य चापरोक्षत्वस्य ब्रह्मणि संकीर्तनादुभयोरेकत्वं सुदृढीकृतम् । अथा-
भ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह किमस्ति भेद इति । पूर्व ६४२ । १८
पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वमुपादाय मन्त्रद्वये ऽपि भोक्तृभोक्तृपरत्वेनार्थक्या-
द्विदौक्यमुक्तम् । इह त्वर्थक्ये ऽपि न विदौक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह
भेद एवेति । न चेह तथा ऽस्तीति । यदेव साक्षादित्येवकारो यत्साक्षादपरो-
क्षादेव न कदा चिदपि परोक्षमित्येवं योज्यत इति मन्यते सिद्धान्ते तु व्यवहिता-
न्वयप्रसङ्गान्नैवं साध्वी योजनेति प्रक्रान्तस्यैवानुवृत्त्यर्थं एवकार इत्युक्तं भाष्ये ।
नन्वपरोक्षत्वादिरूपविदौक्यप्रत्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह तेनेति ।
उपस्तिब्राह्मणे कार्यकारणविरहः प्रतिपाद्यः प्राणिनः प्राणिनीत्यादिनिर्द्वैशात्क-
होलब्राह्मणे ऽशनायादिविरहः । अयं चाभ्याससिद्धोपासनभेदनिर्वाहक
उपाधिः समिदादीनामिव देवतादिः । प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनेति ।
तन्मे व्याचक्ष्वेति हि प्रवृत्तिरूपलभ्यते । प्रतिवचनस्य च न दृष्टेर्दृष्टारं
ऽश्येरित्यविषयवस्तुप्रतिपादनपरत्वं दृश्यते न तूषस्तिपरत्वमिति । ननु
सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वे ऽप्यभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति परिचाद्यं
परिहरति किमत इत्यादिना । समिधो यजति इत्यादौ विधेः प्रवृत्त्युत्पाद-
कत्वाज्ज्ञाते च स्वत एव प्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यादज्ञातं वस्तु ज्ञाप्यं सिद्धवस्तुज्ञापनं
तु प्राप्तेर्यथैवातुरादराद्यै पुनः पुनः कृतमपि प्रमित्यतिशयफलत्वाददुष्ट-
मित्यर्थः । पितृभ्यां मातापितृभ्याम् । ननु यदास्मिन्नधिकरणे ऽभ्यासा-
द्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः तर्ह्यन्तराम्नानाविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न
वक्तव्यः । अर्थैक्यस्याभ्याससाधकत्वेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उभा-
भ्यामपीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षैकदेशिमतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तो
तूनीतो भाष्यटीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः । तथा च पूर्वपक्षभाष्यमभ्या-
ससामर्थ्यादित्यादि वस्तुस्वरूपं त्वित्यादिका च सिद्धान्तटीका । तत्र वस्तु-
स्वरूपं त्वित्यादिना ऽभ्यासहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता । न च सर्वथा पौनरु-
क्त्यमित्यादिना ऽभ्यास एवासिद्धो ऽर्थभेदादित्युक्तम् । नन्वेकविधे ऽपि तत्त्व-
मसीतिवत्पुनः श्रुत्युपपत्तेः द्वितीयसूत्रगतशङ्काभागस्योत्थानमित्याशङ्क्याह
अस्य त्विति । भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति वाक्यात् । तत्र विदौक्यं ६४३ १८ ।
नाच तदिति पूर्वपक्षमभिप्राये दर्शित इत्यर्थः । यदेव साक्षादित्येवकाराद-

चापि विद्यैक्यमिति भगवता भाष्यकारेण प्रतिपादितं तत् स्फुटमिति न व्याख्यायतइत्याह सुगममन्यदिति ॥

६४३ । २०

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

पूर्वत्र विद्यैक्ये ऽप्यभ्यास आदरार्थं इत्युक्ते अयमपि तथेत्यभिसंधाय पूर्वपक्षमाह उत्कृष्टस्येति । ननु घचनवशादुभयबोभयचिन्तनाश्रयणे एकत्वदृष्टीकारः पूर्वपक्षाभिमतस्त्वया ऽपीष्टः स्यादत आह अन्वाचयशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः । जीवतादात्म्यस्यानेन प्रकरणेनानुचिन्त्यमानत्वादिति भाष्यम् । तस्यार्थः । जीवतादात्म्यस्येश्वरे शास्त्रादारोप्योपास्यत्वान्नेश्वरस्योत्कर्षेणिवृत्तिरिति । ॥

६४४ । १४

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

पूर्वत्र जीवब्रह्मणोरितरेतरात्मत्वनिर्द्देशभेदाद् द्विरूपा मतिः कर्तव्येत्युक्तम् एवमिहापि जयतीमान् लोकान् हन्ति पाप्मानमिति च फलनिर्द्देशभेदाद्विद्याभेद इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । सत्यविद्यानामक्षरोपासनां विधायेत्याद्यर्थतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं श्रुत्युदाहरणेन व्याचष्टे तद्वैतदिस्त्यादिना । पूर्वोक्तस्येति । वाजसनेयकगवेष प्रजापतिर्यदुदयमेतद् ब्रह्मेत्यादिना पूर्वत्राक्येनाक्तस्येत्यर्थः । हृदयाख्यं ब्रह्मेकेन तदा तच्छब्देन परामृशति । वैकारस्योपरितनेन च द्वितीयेन तच्छब्देन यतस्य ब्रह्मणस्तदेतदक्षरं हृदयमित्यादिना हृदयनामक्षरोपासनादिः प्रकार उक्तस्तमपि परामृशतीति द्रष्टव्यम् । तदेतद्व्याचष्टे अग्रइति । प्रथमजं भौतिकानां मध्ये प्रथमजातम् । यथा प्रजापतिर्लोकानजयद् एवमुपासको ऽपीति इत्थंशब्दार्थः । तद्वत्पदाभ्यामिति । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह सङ्गतिरुक्ता द्वितीयस्तच्छब्दस्तत्रशब्दसमानार्थः । तथैवं हृदयात्मत्वे ब्रह्मणः सिद्धइत्यर्थः । अनुबन्धाभेदे ऽपि धात्वर्थभेदे ऽपि स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं यजेतेति शास्त्रयोर्नित्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदः एवमुपास्यैकत्वे ऽपि

* अत्र द्वाविंशत् अन्तरत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अन्तरा भूतशामवत्स्वात्मनः ३५ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ३६ ॥

† अत्र त्रयोविंश व्यतिहाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ३७ ॥

व्यतिहाराधिकरणम् । सत्याधिकरणम् । कामादाधिकरणम् । ४५१

सत्यविदायोः फलभेदेन भेद इत्यर्थः । उपास्येत्याद्विदोऽस्यमैत्सार्गिकं ताव-
दाह एकैवेति । फलभेदमपवादकमाशङ्क्याह न च फलभेद इति । किं ई४६ । ७
जयतीमान् लोकानित्यनेन प्रधानोपासनविध्युद्देशे फलवति सजाते हन्ति पा-
प्मानमिति गुणभूताहरहं नामोपनिबद्धस्य फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुच्यते
उत प्रधानतद्गङ्गानामर्थवादात् रात्रिसवन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्य । प्रथमं
प्रत्याह तस्येति । अङ्गानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसंबन्धसिद्धेरर्थवादगतानि
गुणफलानि प्रयाजादिफलवदुपेक्ष्यन्तइत्यर्थः । द्वितीये ऽपि फलभेदस्य न वि-
द्याभेदकत्वमित्याह यदि पुनरिति । एवंकामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्ये-
श्वर्यरूपाधिकाराश्रयणादित्यर्थः । अमुकं फलं प्रधानस्येत्यगृह्यमाणविशेष-
त्वाद्वाक्यशेषगतसर्वफलकामस्याधिकारकल्पनेत्यर्थः । संवलितो मिलितः ।
एतदुक्तं भवति । विहितानां फलाकाङ्क्षाविशेषादर्थवादात्फलकल्पनाविशेषाच्च
यत्किं चिदर्थवादगतं फलं सत्सर्वमेकीकृत्य गुणविशिष्टगुणिनः फलत्वेन कल्प-
नीयमिति । वैखानरं द्वादशरूपालं निर्वपेत्युच्यते जाते यदष्टरूपालो भवति
गायत्र्येवैतं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति जातेष्टे । पुत्रजन्मनिमित्तपुत्रपूतत्वादिसं-
वलितो ऽधिकारो दृष्टान्तितः । अधिकरणं त्वत्तत्त्वं द्वितीयसूत्रे ऽनुक्रान्तम् ।
उपास्याभेदादिति । अत्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः । अनुबन्धा-
भेदे ऽपीति । अत्यादित्यपुरुषविषयोपासनरूपं विध्यवच्छेदकानुबन्धाभेदे
ऽपीत्यर्थः । साध्यभेदादिति । कर्मसमृद्धिलोकजयादिफलभेदादित्यर्थः ।
अनेनैकदेशिमते पूर्वपक्ष एव दूषणत्वेन योजित इति^{*} ॥

११ । २०

कामादीतरत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥

पूर्वच तद्यत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणेन रूपभेदाद्गुणापसंहार उक्तः ।
इह तु क्व विदाकाशस्योपास्यत्वं क्व चित्ताश्रित्य चेत्यत्वमिति रूपभेदा-
द्गुणाऽनुपसंहारः । अधिकरणानारम्भमाशङ्कते छान्दोग्येति । आशङ्कां
विवृणोति तथा हीति । परिहरति तथापीति । स्तुतिर्हि दृष्टेन द्वारेण
कर्तुं शक्येति सगुणविद्यासु ध्येत्येवोक्तानामपि गुणानां निर्गुणविद्यायामु-
पपन्नः स्तुत्यर्थत्वेनान्वयश्चेन्नर्हि निर्गुणविद्यागतवशित्वादीनां सगुणविद्यासु
कथमन्वयस्तं प्रकारमाह सगुणायां चेति । ध्येत्यत्वं त्वपूर्वविध्यैकगम्यं यच्च

च वशित्वादयः श्रूयन्ते न तेषां ध्येयत्वेन विधानमित्यस्य च गतानामपि न ध्येयत्वं स्तुत्यर्थत्वं तु स्यात्तदपि न शब्दत एव तत्र नयनमपेक्षते सत्य-
कामत्वादिसामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धेः । अतो ऽन्तर्भावमात्रमुपसंहार-
इत्यर्थः । यस्तु सर्वापि विद्या सगुणेति मन्यमान इह साक्षाद् गुणोपसंहा-
रमाह तस्य न स्थानतो ऽपीत्यधिकरणं व्याचक्षीत । एकत्रेति । य एषो
ऽन्तर्हृदयआशोकस्तस्मिञ्छेने इत्यत्राकाशाधारत्वस्य श्रवणादित्यर्थः । आ-
काश आधारे यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । अपरत्रेति । दहरो ऽस्मिन्नन्त-
राकाश इत्यत्र गुणवत् आकाशात्मत्वगुणश्रवणादित्यर्थः । छान्दोग्ये आत्मे-
षाकाशात्मत्वेनोक्तः बृहदाण्यके तु हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिभौतिकदहाराका-
शाश्रित आत्मा वशित्वादिगुणक उक्त इति न रूपभेद इत्याह आ-
काशशब्देनेति । नन्यात्मेच्यतां सगुणनिर्गुणत्वेन तु भेदात्कथं गुणोपसं-
हार इति तत्राधिकरणारम्भमर्थनाशरोक्तं परिहारं स्मारयति सगुणेति ।

६४७ । १०

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

उपास्तिलोपे ऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणलोपवत् पूर्वा ऽतिथिभ्य इत्या-
दिस्तुत्युपपत्त्यर्थं भोजनलोपे ऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यत्रान्तरसङ्गतिः ।
षादसङ्गतिमाह अस्तीति । पूर्वभोजनमिति तद्यद्भूतं प्रथममिति वाक्यवि-
हितं प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः ।

पदकर्मणि । एकहायन्या क्रीणातीति प्रकृत्य श्रूयते । षट् पदान्यनुनि-
ष्कामति सप्रमं पदमञ्जलिना गृह्णाति यर्हि हविर्दाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमुपाज्ज्यादिति । सोमक्रयार्थं नीयमानाया एकहायन्याः षट्पदान्यनुग-
च्छेदध्वर्युः सप्रमपदबिम्बगतपांसूनञ्जलिना गृहीयाद् गृहीत्वा स्थापयेत्पुन-
र्यस्मिन् दिवसे हविर्दाने शकटे द्वे प्राङ्मुखे प्रवर्तयेयुस्तदा तेन पांसुना ऽक्षं
रथस्याञ्जयेत्क्षिप्पेदित्यर्थः । तत्र संशयः । यदेतदज्ञाभ्यञ्जनं सप्रमपदसाध्यं
तदर्थमप्येकहायनीनयनम् । अतश्च तेनापि प्रयुज्यते उत क्रयार्थमेव ततश्च
तेनैव प्रयुज्यते इति तत्र द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वात्कस्य चिदपि वा-
क्यतो विशेषसंबन्धाऽनवगमात् संनिध्यविशेषाच्चेभ्यार्थत्वं प्राप्य चतुर्थे
विद्वान्तितम् । यद्यपि क्रयनयनयोर्न साक्षादस्ति वाक्यकृतः संबन्धः तथा-

योकहायनीद्वारा विद्यते सा हि तृतीयया क्रयार्था ऽवसीयते यदर्थो च सा तदर्थमेव तत्संस्कारार्थं नयनमित्यस्ति क्रयनयनयोर्विशेषसंबन्धः नैवमस्ति पदकर्मणा नयनस्य विशेषसंबन्धः । तस्मात्क्रयार्थमेष नयनमिति ।

तदिदमाह यथेत्यादिना । सोमक्रयार्था सा नीयमाना चासावे- ६४८ । १
कहायनी च तस्याः सप्रमपदपांसुपहणमित्यर्थः । तावच्छब्देनास्थिरत्वं पूर्व-
पक्षस्य नोच्यते इत्याह तावच्छब्दइति । स्वामिभोजनस्य ह्यतिथिभोज-
नादुत्तरः कालः तं कालमतीत्य प्राङ्गाले प्राणाग्निहोत्रस्य श्रवणाद् भोजन-
लोपे प्राणाग्निहोत्रकर्तव्यता श्रवणम्यतइत्याह जायाला हीति । नन्वावा-
शनमात्रस्य भोजनकालादपकर्षः प्रतीयते न प्राणाग्निहोत्रस्येत्यत आह
अरनीयादिति चेति । अग्निहोत्रमुपासतइति वचनादतिथिद्वारानि
प्रत्युपजीव्यमग्निहोत्रं श्रुतम् । एवं सति अतिथिभोजनरूपमग्निहोत्रात्प्राप्त-
मानमशनमप्यग्निहोत्रमेवाग्निहोत्रेण समभिव्याहारादेकवाक्यत्वप्रतीतिरित्य-
र्थः । एवं विधिवलात् प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदर्श्यादरा-
दिति सूत्रसूचितं वाक्यशेषमेतस्यार्थस्य स्थावरकं दर्शयति तदेवं सतीति ।

ननु भाष्ये भोजनशब्दात् प्राणाग्निहोत्रादरो न प्रतीयते ऽत आह
स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रमिति । अतिथिप्राणाग्निहोत्रात्पूर्वं स्वीयप्राणाग्नि-
होत्रं कुर्यादितरथा पूर्वमतिथिभ्यो भोजनदाने स्वाग्निहोत्रहोत्रेण पराग्निहोत्र-
करणमिवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा भुङ्क्ते तदैव । तथा च कथं
भोजनलोपे प्राणाहुत्यापत्तिरिति शङ्कते नन्वाद्विषयतामिति । कर्तर्यं
प्रयोगः । अतिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितं स्वामिभोजनमित्यध्याहारः । दूष-
णपरभाष्यस्याभिप्रायमाह यथा हीति । कैण्ड्यायने ऽप्युपसदादिधर्मो
ऽस्तीति द्रव्यदेवतारूपेत्युक्तम् । यागस्य रूपं द्रव्यदेवते ते येष धर्मान्तरं
रूपधर्मान्तरं प्रकरणान्तराधिकरणं धर्मातिदेशाधिकरणं च प्रथमसूत्रे ऽनुक्रा-
न्तम् । ननु विधीयतां भक्तद्रव्यकृता तथापि भक्ताभावे ऽग्निहोत्रं लुप्येतेति
नेत्याह न चैतावतेति । अत्र हेतुमाह उक्तमिति । मा भूद्भोजन-
श्रित्य त्रिधाजान्भोजनप्रयुक्तत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनार्थभक्तेरुद्देशद्रव्याश्रित-
त्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वं किं न स्यादत आह न चैकदेशेति ।

मध्यात्पूर्वाहुताच्च द्विहविषो ऽवद्यति उत्तराहुतात्स्विष्टकृते समवद्य-
तीति श्रूयते । स्विष्टकृन्नाम देवताविशेषः तन्नाम्ना यागो ऽपि प्रतीयते* ।
तच्च स्विष्टकृत् किमुत्तराहुतपुरोडाशयोः प्रयोजकः किं वा ऽग्न्यादिप्रयुक्तपुरो-
डाशोपजीवीति संदेहे अग्न्याद्यर्थस्य हविषो देवतान्तरावबुद्धत्वात् स्विष्ट-
कृदर्थमन्यद्दुविः कृत्वा ऽवद्येनेति प्राप्ते राद्धान्तः । कस्योत्तराहुतादिति सापे-
क्षत्वात्स्ववाक्ये च संबन्धनिर्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्य च हविषः प्रकृतत्वात्-
स्योत्तराहुतादित्यगमादप्रयोजकः स्विष्टकृदन्यार्थस्यापि हविषो वचनादन्या-
र्थत्वमविरुद्धमिति । तद्वदप्रयोजकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य ततश्च भोजनप्रयुक्त-
६९४ । १४ त्वमित्येतन्नास्तात्यत्र हेतुमाह एकदेशद्रव्यसाधनस्यापीति । एकदेशो
द्रव्यं साधनं यस्य यागस्य तस्यापि द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः ।
तत्रोदाहरणमाह यथेति । दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति इति । पत्न्यो नाम देवताविशेषाः । जघनप्रदेशादवतो
मांसखण्डो जाघनी । तच्चैकदेशद्रव्यत्वात्परप्रयुक्तकृतप्रयोजनानीषोमीयपशु-
जाघनीप्रतिपत्तिकर्मत्वात्पत्नीसंयाजानां प्रकरणोत्कर्षमाशङ्क्य सिद्धान्तितं शेष-
लक्षणे । तं प्रकारमाह स हि नामेति ।

उक्तमग्निहोत्रसाधनं भक्तं भोजनाङ्गभक्तज्ञानं विना ऽपि जाघनी-
षज् ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति तस्मादिति । जाघन्येत्येता-
घन्मात्रं श्रूयते न तु पशोरिति तस्मात्प्राणिमात्रस्य जाघनी पशुज्ञानं विना
ऽपि ज्ञातुं शक्येत्यर्थः । अग्नीषोमीययागप्रयुक्तत्वात् परप्रयुक्तः पशुरग्नीषो-
मीयः तदुपजीवनं चान्तरेण जाघनीज्ञानात् तत्साध्यदार्शपूर्णमासिकप-
त्नीसंयाजेष्वाज्येन सह जाघनी विकल्प्यते न तूत्कृष्यते इत्यर्थः । हिंसा
ऽपि न कार्येत्याह खण्डश इति । मन्यते पूर्वपक्षीति । तदुोमीयमिति
तच्छब्दार्थानभिज्ञत्वाद् मन्यतेर्ग्रहणम् । नन्वेवं भक्तस्यैव भोजनबहिर्भूतस्य
६५० । १ संभवे कथमद्विरिति प्रतिनिधिर्भाष्ये उक्तो ऽत आह अद्विरिति । अग्निहोत्रा-
दिनित्यकर्मसु श्रुतग्रीह्यादलाभे कर्मोत्सर्गे प्राप्ते नित्यानामनित्यानां च प्रार-
ब्धानामवश्यकर्तव्यत्वावगमात् श्रुतद्रव्यैः प्रतिनिहितैश्च क्रियमाणस्य प्रयोग-
स्याविशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् प्रतिनिधयापि कर्तव्यमिति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।

भाष्योदाहृतमप्यधिकरणं लिख्यते । सन्त्यग्न्याधाने पवमानेष्टयः
 आनये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्याद्याः । तासु प्रकृतेर्दृश-
 पूर्णमासादग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति विहितो हविर्निर्वापोतिदे-
 शेन प्राप्नोति । आधानकाले आग्निहोत्राभावाद्वाग्निहोत्रहवणी ततस्तद्विशि-
 ष्टत्वेन श्रुतस्य निर्वापस्य तल्लोपाल्लोपप्राप्नो दशमे सिद्धान्तितम् । गुणलोपे
 च मुख्यस्य* । विकृतौ हि कार्यद्वारा पदार्थाः प्राप्नुवन्ति तेन हविःसंस्का-
 रार्थं निर्वापः प्रथमं प्रापः तद्द्वारेण च तदङ्गमग्निहोत्रहवणी पश्चात्प्राप्नोति
 ततो निर्वपेत्ता प्राप्तिः । प्रधानभूतश्च निर्वापो ऽङ्गलोपे ऽपि कर्तव्य इति
 गुणलोपे ऽपि मुख्यस्य प्रयोग इति ।

भक्तं वेति । भोजनाऽनङ्गमित्यर्थः । ननु तद्यद्वत्तमिति वाक्यो-
 क्तस्य तद्वोमीयमित्यत्रत्यसच्छब्देन परामर्शे ऽपि न भोजनाङ्गभक्तपरामर्श-
 सिद्धिः तद्वत्तमिति वाक्यस्याऽन्यार्थत्वादित्युक्तमनूद्य निरस्यति यद्येवमित्य-
 त्यादिना । विध्युद्देशगतस्येति । विध्येकवाक्यतापन्ना ह्यग्निहोत्रशब्दे।
 गौणः सन् कर्तव्यसादृश्यं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषणपरत्वादर्थवादगतस्तु
 सिद्धमर्थं विशिषन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तव्यार्थः ।

कृष्णलचराविति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति ६५० । १७
 श्रूयते । कृष्णलो नाम परिमाणविशेषवान् सुवर्णमणिः । तत्रातिदेशप्राप्ता अव-
 घातादयो द्वाराभावे ऽपि पाकवत्कर्तव्याः । अक्षरौ चरुशब्दस्याग्निहोत्र-
 शब्दवदुर्मातिदेशकत्वादिति प्राप्य दशमे सिद्धान्तितम् । कृष्णनाऽङ्गपये-
 दिति श्रौतः पाको द्वाराभावे ऽपि कर्तव्यः । अत एव चरुशब्दे ऽपि पाक-
 योगाद्विभक्तत्वाच्चा सिद्धसादृश्यपरः । सत्यां गतौ विधौ गौणत्वाऽयोगात् ।
 तस्मान्नावघातादिप्राप्तिरिति । सो ऽयमितिदेशप्राप्तावघातादिविधा गत्यभा-
 वात् स्वीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थभक्तानुवादादस्ति गतिरित्यर्थः ।

कामिन्यां सिद्धं यत्कुचवदनादि तदसता चक्रवाकादिरूपेण संपाद्यते
 रूप्यतइत्यर्थः । यदा चेवं भोजनार्थभक्तान्नित्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छब्दा-
 त्सिद्धं तदा पूर्वा ऽतिथिभ्यो ऽग्नीयादित्याद्यादरदर्शनं न भोजनकाला-
 दपकृष्य कालान्तरे ऽग्निहोत्रविधिपरं किं तु यदा स्वामी भुङ्क्ते तदा भोज-

नस्य स्वकालादपकर्षेण तदाश्रितप्राणाऽग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षइति । यदा च प्राथम्यात्मको धर्मः सत्येव भोजने विहितस्तदा धर्म्यपि प्राणाग्निहोत्रं सत्येव भोजने स्यात्तथा च या श्रुतिर्दुर्मलोपं न सहते सा नतरां धर्मलोपं सहेतेति तन्निरस्तम् अनित्यत्वे ऽपि तदुपपत्तेरित्याह यस्मिन्पक्षइति । ननु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शास्त्रान्तरविरोधादतः प्राणाग्निहोत्रस्येव भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्क्य परिहरति नन्वित्यादिना* ॥

६५१ । ८ तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

अनित्यभोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रवद् नित्यक्रमाङ्गाश्रितोपास्तीनां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षमाह यथेत्यादिना । कर्माङ्गाश्रितस्यापि गेदोहनवदनित्यत्वमाशङ्क्यानारभ्याधीतत्वादुपास्तीनां वाक्यात् क्रतुसंबन्ध एव सिध्यति न फलसंबन्ध इति घक्तुं पर्णमयीतामुदाहरति यस्येति । ननु साक्षात्फलवत्त्वसंभवे किमिति क्रतुप्रवेशात्फलकल्पना अत आह सिद्धवर्त्तमानेति । रात्रिषु ह्यगत्या विपरिणाम इह त्वस्ति कर्माङ्गत्वं गतिरित्यर्थः । समस्तकामावापकत्वलक्षणेति । आपयिता ह वे कामानां भवतीत्येतदित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्रयोजनमुपासनानां (कर्माङ्गाश्रितोपास्तीनां)† नित्यत्वमित्याह एवं चेति ।

चतुर्थे स्थितम् । द्रव्यसंस्कारेति । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लेष्कं शृणोति इत्यनारभ्य किं चिद्रव्ये फलमधीयते । ज्योतिष्टोमप्रकरणे ऽस्ति संस्कारे फलश्रुतिः । यदङ्गे अञ्जनं करोति इक्षुरेव भ्रातृव्यस्य षुक्ले इति कर्मणि च फले श्रूयते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्वज्रस्य क्रियते‡ वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्ये इति । तत्र संशयः । किमिमे फलविधय उत क्रत्वर्थेषु पर्णतादिषु फलार्थवादा इति । तत्र खादिरं वीर्य-

* अत्र पक्षिंशम् आठराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-आठरादलोपः ४० उपस्थिते-
तस्तद्वचनात् ४१ ॥ † ( ) एतन्मध्यगो यन्त्रो नास्ति २-३ पु. ।

‡ वर्म वा एतद्वज्रस्य क्रियते इति नास्ति २-३ पु. ।

कामस्य यूपं कुर्यादित्यादिषत्फलविधयः क्रतूपकारद्वारेण व्यवहितफलोपादानाद्वरमव्यवहितश्रुतफलस्य साध्यत्वविपरिणाम इति फलविधित्वे प्राप्ते राट्टान्तः पर्णतोदाहरणमाश्रित्याचार्येण प्रदर्श्यते युक्तं पर्णतायामित्यादिना । ६५१ । २०

तच्चेतावत्सर्वोदाहरणशेषत्वेन वक्तव्यम् । रात्रिसंचारणमगत्या विपरिणाम आश्रितः इह तु क्रतूपकारस्य सिद्धत्वाच्च विपरिणाम इति पर्णता किं साक्षात्फलसाधनमुत क्रियाद्रव्यमाश्रित्य । नाद्य इत्याह न हीति । उत्पत्तिमत इति । साक्षादुत्पत्तिमत इति साक्षादुत्पत्तिः क्रियाया इति क्रियात इत्यर्थः । यत् पूर्वपक्षे उक्तं खादिरतावत् पर्णतायाः फले विधिरिति तन्निरस्यन् द्वितीयं प्रत्याह नापीति । खादिरतायां यथा प्रकृतक्रतुसंबन्धवान् यूप आश्रय एवं तदाश्रयस्तस्याः पर्णतायाः प्रकृते नास्ति तस्या अनारभ्याधीतत्वादित्यर्थः । खादिरतायाः प्रत्यक्षविधिप्रवणत्वात् साक्षात्कर्मपदयुक्तफलप्रवणत्वाच्च युक्तः फले विधिरित्यापि दृष्टव्यम् । क्रत्वङ्गविशिष्टोपास्तिक्रियाणां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्विति । औंकारस्येत्युक्तमिति । व्याघ्रेश्वासमञ्जसमित्येवेत्यर्थः । न चानुपयोगमीप्सितमिति । अन्यार्थे विनियुक्तं द्रव्यं फलवत्त्वादीप्सितम् ईप्सितं च संस्कार्ये न त्वोङ्कारोऽनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । या तु कर्माङ्गेष्वपि द्वितीया लोकेषु पञ्चविधं सामोपाधीतेत्याद्या सा सप्रम्यर्थेत्यादित्यादिमतयः इत्येव वक्ष्यते । अयं भाष्यं न चेदं फलप्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा हि गुणघाद आपद्येत । फलोपदेशे तु नुत्यघादोपपन्निरिति । तदनुपपन्नमिष घर्तमानापदेशत्वेनोपासनफलेषु साध्यत्वविपरिणामात्मफलप्रवणप्रवणदत्त आह अर्थवादत्वमाश्रित्वइति । घर्तमानाऽपदेशाद्विपरिणाममन्तरेण फलसिद्धौ विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलत्वं यत्प्रथमे काण्डे पाराध्यनेनाक्तं तदिहापि स्वीकृतं तद्वर्तमानापदेशस्य फलपरत्वे सति न शक्यं निर्वाहुमित्यर्थः । तेनोङ्कारेणोभावपि कर्म कुरुतः यश्चेतदक्षरमेवमाप्यादिगुणकं वेद यश्च न वेद । दृष्टं हि हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसक्षेत्रयोर्विरेचकं फलमिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह नाना त्विति । कर्माङ्गीकारमात्राच्चा-

नादाद्यादिमदोङ्कारविज्ञानं नानेव भिन्नं ततो ऽङ्गाधिक्यात् फलाधिक्यं युक्तम् ।
दृष्टो हि मणिविक्रये षण्णिकृत्तरयोर्ज्ञानाऽज्ञानकृतः फलभेदः । तस्माद्यदेव
कर्म विद्ययोर्द्वीयादिविषयया अद्वयास्तिक्यबुद्ध्या उपनिषदा तत्तद्वैवताध्यानेन
करोति तदेव कर्म वीर्यवन्तरं भवति* ॥

६५३ । १

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

पूर्वच फलभेदात् कर्माङ्गानां तद्वद्दोषासनानां च नित्याऽनित्यत्व-
रूपः प्रयोगभेद उक्तः इह तु वायुप्राणयोस्तत्त्वाऽभेदात्प्राग्लक्षणफलेक्या-
च्चोपासनप्रयोगैक्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह तदिति । उत्पन्नेति । उत्पन्नया
उपासनया गुणानां संयोग इत्यर्थः । संवर्गविद्यायां ह्यन्नधानन्नादो भवति य
एवं वेदेति विधेः पृथगुत्पत्तिरस्ति । वाजसनेयके ऽप्यस्ति एकमेव
व्रतं चरेदिति । तथोपक्रमोपसंहारेति । अथैवमेव नाप्नोद् मृत्युर्यो ऽयं मध्य-
मः प्राण इत्युपक्रम्य प्राणद्वारा एष सूर्य उदेतीत्युपसंहार इति । यदुक्तमध्या-
त्मादिविभागस्योत्पन्नशिष्टत्वाच्च विद्याभेदकत्वमिति । सत्यं न विद्याभेदं
ब्रूमः किं त्वेकस्यामेव विद्यायां ध्येयभेदात् प्रयोगभेदं यथा ऽग्निहोत्राभेदे
उत्पन्नशिष्टैर्दध्यादिभिः क्रियमाणाः प्रयोगाः भिद्यन्तएवमिहेत्याह अग्निहो-
त्रस्येवेति । अग्निहोत्रस्य दधितन्दुलादिषदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं
पृथगुपदेश इति योजना । इवकारो धर्मिण उपमायौ† षत्कारो धर्मस्य ।
वायोर्यदापि परिच्छिन्नत्वं तथाप्यन्यादीनपेक्ष्यापरिच्छिन्नत्वमस्ति कारण-
त्वेन ततो ऽपि बहुकालव्यापित्वात् । अतो भाष्योक्तं वाख्यानन्त्यमुपपन्न-
मित्याह वायुः खल्विति । संवृणुते सहरति । देवताकाण्डाधिकर-
णस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामित्यादिना ।
चिपुरोडाशेष्टौ हि प्रथमपुरोडाशप्रदाने या याज्या सा पुनःप्रयोगे ऽनुवाक्या
या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्या भवति । व्यत्यासमन्वाहेत्यनेनाभिहितं
तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधा-
दित्याह याज्यानुवाक्याव्यत्यासेति । अध्वर्युणा यजेति प्रेषे कृते प्रयु-

६५४ । २

* अत्र सप्तविंशं तन्निर्धारणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तन्निर्धारणानियमस्त-

दृष्टुष्टेः पृथग्व्यतिवन्धः फलम् ४२ ॥

† उपमानार्थम् इति २ पु. पा. ।

ल्यमाना ऋथाज्या ऽनुब्रूहीति प्रेषानन्तरं प्रयुज्यमाना ऽनुवाक्या याज्ञिका हि
अस्यामिष्टे युगपदवदानं कुर्वन्ति तद्विधीयते सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति । तच्च
हेतुः अङ्गम्वट्कारम् इति । अव्यर्थत्वायेत्यर्थः । एकार्थे ह्यवते शेषे
यागानर्हः स्याद्युगपत् सर्वार्थमवदाने त्वव्यर्थत्वं स्यादिति । तथाविध-
स्यैवेति । व्यत्यस्तयाज्यानुवाक्याकस्य प्रयोगभेदमन्तरेणानुपपद्यमानस्य
विषद्वितत्वादित्यर्थः । प्राण्यादिति । प्राणने प्राप्ते ऽपान्यादपानने प्राप्ते
प्राण्यात्प्राणाणानुदिनिरोधनं न कुर्यादित्यर्थः । महात्मनो ऽग्न्यादीन्महा-
त्मन इति द्वितीयाबहुवचनम् । चतुरः चतुःसंख्यानगिनसूर्येन्द्रिक्चन्द्रान् अ-
न्याश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनेलक्ष्णार्थान् कः प्रजापतिः प्राणात्मकः । स जगार
जीर्णवान् । तेन व्रतेन इत्ययं निपातो ऽप्यर्थः । स च सायुज्यं सलोकतामपीत्यु-
परि संबद्धते । एतस्यै एतस्या देवतायाः सायुज्यं समानदेहतां सलोक्यं
समानलोकतां च जयति प्राप्नोतीत्यर्थः । सायुज्यमुत्कृष्टोपास्तेः फलं
सालोक्यं मन्त्रोपासनायाः* ॥

लिङ्गभूयस्त्वान्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

६५४ । ६

पूर्वैकप्रयोगासंभवाद्वायुप्राणौ प्रयोगभेदेन ध्येयावित्युक्तम् बह तु
मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमाशङ्कते । लिङ्गविरोधे दुर्बलेन प्रक-
रणेन पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्क्याह तत्र यद्यपीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण प्रमा-
णान्तरानपेक्षया मनश्चिदादीनां न स्वातन्त्र्यप्रापकार्णात्यर्थः । ननु स्वात-
न्त्र्येणाप्यर्थस्य त्रिनियोजकं लिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यमित्याशङ्क्य
प्रकृतिलिङ्गस्य ततो वैषम्यमित्याह न चेत्यादिना । लिङ्गं हि द्विविधं
सामर्थ्यरूपमन्यार्थदर्शनं चेति । सामर्थ्यं च द्विविधं शब्दगतमर्थगतं च ।
शब्दगतमुदाहरति यथा पूषेति । पूषो ऽहं देवयज्येत्यादिमन्तः । अर्थ-
गतमुदाहरति यथा चेति । तथेत्यत्र अन्यच्छेदः । अवराद्धरि विरोध-
कर्त्तरि । श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधमाशङ्क्याह न च तं हैत-
इत्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमानसग्रहाधिकरणमुदाहरति द्वादशाहे
इत्यादिना । त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पावेण प्रजापतिदेवताकं

* अत्राष्टाविंशं प्रदानाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् ९-प्रदानवद्वेष्ट तदुक्तम् ३ ॥

† आशङ्कते इति २-३ पु पा ।

‡ प्रकरणविरोधमिति २-३ पु पा ।

मनोयहं ध्यानमयमहमापाद्य गृह्णामीत्यर्थः । निर्वृतानि नितरां प्रक्षालिताणि
 अत एव गतरसानि रसवतापादकसहकारिमत्त्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाण-
 त्वादित्यर्थः । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्तइति वचनाद् द्वादशाहान्तर्ग-
 १५६ । १६ ताना*महान् पत्नीसंयाजत्वम्† । अथयुज्य एकदेशं विभज्य । देवदत्तस्याङ्गिनो
 दीर्घैः केशैः स्तुतिः । ननु विसर्गशब्दस्य समाप्रिवचनत्वात्कथम् अङ्गत्वबोधक-
 त्वमत आह अन्तइति । श्रुत्यन्तरबलेनेति । प्रदर्शनार्थमेतत् । एतच्छ्रु-
 तिवलेनापि भाष्यमुपपन्नं दशरात्रस्य द्वादशाहविकृतित्वम् । तत्कमेणाहर्धमेष्व-
 त्तिदेशप्रापेषु दशरात्रगतदशमाह-यपि द्वादशाहान्तर्वर्तिदशमाहरङ्गस्य मान-
 सस्य प्राप्तेरिति विविधानि घाक्यानि यत्र न सन्ति मानसत्वात्तदविवाक्य-
 मिति नामार्थः । वचनानि त्विति । एतज्ज्योतिश्चरणाभिधानादि-
 त्यचानुक्रान्तम् । ननु फलार्थस्यापि कृत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टमित्या-
 शङ्क्याह न चास्येति । मनोवृत्तिष्वग्निवत्त्वदृष्टिविधेरित्यर्थः । षट्त्रिंशत्
 सहस्राण्यात्मनो वृत्तीरग्नीनपराद् मन इति श्रुतिरिति । ननु निपा-
 तानां चादीनामन्यतः प्राप्रार्थ्योक्तकत्वं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याश-
 ङ्क्याह न चैवमिति । क्रियानुप्रवेशमात्रं पूर्वपक्षिणोऽ विवक्षितं तच्च दूषितम्
 स यदि विकल्पं ब्रूयात् तर्हि स दूष्यतइत्याह तदतुल्यकार्यत्वेनेति ।
 दृष्टश्चेति सावधप्रसूचितं द्वितीयगतमवेष्ट्यधिकरणमनुक्रामति अस्ती-
 त्यादिना । बार्हस्पत्यं चरुमाग्नेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये निधायेत्यर्थः । यदि
 ब्राह्मणादयस्त्रयोऽप्यवेष्ट्यामन्यतः प्राप्रास्तर्हि यदि ब्राह्मण इत्यादिप्राप्रा-
 र्थत्वान्निमित्तार्था अप्राप्रौ तु तत्कर्तृकयागविधिरिति । तत्र प्राप्तिप्रकारमाह
 अत्र यदीत्यादिना । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तर्हि चयाणां वर्णानां
 राज्यकर्तृत्वाद्वाजसूये च प्राप्त्वेन तदङ्गावेष्टावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं यदि
 ५८ । ३ ब्राह्मण इत्यादेरित्यर्थः । अप्राप्तिप्रकारमाह अथ त्विति । पिकनेमेति ।
 येषां शब्दानाम् आर्येषु न प्रसिोर्थः पिकनेमादीनां तेषां किं निगमा-
 दिभ्यो ऽर्थः कल्पनीय उत स्नेच्छप्रसिद्ध एव ग्राह्य इति संदेहे शास्त्रस्य-

* द्वादशाहान्तरं गतानामिति २-३ पु. पा. । † संयाजान्तत्वमिति २-३ पु. पा. ।

‡ व्या. सू. अ. १ पा. १ सू. २४ ।

§ पूर्वपक्षिणेति २-३ पु. पा. ।

॥ जे. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ३ ।

त्वान्निगमादिप्रसिद्ध एव याह्यो स्नेच्छप्रसिद्धेरायणामर्थप्रतिपत्तौ विप्रवप्रस-
ङ्गादिति प्राप्ते समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलवत्त्वात् पिकादीनि पदानि
यदूपाणि वेदे दृश्यन्ते तदूपाणामेव तेषां स्नेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात्
तदर्थं संसन्धे च पदानां बाधाभावाद् विप्रतिशङ्काऽनुत्थानाद् स्नेच्छप्रसिद्ध
एवार्थो याह्यः । पिकः कोकिलः । नेमोर्दुतामरसं पट्टमिः प्रमाणलक्षणे
स्थितम् । एवं यथा स्नेच्छप्रसिद्धिः पिकादिशब्दार्थावधारणकारणम् एवमान-
धाणां स्नेच्छादीनाम् एव क्षयित्वजातो* राजशब्दप्रसिद्धिः राजशब्दार्थावधा-
रणकारणमित्यर्थः । एवं संदेहं प्रदर्श्य पूर्वपक्षमाह नैमित्तिकानीत्यादिना ।
राज्यकर्तृमात्रे राजशब्द आर्यैस्नेच्छैश्च प्रयुज्यते इत्यविवादम् । राज्यमकुर्वति
तु क्षयित्वजातिमात्रे आर्या राजशब्दं न प्रयुज्यते स्नेच्छास्तु प्रयुज्यते इति विप्र-
तिपत्तिः । तत्राविप्रतिपत्तिस्थले विरोधाभावाद् राज्यस्य कर्ता राजेति चैवार्थ-
कानां राजत्वादवेष्टौ प्राप्तिः । प्राप्ते च सत्यां निमित्तार्थत्वं यदि ब्राह्मण इत्यादे-
स्यादित्याह राज्यस्य कर्त्तृत्यारभ्य तेनाविप्रतिपत्तेरित्यन्तेन । या तु ६५८ । १३
क्षयित्वमात्रे राजशब्दप्रयोगे स्नेच्छानामार्यैः सह विप्रतिपत्तिः तत्र शास्त्राऽसं-
स्कृतार्थप्रसिद्ध्या तद्विहीनस्नेच्छप्रसिद्धिबाधान्न जातिमात्रं राजशब्दार्थः किं तु
राज्यकर्त्तृवातश्च निमित्तार्थत्वं सुस्थमित्याह विप्रतिपत्ताविति । यवव-
राहवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दयो-
स्नेच्छेः प्रियङ्गुवायसयोः प्रयोगादायैश्च दीर्घशूकमूकरयोः प्रयोगादुभयोश्च
प्रयोगयोरनादित्वेन तुल्यबलत्वाद् विकल्पेनाभिधानं प्राप्नोति । तदुक्तं प्रमाण-
लक्षणे । समा विप्रतिपत्तिः स्यात्† इति । अभिधानविप्रतिपत्तिस्तुल्येत्यर्थः ।
सिद्धान्तस्तु । शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्‡ । यवमय इत्यस्य हि वाक्यशेषे
यदा ऽन्या ओषधयो ह्नायन्त्यथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति श्रूयते ।

यथाश्चान्यौषधिम्लानो मोदन्ते न प्रियङ्गवः ।

उक्तं हि ।

फाल्गुने ह्यौषधीनां॥ हि जायते पञ्चशतनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कण्ठिशालिनः ॥

* क्षयित्वजाताविति २ पु० पा० ।

† संहितार्येति २-३ पु० पा० ।

‡ जे० सू० अ० १ पा० ३ सू० ८ ।

§ जे० सू० अ० १ पा० ३ सू० ८ ।

॥ फाल्गुने ऽन्यौषधीनामिति २-३ पु० पा० ।

प्रियङ्गवः शरत्पक्षास्ताशद्गच्छन्ति हि क्षयम् ।

यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग् जाताः प्रियङ्गवः ॥

तदा नान्यौषधिस्त्वानिः सर्वसामेव मोदनात् ॥ इति ।

वाराही उपानहौ इत्यस्य च वाक्यशेषे वराहं गावो ऽनुधावन्तीति श्रूयते सूकरं च गावो ऽनुधावन्ति न काकम् । तस्माद्यववराहशब्दयोर्द्वैध-
शूकसूकरावर्थविति । ननु स्नेच्छप्रसिद्धिमात्रेण क्षत्रियजाती राजशब्दार्थ-
इति न ब्रूमः किं तु गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति पाणिनिना गुण-
वचनेभ्यः शुक्रादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च व्यञ्जप्रत्ययस्मरणाद्राज्ञः
कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिर्ब्राह्मणादीनां राज-
सूयइति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह पूर्ववादी बलवदार्येति । प्रयोगमूला हि
पाणिनिस्मृतिरार्थप्रयोगविरोधे चातन्मूला स्नेच्छप्रयोगमूला स्यात् । अतो
६५८ । १० मूलबाधेन बाध्येत्यर्थः । नखनकुलादिवदिति । खं न भवति इति
नखं कुलं न भवतीति नकुलमित्यत्र रूढावेव शब्दौ यथा व्युत्पादोक्ते
यथं राजशब्द इत्यर्थः । पाणिनिर्हि नभ्राशनपान्नवेदानासत्यानमुविनकुल-
नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्येति नखादिशब्दानां नञ्समासमङ्गीकृत्य
मलोपाभावसिद्ध्यर्थं प्रकृतिभावं सस्मार । यदुक्तं यषवराहादिशब्देऽपि रा-
जशब्दे ऽपि क्षत्रियमात्रविषयत्वगोचरा स्नेच्छप्रसिद्धिरार्थप्रसिद्ध्या बाध्येति
तत्राह रूपत इति । अनादिवृद्धव्यवहाररूढत्वादार्थस्नेच्छप्रयोगयोः स्वरू-
पतत्तावन्न विशेषो ऽस्ति यवादिशब्देषु तु वैदिकवाक्यशेषानुगृहीतार्थप्रसिद्धे-
र्बलवत्त्वमुक्तं राजशब्दे त्वार्थप्रसिद्धेर्नास्ति वेदानुग्रह इति द्वयोः प्रसिद्ध्योराव-
शेष इत्यर्थः । एवमविशेषमुक्त्वा स्नेच्छप्रसिद्धे राजशब्दविषये विशेषमाह
वैदिकवाक्यशेषवदिति । प्रयोगो हि नानादेशेषु नानापुरुषैर्विचर्यते
इति संभवद्विप्रवः । स्मृतिस्तु शिष्टपरिगृहीता व्यवस्थिता ततश्च तदनुगृ-
हीत*स्नेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद् बलीयानित्यर्थः । उक्तं हि ।

आचारयोर्विरोधेन संदेहे सति निर्णयः ।

संनिबन्धनया स्मृत्या बलीयस्त्वादवाप्यते ॥ इति ।

अनादिरिति मुख्येत्यर्थः । गोगाव्यादीति । गावीशब्दो ह्यशक्त्य-
प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गौणत्वमापादयति एवमिदमपीत्यर्थः । तत्किं राज्य-
कर्त्तरि राजशब्दप्रयोगः सर्वथा त्याज्यः नेत्याह तस्मादिति । तदेवं
यथा क्षत्रियकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादेरनधिकारादवेष्टेः प्रकरणादुत्कर्ष एव
मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रकरणाल्लिङ्गादिभिस्तुत्कर्ष इत्याह क्षत्रियस्यैवा-
धिकारादिति ।

ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामप्राप्रब्राह्मणादिप्रापकत्वे यदिशब्दविरोध
उक्त इति तच्चाह अन्वयानुरोधीति । अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो हि ६५६ । १०
निपातः निपाताश्चोत्सर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते । अप्राप्ते चार्थे वाक्याद्गम्यमाने
यदिशब्दो भजनीय इत्यर्थः । तदाहुः भट्टाचार्याः ।

यदिशब्दपरित्यागो रुच्यध्याहारकल्पना ।

व्यवधानेन संबन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ् ॥

इति शेषः । यदि रोचयेत फलं मे स्यादिति तर्हि ब्राह्मणो यजे-
तेति रुच्यध्याहारकल्पनान्न विधित्वक्षतिरित्यर्थः । व्यवधानेन संबन्ध इति ।
यदि बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदभिघारयितुमिच्छे-
दिति कामप्रवेदने लिङ् । अर्थात् विधिरेकस्मिन् वाक्ये विधिद्वयायोगात्तर्हि
ब्राह्मणो यजेतेति विधिरेवेत्यर्थः । हेतुहेतुमतोरिति । यदि ब्राह्मणयजन-
माहुत्यभिघारणे हेतुस्तदा ऽऽहुत्यभिघारणमेवं कर्तव्यमित्यर्थः । अथैको
लिङ् हेतुमत्त्वे अपरो विधौ । तत्राप्येकस्य विधिरर्थादपरस्य श्रौत इति ।

नन्विदमधिकरणमनारम्भणीयं फलाभावात् । अवेष्टिं प्रकृत्येतया
ऽन्नाद्यकामं याजयेदिति पृथगधिकारश्रवणात् चयाणां घर्षणानामवेष्टाधिकार-
रसिद्धौ यदि ब्राह्मण इत्यादेर्निमित्तार्थताया दुर्वारत्वात् अत आह इयं
चेति । ननु राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्ये राजपद*
कर्तृसमर्पकं स्वाराज्यकामस्योद्देश्यत्वेन तद्भाषार्त्तकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तथा च प्रकृतयागमाचे राजविधेरन्नाद्यकामाधिकारे ऽपि राजपदानुवृत्तेर्ब्राह्म-
णादीनामप्राप्तत्वेन निमित्तार्थत्वासम्भवात्कथं कृत्वाचिन्ताश्रिता । न । तच्च
ह्यधिकारवाक्यान्तरगतं राजपदमधिकारवाक्यान्तरे राजानं विधातुं क्षमम् ।

यद्युच्येत राजसूयमध्यस्यायास्तावदवेष्टेः राजकर्तृकत्वं सिद्धम् । एवं सत्ये-
तयेति साङ्गेष्टेः परामर्शेन फले विधानादधिकारान्तरे ऽपि राजकर्तृकेष्टि-
लाभ इति । तदपि न । उत्पन्नमात्रं हि कर्म फले विधेयं नाङ्गविशिष्टम् ।
अङ्गविशिष्टस्य फलसंबन्धे ऽङ्गानां फलवदङ्गभाषाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सूक्तं
कृत्वाचिन्तेति ।

ननु भाष्यकारैरेकादशगतमधिकरणमुदाहृतं टीकाकृता द्वितीयगतं
तत्र को ऽभिप्रायस्तं वक्त्यामस्तदर्थमेकादशाधिकरणमनुक्रम्यते ।

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात्* । राजसूये ऽवेष्टिरान्नायते
आग्नेयो ऽष्टाक्रपाले हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठे दक्षि-
णेति । तत्राग्नेय्यादिहविःष्वङ्गानां तन्त्रेण प्रयोग उतावृत्त्येति संशयः । तत्र
बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति लिङ्गदर्शनात् प्रयोगभेदे च मध्ये निधानासंभ-
वादेतया ऽन्नाद्यकाममित्येकवचनाच्चैकतन्त्र्यमेकस्मिन् प्रयोगे ऽङ्गानां तन्त्रेण
भावः सकृदनुष्ठानमिति पूर्वपक्षं कृत्वा राद्धान्तितम् । अन्नाद्यकामप्रयोगे
ऽवेष्टेरिदं लिङ्गदर्शनादिति न क्रत्वर्थप्रयोगे तस्य तु दक्षिणाभेदाद्वेद इत्य-
ङ्गावृत्तिरेव तत्र क्रत्वर्थायामवेष्टौ इदं लिङ्गदर्शनादिकमित्याशङ्कानिरासार्थं
क्रत्वर्थायामिति चेदिति सूत्रम् । काम्यायां यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्णमा-
त्रसंयोगात् तस्यां च मध्यनिधानादिप्रतीतेर्न राजमात्रकर्तृकक्रत्वर्थेष्टौ तत्प्रा-
प्तिरित्यर्थः । तत्र वर्णसंयोगादिहेतोः क्रत्वर्थेष्टावपि गतत्वेन त्रिरुद्धत्व-
माशङ्क्य तत्परिहारार्थं द्वितीयाधिकरणानुक्रमणमिति । एकप्रयोगत्वं लिङ्गस्य
क्रत्वर्थेष्टावसंभवं काम्येष्टौ च संभवं वदता तेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थे-
ष्टिवैलक्षण्यसूचनद्वारेणार्थात् प्रकरणोत्कर्षोपि गमित इति भाष्यकारस्येतत्सू-
त्रादाहरणं नासङ्गतम् । पुरुषायुषस्याहानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना
मनोवृत्तयः प्रत्यहोरात्रमेकैका भूत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । ता
एतावत्संख्याकेष्टुका ममाऽग्नित्वेन सम्पाद्यन्ते षट्त्रिंशत् सहस्राणीत्यादिना
मन एवात्मनः संबन्धिभूतानग्नीनर्क्यान्वर्ण्यत्ययेनार्च्यान्पूज्यानपश्यद्वि-
त्यर्थः । मनसा चीयन्तइति मनश्चितः सुखादिप्रत्ययरूपाः एवं वागादि-
वृत्तयो वागादिभिश्चीयमानत्वाद्वागादचितः । प्राणशब्देन घ्राणमुक्तमिन्द्रिया-

धिकारात् । कर्मशब्देन वागतिरिक्तकर्मैन्द्रियाणि प्रतीन्द्रियप्रवृत्त्येकैकमग्नि-
चयनं सम्पाद्यम् । अत एव भाष्यं पृथग्गतीति । तेषामेवाग्नीनामेव सा कृतिः
सङ्कल्पमात्रमित्यर्थः । यद्वासादनेत्यादि भाष्यम् । तत्र यद्वाहं सोमस्य
पात्रे उपादानम् । आसादनं स्थापनम् । हवनानन्तरं हुतशेषोपादानमाह-
रणम् । पश्चादृत्विजां भक्षणार्थमन्योन्यमनुष्ठाकरणमुपह्वानम् । ते अग्नयो
मनसैव आधीयन्त आहिताः । अधीयन्त चिताः । एष्वग्निषु यद्वा अगृह्यन्त
गृहीताः । अस्तुषत स्तोत्रं कृतवन्त उद्गातारः । अशंसन् शंसन् कृतवन्तो
होतारः । किं बहुना यत्किं चिद्यज्ञे कर्म क्रियते आरादुपकारकं यच्च यज्ञीयं
यज्ञनिव्यत्यर्थत्वेन यज्ञाहं संनिपत्योपकारकमित्यर्थः । तन्मनसैवक्रियत
कृतमित्यर्थः । यो ऽग्निश्चितः सो ऽयमेव लोक इति चिते ऽग्ने पृथिवी-
दृष्टिर्विधीयते* ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

६५६ । १६

प्रमाणलक्षणेपयोगितयेति । यज्ञागुधी यजमानः स्वर्गे लोकं
यातीति वाक्यस्य देहादतिरिक्तात्माभावादप्रामाण्यप्रामे । तत्परिहारेण प्रथमा-
ध्यायोपयोगितयेत्यर्थः । अत एवेति भाष्यगताः शब्दं पूरयति यत इहेति ।
वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगः पूर्वकाण्डापेक्षः । इतः पूर्वकाण्डे नयनमपकर्षस्त-
स्योद्गारो निवृत्तिः कृतेत्यर्थः । मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यति-
रिक्तस्य तत्फलभोक्तृभावादित्याक्षेपलक्षणा पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । तामाहे-
त्याह पूर्वाधिकरणेति । ननु न भूतानामेकैकस्य चेतन्यमुपलभ्यते घटादेर-
दर्शनात् । नापि मिलितानां घटितमे ऽयसि दृष्टिवायुममाध्माते सलिलकणा-
भ्युक्षिते भूतचतुष्टयमेलने ऽपि चेतन्याऽनुपलम्भात् । तत्र भूतसंघाते शरीरे
कथं चेतन्यसंभावना ऽतः पूर्वपक्षाभाव इत्याशङ्क्याह यद्यपि समस्तेति ।
देहे न चेतनः भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानस्य च प्रत्यक्षबाधं वक्ष्यत्यह-

* अत्र ऊनत्रिंशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि-
बलीयस्तदपि ४४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ४५ अतिदेशा-
च्च ४६ विद्वेषे तु निर्धारणात् ४७ दर्शनाच्च ४८ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः
४९ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वदृष्टृष्व तदुक्तम् ५० न सामान्यादप्युपलब्धेर्भू-
त्यवच हि लोकापत्तिः ५१ परेण च शब्दस्य तादृश्यं भूयस्त्वात्सुबन्धः ५२ ॥

प्रतिपाद्यन्ते व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । इत्थंभावो ऽप्रतिपत्तिमत्त्वादयः । एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथाप्रवृत्तिव्याघातं चोक्त्वा लोकयाचविरोधमाह अपि च पशवो ऽपीत्यादिना । शर्षपं बालतृणम् । आशयानमीषत् शुष्कम् । इष्टानिष्ठसाधनम् अविद्वान् पशोरपि पशुरित्यर्थः । अनुमानगोचरश्चासौ प्रवृत्तिगोचरश्चेष्टानिष्ठसाधनत्वम् । तच्च प्रत्यक्षं न हि प्रभवतीति योजना । अयमोदनः क्षुब्धवर्तकः ओदनत्वात् प्राग्भुक्तोदनवदित्याद्यनुमानाद्वि इष्टानिष्ठसाधनत्वावगमः ततः प्रवृत्तिरनिष्ठसाधनत्वानुमानाच्च निवृत्तिरिति ।

एवं विपक्षे व्याघातदण्डमापादानुमानप्रामाण्यं स्वीकारितम् । शब्द-
६६२ । ६ प्रामाण्यमपि तथैव स्वीकारयति न च परप्रत्यायनायेति । मूकत्वं नास्तिकस्य शब्दप्रामाण्यानिष्ठेरापन्नम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहे ऽनुमानप्रामाण्यविरहादापन्न इति विभागः । यत्तूक्तमदृष्टव्यापिका ऽर्थापत्तिरत्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादप्रामाण्यमिति तत्राह अत्यन्तेति । यद्यपि न व्याप्तिदर्शनमस्ति अर्थस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तथाप्यन्यथानुपपद्यमानस्फोटिकार्यरूपार्थजन्या ऽर्थापत्तिः शक्तादिविषयोदेष्यतीति भावः । यच्च सर्वसादृश्यकिंचित्सादृश्याभ्यामुपमानदूषणमभाणि तन्निराकरोति भूयःसामान्येति । न सर्वात्मना सादृश्यज्ञानमुपमानसामग्रीनापि किंचिन्मात्रसादृश्यज्ञानमपि तु बहुतरसामान्ययोगज्ञानं तच्च गोगवयादेरेवेति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा सा च जायत्स्वप्रदेहयोर्योगव्याघ्रमनुष्यदेहयोश्च भेदे ऽप्यभिद्यमानमहंप्रत्ययालम्बनं शरीराद्विद्वन्तीत्यर्थः । इत्युक्तं प्रथमसूत्रे इत्यर्थः । एवमनुमानादिप्रामाण्यं सामान्यतः समर्थोभयसंमतप्रत्यक्षेण च देहव्यतिरेकमात्मन उक्त्वा ऽनुमानादपि व्यतिरेकं सूत्रव्याख्यानेन दर्शयति सूत्रयोजना त्वित्यादिना । इह हि सूत्रकारेणोदमुक्तम् । यस्य ज्ञानं धर्मः स तावदात्मा देहस्य च न ज्ञानं धर्मः देहभावे ऽपि मृतावस्थायां ज्ञानाभावादिति । तदयुक्तम् । अयावद्देहभाविनो ऽपि संयोगादेर्देहधर्मत्वेनेकान्तादत आह चैतन्यादीति । चेतनं हि स्वाश्रयस्याष्टद्रव्येभ्यो व्यावर्तकसामान्यवत्त्वाद्विशेषगुणः । इदं च लक्षणं तर्कपक्षोक्तयुक्तिनिष्ठीडनाऽसहमपि देहात्मप्रत्ययवश्ववहाराङ्गत्वादभ्युपेयते ।

अस्तु विशेषगुणश्चेतन्यं ततः किं जातमत आह तथा चेति । यदा नित्यस्यात्मनश्चेतन्यमनित्यं विशेषगुणस्तदा ऽनेकान्तिकत्वमाशङ्क्य

भूतविशेषगुण* इत्युक्तम् । सिद्धान्ते ऽप्यन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचेत-
न्यस्य* प्रतिबिम्बभूतात्मन्यध्यस्तत्वेन तदाश्रितत्वाद् विशेषगुणत्वव्यव-
हारे न काचित् क्षतिः । शब्दस्य च स्थायित्वाद्यावदाकाशभावित्वमिष्य-
तएवेति न तेनापि व्यभिचार इति । तदयं प्रयोगः । ज्ञानं न देहविशेष-
गुणः अथावदेहभावितात् घटवदिति । नन्वेवमपि प्राणवेष्टादीनां विशेषगु-
णत्वाभावेनाऽप्यावदेहभाविनामपि देहधर्मत्वसंभवात्कथं देहव्यतिरिक्तात्म-
गमकत्वमत आह एवमिति । प्राणादयो नास्य समवायित्वेनात्मानं कल्प-
यन्ति किं तु निमित्तत्वेनेत्यर्थः । तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरिति । ईदृशः । २
अदृग्मपि हि विशेषगुणः तच्चेदेहस्य तर्हि भूतविशेषगुणत्वाद्यावदाश्रयमनुवर्त-
तेति मृतावस्थायामपि भावान्न प्राणाद्यभावोपपादकं स्यादित्यर्थः । विमताः
न देवदत्तदेहविशेषगुणाः गुणत्वे सति देवदत्तेतरप्रत्यक्षत्वरहितत्वाद् घट-
वदित्यनुमानमाह स्वपरप्रत्यक्षा हीति । यद्यपि घटादयः परप्रत्यक्षाः
तथापि गुणत्वे सति न परप्रत्यक्षाः । तेषां गुणत्वाभावाद्विशेषणाभावे ऽपि
विशिष्टाऽभावादिति न साधनविकलता । देहगतगुणत्वादेौ पराप्रत्यक्षे ऽने-
कान्तिकत्वपरिहारार्थं प्रतिज्ञायां विशेषग्रहणम् । यथाश्रुतस्तु ग्रन्थो न घट-
तएव । इच्छादयो न देहविशेषगुणाः स्वपराप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते इच्छाद्याति-
रिक्तस्वपराऽप्रत्यक्षपदार्थस्य परेषामभिदुत्वेन दृष्टान्ताभावाद् वैधर्म्यमात्रस्य
च व्याप्तिरहितस्यासाधकत्वादिति । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा भूतेष्वयावदुक्तभा-
व्यपि चेतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदशक्तिवदिति तदपि न सिद्ध्यति ।
चेतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावदेहभावित्वानुमानवद्यावदुक्तमवित्वानु-
मानाद् मदशक्तेश्च विशेषगुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याह तत्र यथा-
पीति । पराप्रत्यक्षत्वेन हि चेतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वमनन्तरमेव प्रतिशिद्धं
तदभ्युपेत्याप्ययं वाद इति सूचनार्थं यद्यपीत्युक्तम् । मदशक्तेः क्षिप्र-
दिषु अयावदाश्रयभावित्वमभ्युपेत्य दृष्टान्तवैधर्म्यमुक्तम् । इदानीं मदश-
क्तिवच्चेतन्यस्य परिणामधर्मत्वमभ्युपेत्याप्याह अपि च मदशक्तिरिति । ॥ ८
मात्रया एकदेशेन । यथा विहङ्गमा हृष्यमात्रमपि देशमतिपतिसुमतिक्र-
मितुं नात्सहन्ते एवं नानाचेतनाधिष्ठितं शरीरमपि न किं चित्कृतमुन्महे-

तेत्यर्थः । किमात्मकमिति भाष्ये प्रश्ने । न क्रियते देहधर्मत्वेन चेतन्यस्य तन्मते प्रसिद्धत्वान्नाप्याक्षेपः देहधर्मत्वनिरासेन तस्यापि जातत्वादत्र आह
 ६६३ । १८ दूषणान्तरमिति । पूर्वं हि देहभावे ऽप्यभावात् देहधर्मश्चेतन्यमित्युक्तम्
 इदानीं देहधर्मस्य रूपादिषट्पदेष्टव्यत्वाऽयोगाच्चेतन्यात्मकत्वमेवानुपपन्न-
 मिति दूषणान्तरमभिधातुं प्रथमं तावज्ज्ञेयत्वकस्य भूतचतुष्टयानिरिक्तं
 चेतन्यं नास्तीत्याक्षेपः क्रियत इत्यर्थः । स एवेति । आक्षेपेत्यर्थः । देव-
 दत्तचेतन्यं न देवदत्तदेहधर्मस्तद्वाहकत्वाद् यज्ञदत्तचेतन्यवदित्यनुमानम् ।
 कालातीतत्वं च देहधर्मगहिणो ऽनुमानस्याह उपलब्धिग्राहिण एवेति ।
 उपलब्ध्येरात्मत्वसिद्धये भेदो निराक्रियते । तत्रोपलब्ध्यभेदः स्वाभाविक
 ओपाधिको वा । नाद्य इत्याह आजानत इति । स्वभावत इत्यर्थः ।
 न द्वितीय इत्याह न चेति । अध्यासभाष्ये ह्युपलब्धिव्यतिरेकेण विषयाणां
 प्रकाशो न संभवतीत्युक्तम् । ततश्च विषया एव न सन्ति कैरुपाधिभिरुपल-
 ब्धिर्भेदोतेत्यर्थः । विषयाणां परस्परभेदाभावादपि न तदुपाधिक उपलब्धिभेद
 इत्याह न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति । उपलब्धिव्यतिरिक्तवि-
 षयस्य सद्भावे प्रमाणाऽभावाद्विषयस्वरूपं दुर्लभम् । विषयाणामन्योन्यभेदग-
 र्हिप्रमाणाभावाद्वेदः सुदुर्लभ इत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां ब्रह्मसिद्धिटी-
 कायाम् । प्रत्यक्षं वस्तुसत्तामेव बोधयति न भेदं विनेः क्रमवद्वापारायो-
 गात् । न च मानान्तराद्वेदसिद्धिः प्रतियोगिभेदसिद्धोः परस्पराश्रयत्वाद्
 इत्याद्युक्तम् । ननु विषयाभावे उपलब्ध्ये ऽनुपलब्धत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य
 उपलब्ध्येऽप्रसङ्गतामाह तेनेति । भाष्ये ऽहमद्रावमित्यहङ्कारवच्छिन्नाया
 उपलब्ध्येः प्रत्यभिज्ञयैकत्वं समर्थ्यते न शुद्धाया इत्याह तत्राविद्यादशाया-
 मिति । ननु निश्चेष्टे ऽपि देहे तस्मिन्सत्येष्वप्येव उपलब्धिदर्शनादनुप-
 योगवर्णेन भाष्ये ऽनुपपन्नमित्याशङ्क्याह यो हीति । तस्मादित्यनन्तरमुक्ता-
 र्थोपसंहारो न क्रियते तस्याऽप्यपकत्वादित्याह प्रकृतमिति* ॥

६६५ । ०

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वात् कथमुपासनव्यवस्था शङ्क्यते ऽत

* अत्र त्रिंशत् ऐकात्म्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-एक आत्मनः शरीरे भावात्

५३ व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वाच्च तूपलब्धिषत् ५४ ॥

आह स्वरादीति । उद्गीथादिश्रुतेर्बलीयस्त्वानन्याश्च सामान्यविषयत्वेन
 प्राकरणिकविशेषाकाङ्क्षत्वाच्च संशयमाह यस्मिन्निति । यथा शरीरात्मनो-
 भेदादात्मधर्माणां शरीरे न संभव एवमेकशाखागतोद्गीथधर्माणां न भिन्नान्य-
 शाखागतोद्गीथादौ प्राप्तिः । अथ वा विद्याचित एवेत्येवकारश्रुत्या मनश्चि-
 दादीनां क्रियाप्रकरणं भनमच तूद्गीथादिसामान्यश्रुतेः प्रकरणोपनीतविशे-
 षाकाङ्क्षत्वेन बाधकत्वादुपास्तीनां व्यवस्थेति सङ्गतिद्वयमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह
 ओमित्यादिना । ननु सामान्यश्रुतिबाधेन कथं सन्निधेः स्थानात् स्वशाखा- ६६५ । १३
 गतविशेषउपासननियम इत्याशङ्क्याह न चैवमिति । उद्गीथमुपासीतेत्यथो-
 द्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम् उद्गीथव्यक्तिर्लन्त्या स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्यु-
 पादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समग्रेः सामान्यविशेषौ द्वावपि श्रुत्यर्थौ
 गृहीतो तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः । श्रुतिसमर्पितमर्थं बाधेतेति ।
 सन्निधिरिति शेषः । शाखान्तरीयस्वीकारे ऽपि स्वशाखागतयोस्तयोः
 स्वीकरणादिति योजना । भट्टोक्तिमाह यथाहुरिति । पटं शुक्रमानयेतीह
 प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षितां च शुक्रपटव्यक्तिं गृहीत्वा कृष्णा-
 दिपटव्यक्त्यन्तरं यदि मुञ्चामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीड्यते च
 कापीत्यर्थः । दृष्टान्ते पटमिति सामान्यश्रुतेः सकोचो न संनिधिमा-
 चादपि तु शुक्रमिति संनिहितविशेषश्रुतिबलेन । दार्ष्टान्तिके तूपासनवि-
 धावुद्गीथादिसंनिधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नममुकमुद्गीथमुपासीतेति विशे-
 षविषया श्रुतिर्विद्यते । इतश्च दुर्बलं संनिधिमपवाच्य सामान्यश्रुत्या सर्वशा-
 खासूपासनापसंहार इति सिद्धान्तमाह युक्तमित्यादिना । ननु वाक्या-
 च्छ्रुतेर्बलीयस्त्वाच्छुक्रश्रुतिबलाद्या का चिच्छुक्रव्यक्तिः प्रतीयतां पटशब्दाच्च
 पटमात्रं किमिति सामान्यश्रुतेः संकोचस्तत्राह विशिष्टार्थप्रत्यायनेति ।
 व्यवहाराय हि वाक्यप्रयोगः व्यवहारश्च विशिष्टार्थविषयः न पदार्थमा-
 त्रविषयस्तस्य नित्यत्वेन प्रवृत्त्ययोग्यत्वात् । अतो विशिष्टार्थप्रत्ययः पद-
 प्रयोगस्य प्रयोजनम् इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं तर्हि पटैः पदार्थाः स्मार्यन्ते
 ऽत आह न च स्वार्थमिति । द्वारं पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनायेत्यर्थः । ६६६ । ७
 स्वप्रयोजकं स्वेदृश्यं वाक्यार्थप्रत्ययमपवाधेत पदार्थस्मारणं तर्हि स्वयमेव

न स्याद् वेद्यर्थसङ्गादित्याह मा च बाधीति । मा बाधि चेत्यन्वयः ।
 बाधितं च प्रसज्येत तच्च मा भूदयुक्तमित्यर्थः । तदेवमानर्थक्यप्रतिह-
 ताना विपरीतं बलावलमिति न्यायेन वाक्यवशवर्तित्वम् एवंविधस्यले
 श्रुतीनां तच्च विनिश्चयार्थप्रत्ययाय सन्निहितविशेषश्रुतिवशात् सामान्यश्रुतेः
 संकोच इत्युक्तं भवति । एवं दृष्टान्ते सामान्यश्रुतेः संकोचमुपपाद्य
 ६६६ । ११ दृष्टान्ते तदभावमाह इह त्वित्यादिना । अमुकमुद्गीथमुपासीतेत्यश्व-
 णादुद्गीथमात्रविशिष्टोपासनकर्तव्यता वाक्यार्थः स चोद्गीथपदेन सामान्यमा-
 त्रपर्यवसितेनापि कर्तुं शक्यतइति न श्रुतिसंकोच इत्यर्थः । अपवा-
 धितुमर्हतीति । श्रुतिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यक्त्युपादाने ऽपि न
 सामान्यश्रुतेः पीडेति तत्राह श्रुतिसामान्येति । एकशाखाङ्गत्वस्योद्गीथो-
 पासनस्याऽन्यशाखागतेऽुद्गीथसंबन्धे संनिधिविरोधमङ्गीकृत्य श्रुत्या सन्निधि-
 याश्च उक्तः । इदानीं विरोध एव नास्त्यन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरु-
 द्धमितीति । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोकालोकेषु लाक्षणिकः
 पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः । पृथिवी हिङ्गरो ऽग्निः प्रस्ता-
 वो ऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रनिहारो द्यौर्निधनमिति । उक्तं कर्मोद्भूत-
 शब्दमिति यत्प्रजा वदन्ति तदिदमेव येयं पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः
 प्रयाजो हेमन्ताशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चसंख्या ऋतव एव । ततश्चैकसंश्र-
 त्सरसंबन्धयुतसामान्यात्ममा न चैकत्र होतव्याः । छागादेर्हेमार्थमनुवाक्यां
 षष्ठं हे होतारित्यध्युपेयः । यो जात एव बाल एव सन् प्रथमो गुणैः श्रेष्ठः
 मनम्बान् विवेकवान् स इन्द्र इति शेषः । जनास इति हे जना इत्यर्थः* ॥

११ । २० सूत्रः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

सैव हि सत्यादयः इत्यत्र तद्यतत्सत्यमिति तच्छब्देन प्रकृतप-
 रामशब्दं विदोष्यमुक्तम् । अत्र तद्वदभेदहेत्वभावादगताश्वत्वम् । पूर्वोच्चा-
 द्गीथादिश्रुत्या संनिधिं बाधित्वेद्गीथाद्युपासीनां सर्वशाखसूपमहार उक्तः ।
 एवमत्रापि व्यस्तोपासनस्य विधियुतेः फलश्रुतेश्च समस्तोपासनसंनिधान-
 प्राप्स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयत्वमित्याह तत्र दिवमेवेति । उभयथा

* अनेकत्रयम् अङ्गाद्यवच्छाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु
 हि प्रतिवेदम् ५५ मन्वादिबद्धाऽविरोधः ५६ ॥ † व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ३८ ।

ऽप्युपासनं कर्तव्यमिति शेषः । व्यस्तोपासनफलश्रवणस्य समस्तोपासनस्तु-
त्यर्थत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह न चेत्यादिना । न चेत्यस्यैवमपि न
च भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

यथा वैश्वानरीयेष्टाविति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे ई९७ । ४

जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपाले भवति ब्रह्मवर्चसे न पुत्रं पुनातीत्यदिना क-
पालविशेषेषु फलविशेषानाम्नाय द्वादशकपाले भवति यस्मिन् जाते एता-
मिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वीत्यादि समामनन्ति । तच्च यद्यपि
द्वादशत्वे ऽष्टत्वादीनां वस्तुतो ऽन्तर्भावः तथापि न परिच्छेदकत्वं तस्माद्वा-
प्रत्वाद्द्वैश्वानरेष्टावष्टाकपालत्वादिगुणविधानमिति प्राप्य राक्षसाणां प्रसाध-
नक्षणे । उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधाय प्रकृतकर्मण्यष्टत्वादिगुणविधिः । अपि
च पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेवापक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते उप-
संह्रियते यद् द्वादशकपाले भवति यस्मिन् जाते एतामिष्टिमिति तेनैकं वाक्यं
द्वादशकपालविधिपरम् अष्टत्वादीनि तु वस्तुतः प्राप्तान्यनूयान्ते स्तुत्यर्थमिति
कृत्रिभिधस्तावकत्वेन वर्तमानापदेशानामेकवाक्यत्वे च संभवति न वाक्य-
भेदेन विधिकल्पनं तस्मादप्यष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थत्वमित्याह अत्र हीति ।
वैश्वानरेष्टा हि द्वादशकपाले विधेः प्रत्यक्षत्वाद्यष्टाकपालां भवतीत्यादीनां
वर्तमानापदेशानां च तत्स्तुत्यर्थत्वं युक्तं वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते
च विधेः कल्पनीयत्वादेवं कामशब्दस्य क्वाप्यश्रवणात्फलत्वकल्पनायाश्चाधि-
शेषात्सर्वत्र विधिकल्पनमित्याह इह त्विति । तर्हि मूढा ते व्यपतिष्य
दित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा किमर्थः । एत आह निन्दायाश्चेति । येन
हि यावज्जीवं समस्तोपासनं संकल्पयन् कर्तुं प्रारब्धं तस्य तत्राश्रयमम-
स्तोपासनप्रारम्भे सति व्यस्तोपासननिन्दोपपत्तिरित्यर्थः । अवादाद्वरणमाह
श्याम इति । श्यामः श्वा आहुतिमभ्यशहरति तस्य यो ऽनुदिते जुहोति ॥ १३
शबलः श्वा आहुतिमभ्यशहरति य उदिते जुहोति इति उदितोऽनुदितहो-
मयोर्निन्दाप्राप्तमपि वाक्यान्तरेण तयोर्विहितत्वादुदितहोमप्रारम्भे ऽनुदितहो-
मनिन्दा एवमनुदितहोमप्रारम्भे तत्यागे च उदितहोमनिन्दा तदाहाव-
पादः । अभ्यपेत्य कालभेदे दोषवचनादिनि । कालभेदे कालान्य-

त्वकरणे इत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकविद्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वावगमान्न
व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति समस्तोपासनस्यैवेत्यादिना ।
उपक्रममाह वैश्वानरविद्यानिर्णयायेति । व्यस्तोपास्त्यभिज्ञानमेव सम-
स्तविषयजिज्ञासादर्शनादुपक्रमस्य समस्तोपास्तिपरत्वमित्यर्थः । उपसंहार-
माह तत्र कैकेय इति । सुतं कण्डितं सोमद्रव्यम् । प्रसुतमासमन्तात्सुतत्व-
मवस्थाभेदः । सोमयागसंपत्तिस्तत्र कुले दृश्यत इति यावत् । सुतं सोमरूपं
प्रसुतमभ्यस्तम् आसुतं विकृतिषु* ॥

६६८ । ४

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

नन्विहैव विद्यानां भेदनिरूपणे प्राक् तदसिद्धेर्गुणोपसंहारवित्तन-
मसंगतमित्याशङ्क्याह सिद्धं कृत्वेति । अधिकरणानारम्भमाशङ्कमानो रूप-
भेदाद् विद्याभेद इति सदृष्टान्तमाह ननु यथेत्यादिना । अपूर्वसाधनं
पुरुषप्रवृत्तिरपूर्वभाषना धात्वर्थेनेति यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थभूतभावनाया
धात्वर्थेन यागादिना निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । कर्मरूपाणां† साध्यरूपाणां
ब्रह्मणः सर्वेषु विद्यात्वभेदादित्यन्वयः । तत्र हेतुगुणानां गुणिनश्च ब्रह्मणः
सिद्धत्वात् । दुरच्यवनधर्मा इन्द्रसमानधर्माः । यदि वस्तुनिष्ठान्युपास-
नानि तर्हि त्वदुक्तमेष दूषणं भवेन्न तु वस्तुनिष्ठानीति शेषः । तद्विषयां
वस्तुविषयम् । उपासनाभावानां उपासनानुष्ठानम् । उपासकप्रवृत्तेरुपा-
सनाधीननिरूपणत्वे ऽप्यभेदमाशङ्कते यद्यपि चेति । अस्येश्वरादेः कस्य
चित्पि षोडशकलादेः कदा चित्ततदुपास्तिप्रसंगे केन चित्सत्यकामत्वादिसं-
यत्तामत्वादिना च रूपेणोपासनविषयभाव इत्यर्थः । ननु सत्यकामत्वादि-
गुणानामुपास्यत्वेन कार्यरूपत्वाच्चकोरेणत्वादिभ्यो वैषम्ये ऽपि न विद्याभेद-

६६९ । ६ कत्वं गुणिन एकत्वाद् गुणानां चोपसर्जनत्वादत आह न च तत्तद्गुणतयेति ।
तृतीयेयमित्थंभावे । तत्तद्गुणवत्त्वरूपेण यान्युपासनानि विहितानि तानि
गुणभेदाद् न भिद्यन्ते इति नाऽपि तु भिद्यन्त एव । क्वचामरादिगुणभेदेन
राजोपास्तीनां भेददर्शनादित्यर्थः । ननु गुणभेदे ऽपि कर्मैश्वर्यवदुपासनेत्यं
किं न स्यादत आह न चाग्निहोत्रमिवेति । इवकारो दृष्टान्ते धर्म्यर्थे

* अत्र द्वित्रिंशं भूमत्यापस्त्याधिकरणं पूर्णम् तत्र सूत्रम् १-भूतः कृतुवत्तयायस्त्वं
तथा च दर्शयति ५० ॥

† कार्यरूपाणामिति २-३ पु. पा. ।

वत्कारो गुणार्थः । अग्निहोत्रे दध्यादिदशद्रव्याणामुत्पन्नशिष्टत्वाच्च कर्मभेदक-
 त्वमुपास्तीनां तूत्पत्तिशिष्टगुणभेदाद्वेद आमिषावाजिनभेदादिवत्कर्मभेद इत्य-
 र्थः । अशक्तेष्व न सर्वोपासनेक्यमित्याह न च समस्तेति । केचित्स्वल्प
 गुणा इति । सत्यकामत्वादयो दहरविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च समा-
 इति एवं रूपभेदात्तदनुरक्तोपासनावच्छिन्ना भावनाभिधायिशब्दभेदाद् गुणानां
 पोन्नरूप्यादशक्तेष्व विद्याभेदे दर्शितः । अन्यदपि पूर्वोक्तसंवर्तिनीं मियं
 लभते सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमतीत्यादिफलभेदादिकं दृष्टव्यम् । तदुक्तं सूत्रे शब्दा-
 दिभेदादिति* ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

६६६ । २०

विद्याभेदादिचिन्तानन्तरम् अहंयहप्रतीकाङ्गावबुद्धोपास्तीनामनुष्ठा-
 नप्रकारो ऽधिकरणव्ययेन निरूप्यते । अहंयहोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठा-
 नमिति पूर्वपक्षायिष्यन् समुच्चयनियमेन किमिति न पूर्वपक्षः क्रियते भिन्ना-
 धिकाराणामपि दर्शादीनां समुच्चयनियमदर्शनादित्याशङ्कते तावदग्निहो-
 त्रेति । पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो नियमवान् दृष्टः यथा ऽग्निहोत्रद-
 र्शादेरित्यर्थः । परिहरति तेषां नित्यत्वादित्यादिना ।

यस्याद्वा साक्षात्स्यादुपास्यं न च विविकित्सा संशयो ऽस्ति प्राप्नुयाम्
 अहं फलं न वेति तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदित्यर्थः । साक्षात्कारेण अहंयहोपास्य-
 देवो भूत्वा देवानप्येति प्राप्नोति† ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ ६७० । २

प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंयहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्क्याहंय-
 हासु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिमाह यास्त्विति । यो वायुं दिशं वत्सं वेद
 स नित्यमवियुक्तवत्सोपासनाच्च पुत्रोदं पुत्रनिमित्तरोदनं करोति जीवत्युचो
 भवतीत्यर्थः‡ ॥

* अत्र त्रयस्त्रिंश शब्दादिभेदाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-नाना शब्दादिभे-
 दात् ५८ ॥

† अत्र सप्तस्त्रिंश विकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-विकल्पो विशिष्टफल-
 त्वात् ५९ ॥ ‡ दध्यादिति नास्ति १ पु. । § नित्यत्वमाशङ्क्यते इति १ पु. पा. ।

॥ अत्र पञ्चविंश काम्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-काम्यास्तु यथाकामं समु-
 च्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ६० ॥

ननु तन्निर्द्धारणनियम* इत्युपाङ्गावबद्धोपासनानां पृथक्फलत्वादित्य-
 त्वमुक्तं तत्कथमिदानीमाश्रयवन्नित्यतया शङ्क्यते ऽन आह उपासनास्वि-
 त्यादिना । नन्वङ्गं प्रयुङ्गे प्रयोगविधिः काम्यफलसाधनत्वे चेपाप्सी-
 नामनङ्गत्वात् कथं तासां प्रयोगवचनपरिग्रहस्तत्राह यद्यपि काम्य-
 इति । तत्तत्फलोद्देशेनेति । काम्यमानफलोद्देशेनेत्यर्थः । ननु क्रत्वर्थो-
 श्रिता उपासनाः फले विधीयन्ते एतावता कथं तासां समुच्चयसिद्धिरत आह
 एवं चेति । साङ्गं प्रधानं युगपत्कर्तव्यमित्याश्रयाणां क्रत्वङ्गानां समुच्चय-
 नियमः प्रयोगवचनेन कृतः । तन्निग्रमेनाप्रितानामप्युपासनानां समुच्चयनि-
 यमो युक्तः । कुतः । आश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानामिति योजना । ननु फल-
 कामनायां सत्यामुपासना अनुश्रीयन्ते कथमासां क्रत्वङ्गैः सह नित्यं सद्-
 द्वित्यानुष्ठानं नित्या नित्यसंयोगविरोधाद् अत आह स च प्रयोगवचन-
 इति । उपाप्सीनां क्रत्वङ्गसमुच्चयसिद्ध्यर्थं फलकामना अपि प्रयोगविधिरेव-
 नुष्ठापयतीत्यर्थः । कामनाया अविधेयत्वान्न प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वमिति
 षट्यमाणमभिप्रेत्य मन्वानम्येत्युक्तम् । प्रयोगविधिः फलकामनानामवश्य-
 भावमाविशतीत्येतदुच्यते यथाविहितेति । यः पदार्थो यथा विहितः
 यश्च पदार्थो ययोद्विष्टः सिद्धवद्गृहीतः तदनुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्व-
 भावं नित्यत्वादिक्रमन्यथा करोति किं त्वन्यतः प्रमितपदार्थस्वभावमनुसरती-
 त्यर्थः । ततः किं जातमत आह तत्रेति । क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां यथा
 ऽन्यन्नित्यं फलं परामर्शमन्तरेणान्नायते तद्वदाम्नानादित्यर्थः । ननु विश्व-
 जिदादौ फलाश्रयणे ऽपि फलं कल्प्यते तद्वदिह किं न स्यादत आह
 तथाभावस्य चेति । फलवत्संनिधावाम्नातत्वेन फलकल्पनानुपपत्तेस्तथा-
 भावस्य संभवादेतानुद्गीथादीन्नियमेन समुच्चिनोतु प्रयोगवचन इत्यर्थः । ननु
 विध्युपाधित्वादुद्देशो ऽपि समुच्चयेन प्रवर्ततां नेत्याह मानान्तरानुसारी-
 ति । सिद्धवद्गृहणं ह्युद्देशस्य लक्षणं मानान्तराप्रमितावुद्देश्यत्वव्याघात-
 इत्यर्थः । उपसंहरति तस्मात्कामानामिति । सत्यप्युपासनाश्रयाणां
 नित्यत्वे उपासनानां कामावबद्धानामनित्यत्वमिति प्रतिज्ञा । अस्यां हेतुः

नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । उद्गीथादीनां हि नित्यः क्रतुसंयोग
उपासनानामनित्यः फलसंयोगः । एतौ चेतरेतरविरुद्धौ उद्गीथादीनां च नित्य-
त्वानित्यत्वे इतरेतरविरुद्धौ धर्मावापादयत इत्यर्थः । नन्वाश्रयतन्त्रत्वादाशि-
तोपासननित्यत्वमुक्तं ततश्च समुच्चयनियमे उपास्तीनां प्रयोगविध्याक्षिप्रे तदर्थं
कामानां नित्यत्वमप्याक्षेप्यमिति तत्राह इदमेव चेति । यथा धूमस्याग्नि-
तन्त्रत्वेऽपि न यावदभ्यनुवृत्तिः किं तु सत्येशानौ भवनमेवं सत्येवाश्रये भवनं
ततन्त्रता इतश्चाऽनित्यः नामप्याश्रयतन्त्रत्वोपपत्तेर्न तत्सिद्ध्यर्थं कामानां नि-
त्यत्वं प्रयोगविधिनाऽऽक्षेप्यमित्यर्थः । एवमधिकरणस्यार्थमुक्त्वा ग्रन्थसंयोजनां
करोति अपिभिन्नक्रम इत्यादिना । भिन्नक्रमत्वमभिनयेन दर्शयति दुरु-
द्गीतमपीति । एवं हि योजिते यथा प्रशंसाधिक्यं लभ्यते न तथा होतृषटना-
दपीति योजितइति वेदान्तरोदितं प्रणवः स्ववेदे चोद्गीथं तयोरैकत्वज्ञानमय
खलु य उद्गीथः स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः इत्युपासनं तत्सामर्थ्यादुद्गीता
स्वकर्मण्युद्गीतृत्वत्तत्तं स्वरादिप्रमादरूपं जातं तद्गोतृकृतसम्यक्शस्त्रशंसनं हेतुं
कृत्वा समादधाति ऋग्वेदादिव्यापिनः प्रणवस्य स्ववेदगतेऽद्गीथस्य चैकत्वस्य
तेन चिन्तितत्वादित्येतमर्थं होतृषटनाद्वैवापीत्यादिश्रुतेर्दृश्यति वेदान्तरो-
दिनेत्यादिना । दुरुद्गीतमेव व्याचष्टे वेदान्तरोदिते चेति । ऋग्वेदापेक्षया ६१२ । १
सामवेदो वेदान्तरम् । एवं वाक्यं योजयित्वा तस्मिन् समुच्चयलिङ्गदर्शनत्वघ-
टकं भाष्यमवतारयति एवं ब्रुवन्निति । अन्वयमुत्वेनेति । आश्रयसाधारण्ये
आश्रितसाधारण्यमन्वयः स आश्रयसाधारण्याभावे आश्रितसाधारण्याभावक-
प्यतिरेकव्याख्यया भाष्ये दृढीकृत इत्यर्थः । चमसं चोद्गीथोद्गत्य स्तोत्रकर-
णार्थमुपाकरोति प्रेषति । एवंविदिति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृ-
तिहेमग्रायश्चनादिज्ञत्वं ब्रह्मण एवंवित्वम्* ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकामलानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे

अधिकरणानि ३६

सूत्राणि ६६

आदितः

११७

४२५

* अत्र षट्पात्रं यथाश्रयभाषाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ६-चङ्गेषु यथाश्रयभावः

६१ शिष्टेऽथ ६२ समाहारात् ६३ गुणसाधारण्यश्रुतेः ६४ न वा तत्सहभावा-
श्रुतेः ६५ दर्शनाच्च ६६ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

६७२ । ८ पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पूर्वं परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परिमाणमवधारितम् ।
 ब्रह्म तासां कर्मनिरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते । तत्र कर्मोप-
 क्षाणाममूषां का नु नामेति कर्तव्यता न हि सामन्तरेण करणत्वम् इत्या-
 काङ्क्षायां यक्षादयः शमादयः श्रवणादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इति कर्त-
 व्यताश्च निरूप्यन्ते । ननु फलभेदाऽभेदावन्तरेण न विद्याभेदाऽभेदौ न च
 तावन्तरेण गुणोपसंहाराऽनुपसंहारौ ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधन-
 त्वस्य* सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणात आह स्थितं कृत्वेति । फलभेदेन
 हि विद्याभेदम् उपपाद्य तदसिद्धिशङ्कायां स उपपादनीय इत्यर्थः । अत
 यत्र सङ्गतिश्चापरा दर्शिता । औपनिषदात्मज्ञानस्याकर्तृत्वर्थत्वे† पूर्वपक्षसि-
 द्धान्तयोः फले उक्ते ते तूपलक्षणे । उपासनावाक्यानां पूर्वपक्षे कर्मापेक्षित-
 कर्तृत्वावक्तृत्वं सिद्धान्ते तु सगुणेश्वर्यफलोपासनाविधायकत्वमित्यपि द्रष्ट-
 व्यम् । ननुपनिषत्सु कर्तृभोक्तृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदि-
 श्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तथाह यदा चेत्यादिना । याव-
 न्मात्रं कर्तृत्वपेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं चेत्यस्यातो नित्यत्वमपी-
 त्यनेन संबोध्यमानस्य तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितमित्युपरितनेनान्वयः ।
 ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वे देहस्यापि घटेते अतो न नित्यत्वापेक्षा नतरां देह-
 व्यतिरिक्तात्मज्ञानापेक्षा ऽत आह न चैतदिति । केषां चित्पूर्वपक्षबीजानाम्
 इत्युक्तं तान्येवाह तत्र यद्यपीत्यादिना । तत्र सिद्धान्तो यद्वदति न
 प्रकरणादात्मज्ञानं कर्माङ्गमिति तदनुवदति प्रोक्षणादिषदिति । यत्र
 ६७३ । २ वाक्यादात्मज्ञानं कर्तृत्वमिति वदति तदप्यनुवदति यद्यपि च कर्तृ-
 मात्रमिति । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण
 पर्येतावद्वाक्येनेव क्रतुऽसम्बन्धमापद्येत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुस-

* वाक्यत्वमेति २ पु. पा. ।

† ज्ञानस्यापवर्गार्थत्वे इति १ पु. पा. ।

‡ न वाक्यादिति २ पु. पा. ।

§ कर्तृत्वमिति नास्ति २ पु. ।

स्वप्नमिति योजना । एवं सिद्धान्त्यभिप्रायमनूय पूर्ववादी दूषयति । तथा-
 पीति । देहातिरिक्तस्यात्मने वैदिकैः कर्मभिरव्यभिचारसिद्ध्यर्थे लौकिककर्म- ६७३ । ०
 स्वनुपयोगमाह न तादृशस्येति । वैदिकैः कर्मभिस्तस्य हेतुत्वेन सम्बन्ध-
 माह आमुष्मिकफलानां त्विति । यथा धूमो ऽग्निमव्यभिचारादनुस्मा-
 रयति एवमोपनिषदः पुरुषो ऽपि कर्मभिरव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयन् वर्तत-
 इत्यर्थः । यद्यपि हेतोः सति कार्यं भवत्येवेति न व्याप्तिस्तथापि व्यतिरिक्त-
 आत्मनि ज्ञाते पारलौकिकसाधनेच्छादिरूपा का ऽपि प्रवृत्तिर्भवत्येवेति
 व्याप्यव्यतिरेकविज्ञानमनुस्मारितेषु च देहातिरिक्तात्मनां कर्मस्वात्मा द्रष्टव्य-
 इति वाक्येनात्मज्ञानं क्रतुशेषत्वं नीयतइत्याह वाक्येनैवेति । ननु फल-
 धतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आह अर्थवादइति । आत्मज्ञानफलश्र-
 तिनं फलपरा परार्थफलश्रुतित्वाद् अज्जनादिफलश्रुतिवदित्यनुमानम् । अदृ-
 ष्टद्वारेणात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाह आपनिषदात्मज्ञानेति । आचारा-
 दन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वाच्च स्वतन्त्रमित्याह एतदुपोद्बलनार्थमिति ।
 तच्छ्रुतेरित्यादीनि सूत्राणि लिङ्गपराणि व्याचष्टे न केवलमित्यादिना ।
 विद्यायाः कर्मभिः सह कर्तुनुगमस्य समप्राधान्ये ऽपि संभवात् प्रकृतकर्मशे-
 षत्वप्रतिपत्त्या सहाऽसंगतिमाशङ्क्याह तच्च यद्यपीति । उक्त्या युक्तयेति ।
 आत्मज्ञानस्य दृष्टादृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेनेत्यर्थः । शुद्भुद्वाद्येव वेदान्त-
 प्रतिपाद्यं न कर्तृत्वादीत्यत्र विनिगमकमाह अनधिगतार्थेति । शब्दस्य
 प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेनाऽनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि प्रसिद्धेति योजना ।
 परार्थे फलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणाऽसिद्धिमाह तथा चोपनिषदा-
 त्मज्ञानस्येति । तदव्यभिचारस्तु ततश्च क्रतुशेषतेति यदेतत्पुनः किम-
 ङ्गं स्याद् न स्यादेवेत्यर्थः । यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थः तर्हि प्रिया
 दिवसूचितजीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपदिश्यते ऽत आह अत एवेति । ६७४ । १८
 भोक्तुर्द्रष्टव्यव्यपदेशेनाऽसंसारिब्रह्मणा दर्शनार्हेण तस्यात्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते
 तथा च व्याख्यातमवस्थितेरिति काशकृत्स्न* इत्यत्र । एवं तावद् ब्रह्मज्ञानं न
 कर्माङ्गं फलवत्त्वाच्च ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपादावाक्यकृतकर्मसम्बन्धो वा-
 रितः आचारादिलिङ्गदर्शनानां प्रतिलिङ्गमुपन्यस्तं तुल्यं तु दर्शनमिति तु-

शब्देनाकर्माङ्गत्वनिर्द्देशनस्य प्राबल्यं विशेष उक्तस्तद्वर्गति तत्र कर्माङ्ग-
 ६७५ । १२ त्वेति । अन्यथासिद्धिरुक्तेति । यत्तमाणा ह वै भगवन्तो ऽहमस्मि इत्ये-
 तल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयमित्यादिभाष्येणेति शेषः । यदेव विद्याया
 करोतीति श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशङ्कितं पूर्वपक्षे तस्या अप्युद्गीशवि-
 द्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता असर्वत्रिकीति सूचेण तच्चास्याः श्रुतेः सर्व-
 विषयत्वशङ्कां परे क्ता* परिहरति व्याप्तिरपीति । असंसार्यात्मप्रतिपादनस्य
 सूत्रद्वये ऽप्यविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह अधिकोपदेशादित्यनेनेति ।

वैदेहो विदेहदेशानां† राजा बहुदक्षिणेन विश्वजिदादिना ईजे
 इष्टवान् । हे भगवन्तो यत्तमाणा यागं करिष्यन् अस्मि तं द्रष्टुं घमन्तु
 भगवन्त इति वैश्वानरविद्यां ग्रहीतुमागतानुष्टालकादीन् प्रति अश्वपतिरा-
 जघचनम् । गुरोः कर्मातिशेषेण गुरुशुश्रूषावशिष्टेन कालेन यथाविधि वेदमधी-
 त्याचार्यकुलादभिपममावृत्य कुटुम्बे गृहस्थे तिष्ठन् वेदमधीयानो ब्रह्मलोक-
 माप्नोतीति शेषः । शतं समाः यावदायुर्जिजीविषेज् जीवितुमिच्छेत् तत्कुर्व-
 नेव कर्माणि वर्तेत एवं वर्तमाने त्वयि नरे नराभिमानिनि अस्ते कर्माशुभं न
 लिप्यते कर्मणा त्वं न लिप्यस इत्यर्थः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं
 नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः । येषां नायमपरोक्ष आत्मा अयं
 लोकः प्रत्यक्षफलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रं न
 जुहवां चक्रुरित्यर्थः‡ ॥

६७६ । ११

परामर्शं जैमिनिरचादना चापवदति हि ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणावान्तरसूचेणाक्षेपलक्षणां सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।
 अपि चापवदति हीति भाष्यव्याख्यानार्थो निन्दोपन्यासः । पूर्वं तु निन्दति

* स्वात्मामिति १ पु. पा ।

† विदेहानामिति २ पु. पा ।

‡ स्तुतवन्त इति २ पु. पा ।

१ अत्र प्रथमं पुरुषार्थाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि १७-पुरुषार्थान्तः शब्दादिति
 बादरायणः १ शेषत्वात् पुरुषार्थवादे यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः २ अवारदर्श-
 नात् ३ तच्छ्रुतेः ४ समन्वारम्भणात् ५ तद्वतो विधानात् ६ नियमाच्च ७ अधि-
 कोपदेशात् बादरायणस्यैवं तद्वचनात् ८ तुल्यन्तु दर्शनम् ९ असर्वत्रिकी १०
 विभागः शतवत् ११ अथ्यग्नमात्रवतः १२ नाविशेषात् १३ स्तुतये ऽनुमतिर्वा १४
 कामकारेण चैके १५ उपमर्दे च १६ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि १७ ॥

हि प्रत्यक्षा श्रुतिरित्यादिः सूत्रव्याख्यानार्थे इति भेदः । भवत्वन्वयार्थं
 इति । ॐकार एवेदं सर्वम् इति प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वात्
 तत्संस्थत्वप्रशंसार्थो भवतु नाम चयो धर्मस्कन्धा इत्यादिः परामर्श इत्यर्थः ।
 निवीतमिति । एतच्छ्रुतिर्दृशेना*दित्यवानुक्रान्तम् । एवं तावदनुवाद- ६७८ । ८
 त्वमङ्गोक्त्यानुवादसामर्थ्याच्छास्त्रान्तरं परिकल्प्य तस्मादाश्रयमान्तरप्रमितिर्
 पपादिता । इदानीं मानुवादत्वं किं तर्ह्यपूर्वार्थप्रतीतिरस्यैव वाक्ये विकल्प्यते
 इत्याह भगवान्सूत्रकारः । विधिरैवेति । तत्र वाक्यभेदप्रसङ्गात्तदनुपपत्तिना-
 शङ्काह यद्यपीत्यादिना । विधेयार्थैक्येऽप्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेने-
 कवाक्यत्वम्* अथ त्वप्राप्राथम्यप्रतिभानाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्यत्व-
 संभव इत्यर्थः ।

अथस्तादित्यादि महापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते तत्रोपरि
 हि देवेभ्यो धारयतीत्येषोऽनुवादो वर्तमानापदेशत्वात् हिशब्दाच्चाचारा-
 च्छोपरि समिधः प्राग्देहावेषो ह्यभ्यर्हितद्रव्यत्वात् प्रच्छादनं येन केन वित्प्रा-
 पोति तत्र सुगण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीति वाक्यान्तरप्राप्ता समन्विय-
 म्यते । तस्मादनुवाद इति प्राप्ते न समिदुत्रिः प्रच्छादने क्षमेत्यप्राप्ता सुगण्ड-
 इति च हविषः प्राग्देशे धारणं प्राप्ते न हविष उपरि । तस्मादप्राग्देहङ्क्षा
 हिशब्दं पञ्चमलकारस्वीकारेण च विधिरिति शेषलक्षणे सिद्धान्तितम् ।
 एवं तावच्चतुर्णामाश्रमाणामिहानुवादः तस्मात्सामर्थ्यादन्यत्र विधिरिहैव
 विधिरिति एतद्वयमुक्तेदानीं वाक्यान्तरप्राप्ताश्रयान्तराणां मनुवादेन ब्रह्मसं-
 स्थता स्तूयते स्तुतिसामर्थ्याच्च सैव विधीयतइति पक्षान्तरमाह संप्रतीति ।
 ब्रह्मसंस्थताविधावपि न परिव्राज्यसिद्धिः चयाणामपि गृहस्थादीनां ब्रह्मसं-
 स्थत्वसंभवादिति प्रकृतसंगतिमाशङ्काह अत्रावाप्तान्तरं इति । समधिकशो-
 चञ्चतुर्गुणम् । अष्टानां यासानां समूहोऽष्टग्रासो । ननु भवतु यौगिक ब्रह्म-
 संस्थपदं योगस्तु परिव्राज्यवेत्याशङ्काह न च गृहस्थादेरिति । स्यादेतत् ६७९ । १०
 चयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रमात्सर्वत्र इत्यत्र तत्रैव एतच्छब्देन परामृ-
 ष्यन्ते । तत्र तपःशब्देन परिव्राजकस्यापि ग्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये
 उक्ता इति त्वेनोपक्रमस्तत्परामर्शश्च न घटेतात् आह तपसा चेति ।

नन्वेते पुण्यलोका इति पुण्यभाजां बहुवचनेन निर्देशाद् ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्व-
मेतीति अमृतत्वभाज एकवचनेन निर्देशात् च य आश्रमिणः पुण्यलोकभाजश्च-
तुर्थ आश्रमी ब्रह्मसंस्थ इति गम्यते तत्कथं चतुर्थे। ब्रह्मसंस्थत्वमत आह
एते च त्रय इति । परिव्राजो ऽपि वनस्थो ऽन्तर्भावमुक्तमभिप्रेत्य च य इति
निर्देशः । ननु पुण्यलोकभाजामेवामृतत्वभाजं विरुद्धमित्याशङ्क्याह न च
येषा मिति । ब्रह्मणि संस्था निष्ठा ऽस्येतीह समासः सर्वनामाद्यै वतंते
सर्वनाम च प्रकृत्याहीति* प्रकृतः सर्व एव ब्रह्मसंस्थोऽस्मत्पक्षे लभ्यते
तत्र त्वप्रकृतः परिव्राज् ब्रह्मसंस्थस्तथा च समासान्तर्वर्तते सर्वनामयुति-
विरोध इत्यर्थः ।

६८० । ६ यथाग्नेर्येति । ज्योतिष्टोमे प्रथः मग्नेयादयो मन्त्रा अग्नयायाहि
वीतये इत्येवमादयो विशेषत आम्नाताः स्तोत्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताश्च
पुनराग्नेय्यग्नीध्रमुपतिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपस्थाने विनियु-
ज्यते । तत्र संशयः किमप्रकृतेष्वग्नेयी विनियुज्यते उतविशेषेण या का चिद-
ग्निलिङ्गवती प्रकृता ऽप्रकृता च उत प्रकृतेर्वेति । तत्राग्नेय्येति श्रुतेरविशेषात्
सर्वान्ग्नेयी विनियुज्यते ऽथ वा विनियुक्तविनियोगानुपपत्तेरप्रकृतेर्वेति पूर्वपक्ष-
माशङ्क्य शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह प्रकृतैवेति । अप्रकृतान्ग्नेयीग्रहणे हि
तस्या ज्योतिष्टोमेन सामान्यसंबन्ध आग्नीध्र्य विशेषसंबन्धश्च विधातव्यः ।
प्रकृतग्रहणे तु तस्या आग्नेय्याः क्रतुना सामान्यसंबन्धसिद्धेर्विशेषसंबन्ध-
मात्रविधाने लाघवं स्यादित्यर्थः । आद्यं पूर्वपक्षं निषेधति न च विनि-
युक्तेति । यद्यपि स्तोत्राद्यर्थमाग्नेयी प्रकृता तथापि तस्याः पारार्थ्यमनेन
विनियोगेन न गृह्यते अनपेक्षितत्वात् । आग्नेयीस्वरूपमात्रं त्वपेक्षितत्वाद्
गृह्यते । यदि पुनराग्नेय्यनेनैव वाक्येनादृश्य विधीयते तदा ऽसौ परार्थ-
त्वेनैव प्रतीता तथेवादृश्यमाना अन्यत्र च विनियुज्यमाना विनियुक्तविनि-
योगविरोधमावहेन्न त्वेवं विधीयमानत्वादस्या इत्यर्थः । यत्तुक्तं सामान्य-
॥ १२ श्रुतिविरोध इति तत्राह तावता चेति । आग्नेयीशब्दस्य यौगिकत्वात्
सनिहितव्यक्तिपरत्वमेव । अग्निदेवताकत्वलक्षणे हि योगो व्यक्तावेव घटते
न सामान्यमात्रे । तद्विस्तारान्तर्गत्यशब्दस्य सनिहितवचनत्वादित्यर्थः ।

ननु छात्रपक्षेऽप्यग्नेयीशब्दस्य न प्रकृत्यन्तर्यङीतुं शक्यते ऽन्याद्येप्र-
 युक्तत्वेन गतरसत्वादत आह न च यातयामतयेति । वाचःस्तोमः ६८० । १३
 क्रतुविशेषः । तत्र सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि वाचःस्तोमे
 परिपूर्वं शंसन्तीति विनियोगे ऽपि मन्त्राणां प्राप्तात्मिकार्थेषु विनियोगवदि-
 द्वापि स्यादित्यर्थः । परिप्लुत्य परिप्लुत्य यदृच्छ्या मन्त्राणां शंसनं परि-
 पूवः । आग्नेयीन्यायं प्रकृते योजयति तथेहापीति । इह हि वाक्ये उप-
 क्रमे यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति गृहस्थानामसाधारणधर्मे निर्द्वैष्टस्तप
 इति वनस्थानाम् आचार्यकुलवास इति ब्रह्मचारिणां तथा सत्युपसंहारे
 ऽपि ब्रह्मसंस्थत्वेनैव साधारणधर्मेण यतीनां ग्रहणं युक्तं न तपसा तस्य
 गतिष्वसाधारणत्वाभावादित्याह यथोपक्रान्तमिति । यथोपक्रान्तमित्या-
 द्युचितमित्यन्तं संग्रहशक्यम् । अपि च तपःशब्देन परिव्राजकग्रहणे चय
 इति चत्वार आश्रमा निर्द्वैष्ट्याः । चतुष्टयवच्छिन्नेषु च तेषु चित्त्व-
 मयुक्तमित्याह यत्संख्याकाश्चेति । इदमप्युचितमित्यन्तं संग्रहशक्य-
 मेव । आद्यं संग्रहं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति असाधारणेत्यादिना ।
 असाधारणेन यज्ञादिना उपक्रमः साधारणेन तपसा चोपसंहारः । तावेतो
 न श्लिष्येते न सङ्गच्छेते इत्यर्थः । तपसः संन्यासिष्वनस्ययोः साधारण-
 त्वमङ्गीकृत्य दूषणमुक्तमिदानीं साधारणमेव नास्ति तस्य वनस्थासाधार-
 णत्वात्तथा च तपसा परिव्राजकस्य ग्रहणं नैव प्राप्नोतीत्याह न च तपो
 नामेति । यीप्से पञ्चाग्निमध्यावस्थानादि हि तपो नाश्रयानियमादि ।
 तथा सति द्वात्रिंशद्वासादिनियमेन गृहस्थादेरपि तपस्वित्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 यज्ञेयं समधिकशेष तप इति तत्राधिकमय्याह न च शौचेति । एव-
 माद्यं संग्रहं विभज्य द्वितीयं विभजते सिद्धसंख्याभेदेष्विति । अव-
 स्थानविशेषापेक्षयेकस्येव पुण्यलोकात्मत्वप्राप्तिव्यपदेशभेदस्य पूर्वपक्षउपपादि-
 तत्वाद् भाष्याऽयोगमाशङ्क्याह त्रय एतद्वतीत्यादिना । चय इत्येते ६८१ । ८
 इति च पदे तावत्समानाधिकरणे । ततश्च ये चय इत्युक्तास्तपवेतइति
 परामृष्ट्याः । तत्र चय इति भिन्नं विहाय यदि गृहस्थादय उच्यन्ते तदा
 वक्तव्यं तपःशब्देन भक्तिर्गृह्यते वा न वेति यदि तु गृह्यते ततस्तापसेन

भिन्नता सह सर्वेषामेतदिति शब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थवृत्तिना
 चय इति शब्देन भिन्नवर्जे चयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन
 भिन्नः संगृह्यते चय इति शब्देन च भिन्नसहिता निर्दिश्यन्ते तथाह
 ६८१ । ११ भिन्नसंग्रहे चेति । तदा ह्येतच्छब्दपरामृष्टानां चयाणां पुण्यलोकभाक्ता-
 मिधानाद् भिन्नोरपि पुण्यलोकभाक्तां स्यात्तद्वायुक्तं तस्य ब्रह्मसंस्थत्वनिय-
 मादित्यर्थः । अथ ब्रह्मसंस्थस्येव पुण्यलोकभाक्तामपि स्यात्तथाह तेन
 तस्यैवेति । वाक्यवैकृत्यमाह त्रिषु चेति । गृहस्थादीनामनित्यत्वाद्
 ब्रह्मसंस्थायाः सदा ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीति योजनायम् । एवं वाक्यवे-
 कृत्यमित्यर्थः । भाष्यमपि साध्याहारे योजने उक्तदोषं हृदिकृत्य यथाशु-
 तार्थोपपादेन फलभेदव्यपदेशं हेतुमाहेति व्याख्यातं भवति । यदिह केशवो
 षक्ति मा भूतपःशब्देन भिन्नोपगणं ब्रह्मसंस्थपदस्य तु प्रकृतमाचष्टुतौ को
 विरोधः भिन्नोश्च योगार्थाविशेषाद् ब्रह्मसंस्थस्य सतो ऽमृतत्वं भविष्यति ।
 न च भिन्नोरपि नित्या ब्रह्मसंस्था संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानमिति फलान्त-
 रास्मानादिति तदत गवापास्तम् । यदा तदेति वाक्यवैकृत्यादेव । न च
 संन्यासस्योदृश्यं फलं ब्रह्मलोकः । काम्यकर्मवतः संन्यासित्वव्याघातात् ।
 लोकैषणाव्युत्थितस्य हि संन्यासो विधीयते । तस्मात्संन्यासाद् ब्रह्मण
 इत्यानुषङ्गिकफलाभिप्रायं प्राप्य पुण्यकृतलोकानित्यादि वदतो भिन्नोर्नित्या
 ब्रह्मसंस्थेति । भवत्येव वैकृत्यमिति । सिद्धान्तिना ऽपि योगस्येष्टत्वाद्
 कृद्धिमारोप्य पूर्वपक्षआभासस्त स्मारयतीत्यर्थः । आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थ-
 शब्दस्य प्रकृतसर्वगोचरत्वस्योक्तत्वात्कथं चयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवः अत
 आह सत्यमिति । दर्शितश्चात्राऽसंभव इति । वैकृत्यादिनेत्यर्थः ।
 एवं प्रकृतपरामर्शत्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य व्युदस्य यौगिकार्थस्य भिन्नावेव
 ११ । २० संभवं भाष्योक्तमुपपादयति एष हीत्यादिना । संपूर्वस्तिष्ठतिर्हि समाप्ति-
 वचनः अन्यन्निष्ठताया ब्रह्मणि समाप्तिर्न स्याद् अन्यत्रापि व्यासक्तत्वादित्य-
 र्थः । स्वभावेन स्वस्य विरोधाद्देतोस्तं व्यवच्छिन्दन्तीति योजना ।
 भास्करस्तु न्यास एवात्यरेचयदिति तेनिरीयके ब्रह्माभिधीयते न्यास इति
 ब्रह्मेति निर्वचनात् । तथा च संन्यासे प्रमाणत्वेन वचनोदाहरणं भाष्यका-
 रस्य न युक्तमिति वदति तं श्रुतिव्याख्यानानुक्रम्यते सर्वसङ्केत्यादिना ।

अथ हि श्रुतेः सत्यं परपर*मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परत्वेन संन्यासः श्रूयते तच्च ब्रह्मा परमात्मा पर उत्कृष्टः। संन्यासो ऽपी-
तरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याद् ब्रह्मत्वेन स्तूयते इत्यर्थः । ब्रह्मपर-
तयेति । ब्रह्मणि तात्पर्येणेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्चेति भाष्यं
तदनुपपन्नमिव । अनधिकृतविषयत्वे ऽपि संन्यासस्य तान् प्रत्येष विद्या-
परिपाकाङ्गत्वसंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे शब्दजनितस्येति । संन्यासस्य ६८२ । १०
कर्माऽनधिकृतविषयत्वकल्पनं हि स्वप्रयुक्ताधिकार्येणामे स्याद् ब्रह्मसाधा-
त्कारकामस्य तदधिकारिणः सत्त्वाच्चैवं कल्पनीयमित्यर्थः । ये तु शिखा-
यज्ञोपवीतत्यागरूपं पारमहंस्यवृत्तिं न मन्यन्ते ते न पश्यन्ति प्रत्यक्षां
घण्टिकास्थानेषु पठ्यमानामाधर्वर्ण्यो श्रुतिं सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूचन्त्य-
जेद्धुध इति । न चात्र सशिखं शिखामहितं यथा भवति तथेति शिखार-
क्षणं शङ्क्यम् ।

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।

स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥

ज्ञानशिखिना ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानमेष परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादिवाक्यशेषे बाह्यशिखा व्यावर्त्य ज्ञानस्यैव शिखात्यादिसंभा-
दनात् । न चेत्तद् द्विचिदिनजीवनावशेषसिद्धपुरुषविषयं न साधकविषय-
मिति साम्प्रतम् ।

आत्मानमराणं कृत्वा प्रणवं चोत्तराङ्गम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्वैशं पश्येन्नगूढवत् ॥

इति वाक्यशेषे ध्यानविधानात् सिद्धं प्रति तद्वैश्यात् । महार्णवे
च यतिधर्मप्रकरणे यमस्मृतिरुदाहृता सापि तेनैव दृष्टा ।

एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरनोऽनुपः ।

एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकैव संवसेत् ॥ इति ।

न च चिदण्डिनामवासस्त्वसंभवः परमहंसस्य तु सर्वत्यागादास्त-
संभवः । इदमपि साधकविषयवचनं सिद्धं प्रति विधिवैश्यादिति ।

* परमिति सकृदेव १ पु ।

† उत्कृष्ट उक्त इति २ पु पा० ।

यदिह केशवः प्रललाप । बहिःसूक्ष्मित्यन्तर्यामिणो बाह्यो हिरण्य-
गर्भो ऽभिधीयते नेपथीतं हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति प्राणप्रक्रमात् । वाक्ये
च संन्यासविध्यश्रवणात् । परमात्मना चोपवीतकार्यस्य संन्याससव्यादेरक-
रणादुपवीतकार्यस्य तस्मिन्नतिदेशायोगाच्च न तन्निष्ठाबलादुपवीतत्यागसंभवः ।
कुशकार्यहविर्द्वारणकरणे हि शरमयबर्हिषा तद्वाध इष्यतइति । तन्न । सूक्ष्मा-
दृश्यरूपगुणलक्षणाद्वारेण हिरण्यगर्भे सूक्ष्मवृत्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् ।
सूक्ष्मिकारोपशीतलक्षणायां च सन्निकर्षात्तिसूक्ष्मं च तद्विदुरिति चोपक्रमगत-
हृच्छब्देन ब्रह्म तच्छब्देन परामृश्य तिसूक्ष्मासंघादनात् । तन्निष्ठाबलेन तित्या-
जयिषितसूक्ष्मस्यापि तिसूक्ष्मत्वावधारणात् । धारणातस्य सूक्ष्मस्य नोच्छिष्टा नाशु-
चिर्भवेदिति च यच्चोपवीतसाध्योच्छिष्टाशुचित्वनिवृत्तेरान्तरसूक्ष्मेण संघादनेन
त्याज्यसूक्ष्मस्य यच्चोपवीतत्वावधारणात् । एतेनातिदेशानुपपत्तिः पराणुज्ज्ञा ।
तथोपसंहारेपि ज्ञानयच्चोपवीतिनः इदं यच्चोपवीतं तु परमं यत्परायणम् स
विद्वान्यच्चोपवीतीत्यात्स यज्ञस्तं यज्वानं विदुरित्यादिभिर्न्यच्चोपवीतमेव घुष्य-
ते । यत्तु प्राणप्रकरणादिति । तन्न । ततो ऽपि प्रागेव सहिरण्यगर्भसमस्तजगद-
धिष्ठानस्य ब्रह्मणो हृच्छब्देन प्रक्रान्तत्वात् । यच्च संन्यासाश्रवणादिति । तदपि
न । वाक्यशेषे बहिःसूक्ष्मं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थित इति योगं सम्यज्ज्ञानं
कर्तुं प्रवृत्तस्य साधनत्वेन सूक्ष्मत्यागस्य विहितत्वात् । सर्वश्रुतिस्मृतिषु च
संन्यासस्यैव ज्ञाने साधनत्वमसिद्धेः । त्यागसंन्यासशब्दयोश्चैकार्थत्वादिति ।

अयं च यच्चोपवीतादित्यागः परमहंसयतिविशेषविषये पर्युदासो
ऽपरमहंसे यच्चोपवीतादि धारयेदिति न निषेधः नित्यविधिभिर्निवृत्तेः प्रत्य-
वायं कल्पयित्वा यच्चोपवीतादिधारणप्रवृत्तेर्विहितत्वात् । तच्च कथं निषेधे-
न निवृत्तिबोधः क्रियेत । न च प्रवृत्तौ प्रत्यवायं परिकल्प्य निषेधो निव-
र्तयतीति वाच्यम् । तथा सति प्रवृत्तेरप्राप्या निषेधस्यैवानुदये सर्वनाशप्र-
सङ्गात् । तस्मात्पर्युदासः । यदि मन्येत परमहंसानामपि पराशरेण यच्चो-
पवीतादि विहितं तच्च परमहंसा नाम चिदण्डजलपवित्रयच्चोपवीतशिक्यान्त-
र्वासधारिण इत्यादिना ततश्च न पर्युदास इति । तन्न । अस्य वचनस्य
व्यवहियमाणपराशरस्मृतावदर्शनात् । कल्पने च सशिखमित्यादिप्रत्यक्षश्रु-
तिविरोधे बुद्धादिस्मृतिवद् बाधात् । भवन्ति च स्मृतयः ।

चिदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चाथ कपालिकाम् ।

जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुः परित्यजेत् ॥

कोपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽर्द्धस्य परिग्रहम् ।

कुप्यात् परमहंसस्तु दण्डमेकं तथैव च ॥

इति त्रिष्णुः । काण्वायनाश्च । तत्र परमहंसा नाम चिदण्डकमण्ड-
लुशिष्यजलपवित्रपात्रपादुकाशनशिखायज्ञोपवीतकपालानां त्यागिने न तेषां
धर्माधर्मौ न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चना यथो-
पपन्नभैवाहाराश्चातुर्वर्ण्यं भैक्षवर्गं* चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति । त्रिष्णु-
काण्वायनस्मृत्योश्च शिष्टपरिगृहीतयोरनाप्रप्रणीतत्वं शङ्कमानस्य स्वकीय-
ब्राह्मणत्वे ऽप्यनाश्वासः स्यात् । स्मरति स्म भगवान् व्यासः ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्माणि कुरुते तावदस्यैव धारणा ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

अग्निहोत्रविनाशे तु जुहुदादीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥

पत्नी योक्तं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति ।

महाभारते ऽपि ।

एकदण्डी चिदण्डी वा शिखी मुण्डित शव वा ।

काषायमात्रसारो ऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥

तथा ।

जटाऽजिनधराश्चान्ये षड्भिरङ्घ्रा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥

इति राजधर्मप्रशंसार्थमुत्तमाश्रमपरामर्शः । लिङ्गे ऽपि पुराणे ।

निकृत्य सशिखान् केशानुपवीतं विसृज्य च ।

पञ्चभिर्जुहुयादप्सु भूः स्वाहेति च वा क्रमात् ॥ इति ।

पद्मपुराणे ऽपि ।

ततो व्रतानां परमहंसव्रतमनुत्तमम् ।
 तेभ्यो ददौ दिवौकोभ्यः सतामप्यविरोधयत् ॥
 पठ्यते यज्ञशाखायां महत्प्रेतामहं व्रतम् ।
 परं ब्रह्मोदितं तद्वदागमाचारचेष्टितम् ॥
 ब्रह्माराधनमुख्यानां व्रतिनां तीव्रतेजसाम् ।
 भृगुरध्यापयामास वेदोक्तं परमं हितम् ॥
 श्वव्रतधराः सर्वे वसन्ति स्माऽमरेश्वराः ।
 हंसव्रतधरा भूत्वा ध्यायमानाः परं पदम् ॥
 हित्वा शिखां सोपवीतां विधिना परमेण ते ।
 कालेन महता ध्यानादेवं ज्ञानात्मतां गताः ॥
 हंसव्रतिनो ये चात्र नियताः संयतेन्द्रियाः ।
 एवं भिदां तु भुञ्जाना ध्यायमानाः परं पदम् ॥
 दण्डहस्तास्तु सज्जाता भिदाव्रतसमन्विताः ।
 त्यक्त्वा शिखां सोपवीतां दण्ड एकः करे धृतः ॥
 हंसव्रतं परं प्रोक्तं पुरा चीर्णं मया चिरम्* ।
 व्रतानां परमं गुह्यं पञ्चिं पापनाशनम् ॥
 हंसव्रतं द्विषेन्मोहात्पापेनाच्छादितो नरः ।
 न स मुच्येत पापेन कल्पकोटिशतैरपि ॥
 तस्मादुंसव्रतानां तु न हन्यान्न च दूषयेत् ।
 भिदां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो† नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ।
 शिखां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतम् ॥
 हंसव्रती स विज्ञेयो मोक्षकामी भवेच्च सः ।
 शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥
 निन्द्यते देवलोकेषु पूजितो देवदानवैः ।
 दुष्टं विशिष्टमथ वा हंसव्रतधरं नरम् ॥

न स्पृशेदङ्गमङ्गेन देवरूपः स वे द्विजः ॥ इति ।

पराक्रान्तं चाच बहुभिराचार्यैरिति न विस्तीर्यते* ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

६८२ । १२

पूर्वचानुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरं विधेयमित्युक्तम् । इह तु रसतम-
त्वादीनामङ्गाश्रितत्वेनेयमेव जुहूरित्यादिस्तुतिसामान्यात् स्तुत्यर्थत्वमिति
पूर्वः पक्षः ।

यदा रसतमत्वादि नाऽङ्गनिष्ठमपि स्तुतिः ।

तदा किमङ्ग वक्तव्यमनङ्गात्मधियः फलम् ॥

इति सिद्धान्ते । ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिविधिः स्तूयते
उत उपास्तिविधिः । नाद्यः । उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्यत्वेन व्यवधा-
नानेनेकवाक्यत्वाऽनुपपत्तेः । न द्वितीयः । उपास्यविषयसमर्पणेन विध्य-
व्यसम्भवे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वाऽयोगादित्याशङ्क्याह यद्यत्रेत्यादिना ।
अव्यभिचरितविधिसंबन्धेनेति । अव्यभिचरितेऽद्गीथादिविषयविधिना
संबन्धो यस्य तेनाद्गीथादिनोपस्थापित उद्गीथादिविधिः स गण इत्यादिना
स्तूयते यथा जुहोपस्थापितक्रतुना पर्णमयता संबध्यतइत्यर्थः । ननु विशे-
षणविशेष्यभावेन समभिव्याहारात् स्तुतिर्भवति वायुक्षेपिष्ठादौ नेह व्यवधा-
नादिति तच्चाह न हीति । अनुषङ्गातिदेशेति । चित्पातिस्त्वा पुनातु
षाक्षपतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु अच्छिद्रेण पविषेणेत्यत्रान्ते
श्रुतो ऽच्छिद्रेणेत्येषोर्थवादः प्रतिमन्त्रमनुषज्यते । वैश्वदेवे आग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपतीत्यादिहविषु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रघासादिष्वतिदिश्यन्ते ।
एतद्वाह्नयानि पञ्च हवींषि यद्वाह्नयानीतराणीति । एवमेष व्यवधाने
ऽपि श्रुतत्वेनेकवाक्यता स्यादित्यर्थः । सन्निहितविध्यभावाङ्गीकारेणाद्यप्य-
मुपपाद्य द्वितीयं कल्पमवलम्ब्यापि पूर्वपक्षं घटयति यदि त्विति । विधिनेव ॥ १९
पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः स्तुतिर्व्यर्थेति शङ्कित्वा परिहरति स्माचार्यशबरस्वामी ।
इत्थं विनापि तेन सिध्येत्प्रामाण्यम् अस्ति तु तत्स्तुतिपदमिति । तस्य
व्याख्या प्रभाकरगुरुणा कृता । अस्ति तु तदित्येतद्प्राप्यमतिरेके विधिव्य-

* अत्र द्वितीयं परामर्शाधिकरणं पृष्ठम् । तत्र सूत्राणि-३-परामर्शं जैमिनिरवोदना
चापवदति हि १८ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः १९ विधिर्वा धारणवत् २० ॥

तिरेकेण स्तुतिपदसद्भावे परिहार इति । एवं वदतेतत्सूचितं केवलविधिश्रवणे नास्ति स्तुत्यपेक्षा यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादौ । स्तुतिपदे तु सत्यस्ति तदपेक्षा यथा लोके पटे । भवतीत्येतावति वाक्ये नास्ति पदान्तरापेक्षा । रक्तः पट इत्यत्र तु रक्तपदस्याकाङ्क्षया वाक्यस्याप्याकाङ्क्षेत्याप्यते तद्वदिति । तदेतदाह यथाहुरिति । नन्वर्थवादाश्रवणे ऽप्यनुषङ्गादिभिस्तत्समभिव्याहार उक्तः तत्राह अत एवेति । यत एव विधेरेव प्रवर्तकत्वमत एवातिदेशे ऽनुवचनाद्भवहितार्थवादसंबन्धो न त्विह तदस्ति । अनुषङ्गे ऽप्यर्थवादस्य साकाङ्क्षत्वात् । अस्मिन्नेव पवित्रेणेत्युक्ते पुनरित्येतस्मिन्नपेक्षादर्शनात् । क चित्तु पठितव्यः सन्नन्ते पठित इति । न त्विह रसतमत्वादेः प्रदेशान्तरस्योद्गीथादिविद्यपेक्षा ऽस्ति उपासनविधिविषयसमर्पकत्वस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादनुषङ्गादिदृष्टान्तेनार्थवादप्राप्यभिधानमसमञ्जसं वैषम्यादित्यर्थः । केवलस्य श्रुतस्य विधेरनपेक्षत्वमुपपादयति न हीति । कर्मविधेरिति । कर्माङ्गविधेरिति वक्तव्ये ऽङ्गस्तुतिरप्यङ्गिन एवेति कर्मविधेरित्युक्तम् । ननु भाष्योदाहृतन्यायवित्स्मरणे पञ्च विधिलक्षणा न्युक्तानीति प्रतिभाति तन्नायुक्तम् । न हि धात्वर्थभेदे कारकभेदे वा विधिलक्षणं भिद्यते इत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणं तावदाह

६८३ । १५ भावनायाः खल्विति । ननु विधौ स्मृतनिडादेरेव न हन्यादिति निषेधेष्वपि प्रयोगात्कथं प्रत्ययस्य विधिवाक्यनियमस्तत्राह निषेधश्चेति । निषेधवाक्यगतैरपि लिङादिप्रत्ययैर्विध्यर्थो ऽनूद्य नञा निषिध्यते इति नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु शब्द एव विधिर्नियोगादिर्वा । नेत्याह एतच्चेति । एवं विधिलक्षणमुपस्थाप्य वार्तिकार्थमुपपादयति क्रिया चेत्यादिना । कृश्च भूश्चास्तिश्च कृभ्वस्तयस्तान् कृभ्वस्तीनुदाहृतवानित्यर्थः । यद्यपि धातवः शतशः सन्ति तथापि डुकृञ् करणे भू सतायाम् अस् भुवीति चय एव धातवो भावनासामान्यवाचिन उदाहृताः सर्वत्र व्याप्यर्थम् । एतद्भातुगतप्रत्ययैश्च सकलभावनानुगतश्रेयःसाधनत्वरूपो विधिरभिधीयते न तु प्रतिधातु प्रतिप्रत्ययं च भावनाभेद इत्यर्थः । कर्तव्यमित्यस्य कृदन्तत्वेन द्रव्याभिधायित्वाद् द्रव्यं प्रत्युपसर्जनभूतभावना प्रतीयतइत्यर्थः । यद्यपि भवतिरस्तिश्च प्रयोज्यव्यापारवाचिनो भावना च

प्रयोजकव्यापारस्तथाप्यवस्थान्तरविशिष्टत्वेन भाव्यत्वादस्ति भावना । तथा च दण्डी भवेदित्यादिना दण्डित्वादिरूपेण भाव्यत्वमनन्तरमेव वक्ष्यति एवं करोतिधातो कारकभेदे ऽपि भावनैक्यमभिधाय भवत्यस्त्योरपि तदाह एवमिति । अस्तेर्भावेदेशात् तुल्यश्रुदाहरणम् । अत्रापि दण्डी भवेदि- ६८३ । २२
त्याक्षिप्रकर्तृका भावनोदाहृता भवितव्यमिति । धात्वर्थोपसर्जनभूता भावना भूयेतेत्याक्षिप्रकर्मका भावना । एकधात्वर्थविषया इति । एको धात्वर्थो भवत्यर्थो ऽस्त्यर्थो वा विषयो यासां तास्तथा दण्डित्वाद्यवस्थान्तरस्य यद्वचनं सता च तद्विषयास्तदवच्छिन्ना भावना उदाहर्तव्या इत्यर्थः । विध्युपहिता इति । श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा इत्यर्थः । ननु भवतिरस्तिश्च पर्यायो भू सतायामस भुवीति च परस्परं व्याख्यानादत आह भवतिरश्चैष इति । कश्चित्प्राप्यर्थो ऽपि भवतिरस्ति तदर्थमेव इत्युक्तम् । जन्मवचनो भवतिरस्तिस्तु जनिफलभूत एवार्थसद्भाववचन इत्यर्थः । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो ऽपामोपधय आषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋग् ऋचः साम सान्न उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीनां रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणो ऽधे स्थानं तदहंतीति परार्द्धः । परब्रह्मश्रुदास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षया ऽष्टमः को ऽसौ य उद्गीथः प्रणव इत्यर्थः* ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

६८४ । ५

पूर्वोद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वादुपास्यविषयसमर्पकत्वं रसतमत्वादेर्ज्ञाय इत्युक्तम् । तद्ध्याख्यानानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वात् सकाशात्पारिप्लवप्रयोगशेषत्वं ज्ञायो ऽनुष्ठानपर्यवसानसंभवादिति संगतिः । ननु यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति सर्वोसामृचामाश्विनयज्ञशंसने सर्वस्युत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकार्येषु विनियोगादाख्यानानां पारिप्लवे त्रिदायां च विनियोगः किं न स्यादत आह न च सर्व इति । श्रेष्ठ्या गार्हपत्यमिति प्रातिस्विकविनियोगानां सर्वा दाशतयीरिति समुदायरिनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वशब्दः क

* अत्र तृतीयं स्तुतिमात्राधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्पूर्वत्वात् २१ भावशब्दाच्च २२ ॥

चित्समानस्य सकृत्प्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनाभाषाल्लिङ्गादिभि-
र्मन्त्रविनियोगाविघातकत्वमित्यर्थः । अश्वमेधे हि प्रथमे ऽहनि मनुर्वैवस्वतो
राजेत्याह द्वितीये ऽहनि यमो वैवस्वतो राजेत्याह तृतीये ऽहनि वरुण आदि-
त्य इत्याद्याख्यानविशेषो वाक्यशेषे विनियुज्यते तद्वलादुपक्रमस्य संकोचमाह
नैषामिति । ननूपक्रमगते सर्वं शंसतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति
सर्वशब्दानुसारेणोपसंहारगते विशेष उपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यायतामत आह
इतरथेति । प्रथमं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्यभिधाय* पुनः
पारिप्लवमाचक्षीतेति विधाय ततो मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते तच्च पुनर्वि-
धानं वाक्यशेषगताख्याननियमार्थमितरथा वैयर्थ्यात्सर्वशब्दो ऽपि वाक्यशेष-
गताख्यानानामपि मध्यमकङ्क्षायाभिधायोपरमं व्यावर्तयितुमिति तस्याशे-
वता पुनर्विधिश्रुत्या ऽवच्छेदिकया सर्वश्रुतो भग्नदर्पायां निर्भयः सन्निधिर्वि-
द्यास्वैषोपनिषदाख्यानानि विनियुज्जीतेत्याह तथा चेति । अनेन द्वितीयं
सूत्रं योजितम् । सो ऽरोदीदित्यादीनां विध्यैकवाक्यतां यथा विधिसंनिधिरव-
गमयेदेषमाख्यानानां विद्यासंनिधिर्विद्यैकवाक्यतां गमयतीति योजना ।
अवधीयन्तइति कर्मकर्तरि । तन्त्रोपाख्यायिका कथापरो गन्त्यः । ॥

६८५ । ६

अत एव चाग्नीन्धनादनपेक्षा ॥ २५ ॥

ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षते । यज्ञेनेति विविदि-
षायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यजनभ्यायां तस्यामनन्वयादिच्छाविष-
यज्ञानसाध्ये मोक्षे ऽन्वय इति पूर्वः पक्षः । अस्मिन्पक्षे यज्ञेनेत्यादिकरण-
विभक्तिबाधः स्यात् । न हि मोक्षसाधनमिच्छासाधनं भवति तु ज्ञानेच्छा-
जनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन ज्ञानेच्छाहेतुत्वं साधनसाधनस्यापि साधन-
त्वाऽनपायात् । कष्टैः पक्षतीत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतु-
त्वदर्शनादिति सिद्धान्तः । अत्र भाष्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वा-
त्कर्माणि विद्याया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । तदयुक्तम् । न हि पुरु-
षार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिष्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयो-

* अभिधानादिति २ पु. पा. ।

१ अत्र चतुर्थे पारिप्लवाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-पारिप्लवार्था इति चेन्न विशे-
षितत्वात् २३ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् २४ ॥

जननिहृपकत्वमस्याधिकरणस्य न युक्तम् इत्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे विद्याया इति । विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे स्वार्थः क्रतूपकारः । तदा चोपक्रियमाण-
क्रतावसत्युपकारजननाऽयोगात् क्रतुरपेक्षितव्य इत्युक्त्वा मोक्षार्थत्वे ऽनपे-
क्षामाह यदा त्विति । अविद्यास्तमये मोक्षे नास्ति कर्मापेक्षेति भावः ।
स्वसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति न अपि त्वपेक्षितव्यानीत्यर्थः । अधिकविषय-
येति भाष्यं व्याचष्टे एतच्चेति* ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरर्थवत् ॥ २६ ॥

६८५ । १६

पूर्वत्र ब्रह्मविद्या न स्वफले कर्मापेक्षा प्रमात्वात् संमतवदित्युक्तम् ।
तर्हि सा स्वात्पतावपि न तदपेक्षा ऽत एव तद्वदेवेति पूर्वपक्षमाह यथेति ।
अचागमविरोधमाशङ्क्याह न चेति । अपि चानेन वाक्येनेच्छा विधीयते
इयमाणज्ञानं वा । नाद्यः । विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यां विध्ययोगात् । न
द्वितीय इत्याह अपि चेत्यादिना । अत एव न तत्साधनत्वेन यज्ञादि-
विधानम् । ननु पञ्चम्यपि प्रतिपत्तिरपेक्ष्यतामित्याशङ्क्य फलपर्यवसानान्ने-
त्याह नान्तरीयकं हीति । यथा ऽस्मिन्सन्दरे ऽपि दुग्धादौ धातुदोषाद-
रुचिः एवं ब्रह्मज्ञाने ऽपि पापादरुचिर्भवेतच धातुसाम्यार्थमौषधिविधिवद्
ब्रह्मज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्तौ ज्ञानस्येति ।
ननु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावज्ज्ञानोत्पत्ति कर्मानुष्ठातव्यं न ज्ञानार्थः
संन्यास इति । अत आह तत्राप्रीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यक्षप्रवणतां
कर्मफलं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः । ग्रन्थास्त्वेने प्रथममूत्रे
व्याख्याताः । ननु ब्रह्मैवोपदिश्यतां तत्र ज्ञानं स्वत एव जायेत किं विविदि-
षया नेत्याह विविदिषुः खल्विति । अतिसूक्ष्मत्वाद् ब्रह्मात्मत्वस्य
मनःसमाधानाद्यनुष्ठेयं तद् रुचौ सत्यामनुष्ठेयते नेतरथेत्यर्थः । एवं ज्ञानो-
त्पत्त्युपयोगं कर्मणां प्रदर्श्य फले ऽनुपयोगमाह न च निर्विचिकित्समिति । ६८५ । १०
फले हि शब्दज्ञानस्य भावना तस्याश्च साक्षात्कारस्तस्य चापवर्गः त्रिष्वपि
कर्माऽनपेक्षा शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतौ ब्राह्मणत्वादेर्बाधितत्वात्तदु-

* अत्र पञ्चमम् अग्नीन्धनाद्यधिकरणं पूर्णम् तत्र सूत्रम् १-अत एव चाग्नीन्धना-
द्यनपेक्षा २५ ॥

तरकालं कर्मण एवाभावादित्यर्थः । भास्करोक्तमपवादति तस्मादिति ।
यच्च तेनैवाक्तं ज्ञानात्कर्मणो बाधे भिदाटनाद्यापि बाध्येतेति तच्चाह दृष्टा-
र्थेऽपि । असक्तस्यानासक्तस्य । एते च ग्रन्थाः प्रथमसूत्रे एवोपपादितार्था
इति । अधिकारे निवृत्ते ऽप्यश्रद्धायामधःपातः स्यादिति केशवोक्तमसाधु ।
शास्त्रकृतत्वादश्रद्धाया इति । अपरमपि भास्करोक्तं निरस्यति अतरचेति ।
ननु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्कर्मवन्न ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्म-
विदः कोपाद्यापत्तिरत आह शमादीनां त्विति । अवस्थास्वाभाव्या-
दिति । परमशान्तं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यान्न यन्न-
साध्यमित्यर्थः* ॥

२८ । ३

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

यथा पूर्वच विविदिषन्तीति वर्तमानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वात्पञ्चमल-
कारेण विधिः कल्पितः एवमत्रापि न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति वर्त-
मानापदेशे ऽप्यपूर्वत्वाद्विधिरिति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सर्वेन्द्रियाणां
प्राणेन सह संवादे यच्छूयते तद्दर्शयति एष किलेति । इन्द्रियाणि किल
वयमेव श्रेष्ठानि इत्यभ्यमन्यन्त विषादशमनाय च प्रजापतिनोक्तानि युष्माकं
मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पतेत् स श्रेष्ठ इति । तत इन्द्रियेष्वेकैकश उत्क्रान्तेषु
शरीरं नापतत् प्रयोत्क्रान्तौ त्वपतत् ततः प्राणः श्रेष्ठ इत्यवधृते सतीन्द्रियाणि
तेनावजितानि तानि प्राण उवाचेत्यर्थः । यदाह तद्दर्शयति किं मे ऽन्नमिति ।
पराजितैर्ह विजयिने करो दीयते एवमिहापि सर्वप्राणिभिरद्यमानमन्नमि-
न्द्रियाणि प्राणाय प्रददुः । अतः सर्वचान्नादः प्राण इत्यर्थः । आख्यायिकया
त्रिवक्षितमर्थमाह तदनेनेति । प्राणस्य सर्वमन्नमिति निर्द्वैशातथैवोपासना-
विधिः कल्पनीय इत्यर्थः । एतद्विद्याङ्गतयेति । एतस्याः प्राणवि-
द्याया अङ्गतयेत्यर्थः । तत्र यद्यपीति । यदवादिष्म पञ्चमलकारकल्प-
नात्सङ्गतिरिति तदित उक्त्यतं प्रवृत्तिविशेषकरणतालाभे प्रयोजने विधिप्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । उपमन्त्रयते स हिङ्गार इत्यादिना गाम्यव्यापारगतचेष्टासु

* अत्र षष्ठं सर्वापेक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् २६
शमदमाद्यपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७ ॥

हिङ्गारादिदृष्टिर्विहिता । सा घामदेव्यविद्या । उपमन्त्रणं सङ्केतकरणम् ।
 अशक्तेरिति । सर्वान्नस्य पुंसा ऽनुमसामर्थ्यादित्यर्थः । अपि च नानन्नं भवति ६८८ २२
 इत्यत्र भवतिमात्रं श्रूयते तत्र भावयतिः कल्पनीयः कल्पयित्वा च तं
 विधिरपि कल्प्य इत्याह कल्पनीयत्वादिति । कल्पना च नोपपद्यते कृप-
 सामान्यविषयनिषेधशास्त्रेण बाधात् कृप्रो हि विशेषविधिः सामान्यनिषेधं
 बाधेत न कल्प्य इत्यभिप्रेत्याह शास्त्रान्तरेति । कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तमाह
 प्राणस्येति । अशक्तिरित्येतद्विवृणोति न तावदिति । कैलेयकः श्वा ।
 ह्रमे हस्ती । तद्वत्तु वटकाष्ठम् । करभ उष्ट्रः । तद्वत्तु शमीकरारौ । कण्ट-
 की वृक्षविशेषः यस्य वल्लीप्रायाः शाखा भवन्ति । कल्पनीयत्वादित्ये व्याचष्टे
 न चात्र लिङ् इवेति । लिङः सकाशाद्यथा विधिप्रतीतिरेवमत्र स्फुटतरा
 नास्ति पञ्चमलकारद्योतकस्य ऽडादेरश्रवणादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादाविष-
 विधिः कल्प्यतामत आह न च कल्पनीय इति । सर्वमन्नं भवतीत्य-
 स्यादनीये ऽनुवादत्वादनदनीये त्वशक्ये विध्ययोगात् शक्ये कलञ्जादौ
 निषेधशास्त्रेण वैपरीत्यपरिच्छेदादपूर्वार्थत्वाभावादित्यर्थः । शास्त्रान्तरविरो-
 धत इत्येतद् व्याचष्टे न च सत्याङ्गताविति । प्रवृत्तस्येति । कृप्रत्वा-
 त्परिच्छेतुमप्रवृत्तस्येत्यर्थः । यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्वाधिरिति तत्राह
 शक्यत्वे चेति । ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं न धारयति न हि प्राणा-
 त्यये सर्वान्नानुमतिमात्रेण अन्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणात्य-
 यइति चेति । तद्वर्णनादिति सूत्रभागं व्याचष्टे तत्रोपाख्यानाच्चेति ।
 ननुपाख्याने सामान्यशास्त्रबाधको विधिर्न श्रूयते ऽत आह स्फुटतरंति ।
 जीवितात्ययमापन्नो मद्यं नित्यं ब्रह्मणो वर्जयेदित्याद्या स्फुटतरविधि-
 स्मृतिः । ननु तर्हि स्मृत्या जीवितात्यये किं सुरा ऽपि भक्षणौया नेत्याह
 सुरावर्जमिति । सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामामिज्ञेयुः सुरामिति मरणान्ति-
 कप्रायश्चित्तदर्शनाद् मरणप्रसङ्गेऽपि सा न भक्ष्येत्यर्थः । उष्णमित्यभिव्यक्तप्रा-
 मित्यर्थः । प्राणात्ययो ऽपि किञ्चिद्विषय एव नेत्याह विद्वांसमिति । चा- ६८९ । ११
 काययोपाख्यानाद्विद्वांसं प्रति विधानाद् त्रिविधमृतेश्च साधारण्याद् अविद्वांसं
 प्रत्यपि विधानात् प्राणात्ययस्य विद्वदविदुषोः सर्वान्नत्वमिति योजना ।
 हस्तिपको हस्तिपालः । छान्दोग्यश्रुतिगतमुपाख्यानमर्थतो दर्शयति स

हीति । एवमाख्यानमनुष्यस्य भाष्यस्यां श्रुतिं व्याचष्टे मटचीति । मटचो नाम रक्तवर्णाः सुद्रपक्षिविशेषाः तेर्हतेषु कुरुदेशसंस्थेषु अशनायया बुभुक्षया ग्लायन् ग्लानिं प्राप्नोति इत्यर्थः । मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति । वर्जयेदिति शेषः * ॥

७ । १

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यथा शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्ववचनं स्तुतिरेव यच्चादीनां नित्यत्व-
श्रुतिविरोधाद्विद्वार्थत्ववचनस्तुतिरिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्या-
नि हीत्यादिना । तस्मादनध्यवसाय एवेति । अध्यवसाये वा विवि-
दिषन्ति इत्यस्य स्तुत्यर्थत्वं भवतीत्याशयः† । ननु वाचनिकविनियोगभे-
दात्वादिरादेर्वैयर्थ्यार्थत्वं कृत्वर्थत्वं च प्रथमतस्त्वे सिद्धं तद्वदत्र किं न
स्यादत आह एतेनेति । वास्तवविरोधेनेत्यर्थः । विधिव्यतिरेकेण स्वभा-
वत एव नित्यमनित्यं वा यद्वस्तु व्यवस्थितं तदन्यथा कर्तुं न शक्यते
यत्त्वसिद्धरूपं विधितः कर्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि निष्पाद्यते तस्य
रूपं विधित एव ज्ञातव्यं विधितश्चाग्निहोत्रादेरावश्यकत्वप्रतीतेर्न
विरोध इत्याह सिद्धे हीति । निमित्तेन जीवितेन नित्यं सर्वदा संसा-
रिणामीहित इष्ट उपातदुरितक्षयः प्रयोजनं यस्य ततथोक्तम् । अनेन
फलवत्त्वे ऽपि नित्यत्वं कर्मण उपपादितम् । विद्याङ्गतया चेत्यत्र कर्तव्य-
मित्यनुषङ्गः । ननु विरक्ताधिकाराया विद्याया नित्यसमीहितफलत्वाभावा-
त्तदङ्गत्वेनानुग्रीयमानस्य नित्यत्वं न स्यात्ततश्च विविद्विषार्थत्वेन कर्म कुर्वतः
प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगो ऽपि पृथक्कर्तव्यः । न चेन्नित्यप्रयोगस्येवा-

१७ । १६ नित्यत्वं स्यादिति । नेत्याह विद्यायाः कादाचित्कतयेति । यथा
स्वर्गार्थो ऽग्निहोत्रप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्योभयचाविशेषान्नि-
त्यविधेः प्रयोजकत्वं बाधित्वा निविशते यथा वा यदि राजन्यं वैश्यं वा
याजयेत् स यदि सोमं विभक्षयिषेद् न्ययाधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य
दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यं
सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः‡ ।

* अत्र सप्तमं सर्वान्वानुमत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-सर्वान्वानुमतिश्च
प्राणात्यये तद्वर्शनात् २८ अबाधान् २९ अपि च स्मर्यते ३० शब्दश्चातो ऽका-
मकारे ३१ ॥ † भवत्वित्यप्याशय इति २ पु. पा । ‡ नित्यार्थसिद्धेरिति २ पु. पा. ।

यादृशो नित्यः प्रयोगः करणार्थत्वेन विहितस्तादृशस्येतरश्च प्रत्यभिज्ञा-
नाच्च न पुनः प्रयोगावृत्तिः नापि नित्यप्रयोगस्यानित्यतापनिरेवमवापी-
त्यर्थः । न्ययोधस्कन्धादधोविलम्बिन्यो जटास्तिभ्यः । कार्यस्येति । ६६०
कर्तव्यस्येत्यर्थः । सत्सु कर्मस्त्विति । विद्याकारणत्वेनानुष्ठितेषु कर्मसु
सत्सु उत्पन्ना विद्येव स्वकार्ये विद्यानिवृत्तिलक्षणे व्याप्रियत इत्यर्थः । भार-
वाहकत्वं गर्दभ्या एष पुत्राणां तु भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु बाहकत्व-
मिति दृष्टान्तवार्तिकार्थः । ग्राहकेति । ग्राहकेण प्रयोगविधिना ऽऽत्मीय-
त्वेन स्वीकारपूर्वकत्वादित्यर्थः । ग्राहकं दर्शयति विधेरचेति । अवि-
हिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गत्वेन प्रयोगविधिरहणा-
नुपपत्तेरित्यर्थः । ननु तर्हि विद्या विधीयतां नेत्याह चतसृणामपीति ।
एका हि प्रतिपत्तिः साङ्गाध्ययनप्रसवा ऽन्या तु शास्त्रश्रवणजा ऽपरा ध्यान-
रूपा चतुर्थी साक्षात्कृतिः । तासां चतसृणामपि ब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां
विधानाऽनुपपत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादग्नि-
होत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकरणे श्रवणादुक्त एकस्य कर्मणः
काम्यत्वेन नित्यत्वेन च विनियोगः यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वाच्च
विनियोगान्तरहेतुत्वं किं तु कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति नेत्याह न हि
प्रकरणान्तरमिति । यच्च कर्मैव धातुनोपादायाख्यातेन विधीयते तच्च
कर्मविधायकत्वस्वभावमपरित्यजन् विधिः कर्मान्तरं विदध्याद्विविदिषा-
वाक्ये तु न यज्ञादिधात्वर्थो विधिः श्रूयते किं तु विविदिषायां यज्ञादयस्त्व-
न्यचेवोत्पन्ना आख्याताऽपरतन्त्रैर्यज्ञादिशब्दैरनूद्यन्ते । तच्च फलभूतविविदि-
षायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादींस्तस्यां विनियुज्जानो न यज्ञादीन् भिन्नती-
त्यर्थः । यदि प्रदेशान्तरोत्पन्नकर्मनुवादेन विविदिषासंबन्धविधिः स्यात्तर्हि
कोण्डपायिनामयने ऽपि नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासविधिरापद्येत तच्चाह
न च तत्रापीति । ननु होमण्य साक्षाद्विधिश्रवणे ऽपि यदाहवनीये
जुहुति इत्यत्र होमानुवादेनाहवनीयविधिर्दृष्ट एवमवापि होमानुवादेन
कालविधिः किं न स्यादत आह कालस्येति । पुरुषानुष्ठेयविषयो हि विधि- ६६२
रनुष्ठेयं कालं न विदधाति किं तु तस्मिन्कर्म विदधीत आहवनीयस्य तु

वृषादेयत्वाद् युक्तं प्रदेशान्तरसिद्धकर्मानुवादेन विधानमित्यर्थः । ननु कालोऽपि विधीयते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह काले हीति । तत्राप्यमावास्यादिकाले कर्मैव विधीयते इत्यर्थः । सायं जुहोतीत्यादौ कालोऽपि विधीयते होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनैव विहितस्यानुवादादत उक्तम् उत्सर्ग इति । अन्यतः कर्मप्राप्तिरुत्सर्गस्यापवादिका सा च सायमग्निहोत्रमित्यत्र संदिग्धा त्रिंशद्विधिसंभवात्तथा चेत्सर्गोऽनपोदित इत्यर्थः । स्मृतिरुक्तेति । भाष्ये इति शेषः* ॥

६२ । ६

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रमकर्मसापेक्षेयं विद्या फलप्रदेति वदन्प्रवृत्त्यः किं फले अपेक्षा उतोत्पन्नो नाद्य इत्याह न खलु विद्येति । द्वितीयमाशङ्क्य परिहरति ननु यथेत्यादिना । प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थिनमधिकरोतीति भाष्यमयुक्तम् अप्रतिषिद्धानामपि केषां विद् विद्योदयादर्शनादत आह प्रतिषेधो विघात इति । विघातः प्रतिबन्धतः तदभावादनपुष्टिसाधनस्य विद्योत्पत्त्यादह-
त्यर्थः । स्मृतौ मैत्रेय इत्याहंस्को ब्राह्मणः ततश्च जपमात्रात्तस्य पुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थः† ॥

६३ । १३

तद्भूतस्य तु नातद्वावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूप-
भावेभ्यः ॥ ४० ॥

यदा नाश्रमकर्माणि विद्यासाधनं तदा आकूटपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य‡ कर्म किमु वक्तव्यमिति सङ्गतिः । पूर्वकर्मस्वनुष्ठानविकीर्षयेत्यादि-
भाष्यं व्याचष्टे पूर्वधर्मेष्वित्यादिना । आरण्यमिति । यत्पदमाश्रम-
स्ततो नैनमियात्पुनस्ततो नेयान्नावर्ततेत्यर्थः॥ ॥

* अत्राष्टमम् आश्रमकर्माधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि ३२ सहकारित्वेन च ३३ सर्वथापि तण्वोभयलिङ्गात् ३४ अनभिभवं च दर्शयति ३५ ॥

† पुमर्थसिद्धिरिति २ पु. पा. ।

‡ अत्र नवमं विधुराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३६

अपि च स्मर्यते ३७ विशेषानुग्रहश्च ३८ अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ३९ ॥

§ प्राप्त्येति २ पु. पा. ।

॥ अत्र दशमं तद्वृत्ताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तद्भूतस्य तु नातद्वावो जैमि-
नेरपि नियमात्तद्रूपभावेभ्यः ४० ॥

विधुराधिकरणम् । तदूताधिकरणम् । आधिकारिकाधिकरणम् । ४६६

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४९ ॥ ६६४ । ५

प्रत्यघरोहे ऽशास्त्रीय इत्युक्तं स यदि क्रियते तर्हि किमस्ति प्राय-
श्चित्तं न वेति विन्यते । ब्रह्मचारित्वात्त्रैष्ठिकस्यापि नैर्ऋतालम्भप्राप्तेः पूर्वं
पक्षाभावमाशङ्क्याह प्रायश्चित्तमिति ।

अथकीर्णपशुश्च तद्वदिति । उपनयनहोमा आहवनीये कार्या
यदाहवनीये जुहुति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्व-
होमार्थत्वादिति प्राप्य षष्ठे सिद्धान्तितम् । आधानं हि जातपुत्र आदधी-
तेति षष्ठ्यात् कृतदारस्य विहितम् उपनयनकाले च दाराभावादाधानमप्रा-
प्तकालं तदभावाच्चाहवनीयाभावः । तस्माल्लौकिके ऽग्नाविति । यत्रमवर्कोर्णिप-
पशुरपीत्यर्थः । श्रुतिस्तावदुपदिशति साक्षादित्यन्वयः । ननु प्रायश्चित्त-
सद्भावश्रुतिः सामान्यविषया तदभावविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रव-
लेति नेत्याह प्रायश्चित्तमिति । श्रुते नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बोधयितुं सामा-
न्यमेकमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मिंस्तदभावं बोधयितुं निषेधकल्पना तत-
स्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयम् अतो दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण
नेतव्या इत्यर्थः । यत्रगौरवार्थं प्रायश्चित्तनिषेधश्चेतत्किं यत्रगौरवं तदाह
कृतनिर्णयनैरिति । संख्यानं संप्रतिपत्तिः सव्यवहारः अन्येव्यवहर्तुभि-
रवर्कोर्णिनि व्यवहाराभावे* यत्रगौरवं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थ इति भावः ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादिति व्यवहाराधिकरणपूर्वपक्षमत्रम् । यवघराहश-
ब्दार्थावधारणे आर्याणां स्नेच्छानां च विप्रतिपत्तिः समेत्यर्थः । यत्र दृष्टान्तः ।
प्रकृते दार्ष्टान्तिके योजयति आचार्याणामिति । शान्त्रम्या वा तन्निमि-
तत्वाद्दिति सिद्धान्तसूत्रं तदोजयति शास्त्रस्या येति । यवघराहाधिक-
रणं लिङ्गभूयस्त्वादित्येवानुक्रान्तम् । ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृति-
मूलेवेति नेत्याह उपपादितं चेति । विप्रकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशात् सन्निकृ- ६६५ । ४
ष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेस्तन्मूलत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ॥ ।

* व्यवहारे इति २ पु. पा. ।

† जं. सू. अ. १ पा. ३ सू. ८ ।

‡ जं. सू. अ. १ पा. ३ सू. १६ ।

§ व्या. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४४ ।

॥ अत्र एकादशम् आधिकारिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २ न चाधिकारिकमपि

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराञ्च ॥ ४३ ॥

उत नेतीति । चिन्त्यते इति शेषः । सङ्गतगर्भं पूर्वपक्षमाह तत्रेति । कृतप्रायश्चित्तानामवकीर्णानां संव्यवहार्यत्वे तैः सह कृतं श्रवणादिकं विद्यासाधनं न वेति चिन्ताप्रयोजनं सर्वपातकमिह परच वा ऽशुद्रं जनयति तच्च नेष्टिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिन्दादर्शनात् तज्जन्यपापापूर्वे प्रायश्चित्तेन निवृत्ते ऽपि तज्जन्या ऽस्मिन् लोके शिष्टैरसंव्यवहार्यत्वरूपा ऽशुद्रिरनुवर्तते । न च वाच्यं निवृत्ते पापे कथं तज्जन्या ऽशुद्रिरनुवर्ततेति निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृतेर्बहुलमुपलम्भादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह निषिद्धेत्यादिना । निषिद्धकर्मचितयातदनुष्ठानजन्यमेनः पापापूर्वं लोकद्वये ऽप्यशुद्रं तावदापादयति तच्च द्वेधं द्विप्रकारम् । तदेव दर्शयति कस्य चिदित्यादिना । यत्याद्याश्रमच्युतेरैहलौकिकाशुद्र्यापादकत्वे दृष्टान्तमाह यथा स्त्रीबालादीति ।

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संपिबेत् ॥

इति मनुवचनम् । न संपिबेदन्योन्यं गृहे भोजनादिसंव्यवहारं न कुर्यादित्यर्थः । मनुवचनव्याख्यानरूपं याज्ञवल्कीयवचनम् ।

प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतेो ऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ इति ।

तत्राव्यवहार्य इत्यकारप्रश्लेषं कृत्वा व्याख्यायोदाहरति तथा चेति । अज्ञानकृतं यदेनो भवेद्यच्च कामतः कृतं तदुभयं प्रायश्चित्तेरपैतीत्येवमर्थतया व्याचष्टे कामतः कृतमपीति । कामतःकृतब्रह्मवधादि ग्रहणं बालवधाद्युपलक्षणार्थं मत्वा श्लोकशेषं व्याचष्टे बालघ्नादिस्त्विति । वचनादित्युक्तं किं तदित्यत आह वचनमिति * ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यान्नेयः ॥ ४४ ॥

पूर्वच कृतप्रायश्चित्तः संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयवचनेन बाधः कृत एवमिहाप्याश्रयाङ्गानुष्ठातुरेवाश्रितोपास्तिकर्तृत्वमित्युत्सर्गो व-

* अत्र द्वादशं बहिर्बहिर्करणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराञ्च ४३ ॥

वति हास्मे य उपास्तइत्यादिवचनात् फलभाज एव यजमानस्य साधने
कर्तृत्वप्रतिपादकाद् बाध्यतइति सङ्गतिः ।

एतितैर्व्यवहारे हि कदा चित्स्यस्तस्मैत्विजः ।

आत्विज्यत्वादुपास्तीनां तत्संपर्कं ततस्त्यजेत् ॥

इति प्रकृतोपयोगः । शास्त्रपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह प्रथमे काण्डे इति । ६६५ । २९

ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेषु श्रुतानि यदि कामयेत वर्षेत्पञ्चन्य इति नीचैः सदा
मिनुयात् । सः सःसमाडलम् । तद् नीचैर्निर्मिमीतेत्यर्थः । इत्यादीन्य-
ङ्गफलान्यृत्विजगामीनि । याजुर्वेदिकत्वेनाध्ययवसमाख्यानादृत्विजं सनिहिते
यां कामयेतेति वाक्येन तस्यैव फलसंबन्धबोधनादिति प्राप्ते राट्ठान्तः । यथा
अहं नाश्नीयादित्यादि तपः सत्यप्याध्ययवसमाख्याने याजमानं तपसः
प्रधानफलसिद्ध्यर्थत्वात् प्रधानफलस्य च याजमानत्वात्तथाकामो ऽङ्गफलमपि
यजमानगामि । कृते। ऽर्थसंयोगात् । यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधान*फलस्य
यजमानसंबन्धबोधनादिति । अत्राङ्गफलस्य याजमानत्विनिर्देशो ऽङ्गस्य
तदाश्रितोपास्तेश्चार्थादृत्विक्कर्तृकत्वमवगमयतीति पुनरुक्तिशङ्का सा न कार्या
ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः । एवंजातीयकानीति । सः-
करणादिकृत्वङ्गजातीयानीत्यर्थः । चकार उपासनानि इत्यस्योपरि नेतव्यः ।
आसनानि चेति । तथाकाम । इत्यधिकरणे ऽङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वं न
चित्तितं किं तु तदाश्रितोपास्तीनामित्यर्थः । यदपि शास्त्रफले प्रयोक्तरी-
त्यधिकरणे ऽन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानादित्यङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वमभिहित
न तेनापि पुनरुक्तिरुपास्तीनामनङ्गत्वादिति । न चैवं गोदाहनादेरपि याज-
मानत्वशङ्का । ऽप्यणयनादेरङ्गस्यावश्यमृत्विङ्निर्वर्त्यत्वात्तदाश्रितद्वयस्याव्या-
पाररूपस्य पृथक्प्रयोगाऽयोगाद्॥ उपास्तीनां तु क्रियात्वाद्वति पृथक्प्रयोगः
शक्यते ह्युद्गीथाद्यङ्गेषु ऋत्विग्भिर्नुग्रीयमानेषु यजमानेन तेष्वदित्यादिदृष्टि-
रध्यसितुमिति । ननु वर्षति हास्मे एजंन्यः वर्षयति चान्यार्थमयं य एवं
विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते इत्यादौ कथं याजमानत्वशङ्का न हीह
यजमानपदमस्ति अत आह तत्रोपासकानामित्यादिना । कर्मणीश्वरो ६६६ । ३

* साह्यप्रधानेति २ पु. पा ।

१ जं. मृ. अ. ३ पा. ७ मृ. १८ ।

॥ प्रयोगाभावादिति २ पु. पा. ।

१ जं. मृ. अ. ३ पा. ८ मृ. १३ ।

३ जं. मृ. अ. ३ पा. ९ मृ. २० ।

अधिकारी तस्यैव फलम् इह चोपासनकर्तुः फलश्रवणादधिकारो यजमान
 यथोपासनकर्तेति गम्यते इत्यर्थः । ननु कर्तुः फलश्रवणं तस्य याजमानत्वं
 न गमयितुमर्हति आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति
 ६६६ । ११ आगानेन संपादयतीत्यादावृत्तिजो ऽपि फलश्रवणादत्र आह वचनाच्चेति ।
 औत्सर्गिकन्यायस्य वचनमपवादकमसत्यपवादे फलं यजमानस्यैवेत्यर्थः ।
 (यजमानस्योपासकस्य सतः फलश्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः फलवदिति ।) * ननु
 तमुद्गीथं वक्तो नामतो दाल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदां चकार उपासितवान् स
 ह नेमिषीयाणां सचिणामुद्राता बभूवेत्यृत्विजो ऽप्युपासनकर्तृत्वं श्रूयते । तत्र
 निष्कर्षः सर्वोत्पिज्यमुपास्तीनां गमयति तत्राह तं हेति । अन्यार्थदर्शनं
 धीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्याद् इह त्वन्यतः सिद्धिर्नास्ति तत उपासनफल-
 भाजो यजमानस्येव कर्तृत्वमिति न्यायं न बाधेत इत्यर्थः । ननु तस्मै
 हि परिक्रीयते इति सिद्धान्तहेतुरसिद्धः अङ्गाश्रितोपास्तीनां याजमानत्वे
 विप्रतिपन्नं प्रति तदर्थमृत्विक्परिक्रियस्यासिद्धेर्न चाङ्गकर्तृणामृत्विजां तदा-
 श्रितोपास्तपयन्तं प्रक्रियः सन्निधानादिति वाच्यम् । यत्र हि तेषां कर्तृत्वं
 प्रमितं तदर्थं ते परिक्रेतव्याः न तु संनिहितार्थम् अन्यथा ऽङ्गमनिहितपश्वा-
 दिद्रव्यसिद्धयैमपि तत्परिक्रियप्रसङ्गात्तस्मान्न हेतुवचनार्थं पश्यामो ऽत आह
 उपारुग्यानं तावदिति । तं ह वक्तुं इत्याद्युपाख्यानं तच्च वाक्यशेषगतत्वा-
 न्निर्णायकं न प्रापकमपेक्षते यस्त्वन्यत्र न्यायबाध उक्तस्तत्परिहारपरत्वेन
 तस्मै हि परिक्रीयतइति सूत्रावयवं व्याचष्टे न चेत्यादिना । तेन यजमा-
 नेन स ऋत्विक् परिक्रीतः संस्तद्गामिने फलाय घटते संपादयितुं युज्यते
 इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यजमानगामिना फलस्य साक्षात्कर्तृकत्वे
 परिक्रीतत्विक्कर्तृकत्वे चोपास्तीनां संभवति ततः सा कांस्यभोजिन्यायेन
 लिङ्गदर्शनमनुगृहीतुं परिक्रियद्वारकं कर्तृत्वमाश्रयतीति । एवं च लिङ्गदर्श-
 नादृत्विक्कर्तृकत्वे ऽङ्गोपास्तीनां सिद्धे तदर्थमपि ऋत्विक् परिक्रीयतइति
 सूत्रावयवो व्याख्यातः । एतच्च सर्वं तथा चेत्यादिभाष्यादुत्थितमिति परा-
 श्रयत्वादिति भाष्येण लिङ्गद्वारा कर्तृत्वाद्यजमानस्य फलमित्युक्ता ऽन्यचेत्य-

११ । ११ नेन सति वचने ऋत्विजो ऽपीत्युक्तम् । व्यसनिनामात्रेणेति । फलिन

यत्र कर्तृत्वमिति न्यायस्योभयथा संभवे यजमानमात्रकर्तृत्वविषयः
पुरुषस्यायहो व्यसन्तिता । यस्मादाधिदैविकमादित्यपुरुषमाध्यात्मिकं चाक्षु-
षपुरुषमुपासीत उद्गाता तदुभयात्मको भूत्वा सर्वान् लोकान् आप्नोति तस्मा
दैवंविदुद्गाता यजमानं ब्रूयात् ते कं कामं फलमागायान्यागानेन संपाद-
यानि । समर्थो हि स फलसंपादने इत्यर्थः* ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वेषणाभ्यो व्युत्थाय मित्राचर्यमा-
चरन्ति तस्मादधुनातनो ऽपि ब्राह्मणः । पण्डा ऽध्ययनजा ब्रह्मर्षीस्त
द्वान् पण्डितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्या बाल्येन ज्ञानबलभावेन
युक्तितो ऽसंभाषनानिरासरूपमननेन वा शुद्धहृदयत्वेन वा निष्प्रमेत् म्यातु-
मिच्छेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्येत्यादिरनुवाद उक्तद्वार्यार्थः । मुनि-
मननशीलो निदिध्यासकः स्याद् मौनादन्यद् बाल्यं पाण्डित्यममौन मौन
च निदिध्यासनं निर्विद्याय ब्राह्मणः ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः
साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः । पूर्वत्र तं ह ब्रह्म इति वाक्यशेषादङ्गेषा-
सनमृत्विक्कर्तृकमित्युक्तम् । एवमिहाप्यथ ब्राह्मण इति विधिविधुरवाक्य-
शेषादथ मुनिरित्येषो ऽपि न विधिरिति महतिः । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे
विधिश्रुतेमौनेपि विधिगस्तु नेत्याह यत्र हीति । यदावापि विधेयस्य ईदृ ११८
म्यातर्हि विधिः श्रूयेत बाल्यवदतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद् विध्यभागे
गम्यतइत्यर्थः । प्रशंसार्थमिति । यदा पाण्डित्यशब्देन मौनस्य प्राप्तिश्च-
देत्यं विधीयमानस्य बाल्यस्य प्रशंसा न हि पाण्डित्यं स्वहृषेण ज्ञान भव-
त्यपि तु बाल्ये ऽनुष्ठिते ऽनन्तरं मौनापरप्रार्थयं पाण्डित्यं कृतं भवतस्मा-
द्बाल्यं प्रशस्तं भवेदिति । यदा तु मौनस्योत्पादस्य विध्यंतरप्राप्त्यानु-
वादः तदा बाल्यमाचानुष्ठानवानुत्तमाश्रमत्वेन स्मृते इति व्यक्ता म्युक्त ।
सिद्धान्तमाह भवेदित्यादिना । अनुवादित्वं मौनगच्छस्य परिहृत्य ईदृश-
वणादविधेयत्वम् उक्तं परिहरति एवं चेति । तत्र नायदथ मुनिर्गति

* अत्र त्रयोदशं व्यास्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३ स्यामिन फलानुरि-
त्यात्रेयः ४४ आत्विज्यमित्यौदुलोमित्यस्मिन् हि परिकीर्तने ४७ शुभम् १६ ॥

साक्षाद्ब्रह्मत्रिद्वैतस्य तिष्ठासेद् इति विधिरनुषज्यते मौनं निर्विद्येति संपा-
दात्वं च विधेयत्वं गमयतीत्यर्थः । साक्षात्कारवतो विद्यातिशयस्य सिद्धु-
त्वाद्विधिवैयर्थ्यमाशङ्क्याह विद्यातिशय इति । विद्यावत् इत्यत्र विद्याश-
ब्देन विद्यातिशयो विवक्षित इत्यर्थः । उत्पन्ना विद्यातिशयो यम्य* स
तथोक्तः । विधिर्हि प्रधानमुपक्रम्याङ्गपर्यन्तः ततः प्रधानविधिर्विध्यादिर्न
पुनर्विध्यतिरिक्तः कश्चिदादिशब्दार्थ इत्यर्थः ।

[६१ । २१]

समिदादेर्विध्यन्तत्वे हेतुः प्रधानविधेरिति । अतो ऽङ्गस्य विध्य-
न्तत्वप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयतीत्यर्थः । अपूर्वत्वाद्विधि-
रास्येय इति समन्वयसूत्रे निदिध्यासनादेर्वस्त्ववगमवैशद्यं प्रत्यन्वयव्यति-
रेकसिद्धत्वादविधेयत्वमुक्तम् । इह त्वन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वे ऽपि शाब्द-
ज्ञानात् कृतकृत्यतां मन्वानो यदि कश्चित् ज्ञानातिशयरूपे निदिध्या-
सने न प्रवर्तेत तं प्रत्यप्राप्तं तद्विधीयते इत्युच्यते । अत एव श्रुतिस्तत्त्वेव
भयं विदुषो ऽमन्वानस्येति । अथ वा पाण्डित्यादिशब्दान्तरादप्राप्तिरपूर्वत्वं
विधित्वं चार्थेवादस्यैव सतो वाक्यस्य प्रशंसाद्वारेण प्रवृत्त्यतिशयकरत्वम् ।
अत एव समन्वयसूत्रे भाष्यं विधिच्छायाविर्वचनानीति । अपि च ।

नात्रापूर्वविधिः प्राप्तेरनन्योपायतो न च ।

नियमः परिसंख्या वा श्रवणादिषु संभवेत् ॥

अवघातो हि दलनाद्युपायान्तरसंभवे च सति पाक्षिक्यामप्राप्ते
तत्परिपूरणेन नियम्यते । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रश्चागृभ्णन्नित्या-
दानलिङ्गाद् रशनाशब्दाच्चाश्वगर्दभरशनयोस्त्वयश्च प्राप्ते अश्वाभिधानीमा-
दतइति गर्दभरशनातो व्यावर्त्यते न तु श्रवणादिसाध्ये ब्रह्मसाक्षात्कारे
ऽस्त्युपायान्तरसंभवे यतः श्रवणादेर्नियमः परिसंख्या वा म्यात् । न च
ब्रह्मसाक्षात्कारव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवात्पूर्वविधित्वमाशङ्कनीयं यतः सामा-
न्योपाधावन्वयव्यतिरेको निविशेते न व्यक्तौ इतरथा ऽवघातव्यक्तिसाध्य-
तण्डुलव्यक्तावुपायान्तराऽसंभवपरिज्ञानात्पूर्वविधित्वप्रसङ्गात् । यतु वार्ति-
ककृद्विरुक्तम् ।

* विद्यातिशयः साक्षात्कारो यस्येति २ पु. पा. ।

† उक्तमिति नास्ति २ पु. ।

‡ उपायान्तराऽपरिज्ञानादिति २ पु. पा. ।

सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् ।

. श्रोतव्य इत्यतः प्राह वेदान्तःषड्विंशत्या ॥ इति ।

प्रमाणफलं साक्षात्कारं प्रति सर्वमानप्राप्तौ वेदान्ता नियम्यन्ते इत्य-
चापि प्रमाणनियम उक्तेः न श्रवणनियमः । न च स एव विधेर्विषयः संनि-
धानादेश वेदान्तलाभात् । एतेन पुराणादिप्राप्तौ वेदान्तनियमं व्याचक्षीत ।
तस्मान्न वाचस्पतेः पूर्वोपरव्याहृतभाषिता नापि सूत्रभाष्यानभिज्ञतेति* ।

कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनेति । तेनोपसंहारे हि न ततः पर आश्रम
इति द्योतितं भवति । तच्चानुपपन्नं बाल्यप्रधानआश्रमान्तरे सतीत्यर्थः ।
वृत्तिर्वानप्रस्थानामिति । वेदानसा श्रौतुम्बरा बालखिल्याः फेनपा-
श्वेति वानप्रस्थवृत्तिभेदाः । गायत्रे ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्म-
चारिवृत्तयः † ॥

अनाविष्कर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

६६८ । १३

ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामस आह
यावद्बालचरितश्रुतेरिति । यावदस्ति बालचरितं तावतः सर्वस्य
बाल्येनेति श्रुतेर्न सङ्कोचः कार्य इत्यर्थः । अपि च यथा पूर्वव मोनशब्दस्य
ज्ञानातिशये प्रसिद्धिमाश्रित्याप्राप्तमौनविधिराश्रित एवमचापि बाल्यशब्दस्य
कामचारादौ प्रसिद्धेस्तदेव बाल्यं न हि शुद्धभावे ऽपि तपस्विनि बालशब्दं
वृद्धाः प्रयुञ्जतइत्यभिप्रेत्याह कामचारेति । भावशुद्धिरूपं नदेवेति ।
यद्यपि केवलायां भावशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धस्तथापि कामचारादिमति
बाले भावशुद्धिरस्ति तावन्मात्रपरतया बाल्यशब्दः सङ्कोच्यतइत्यर्थः ।
सङ्कोचे च कारणं शेषविध्यनुग्रह एकमुक्तम् । अपरं चाह एवं चेति ।
शास्त्रान्तरबाधनं यदन्याय्यं तदेवं सति न भविष्यतीति योजना ॥ ॥

* सूत्रानभिज्ञतेति २ पु. पा. ।

+ अनुपपन्नं भवतीति २ पु. पा. ।

† यनस्थानामिति २ पु. पा. ।

§ अत्र चतुर्दशं सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सहकार्यन्तरविधिः
पक्षेण तृतीयं तद्वृत्ता विध्यादिवत् ४७ कृत्स्नभावात् एहिणोपसंहारः ४८
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ४९ ॥

॥ अत्र पञ्चदशम् अनाविष्काराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अनाविष्कर्वन्नन्व-
यात् ५० ॥

६६६ । १

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षाभावमाशङ्कते यद्यपीति । विघ्नोपशमेनेति ।
 श्रवणादेः पुरुषप्रवृत्तेः पापरूपो यो विघ्नस्तदुपशमेनेत्यर्थः । यक्षादीनां
 श्रवणादिघटकत्वाद् घटितेषु श्रवणादिषु विद्यया ऽवश्यं भवितव्यमित्ये-
 हिकत्वं नियम इति भावः । तदात्वे तत्काले साधनानुष्ठानानन्तरक्षणे
 भवं तादात्विकम् । श्रवणादिस्वरूपनिष्पत्तये यथा सत्त्वशुद्धिविघ्ननिरासो
 कर्तव्यो एवं श्रवणादिभिर्विद्योत्पत्तये च तेऽस्ते कर्तव्यौ तत्र यक्षादिभिः
 सत्त्वशुद्ध्यादुत्पत्तावपि विरोधिकर्मान्तरेः प्रारब्धफलेः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धो
 सम्भाव्येते श्रवणायापि बहुभिर्गो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न
 विदुरिति श्रुतेः । न चेवं प्रतिबन्धकनिवर्तकस्यापि प्रतिबन्धकान्तराभ्यु-
 पगमे तत्तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्मान्तरमनुष्ठेयमित्यनवस्था यक्षादिप्रतिबन्धकपा-
 प्मनो भोगद्वारेण प्रतिबन्धकत्वाद्भोगनिवृत्तेः तत्क्षये यक्षादिभिः सत्त्वशु-
 द्ध्यादारम्भसम्भवादतश्चानियतफलयक्षादिषापेक्षत्वाच्छ्रवणादेरविधेयस्या-
 प्यनियतफलत्वमिति सिद्धान्तयति यत एवेति । एवं विधिसामर्थ्यमाश्रित्य
 ब्रुवन्नामुष्किं फलं श्रवणादेः कथंकारं वाचस्पतिर्न चेपे इति कैश्चित्कृत
 उपालम्भ एतद्वन्यार्थलोचने ऽनघकाशः परावृत्त्य तत्रैव धावति न च
 दृष्टफलस्यामुष्मिकफलत्वमदृष्टापेक्षत्वं चानुपपन्नमिति सांप्रतम् । प्राग्भवीय-
 गान्धर्वदिशास्त्राभ्यासस्येह षड्भादिवैशद्यहेतुभावस्य देवताप्रणिधानाद्य-
 पेक्षितायाश्चोपलम्भादिति । शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विदुरित्यत्र हेतु-
 रित्युच्यते । आश्चर्य इति । यथावदस्यात्मनो वक्ता ऽऽश्चर्यः अद्भुतवत्क-
 श्चिदेव भवति सम्यगाचार्यस्य सम्पत्तावपि तस्माच्छ्रुत्वा लब्धा साक्षात्कर्ता
 ऽऽश्चर्यः । आस्तां साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टे ऽपि शास्त्रतः परो-
 क्षवृत्त्या ज्ञाता ऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः* ॥

१०० । १० **एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥**

ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनीति । परिपाकेन लब्धं जन्म
 यस्याः सा विद्या ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मा तस्यामित्यर्थः । ननु

* अत्र बोधशमं वैदिकाधिकरणं पुर्यम् । तत्र सूत्रम् १-ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे

विद्यावतो ऽपि शरीरस्य धारणात्कथं मुक्तिस्तत्राह सत्यप्यारब्धेति ।
 रूपतः स्वरूपतो निकर्षात्कर्षौ स्यातामिति । तथा च सातिशयत्वा-
 त्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थो ऽत इत्यस्याच्चे इत्यर्थः । मे च मानिगय-
 त्रिलम्बिताऽविलम्बितसाधनसाध्यत्वात् कर्मफलवदित्यनुमानम् । अनुमा-
 नान्तरमाह अपि चेति । तत्र तत्र साधकेष्वैककृत्यं स्यन्न कर्मणा बहु-
 ते नो कनीयानित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उपपत्तेश्चेत्युक्तं तामेवाह साध्यं
 हीति । मा भूत्स्वरूपपावस्थानलक्षणायां मुक्तौ सातिशयत्वमनर्थनिवृत्ति-
 लक्षणायां तु स्याद् नेत्याह न च सवासनेति । विरोधिकाद्योदय एव
 पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य । क्लेशादित्यो विद्याजन्मेति सामानाधिक-
 रण्यं विद्याजन्मरूपो ऽविद्याध्वंस एकरूपः निवर्त्यविशेषोपविशन्तु तस्यापि
 विशेष इत्यर्थः । तर्हि स एवास्तु तत्राह न च सावशेष इति । यदुक्तं १०९ । ५
 साधनविशेषान्मेवे विशेष इति तत्राह न च चिराचिरेत्पादेति । साध-
 नविद्याचिराचिरत्वाभ्यां मोक्षे न विशेषानुमानम् । एतज्जन्मान्तराऽनुष्ठित-
 यागसाध्यस्वर्गवदविशेषसंभवात् स्वाभाविकस्तु विद्यायामपि नास्ति विशेषः ।
 अतो ऽस्मिन्येवे हेतोरसिद्धिः वेदाब्रह्मण एकरूपत्वश्रुत्या विद्याया अप्येकरू-
 पत्वेन श्रुतेरित्यर्थः । द्वितीये ऽनुमाने सगुणविषयत्वमुपाधिमाह सगुणविद्या-
 यास्त्विति । तत्कार्यस्येति । विद्याकार्यस्येत्यर्थः । कालानांतत्वं चाह
 न चात्रेति । मोक्षे ऽप्युपेयविशेषणं भेदाऽभेदविकन्यासदृश्य मुक्तिं १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदम-
 लानन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं साधनाख्यस्तृतीयो ऽध्यायः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि १७	१३४
सूत्राणि ५२	४७७

* तामेवोपपत्तिमाहेति २ पु. पा. ।

† मुक्तिरिति २ पु. पा. ।

‡ मोक्षेण विशेषेति २ पु. पा. ।

§ अत्र सप्तदशं मुक्तिफलाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-१७ मुक्तिफलानियम-

वेदान्तकल्पतरौ

चतुर्थोऽध्यायः ।

१०२ । १

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीये विन्तितं सर्वं साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनम् ।

फलार्थापतिसंसिद्धमावृत्त्यादाव विन्त्यते ॥

आत्मेति तु विरोधपरिहारफलं तस्य चात्र प्रस्तावे कारणं धृत्यते
न प्रतीक*इत्यादि त्वधिकरणायमत्र प्रासङ्गिकं तस्माद्भवत्येवायमभिप्रायश्च-
तुर्थे तृतीयशेषानुवर्तनस्येति । फलाध्यायं व्याख्यास्यन् फलावसरे श्रोतृणा-
मुत्साहजननाय स्वकृतेरकलङ्कतां ब्रुवन् दुर्जनान् शिष्ययति सत्पुरुषाश्चा-
भिनन्दति नाभ्यर्थ्या इति । इह ग्रन्थे श्रवणार्थममत्सरिणः सज्जना नाभ्य-
र्थनीयाः । अत्र हेतुमाह स्वयमिति । ते हि ग्रन्थगुणान्दृष्ट्वा स्वयमेव प्रवृत्ता
भवन्ति इतरे तु मत्सरिणः श्रवणाय प्रवर्तयितुं न शक्याः । अशक्यत्वे
हेतुमाह मत्सरेति । मत्सर एव पितृ हृदयतापकृत्वात् तन्निमित्तमचिकित्स्यं
चिकित्साऽनर्हमरोचकं सत्कविभिर्गतिष्वरुच्यापादकं धातुवैषम्यं येषां ते न
शक्या इत्यर्थः । किंषां चिद्विरलपापानां मात्सर्यं विवेकोपदेशेन शक्यं चिकि-
त्सितुम् इदं तु न तथेत्युक्तम् अचिकित्स्यमिति । आचार्यस्य शिष्यः
सनातननामा तत्कृतां स्तुतिं तत्प्रीत्यर्थं प्रबन्धमधिरोपयति शङ्के इति ।
संप्रति सान्द्रतपःस्थितेषु निरन्तरतपोनिष्ठेषु निमित्तेष्वधुना स्वाराज्यसौख्यं
बहन्निन्दो मम राज्यं तपसा हरिष्यतीति य उद्वेगस्तं निर्दिशङ्कं निर्विशङ्कं
यथा भवति तथा कथमपि नाभ्येयतीति शङ्के मन्वे । उद्वेगाऽप्राप्तौ हेतु-
माह यदिति । यस्माद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितं सन्निधिं बह्वर्थं यद्वाख्यानं
तन्मात्रेण स्फुटग्रकटीभवन् यो वेदान्तार्थस्तद्विषयविवेकेन साक्षात्कारेण
वञ्चितोऽपहृतो भवः स्वर्गादिसंसारो येषां ते तथोक्ताः । तेऽमी तपस्विनः

११ । २

स्वर्गेऽपि निःस्पृहा इति यदास्मात्तस्माच्छङ्कुइत्यन्वयः । विषयकमेवेति ।

अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेणेत्यर्थः । ननु ज्ञानार्थत्वाद् दृष्टफलेषु
 गान्धर्वशास्त्रश्रवणादिवदविधेयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिसिद्धौ कथं
 सकृत्प्रयोगशङ्का ।त आह मुक्तिलक्षणस्येति । पूर्ववादी मुक्त्यर्थत्वात् १०२ । ३
 श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं विधेयत्वं च मन्यते विधिषु चावृत्यश्रवणात्सकृत्प्र-
 योगशङ्केत्यर्थः । श्रवणादयो ऽहंग्रहोपास्तयश्च निर्विशेषसविशेषब्रह्मसाक्षा-
 त्कारफला इहोदाहरणम् । तत्र श्रवणादिषु सकृत्प्रयोगमुक्त्वा ऽहंग्रहोपास्ति-
 त्वप्याह यत्र पुनरिति । अत्र किं विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते
 श्रवणादेर्वा विद्यासाधनत्वम् । नाद्य इत्याह यद्यपीति । जीवन्मुक्तेर्दृष्ट-
 त्वादयधिकारः । अहिविभ्रमस्य रज्जुतत्त्वमादात्कारेण समुच्छेदस्येवाऽ-
 विद्याया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वादिति योजना । तत्र
 हेतुर्विद्योत्पादविरोधितयेति । अविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वा-
 दहिविभ्रमवदित्यनुमानम् । न द्वितीय इत्याह अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 चेति । इवकारो लोकसिद्धत्वादित्यत उपरि नेतव्यः । गान्धर्वशास्त्रादेः
 श्रवणाद्यभ्यासस्य साक्षात्कारजनकत्वेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकसिद्धत्वान-
 द्रुदुक्तविशेषणचेतन्यात्मको ऽहमित्यपरोक्षानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाध-
 नत्वेनानुमानादित्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थ-
 साक्षात्कारत्वात् षड्भाटिसाक्षात्कारवदित्यनुमानम् । ननु विधिप्रत्ययदर्शनाद्
 अदृष्टार्थत्वमस्तु तत्राह न चेति । प्रार्थित्वाद्विष्णुरूपांशु यद्व्य इत्यादाविवानु-
 षादकत्वमित्यर्थः । ननु दृष्टफलान्यपि श्रवणादीनि अवसंनिकृषादिवदनावृता-
 न्येव साक्षात्कारं जनयन्तु तत्राह न चैतानीति । सकृच्छ्रवणादिवदङ्गना-
 दित्यर्थः । ननु साक्षात्कार एव किमर्थं धर्मादाविव परोक्षज्ञानमेवास्तु तत्राह
 न च साक्षात्कारेति । एवं दृष्टफलभूतब्रह्मसाक्षात्कारोपदेशेन श्रवणाद्यने-
 कापायोपदेशलिङ्गात् फलसिद्धयै प्रत्येकमपि श्रवणादि अभ्यसनीयमिति प्रत-
 णदितम् । अथ यदुक्तमुपासीतेत्यादिषु सकृदुपदेशादनावृत्तिरिति तत्राह
 ध्यानेोपासनयोश्चेति । अहंग्रहोपास्तिषु यस्य स्याद्वेति वचनादुपास-
 नंसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते ऽतस्तत्रावृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसा-
 क्षात्कारे इत्याह साध्ये हीति । भाष्ये आत्मभूतमिति प्रत्ययम्यात्मभूतमि- १०३ । ४
 त्यर्थः । स्वप्रकाशत्वाद् ब्रह्मणो ब्रह्मविषय इति तु ब्रह्मविषयव्यवहारजनक

इत्यर्थो न तु तत्कर्मक इति । तथा सत्यात्मभूतत्वविरोधात् । न च जीव-
स्यात्मभूतमिति व्याख्यानमुचितम् । अव्याहारप्रसङ्गात् । प्रत्ययस्यात्मभूत-
मिति व्याख्यायां त्वनुषङ्ग एव स्यात्स चाध्याहाराद्वर इति ब्रह्मसाक्षात्कारो
ब्रह्मस्वरूपमित्यङ्गीकृत्यावृत्तेः दूषितायां सिद्धान्तौ वृत्तिरूपसाक्षात्कारमादाय
१०३ । ८ शङ्को इत्याह आक्षेपारमिति । ननु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथमसद्दे-
हिमावृत्त्या ऽत आह न च ब्रह्मात्मभूत इति । नाविद्योदीयेतेति
भ्रान्त्यभिप्रायम् । पूर्वोक्ताक्षेपेणेति । वृत्तिरूपसाक्षात्कारं प्रमामुपेत्य
तस्यामप्यावृत्त्याक्षेपेणेत्यर्थः । तमेवाह न खल्विति । तादृश इति
तादृक्शब्दात् षष्ठी । यदि वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नेत्या-
दयेदिति भाष्ये ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिः साक्षात्कारः परोक्षप्रतीत्युत्पत्तेरेव तदभा-
वाभिधानाऽनुपपत्तेरित्याह साक्षात्कारमिति । केवलवाक्यमावृत्यमान-
मपि न साक्षात्कारं जनयतीत्युक्ते युक्तिसहकृतं जनयिष्यति सत्कार इवा-
क्षसहितः प्रत्यभिज्ञाम् । अतो वाक्येनेकवारं प्रत्यये कृते युक्त्या ऽपि
तत्करणादावृत्तिसिद्धिरिति शङ्को इत्याह न केवलमिति । एवमपि वाक्य-
युक्तयोः प्रत्येकमावृत्तिः सिद्धान्तिसंमता न विध्यतीति दूषयतीत्याह
आक्षेपेति । इदानीं मा भूद्राग्यमावृत्तिसहकृतं साक्षात्कारस्य कारणं मा
च युक्तिसहकृतं वाक्यं युक्तिवाक्ये त्वावृत्तिसहिते साक्षात्कारकारणे इति
शङ्को इत्याह पुनः शङ्कोतइति । दृढभूमिर्दृढ आश्रयः फलं साधयितुमि-
त्यर्थः । यदाप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्तौ साक्षात्कारं कुरुत इति शङ्कोतं तथा-
प्यन्यतरोऽकृतावन्यतरत्करणमिति वक्तव्यं कारणप्रयुक्तं च प्रतीतेरपरोक्षं यथा
प्रत्यभिज्ञायाम् । तच्च किं शास्त्रयुक्तयोः करणत्वं भावनया वेति विकल्प्य
दूषयति स खल्वयमित्यादिना । भावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो ऽवधिः
काष्ठा तज्जमित्यर्थः । पूर्ववादिना शास्त्रयुक्तयोः परोक्षज्ञानजनकत्वादावृत्त-
योरनावृत्तयोर्वा न साक्षात्कारहेतुतेति उक्तं सांप्रतमुपेत्यापि तयोरपरोक्षप्रमाक-
१०४ । १२ रणभावमभ्यासवैफल्यमभिधीयतइत्याहाक्षेपा आक्षेपान्तरमिति । आत-
श्चेति । अवश्यं चेत्यर्थः । अपरोक्षप्रमेत्यन्यर्थे आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपका-
र्यभूतप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावात् । न प्रथमो मनस एव सो-
पाधिकात्मन्यहंप्रत्ययरूपसाक्षात्कारकरणतया क्लृप्तशक्तेः शास्त्रयुक्त्यभ्यासवा-

वितस्य जीवयाथात्म्यब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वसम्भवादित्याह सत्यमित्यादिना । भावनाभवसाक्षात्कारस्यान्यत्रैव भ्रमत्वमाशङ्क्य प्रमेयस्यापरोक्ष्याद्विस्मयादाभावेन वेष्टय्यं वदन्परिहरति सा चेत्यादिना । एतेन द्वितीयेऽधिकृत्यः परास्तः । तदानीमिति । अनुमितिभावनाकाले इत्यर्थः । ननु जीवस्वरूपस्य सदात्मनस् अपरोक्ष्यं भवतु तद्याथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यशुद्धत्वादेः परोक्षत्वात्तद्भावनाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह न हीति । तर्ह्युपाधिविरहे जीवादन्य इति परोक्षः स्यादतो निरुपाधिब्रह्मापरोक्षप्रतीतिर्भ्रमः स्यान्नेत्याह न चेति । परमार्थप्रतियोगिको ह्यभावः परमार्थः सन् अधिकरणाद्विद्यते कुम्भाभाव इव भूतलादस्य एव प्रतियोगिप्रमाणमेवाभावेऽपि प्रमाणमिति के चिद् मन्वते । इह चोपाधीनां मिथ्यात्वात्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽपि नास्ति वास्तवः । न चैवमभावाऽनवस्था । यथा हि भवतां घटो न भवति घटान्योन्याभाव इत्यत्र नान्योन्याभावान्तरमस्ति न च भावाभावयोरेक्यम् एवमस्माकमुपाध्यभावे ब्रह्मणि निषिध्यते न च भावान्तरप्रसङ्ग इति ।

एवं हृदि निधायार्थमिष्टसिद्धिकृते जगुः ।

आत्मेवाज्ञानहानिर्वा तदाऽप्यात्मेव शिष्यते ॥ इति ।

नन्वेवमपि यथा संसारदशायां जीवरूपं चकास्ति तथैव यदि मोक्षेऽपि तर्हि शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यं स्यादिति नेत्याह तस्मादिति । १०५ । ५ षड्भादयो हि गान्धर्वशास्त्रश्रवणात्प्रागव्यविकलानधिक्राः श्रेष्ठेणापरोक्षमोक्ष्यन्ते ते त्वितरेतरविवेकेनानवधारिता येक्येन च समारोप्यमाणा न तथा हर्षविशेषमुपजनयन्त्यविवेकिनां यथा शास्त्रीयलक्षणेर्विविज्ज्ञताम् । तस्माद्यथा तत्र प्रकाशमानेष्विव षड्भादिषु समारोपितमविवेकं निषेधतः शास्त्रस्योपयोगः एवमपि समारोपितोपाधिकृतस्वप्रकाशानुभवगतमभिभवं व्युदम्यतां वेदान्तानामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविकलाऽनधिकेऽवभासमानेऽपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपः प्रवृत्तस्तद्विपरीताकारप्रमाणवृत्त्युदयव्यतिरेकेण न भ्रमो निवर्तते यथा देवदत्ते तदैक्ये चाभिज्ञासिद्धेऽप्यन्योन्यामन्यः स इत्यारोपः सोऽयमित्याकारप्रत्यभिज्ञया विना न निवर्तत इति ।

षड्भूमध्यमगान्धारनिषादर्थभवेयताः ।

षड्भूमश्चेति सप्तैते तन्त्रीकण्ठाद्गुहाः स्वराः ॥

यामः स्वराणां समूहः । मूर्च्छना तु तेषामारोहाऽधरोहो । भाष्ये सर्वथेवानर्थक्यं कं चित्प्रति नोच्यते । सम्यग्ज्ञानोपायस्य नियतत्वात् किं
 ७०५ । ८ त्विह जन्मन्यावृत्त्यनुष्ठानवैयर्थ्यमित्याह प्राग्भवीयेति । पूर्वपक्षावसरे हि
 वाक्यमावर्त्यमानमपि नापरोक्षज्ञानं जनयतीत्युक्तं नावृतावपि तदनुपपत्ते-
 रित्यादिभाष्येण तदेवानूद्य न हि दृष्टव्यादिभाष्येण परोक्षार्थवाक्यदृष्टा-
 न्तेन परिह्रियते । तदसङ्गतमिव प्रतिभाति । तत्र वाक्यात्साक्षात्कारोत्प-
 तिप्रकारस्य स्वेनैवोपपादितत्वादेतावानाक्षेपः परिशिष्यते यः प्रथमश्रवणे
 प्रमित्यतिशयो न भवति स आवृतावपि न स्यादिति । तस्य केमुतिकन्या-
 येन परिहारभाष्यार्थमाह यत्र परोक्षेत्यादिना । वाक्याभ्यासाभ्यामेकजा-
 तीयपरोक्षज्ञाने जन्यमाने ऽप्यावृत्तेरतिशयकरत्वे दृष्टे सत्यपरोक्षज्ञानाति-
 शयो ऽवृत्तिरिति नानुपपन्नमपि तु सुतरामुपपन्नमिति भाष्यार्थः । वाक्य-
 मात्रस्येति । परोक्षार्थस्येत्यर्थः । वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा
 तत्त्वंपदार्थविवेकद्वारेण वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानोत्पादने ऽप्यावृत्त्युपयोग
 उच्यतइत्याह अत्यन्तदुर्गहेति । क्रमवती प्रतीतिर्यस्य स वाक्यार्थस्त-
 थोक्तः । संसृष्टत्वं नानात्वं च ययोर्न स्तस्तौ पदार्थावसंसृष्टनानात्वे तौ
 च यस्य तद्ब्रह्मा संसृष्टनानात्वपदार्थक्रमिति तत्किमिति । येयं पदार्थ-
 विवेकपूर्वकं वाक्यजन्यताप्रतीतिरियमेव स्यात् किमात्मनि नान्या तथा
 सतीयं साक्षात्प्रतीतिरात्मनि न स्यात् । कुतः । अस्याः साक्षात्प्रतीतेरि-
 न्द्रियजत्वेनाऽनागमफलत्वादित्यर्थः । ननु शाब्दप्रतीतेरप्यात्मप्रतिपत्ति-
 ११ । १३ त्वात्किं तस्या एव तत्पूर्वत्व नेत्याह साक्षात्कारेति । शाब्दधियो ऽनि-
 न्द्रियजन्यत्वाद् ध्यानादिसहकृतचेतोर्पेणद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह
 एतदुक्तमिति । विशेषणत्रयवतीति । दीर्घकालनेरन्तर्यसत्कारवती-
 ०६ । २० त्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामिति । अभिन्नानामित्यपि द्रष्टव्यम् । कल्पि-
 तत्वं हि सिद्धान्तः । नन्वश्वस्य गां प्रत्यधर्मत्वं नान्यत्वात् किं तु गव्य-
 समवेतत्वाद् दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवेतत्वादुर्मा इत्याशङ्क्य तर्हि
 संबन्ध एव नास्ति वास्तव इत्याह संबन्धस्यापीति । ननु दुःखादय
 आत्मनो नात्यन्तभिन्नाः किं तु* भिन्नाभिन्ना इति नेत्याह भेदाभेदयो-

श्चेति । चैतन्याद्बहिरिति । वास्तवं हि चेतन्यं तस्माद्बहिष्प्र*मवास्तव-
मिति† । इतश्चेति । कल्पितत्वेन हि दुःखित्वादीनामात्मतादात्म्यं धर्म- ७८७ । ४
धर्मत्वोपयोगि निरस्तमिदानीं सुषुप्तावात्मनि दुःखित्वादभावाच्च नात्म-
तादात्म्यमित्युच्यते तादात्म्यं ह्येकं नान्यन्निरूपयितुं शक्यं न चानुवृत्त-
व्यावृत्तयोरेक्यमित्यर्थः । अन्यविषयैवेति । संपदादिप्रत्ययविषयेत्यर्थः ।
आत्मविषयं दर्शनं विधीयतइति । आत्मस्तुतिद्वारेण दर्शनं पुरुषप्र-
वृत्तिशयविषयत्वमापद्यतइत्यर्थः । सिद्दुरुपब्रह्मप्रत्ययविषयीतप्रत्ययो-
त्पत्तेः कार्यवादिभिर्निर्णयमाणात्त्वानदापताविष्टप्रसङ्गतामाशङ्क्याह अभ्युचयमा-
त्रमिति । समन्वयसूचोक्तन्यायेन वेदान्तानां भिदुर्ब्रह्मपरत्वे सिद्धे तादृश-
ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिध्यति तथा ऽभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त
इत्यर्थः ।

शास्त्रतो विज्ञायापरोक्षप्रज्ञां कुर्वीत यत्स रैको वेद तत्प्राणतत्त्वं
सर्वधर्मफलमभिसंगच्छतइत्यर्थः । एवं रैकादन्यो ऽसि यस्तद्वैक वेद वेद
तस्यापि सर्वसाधुफलप्राप्तिर्भवति स एवंभूतो रैको मया गतर्तित क्रियाविशे-
षणमित्यमुक्तः । रैकमिव ज्ञानश्रुतिमन्यकं कर्मात्येति हंमान्तरं प्रति हंमो
वक्ति । हे रैक यां देवतामुपास्ते गतां माम् अनुशाधि शिष्य चाप्य इति ज्ञान-
श्रुतिवाक्यम् । हे पुत्र त्वं रश्मीनादित्यं च भेदेन पर्यावर्तयान् तकार एको
लुपो द्रष्टव्यः । पर्यावर्तयतादिति मध्यमेकवचनमेतत् । त्वं योगात् पर्यावर्तय
उपास्वेत्यर्थः । एवं सति बहवस्ते पुत्रा भविष्यन्ति न केवलादित्योपास्ता-
विषेकपुञ्जतेत्यर्थः । एषां नो ऽस्माकमपरोक्ष आत्मैवायं लोकः पृथिवी-
लोकः प्रजया हि पृथिवीलोकः साध्यः स आत्मैवास्माकम् आत्मनः सर्वा-
त्मत्वादतः प्रजया किं करिष्याम इत्यर्थः । यस्त्वात्मरतिरिति ।
रतिरासक्तिपूर्विका निष्ठा । तत आत्ममुखानुभवमृत्पिः तस्याः काष्ठा
संतुष्टिः‡ ॥

आत्मेति तृणगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

७८८ । ३

* अरिष्टत्वमिति = पु- पा ।

† अवास्तवत्वमिति १ पु- ।

‡ अत्र प्रथमम् आध्याधिकारणं पूर्णम् । तत्र सूत्रं = आध्यात्ममरुदुपदेशात् १

ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काराय श्रवणाद्यावर्तनीयमित्युक्तं तत्र ब्रह्मात्मत्व-
मेष नास्ति कस्य साक्षात्काराय श्रवणाद्यावृत्तिरिति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः ।
ननु प्रथमे पञ्चाध्याये शब्दादेव प्रमित* इत्याद्यधिकरणेषु जीवब्रह्मैक्यस्य
श्रुतिभिर्निर्णयेत् गतार्थत्वमित्याशङ्क्य तासामेव श्रुतीनां त्रिरुद्धार्यत्वादुपच-
१०८ । ५ रितश्रुतिविषयत्वमाशङ्क्य तद्व्याह यद्यपीत्यादिना । यदायविरोधल-
क्षणे इयं चिन्तोचिता तथापि महावाक्यार्थविरोधसमाधानस्य समाधावन्तर-
ङ्गत्वादिहानीता । जीवपरिषभागस्याध्यस्तत्वादर्शविरोधमाशङ्क्य स्वप्रकाशस्य
भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासाऽयोगमाह न च यथेत्यादिना । कथं पुनः
प्रत्यगात्मनीत्यत्र तु शास्त्रोपक्रमे श्रोतृश्रुत्यर्थमत्रत्य एव न्याय आचार्यैरा-
कृष्टः । द्राघीयसि दीर्घतरे । नन्वभ्यासे पौनरुक्त्यमेव कथमर्थमुल्लस्यला-
भत्वाहाह अभ्यासे हीति । अर्थस्य भूयस्त्वपुण्यदेयत्वातिशयोऽभ्यसे
भवति लोकावदित्यर्थः । दवीयो दूरतरम् । न च मानान्तरविरोधाद-
त्राऽप्रामाण्यमिति । पौर्वापर्यपूर्वदोर्बल्यमिति न्यायेन श्रुतेरेव प्रामाण्य-
मिति शास्त्रोपक्रमे उक्तमित्यर्थः । न च प्रमाणान्तरविरोध इति ।
प्रमाणान्तराणामविद्योपस्थापितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये वर्णितमि-
त्यर्थः । आदिशब्देन तत्त्वमस्यादेः संप्रदादिपरत्वनिरासग्रहणम् । निरं-
शस्यापीति । यथा ह्याकाशस्य तनदुषाध्यवच्छेदाद् ग्रहणायग्रहणे यद्यपि
त्यर्थः । यद्यद्वैतइति । हे शिष्याद्वैतध्वंसरूपे द्वैतस्य सत्त्वाप्रसङ्गाद्यादि न
तौषोऽस्ति तर्हि वस्तुतो द्वैतं नाभूदस्ति भविष्यति अतोऽप्रसक्तद्वैतस्त्वं
मुक्त एवासि सर्वदेत्यर्थः ॥

१०९ । १४

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

पूर्वाक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिभाक्तु मनश्चादिष्वहमिति
ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वपक्षमाह यथा हीति । ब्रह्मरूपेणेति
इत्यम्भावे तृतीयः । ननु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेर्मनश्चादिष्वध्यासे तदात्मका-
काशादिदृष्टिरपि किं न म्यादत्त आह जीवात्मानश्चेति । आकाशादिः

* एता म. अ. १ पा. ३ म. २४ ।

+ अत्र त्रिर्नाम आत्मात्वात्माननाधिकरणं पृथगम् । तत्र सूत्रम् १-आत्मेति तृपग-

स्वरूपेण कल्पितः जीवानां तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मेवेत्यर्थः ।
अविद्यादर्पणाः अविद्योपाधिकाः । यथा ब्रह्म जीवेनात्मत्वेनोपदिश्य- १०६ । १८
 ते* तथा ऽहं मन इत्यादि दृष्टव्यमिति योजना । अत्र हेतुर्ब्रह्मणो मुख्य-
 मिति । इतिर्यस्मादर्थः । ब्रह्मण आत्मत्वस्य मुख्यत्वाद् नामादिषु ब्रह्मा-
 ध्यासे जीवदृष्टिरप्यध्यासितव्येत्यर्थः । अविद्यादर्पणा इत्यत्र उपरिक्तो यथा-
 कारः पूर्वोक्तानुवादः । एवं तावज्जीवस्य ब्रह्माभेदप्रवृत्त्या नामादिष्वहंप्रह-
 उक्तः इदानीं पूर्वाधिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमतिः कार्येत्युक्त्वाद्ब्रह्माभिन्ननामा-
 दावप्यहमतिः कार्येत्याह उपपन्नं चेति । द्वावेतेषौ भगवता भाष्यका-
 रेणोपन्यस्ते । ब्रह्मणः शुनिष्ठात्मत्वेन प्रसिद्धत्वादिति प्रतीकानामपि
 ब्रह्मविकारत्वादिति च प्रतीकेषु ब्रह्मात्मतामाणादितेषु न केषलमहमतिषेवः
 प्रयोजनमपि तर्हि प्रतीकोपलब्धिसमस्तप्रपञ्चप्रविनाशेन । तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यार्थावगतिमिदुश्चेत्याह कस्य चिदिति । ननु प्रविलये मनश्चाद्येव नास्ति
 कुचाहंप्रहः । सत्यम् । अत एव यथा जीवस्यावच्छिन्नरूपबाधेनानवच्छिन्नब्रह्म-
 रूपतया ऽवस्थानमेवं प्रतीकानामपि ब्रह्मात्मना ऽवस्थानं लयेन न तु स्वरू-
 पाभाव इति पूर्वपक्षाभिप्रायमुद्गाह्य स्वयमेव निराकरिष्यामि । अत्र मनश्चा-
 दावात्मत्वदृष्टिः शुनिबलाद्वा शङ्क्ये अर्थाद्वा । न प्रथम इति यदन् पूर्वा-
 धिकरणाद्वेष्यमाह न तावदिति । मनःप्रभृतीनामहङ्कारास्पदत्वं न ताव-
 दुपदिश्यतइत्यन्वयः । द्वितीये ऽपि किं मनश्चादिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्मा-
 ऽभिन्नजीवविषया ऽहंदृष्टिराशङ्क्यते किं वा प्रतीकानां ब्रह्मविकारत्वेन तद-
 भेदाद्ब्रह्मणि चात्मत्वप्रतीतिः प्रतीकेष्वप्यहंदृष्टिराशङ्क्यते । प्रथममाशङ्कते
 अहंकारास्पदस्येति । यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहमतिरप्रिमता तर्हि ब्रह्मणोऽत्र
 तां वेदः श्रावयेद् न चेवमित्याह नेति । यत्त्वयादिति तत्रातिप्रसङ्गमाह
 ब्रह्मात्मतया त्विति । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तदृष्टिगति विशेषशङ्काया ११० । १
 तदृष्टिकरणादेव जीवदृष्टिरपि कृतेत्युक्तम् । अहंदृष्टिस्तु न स्वरूपदृष्टिरहङ्कार-
 विगिष्टस्यानात्मत्वादिति भावः । अग्रिकी हि प्रतीतिस्तत्र क्रियते यत्र तामृते
 श्रुतिर्न निर्वहति । न च त्रैवं प्रत्युत्पत्तिप्रसङ्ग एव । तस्मादश्राव्येषां

* आस्यते इति २ पु. पा ।

* प्रविनयेनेति २ पु. पा ।

; ब्रह्मदृष्टिकरणादिति २ पु. पा ।

याह्य इत्याह तस्माद्यस्येति । ब्रह्मविकारत्वान्मनश्चादिष्वहंमतिक्षेप इति
 द्वितीये ऽपि पक्षे ऽतिप्रसङ्गस्तुल्य एव । घटादिष्वहंमतिप्रसङ्गात् । तुल्यं च
 ११० । ११ श्रुत्यभवेदितार्थकल्पनम् । यत्त्वञ्च प्रयोजनमुक्तं तदूषयति न च सर्वस्येति ।
 सर्वं खल्वित्यादौ हि क्व चिदेष प्रविलयार्थत्वं न सर्वेषेत्यर्थः । यदि च
 मनो ब्रह्मेत्यञ्च मनउपलक्षितविश्वप्रपञ्चः प्रविलापितस्तद्ब्रह्मादित्यादेरप्यनेनैव
 प्रविलापितत्वादादित्यो ब्रह्मेत्यादेरानर्थक्यमित्यर्थः । उपासकस्य प्रतीकानां
 च भेदे ऽपि प्रतीकेषु ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेः श्रुतिवशादुपपत्तेर्भाष्याऽयोगमाश-
 ङ्काह अनुभवादेति । श्रुतिवशादात्मत्वकल्पनस्यातिप्रसङ्गेन निरस्तत्वान्ना-
 भयमप्यस्तीत्युक्तम् । स्वयमेवोद्भाव्य दूषयिष्यतीत्यवादिष्य तादृदानां निराक-
 रोति ननु यथेत्यादिना । जीवव्यापकत्वादित्यस्य वैशम्यमुपपादयति
 इह हीत्यादिना । अप्रधानस्य जीवस्य वैशिष्ट्यात्यागेन ब्रह्मात्मना भव-
 त्यभावः प्रधानं तु प्रतीकं यथानिर्दिष्टं रक्षणीयं न तु रूपान्तरमापादयि-
 तव्यं प्रधानस्यैव व्याघातप्रसङ्गादित्यर्थः* । न च ब्रह्मण इति भाष्यगत-
 चषष्टार्थमाह अपि चेति । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गेन समुच्चय इत्यर्थः । कर्तृत्वाद्य-
 निराकरणादिति भाष्यगतो हेतुरसिद्धः प्रतीकवाक्येरेव तन्निराकरणस्य पूर्वप-
 क्षउक्तत्वादत आह न ह्युपासनविधानानीति । यथेदं सर्वं यदयमात्मे-
 त्यादीनि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्येकवाक्यतामापद्य तदपेक्षितप्रपञ्चवा-
 दितन्वते नैवं प्रतीकवाक्यानि तत्रासबद्धपदव्यवायेनाभिन्नप्रकरणत्वादि-
 त्यर्थः । तदेकवाक्यतयेति । कर्तृत्वादिबाधेन जीवस्य ब्रह्मतामापादयेति
 शेषः† ॥

११ । १५

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

पूर्वञ्च ब्रह्माऽभिन्नजीवदृष्टेर्नामादिषु करणे घटादिदृष्टेरपि प्रसङ्ग
 इत्यतिप्रसङ्गाच्च प्रतीकेष्वहंमतिक्षेप इत्युक्तम् एवमिहापि यदि आदित्यादि-
 पृषाम्यमानेषु ब्रह्म फलप्रदमभिमतं तर्हि चैव उपास्यमाने मेवात्फलासिद्धि-
 प्रसङ्गाद् ब्रह्मैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह ब्रह्मणः
 सर्वाध्यक्षतयेति । प्रयोजनवत्त्वेन ब्रह्मणः संस्कारापेक्षत्वात्त एव च

* इत्यर्थं इति नास्ति २ पु. ।

† अत्र तृतीयं प्रतीकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-न प्रतीकेन हि सः ४ ॥

प्रधानत्वात्तद्वाचिब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाद् ब्रह्मेवादित्यादिदृष्टिभिः
संस्कार्यमित्यर्थः । फलवत्त्वप्रधानत्वाभ्यां शास्त्रीयन्यायाभ्यां दुर्बलत्वाच्छा-
स्त्रार्थानवधारकत्वसिद्ध्यर्थे विशेषणं लौकिक इति । यथा राजपुरुष आगत १११ । २०
इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतीयते किं तु पुरुषस्यैव
तथा ऽपि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकमेति वक्तुं
श्रोतं दृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना । ऐहिकफलं कर्मोदाहरति चित्र-
येति । प्रकृतत्वादादित्यादेर्द्रव्यस्य प्राधान्यसिद्ध्यर्थे दृष्टान्तान्तरमाह
कचिद् द्रव्यस्येति । अत्राप्यङ्गानुष्ठानाराधितः परमेश्वर एव प्रधानसिद्धि-
हेतुरिति तस्यैवार्थतः प्राधान्यमिति । यैस्तु शब्देर्गोहीनित्यादिभिर्द्रव्यं
संचिकीर्ष्यतइति प्रतीयते तत्र क्रिया प्रोक्षणादिका गुणत्वेन प्रतीयेत्यर्थः ।
तद्विहेत्यादिना विमृशति तत्र फलाय कल्पनइत्यभिवदन्तीत्यन्तं
सिद्धान्तवचनव्यक्तिप्रदर्शनपरं किं वेत्यादिफलायैत्यन्तं पूर्वपक्षानुवादः ।
अत्राप्यभिवदति किं शास्त्रमित्यनुषङ्गः । तदनेन ब्रह्मगतफलदातृत्वप्रधा-
नत्वयोः कर्मस्विवाऽऽदित्याद्युपासनेष्वपि संभवात्कांस्यभोजिन्यायेन लौकिक-
न्यायानुगहीतृत्वमुक्तम् । न चातिप्रसङ्गे ऽतिथ्याद्युपासनइव ब्रह्मण एव
फलदातृत्वसंभवादित्युक्तं भाष्ये । यदि स्वार्थो ऽस्य विवक्षितः स्यात्तर्हि
ब्रह्मशब्दो ऽपि स्वार्थं वत्स्यति घृतेो भविष्यति न त्वस्य स्वार्थो विवक्षित
इत्यर्थः । यदि विवक्षितः स्यात्तत्र दूषणमाह तथा चेति । इतिनेति ।
इतिशब्देनेत्यर्थः । स्वरूपपरमिति । ब्रह्मपदमेव स्वरूपं तत्पर ब्रह्मेति शब्द
इति वा द्वावर्थोविति शब्दशिरस्कब्रह्मशब्दात् प्रतीयते इत्यर्थः । शब्दप-
रत्वं दूषयत्युपास्तिविधिसिद्ध्यर्थे न च ब्रह्मपदमिति । य आदित्यः
स ब्रह्मेत्ययं शब्द इति सामानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । ननु प्रतीतिप-
रत्वमपि न युज्यते । या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्यर्थस्य
विरुद्धत्वात्त आह गौरितीति । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौरिति प्रतिपद्य ११२ । २१
बाधोत्तरकालं वक्ति गौरिति मे ऽभवद् गवय इति गवात्मन्येन प्रतीत
इत्यर्थः । यद्यपि प्रतीतिविषयत्वापेक्षया गौणमिदमपि सामानाधिकरण्यं
तथापि प्रचुरप्रयोगान्निकृढमतः शब्दसामानाधिकरण्याद्विशेषः* ॥

* अत्र चतुर्थं ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-ब्रह्मदृष्टिकृत्वात् ५ ॥

११३ । १

आदित्यादिमतयश्चाङ्गउपपत्तेः ॥ ६ ॥

पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषाऽनवधारणादनियमः । अथ वा गीत्यात्मकेन*
 क्रियात्मकानामुद्गीथादीनां फलसंनिर्कर्षणोत्कर्षादादित्यादिषु† तद्दृष्टिः कर्त-
 व्या प्रथमनिर्दिष्टनामादिषु ब्रह्मदृष्टिवच्च प्रथमनिर्दिष्टादित्यादिषु उद्गीथादि-
 दृष्टिः कार्येति तिस्रः संगतयो भाष्यएव विशदाः । भाष्यमुपादत्ते अथ
 वेति । भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकं सिद्दुरूपादित्यादिदृष्ट्यासे ऽप्यु-
 द्गीथादिगतक्रियास्वभावस्यानपायात् तत्फलसिद्ध्युपपत्तेरित्याशङ्काह तथा
 चादित्यादिमतिभिरिति । शक्त्यादौ रजतबुद्ध्युत्पत्तौ तत्प्रयुक्तव्यवहा-
 रप्रतिबन्धवत् सिद्दुरूपादित्यादिदृष्टाबुद्गीथादिगतक्रियात्वमभिभूयतेत्यर्थः ।
 आदित्यादिष्वुद्गीथादिदृष्टौ तद्गतसिद्दुरूपत्वमभिभूयते क्रियात्वं चाविर्भवति
 ततश्च फलसिद्धिरित्यर्थपरत्वेनोद्गीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदि-
 त्यादिषु पुनरिति । कल्पिष्यन्ते समर्था भविष्यन्ति । इयमेवर्गगिनः सामे-
 त्युक्त्वा श्रुत्या तत्र हेतुरुच्यते तदेतदेतस्यामृच्यधूढं सामेति ऋक्सामश-
 ङ्खाभ्यामिह पृथिव्यग्नी निर्दिश्येते अस्यां पृथिव्यामृचि सामाग्निराहूढ आग्नि-
 तस्ततः प्रसिद्ध्योरपि पृथिव्यग्न्योराश्रयाश्रयित्वातत्साम्येन पूर्ववाक्ये सामा-
 धारभूता ऋक् पृथिव्युक्ता ऋगाश्रितं च सामाग्निरित्युक्तमित्यर्थः । अथ हेतु-
 वाक्ये पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्ये
 ऽभिहितेति ज्ञापयति । आरोप्यवाचकशब्दस्यैव वक्ष्यादेर्माणवकादावुपचारदर्श-
 नादित्याह अत एवेति । भूतभाव्युपयोगं हि वस्तु संस्कार्यमिष्यते । उद्गीथा-
 दीनां च क्रियात्वात् प्रकृतिज्योतिष्टोमाद्युपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच्च
 ११ । १० तान्येवादित्यादिमतिभिरतिशयाय संस्क्रियेरन्नित्याह यद्युद्गीथादिमतय
 इत्यादिना । आदित्यादिपत्त्या विद्ययेति समानाधिकरणे तृतीये । ननु
 लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यद्रावपि सामकर्मैव क्रतुं साधयद् वीर्यवत्त-
 रत्वाय लोकदृष्ट्या संस्क्रियतां न च कल्पन्ते हास्मे लोका इत्यादिफल-
 श्रवणात्स्वातन्त्र्यम् अङ्गावबद्धत्वादासामुपास्तीनां कर्मसमृद्धिफले ऽवगते
 सति परार्थे फलश्रवणस्यार्थवादत्वसंभवादतो भाष्योक्तस्वतन्त्रफलत्वानुप-

पतिरित्याशङ्क्याह यत्र हीति । यत्र ह्युद्गीथादिकर्मणः सकाशात्फलं तत्रैवं
 भवत्वित्यर्थः । प्रस्तुते वैशम्पयाह यत्र त्विति । इह तावत्समस्तस्य खलु ७१४ । २
 साम्न उपासनं साध्विति पाञ्चभक्तिकसाप्रभक्तिकसकलसामोपासनस्य वाक्या-
 न्तरणाऽविहितत्वात्पञ्चविधत्वमात्रं गुण उपासनायोपाधीयते एवं सति*
 यत्र गुणात्फलं लोकादि भवति तत्र गुणस्य क्रियात्वेन लोकादिभिः सम-
 त्वात् तं पुरुषः करोतीत्येव नास्ति कुत इमं लोकं । विद्यायां संस्कृत्य
 वीर्यवतरं कुर्याद् अतो लोकादिष्वपि सामाध्याससंभव इत्यर्थः । गुणात्
 फलसिद्धिः केवलाद्वा यत्किञ्चित्क्रियासंबन्धाद्वा प्रकृतकर्मसंबन्धाद्वा । आद्य-
 द्वितीयावतिप्रसक्तौ तृतीये तु प्रकृतक्रियावैशिष्ट्यादस्ति गुणस्यापि कार्यत्वमि-
 त्याह न तावदित्यादिना । भवन्तूत्कृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वक्रिया-
 रूपेभ्यः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदृष्टिः फलं भवेदित्याह स्वयमे-
 वेति । यथा माणवके ऽग्निदृष्टिः केन चित्तीव्रत्वादिगुणयोगेन गौणी । तत्र
 हेतुः अनभिभूतमाणवकत्वादिति । नाभिभूतो माणवको यथा सा
 गौणी दृष्टिरनभिभूतमाणवका तस्या भावे ऽनभिभूतमाणवकत्वं तत् इत्यर्थः ।
 दार्ष्टान्तिकमाह तथेहापीति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति न हीति । दार्ष्टान्तिकं
 विशदयति तथेयमपीति । अन्यथापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी
 श्रुतिर्दौर्बल्यात् । तथा च ऋक्सामसंबन्धमात्रं पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामशब्दप्रयोगे
 कारणं संबन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपि संभवतीत्यर्थः । गवम् अन्यथा ऽप्यु-
 पपत्तिमुक्त्वा ऽन्यथैवोपपत्तिमाह अक्षरन्यासेति । इयमेवर्गिति चेत्यादेर-
 क्षरन्यासः । स्यादित्यन्तस्य भाष्यस्य तात्पर्यमुक्त्वा सिद्धान्ते ऽत्राज्ञस्यमपर-
 मपि दर्शयैस्तथा च लोकेषु पञ्चविधमित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यमाह लोकै-
 श्वित्यादिना । सामधीर्यदि लोकेष्वध्यम्येत तदा सामानि नोपास्येरन् ।
 ततः किं जातमत आह तथा चेति । परिकल्पनामेवाभिनयेन दर्शयति
 साम्नेतीति । सामसु लोकानामुपास्यत्वे श्रुत्यन्तरभङ्गश्च स्यादित्याह
 लोकेष्वितीति । सप्रमीभङ्गे लोकसिद्धमुदाहरणमाह अगार इति । अगारे ७१५ । ४
 गृहे गावो वास्यन्तामिति प्रयोगे अगारं गवां सञ्चरणेन पवित्रीक्रियतामिति
 सप्रमीं भङ्क्ता कर्मत्वं लक्ष्यते† एवं प्रावारे प्रावरणयस्ये कुसुमानि वास्यन्ता-

मित्यत्रापि प्रावरणस्य कुसुमैर्वास्यत्वं कर्मत्वं लक्ष्यते इति । उक्तन्याया-
नुरोधेनेति । सामोपासीतेति द्वितीयाभङ्गप्रसङ्गानुरोधेन वरं सप्रमी तृती-
यार्थे व्याख्यातेत्युपर्यन्वयः । लोकेष्विति सप्रमी पूर्वपक्षे द्वितीयायां
सिद्धान्ते तृतीयार्थेत्युभयथा भञ्जनीया । पूर्वपक्षे तु सामगतद्वितीयाभङ्गो
ऽधिक इत्यर्थः । यत्र द्वितीयासप्रम्यौ भवतः तत्र भवतु श्रुतिद्वयभङ्गगो-
रवपरिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्न तूभयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तत्रान्यतर-
श्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरविशेषात् कथं नियम इत्याशङ्क्याह

७१५ । ८ ननु यत्रेत्यादिना । सप्रविधसामान्येव दर्शयति हिङ्कारेति । ओङ्कारो
ऽपि सामान्यादिसंज्ञको* भक्तिविशेषः । भाष्यं व्याचष्टे सप्रविधस्येत्या-
दिना । श्रुतिगतसमस्तपदस्य स्वेन व्याख्या कृता सप्रविधस्येति ।
छान्दोग्ये हि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्वित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्च-
विधं सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारो ऽग्निः प्रस्तावो ऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः
प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यादिना पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्तेति तु पञ्च-
विधस्येत्युपसंहृत्याश्रय तु सप्रविधस्येत्युपक्रम्य वाचि सप्रविध सामोपासीत
यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रैति स प्रस्तावो यदैति स आदित्य-
दुदैति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति
तन्निधनमित्यादिना सप्रविधस्याप्युपासनमुक्तम् । एवं च सति समस्तस्य
सप्रविधस्य साम्न उपासनं साध्विति साम्न उपास्यत्वश्रुतेरिति तु पञ्चविधस्य
साम्न उपासनं साध्विति च पञ्चविधस्यापि साम्न उपास्यत्वश्रुतेः सामन्ये-
षादित्याध्यास इति ग्रन्थयोजना । श्रुत्योक्तं साम्नः साधुत्वं व्याचष्टे
साधुत्वं चेति । निर्देशविरोधमाशङ्क्य परिहरति हिङ्कारानुवादेनेति ।
हिङ्कारादिसामोद्देशेन साम्न पृथिव्यादिदृष्टिविधौ हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः
स्याद् यदृतयेगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यनक्षणम् इति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात्स
एव चेह साम्न उपास्यत्वश्रुतेः प्रमाणात्प्राप्तस्मिन्प्राप्ते यो विपरीतनिर्देशः
स भञ्जनीय इत्यर्थः† ॥

* साम्नश्चादिसंज्ञक इति २-५ पु. पा. ।

† अत्र पञ्चमम् आदित्यादिमत्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आदित्यादिमतय-

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

७१५ । ५८

अङ्गावबद्धोपासनचिन्तनसमनन्तरं तत्पर्युदासं सिद्धमादायेतरेषूपा-
सनेष्वासननियमचिन्तनात्सङ्गतिरित्यभिप्रेत्य त्रिषयं परिशिनष्टि कर्माङ्गसं-
न्धिष्विति । नापि सम्यग्दर्शनइति । श्रवणमननध्यानाभ्यासवासित-
मनसा साक्षात्कारोत्पत्तावित्यर्थः । ननु वस्त्वधीने ऽपि ज्ञाने चक्षुरादिवदा-
सनमप्यपेक्ष्यतामत आह प्रमाणतश्चत्वाचेति । ननु प्रमाणमपि शुक्त्यादौ
निकटोपसर्पेणादिवदासनमपेक्षतां तत्राह प्रमाणं चेति । ध्यानादिसंस्कृत-
मप्रतिबद्धं चित्तं प्रदीपवत्स्वयमेव प्रमां करोतीत्यर्थः । यथा वा सम्य-
ग्दर्शनमपीति । तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितज्ञानाभ्यासात्मकमित्यर्थः । ध्या-
यतिश्चेत्यादिभाष्यमाक्षिपति नन्विति । भाष्यगतेोपचारशब्दो न युक्तः
बकादिष्वपि ध्यानसद्भावादत आह प्रयुज्यतइति । असाववस्था किं
तिष्ठतो न भवति अपि तु भवत्येव तिष्ठतो ऽप्यैकाग्र्यसम्भवादित्यर्थः ।
तिष्ठतो हि देहपतनप्रतिबन्धे फलातिशयो भवति नासीनस्येति परिहारा-
भिप्रायः । भाष्यगताऽनायासपदव्याख्यानम् अविद्यमानायास इति ।
अनेन बहुव्रीहित्वं द्योतितम् इति* ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

७१६ । १

अङ्गानाश्रितोपासनेष्वासननियमउक्ते तद्वद्विगाटिनियमशुद्धोक्त्याना-
त्सङ्गतिः । ननु समे शुचाविति देशनियमस्य श्रुतत्वात् कथं विचारावस-
रस्तत्राह समयइति । श्रुतौ शर्कराः मूत्रमपापाणाः जनाश्रयवर्जनं शौच-
निवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडने मशकः । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशनिम्ने देशे । वैश्वदे-
वेन यागविशेषेण । ऐकाग्र्यं हि ध्यानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं तस्मिन्मध्याह्नादौ सम्भ-
वत्यपि यदि प्रदेशकालः प्राच्यादिदिक्तीर्थादिदेशाः प्रतीत्येऽस्ताहं शेषिध्यान-
बाधः स्यात्तस्मादनियम इति सिद्धान्तमाह यत्रैकाग्रता मनस इति ।
यदुक्तमङ्गोपास्यतिरिक्तोपास्तर्दिगाडिनियममपेक्षते वैदिकानुष्ठानत्वाद्वैश्वदे-
ववदिति तत्र श्रुतदेशादिमत्वमुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सौचं हेतुं

* अत्र षष्ठम् आसीनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-आसीनः सम्भवात् ७

ध्यानाच्च ८ अचलत्वं चापेक्षम् ९ स्मरन्ति च १० ॥

† प्राचीननिम्ने इति २ पुः पाः ।

व्याचष्टे न ह्यत्रेति । श्रुतविशेषणेन च वृथाचेष्टाया विपक्षस्य व्यावर्तनान्न पक्षेतरता । तस्मात्तत्रैव भाषनामुपासनां प्रयोजयेदित्यन्वयः* ॥

७१६ । १४

आ प्रायणान्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पूर्वच दिगाद्यविधेः तदनपेक्षाघटहङ्गहोपास्तिष्व्वा देहपातादावृत्तेर-
विधानातदनपेक्षेति सङ्गतिः । भाष्यं व्याचष्टे अविद्यमानेति । तस्या
इति । शास्त्राऽविषयत्वादिति शेषः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं
विध्यविषयत्वं च दृष्टफलत्वेनोपपादयति शास्त्रं हीत्यादिना । नियोगसं-
बन्धमवबोधयतीति । अन्यच ज्योतिष्टोमादाधिति शेषः । अहङ्गहोपा-
स्तीनामदृष्टार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानाद्वैशम्यमतश्च ज्योतिष्टोमादिवत्करणमित्याह
नन्वेवमित्यादिना । ननु सकृत्करणे कथमुपासनसिद्धिरसकृत्करणे च
सकृदनुष्ठानव्याहतिस्तत्राह उपासनेति । उपास्तिः सकृत्कार्येति शास्त्रार्थे
जाते उपासनशब्दस्यावृत्त्यर्थत्वादेकधारमावृत्तिर्लभ्यतइति भावः । कृतशा-
स्त्रार्थत्वादिति । कृतशास्त्रार्थत्वात्पुंस इत्यर्थः । ननु तर्हि कर्मवदेवोपा-
सनान्येव विहितत्वसामर्थ्यात्स्वफलं यथा कालान्तरआक्षिपन्ति एवमन्यका-
लिकं स्वफलसाक्षात्कारमव्याविपन्तु किं प्रायणपर्यन्तावृत्त्येति तत्राह तानि
खल्विति । दृष्टद्वारेण च प्रत्ययावृत्त्योपास्यसाक्षात्कारजन्मन्यन्तकाले तदव-
श्यम्भावाद्विरोधिकर्मन्तराऽनुद्ववाप्तु साधकदेहपातानन्तरमुपास्तिफलप्राप्तिनि-
यमः प्रयोजनमिति । किमत्र फलवदित्युपासनं फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपे-
णोपास्यसाक्षात्काराक्षेपेण किं कार्यं दृष्टद्वारैव तस्मिद्वैरित्यर्थः† । सविज्ञानं
विज्ञानसहितं फलम् । यस्मिन्विषये वित्तमस्य स यद्वित्तः । तेन विषयेण
हृद्यमिव्यक्तेन सह तेजसा उदानेन उदानस्य तेजोदेवताकत्वात् । आत्मना
भोक्ता स उपासको ऽक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रत्रयं अपेत् ।

अन्तकाले न कर्तव्यमुपास्ताविव किं चन ।

ब्रह्मबुद्ध्यावशेषाघनाशादिति जगौ मुनिः‡ ॥

* अत्र सप्तमम् एकाग्रताधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यत्रैकाग्रता तत्राऽवि-
शेषात् ११ ॥ † तर्ह्येति नास्ति २ पु. । ‡ इत्यर्थ इति नास्ति २ पु. ।

§ अत्राष्टमम् आप्रायणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-आ प्रायणान्तत्रापि हि
दृष्टम् १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोः श्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ १११ । १४

विपरीतफलत्वमेव दर्शयति बन्धनफलमिति । शास्त्रेणाश्वमेधा-
दिफलाय सुखाय विहितं ब्रह्महत्यादि चानर्थकात्मकनरकपातपरिहाराय
शास्त्रेण प्रतिषिद्धं प्रतिषेधे कृते हि न प्रवर्तैरन्निवि मत्वेत्यर्थः । अश्वमेधा-
दि दृष्टान्तार्थमिहोदाहृतं इतरस्यापीत्यनन्तरार्थं च । अत्र लोके कर्मण्युपरते
ऽपि तदपूर्वं तस्य कर्मणो ऽपूर्वं सुखदुःखोपभोगात् प्राग्विरन्तुमतिवर्तितुं
नार्हत्यपि तु निवर्तितुमेवार्हतीति यत्सिद्धान्तिनोच्यते तत्किं न क्रिमपीति
योजना । अत्र हेतुमाह स हीति । ननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्या-
द्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलपापवतः प्रायश्चित्तविधिवशात्
प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता किं न स्यादत आह तद्विधानस्य चेति ।
अनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नधिकारिणि प्राप्ते तद्विधोपपत्ते यथा गृहदाहवति
प्राप्ते क्षामवतीष्टिः अधिकारिव्यावृत्तिपरं विशेषणं न फलपरमित्यर्थः । युक्तं
गृहे दाहादेर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं पापान-
वृत्तेस्तु कर्तुं शक्यत्वादिप्रसाधनत्वबोधो प्रायश्चित्तविधिस्तावृत्तिफल इत्या-
शङ्क्य तदभ्युपगमेन प्रकृते वैषम्यमाह यदि पुनरित्यादिना । मोक्षव-
दिनि वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा मोक्षसंयोगेन श्रवणात् तद्हेतुत्वं ब्रह्मज्ञानस्य
नैवं दुरितक्षयहेतुत्वं तत्संयोगेनाश्रवणादित्यर्थः । ननु दुरितक्षयप्रभावे
कथं मोक्षसिद्धिरत आह तस्यापीति । अथ देशाद्यपेक्षत्वे मोक्षस्यान-
त्यत्वं स्यात्तर्हि प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रेति । अनेन शरीरेण
बहुकालव्यापिना क्रमेणोपभोगेन सर्वकर्मक्षये ज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः । अथ-
केन शरीरेणाविषमकर्मफलभोगो नाऽनुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगश्चैव
वेति । ऋद्धेन समृद्धेन । यद्यपि ब्रह्मविद्या पापक्षयोद्देशेन न विहिता
तथापि विद्यापापक्षययोरेकपुरुषसंबन्धनिर्देष्टव्यान्वयानुपपत्त्या साध्यसाधनत्व-
मवगम्यताम् इत्याशङ्कार्थवादलिङ्गस्य निषेधसामर्थ्यावगतेन पापगताऽर्जितप्रफ-
लपर्यन्तत्वेन प्रबलेन बाधमाह स्थितं चैतस्मिन्निति । यथा न्यायग्रन्था-
स्थितइति संबन्धः । न प्रबलमित्येव दुर्बलं बाधते किं तु मति विशेष्ये न
चेह स इति सिद्धान्तयति व्याख्यायेतेतीति । ननु सगुणविद्यानामैश्वर्यक- ११८ । २१
लानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आह उभयेति । वाक्यद्वयेन तदर्थेयोकातूलं

सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमतीत्यादिभिर्वाक्यैर्विद्याया उभयसंयोगस्याऽविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः । प्रबलदुर्बलप्रमाणाभ्यामेकस्योभयार्थत्वावगमेनैकेन* नैकस्य बाधः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तमविशेषादिति । पापं ज्ञाननिवर्त्यमध्यस्तत्वाद्गुणसर्ववदित्याह तत्स्वभावालोचनादिति । न्यायासिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह असुमेवेति । उक्तविद्यासामर्थ्यवत्प्रमाणमोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्यामुपबृंहिताऽज्ञानदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसंबन्धनिर्दृशान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तेः बलीयसीति भावः । नैकविधेति । अनेकविधेत्यर्थः । आहुरिति भाष्यकारा इति । असक्तोऽनासक्तः । अत एव कर्मान्तराण्यसंविन्वानः सङ्गे हि पापद्युदेति नान्यथेत्यर्थः । तिष्ठन्तु कल्पशतानि क्रमभोग्यफलानि सप्रजन्मादिभोग्यफलानां कथं मुमुक्षुदेहेन शतायुषा भोग इत्याह दीर्घकालेति ।

७२० । १८

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अस्यातिदेशस्याभ्यधिकाशङ्कामाह अधर्मस्येति । स्वाभाविकत्वेनेति । शास्त्रोपदेशाऽनपेक्षत्वेनेत्यर्थः । धर्मस्य ज्ञानान्निवृत्तिः स्वभावविरोधाद्वा शास्त्रान्निवृत्त्यवगमाद्वेति प्रथमं निरस्य द्वितीयं निरस्यति पाप्मनश्चेत्यादिना । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तइति वचनसामर्थ्यात्पाप्मन एव निवृत्तिरित्यवगन्तुं न शक्यते शास्त्रान्तरैः साक्षात्पुण्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्त्यवगमात् तेषांमन्यथासिद्धिमाह उभे ह्येवैष इत्यादिना । उभे पुण्यपापे एष विद्वान् । अत्र वाक्ये ज्ञानेन दुष्कृतं तरत्यतिक्रामति भोगेन सुकृतं तरति इति योज्यमित्यर्थः । क्षीयन्ते कर्माणीति सामान्यवचनं पाप्मान इति विशेषवचनं दृष्ट्वा पापे विशेषे सङ्कोच्यमित्यर्थः । ज्ञानसुकृतयोः स्वभावविरोध इति पक्षमादाय सिद्धान्त्यति नो खल्वित्यादिना । यद्यदन्तफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयेत्यति तर्हस्तद्विधैर्वैयर्थ्यं स्यादत आह न च सुकृतशास्त्रमिति । उपपादिते विद्यापुण्ययोर्विरोधे उदाहृतशास्त्राणि यथाश्रुतार्थानीत्याह एवमवस्थितइति । ॥

* अवगमे एकेनेति २ पु. पा. । + ततः स्वभावति २ पु. पा. ।

‡ अत्र नष्टमं तदधिगमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदधिगम उत्तरपूर्वाघयो-
रश्लेषघिनाशौ तद्व्यपदेशात् १३ ॥

§ ज्ञानेनेति २ पु. पा. ।

॥ इत्याशङ्क्य तेषामिति २ पु. पा. ।

¶ अत्र दशमम् इतरासंश्लेषाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-इतरस्याप्येवमसंश्लेषः

पाते तु १४ ॥

अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

१२१ । १८

उत्सृष्टस्तत्त्वबोधेन विलयः सर्वकर्मसु ।

कर्मस्वारब्धकार्येषु स इदानीमपोद्यते ॥

इमामाषादिकीं सङ्गतिमभिसंधाय पूर्वपक्षयति यदीत्यादिना ।

ननु निवृत्तेऽपि सर्वकर्मणि कर्मसंस्कारात्कर्मानुवर्तताम् अथ वा निवृत्त-
मायासंस्काराद् मायान्तरोत्पत्तौ तेनाभिनवकर्मणि विरच्यन्तामस आह
न च संस्कारशेषादिति । संस्कार एव शिष्यतइति शेषः । यथा कुना-
लकराभिधातनिपितनिवृत्त्या निवृत्तेऽपि चक्रभ्रमणे भ्रमणसंस्काराद्* भ्रम-
णानुवृत्तिरेवमचाऽनिवृत्तायामपि मायायामुक्तमार्गेण कर्मानुवृत्तिरित्येतन्न । तच्च
हेतुमाह वस्तुन इति । तत्संस्कारस्तयोः पुण्याऽपुण्ययोः संस्कारः । पुण्या-
ऽपुण्यसंस्काराणां चित्वात्सन्तीति बहुवचनम् । वस्तुवेव संस्कारद्वारेणाऽनुव-
र्ततइति व्याप्रेष्यभिचारमाशङ्क्याह न चेति । रज्जुर्धर्षविषयज्ञानस्यास्माकं
सत्यत्वानज्जन्मभयादीनां संस्कारवशादनुवृत्तिर्युक्ता । प्रस्तुते वैषम्यमाह
न त्विति । न मायेति भ्रमनिषेधः । अर्थातदुपादानं माया निषिद्धा भवति ।
अनेन मायाजन्यमायान्तरात्कर्मान्तरोत्पत्तिरिति पक्षः परिस्फुरति । न तद्गो-
चर इति । मायात्मकभ्रमगोचरो ज्ञानादूर्ध्वे निषिध्यते किमनुवर्तते इत्युक्त्वा
न किमपीत्याह नेति । न संस्कारशेषोऽत एव न कर्मेत्यर्थः । आरब्ध-
कार्याणां कर्मणां देहपातप्रतीक्षा तत्पर्यन्तमवस्थितिर्न युक्त्यर्थः । स्नात
इति षष्ठ्येकवचनं स्नानादि कुर्वतो यद्विरं विलम्बनं तावदेव न ततोऽधि-
कमित्यर्थः । क्षेपीयस्ता द्विप्रतरत्वम् । यथा खलु स्वयम्प्रकाशप्रत्यगात्म-

१२२ । १६

भूतब्रह्मसाक्षात्कारे नित्यमेव भवितुं युक्तोऽपि नास्ति ब्रह्म न प्रकाशते
चेति भ्रमान्यथानुपपत्त्याच्छादिका विद्या कल्प्यते एवमवभवतां हिरण्यगर्भा-
दीनां तत्त्वसाक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या
तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धफलकर्मप्रतिबन्धान्तत्स्वरूपतत्कार्यभोगसम्पादकाऽ-
विद्यालेशं प्रत्यनिवर्तकत्वं भोगसमाप्तौ कर्मक्षये च प्रतिबन्धनिवृत्तौ सततमनु-
वर्तमानसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिरिति कल्प्यते । न
चैकदेशेन निवृत्ताया अविद्याया अनुवृत्त्यसंभवः । शाब्दबोधेन निवृत्ता-

यामप्यविद्यायां साक्षात्कारनिरस्यस्यैकदेशान्तरस्य दर्शनात्तद्विदमभिप्रेत्य
 ७२२ । १८ सिद्धान्तयति यद्यपीत्यादिना । द्रागित्येवेति । तत्राप्रतिबन्धादि-
 त्यर्थः । न त्वारब्धविषाकं शीघ्रं निवर्तयति प्रतिबन्धक्षये तु निवर्तय-
 तीत्यर्थः । आरब्धविषाकत्वस्य व्याख्यानं संपादितेति । संपादिता जातिः
 जन्मायुर्जावनं संपादितम् । विततो विस्तीर्णः पूर्वापरीभूतो वर्तमानः
 सुखदुःखापभोगश्च संपादिता येन तत्कर्मजातं तथोक्तं तद् द्रागित्येव
 न निवर्तयतीत्यर्थः । समुदाहरन्ती उद्धृता वृत्तिः फलारम्भाय यस्य ततथा ।
 परितः समन्तात्प्रद्योतमानं बुद्धिमत्त्वं बुद्धिगतसत्त्वगुणो ब्रह्मज्ञानाकारेण
 परिणतो येषां ते तथोक्ताः । ज्योग्जविता उज्ज्वलजीविता । कल्पो ऽवा-
 न्तरकल्पः । यदुक्तमुभयविधाने वाक्यं भिद्येतेति तत्राह तावदेव चिर-
 मितीति । श्रुत्यन्तरेति । उद्दालकादीनां देहधारणविषयं श्रुत्यन्तरम् ।
 उपजीव्याया अपि अविद्याया ज्ञानेन बाध्यात्प्रारब्धकर्माण्याश्रित्य ज्ञानोद-
 यस्तदनिवर्तकत्वे स्वतन्त्रयुक्तिर्न भवति किं त्वन्यतः सिद्धे ऽर्थे ऽभ्युपग-
 र्थेत्याह तदेतदभिसंधायेति । अभ्युपेत्यान्यत्र वस्तुतत्त्वसाक्षात्काराऽवि-
 द्ययोः सहानवस्थानमिहाऽविद्यैकदेशब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारयोरविरोध उ-
 क्तः । इदानीमन्यत्रापि न विरोधनियम इत्याह न चेदमिति । सम-
 वाये सन्निधाने । यथा प्रतिबिम्बद्विचन्द्रभ्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षा-
 त्कारेण सहानुवृत्तिरुपाधिनिवृत्तौ निवृत्तिः प्रमाणसिद्धा एवं निरुपाधिकभ्र-
 मस्यापि सान्तःकरणस्य तत्कर्तृत्वादेस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसा-
 क्षात्कारेण सहानुवृत्तिः प्रारब्धकर्मोपरमे च निवृत्तिरुद्दालकादिदेहधारण-
 विषयश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धा स्वीकर्तव्येत्यर्थः । ननु द्विचन्द्रादिभ्रमा अल्प-
 कालं तत्त्वज्ञानेन सहानुवर्तन्ते कर्तृत्वादेस्तु कथं बहुकालं विरोधिना
 सहानुवृत्तिरित्यत आह यदा लोके ऽपीति । नियोगस्तथास्त्विति विधि-
 रनुयोगः कथमेतदिति चेदम् । भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्ति-
 साधक उक्तः । तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिथै-
 ७२३ । १८ क्तं दूषणम् उद्धरति स्थितप्रज्ञश्चेति । भाष्ये संस्कारवशादिति
 संस्कारशब्दः परिशिष्टाऽविद्यालेशवाची संस्कारात्कर्मानुवृत्तिं दूषयता पूर्ववा-
 दिना यदुक्तं नावस्तु संस्कारद्वारा ऽनुवर्तते भयकम्पादेरपि सत्यज्ञानजन्य-

त्वेन सत्यत्वादिति तत्राह न च ज्ञानेति । मिथ्यात्वेनाविशेषितज्ञानमा-
 बजन्त्या न भवन्तीत्यर्थः । यदि भवेयुस्तत्राह ज्ञानमात्रादिति । उत्पादे*
 वा रज्जुज्ञानादपि तदावतरेत्यर्थः । हेतुद्वारा भयादेः सत्यत्वं निषिध्य
 म्यहूपेक्षापि निषेधति न च कार्यमपीति । आरम्भणाधिकरणे । कार्यमा-
 बज्य मिथ्यात्वसमर्थनादित्यर्थः । ननु रज्जुमर्पज्ञानस्य भयादेश्च मिथ्यात्वे
 कथं कार्यकारणभावस्तत्राह अनिर्वाच्याच्चेति । कार्यकारणभावे ऽपि
 न वास्तवः स्वप्ने हस्तितद्वाघनवदित्यर्थः । एवं च कम्पादेर्यथा संस्कार-
 द्वारा ऽनुवृत्तिरेवं कर्मणामपीति संस्कारपक्षे ऽपि समर्थितः । न विमोक्ष्य
 न विमोक्ष्यते । संपत्स्ये संपत्स्यते । तत्कारलोपश्लान्दसः ‡ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

१२४ । ३

उत्पन्नविद्याजन्यकर्मक्षयस्य प्रारब्धफलकर्मस्वपवाद् उक्तः । इदानीं-
 मप्रारब्धफलेष्वपि केषु चित्तस्यापवादो ऽभिधीयतइति संगतिमभिप्रेत्य पूर्व-
 पक्षमाह यदेत्यादिना । ननु विद्यार्थमेवाग्निहोत्रादि योगमारुरुक्षुणा ऽनुग्री-
 यतां विद्योदयाच्च तद्भिद्यतेसां फलघनाशयत्वात्कर्मणः तत्र कथमननुग्री-
 यत्वमिति तदुच्यते यदि विद्या पुण्यस्य कस्य चिन्निवर्तिका तर्हि पुण्यान्त-
 रादिषु नोदेतुमर्हति न हि तमोनिवर्तकः प्रदीपस्तमोन्तरादुदेति विरोधस्य
 ज्ञात्युपाधिकत्वादिति तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया नाशदिति विनष्टं योग्यत्वा-
 दित्यर्थः । ननु विरुध्यन्तःपन्नानि कर्मणि विद्यया यज्ञादीनि तु न विरु-
 द्धानि यच्चेनेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्तेषां विद्यया सह मोक्षलक्षणैककार्यकरत्वा-
 धगमादिति । तत्राह न च विविदिषन्तीति । पूर्वोत्तरं इति । विद्या-
 जन्मन इति शेषः । पूर्वस्य क्षयादुत्तरस्याऽश्लेषादित्यर्थः । प्रमाणम्यान्यथा-
 विद्धिमाह तस्मादिति । यज्ञादिति । यज्ञादेर्मेक्षसाधनत्वगन्धो ऽपि
 वाक्ये न श्रूयते किं तु ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादिविशिष्टसाधनसाध्यत्वाऽस्त्युक्तिः
 यज्ञादीनां च ज्ञानलक्षणविशिष्टसाध्यं प्रति साधनत्वनिर्द्देशमात्राच्च स्तुतिः न
 तु साध्यसाधनत्वमस्ति विरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः । अर्थवादत्वम्फट्टीकरणाय

* तत् उत्पादे इति २ पु. पा. ।

+ व्या. सू. अ. २ पा. १ सू. १४ ।

‡ अत्रैकादशम् अनारब्धकार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम्-अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं

योग्याऽनुपलब्धिसूचनार्थं वर्तमानापदेशग्रहणम् । न मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति । न विज्ञानसाधनविधिरिति हृदयम् । पूर्वपक्षनिदानमुच्छिनत्ति न च कर्मणामिति । स्वकरणविरोधिनां वेणुज्वलनादीनां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः । अनेन तद्दर्शनादिति सूत्रावयवो भाष्यनिरपेक्षेण व्याख्यातः । अत्र च विरोधिना ऽग्निहोत्रादेर्ज्ञानोपयोगे प्रकृते कार्यस्य कारणनिवर्तकत्वमर्थात्प्रकृते तच्छब्देन परामृष्टम् इदानीं तत्कार्यायेत्यपरमवयवं व्याचष्टे विद्यालक्षणेति । तदेव ज्ञानं कार्यमिति कर्मधारय इत्यर्थः । तस्या इत्येतावति वक्तव्ये कार्यग्रहणं विरुद्धमपि विरुद्धेन कर्तुं योग्यमिति न्यायसूचनार्थम् । प्रमाणदूषणमुद्धरति एवं चेति । अनेनाभिसन्धिनेति । तस्य कार्यमित्यपि भाष्यीयव्याख्यायां पारम्पर्याश्रयणाच्चार्थभेद इत्यर्थः । एवं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्यावर्ण्य सगुणपरत्वेनापि वर्णयति यत एवेति । अत्र च वर्णके तत्सुकृतदुष्कृते विधुनतइत्यविशेषश्रवणादग्निहोत्रादिलय इति पूर्वः पक्षः । सगुणविद्याफलस्य कर्मसाध्यत्वयोग्यदर्शनादिति च सौचहेत्वर्थः* ॥

७२५ । ११

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिष्वेवाङ्गावबद्धोपास्तिसाहित्यानियम इह चिन्त्यते । ननु तन्निर्धारणाऽनियम इत्यनेनेतद्गतं स्वर्गादाविव विद्याफलसिद्धप्रतिबन्धस्य पृथक्संभवादत आह यथा ब्राह्मणायेति । विद्यागुक्तकर्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते । न च विधिविरोधः । केवल कर्म कुर्यादित्यश्रवणात्कर्मस्वरूपविधेश्च पारशाखिकाङ्गनिगमे इवोपास्तनियमे ऽप्युपपत्तेरतश्च विद्यानां पुनरङ्गत्वोन्मज्जने तन्निवृत्त्यर्थ आरम्भ इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः ।

विद्यार्थेन यदा यायुरनाश्रमिकृताः क्रियाः ।

तदोपास्तविहीनेषु का कथा ऽऽश्रमकर्मसु ॥

ततः प्रक्षिप्रमेतत् स्यात्स्वातकेन तु केन चित् । इति ॥

नैव नेतव्यम् । यतः ।

नाश्रमोक्तक्रियास्वस्ति विधुरादेरधिक्रिया ।

तस्मान्नादीयजप्यादि विद्यासाधनमोरितम् ॥

* अत्र द्वादशम् अग्निहोत्राद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् २-अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् १६ अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः १७ ॥

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । इतरक्षणाधिकरणम् । ५२६

विद्योपेतेषु शक्तस्य तत्यागादन्यकारिणः ।

न विद्या सेत्स्यतीत्येषा शङ्का केन निवार्यते ॥

एवं हि भट्टपादाः प्रतिपादयन्ति ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्तते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् । इति ॥

यदि विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवदित्येतावदुच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्य-
त्वेन निन्दा गम्येत न चैवमस्ति । अत्र हि तत्प्रयोगेण विद्यासंयुक्तस्य
वीर्यवत्वातिशयबोधनादर्थान्तेवलकर्मणो ऽपि वीर्यवत्त्वमात्रं विधिबल-
व्यमभ्यनुज्ञायेताऽतो न निन्दावकाश इति सिद्धान्तयति यदेव विनश्ये-
त्यादिना । पयसि सर्वे प्रतिष्ठितमिति विद्वान्यदहरेवाग्निहोत्रं जुहोति* ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

१२६ । १

व्यवहितेन संबन्धमाह अनारब्धेति । न तत्राप्यारब्धफलं कर्म
लयाद् व्यावर्तितं तस्य च प्रयोजनं भोगेन क्षय इति तद्विद्वानां दर्शय-
तीत्यर्थः । ननु विद्ययैवारब्धकर्मणो ऽपि लयः किं न स्यादत आह
अस्य त्विति । पुरस्तादिति । अनारब्धकार्ये इत्येवैवेत्यर्थः । अगता-
र्थत्वममृतानन्दपादैरुक्तम् प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं भोगे ऽपि तत्कर्म-
जन्यानेकदेहसंभवात्तत्र च विद्याप्रमोपसंभवात्तत्कृतकर्मणामग्लेयाभावेन मुख्य
भावः शङ्क्यते तत्रोत्तरमाधिकारिकाणां देहान्तरे ज्ञानाऽप्रमोप आगमसिद्धे
ऽस्मदादीनामथ संपत्स्यइति श्रुतिबलेन प्रारब्धभोगानन्तरं मुक्तिरिति ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्द-

विरचिते† वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि १४	११८
सूत्राणि १९	४८६

* अत्र त्रयोदशं विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-यदेव विनश्य-
येति हि १८ ॥

† अत्र चतुर्विंशम् इतरक्षणाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-भोगेन त्वितरे क्षपयि-
त्वा संपद्यते १९ ॥ ‡ अमलानन्दस्य व्यासाश्रमनामधेयस्य कृतमिति २ पु. पा. ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

७२६ । ८

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

सगुणविद्याफलस्य ब्राह्मलौकिकस्यार्चिरादिगतिप्राप्यस्यानुक्रम्य प्रा-
प्यसंभवात् तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले
निषेधार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह अपरविद्याफलेति ।
त्रिद्याधिकारो विद्याया संबन्धः । भाष्यगततत्त्वशब्दार्थमाह धर्मिण इति ।
धर्मिणो हि स्वरूपमेव तत्त्वं धर्माणामारोपितत्वादिति । सर्वचेति एदं
व्याचष्टे परत्रेह चेति । नन्वत्रापीति । किं विंशत्यादित्यनुषङ्गः । तथा
सिद्धोत्क्रान्तिक्रमानुवादित्वादिदं वाक्यं तच्च पूर्वं व्यवहरमाण* आसीन्नेदा-
नीमिति व्यापारलोपः सिद्धः न तु वाग्लोपो ऽतो वच्छब्दे वृत्तिलक्षक इति
सिद्धान्ताभिप्रायमाह सत्यामेवेति । मनोवृत्तिसत्त्वकथनं वाग्वृत्तिलये हेतु-
त्यापपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुः स्यादिति । ननु
षोडश कलाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्येष वागादिस्वरूपलयो ऽप्युक्त एवमत्र
किं न स्यादत आह आगमो हीति । वाङ्मनसीत्युदाहृतवाक्ये वाच एव
अवशान्नेन्द्रियान्तराणां मनसि वृत्तिलय इति भ्रममपनेतुमषान्तरसूचम्
अत एवेति । तद्व्याचष्टे यत एवेति । वृत्तेरनुगतिलय एषा च सौषानुश-
ब्दव्याख्या । उपशान्ततेजा उपशान्तोऽप्ययः । पुनर्भवं पुनर्जन्मोदृश्य
मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः प्राणमायातीति शेषः† ॥

७२७ । १०

तन्मनः प्राणउत्तरात् ॥ ३ ॥

अतिदेशो ऽयमस्याधिकाशङ्कामाह स्वप्रकृतादित्यादिना । प्राणम-
नसोरब्रह्मात्मत्वे हेतुमाह प्रकृतिविकारयोरिति । ननु भवत्वब्रह्मात्मकं
मनो ऽबात्मकश्च प्राणः कथमेतावता प्राणे मनसो लयस्तत्राह तथा चेति ।

* व्याहरमाण इति २ पु. पा. ।

† अत्र प्रथमं वागधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च १ अत
एव च सर्वाण्यनु २ ॥

वागधिकरणम् । मनोधिकरणम् । अध्यक्षाधिकरणम् । १३५

अपामन्नप्रकृतित्वादन्नात्मकं मनः प्रत्यवात्मकः प्राणः प्रकृतिरिति तस्मिन्मनसः स्वरूपेण लय इत्यर्थः । प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारभाव उत स्वप्रकृतिभूताऽवन्नद्वारेण । आद्यं निरस्य द्वितीये ऽतिप्रसङ्गमाह स्वयोनीति । एवं हि घटस्यापि शरावे लयापत्तिरित्यर्थः । तद्विकारे तासामपां विकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसो लय इति योजना* ॥

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

७२८ । १०

मनः प्राण इति वाक्यं विचार्य तदनन्तरस्य प्राणस्तेजमीत्यस्य विचारात्संगतिः । तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वादिद्व्यादिहेतूनां तस्मान्नेजस्येव प्राणवृत्तिलय इति प्रतिक्षया संगतिः । उपगमनादिशुनौः स्वधमेव घट्यति । तेजोद्वारेणेत्येतदुपपादयति तेजसि समापन्नंति । प्राणवृत्तिलयात् प्राणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यतइत्यर्थः । समापन्नंति । आपत्तिलयः । यथा राजानं यात्रायाम् उद्यन्तं परिवारभूताः प्राणिनः समुपयन्ति एवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिममागच्छन्ति । को ऽमाद्यन्तकालः स उच्यते । यत्र कालगतद्वयति । तदेव दर्शयते ऊर्ध्वोच्छ्र्वार्मानि । ऊर्ध्वोच्छ्र्वासित्वमित्युपगमनश्रुतेरर्थः । समुखमागमनमुपगमनम् । आगम्य च गच्छन्तं जीवम् अनु पश्चाद्गमनमनुगमनम् । इन्द्रियग्राम इति । आप्रायणादित्यत्र सविज्ञानशब्दः प्राप्त्यकर्मफलप्रकाशनवचन इत्युक्तमिह तु तमपरित्यज्य तत्सहितेन्द्रियसमुदायवचन इत्युक्तम् इति न विरोधः । कथं प्राणो ऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियतइति भाष्यं तदनुपपन्नमिव । तेजःशब्देन तेजोऽध्यक्षजीवलक्षणासंभवादधिकशब्दप्रक्षणाप्राप्तेरत आह अधिकावापो ऽशब्दार्थेति । श्रौतो ऽर्थो हि शब्दे माति अतो ऽश्रौतार्थप्रक्षेपो ऽधिकावाप इत्यर्थः । लक्षणास्वीकारे हेतुमाह श्रुत्यन्तरेति । प्राणानां जीवानुगमादिविषयं वर्णितमेव श्रुत्यन्तरम् । ननु तस्य तेजोद्वारेणान्यथासिद्धिरुक्तेति तत्राह न च तेजमस्तत्रेति । अनिलाका- ७२६ । ३ शक्रमेणेति । व्यवधानादेव साक्षान्नेजसः स्वरूपलयाऽयोगाद् न तद्द्वारे-

* अत्र द्वितीयं मनोधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तन्मनः प्राणउत्तरात् ३ ॥

+ भूतविशेषहेतुत्वादिति २ पु. पा. ।

णात्मनि प्रलय उपचरितुं शक्यो व्यवधानाश्रये च घटादावपि प्रलयोप-
चारप्रसङ्ग इत्यर्थः । वृत्तिलयस्तु न कुतश्चित्प्रमाणादात्मन्यवगत इति न
तद्द्वारा ऽपि प्राणवृत्तिलयोपचार इति द्रष्टव्यम् । तेजःसहचरितश्चासौ देह-
बीजभूतश्च पञ्चभूतसूक्ष्मरूपश्च* परिवारश्च तस्याध्यक्षो जीवात्मा तस्मि-
न्प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । यद्यपि भाष्ये प्राणसंयुक्तो ऽध्यक्षस्तेजःसहितेषु
भूतसूक्ष्मेष्ववस्थितिष्ठतइत्युक्तं तथापि तद्वृत्तसहिते ऽध्यक्षे प्राणस्तिष्ठतीत्येवं-
परं व्याख्येयं सो ऽध्यक्षइत्युपक्रमादिति भावः । चेद्यभाष्ये ऽपि यद्यपि
प्राणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यतइति प्रतिभाति तथापि भूत-
सहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिप्यतइत्येवंपरत्वेन योज्यमित्याह तेजःसह-
चरितानीति । प्राणेनाधारत्वेन संपृक्तस्याध्यक्षस्य भूतैर्मिलित्वा स्थितिं
श्रुतिर्न दर्शयतीति भाष्ययोजना हि इयता सूचितेति । परिहारभाष्ये ऽप्य-
ध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरान्तेजश्चादिभूतप्राप्तिः प्राणस्य नाभिधीयते उपहि-
तप्राप्तिरुपाधिप्राप्तिनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याह अध्यक्षसंपर्कवशादिति ।
दृष्टान्ते ऽपि व्यवधानेन प्राप्यंशो न विवक्षितो ऽपि तु यथा मुद्गान्नगराद्ग-
च्छतो मथुरापाटलिपुत्रयोरुभयोः प्राप्यत्वे ऽपि पाटलिपुत्रं प्राप्यत्वेन निर्दि-
श्यते एवमिहापि प्राणेन तेजसो ऽध्यक्षस्य चोभयोः प्राप्यत्वे ऽपि तेजसीति
भूतमात्रस्य प्राप्यत्वं निर्दिश्यतइत्ययमर्थो विवक्षित इत्याह अत्रैवेति ।
प्राण एकस्मिन्नेव तेजःसूक्ष्मे नावतिष्ठतइति कार्यस्यानेकस्यानेकात्मकत्वा-
दिति च हेतुप्रतिज्ञयेवैयधिकरण्यमाशङ्क्याह स्थूलशरीरानुरूपमिति ।
कार्यानेकात्मकत्वेनानुमितं कारणानेकत्वमेकत्र प्राणस्थित्यभावे हेतुरित्यर्थः ‡॥

७३० । ४

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

निरूपिताया उत्क्रान्तेरपरविद्यास्वन्वय इह प्रदर्श्यते । ननु दहरा-
दिविद्याविदामुत्क्रान्तिर्नास्तीति इह पूर्वपक्षः स न साधुः तद्विद्यासु
देशान्तरीयफलास्वावश्यकत्वादुत्क्रान्तेरत आह अत्रेति । अत्राधिकरणे
विषयभूतदहरविद्यायाममृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्तिश्रुतेरमृतत्वस्य च परवि-

* सूक्ष्मयवेति २ पु. पा. ।

† भूताध्यक्षे इति २ पु. पा. ।

‡ अत्र तृतीयम् अध्यक्षाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-सो ऽध्यक्षे तदुपगमादध्यः

४ भूतेषु तच्छ्रुतेः ५ नैकस्मिन् दर्शयता हि ६ ॥

द्याफलत्वात् परविद्यावन्तं प्रत्येतदमृतत्वं परविद्यायां चोत्क्रान्तिर्निषिध्य-
तइति यो मन्यते तस्य मतेनायं पूर्वपक्षः । वस्तुतस्तु नास्ति पूर्वपक्षः ।
तयोर्ध्वमायन्नित्युत्क्रान्तिमुपन्यस्यामृतत्वस्य श्रवितत्वादिति द्योतितं
मन्वानग्रहणेन । अथ वा सगुणस्यापि व्यापित्वाद् ब्रह्मणो न तत्प्राप्तमुत्क्रा-
न्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षो ऽपि वास्तवः । तस्या मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषु-
प्त्याद्याः विधर्मा जागदाद्याः । नन्वेता अपि प्रतिपाद्यन्तां किं मुक्त्यर्थतया
तदनुवादेनात आह न त्विति । येन हेतुना विद्याप्रकरणे व्याघात- ७३० । १२
स्तेन विदुषः सकाशादविद्वांस उत्क्रान्त्यादिविशेषवन्तो न प्रतिपाद्यन्ते
नापि विद्वान् अमृतत्वश्रुतिविरोधादेव*त्यर्थः । अनेन न तु विदुष इति
भाष्यं व्याख्यातम् । भाष्यकृद्विराट्पुपक्रममादित्येतत् प्रतिज्ञाविशेषणत्वेन
व्याख्यातम् । अविशेषश्रवणादिति च हेतुरध्याहृतः । स्वयं त्वास्त्युपक्र-
मादेतदेव हेतुत्वेन योजयति कुत इति । आसृति स्मृतिपर्यन्तम् उप-
क्रमादित्यर्थः । ब्रह्मलोकप्राप्तितद्गतविशिष्टभोगफलपर्यन्तत्वाद्विद्यानुष्ठानप्रार-
म्भस्य ब्रह्मलोकस्य चोत्क्रम्य गत्वैव प्राप्यत्वादस्ति सगुणविद उत्क्रान्ति-
रित्यर्थः । एतेन वास्तवो ऽपि पूर्वः पक्षो व्युदस्तः सगुणब्रह्मप्राप्तिमा-
त्रस्यापुमर्थत्वादिति । उपक्रमेति प्रकृत्यर्थमुक्त्वा पञ्चम्यर्थमाह तस्मादिति ।
प्रेप्सते प्राप्नुमिच्छते† । उत्क्रान्तिभेद उत्क्रान्तिविशेषः । मूर्द्धन्याद्या
निक्रमणम् । वस निवासे इत्यस्माद्वातोतिरिदं न भवति तथा सत्यनुषो-
ष्येत्यस्य मुक्तेत्येवमर्थत्वापातात् । अतो व्याचष्टे उष दाहे इतीति ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

७३१ । ३

ननु वर्णितोत्क्रान्तिसामर्थ्यादेव सविशेषस्तेजआदिलयः सिध्यति किं
विचारेण अत आह सिद्धां कृत्वेति । सत्यमुत्क्रान्तिः सावशेषलयेन विना
न घटते स एवाद्यापि न सिद्ध इति समर्थ्यतइत्यर्थः । अत एव सङ्गतिः ।
यदि पूर्वः पक्ष इति । अनेन प्राचामप्यधिकरणानां वृत्तिलयनिरूप-
काणां प्रयोजनम् उक्तम् । यस्तु सिद्धे ऽपि वृत्तिलये प्राणस्याध्यक्षे वृत्ति-

* एवमशब्दो नास्ति २ पु० ।

† इष्यते इति २ पु० पा० ।

‡ अत्र चतुर्थम् आसृत्युपक्रमाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-समाना वास्त्युपक्रमा-
दमृतत्वं दानुषोष्य ७ ॥

७३१ । २३ लय उक्तः स सगुणविद्यायामनुचिन्तनार्थम् । महत्त्वाच्चेति । रूपवदिति हेतुगर्भविशेषणम् । अनेकशब्दो बहुत्ववाची । अनेकं बहु द्रव्यम् आरम्भकं यस्य तदनेकद्रव्यं तत्त्वादित्यर्थः । ततश्च लिङ्गशरीरं चक्षुःस्पर्शनाभ्याम् उपलब्धव्यं मूर्तान्तरेष्व प्रतिहन्येत महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद् बहुद्रव्यार-
ब्धत्वे सति रूपवत्त्वाद्वा कुम्भवदिति । महत्त्वबहुद्रव्यारब्धत्वाभ्यां ह्यणुक-
व्यावृत्तिः रूपवत्त्वेन वायुव्यावृत्तिः । चकारस्य प्रथमसूचार्थेनाप्यन्वयमाह
तस्यैतत्सूत्राकाङ्क्षायां भिन्नक्रम इति । चक्षुष्येकान्तिकत्वमुक्त्वा हेत्वो-
राह स्वरूपमिति । तस्य लिङ्गशरीरस्य स्वरूपमेव तादृशम् अनुद्भूतरूप-
स्पर्शम् । यथा चाक्षुषस्य चक्षुराकारपरिणतस्य तेजस इत्यर्थः । दृष्टान्तं साध-
यति अदृष्टवशादिति । स्वरूपतः सौष्टव्यमुपपाद्य परिमाणतः सौष्टव्यमाह
परिमाणत इति । परिमाणतः सौष्टव्यमस्ति लिङ्गशरीरस्येति शेषः । यथा
चसरेणवो जालकप्रविष्टसूर्यरश्मिभ्योऽन्यच्च नोपलभ्यन्ते परिमाणतः सौष्टव्यादेवं
लिङ्गशरीरस्याप्यस्ति सौष्टव्यमिति योजना । एतदपि हीति । स्वच्छत्वमपि
सूक्ष्मत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः । पूर्वोक्तहेतुभ्यां लिङ्गशरीरस्य चाक्षुष-
त्वानुमाने उद्भूतरूपत्वमुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाभिधायेदानीं प्रतीघातानुमाने
ऽप्यस्वच्छत्वमुपाधिमनैकान्तिकतां चाह यथा हि काचेति । काचद्रव्यम-
भ्रसमूहश्च यथा स्वच्छस्वभावस्य नेत्रतेजसो न प्रतिघातकं तदन्तरितवस्तुनो
ऽपि नेत्रेणोपलम्भादेवं सर्वमेव मूर्तं वस्तुजातमस्य लिङ्गशरीरस्येत्यर्थः ।
असक्तत्वापरनाम्नो नोपमृद्यतइति शेषः । प्राप्तिर्लाभः । दृष्टं त्वगिन्द्रियेण
ज्ञानम् । श्रुतं कर्णैः पिथाय अवयवम् । ताभ्यां प्रमाणाभ्यामूष्मणोऽन्वय-
व्यतिरेको भावाभावौ तद्वलादस्ति स्थूलदेहातिरिक्तं किं चिदित्यर्थः* ॥

७३२ । २५

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

व्यवहितसंगतिर्भाष्यणवोक्ता । सूक्ष्मं शरीरं यस्य स जीवात्मा
तथोक्तः । ननु विद्वानपि चेदुत्क्रामेत्कथं तस्य मोक्षसिद्धिरत आह

* अत्र पञ्चमं संसारव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ४-तदापीतेः संसारव्य-
पदेशात् ८ सूक्ष्मं प्रमाणं च तथोपलब्धेः ९ नोपमर्देनातः १० अस्यैव चोपपत्तरेण
कृष्णा १२ ॥

स पुनरिति । एकस्मिन्पक्षइति । सिद्धान्ते इत्यर्थः । यदुक्तं हिरण्यगर्भ-
पयन्तम् उत्क्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गशरीरात् प्रलय इति तथाह संसारिण ७३३ । १६
एवेति । यथायं पुरुषो म्रियतइति निर्द्वैशात्संसारमण्डले वर्तमानस्ये-
त्यर्थः । मध्ये कश्चिच्छङ्कते नन्विति * । बृहदारण्यके हि पञ्चमाध्याये
आर्तभागप्रश्नगतः शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो ऽस्त्वविदुषो यथायं
पुरुष इति पुरुषमात्रोपादानात् षष्ठाध्यायगतस्तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति
जीवापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भवतु विदुषस्तथा च ब्रह्मविद उत्क्रान्ति-
सिद्धेः त्वत्पक्षासिद्धिरित्यर्थः । आर्तभागप्रश्ने ऽपि यदिदं किं च मृत्योरन्नं
कां स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति मृत्युमृत्योः परदेवतायाः प्रस्तुत-
त्वात् तदभिज्ञस्य विदुष एवेत्क्रान्तिनिषेध इति साम्यं वाक्यद्वयस्ये-
त्याह तत्सामान्यादिति । अभेदोपचारेणेति । उत्क्रान्त्यवधेरुक्त्यन-
दिभिर्निर्द्वैशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात्तद्वशेनात्रोपचार इत्यर्थः । पञ्चमीपाठे
उपचाराश्रयणे न्यायद्वयमाह अपि चाद्वैतेति । भाष्योदाहृतस्मृतं व्याचष्टे
अपदस्य हीति । पदतइति पदं गन्तव्यम् अन्यदस्य नास्ति स ब्रह्म-
विद् अपदः । ब्रह्मविदो मार्गे ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने ये पदैषिणः निष्ठेच्छवः ।
ते ऽपि देवा उत्कृष्टाः किमु तन्निष्ठाः किं तु परं मुह्यन्त्यत्र मन्दभाग्या
इत्यर्थे स्मृतिं योजयति पदैषिणा ऽपीति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

७३४ । १३

इत्याद्यधिकरणपञ्चकस्य संगतयो भाव्यगव विशदाः । परस्मिन् पुरुषे
करणलयावचने सति संशयानुपपत्तिमाशङ्क्याह प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योरिति ।
प्रतिष्ठयोरवान्तरप्रकृतिमहाप्रकृत्योः लिङ्गशरीरविलयनश्रुतिगताः कला गव-
मेवास्य परिदृष्टुरिति श्रुती तयोर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शः संशय इत्यर्थः । परस्मि-
न्नङ्गमनीति । लीयन्तइति शेषः । ननु बाह्येन्द्रियाणि दश भूतानि
पञ्च मन एकमिति षोडश कलाः सन्ति कथं श्रुती पञ्चदशन्वनिर्द्वैगन्तबाह

* नन्विति नास्ति २ पु. ।

† निष्ठेच्छव इति २ पु. पा. ।

‡ अत्र षष्ठं प्रतिषेधाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्

१२ स्पष्टो ह्येकेषाम् १३ स्मर्यते च १४ ॥

§ श्रुत्योरिति २ पु. पा. ।

घ्राणेति । घ्राणस्य हि पृथिव्युपादानं मनसश्च सेवान्नमयत्वश्रुतेरत एक-
प्रकृतिकत्वमित्यर्थः । सांव्यवहारिकप्रमाणेनानुमानेन करणानां भौतिकत्वा-
वगमाद् भूतेषु लये ऽवगतः भूतसूक्ष्माणां साधारणानां साधारणेषु भूतेषु
प्राणानां वायौ तात्त्विकप्रमाणेस्तु वेदान्तैर्विश्वस्य ब्रह्मविश्वेर्नत्वावगमाद्
ब्रह्मणि बाध इत्यर्थः । यथा नद्यः समुद्रे लीयन्ते एवमेव पुरुषे कलाः
आसां कलानां नामरूपे शक्त्यात्मके अपि भिद्येते स च विद्वानकलः कला-
रहितः सन्नमृते भवति* ॥

७३५ । २

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अतिमन्दामपनेतुमिति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः† ॥

” । ७ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष-
गतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया ॥ १७ ॥

ग्रज्वलनं कर्मवशाद् भविष्यत्फलप्रकाशः तस्यानुस्मरन्निति कर्मणि
षष्ठी । ननु मूर्धन्यनाद्या देहमात्रव्यापित्वात्कथं तथा ब्रह्मलोकप्राप्तिस्त-
थाह हृदयान्निर्गता हीति । ता आसु नाडीषु सृष्टा इति श्रुतिसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । विष्वङ् नानागतयः‡ ॥

७३६ । २

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

सूत्रं योजयति रात्रावहनि वेति । सिद्धान्तहेतुस्तूत्रसूत्रगतोत्तरा-
वयव इति । प्रमाणान्तरादिति । निश्चय्योपपत्त्याहकादित्यर्थः । अनेन
सौवश्वशब्दे व्याख्यातः । व्याख्यानपूर्वकं वाक्यमुदाहरति अमुष्मादिति ।
चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्या ऽस्ति रात्रौ सूर्यरश्मिरित्याह आदिग्रह-
णेनेति । ननु चन्द्रमस एव प्रकाशो ऽस्तु तत्राह अम्मयेनेति । रात्रावु-
त्क्रान्तस्याहःप्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्ति-
प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुतो यावच्छब्दोपबन्धेन शेष्यपरेणानपेक्षा

* अत्र सप्तमं वागादिलयाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तानि परे तथा ब्रह्म १५ ॥

† अत्र अष्टमम् अविभागाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अविभागो वचनात् १६ ॥

‡ अत्र नवमं तदोकोऽधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-
द्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतिः शताधिकया १७ ॥

गतिः* श्रुता एवं चावेक्षा न शक्यावगमा यावन्नावच्छब्दयोरुपबन्धनेन निरो-
धादित्यर्थः । अथ विशेषविज्ञानोपशमानन्तरम् । एतदिति क्रियाविशेषणम् ।
इतत्करोतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति अस्मादिति । यद्वाचो ताप उपलभ्यते
इति एतदहरेव रात्रौ दधति सविता† ॥

अतश्चायने ऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

१३१ । ११

प्राशस्त्यप्रसिद्धेरेविद्वद्विषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदपरामृष्टेति ।
प्रतीक्षणमित्यत उपर्येषदुष इति द्वितीयाबहुवचनम् । अग्निज्योतिरा-
दीति । अग्निर्चिरादिदेवता ज्योतिरादित्यदेवता । विषयव्यवस्थेति ।
स्मार्तकालविधेर्निर्गुणपुरुषमात्रविवेकचित्तवृत्तिनिरोधात्मकसांख्ययोगविषय-
त्वेन श्रोतातिवाहिकदेवताविधेः सगुणविद्याविषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः ।
अथ तु प्रत्यभिज्ञानमिति । स्मृताद्यन्यादिशब्देः श्रोताचिरादिदेवतानां
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ‡ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमला-
नन्दविरचिते वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः ।
अधिकरणानि ५९	१८८
सूत्राणि २१	११७

* परेणागतिरिति २ पु. पा. ।

† अत्र दशमं रश्म्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-रश्म्यनुसारी १८ निशि नेति चेन्न
संबन्धस्य यावद्वेहभावित्वादुक्त्यर्थः च १८ ॥

‡ अत्र एकादशं दक्षिणायनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अतश्चायने ऽपि हि
दक्षिणे २० योगिनः प्रति च स्पर्धते स्मार्ते चैते २१ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

७३८ । ११

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥

भिन्नेति । मार्गं अर्चिरादयो मिथः परस्परमनपेक्षा न त्वनेक-
विशेषणविशिष्ट एको मार्गः । कुतः* भिन्नप्रकरणत्वादिभिः यच्च विद्योक्त्ये
ऽपि गतिविशेषणभेदो यथा पञ्चाग्निविद्यायां देवलोकादेस्तच्च भिन्नप्रकरण-
स्यत्वाद्विद्याभेदे तु भिन्नोपासनशेषत्वादिभिः । त्वरात् इति । स यावत्त्व-
प्येन्मन इति वेगावगतेरित्यर्थः । एतद्वाच्ये गन्तव्यमिति । अवधृतेरि-
त्येतद्विशेषोति अथैतैरिति । एकस्मिन् गन्तव्ये ऽनेकमार्गवैयर्थ्यमाशङ्क्याह
विकल्परिति । एकत्वे ऽपीति । पथो मार्गस्य नैव नानात्वं कुतस्त-
स्येकत्वे ऽप्यनेकेगुणभूतेः पर्वभिरवच्छेदैर्वाय्वादिभिः संगमसंभवेन गुणानां
प्रधानेन समुच्चयोपपत्तेः मार्गभेदकल्पनायां च गौरवाद् आदित्यादिबहुवि-
शेषणानां च सर्वेषां प्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैश्यावगमादित्यर्थः । भिन्नप्रकरण-
स्यत्वं ब्रह्मवदेकत्वे ऽप्यविरुद्धम् । भिन्नोपासनशेषत्वं च भिन्नोपासनकर्तृ-
चेष्टवदविरुद्धम् । एकमार्गस्यानेकपर्वसंभवं लोके दर्शयति सपर्या हीति ।
भागिभेदकल्पना अवयविभेदकल्पना । यदुक्तमवधृतेरिति तथाह
न चैकं वाक्यमिति । अनपेक्षतामिति । अर्चिराद्यनपेक्षतामित्यर्थः ।
विधिसामर्थ्येति । न खल्विति (रश्मिभिरिति)† रश्मिसत्ताबोधसामर्थ्य-
सिद्धं रश्मीनामसंबन्धव्यवच्छेदं मार्गो ऽनुवदति निशायां रश्म्यभावशङ्काम-
प्नेतुमित्यर्थः । यच्चेत्तं त्वरात् इति तत्परिहारायै भाष्यं त्वरावचनं
त्वाचिरादपेक्षायामपि क्षेप्यार्थत्वाद् नोपसृत्यतइति तदनुपपन्नं पूर्वपक्षे क्षेप्य-
स्यैवानपेक्षत्वसाधकत्वेनोपपादितत्वादतो व्याचष्टे न खल्विति । पथि-
भेदं पथो मार्गस्य भेदम् । अन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादिति । स्वर्गादेरित्यर्थः ।
तच्च हि धूमादिमार्गेण गमनं कदा चित्प्रबलकर्मभिः प्रतिबन्धाद्विलम्ब्येतापि
न त्वच्च आ प्रायणादुपासीनस्यान्त्यप्रत्ययावश्यम्भावात् । ततश्च गन्तव्यान्त-

७३८ । १४

* कुत इति नास्ति २ पु. ।

† ( ) एतदन्तर्गतं नास्ति १-२ पु. ।

‡ अनपेक्षसाधकत्वेनेति २ पु. पा. ।

रापेक्षया चैप्रार्थत्वादिति भाष्यं व्याख्यातम् । भूयांसीति भाष्ये मार्गैक्यं किमित्यर्चिरादिनेत्युक्तं न पुनरप्यदिनेति शङ्कोतरमिव भाति तथा सति चातो ऽपीत्युपरितनो ऽपिशब्दो न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टे अयमर्थ इति । तउपासकाः परा दीर्घाः समा यस्य स परावान् ब्रह्मा तस्य पराः समावसन्ति तस्मिन्वसन्तीत्यन्या श्रुतिः सायेत्यन्या श्रुतिः । जितिर्जयः । व्याप्तिः । तद्वर्तिता चापरा ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्त्युपासते तेषामेव ब्रह्मलोकाः प्राप्यतर्हि शेषः* ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

१३६ । २०

अथ तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्येतत्पर्यन्तं संबन्धाऽसंबन्धाभ्यां संशयः । पाठक्रमार्थक्रमभ्यां संशय इति कैश्चिदुक्तमयुक्तम् । प्रबलदुर्बलाभ्यां सन्देहाऽनवतारात् । पूर्वार्चिरादिमार्गपर्वप्रत्यभिज्ञानात्सर्वत्र गत्येक्यमुक्तम् । इहापि स एतं देवयानं पन्थानम् आपद्याऽग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यर्थे ऽर्चिरात्मकाग्न्यान्तयेप्रत्यभिज्ञानादर्चिषो ऽनन्तरं वायुर्निवेशनीय इति सङ्गतिः । नन्वत्र पाठादग्न्यान्तये वायोर्वक्तुमशक्यं पाठस्य दुर्बलत्वाद् इत्याशङ्क्याह श्रुत्याद्यभावइति । ननु स वायुमागच्छति स वायुस्तस्मै तत्र विजिहीते स्वावयवान्विगमय्य छिद्रं करोतीति यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं तेनोर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति वायोरादित्यात्पूर्वत्वरूपः क्रमस्तेनेति श्रुत्या प्रतीतः तद्वलात्स एतमित्यत्रत्यः पाठक्रमो बाध्यतामसः आह ऊर्ध्वाक्रमणेति । द्वितीयार्थं व्याचष्टे तस्या इति । तेनेति श्रुतिर्वायुकृतावकाशस्योर्ध्वदेशमात्रप्राप्तौ हेतुत्वमाह नादित्यगमने इत्यर्थः । ननु कथमादित्यगमनमात्रप्रतीतिस्तेनेत्यस्यादित्यमागच्छतीत्यनेनाप्यनुषङ्गः किं न स्यादत आह न चेति । आकाङ्क्षायां† ह्यनुषङ्ग इह तु तेनेत्यस्य संनिहितोर्ध्वाक्रमणेनैराकाङ्क्षान्न व्यवहितादित्यागमनेन संबन्ध इत्यर्थः । नन्वादित्यप्राप्तेर्वायुदत्तावकाशेन वाय्वतिक्रमाद्विना ऽनुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यनुषङ्गताम् अत आह न चादित्यागमनस्येति । छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वात्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मिन्नपेक्षा नास्तीत्यर्थः । क्व चिदिति । वरुण- १४० । ८

* अत्र प्रथमम् अर्चिराद्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अर्चिरादिना तत्प्रयितेः १ ॥

† बाध्यते ऽत इति २ पु. पा. । ‡ आकाङ्क्षेति २ पु. पा. ।

लोकादावित्यर्थः । अर्धोर्ध्वादित्यलोकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वं तथा च तेनेति श्रुत्या वायुदनस्यादित्यगमनं प्रति हेतुत्वस्य निय-
तप्राक्सत्वात्मकत्वेन क्रमरूपस्य प्रतीतिः श्रुत्या पाठक्रमबाध इति
१४० । १२ सिद्धान्तयति ऊर्ध्वशब्द इति । उभयपाठइति । उभयोः संवत्सरदे-
वलोकयोरश्रुतस्थले ऽपि पाठे कर्तव्ये सतीत्यर्थः । माससंबन्धा-
दिति । माससंवत्सरयोः कालत्वसाम्यादित्यर्थः । कार्यकारणभावमप्याह
मासारभ्यत्वाच्चेति । देवलोकः संवत्सरस्य परस्तादुपेतु वायुः क
निवेशनीयस्तथाह तत्रेति । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति
वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने यतस्योपरि
देवलोकं* देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यमित्यर्थः । ननु सूत्रं वायुमन्दादित्ये-
तावन्मात्रं कथमधिकावापस्तथाह वायुमन्दादिति त्विति । वाचकमेव
बोधकमेवेत्यर्थः । सूत्रे वायुशब्दे देवलोकोपलक्षणार्थ इति भावः । ननु
यदि संवत्सरादेवलोकाद्वायुं वायोरादित्यमभिसम्भवन्तीति क्रमः सूत्रोक्तः
कथं तर्हि भाष्ये† वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाङ्गं चोक्तमत आह
तथापीति । छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षया हि संवत्सरादादित्यमित्येतावन्मात्रश्र-
वणान्मध्ये वायुनिवेशे वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादर्वाङ्गं च सिध्यति संव-
त्सरादुपरि वाजसनेयकगतदेवलोकानयने तु देवलोकसहितवायोरन्तादित्या-
न्तरालवर्तित्वमित्यर्थः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं संवादयति तदिदमिति । प्रजाप-
तिलोकमिति । प्रजापतिर्विराट् आपूर्यमाणपक्षाच्छुक्रपक्षात्सकाशान्मासाना-
र्च्छति यान् षण्मासान् येषु षण्मासेष्वदित्यः‡ उदग् उत्तरां दिशमेति§ ॥

१४१ । ८

तद्वितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

स वायुलोकं स वरुणलोकमित्येतावन्मात्रादयो न तावत्पाठक-
माद्वायोरुपरि निविशेरन् तेनादित्यमिति श्रुतिविरोधादेव न च वायो-
रिव स्थानविशेषसंबन्धग्राहकमस्त्येषां श्रुत्यादिकमते नामीषां मार्गे निवेश
इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य सिद्धान्तमाह तद्विदन्तइति । आर्चिराद्यो ऽध्वनि
मार्गे तद्विद्विद्युदन्ते श्रूयते चन्द्रमसो विद्युतमिति । अण्णतिरपां पतिश्च वरु-

* देवलोकमिति नास्ति २ पु. † भाष्ये इति नास्ति २ पु. ‡ आदित्य इति नास्ति २ पु. § अत्र द्वितीयं वाच्यधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-वायुमन्दादिविशेषविशेषाभ्याम् २ ॥

शस्तडितः परः कुतस्तत्संबन्धादप्यतित्वमेव तत्संबन्धे हेतुः । तडित
उपरि सजलजलदा* दृश्यन्ते जलाधिपतिश्च वरुण इति । तथा सती-
न्द्रादिरप्यतेः पर इष्यते । कस्मादत आह आगन्तूनामिति । आगन्तूनां
स्थानविशेषसंबन्धरहितानामन्ते निवेशः प्रथमकाण्डे हि प्रसाधितः तथा
चेन्द्रादिरप्यागन्तुकत्वादन्ते वरुणस्योपरि निविशेतेत्यर्थः । न केवलमाग-
न्तुकत्वादन्ते निवेशो ऽपि तु पाठाच्चेत्याह पठ्यते चेति ।

अनये कृतिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेर्दृश्ये-
र्यमासिकी विकृतिराम्नाता । तत्रोपहोमाः श्रूयन्ते सो ऽथ जुहोति अनये
स्वाहा कृतिकाभ्यः स्वाहेत्यादयः । सन्ति च प्रकृतेरतिदेशतः प्राप्ता नारि-
ष्ट्रहोमाः तत्र किमुपहोमाः पूर्वमनुष्ठेया उत नारिष्ट्रा इति संशये प्रधानभूत-
नक्षत्रेष्ट्यनन्तरं प्रत्यक्षपठिता उपहोमा अव्यवधानेन पूर्वमनुष्ठेया आतिदेशि-
कास्त्वप्रत्यक्षत्वात् तद्व्यवधानेन पश्चात्कर्तव्या इति प्राप्य पञ्चमे राट्वा-
न्तितम् अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वादिति । अन्ते वैकृतानां
प्रयोगः । प्रकृतौ हि ऋग्योपकारमङ्गमुपकाराकाङ्क्षिणी विकृतिः प्रथमं गृह्णाति
ततः प्राकृतनारिष्ट्रहोमानां प्रधानशब्दगृहीतात्प्राथम्यमितरेषां तु संनिध-
यादाकाङ्क्षां परिकल्प्य पश्चात्प्रधानसंबन्धभाजामन्ते प्रयोग इति ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥

७४९ । १:

अर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपमिह चिन्त्यते । संबन्धानडित
उपरि वरुण इत्युक्तमिहापि सादृश्यसंबन्धादर्चिरादीनां मार्गपर्वत्वमिति
पूर्वपक्षमाह मार्गेति । न चैषां त्वावधिकानामिति । अवधिषु देश-
सीमासु स्थित्वा मार्गवाहका आवधिकाः । श्लोकगतभर्तृशब्दार्थमाह
जीवात्मन इति । नन्वर्चिष इत्यादिपञ्चमीभिरर्चिरादीनां भोक्तृगमनहे-
तुत्वप्रतीतिश्चेतनत्वमिति तथाह अपि चेत्यादिना श्लोकेन । हेता-
वित्यधिकारे विभाषा गुणे ऽस्त्रियामिति विहिता हेतुपञ्चमी नाऽगुणादृश्यते

* उपरि हि जनदा इति ३ पु. पा. ।

† पञ्चमे इति नास्ति २ पु. ।

‡ जे. सू. अ. ५ पा. २ सू. १६ ।

§ प्रकृतौ हीति नास्ति २ पु. ।

॥ अथ तृतीये तडिदधिकरणं वरुणाधिकरणं वा पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-तडितो ऽधिष-

३४१ । २० किं तु गुणादेव तत्त्वोदाहरणमाह जाड्यादिति । यद्यर्चिरादयो वोढारः प्रापकास्तर्हि विद्युदादयो ऽपि प्रापकाः स्युस्तत्र विद्युत्स्थानादारभ्याऽमानवो वोढा न श्रूयते ऽन्यत एव बहन्निष्ठेरित्याह अपि चेति । चेतनस्य स्वप्रयत्नहीनस्योर्ध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयति संपिण्डकरणाणामिति । संकुचितकरणानामित्यर्थः । तत्र हेतुः सूक्ष्मदेहवतामिति । भूतसूक्ष्मात्मकसूक्ष्मदेहमाचवतां स्थूलदेहरहितानामित्यर्थः । न चाग्न्याद्या इत्यादिश्लोकभागं व्याचष्टे तद्यदीति । कारस्क्रो वृक्षविशेषः । मेरुमभि तो भूमिरिलावृतम् । सति श्रुतानां चैतन्यसंभवइति धर्ममाचकल्पनालाघवमुक्तम् । न्यायसिद्धे ऽर्थे द्योतकं लिङ्गमाह इममेवेति । ननु वैशेषिकैर्मूर्तिवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे गुणत्वं परिभाष्यते न चार्चिरादयस्तथेति कथं तच्छब्देषु हेतुपञ्चमी तत्राह न च वैशेषिकेति । गन्तृन् प्रधानान् प्रत्यर्चिरादेः सहायत्वाद्वास्ति गुणभूतत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । सामान्यवचनइत्यादिश्लोकं व्याचष्टे यथेत्यादिना । ननु यदि विद्युत्स्थानादारभ्यामानवो नेता तर्हि वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम् उभयनेतृत्वे वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता वरुणादयस्तु नयने ऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्यं न वोढृत्वे वैषम्यमित्यर्थः* ॥

३४५ । ६

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

गतिनिरूपणानन्तरं गन्तव्यमिह निरूप्यते । पूर्वपक्षयति मुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः । ननु ब्रह्मशब्देन ब्रह्मा कमलासने ऽप्यभिधीयते ऽत आह नपुंसकमिति । गुणकल्पनयेति । कारणवाचिशब्दस्य कार्ये उपचारकल्पनयेत्यर्थः । अमृतत्वप्राप्तेरित्येतद्वाच्ये अपि चेति । परप्रकरणादपीत्येतद्वाकरोति किं चेति । शाखामृगो वानरः । न्ययोधेपि न प्राप्नोति प्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तेरित्याशङ्क्याह न चैते इति । शाखामृगो

* अत्र चतुर्थम् आतिवाहिकाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-आतिवाहिकस्तल्लि-

ङ्गात् ४ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ५ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ६ ॥ एतद्वे १५ धस्तनाधिकरणान्तर्गतं परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् १२ इति सूत्रं लिखितं ५ पु. । भामत्यामर्षकममादृत्य तत्सूत्रं पूर्वं व्याख्यानं तदनुसारेणोदमिति ज्ञायते । अन्येषु कल्पतरुपुस्तकेषु शैल्यनुसारादधिकरणादिमसूत्रप्रतीकमुपन्यस्य तदन्तर्गतसूत्रस्य परमित्यादेर्व्याख्या दृश्यते तद्यथा १५ पुण्यस्तमिति बोध्यम् ।

ऽवयवी न न्ययोधावयविना युज्येत कुतस्तदवयवस्य शाखापृगावयवस्य
न्ययोधावयवेन योगादित्यर्थः । ब्रह्मलोकमित्यत्र लोकशब्दविवरणं स्वयं-
प्रकाशमिति । सिद्धान्तं संगृह्णाति कार्यमिति । आर्चिरादिगतिरूपासकान्
कार्यब्रह्म प्रापयेत्तस्याप्राप्पूर्वत्वेन गन्तुं योग्यत्वाद् न तु परं ब्रह्म तस्य
जगदात्मकत्वेन प्राप्त्वादित्यर्थः । ननु प्राप्त्रमपि परं ब्रह्म प्राप्यतां न्ययोध-
व्य शाखापृगेत्युक्तमित्याशङ्क्य विदायाऽविद्यादाहे भेदबाधादिह न ता-
दृश्यपि गतिरित्याह तत्त्वमसीत्यादिना । प्राप्त्रप्राप्तिं दृष्टान्ते ऽङ्गीकृत्य
प्रकृते वैषम्यमुक्तमिदानीमनङ्गीकुर्वन्नाह न चेति । अप्राप्त्रस्य न्ययोधावयविन
यवावयवान्तरोपहितस्य संबन्धितया उत्तरस्याः प्राप्त्रोपपत्तेरित्यर्थः । ननु
तर्ह्यवयवपरंपरा परमाणुपर्यन्तं धावेदिति संयोगस्याप्रत्यक्षत्वमापादितम्
अत आह एतदपि चेति । काल्पनिकविभागमपेक्ष्य न्ययोधप्राप्त्रप्राप्तिं ते च
वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालं देहधार-
णवदर्चिरादिगतिर्देशविशेषप्राप्तये किं न स्यादिति शङ्कते विदुषो ऽपीति । १४५ । २

अमृतत्वादिलिङ्गानां न्यायैः साकं विरोधिनाम् ।

दृढन्यायवतीर्वक्ति बाधिका विशदाः श्रुताः ॥

ब्रह्मैव सन्नित्यादीनां नोपायान्तरापेक्षेन्वयमिदं धिः श्रुतेर्लक्ष्यतइति
योजना । श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमेव दर्शयति उपपन्नं चेति ।

लिङ्गाभासमणुः पन्था इत्याद्युदघुष्य भास्करः ।

मोहयन्नपरान्मन्दाननेनैवानुकम्प्यते ॥

यदुक्तं त्रिदुषो ऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिवद् गत्युपपत्तिरिति तत्राह
न च छायामात्रेणेत्यादिना । यदा अश्वमेधादीनि कर्माण्यदृष्टार्थानि न
फलन्ति तदानौमदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेत्यर्थः । मा
भूज् ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिमार्गचिन्तनमविदुषस्तु ब्रह्मप्राप्त्रर्थं तद्विधीयता-
मित्याशङ्क्याह न चार्चिरादीत्यादिना । अविदुष इति द्वितीयावबुधवच-
नम् । तमेव विदित्वेति । अनेनाहत्य ज्ञानातिरिक्तमार्गनिषेधादणुः पन्था
इत्यादिषु ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मप्राप्त्रसाधनत्वात् पन्थादिशब्दनिर्दिष्टमित्युक्तं
भवति । यदुक्तं नपुंसकब्रह्मशब्दः परब्रह्मण्येव कूठ इति तत्राह तस्मा-
दिति । सामीप्यादिति । कार्यस्य कारणप्रत्यासत्तेरित्यर्थः । ननु ब्रह्म

५४५ । ६

वेद ब्रह्मेव भवतीत्यादिश्रुतिसामर्थ्यैः कथं स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्म-
श्रुतिर्लेख्यया नीयेतेत्याशङ्क्य लोकादिश्रुतिवशादित्याह तथा च लोकेष्वि-
तीति । ननु ब्रह्मलोकस्याप्येकत्वात् कथं बहुवचनोपपत्तिरत आह परस्य
त्विति । अवयवद्वारेण संनिकृष्ट उपचारः स्यात् परस्मिंस्तु विप्रकृष्टावयवा-
नामपि कल्प्यत्वादित्यर्थः ।

अथ भास्करः प्रललाप । यदि निर्गुणायां विद्यायां गतिरनुपपन्ना
तर्हि सा सगुणास्वप्नोपपन्नेव सगुणस्यापि ब्रह्मणः तद्गुणानां च ज्ञानादी-
नाम् आकाशशब्दयोरिव व्यापित्वाद् उपासकानामपीहेव तद्भावमापन्नानां
तत्प्राप्नो गत्यनपेक्षत्वात् । तच्च श्रुतिवशादिति गतिः तर्हि निर्गुणविद्यायां
किं न स्यात् परप्रकरणे ऽपि मुण्डकादौ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्या-
दिभिर्गुणैरान्नात् । अङ्गीकृत्य च निर्गुणविद्यामिदमुक्तं न तु निर्गुणं वस्त्व-
स्ति यद्विद्या निर्गुणा स्यात् ज्ञानादिभिर्गुणैर्ब्रह्मापि भिन्नाभिन्नं सगुणमेवे-
त्यादि तथाह अप्रामाणिकानां बहुप्रलापा इति । अयमभिसंधिः । सगुण-
ब्रह्मणः सविशेषत्वाद् ब्रह्मलोके एवोपासकान् प्रति गुणाभिव्यक्तिर्नैहेति संभ-
वति दृश्यते च पृथिवीत्याऽविशेषे ऽपि मलयशेलादेश्चन्दनगन्धाद्यभिव्यञ्ज-
कत्वं शब्दस्य आकाशगुणस्य वंशाकाशादिदेशेवाभिव्यक्तिर्न सर्वत्र परस्य
तु ब्रह्मणो न गुणाः सन्ति येषां देशविशेषे ऽभिव्यक्तिः । न निर्गुणं वस्त्व-
स्तीति च दुर्लभम् । सत्तादेर्निर्गुणत्वान्न निर्गुणं द्रव्यमस्ति ब्रह्मापि द्रव्य-
त्वात्सगुणमिति चेत्किं द्रव्यत्वं गुणवत्त्वम् उपादानकारणत्वं वा । न प्रथमो
ऽसिद्धेः । द्वितीये उपादानत्वं किं परिणामित्वं विवर्ताधिष्ठानत्वं वा । ना-
ग्रिमो ऽसिद्धेरेव । न चरमः । सत्तादेरप्यन्याप्रोहत्वमात्रसंबन्धत्वाद्या-
रोपाधिष्ठानत्वेनानैकान्त्यात् । उपासकानां त्विहोपास्याविर्भावः प्रतिभासमा-
त्रम् अन्त्यकालइव भाविकर्मफलस्य । यदि तु साक्षादाविर्भावः स्यात्तर्हि
गतिवैयर्थ्यं स्यात् । तस्माद् ब्रह्मेस्वर्याविर्भावो ब्रह्मलोकएव नान्यः पन्था
इत्यादि बहुश्रुतिभिश्च निर्गुणप्रकरणाद्गतेरुत्कर्ष इति दिक् ।

५५ । १६

प्रत्यगित्यात्मेति च शब्दयोरपुनरुक्तमर्थमाह प्रतिप्रतीति । प्रति-
भावमधिष्ठानत्वेन गतस्य ब्रह्मणो गन्तृणामात्मत्वादिति भाष्यार्थः । ननु
लोकश्रुतिलौकिकं प्रकाशः स एव लोक इति ब्रह्मणि योगिकी कथं गोष्ठ-

त्वमत आह यौगिक्यपीति । योगरूपो गुणः प्रकाशः ब्रह्मेकरसता
तदपेक्षयेत्यर्थः । अविशुद्धा अपीति । गुणत्रयमया अपीत्यर्थः । भाष्ये १४७ । २
विकल्पितौ विकारावयवषष्ठावन्यानन्यत्वाश्रयो भेदाभेदाश्रयावित्यर्थः ।
अन्यो वा ततः स्यादिति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह
अन्यो वेति । विकारपक्षे ऽप्येतन्नित्यमिति भाष्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति ।
मृदात्मत्वे हेतुमाह तदभाव इति । ननु विकारिणो ऽवयविनश्च स्थिरत्वे
ऽपि ताभ्यां भिन्नाभिन्नौ विकारावयवौ तत्र भिन्नत्वांशेनास्थिरत्वात्तयोर्गमन-
मित्याशङ्क्याह अन्यानन्यत्वे अपीति । अथान्य ग्रथ जीवो ब्रह्मण इत्ये-
तदन्तमाशङ्काभाष्यं सो ऽणुरित्यादि तु विकल्पपरमिति स्थापनार्थमाह तथा
चेति । भेदाभेदे ऽप्येकत्वं न मुख्यमेव किं तु भेदसत्त्वमात्रमते भाष्यानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्याह भेदाभेदयोरिति । बुद्धिव्यपदेशभेदादिति भेदप्रमाणोप-
न्यासः । प्रमिते च भेदे विरोधादभेदानुपपत्तौ विकारस्यावयवस्य वा जीवस्य
तत्त्वमसीति ब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याह अयुतसिद्धतयेति ।
परिणामेति । विकारः परिणामः । ज्ञेतुं नाशयितुम् । नित्यनैमित्तिकानां
नित्येहिता दुरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते फनान्तरवत्त्वे
काम्यत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह अभ्युच्चयमात्रमिहेति । क्रियाभोगशक्तयोः
सत्प्योरपि तत्प्रतिबन्धात्कार्यानुदयः संभवति तैलकुलुषितशालिर्वाजाटङ्कुरानु-
दयनिवयवदतो यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य व्याचष्टे कर्तृत्वभो-
क्तृत्वे इति । ताभ्यां शक्तिनिर्देशः समाक्षिप्रक्रियाभोगे इति कार्यकथनं ततश्च
कार्यशक्त्योरेकप्रहारेणैव दूषणमुच्यते सशक्तिके कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वभावावस्व-
भावौ वा ऽऽत्मनः । न चरमः । तथा सति हि तयोरात्मनि समवायो
वाच्यः स च द्वितीये दूषितः । न प्रथम इत्याह ततो न शक्याविति ।
अवरोपयितुम् उत्तारयितुं निवर्तयितुमित्यर्थः । स्वरूपाभावे आत्मन
एव नाशप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाभोगयोरात्मस्वरूपत्वे दूषणमुक्त्वा ऽन्यत्वम-
भ्युपेत्यापि दोषमाह न च भोगो ऽपीति । क्रियाया अप्युपलक्षणम् । क्रि- १५० । २
याभोगयोः सत्त्वं स्वभावश्चेदसत्त्वं न स्यात् कालभेदेन सदसत्त्वव्यवस्था
चारम्भणाधिकरणे ब्रह्मज्ञे । धर्मश्चेत्संबन्धो दुर्निरूपः । यथोक्तमेवेति ।
विकल्पमकृत्वेत्यर्थः । भविष्यति कदा चिदेषां समुदाचार आविर्भावः नित्य-

त्वादात्मनः तद्गतशक्तेः कदा चिदुद्भवः संभवति तैललिप्रस्य तु शानिबीज-
स्याल्पकालस्यायित्वाच्छक्तावनुद्भूतायामेव नाश इत्यङ्कुराद्यनुदय इत्यर्थः ।
निरस्तमपीति । प्राचीनेषु बहुष्वधिकरणेष्वित्यर्थः ।

एष ब्रह्मलोकः । हे सम्राडिति याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति संबोधनम् ।
न तत्र च ब्रह्मेव लोक इति परं ब्रह्म विवक्षितम् । न च कार्ये इति सूत्रं
समादिनिर्देशात्कार्यविषया प्राप्तिरिति शङ्काया उत्तरम् । भाष्यगतेऽपिचनि-
र्देशः समुच्चयार्थः । एतच्छङ्कानिराकरणोपपत्तिसाहित्यं प्राचीनोपपत्तीना-
माह यशःप्रकाश आत्मा ब्राह्मणानामात्मा भवामीत्युपासकस्य स्वानु-
भवोक्तिः । ब्राह्मणमुपलक्षणं सर्वेषामात्मा भवामीत्यर्थः । तस्य
ब्रह्मणः प्रतिमा सदृशं वस्त्वन्तरं नास्ति यस्य यश इति महत्त्वामाभिधा-
नम् । तत्र च ब्रह्मलोके परैरपराजिता पूः पुरमस्ति प्रभुणा हिरण्यगर्भेण
विमितं निर्मितं वेश्म विद्यते । एतं ब्रह्मविदमन्तकाले न तपत्येव पुण्यं
पापं च केन प्रकारेण तमाह अहमेतावन्तं कालं किं साधु नाकरवं किमिति
च पापमकरवमित्येवंप्रकारेण न तपति न तापयतीत्यर्थः । शृङ्गं कार्यम् ।

७५१ । ११ अयनाय मेःलगमनाय* ॥

अप्रतीकालम्बनाज्ञयतीति बादरायण उभयथा

दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

गन्तव्यविशेषनिरूपणानन्तरं गन्तृविशेषनिरूपणात्सङ्गतिः । ननु ब्रह्म-
क्रतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं यथा यथोपासते इति
न्यायात् तत्र कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्येतेत्यत आह
ब्रह्मक्रतव इति । स एतान्ब्रह्म गमयतीति प्रकृतपञ्चाग्निविदां परामर्श-
दब्रह्मक्रतवोऽपि यथा पञ्चाग्निविद्यया ब्रह्मलोकं यांति तथा प्रतीकोपासका
अपि ये चामी रण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति सामान्यवचनाद् ब्रह्मलोकं
प्रयास्यन्तीत्यर्थः । अब्रह्मोपासकत्वं चासिद्धमित्याह न चैते इति । ननु

* अत्रपञ्चमं कार्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८-कार्ये बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ७
विशेषितत्वाच्च ८ सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ९ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-
धानात् १० स्मृतेश्च ११ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् १२ दर्शनाच्च १३ न च कार्यं
प्रतिपत्त्यभिसन्धिः १४ ॥

यावन्नाम्नो गतं व्याप्तिस्तथास्य यथाकामचारो भवति वाग्विषय नाम्नो भूयसी
यावद्वाचो गतमित्यादिप्रतीकोपास्तीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षवत्फलं श्रूयते तद्
ब्रह्मलोके कथमत आह फलविशेषस्येति । प्रतीकोपासकानमानवो ब्रह्म-
लोकं न नयेत्कुतः तत्राह उत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति । प्रतीकोपासकफल-
स्येति शेषः । किमिव ह्येति विशेषवचनं सामान्यवचनबाधनं किमिव हि न
कुर्यात् किं तु सर्वत्र कुर्यादेवेत्यर्थः । इह तदभावादिति विशेषवचनाभा-
वात् । ये चामी इत्यस्य सामान्यविषयत्वादित्यर्थः । तदिदमुक्तम् असति
विशेषवचनइति । किं तु नामादिब्रह्मरूपतयेति । ब्रह्मशब्दस्येति-
शब्दशिरस्कत्वेन न ब्रह्मणो प्रधानत्वावगमादित्यर्थः । ननु भवत्वर्थान्तर-
विषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीक्षेपसि-
द्धिरत आह ब्रह्माश्रयश्चेति । अवाप्युक्तं यव हेतुः येनेति । यदुक्तं ब्रह्म-
लोकस्य सावयवत्वात् फलविशेषोपपत्तिरिति तत्राह न च ब्रह्मक्रतुरिति । ७५२ । १।
ब्रह्मलोकावयविनस्तत्तद्ब्रह्मणश्च सर्वैरुपास्यत्वाद् न फलविशेषोपपत्तिरि-
त्यर्थः । उभयथा दोषादिति सूत्रावयवं योजयति न ह्येवमिति । काश्चित्प्रती-
कालम्बनान्नयति काश्चित्तु विकारब्रह्मालम्बनान्नयतीति यो ऽयमुभयथाभाव
उभयथात्वं तस्याभ्युपगमे सत्यनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्य सामान्यव-
चनाश्रयस्य न हि कश्चिदोषः तस्य ब्रह्मक्रतुष्वप्युपपत्तेरिति योजना । ॥

इति श्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलान-
न्दविरचितेऽ वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे

अधिकरणानि ६

सूत्राणि १६

आदितः

१८५

५३३

* अत्र विशेषेति २ पु. पा. ।

† अत्र षष्ठम् अप्रतीकालम्बनाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-अप्रतीकालम्बनाद्य-
तीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च १५ विशेषं च दर्शयति १६ ॥

‡ भगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृत्येति ५ पु. पा. ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आद्ये पादे निर्गुणविद्याफलैकदेशे बन्धनिवृत्तिर्निर्दिष्टा द्वितीये सगुणनिर्गुणफलप्राप्तिशेषत्वेन तद्विदोक्तक्रान्त्यनुत्क्रान्ती चिन्तिते । तृतीये च सगुणफलसिद्धययोगिनो गतिगन्तव्यगन्तृविशेषा विचारिताः इह चतुर्थे पादे निर्गुणविद्याफलैकदेशानन्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्व-
श्वरतुल्यभोगभाक्कमवधारयिष्यते* ॥

७५३ । १

संपदाविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागिति । अभिनिष्पद्यतइति शब्दात् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तेः कर्तृत्वं प्रतीयते तत्सतो नोपपद्यते इति यतस्ततो हेतोर्मुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धेश्चात्मानिरिक्तरूपान्तरोद्भवो मोक्षे स्यादित्यर्थः । प्रागभूतस्येत्ये-
द्वाचष्टे अभूतस्येति । अत्यन्तसतो ऽनुत्पत्तौ गगनमुदाहरणम् । अत्य-
न्ताऽसतो ऽनुत्पत्तौ गगनकुसुममुदाहरणम् । अतः प्रागसत एवात्पत्ति-
रित्यर्थः । एवं लोके व्याप्तिमुक्त्वा प्रकृते योजयति स्वरूपावस्थानं
चेदिति । तस्येति । स्वरूपावस्थानस्येत्यर्थः । ननु स्वरूपं मा ऽभिनि-
ष्पादि बन्धाभावस्तु निष्पत्स्यते ऽत आह न चास्येति । यद्युत्पद्येत
बन्धाभावस्तर्हि स कार्यत्वात्कुम्भवत्तुच्छः स्यादित्यर्थः । फलत्वप्रसिद्धेश्च
मोक्षस्यागन्तुना केन चिदुत्पत्तावित्यन्वयः । अनयोर्हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति
अकार्यस्येति । ननु रूपान्तरनिष्पत्तौ कथं स्वेनेति शब्दोपपत्तिस्तामाह
केन चिदिति । यदूपान्तरं निष्पद्यते तस्यात्मीयत्वं सिद्धं तत्स्वीयवाविना
स्वशब्देनानूद्यतइत्यर्थः । स्वशब्दस्यानुवादकत्वं निषेधन्नात्मवचनत्वमाह
संभवतीति । आत्मन्यभिनिष्पत्तिशब्दं घटयति बन्धस्येति । निवृत्तब-
न्धमात्मस्वरूपम् अभिनिष्पद्यतइति उच्यते बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वाद्
इत्यर्थः । यदुक्तं कार्यत्वे बन्धध्वंसस्यातुच्छत्वं स्यादिति स इष्टप्रसङ्गः ।

११ । १३ ध्वंसस्यापि तुच्छत्वाऽनिष्ठेरित्याह न चास्येति । निवृत्तबन्धादात्मस्वरूपा-

स्याकनरूपस्य विशेषप्रदर्शकं भाष्यं पूर्वबान्धो भवतीत्याद्यवस्थायाकलुषि-
तेनात्मनेत्यन्तं तद्व्याचष्टे स्वभावस्थादर्शितेत्यादिना । बद्धो भवतीति ७५३ । २०
पाठान्तरे रोदितिवेत्यादिना बन्धनप्रदर्शनम्* । ननु कथं विनाशमेवेत्युच्यते
सुषुप्तौ स्वरूपचेतन्याऽविनाशादत आह एवकारश्चेति । अनवधारणे अव-
धारण्यनिरिक्ते इवार्थे इत्यर्थः । आत्मेति सूचारम्भमाप्तिरिति नन्विति ।
आरम्भमुपपादयन्पूर्वपक्षमाह भवेदिति । ननूपसंपद्येति क्लृप्त्ययसाम-
र्थ्यात् परित्यज्येत्ये तदयुतमप्यव्याहृतं तथा चात्मप्राप्तिरित्येवार्थः सूचा-
रम्भेऽत आह तदध्याहारेऽपीति । यदि हि परित्याज्यं ज्योतिस्तर्हि
तत्प्राप्यभिधानवैयर्थ्यमार्चरादिमार्गस्यात्मविदि वारितत्वादित्यर्थः । श्लोक-
गतं वाक्यादिति हेतुं व्याचष्टे परं ज्योतिरिति हीति । आनर्थक्यप्रति-
हत्याया ज्योतिःश्रुतेर्वाक्यमेव प्रबलमित्यर्थः । आनर्थक्यप्रतिहतिश्च ज्योति-
दर्शनादित्यत्र धर्षिता । अत एव तस्यैव न्यायस्येदमनुस्मरणं प्रकरणं च
य आत्मा ऽपहृतपाप्मेत्यादि भाष्यसंबोक्तमित्यर्थः । ननु यदि ज्योतिरेव स्वेन
रूपेणेति निर्दिश्यते कथं तद्व्युपसंपद्येति क्लृप्त्ययशङ्कते यदीति ।
परिहरति तदिति । एककालयोरपि मुखविदारणस्यापयोः कृत्वाप्रत्ययवद-
यमप्यविवक्षितपूर्वकालभावे न तद्वलाज् ज्योतिःस्वरूपशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं
तथा च यत्परं ज्योतिरुपसंपद्यते तत्स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति वाक्यार्थे
इत्यर्थः ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

७५४ । १

स्वरूपावास्थितस्यापि जीवस्य ब्रह्मणोऽन्यता ।

आशङ्कते ऽत्र योगानामिव तेनास्ति संगतिः ॥

पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरन्पूर्वपक्षमाह यद्यपीति । तत्त्वमस्यादिवाक्या-
त्साधनभूतज्ञानपरात् स युक्तः तत्र ब्रह्मणि पर्येति परिगच्छतीत्यादिभिरित्या-
धाराधेयभावव्यपदेशस्य परं ज्योतिरुपसंपद्येति च संपत्तुः संपत्तव्यभेदस्य

* बन्धदर्शनमिति ५ पु. पा ।

† व्या. सू. अ. १ पा. ३ सू. ४० ।

‡ भाषो. ता. नेति २ पु. पा. ।

॥ अत्र प्रथमम् संपद्याविर्भावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-संपद्याविर्भावः स्वेन
शब्दात् १ मुक्तिः प्रतिज्ञानात् २ आत्मा प्रकरणात् ३ ॥

साध्यप्रधानभूतफलविषयतया प्राबल्यान्मुक्तो परं ज्योतिर्ब्रह्म प्राप्यापि तस्माद्दे-
देन स्वेन रूपेण मुक्तो ऽवतिष्ठतइत्यर्थः । तथाभिनिष्पन्नस्वरूपस्य स उतमः
पुरुष इति तच्छब्देऽतमपुरुषश्रुतिभ्यां परमात्मभावः फलं तत्त्वमस्यादिवाक्या-
नुगुणमवगम्यते स तत्र पर्येतीत्यादिफलस्य तु निर्गुणप्रकरणगतस्यापि मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते ययते ब्रह्मलोके इति ब्रह्मलोकसंबन्धादलिङ्गात्सगुण-
विद्यासूक्तर्ष इति सिद्धान्तयति सूत्रकार इत्याह समाधानार्थमिति * ॥

५५४ । २०

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मात्मतां प्राप्स्यापि जीवस्य सप्रपञ्चत्वशङ्कान्तात्सङ्कतिः । सौच-
हेतुं व्याचष्टे उद्देश इत्यादिना । ज्ञानस्येति । ब्रह्मेश्वर्यस्येत्यर्थः । य
आत्मेति हि वाक्ये यच्छब्दोपबन्धादन्यतो नेतिनेत्यादिवाक्यैः सृष्टिवाक्येश्च
प्रतीतस्य पाप्मादाभावस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चेद्वेशः प्रतीयते स उपन्यास
इत्यर्थः । उद्देशापेक्षितश्च विधिरिह सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिरिति बोद्धव्यम् ।
आदिशब्दार्थमाह अज्ञातज्ञापनमिति । विधिमेव दर्शयति यथेति ।
यच्छब्दोपबन्धाभावात् फलत्वेन च प्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । विधेयान्त-
राभावादिति । यद्यपि यः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य तस्मादेतन्नामरूपादि जाय-
तइत्यस्ति विधेयान्तरं यद्यपि चैव सर्वेश्वर इति प्रस्तुत्येषां लोकानामसंभे-
दायेति विधीयते तथापि जीवोपयोगि किं चिदुपासनं फलं वा न विधेया-
न्तरमस्तीत्यर्थः । कथं तर्ह्येवंविधाद्व्यपदेशाज् जीवः सर्वेश्वरत्वादिरूपो
मुक्ताविति गम्येतात आह तन्निर्वचनसामर्थ्यादिति । तेषां सर्वेश्वर-
त्वादीनां निर्वचनं निष्कृत्य तात्पर्यतः कथनं तस्मादनन्तरषट्पञ्चमाश्लोक-
प्रतिपादो ऽयमर्थः प्रतीयते इतरथा पराभूतेश्वरकथनस्य प्रयोजनाभावा-
दित्यर्थः । एवं सौचं हेतुं व्याख्याय सौचं प्रतिज्ञां व्याचष्टे भावात्मकैरि-
त्यारभ्य जैमिनिरित्यन्तेन श्लोकेन । यो मुक्तः स भाविकैः परमार्थभूते-
र्धर्मैः स्वैः स्वस्येश्वराऽभेदात्स्वकीयैः सह परमेश्वरः संपद्यतइत्यर्थः ।
अभावात्मन इति । अवस्तुत्वादभावात्मकानामद्वैतव्याघातकत्वम् ।

* अत्र द्वितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रम् १-अविभागेन
दृष्टत्वात् ४ ॥

अनेकाकारतेति । एकस्यात्मनो ऽनेकाकारता सर्वेश्वरत्वाद्यने- ७५५ । १४

काकारात्मकता न भवति अत्र हेतुः एकत्वादिति । विषये दण्डमाह
नैकतेति । एकस्यानेकाकारत्वं वदन्प्रव्यष्टः क्रिमैकस्यानेकाकारतावन्मात्रम्
उतानेकाकाराणामेकवस्तुतावन्मात्रत्वम् । आद्ये एकस्यैकता न भवेत् । एष
मनेकेषामेकतावन्मात्रत्वेनेकतापि न भवेदिति द्रष्टव्यम् । अत्रात्मन आकारे-
राकाराणां चात्मना सह भेदाभेदो तत्राह परस्परतेति । भेदे वेति । धर्म्य-
भिन्नानामपि इतरेतरभेदे तैरभिन्नधर्मिणो ऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् आत्मरूपं
वा भिद्येतेति ग्रन्थेनेत्यर्थः । यदोक्तं भेदाभेदौ विरोधान्न भवतस्तर्हि मा
भूतां भेद एवास्तु धर्माणाम् । न चाद्वैतव्याघातः । अभावरूपधर्माणामवस्तु-
त्वेन सदद्वैताविघातकत्वमित्युक्तत्वादत आह अभावरूपाणामिति ।
गतेनेति भेदाभेदनिषेधाद् भेदे च भावरूपत्वे सत्यकामत्वादीनां भव-
त्येवाद्वैतविघातकत्वं तस्मात्सत्यकामत्वादयो ऽप्योपाधिका विकल्परूपा
इत्यर्थः । अतिशौर्यदीर्घ्यप्रतिप्रागल्भ्यं दुर्वैदग्ध्यं धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपग-
मप्रयुक्तं न मृष्यते न सहते । किमौडुलोमीयं मतं कलया ऽपि न स्वीच-
कार बादरायणः । नेत्याह मृष्यन्नभिहितं मतमिति । धर्माणामवस्तु-
त्वमित्यौडुलोमिना ऽभिहितं मतं मृष्यन् सहमान एवेति । मृष्यन्नपि हि
तन्मतमिति पाठे तस्यौडुलोमेर्मतमित्यर्थः* ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

७५६ । १५

इत उपरि सगुणविद्याफलप्रपञ्चः । पूर्वञ्च सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्याव-
हारिकतात्त्विकत्वाभ्यां व्यस्योक्ता इह तु संकल्पातिरिक्तसाधनभावाऽभाव-
योरेकोपाधावापातनो विरोधाल्लोकसिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेर्लौकिकादनुमा-
नाद्बाध इति पूर्वपक्षयति यन्न इति । विमताः प्रयत्नादिसापेक्षसंकल्पजन्याः
भोगसाधनत्वात्संमतवदित्यर्थः । वस्तुशब्देन भोगसाधनत्वं विशदितम् ।
ननु मुक्तसंकल्पस्य लौकिकसंकल्पवत्सापेक्षत्वानुमानं संकल्पादेवेत्यवधारण-
बाधितमत आह सौत्रेति । अत्र सगुणविदि विषादिविषयप्रयत्नस्य लाघ-

* अत्र तृतीयं ब्राह्म्याधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ३-ब्राह्म्येण जैमिनिरूपन्यासा-
दिभ्यः ५ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ६ एवमप्युपन्यासात् पूर्व-
भावादविरोधं बादरायणः ७ ॥

वाद् लघो तस्मिन् असत्त्वमिव कृत्वा संकल्पो व्यवहारितः न तु प्रयत्ना-
भावे इत्यर्थः । समीहते चेष्टते । उक्तानुमानस्य मनसि संकल्पमात्राभि-
व्यक्तकामिन्यां व्यभिचारमाशङ्क्याह स्यादेतदित्यादिना । मत्ताप्रयुक्तभोग-
साधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । दन्तक्षतमणिमालादीनीति ।
मणिमाला कण्ठे कृतः क्षतविशेषः । ननु श्रुत्यनुमानयोर्विरोधे किमिति
श्रुत्येवानुमानस्य बाधनं न पुनर्विपरीतमत आह प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।
यदपदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थबोधने इत्यर्थः । विद्यास्तृष्ट्य*
मुपाधिमप्यनुमानस्य दर्शयति तस्मादिति । अगस्त्यो हि समुद्रं संकल्प-
मात्रेण पयो कस्य चिदृषेः शपात्प्राणिनिवासानर्हमपि दण्डकारण्यं निवा-
सयामास यस्त्वन्यो योगप्रभावादृते समुद्रगस्त्यवत् पिबति स दण्डका-
रण्यमपि सृजति घासयति न तूभयं शक्यति कर्तुमेव इत्यर्थः । तदयं
प्रयोगः । त्रिमतः प्रयत्नाद्यनपेक्षसंकल्पजन्यः योगसामर्थ्यस्तृष्ट्याद् अग-
स्त्यकृतसमुद्रपानवदिति ॥

७५८ । ८

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

पूर्वञ्च संकल्पादेवेत्यवधारणात्साधनान्तरानपेक्षपिषादिसमुत्थानमि-
त्युक्तम् एवमिहापि मनसेति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणा-
द्येत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगेति । ननु स एकधा
भवति विद्या भवतीत्याद्यनेकधाभावाम्नानाच्छरीरादिकं किं न स्यादत आह
अनेकधाभावश्चेति । ऋद्धिप्रभावभूषः योगप्रभावजातान् । मनोभेदाद-
नेकधाभावोपपत्तेर्नेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः । ननु मनोभेदाभ्युपगमे मनसेत्ये
कवचनबाधः स्यात् तथा च लब्धप्रसरे बाधे मनःशब्दोऽप्युपलक्षणार्थत्वेन
नीयतामत आह स्तुतिमात्रं वा कथं चिदिति । अत्र हेतुमाह भूमावि-
द्यायामिति । निर्गुणायां भूमविद्यायाम् अयमनेकधाभावः पठ्यते न तु
सगुणविद्यायां तत्र च न संभवतीत्यर्थः । असता तर्हि तेन कथं भूमविद्या
स्तुयेत तत्राह असतापीति । वषोत्खननादिनाऽपि स्तुतिदर्शनादि-

* विद्यारहितसृष्टत्वमिति २ पु. पा. ।

† अत्र चतुर्थे संकल्पाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-संकल्पादेव च तत्कृतेः ८ अत
एव सामन्याधिपतिः ८ ॥

त्यर्थः । मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति शरीरेन्द्रियेति । परेः ७५६ । ७
 संवादेन भोगार्थो ह्यनेकधाभावः न च मनः परेर्दृश्यत इति न पुष्कलभोग
 इत्यर्थः । यदुक्तमविद्यामानेनानेकधाभावेन भूमविद्यास्तुतिरिति तथाह
 न चेति । भूमविद्योपक्रमे प्राणो वा आशाया भूयानिनि सूत्रात्मविद्या
 विद्यते तत्फलमनेकधाभावो भूमविद्यायामपि प्रशंसार्थमुच्यत इत्यर्थसंभवे
 ऽनर्थकं स्तुतिमात्रं न युक्तमित्यर्थः । चेन्न धनुर्धर इत्युक्ते खड्गा-
 दान्ययोगो न धार्यते एवमत्रापि यस्य हि प्राप्तिः पालिकी विशेष्ये
 तद्विशेषणसम्बन्धव्यवच्छेदकः स्वस्य विशेष्यान्वयमात्रं गमयेद्यथा धनु-
 र्धरत्वं न हि चेन्न धनुर्दधान एव वर्तते प्रकृते तु मनसैतान्
 कामान् पश्यन् रमत इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्त्यान्मनसस्तदनुवादेन
 परिसंख्याविधिष्विवान्वययोगनिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति । दृष्टान्तं विभ-
 जते द्वादशाहस्येति श्लोकेन । आसनेपायिभ्यां चोदने सति द्वादशा-
 हस्य सचत्वं गम्यते आसनेपायिचोदनयोरन्यतरत्वं सचलक्षणं तस्येव
 द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यत इत्यर्थः । उपायि-
 चोदनेति सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सप्तमासीरन्निति द्वादशाहप्रकर-
 णपठितमासिचोदनं च दृष्टव्यम् । बहुकर्तृकस्येति । सचलक्षणान्तराभिधानं
 नियतकर्तृपरिमाणत्वेनेत्यनेककर्तृकत्वमहीनलक्षणमुक्तम् । इदं चाहीनलक्ष-
 णद्वयम् अहर्गणत्वे सतीति विशेषणीयम् । इतरथा एकाहे ज्योतिष्टोमादावेकक-
 र्तृके यजतिचोदनाचोदिते चातिव्याप्तिः स्यादिति । सशरीरत्वमशरीरत्वञ्चेत्यु-
 भयविधत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं सूत्रद्वयं भावइत्यादि
 तद्व्याचष्टे संप्रतीति । इदानीं शरीराभावकालइत्यर्थः । का सा उपपत्तिस्तं
 श्रुतिमाह मनसैतानितीति । शरीरादो सति यादृशो भोगस्तादृशश्चेन्मने-
 मात्रे स्यात्तर्हि शरीराद्युपादानवेद्यर्थम् एवं चेत्तर्हि शरीरे सति कीदृशो भोगस्त-
 त्वाह सशरीरस्य त्विति । पुष्कलो जायद्वत् स्थूल इत्यर्थः । इहापीति । ७६० । ३
 देहाद्युपादानार्थवत्त्वमुपपत्तिः* ॥

* अत्र पञ्चमम् अभावाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ५-अभावं आदरिराह स्तेव-
 स् १० भावं जैमिनिर्विकल्पाग्रननात् ११ द्वादशाहवदुभयं आदरायको ऽतः १२
 तत्त्वभावे सन्नयवदुपपत्तेः १३ भावे जायद्वत् १४ ॥

७६० । ८

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

सर्गः सङ्कल्पमात्रेण तनूनां निष्प्रयोजनः ।

पुंसां निरात्मिकास्वासु भोगस्यानवकल्पनात् ॥

इत्याक्षेपिका सङ्गतिः । ननु ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सन्नधानात् कथं साङ्कल्पिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पूर्वपक्षोदयस्तथाह वस्तुत इति । ननु यथा स्वभावतो योगप्रभावाद्भानादेशवर्तीनि शरीराणि योगो मृजति तथान्यान्यधितिष्ठतु तथाह स्वभावनिर्मितान्यपीति । परिच्छिन्नान्तःकरणोपहितजीवादृष्टसामर्थ्याद्वेदानामुत्पत्तिर्भवति परिच्छिन्नस्य तु देशान्तरव्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमयुक्तमित्यर्थः । ननु शरीरान्तरेष्वसंनिहितो ऽपि जीवस्तत्र तत्रात्मान्तरं मृजतु शरीरवदत आह न वा आत्मान्तरमपीति । स्रष्टुमर्हतीत्यनुषङ्गः । मृज्यमानमात्मान्तरं स्रष्टुरन्यतस्त्वहूपं वा नाद्य इत्याह मृज्यमानस्येति । नापि द्वितीय इत्याह आत्मत्वे वेति । कर्तृकर्मभावभावात् स्रष्टृस्रष्टव्यत्वाभावादित्यर्थः । अस्य कर्मकर्तृभावस्य भेदाश्रयत्वाद् भेदस्याश्रय एवाश्रयो यस्येति भेदाश्रयः तत्त्वादिति लुप्तमध्यमपक्षो ऽयं बहुव्रीहिः । नन्वात्मस्रष्टृवक्तृदोषपरिहारायान्तःकरणानि स्रष्टव्यानि* तेषु चाप्येव जीवो ऽभिव्यक्तः सन्नधिष्ठाता भवतु तथाह न चान्तःकरणान्तरमिति । औत्पत्तिकेन अनादिसंश्लेषवत्त्वेत्यर्थः । अवच्छेदो ऽवच्छेदितः । ननु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवो ऽपि देहान्तराणि इत्याशङ्क्य तथा सति तेषु भोगाऽसिद्धेर्भावे जायद्वदित्युक्तिविरोध इत्यभिप्रेत्याह तस्माद्यथेति । दारुयन्त्रसमत्वं योगिमृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदवच्छिन्नमात्मनि भोगः तदिन्द्रियग्राह्यमन्त्यावयवि भोगायतनमेवंत्रिधस्य भोगा-

११ । २१ धिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात्तथाविधे एव शरीरत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । तर्हि शरीरत्वमेव योगिनिर्मितेषु कुतस्तथाह स त्रिधेति । स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिकमात्मनो बहुभवनं शरीरभेदोपाधिकमन्यादृशस्य तस्यासंभवादित्यर्थः । नन्वेकान्तःकरणमात्रावच्छिन्नस्यात्मनो नाना-

* अन्तःकरणान्तराणि मृज्यन्तामिति २ पु. पा. ।

† बहुव्रीहो नास्ति २ पु. ।

देशवत्सु देहेषु अधिष्ठातृत्वानुपपत्तिरुक्ता तथाह युक्तं चेति । सगुणचिदात्मनः विद्यासामर्थ्याद्वाप्रिरपि संभवतीत्यर्थः । स चिधेति शरीरत्वमित्येतद्वाच्ये स त्रिधा भवतीति । अदेहरूपे भूतभेदे श्रुतिर्नावकन्यत इत्यन्वयः । शरीरत्वं न जात्वित्येतद्वाच्ये भोगाधिष्ठानत्वं चेति । १६१ । ३ शरीरत्वेन यत्प्रमितं भोगाधिष्ठानत्वं तदभोगाधिष्ठानत्वाभ्युपगमे यन्तेष्विव न युज्यत इत्यर्थः । ननु शरीरत्वान्न भोगाधिष्ठानत्वं सिध्यति अधिष्ठितत्वमात्रेण शरीरत्वापपत्तेरित्यत आह न वा चेतनाधिष्ठितानीति । अनेनात्मनाधिष्ठितानि अधिष्ठितमात्राणि न देहपक्षे वर्तन्ते दारुयन्तेष्वदर्शनादित्यर्थः । अनधिष्ठितानीति पाठः सुगमः । युक्तं च तद्विभाविति श्लोकभागं व्याकरोति न च सर्वगतस्येति । नैजादन्तःकरणाद् बहिरपि योगप्रभावाद्वाप्रिसंभवादन्तःकरणान्तरेषु सृष्टेष्वस्यात्मनो ऽभिष्यक्तिः संभवेनद्वशाच्च शरीरान्तरेष्वपि भोगसंभव इत्यर्थः । एकपदे एकपदनिक्षेपकाले युगपदित्यर्थः । एकस्मात्प्रदीपादुत्पन्नानामपि प्रदीपानां प्रतिपत्तिर्भेदाद् विदुषश्च सर्वशरीरेष्वेकान्नदर्शनानुपपत्तिमाशङ्क्याह प्रदीपवदिति त्विति । यस्माद्वीपात्प्रवर्तिता इतराः प्रदीपव्यक्तयः तस्यैक्यं सादृश्यादुपचयंते न वर्तिवर्तिनीनां प्रदीपव्यक्तीनामेक्यम् इत्यनुषङ्गः । तच्च हेतुः भेदादिति । भेदप्रतीतेरित्यर्थः । एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वकीयमनोनुवर्तित्वादतो व्याचष्टे एकाभिप्रायेति । यो मुक्तः स ब्रह्मसंपन्न इत्याद्युच्यते तस्य न शरीरित्वसंभवः श्रुतिविरोधादित्येवंप्रकारेणोक्तमर्थमात्रपत्तीत्यर्थः । सलिलशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंलिङ्गत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे सलिलमिवेत्यादिना । उपमानवाचिनः शब्दाद् आचारे ऽर्थे गम्यमाने सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति वक्तव्येन क्रिपि कृते नन्दिग्रहिपक्षादिभ्यो ल्युण्यन्यच्च इति सूचेणाप्रत्यये च कृते सलिल इति रूपम् । सलिलमिवाचरति तत्तुल्यो वर्तत इत्यर्थः । सगुणविद्याफलावस्थायां मुक्तित्वाभिधानं मुक्त्यवस्थाप्रत्यासन्निकृतमित्यर्थः* ॥

जगद्धापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

१६२ । ३

* अत्र षष्ठं प्रदीपाधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्रे २-प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति १५ स्वाप्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि १६ ॥

मनःशरीरसर्गादावेश्यं यदुपासितुः* ।

जगत्सर्गे तदुत्सृष्टमिह मानादपोद्यते ॥

७६२ । ८

इति संगतिमभिसं प्रधानः पूर्वपक्षमाह स्वाराज्येति । नन्वी-
श्वरदत्तसिद्धेरुपासकस्य कथं स्वकार्यं निरङ्कुशत्वमाशङ्क्यते ऽत आह
ईश्वराधीनेति । सिद्ध्यन्तिरस्येश्वराधीना सिद्धिकार्यं त्वनपेक्षेत्यर्थः । अत्र
जगज्जन्मादावित्यर्थः अस्मै उपासकाय । बलिं पूजाम् । स्वभाव
इति । स्वकार्यजनकत्वं स्वभावः । मृत्पिण्डेत्यादि भाट्टं वार्तिकम् । ननु-
दकाहरणादि घटादेः कारणानपेक्षं भवतु ऐश्वर्यं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यून-
मिति विशेषव्यापिमाशङ्क्य व्यभिचारयति न च विदुषामित्यादिना । ननु
विद्या उपजीव्यसमा उपजीवकस्य भवतु न तु नियन्त्रकत्वादौश्वर्यमित्याश-
ङ्क्याह दुष्टसामन्ताश्चेति । समप्राधान्यं हि विशेषनिर्णये भवति अस्ति
त्वचेश्वरस्य साधकेभ्यो विशेषनिर्णये हेतुरित्याह नित्यत्वादिति । विदुषां
स्वकार्यं परमेश्वराधीनता कुतः परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादौश्वर्यस्य नित्य-
त्वादत्तं एवानपेक्षत्वात्सापेक्षाणां तु जीवानां जगत्सृष्ट्वादौरीश्वरप्राप्य-
न्यथानुपपत्त्या कल्यात्वात् कल्याप्तु क्लृप्तस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ईश्वर-
स्येव चात्मन आकाशः संभूत इत्यादौ जगत्सृष्ट्ययुक्तेस्तत्तेजो ऽसृजते-
त्यादौ च जगत्सर्गे सदेव सोम्येदमपहत्यादिना तस्येव प्रक्रमदौश्वरा-
धीनत्वाभ्युपगमे एवेकमत्यलाभाच्चेत्यर्थः । नित्यत्वादित्येतद् व्याचष्टे
जगत्सर्गलक्षणं हीति । अनपेक्षत्वादित्येतद्वाकरोति तस्यैवेति ।
श्रुतेरित्येतद्विभजते न च जगत्स्रष्टृत्वमिति । तत्प्रक्रमदित्यस्य विवरणं
तमेव प्रकृत्येति । ऐकमत्याच्चेत्यस्य व्याख्या अपि चेत्यादि । सिद्-
द्यासंजिहीषेयोः सत्योरपि यदि सृष्टिसमये संहारो न स्यात् तर्हि न वा
सृष्टिसंहारो द्वावपि स्यातामुभयोः स्रष्टृसंहारौरीश्वरत्वाविधातादित्यर्थः ।

७६३ । २०

स्वपक्षे जगत्सर्गोपपत्तिमाह एकस्य त्वित्यादिना । गृह्यमाणविशेष-
तयासमत्वादिति । असमत्वादिति च्छेदः । उक्ताभ्यायादिति ।
नित्यत्वादित्यादेरित्यर्थः । एतावान्सहस्रशीर्षेत्यादिरस्य महिमा विभूतिर्न
तु स्वरूपमित्यर्थः ।

विकारावर्तितीति दर्शयतश्चेति सूत्रद्वयस्याभिप्रायमाह एतदुक्तमिति । ७६४ । १५
सगुणे ब्रह्मणि स्थितानामपि गुणानां सत्यकामत्वादीनां निरवयवत्वं सर्व-
गोचरत्वमुपासकैर्न प्राप्यत इत्यर्थे दृष्टान्त उक्तः । यथा सगुणे ब्रह्मणि स्थित-
मपि विकारावर्तितत्वाद् न प्राप्यत इति तत् *प्रपञ्चयति तत्त्वोपासना-
स्त्विति । पुरुषशब्देन पूर्णे निर्गुणे तत्त्वमुच्यते तत्त्वोपासनासु हि तत्त्वम-
सीत्यादिषूपासकस्य पुरुषकृतत्वं निर्गुणचिन्तकत्वमित्यर्थः । ननु सगुणो-
पास्तिषु तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कुशत्वमुपास्यं न भवति
तत्राह उपासकस्य तदकृतत्वं चेति । न हि निरवयवसत्यकामत्वादि-
गुणकर्मेश्वरमुपासीतेति श्रुतिरस्ति सा हि सत्यकामत्वादिगुणकमुपासीते-
त्येवंरूपेत्यर्थः । यदि तु विध्यभिप्रायमुपेत्याप्युपासीत तत्राह स्वात-
क्येति । द्विधा कार्यकारणरूपः ।

तं ब्रह्मलोकगतमुपासकं हिरण्यगर्भं आह आपो वै खल्वमृतममयो
मया मीयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इत्यर्थः । तवाप्यसौ अमृतरूपोदकलक्षणो
लोको भोग्य इत्यर्थः ‡ ॥

श्रोतृणामुत्साहजननाय परमपुरुषार्थप्राप्त्युपायतां गलितकलङ्कतां च
स्वकृतेरादर्शयन् सकलशास्त्रार्थं संकलयति भङ्गकृत्वेति । येन ग्रन्थसंदर्भेण ७६६ । ३
वाद्यसुरेन्द्रसमूहं युक्तिनिश्चितखड्गधाराभिर्भङ्क्ता नयमथा श्रुतिलिङ्गादिन्या-
यरूपमन्याः तेन विलोलितादाम्नायदुग्धपयोनिधेरुद्गतमखिलाऽविद्योपधाना-
तिगं ब्रह्मामृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सो ऽयं परिभाव्यतामित्यन्वयः । अपि च
व्याख्यानग्रन्थकर्तुः व्याख्येयग्रन्थकारस्य च गौरवादपि तात्पर्येण प्रवर्तितव्य-
मित्याह सोयमिति । शाङ्करम्भाष्यं व्याख्येयं जाते विषयो यस्य सो ऽयं
वाचस्पतेर्मम ग्रन्थसन्दर्भो हे सुमतयो युष्माभिः श्रवणव्याख्यानादिभिः
सादरं परिभाव्यताम् । मा चैवं मन्यध्वं गतावयम्मदादितुन्यौ विद्वामौ

* तं प्रपञ्चयतीति २ पु. पा. ।

+ उपास्यतेति २ पु. पा. ।

‡ अत्र सप्तमं जगद्धापाराधिकरणं पूर्णम् । तत्र सूत्राणि ८-जगद्धापारवर्जं प्रकरणाद-
संनिहितत्वाच्च १७ प्रत्यक्षेणोपदेशादिति चेत्वाधिकारिकमण्डलस्योक्तैः १८ विकारा-
वर्ति च तथा हि स्थितिमाह १९ दर्शयतश्चेवं प्रत्यक्षानुमाने २० भोगमात्र-
साम्यलिङ्गाच्च २१ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् २२ ॥

क्रिमेतत्कृतिभ्यां करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मत्सरः विशुद्ध-
संप्रदायविमलधियौ न तादृश्यौ युष्माकं यादृश्यावावयोरित्यर्थः । अथ च
भङ्क्तेत्यादिरविरोधाध्यायस्य संक्षेप आम्नायपयोनिधेर्नयमथेति समन्वयाध्या-
यस्य अविद्योपधानातिगमित्यविद्यावृत्तिवर्णनेन तद्वेतुविद्यास्तवनात्* तृती-
याध्यायस्य अविद्यानिवृत्त्या चतुर्थस्य ब्रह्मामृतमिति चतुर्थाध्यायस्यैवार्थ-
संक्षेप इति ॥ १ ॥

न केवलं ग्रन्थव्याख्यामात्रमत्र कृतम् अपि तु तत्र तत्र बौद्धादिवि-
रुद्धराद्धान्तभङ्गं स्वातन्त्र्येण नयमरीचिभिः कुर्वता जगतामबोधो ऽप-
निन्ये ब्रह्मबोधश्च स्थिरीचक्रे इत्याह अज्ञानेति । नीतिरेव नैस्तस्या
कर्णधारो नेता । अपूरि पूरितः ॥ २ ॥

यावन्तस्ते कृता ग्रन्थास्तन्निर्माणजं पुण्यं फलमीश्वरे समर्पयन् स्वस्य
साक्षात्कृतब्रह्मतया फले ऽप्यसङ्गं गमयति ग्रन्थायेति । न्यायकणिका
विधिविवेकटीका । तत्त्वसमीक्षा ब्रह्मसिद्धिव्याख्या । तत्त्वविन्दुभाट्टम-
ताश्रयं स्वकृतं प्रकरणम् । न्यायस्य निबन्धो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।
तत्त्वकौमुदी सांख्यनिबन्धः । योगनिबन्धनं पातञ्जलभाष्यटीका तत्त्व-
शारदा । वेदान्तानां सर्वापनिषदां निबन्धनमियमेव भामती । एतेर्नि-
बन्धनैः ग्रन्थहाण्यमहं समक्षेण संचितवानस्मि तस्य फलं पुष्कलं यत-
त्परमेश्वरे मया समर्पितम् । अथ समर्पणसमनन्तरमनेनोपहारेण परमे-
श्वरः प्रीयतामित्यर्थः ॥ ३ । ४ ॥ •

कार्तस्वरं सुवर्णं तस्यासारो ऽनवरतवर्षणं तेन सुपूरितो ऽर्थः काङ्क्षितो
यस्य सार्थस्य जनसमूहस्य स तथेत्येको बहुव्रीहिः । तथाविधः सार्थो यस्य
प्रकृतत्वेन वर्तते स नृगस्तथेत्यपरः । नृग इति राज्ञ आख्या ॥ ५ । ६ ॥

स्वज्योतिःसुखसदभेदमात्मभूते
ग्रन्मायाविरचितविश्वदृश्यनीडम् ।
तद् ब्रह्म प्रणतभवान्धकारभानुं
वन्देहं हरिहरवियहं दधानम् ॥ १ ॥

अमृतममृतेरप्यायासादतीव सुदुर्लभं
प्रवरगुणवच्छिष्यैर्यत्र स्थितं सुखमाप्यत ।
अजनि कमला यस्माद्विद्यावर्णखिलार्तिहा
गुह्यमनुभवानन्दं तं नैम्यपारकृपाम्बुधिम् ॥ २ ॥

आकलं कल्पवृक्षादमुत उदितसन्न्यायपुष्पैः प्रफुल्लैः
सत्पद्मा*रूढविद्वद्भ्रमरमुखरितैर्बोधसदूरिगन्धैः ।
श्रोतृश्रेणीविदोषश्रवणपुटगतैर्हृत्सरोजाधिवासः
श्रीक्रान्तो ऽभ्यर्च्यतां स प्रकटयतु तनुं सच्चिदानन्दरूपाम् ॥ ३ ॥
क्व मामकं क्लेशवशानुगामि चेतः क्व वाचस्पतिसूक्तयो ऽमृतः ।
क्व शङ्कराचार्यवचः क्व चेदं वैयासिकं सूत्रमगाधभावम् ॥ ४ ॥
गुरुक्षमाभर्तृविनिर्गतानां सरस्वतीनां श्रुतिसिन्धुसङ्गे ।
विगाह्य सञ्ज्ञेतुमनन्तपुण्यं परं मया ऽकारि निबन्ध गणः ॥ ५ ॥
शास्त्राम्बुधेः पारगता द्विजेन्द्रा यद्वनचामीकरवारिराशेः ।
ज्ञातुं न पारं प्रभवन्ति तस्मिन् कृष्णक्षितीशे भुवनैकवारे ॥ ६ ॥
भ्रात्रा महादेवनृपेण साकं पाति चितिं प्रागिव धर्मसूनौ ।
कुतो मया ऽयं प्रवरः प्रबन्धः प्रगल्भवाचस्पतिभावभेदी ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशि-

ष्यभगवदमलानन्दस्य व्यासाश्रमापरनामधेयस्य कृतौ
वेदान्तकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि ७	१८२
सूत्राणि २२	५५५

समाप्तश्चायं फलाख्यश्चतुर्थो ऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम् ।

अक्षरक्रमेण वेदान्ताधिकरणसूची ।

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	पं.
अ.				
१७ अंशाधिकरणम् ।	२	३	३२६	७
आ.				
२० अक्षरार्थधिकरणम् ।	३	३	४४५	२४
३ अक्षराधिकरणम् ।	१	३	१५३	२२
१२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।	४	१	५२७	१०
५ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।	३	४	४८२	१६
३१ अङ्गावयवाधिकरणम् ।	३	३	४७०	२५
२ अक्षधिकरणम् ।	१	२	१३६	१
६ अक्षदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ।	१	२	१४२	८
३ अध्याधिकरणम् ।	४	२	५३१	६
११ अनारब्धकार्याधिकरणम् ।	४	१	५५५	१
१५ अनविष्काराधिकरणम् ।	३	४	५०५	१२
१८ अनिष्टमाधिकरणम् ।	३	३	४४१	२४
३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।	३	१	३५२	१
७ अनुकृत्यधिकरणम् ।	१	३	१६३	१०
२२ अन्तरत्याधिकरणम् ।	३	३	४४८	१७
७ अन्तरधिकरणम् ।	१	१	११४	१०
४ अन्तराधिकरणम् ।	१	२	१३६	७
६ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।	२	३	३१७	२०
५ अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	१	२	१४१	१
३ अन्यथात्वाधिकरणम् ।	३	३	४०२	३
५ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।	३	१	३५६	१४
१० अपशूद्राधिकरणम् ।	१	३	१८३	१४
६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।	४	३	५४६	१६
५ अबधिकरणम् ।	२	३	३१५	१
५ अभावाधिकरणम् ।	२	२	२८४	१७
(उपलब्धधिकरणे वा)				
५ अभावाधिकरणम् ।	४	४	५५२	१४
१ अचिराद्याधिकरणम् ।	४	३	५३८	१
३ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।	१	३	१६३	३
१८ अविभागाधिकरणम् ।	४	२	५३६	८

अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	पृ.	पं.
२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।	४	४	५४६	१२
३ असंभवाधिकरणम् ।	२	३	३१२	६
आ.				
८ आकाशाधिकरणम् ।	१	१	११६	१३
४ आतिवार्हिकाधिकरणम् ।	३	४	५४१	१७
८ आत्मगृहीत्याधिकरणम् ।	३	३	४५०	३
२ आत्मत्वापामनाधिकरणम् ।	४	१	५१३	२५
११ आत्माधिकरणम् ।	२	३	३१६	१५
२६ आदराधिकरणम् ।	३	३	४५२	१३
५ आदित्यादिमर्त्यधिकरणम् ।	४	१	५१८	१
११ आधिकारिकाधिकरणम् ।	३	४	४८८	२२
७ आध्यानाधिकरणम् ।	३	३	४०६	१३
६ आनन्दमयाधिकरणम् ।	१	१	११०	४
६ आनन्दाद्याधिकरणम् ।	३	३	४०८	२१
७ आनुमानिकाधिकरणम् ।	१	४	१६६	१
(सांख्य्याधिकरणे वा)				
८ आप्रायणाधिकरणम् ।	४	१	५२२	३
६ आरम्भणाधिकरणम् ।	२	१	२३६	७
१ आवृत्यधिकरणम् ।	४	१	५०८	१
८ आश्रमकर्मधिकरणम् ।	३	४	४८६	४
६ आसीनाधिकरणम् ।	४	१	५२१	१
४ आसत्पुष्पकर्मधिकरणम् ।	४	२	५३२	२१

इ.

१४ इतरत्नगणाधिकरणम् ।	४	१	५२६	११
७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।	२	१	२४३	१
१० इतरासंज्ञेयाधिकरणम् ।	४	१	५२४	११
११ इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।	१	१	१२७	३
(प्रातर्दनाधिकरणे वा)				
८ इन्द्रियाधिकरणम् ।	२	४	३३६	२५
२१ इयदाधिकरणम् ।	३	३	४४७	२

अधि-
संख्या । नाम । अ. पा. पृ. प.

ई.

५ ईक्षत्यधिकरणम् ।	१	७	१०१	३
६ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।	१	३	१५५	११

उ.

१३ उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम् ।	२	३	३२०	६
६ उत्तराधिकरणम् ।	१	३	१६०	२०
८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।	२	२	३०६	५
८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।	२	१	२४३	१२
२ उपसंहाराधिकरणम् ।	३	३	४००	६
५ उभयलिङ्गाधिकरणम् ।	३	२	३७२	२१
(अर्धकुण्डलाधिकरणं वा)				

ए.

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।	२	२	२६८	६
७ एकान्यताधिकरणम् ।	४	१	५२१	१६

ऐ.

३० ऐकात्म्याधिकरणम् ।	३	३	४६५	१२
१६ ऐहिकाधिकरणम् ।	३	४	५०६	१

क.

११ कम्पनाधिकरणम् ।	१	३	१८७	१४
१४ कर्त्रधिकरणम् ।	२	३	३२३	४
३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।	३	२	३७०	१२
२५ कामाद्याधिकरणम् ।	३	३	४५१	२०
३५ काम्याधिकरणम् ।	३	३	४७५	१६
४ कारणात्वाधिकरणम् ।	१	४	२०६	४
६ कार्याख्यानाधिकरणम् ।	३	३	४१३	१०
५ कार्याधिकरणम् ।	४	३	५४२	१७
२ कृतात्यायाधिकरणम् ।	३	१	३४८	१४
६ कृत्वप्रत्ययधिकरणम् ।	२	१	२४४	१६

ग.

१७ गतिरर्हद्वयाधिकरणम् ।	३	३	४४१	११
३ गुह्याप्रविष्टाधिकरणम् ।	१	२	१३७	१३

च.

२ चमसाधिकरणम् ।	१	४	३०२	४
(सांख्याधिकरणं वा)				
१० चराचरव्यप्राप्त्याधिकरणम् ।	२	३	३१८	१३

अधि-
संख्या । नाम । अ. पा. पृ. प.

ज.

५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।	१	४	२१२	१३
(बालाश्रयधिकरणं वा)				
७ जगद्वापाराधिकरणम् ।	४	४	५५५	२६
२ जन्माद्याधिकरणम् ।	१	१	४८	१०
१ जिज्ञासाधिकरणम् ।	१	१	२५	८
१२ ज्ञाधिकरणम् ।	२	३	३१६	१५
१२ ज्योतिर्गधिकरणम् ।	१	३	१८८	२३
७ ज्योतिराद्याधिकरणम् ।	२	४	३३५	२१
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।	१	१	१२२	१

त.

१५ तक्षाधिकरणम् ।	२	३	३२४	११
३ तर्हिटाधिकरणम् ।	४	३	५५०	२१
६ तर्धगमाधिकरणम् ।	४	१	५२३	१
१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।	३	१	३४१	८
२ तदभावाधिकरणम् ।	३	२	३६५	१७
७ तदभिध्यानधिकरणम् ।	२	३	३१५	१६
६ तदोकाधिकरणम् ।	४	२	५३६	१०
१० तदभूताधिकरणम् ।	३	४	४६८	१६
२७ तच्चिधारणाधिकरणम् ।	३	३	४५६	८
४ तंजाधिकरणम् ।	२	३	३१३	११

द.

११ दक्षिणायनाधिकरणम् ।	४	२	५३७	५
५ दहराधिकरणम् ।	१	३	१५६	१६
६ देवताधिकरणम् ।	१	३	६७	३
१ द्युभ्याद्याधिकरणम् ।	१	३	१४६	१

न.

४ नातिचिराधिकरणम् ।	३	१	३५५	१४
---------------------	---	---	-----	----

प.

७ पत्यधिकरणम् ।	२	२	३०१	२४
(पाशुपताधिकरणं वा)				
३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।	२	२	२६४	१
७ पराधिकरणम् ।	३	२	३८३	१
२ परामर्शाधिकरणम् ।	३	४	४८०	१६
१६ परायत्ताधिकरणम् ।	२	३	२२५	२३
४ पारिप्लवाधिकरणम् ।	३	३	४६१	१८
१३ पुरुषविद्याधिकरणम् ।	३	३	१६	१२
१ पुरुषार्थाधिकरणम् ।	३	४	४७८	१
६ पूर्वाध्याधिकाराधिकरणम् ।	३	३	३१५	७

सूचीपत्रम् ।

३

अधि-

संख्या । नाम । अ. पा. ए. प.

७ प्रकृतेतावत्त्वाधिकरणम् । ३ २ ३७७ ३

७ प्रकृत्याधिकरणम् । १ ४ २२५ १

३ प्रतीकाधिकरणम् । ४ १ ५१४ २१

२८ प्रदानाधिकरणम् । ३ ३ ४५८ ४

६ प्रदीपाधिकरणम् । ४ ४ ५५४ १

८ प्रमिताधिकरणम् । १ ३ १६५ १४

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । २ १ २४५ १८

४ प्राणालयाधिकरणम् । ४ २ ५३४ २२

४ प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् । २ ४ ३३३ ८

३ प्राणानुत्वाधिकरणम् । २ ४ ३३२ २५

६ प्राणाधिकरणम् । १ १ ११६ २२

१ प्राणात्यन्त्याधिकरणम् । २ ४ ३२६ १

फ-

८ फलाधिकरणम् । ३ २ ३८५ ८

ब-

१२ बहिरधिकरणम् । ३ ४ ५०० १

४ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् । ४ १ ५१६ २१

३ ब्राह्म्याधिकरणम् । ४ ४ ५५० ७

भ-

३२ भूमज्वायवत्त्वाधिकरणम् । ३ ३ ४७२ २१

२ भूमाधिकरणम् । १ ३ १५१ ६

५ भोक्तापत्यधिकरणम् । २ १ २३५ २१

म-

२ मनोधिकरणम् । ४ २ ५३० १८

२ महद्वर्तीर्थाधिकरणम् । २ २ २५८ १७

२ मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणम् । २ ३ ३११ १६

१७ मुक्तिकलाधिकरणम् । ३ ४ ५०८ २४

४ मुग्धाधिकरणम् । ३ २ ३७२ १२

य-

३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् । ३ ३ ४७५ २४

१६ यावदधिकाराधिकरणम् । ३ ३ ४४४ १

२ योगप्रत्युत्त्वाधिकरणम् । २ १ २३१ १२

र-

१ रचनानुपपत्त्याधिकरणम् । २ २ २५० ७

(अनुमानाधिकरणं वा)

१ रश्म्याधिकरणम् । ४ २ ५३६ १६

अधि-

संख्या । नाम । अ. पा. ए. प.

२६ लिङ्गभूयवत्त्वाधिकरणम् । ३ ३ ४५६ १४

ल-

६ लाघव्यान्त्याधिकरणम् । १ ४ २१७ ३

१ लागाधिकरणम् । ४ २ ५३० १

७ लागादिलयाधिकरणम् । ४ २ ५३५ १८

५ लायुक्रियाधिकरणम् । २ ४ ३३३ १२

२ लाघ्याधिकरणम् । ४ ३ ५३६ ८

३४ विरुद्धाधिकरणम् । ३ ३ ४७५ ६

१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । ४ १ ५२८ १४

६ विधुराधिकरणम् । ३ ४ ४६८ ८

८ विषयव्याधिकरणम् । २ ३ २५६ २०

१ विषयधिकरणम् । २ ३ ३०८ १

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् । २ १ २३२ १२

१४ वेधाद्याधिकरणम् । ३ ३ ४८७ २६

७ वेद्यवानराधिकरणम् । १ २ १४६ ७

१ वेद्यन्येष्ट्याधिकरणम् । २ १ २४७ ७

२३ व्यतिहाराधिकरणम् । ३ ३ ४१० ३

४ व्याप्यधिकरणम् । ३ ३ ४०६ २३

श-

३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् । ३ ३ ४७४ १

३ शास्त्रयोनित्याधिकरणम् । १ १ ५६ १६

४ शिष्टार्थसङ्ग्राह्याधिकरणम् । २ १ २०५ १३

६ श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् । २ ४ ३३६ १

स-

४ संख्याधिकरणम् । ४ ४ ५११ १८

३ सख्यापमपङ्गाधिकरणम् । १ ४ २०३ १४

३ सख्याधिकरणं ३ वा ।

६ सनामूर्तिकृत्याधिकरणम् । २ ४ ३३६ १

१२ सभत्याधिकरणम् । ३ ३ ४१७ १७

४ समारम्भ्यदेशाधिकरणम् । ४ २ ५३६ २०

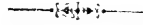
अधि- संख्या । नाम ।	अ.	पा.	ए.	प.
२४ सत्याधिकरणम् ।	३	३	४५०	१०
१ सन्ध्याधिकरणम् ।	३	२	३६०	११
२ सप्तगत्याधिकरणम् ।	२	४	३३९	१२
४ समन्वयाधिकरणम् ।	१	१	५६	२५
१० समानाधिकरणम् ।	३	३	४९४	२४
४ समुदायाधिकरणम् ।	२	२	२७२	५
१ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।	४	४	५४८	२
११ सम्बन्धाधिकरणम् ।	३	३	४९६	११
१ सद्यःप्रसन्न्याधिकरणम् ।	१	२	१३२	१
१३ सर्वधर्मापपत्त्याधिकरणम् ।	२	१	२४८	१३
१ सर्ववेदान्तपत्त्याधिकरणम् ।	३	३	३६७	१
८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।	१	४	२२७	२५

अधि-

संख्या । नाम ।	अ.	पा.	ए.	प.
७ सर्वानुमत्यधिकरणम् ।	३	४	४६४	१०
६ सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	३	४	४६३	७
५ सर्वाभेदाधिकरणम् ।	३	३	४०७	१६
१० सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	२	१	२४५	७
१४ सहकार्यन्तरविध्य- धिकरणम् ।	३	४	५०३	६
३ साभाव्यापत्त्याधिकरणम् ।	३	१	३५४	५
१६ साम्परायाधिकरणम् ।	३	३	४३६	२१
१४ सुषुप्त्युत्क्रान्त्याधिकरणम् ।	१	३	१६३	२२
३ स्तुतिमात्राधिकरणम् ।	३	४	४८६	३
१ स्मृत्याधिकरणम् ।	२	१	२२६	१
१३ स्वाम्यधिकरणम् ।	३	४	५००	२४
ह.				
१५ हान्याधिकरणम् ।	३	३	४३५	८

वेदान्तसूत्रपाठो ऽक्षरक्रमानुसारी ।

अं.	अ	पा	सू	अधि
अंशतत्त्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः	३	१	३	१
* अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि				
दाशकितवादित्वमधीयतएके ...	२	३	४३	१०
अ.				
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ...	२	४	११	५
* अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावा-				
भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ...	३	३	४३	२०
* अक्षरमम्बरान्तधृतेः ...	१	३	१०	३
* अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ४	१	१	१६	१२
अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	३	१	४	१
* अङ्गावबद्धास्तु ^१ न शाखासु हि प्रतिवेदम् ३	३	३	५५	३१
अङ्गित्वाऽनुपपत्तेश्च ...	२	२	८	१
* अङ्गेषु यथाश्रयभावः ...	३	३	६१	३६
अचलत्वं चापेक्ष्यम् ...	४	१	८	३
* अणवश्च ...	२	४	०	३
* अणुश्च ...	२	४	१३	६
अत एव च नित्यत्यम् ...	१	३	२८	८
अत एव च सर्वाण्यनु ...	४	२	२	१
* अत एव चाग्नीन्धनाद्वनपेक्षा ...	३	४	२५	५
अत एव चानन्याधिपतिः ...	४	४	८	४

* अत्र सपुष्पचिन्हानि स्थूलतरमुद्रितानि तत्तदाधिकरणप्रधानमृत्त्राणि तस्मिन्तानिङ्गितानि च गुणमृत्त्राणीति बोध्यम् ।

१ अङ्गावबद्धात्विति एशिषाष्टक-सोसाडटी-कलकता-मुद्रितभामतीपुस्तकपाठः । उपरिततस्तु तन्मुद्रितभाष्यपुस्तकस्यः ।

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ...	३	२	१८	५
अत एव न देवता भूतं च ...	१	२	२७	७
* अत एव प्राणः ...	१	१	२३	६
* अतश्चायने ऽपि ^१ दक्षिणे	४	२	२०	११
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ...	३	४	३६	६
अतिदेशाच्च ...	३	३	४६	२६
अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ...	३	२	२६	६
अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ...	४	१	१७	१२
अतः प्रबोधो ऽस्मात् ...	३	२	८	२
* अन्ता चराऽचरग्रहणात् ...	१	२	६	२
* अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ...	१	१	१	१
* अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्केः	१	२	२१	६
अदृष्टानियमात् ...	२	३	५१	१७
अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	२	१	२२	७
अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	३	४	८	१
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२	२	३६	७
अध्ययनमात्रवतः ...	३	४	१२	१
अनभिभवं च दर्शयति ...	३	४	३५	८
अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ...	१	२	१७	३
* अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं तदवधेः	४	१	१५	११
* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ...	३	४	५०	१५
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४	४	२२	७
* अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमा- नाभ्याम् ...	३	३	३१	२८
* अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	३	१	१२	३
* अनुकृतेस्तस्य च ...	१	३	२२	७
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ...	१	२	३	१

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टुश्च				
तदुक्तम्	३	३	५०	२६
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः	३	४	१६	२
अनुस्मृतेर्वादरिः ...	१	२	३०	७
अनुस्मृतेश्च	२	२	२५	४
अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्	२	३	४८	१७
अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः	३	२	३७	७
* अन्तर उपपत्तेः ...	१	२	१४	४
* अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः	३	४	३६	६
* अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ...	३	३	३५	२२
* अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गा-				
दिति चेन्नाविशेषात्	२	३	१५	६
* अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तदुर्मव्यपदेशात्	१	२	१८	५
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा	२	२	४१	७
* अन्तस्तदुर्मोपदेशात् ...	५	५	२०	०
अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः	२	१	३३	६
अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	२	२	५	१
* अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	३	३	६	३
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्	२	२	६	१
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नापदेशान्तरवत्	३	३	३६	२२
अन्यभावव्यावृत्तेश्च	१	३	१२	३
* अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्	३	१	२४	६
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि				
चैवमेके	१	४	१८	५
अन्यार्थश्च परामर्शः	१	१	२०	६
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्	३	३	१७	८
अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा	२	२	१७	३
अपि च सप्त	३	१	१५	३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
अपि च स्मर्यते ...	१	३	२३	७
अपि च स्मर्यते ...	२	३	४५	१७
अपि च स्मर्यते ...	३	४	३०	७
अपि च स्मर्यते ...	३	४	३७	६
अपि चैवमेके ...	३	२	१३	५
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ...	३	२	२४	६
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्	२	१	८	३
* अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण				
उभयथा ऽदोषात्तत्क्रतुश्च ...	४	३	१५	६
अबाधाच्च ...	३	४	२६	७
* अभावं बादरिराह ह्येवम् ...	४	४	१०	५
अभिधोपदेशाच्च ...	१	४	२४	७
अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्	२	१	५	३
अभिव्यक्तेरित्याश्मर्यः ...	१	२	२६	७
अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ...	२	३	५२	१७
अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ...	२	२	६	१
अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ...	३	२	१६	५
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ...	३	२	१४	५
* अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ...	४	३	१	१
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न नि-				
चार्यत्वादेवं व्योमवच्च ...	१	२	७	१
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ...	१	३	२१	६
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि	२	३	२४	१३
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ...	१	४	२२	६
* अविभागेन दृष्टत्वात् ...	४	४	४	२
* अविभागो वचनात् ...	४	२	१६	८
अविरोधश्चन्दनवत् ...	२	३	२३	१३
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ...	३	१	२५	६
अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ...	२	१	२३	७

	अ.	पा.	सू.	अधि
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीनेः	३	१	६	१
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२	२	२१	४
असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ...	२	१	७	३
असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य- शेषात् ...	२	१	१७	६
असन्ततेश्चाव्यतिकरः ...	२	३	४८	१७
* असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः	२	३	६	३
असार्वत्रिकी ...	३	४	१०	१
अस्ति तु ...	२	३	२	१
अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा ...	४	२	११	१५

आ.

* आकाशस्तल्लिङ्गात् ...	१	१	२२	८
आकाशे चाविशेषात् ...	२	२	२४	४
* आकाशो ऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्	१	३	४१	१३
आचारदर्शनात् ...	३	४	३	१
* आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ...	४	३	४	४
आत्मकृतेः परिणामात् ...	१	४	२३	७
* आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	८
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ...	२	१	२८	६
आत्मशब्दाच्च ...	३	३	१५	७
* आत्मा प्रकरणात् ...	४	४	३	१
* आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	४	१	३	२
* आदरादलोपः ...	३	३	४०	२६
* आदित्यादिमतयश्चाङ्गोपपत्तेश्च	४	१	६	५
* आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ...	३	३	१४	०
* आनन्दमयो ऽभ्यासात् ...	१	१	१२	६
* आनन्दादयः प्रधानस्य ...	३	३	११	६

	अ	पा.	सू.	अधि.
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	२
* आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरी- ररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च	१	४	१	१
* आपः ...	२	३	११	५
* आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ...	४	१	१२	८
आभास एव च ...	२	३	५०	१७
आमनन्ति चैनमस्मिन् ...	१	२	३२	७
आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते	३	४	४१	१३
* आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ...	४	१	१	१
* आसीनः संभवात् ...	४	१	७	६
आह च तन्मात्रम् ...	३	२	१३	५

इ.

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ...	१	३	१८	५
* इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्र- सक्तिः ...	२	१	२१	७
* इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	१०
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनि- मित्तत्वात् ...	२	२	१६	४
इतरे त्वर्थसामान्यात् ...	३	३	१३	६
इतरेषां चानुपलब्धेः ...	२	१	२	१
* इयदामननात् ...	३	३	३४	२१

ई.

* ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ...	१	३	१३	५
* ईक्षतेर्नाशब्दम् ...	१	१	५	५

उ.

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः	१	४	२१	६
* उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२	३	१६	१३

	अ	पा.	सू	अधि
* उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ...	१	३	१६	६
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	४
* उत्पत्त्यसंभवात् ...	२	२	४२	८
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२	२	२७	४
उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात्	१	१	२७	१०
उपपत्तेश्च ...	३	२	३५	७
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२	१	३६	१२
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थापलब्धेर्लोकावत् ...	३	३	३०	१७
उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्	३	४	४२	११
उपमर्दं च ...	३	४	१६	१
उपलब्धिवदनियमः ...	२	३	३७	१४
* उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि	२	१	२४	८
* उपसंहारो ऽयंभेदाद्विधिशेष इत्समाने च३	३	३	५	२
उपस्थिते ऽतस्तद्वचनात् ...	३	३	४१	२६
उपादानात् ...	२	३	३५	१४
उभयथा च दोषात् ...	२	२	१६	३
उभयथा च दोषात् ...	२	२	२३	४
* उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ...	२	२	१२	३
उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत्	३	२	२७	६
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ...	४	३	५	४

ऊ.

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ...	३	४	१७	१
-----------------------------	---	---	----	---

ए.

* एकआत्मनः शरीरे भावात् ...	३	३	५३	३०
* एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः	२	३	८	२
* एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२	१	३	२
* एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	४

	अ.	पा.	सू.	अधि
* एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	१
एवं चात्माकात्स्न्यम् ...	२	२	३४	१
* एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते- स्तदवस्थावधृतेः ...	३	४	५२	१
एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बाद- रायणः ...	४	४	७	१

ये.

* ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	१
--	---	---	----	---

क.

* कम्पनात् ...	१	३	३६	१
करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ...	२	२	४०	१
* कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२	३	३३	१
कमकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१	२	४	
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः	१	४	१०	
कामकारेण चैके ...	३	४	१५	
कामाच्च नानुमानापेक्षा ...	१	१	१८	
* कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ...	३	३	३६	१
* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ...	३	३	६१	१
* कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदि- ष्टोक्तेः ...	१	४	१४	
* कार्यं बादरिरस्यं गत्युपपत्तेः ...	४	३	७	
* कार्याख्यानादपूर्वम् ...	३	३	१८	
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्	४	३	१०	
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या- दिभ्यः ...	२	३	४२	१

अ. पा. मू. अर्थ.

* कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ... ३ १ ८ २

* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा २ १ २६ ६

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ... ३ ४ ४८ १४

क्षणिकत्वाच्च ... २ २ ३१ ५

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् १ ३ ३५ १०

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ... १ ३ १५ ५

गतिसामान्यात् ... १ १ १० ५

* गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ३ ३ २६ ५०

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ... ३ ३ ६४ ३६

गुणाद्या लोकवत् ... २ ३ २५ १३

* गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि तद्दर्शनात् १ २ ११ ३

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ... १ १ ६ ५

गौण्यसंभवात् ... २ ३ ३ १

गौण्यसंभवात् ... २ ४ २ १

च.

चक्षरादिवत्तु तत्सदृशिष्ट्यादिभ्यः ... २ ४ १० ५

* चमसवदविशेषात् ... १ ४ ८ २

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ३ १ ६ २

* चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ... २ ३ १६ १०

चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौदुलोमिः ४ ४ ६ ३

छ.

छन्दत उभयाविरोधात् ... ३ ३ २८ १६

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिग-

दान्तथा हि दर्शनम् ... १ १ २५ १०

ज.	अ.	पा.	सू.	अधि.
जगद्वाचित्वात् ...	१	४	१६	५
* जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ४	४	४	१७	७
* जन्माद्यस्य यतः ...	१	१	२	२
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद् व्याख्यातम्	१	४	१७	५
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपसनाच्चैवि-				
ध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्	१	१	३१	११
ज्ञेयत्वावचनाच्च ...	१	४	४	१
* ज्ञो ऽत एव ...	२	३	१८	१२
* ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	७
ज्येतिरूपकमात्तु तथा ह्यधीयतएके ...	१	४	६	२
* ज्योतिर्दर्शनात् ...	१	३	४७	१२
* ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	१०
ज्योतिषि भावाच्च ...	१	३	३२	६
ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ...	१	४	१३	३

त.

* तद्विन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्	२	४	१७	८
तच्छ्रुतेः ...	३	४	४	१
* तद्विती ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ...	४	३	३	३
* तत्तु समन्वयात् ...	१	१	४	४
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ...	२	४	४	१
तत्प्राक्श्रुतेः ...	२	४	३	१
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ...	३	१	१३	३
तथा च दर्शयति ...	२	३	२७	१३
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ...	३	४	२४	४
तथा ऽन्यप्रतिषेधात् ...	३	२	३६	७
* तथा प्राणाः ...	२	४	१	१

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* तदधिगमउत्तरपूर्वाघषोरश्लेषविनाशौ				
तद्व्यपदेशात् ...	४	१	१३	६
तदधीनत्वादर्थवत् ...	१	४	३	१
* तददन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ...	२	१	१४	६
* तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः				
प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ...	३	१	१	१
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ...	१	३	३७	१०
* तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च	३	२	०	२
* तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ...	२	३	१३	०
तदव्यक्तमाह हि ...	३	२	२३	४
* तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ...	४	२	८	५
* तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्	१	३	२६	६
* तदेकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे				
विद्यःसामर्थ्यात्तच्छेषगतानुस्मृतियो-				
गाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया	४	२	१७	६
तद्गुणसारत्वाच्च तदव्यपदेशः प्राज्ञवत्	२	३	२६	१३
तद्धेतुव्यपदेशाच्च ...	१	१	१४	३
* तद्वृत्तस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नि-				
यमात्तद्रूपाभावेभ्यः ...	३	४	४०	१०
तद्वृत्तो विधानात् ...	३	४	३	१
* तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्र-				
तिबन्धः फलम् ...	३	३	४२	२७
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ...	१	१	७	५
* तन्मनः प्राणउत्तरात् ...	४	२	३	२
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ...	४	४	१३	५
तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथा ऽनुमेयमिति चेदेव-				
मप्यविमोक्षप्रसङ्गः	०	१	११	३

	अ.	पा.	सू.	अधि
तस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ...	१	१	१६	१
तस्य च नित्यत्वात् ...	२	४	१६	९
नानि परे तथा ह्याह ...	४	२	१५	९
तुल्यं तु दर्शनम् ...	३	४	६	१
तृतीयशब्दाविरोधः संशोकजस्य	३	१	२१	३
* तेजो ऽतस्तथा ह्याह ...	२	३	१०	१
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च	१	४	६	१
त्रयात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ...	३	१	२	१

द.

दर्शनाच्च ...	३	१	२०	३
दर्शनाच्च ...	३	२	२१	५
दर्शनाच्च	३	३	६६	३६
दर्शनाच्च	४	३	१३	६
दर्शयतिश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ...	४	४	२०	७
दर्शयति च ...	३	३	४	१
दर्शयति च ...	३	३	२२	११
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ...	३	२	१७	५
* दहर उत्तरेभ्यः ...	१	३	१४	५

दृश्यते तु ...	२	१	६	३
देहयोगाद्वा सो ऽपि ...	३	२	६	१
देवादिवदपि लोके ...	२	१	२५	८
* द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ...	१	३	१	१
द्वादशाहवद्भयविधं बादरायणा ऽतः	४	४	१२	५

ध.

धर्मं जैमिनिरत एव ...	३	२	४०	८
धर्मोपपत्तेश्च ...	१	३	६	२
धृतेश्च महिम्नो ऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ...	१	३	१६	५
ध्यानाच्च ...	४	१	८	६

न.	अ.	पा.	मू.	अधि.
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ...	२	१	३५	१२
न च कर्तुः करणम् ...	२	२	४३	८
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ...	४	३	१४	५
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	२	२	३५	६
न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ...	१	२	१६	५
* न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्त- दयोगात् ...	...	३	४	४१
न तु दृष्टान्तभात् ...	२	१	६	३
न तृतीये तथोपलब्धेः ...	३	१	१८	३
* न प्रतीकेन हि सः ...	४	१	४	३
* न प्रयोजनवत्त्वात् ...	२	१	३२	११
न भावो ऽनुपलब्धेः ...	२	२	३०	५
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	५
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्ध- भूमा ह्यस्मिन् ...	...	१	१	२६
न वा तत्सहभावाश्रुतेः ...	३	३	६५	३६
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्	३	३	७	३
* न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ...	२	४	६	५
न वा विशेषात् ...	३	३	२१	११
* न विषयदश्रुतेः ...	...	२	३	१
* न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	३
* न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च ...	...	१	४	११
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः	३	३	५१	२६
* न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	३	२	११	५
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकागत् ...	२	३	२१	१३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* नातिचिरेण विशेषात् ...	१	३	२३	५
* नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ...	२	३	१७	११
* नानाशब्दादिभेदात् ...	३	३	५८	३३
नानुमानमतच्छब्दात् ...	१	३	३	१
* नाभाव उपलब्धेः ...	२	२	२८	५
नाविशेषात् ...	३	४	१३	१
नासतो ऽदृष्टत्वात् ...	२	२	२६	४
नित्यमेव च भावात् ...	२	२	१४	३
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो				
वा ऽन्यथा ...	२	३	३२	१३
नियमाच्च ...	३	४	७	१
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ...	३	२	२	१
निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वा-				
दर्शयति च ...	४	२	१६	१०
नेतरो ऽनुपपत्तेः ...	१	१	१५	६
नैकस्मिन्दर्शयतो हि ...	४	२	६	३
* नैकस्मिन्नसंभवात् ...	२	२	३३	६
नोपमर्देनातः ...	४	२	१०	५

प.

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ...	२	४	१२	५
पटवच्च ...	२	१	१६	६
पत्यादिशब्देभ्यः ...	१	६	४३	१४
* पत्युरसामञ्जस्यात् ...	२	२	३७	७
पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ...	२	२	३	१
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ...	४	३	१२	५
* परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः	३	२	३१	७
* परान्त तच्छ्रुतेः ...	३	३	४१	१६

	अ.	पा.	सू.	अधि.
पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध- विपर्ययौ	...	३	२	५ २६
* परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३	३	४	१८	२
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ३	३	३	५२	२६
* पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३	३	४	२३	४
पुंस्त्वादिवत्तस्य सतो ऽभिव्यक्त्ययोगात् २	२	३	३१	१३
* पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ३	३	३	२४	१३
* पुरुषार्था ऽतः शब्दादिति बादरायणः ३	३	४	१	१
पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि	...	२	२	७ १
पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्	...	३	२	४१ ८
पूर्ववद्वा	...	३	२	२६ ६
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानमवत ३	३	३	४५	२६
प्रकरणाच्च	...	१	२	१० २
प्रकरणात्	...	१	३	६ १
प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्	...	३	२	१५ ५
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यामात ३	३	२	२५	६
प्रकाशादिवच्चैवं परः	...	२	३	४६ १७
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्वात्	...	३	२	२८ ६
* प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् १	४	४	२३	७
* प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवी- ति च भूयः	...	३	२	२२ ६
प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्रमभ्यः	...	१	४	२० ६
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरकाच्छब्देभ्यः	...	२	३	६ १
प्रतिषेधाच्च	...	३	२	३० ६
* प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	...	४	२	१२ ६
प्रतिसंख्या ऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छे- दात्	...	२	२	२२ ४

	अ.	पा.	सू.	अधि.
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल- स्थोक्तेः ...	४	४	१८	७
प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः	३	१	५	१
* प्रदानवदेव तदुक्तम् ...	३	३	४३	२८
* प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	६
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ...	२	३	५३	१७
प्रवृत्तेश्च ...	२	२	२	१
प्रसिद्धेश्च ...	१	३	१७	५
प्राणगतेश्च ...	३	१	३	१
प्राणभृच्च ...	१	३	४	१
प्राणवता शब्दात् ...	२	४	१५	७
* प्राणस्तथानुगमात् ...	१	१	२८	११
प्राणादयो वाक्यशेषात् ...	१	४	१२	३
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे	३	३	१२	६
पृथगुपदेशात् ...	२	३	२८	१३
* पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२	३	१२	६
फ.				
* फलमत उपपत्तेः ...	३	२	३८	८
ब.				
* बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ...	३	४	४३	१२
बुद्ध्यर्थः पादवत् ...	३	२	३३	७
* ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ...	४	१	५	४
* ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः	४	४	५	३
भ.				
भाक्तं वा ऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति	३	१	७	१
भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ...	४	४	११	५
भावं तु बादरायणोस्त्विति ...	२	३	३३	६
भावशब्दाच्च ...	३	४	२२	३

	अ.	पा.	सू.	अधि.
भावे चोपलब्धेः	२	१	१५	६
भावे जाग्रद्वत्	४	४	१४	५
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्	१	१	२६	१०
भूतेषु तच्छ्रुतेः ^१	४	२	५	३
* भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्	१	३	८	२
* भूम्नः क्रतुवज्जयायस्त्वं तथा हि दर्शयति	३	३	५७	३२
भेदव्यपदेशाच्च	१	२	२७	६
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	१	१	२१	७
भेदव्यपदेशात्	१	३	५	१
भेदश्रुतेः	२	४	१८	८
भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि	३	३	२	१
* भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्	२	१	१३	५
भागमात्रसाम्यलिङ्गाच्च	४	४	२१	७
* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते	४	१	१६	१४
म.				
मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः	१	३	३१	६
मन्त्रवर्णाच्च	२	३	४४	१७
मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः	३	३	५६	३१
* महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	२	२	११	२
महद्वच्च	१	४	७	१
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च	२	४	२१	६
मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	१	१	१६	६
मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूप- त्वात्	३	२	३	१
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्	१	३	२	१
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४	४	२	१
* मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्	३	२	१०	४
मौनवदितरेषामप्युपदेशात्	३	४	४६	१४

य.

अ. पा. सू. अधि.

* यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ...	४	१	११	७
* यथा च तत्तोभयथा ...	२	३	४०	१५
यथा च प्राणादि ...	२	१	२०	६
* यदेव विद्ययेति हि ...	४	१	१८	१३
* यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३	३२	१९	
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	२	३	३०	१३
यावदधिकारन्तु विभागो लोकवत्	२	३	७	१
युक्तेः शब्दान्तराच्च ...	२	१	१८	६
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ...	४	२	२१	११
योनिश्च हि गीयते	१	४	२७	७
योनेः शरीरम् ...	३	१	२७	६

र.

* रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	२	२	१	१
* रश्म्यनुसारी ...	४	२	१८	१०
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ...	२	२	१५	३
रूपोपन्यासाच्च ...	१	२	२३	६
रेतःसिग्योगो ऽथ ...	३	१	२६	६

ल.

* लिङ्गभूयस्त्वान्तद्धि बलीयस्तदपि	३	३	४४	२९
लिङ्गाच्च ...	४	१	२	१
लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२	१	३३	११

व.

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ...	१	४	५	१
* वाक्यान्ययात् ...	१	४	१९	६
* वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	४	२	१	१

	अ.	पा.	मू.	अधि.
* वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ...	४	३	२	२
विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् .	२	१	३१	१०
* विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ...	३	३	५६	३४
विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्	१	१	१३	६
विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ...	४	४	१६	७
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः	२	२	४४	८
विद्याकर्मणी इति तु प्रकृतत्वात् ...	३	१	१७	३
विद्यैव तु निर्धारणात् ...	३	३	४७	२६
विधिर्वा धारणवत् ...	३	४	२०	२
* विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च	२	३	१४	८
विप्रतिषेधाच्च ...	२	२	४५	८
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	२	२	१०	१
विभागः शतवत् ...	३	४	११	१
विरोधः कर्मणीति चैन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्	१	३	२७	६
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	१	२	२	१
विशेषं च दर्शयति ...	४	३	१६	६
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ	१	२	२२	६
विशेषणाच्च ...	१	२	१२	३
विशेषानुग्रहश्च	३	४	३८	६
विशेषितत्वाच्च	४	३	८	५
विहारोपदेशात् ...	२	३	३४	१४
* विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ...	३	४	३२	८
वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्या-				
देवम् ...	३	२	२०	५
* वेधादर्थभेदात् ...	३	३	२५	१४
वैद्युतेनैव ततस्तच्छूतेः ...	४	३	६	४
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्	२	२	२६	५
वैलक्षण्याच्च ...	२	४	१६	८
वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ...	२	४	२२	६

	अ.	पा.	सू.	अधि.
* वैश्वानरः साधरणशब्दविशेषात् ...	१	२	२४	७
* वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ...	२	१	३४	१२
व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत्	३	३	५४	३०
व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात्	२	२	४	१
व्यतिरेको गन्धवत् ...	२	३	२६	१३
* व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३	३	३७	२३
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः	२	३	३६	१४
* व्याप्तिश्च समञ्जसम् ...	३	३	६	४
श.				
शक्तिविपर्ययात् ...	२	३	३८	१४
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना- भ्याम् ...	१	३	२८	६
शब्दविशेषात् ...	१	२	५	१
शब्दश्चातो ऽकामकारे ...	३	४	३१	७
शब्दाच्च ...	२	३	४	१
शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा- दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ?	२	२६	७	
* शब्दादेव प्रमितः ...	१	३	२४	८
शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग- तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ...	३	४	२७	६
शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयते	१	२	२०	५
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ...	१	१	३०	११
* शास्त्रयोनित्वात् ...	१	१	३	३
शिष्टेश्च ...	३	३	६२	६६
* शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ...	१	३	३४	१०

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति
जैमिनिः ...

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः

श्रुतत्वाच्च ...

श्रुतत्वाच्च ...

श्रुतेश्च ...

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ...

* श्रेष्ठश्च ...

सं.

* संकल्पादेव तु^१ तच्छ्रुतेः ...

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तदपि ...

* संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्^२

* संध्ये सृष्टिराह हि ...

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति

* संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ...

* संबन्धादेवमन्यत्रापि ...

संबन्धानुपपत्तेश्च ...

* संभृतिद्वयव्याप्यपि चातः ...

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्-

तिदर्शनात्

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च

स.

* स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः

१ एव चेति भावतो पु पा ।

२ संपाद्येति भाष्य पु पा ।

अ.	पा.	सू.	अधि.
३	४	२	१
१	३	३८	१०
३	३	४६	२६
१	१	११	५
३	२	३६	८
३	४	४६	१३
२	१	२७	६
१	२	१६	४
२	४	८	४

४	४	८	४
३	३	८	३
४	४	२०	६
३	२	१	१
१	२	३१	७
४	४	१	१
३	३	२०	११
२	२	३८	७
३	३	२३	१२
१	२	८	१
३	१	१३	३
१	३	३६	१०

३	२	६	३
---	---	---	---

	अ.	पा.	सू.	अधि.
सत्त्वाच्चावरस्य ...	२	१	१६	६
* सप्रगतेर्विशेषितत्वाच्च ...	२	४	५	२
समन्वारम्भणात् ...	३	४	५	१
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः	२	२	१३	३
समाकर्षात् ...	१	४	१५	४
समाध्यभावाच्च ...	२	३	३६	१४
* समान एवं चाभेदात् ...	३	३	१६	१०
समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्श- नात्स्मृतेश्च ...	१	३	३०	६
* समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानु- पोष्य ...	४	२	७	४
समाहारात् ...	३	३	६३	३६
* समुदायउभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	४
* सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ...	१	२	१	१
सर्वथानुपपत्तेश्च ...	२	२	३२	५
सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात्	३	४	३४	८
* सर्वधर्मापपत्तेश्च ...	२	१	३७	१३
* सर्ववेदान्तप्रत्ययं चादनाद्यविशेषात्	३	३	१	१
* सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८	७
* सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३	४	२६	६
* सर्वाभेदादन्यत्रमे ...	३	३	१०	५
* सर्वापेता च तद्दर्शनात् ...	२	१	३०	१०
सहकारित्वेन च ...	३	४	३३	८
* सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ...	३	४	४७	१४
साक्षाच्चोभयाम्नानात् ...	१	४	२५	७
साक्षादप्यविरोधजैमिनिः ...	१	२	२८	७

	अ.	पा.	म.	अधि.
सा च प्रशासनात् ...	१	३	११	३
* साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ...	३	१	२२	४
सामान्यात्तु ...	३	२	३२	७
सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ...	४	३	६	५
* साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये	३	३	२७	१६
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ...	३	१	११	२
सुखविशिष्टाभिधानादेव च ...	१	२	१५	४
* सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्मदेन ...	१	३	४२	१४
सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ...	१	४	२	१
सूक्ष्मम्प्रमाणञ्च तथोपलब्धेः ...	४	२	६	५
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	१
* सैव हि सत्यादयः ...	३	३	३८	१४
* सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ...	४	२	४	३
स्तुतये ऽनुमतिर्वा ...	३	४	१४	१
* स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ३	४	२१	३	
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ...	३	२	३४	७
स्थानादिव्यपदेशाच्च ...	१	२	१४	४
स्थित्यदनाभ्याञ्च ...	१	३	७	१
स्पष्टो ह्येकेषाम् ...	४	२	१३	६
स्मरन्ति च ...	२	३	४७	१७
स्मरन्ति च ...	३	१	१४	३
स्मरन्ति च ...	४	१	१०	६
स्मर्यते च ...	४	२	१४	६
स्मर्यते ऽपि च लोके ...	३	१	१६	३
स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ...	१	२	२५	७
स्मृतेश्च ...	१	२	६	१
स्मृतेश्च ...	४	३	११	५

अ. पा. सू. अधि.

* स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ...	२	१	१	१
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ...	२	३	५	१
स्वपक्षदोषाच्च ...	२	१	१०	३
स्वपक्षदोषाच्च ...	२	१	२६	६
स्वशब्देन्मानाभ्यां च ...	२	३	२२	१३
स्वात्मना चोत्तरयोः ...	२	३	२०	१३
स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे ऽधिका-				
राच्च सरवच्च तन्नियमः ...	३	३	३	१
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	४	४	१६	६
स्वाप्ययात् ...	१	१	६	५
* स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	१३

ह.

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ...	२	४	६	२
----------------------------------	---	---	---	---

* हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः-

स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ...	३	३	२६	१५
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ...	१	३	२५	८
हेयत्वावचनाच्च ...	१	१	८	५

इति वर्णक्रमानुसारी वेदान्तसूत्रपाठः ।

वेदान्तसूत्रपाठे तत्तदध्यायपादसूत्रसंख्या ।

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि ।
प्रथमे	३९	३२	४३	२८	१३४
द्वितीये	३७	४५	५३	२२	१५७
तृतीये	२७	४९	६६	५२	१८६
चतुर्थे	१६	२९	१६	२२	७८
अध्यायचतुष्के संकलितानि सूत्राणि					५५५

तत्तदध्यायपादाधिकरणसंख्या ।

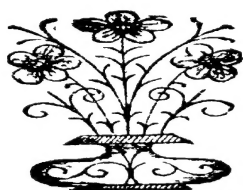

अध्याये ।	१ पादे ।	२ पादे ।	३ पादे ।	४ पादे ।	अध्याये संकलितानि ।
प्रथमे	११	७	१४	८	४०
द्वितीये	१३	८	१७	१	४९
तृतीये	६	८	३६	१७	६७
चतुर्थे	१४	११	६	७	३८
अध्यायचतुष्के संकलितानि अधिकरणानि					१९२

अध्यायचतुष्के	अधिकरण	प्रधानसूत्राणि	११२
”	”	सांगसूत्राणि	३६३

वेदान्तसूत्रेषु निर्दिष्टा ऋषयः तन्नामघटित-
सूत्राणि तत्सङ्ख्या च ।

१	आत्रेयः (१)	अ. पा. सू.
१	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३ ४ ४४
२	आश्वमरथ्यः (१)	
१	प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमित्याश्वमरथ्यः	१ ४ २०
३	औडुलोमिः (३)	
१	आत्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते	३ ४ ४५
२	उत्क्रमिष्यत एवभावादित्यौडुलोमिः	१ ४ २१
३	चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः	४ ४ ६
४	कार्ष्णाजिनिः (१)	
१	चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः	३ १ ८
५	काशकृत्स्नः (१)	
१	अर्वास्यतेरिति काशकृत्स्नः	१ ४ ३२
६	जैमिनिः (१०)	
१	अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेकं	१ ४ १८
२	तद्वृत्तस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि नियमात्तदृषाभावाच्च	३ ४ ४०
३	धर्मं जैमिनिरत एव	२ २ ४०
४	परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्	४ ३ १२
५	परामर्शं जैमिनिश्चोदना चापवदति हि	३ ४ १८
६	ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः	४ ४ ५
७	मध्वादिष्वसंभवानधिकारं जैमिनिः	१ ३ ३१
८	शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथा ऽन्येष्विति जैमिनिः	३ ४ २
९	संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति	१ २ ३१
१०	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	१ २ २८

७

बादरायणः (६)

अ. पा. सू.

१	आधिकापदेशात् बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	...	३	४	८
२	अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	...	३	४	१८
३	एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः	...	४	४	७
४	तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्	...	१	३	२६
५	द्वादशाहवदुभयं बादरायणो ऽतः	...	४	३	१२
६	पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः	...	३	४	१
७	पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्	...	३	२	४१
८	अप्रतीकालम्बनात्रयतीति बादरायण उभयथा ऽदो- षासत्क्रतुश्च	...	४	३	१५
९	भावन्तु बादरायणो ऽस्त्विति	...	१	३	३३

८

बादरिः (३)

१	अनुस्मृतेर्बादरिः	...	१	३	३३
२	अभावं बादरिराह ह्येवम्	...	४	४	१०
३	सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	...	३	११	११

९

वामदेवः (१)

१	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	...	१	१	३०
---	-----------------------------------	-----	---	---	----

इति ।

